Max Bergholz

IZDAVAČ
buybook
Radićeva 4, Sarajevo
Tel: + 387 33 550-495
Fax: + 387 33 550-496
redakcija@buybook.ba
www.buybook.ba

buybook
Turinina 7, Zagreb
Tel: + 385 98 232-813
info@buybook.hr

ZA IZDAVAČA
Damir Uzunović
Lada Jurković

NASLOV IZVORNIKA
Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community, Max Bergholz
Copyright © Max Bergholz, 2016.
Knjiga je prvi put objavljena 2016. na engleskom jeziku u izdanju Cornell University Pressa.
Copyright © za bosanski jezik Buybook, 2018.

Sva prava pridržana. Nijedan dio ove knjige ne smije se reproducirati
u bilo kojem obliku bez prethodnog dopuštenja izdavača.

PREVOD S ENGLESKOG
Senada Kreso

UREDNICA
Ida Hamidović

LEKTURA I KOREKTURA
Zinaida Lakić

LAYOUT
Boriša Gavrilović

DIZAJN NASLOVNICE
Boris Stapić

ŠTAMPA
Dobra knjiga, Sarajevo

Max Bergholz

NASILJE KAO GENERATIVNA SILA

IDENTITET, NACIONALIZAM I SJEĆANJE U JEDNOJ BALKANSKOJ ZAJEDNICI

S engleskog prevela Senada Kreso

Biblioteka Memorija

Sarajevo / Zagreb, 2018.

Svima koji su pomogli,
i svima koji su vjerovali,
od Pittsburgha do Toronta,
od Beograda do Kulen-Vakufa,
i u svim mjestima,
velikim i malim,
na mom putovanju.

SADRŽAJ

Lista ilustracija 9
Lista skraćenica 11
Napomena o prevodu 13
Zahvale 15

DIO I. HISTORIJA
Uvod 21
1. Vokabulari zajednice 39

DIO II. 1941.
2. Jedan svijet okrenut naglavačke 77
3. Ubijanje i spašavanje 114
4. Ustanak i osveta 156
5. Izazov obuzdavanja 191
6. Četrdeset i osam sati 222

DIO III. NAKON NASILJA MEĐU ZAJEDNICAMA
7. Naprasna nacionalnost 271
Epilog: Nasilje kao generativna sila 300

Bilješke 325
Bibliografija 383
Indeks 399

LISTA ILUSTRACIJA

FOTOGRAFIJE

1. Dolina Une 45
2. Kulen-Vakuf, 1906. 52
3. Fudbalski tim Mladost, 1937. 68
4. Rijeka Una 73
5. Vjenčanje u Kliškim Poljicama, 1938. 87
6. Buk u Kulen-Vakufu, 1906. 87
7. Kulen-Vakuf, 1935. 143
8. Uništena prodavnica i gostionica Josipa Matijevića u Vrtoču, 1941. 173
9. Pogled s mosta iznad buka 240
10. Ostaci žandarmerijske stanice 246
11. Cesta koja vodi od Kulen-Vakufa do Martin Broda 247
12. Kulen-Vakuf, tokom oktobra 1941. 256
13. General Nikola Karanović drži govor u Kulen-Vakufu, 3. novembra 1981 302
14. Mjesto bivše žandarmerijske stanice u Kulen-Vakufu 304
15. Izlazne rupe od metaka na bisti Stojana Matića u Nebljusima 306
16. Ostaci kuće Marka Vladetića u Martin Brodu 307

MAPE

1. Zapadne granice Osmanskog Carstva, od ranog sedamnaestog stoljeća do 1878. 40
2. Područje Kulen-Vakufa 41
3. Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine, 1878. 49
4. Regija Kulen-Vakufa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 54
5. Kraljevina Jugoslavija s unutrašnjim granicama banovina 58
6. NDH s unutrašnjim granicama velikih župa 79
7. Mjesta ustaške mobilizacije, april – juli 1941. 90

8. Prvi talas ustaškog nasilja, 1–3. jula 1941 129
9. Drugi talas ustaškog nasilja, kraj jula – august 1941 142
10. Napadi ustanika, kraj jula – august 1941 186
11. Napad ustanika na Ćukove i Orašac, 4–5. septembra 1941. 217
12. Glavna mjesta ubijanja, 6–8. septembra 1941. 259

LISTA SKRAĆENICA

ABiH	Arhiv Bosne i Hercegovine
AJ	Arhiv Jugoslavije
AMUSK	Arhiv Muzeja Unsko-sanskog kantona
ARS PJF	Arhiv Republike Srpske, Područna jedinica Foča
ARSBL	Arhiv Republike Srpske Banja Luka
AS	Arhiv Srbije
ASPC	Arhiv Srpske pravoslavne crkve
AUSK	Arhiv Unsko-sanskog kantona
AHRP	Arhiv za historiju radničkog pokreta
CK SK BiH	Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine
DAKA	Državni arhiv Karlovac
DKUZ	Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
HDA	Hrvatski državni arhiv
KBUVB	Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine
KI	Komesarijat za izbeglice
LAEB	Lični arhiv Esada Bibanovića
MUP Kraljevine Jugoslavije	Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije
MUP NDH	Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske
NDH	Nezavisna Država Hrvatska
NOV	Narodnooslobodilačka vojska
OIVB Bihać	Okružni inspektorat Vrbaske banovine Bihać
OSK BiH Foča	Opštinski komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine Foča

OK SK BiH Kulen-Vakuf	Opštinski komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine Kulen-Vakuf
OKUZ za Liku	Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Liku
RAVSIGUR NDH	Ravnateljstvo za javni red i sigurnost Nezavisne Države Hrvatske
RMZDL	Radni materijal za Zbornik Donji Lapac
SUP BiH	Sekretarijat unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine
SUP SRH	Sekretarijat unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske
SUBNOR BiH	Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine
SK SK BiH	Sreski komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine
USPBVBBL	Ustaški stožer i povjerenstvo za bivšu Vrbasku banovinu Banja Luka
VA	Vojni arhiv
ZKUZ BiH	Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosne i Hercegovine

NAPOMENA O PREVODU

Ova knjiga je u originalu objavljena u novembru 2016. godine na engleskom jeziku. Pisanje engleskog izdanja zahtijevalo je prevod izvora na bosanskom, hrvatskom i srpskom na engleski jezik. Prilikom prevođenja engleskog izdanja na bosanski jezik mogao se koristiti tek ograničen broj dokumenata u njihovom originalnom obliku. Međutim, ogromna većina citata koji se ovdje pojavljuju u prevodu prevedena je s engleskog na bosanski. Čitaoci to trebaju imati na umu dok čitaju ovu knjigu jer će neki citirani izvori, zato što su prevedeni s engleskog, možda izgledati malo drugačije nego u originalu.

ZAHVALE

Ova knjiga počinje slučajnim susretom sa svežnjem izuzetnih dokumenata uvezanih iskrzanom vrpcom koje sam otkrio kad mi je neočekivano – na petnaest minuta – omogućen pristup podrumskom depou jednog arhiva. Kada sam ih zapazio pod svjetlom baterije, kao i dok sam ih kasnije pažljivo čitao, imao sam osjećaj da stojim na vrhu pješčane dine i zurim u golemi okean. Mogao sam gotovo osjetiti topli povjetarac kako se pojačava iz mojih leđa. I želio sam što je moguće brže podići jedra svog imaginarnog broda i krenuti za pričom čiji sam mučni obris već mogao naslutiti iz tog svežnja prašnjavih papira. Ove knjige ne bi bilo da nije ljudi i institucija koji su mi omogućili te trenutke. Pomagali su mi pripremajući me da budem pripravan iskoristiti svaku priliku kako bih otkrio nešto novo prije nego što mi se ti kratkotrajni prozori zatvore. Podržavali su me na mom dugom i zavojitom putu otkrivanja i pisanja ove povijesti i izazivali me da ovaj projekt nastavim i dovršim.

Za financijsku podršku zahvalan sam Fondaciji Harry Frank Guggenheim, Međunarodnom odboru za istraživanje i razmjenu (International Research and Exchanges Board), Američkom vijeću naučnih društava (American Council of Learned Societies), Američkom udruženju historičara (American Historical Association), Fulbrightovom programu i Ministarstvu vanjskih poslova Sjedinjenih Država (United States Department of State), Američkim vijećima za međunarodno obrazovanje (American Councils for International Education), Vladi Ontarija, Fondovima Quebeca za istraživanje društva i kulture (Le Fonds québécois de la recherche sur la société et la culture), Univerzitetu Toronta i Univerzitetu Concordia. Posebnu zahvalnost dugujem gospodinu Jamesu M. Stanfordu, čija je financijska podrška mom univerzitetu omogućila da napišem ovu knjigu. Nijedna od ovih institucija i pojedinaca nije odgovorna za moja tumačenja događaja i ličnosti.

Do pisanja ove knjige ne bi moglo doći bez mnogih velikih naučnika koji su me usmjeravali u mom radu. U Pittsburghu su mi Orysia Karapinka, Neal

Galpern, Bill Chase, Alexander Orbach, Dennison Rusinow i Alejandro de la Fuente dali temelj. Michael F. Jiménez je učinio isto, i još mnogo više. U Torontu mi je Lynne Viola bila superiorni profesionalni uzor i neprestano me nadahnjivala. Derek Penslar, Jeff Kopstein i Doris Bergen su me tjerali da sagledavam šire horizonte. Otkako sam preuzeo dužnost na Univerzitetu Concordia u Montrealu, imao sam sreću da upoznam neke nevjerovatne naučnike angažirane na najnovijem, pionirskom istraživanju nasilja i nacionalizma. Scott Straus je velikodušno pročitao moj rad, podijelio sa mnom svoje golemo znanje i nastavio me nadahnjivati. Edin Hajdarpašić ponudio mi je opsežne, nevjerovatno korisne povratne informacije o cijelom rukopisu, što je odraz njegovog dubokog poznavanja historije Balkana, Jugoslavije i Bosne. Evgeny Finkel je izvanredan politolog, koji je kritičkim okom pročitao svaku moju riječ i koji me je, mada me cijeni kao historičara, uvijek tjerao da produbim svoju društveno-naučnu analizu. Isto je učinila Anastasia Shesterinina, čije su mudre povratne informacije o cijelom rukopisu izoštrile njegovu analitičnost. Nikica Barić je iščitavao sve što sam mu slao, nudio mi, na osnovu svog neuporedivog poznavanja arhiva, stručne komentare, i neumorno mi slao knjige, članke i nevjerovatnu građu za mape u knjizi. Za godine savjeta i podrške zahvalan sam Mariji Todorovoj, Charlesu Kingu, Theodori Dragostinovoj, Alexu Toshkovom i Daveu Gerlachu.

Ovom projektu uveliko su koristile prilike koje su mi pružene da njegove dijelove prezentiram na konferencijama i radionicama, gdje su me pitanja publike tjerala da izoštrim svoje ideje i argumente. Posebno sam zahvalan onima koji su me pozvali da govorim na Programu o redu, sukobu i nasilju (Program on Order, Conflict and Violence) Univerziteta Yale; u Centru za Rusiju, Istočnu Evropu i Centralnu Aziju (Center for Russia, East Europe and Central Asia) Univerziteta Wisconsin-Madison; te na konferenciji "Mimo džamije, crkve i države: Pregovaranje o vjerskim i etnonacionalnim identitetima na Balkanu" ("Beyond Mosque, Church, and State: Negotiating Religious and Ethno-National Identities in the Balkans"), održanoj na Državnom univerzitetu Ohaja.

U izdavačkoj kući Cornell University Press vjera Rogera Haydona u ovaj projekt, njegova profesionalnost i podrška zaslužni su što je i faza privođenja knjige kraju, sve do njenog objavljivanje, bila uzbudljiva i poticajna. Zahvalnost dugujem dvojici mudrih recenzenata koje je on odabrao, a čije mi je pažljivo bavljenje rukopisom pomoglo da ga poboljšam na nekoliko bitnih načina. Veoma sam zahvalan Karen Laun i Susan Barnett, koje su marljivo radile na pripremi knjige za objavljivanje. Bill Nelson je moje snimke, zabilješke i crteže stručno pretvorio u mape, baš onako kako sam ih dugo i sam zamišljao. Zahvaljujem izdavačkoj kući Oxford University Press na dozvoli da ovdje

ponovo objavim dijelove svog članka "Naprasna nacionalnost: Mikrodinamika odnosa među zajednicama u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata" ("Sudden Nationhood: The Microdynamics of Intercommunal Relations in Bosnia-Herzegovina after World War II"), koji se pojavio u časopisu *American Historical Review* 118, br. 3 (juni 2013): 679–707.

Imao sam veliku sreću da radim sa Senadom Kreso na prevodu ove knjige. Ona je ljubazno procijenila da moj rad ima vrijednost za čitaoce u Bosni i Hercegovini i prihvatila izazov da im ovu knjigu učini dostupnom na njihovom jeziku. Njen veliki talent i toplina bili su mi nadahnuće tokom našeg zajedničkog rada. Zahvalan sam Damiru Uzunoviću u Buybooku na spremnosti da objavi rad s područja historije o jednom bolnom i kontroverznom dijelu povijesti njegove zemlje. Ida Hamidović i Zinaida Lakić zaslužuju velike pohvale za odličan rad kojim je prevedeni rukopis pretočen u knjigu.

Ova knjiga ne bi postojala bez grupe izuzetnih arhivista i bibliotekara. Zahvalan sam svima koji su mi pomagali u institucijama u kojim sam provodio istraživanje. U Zagrebu me Branislava Zoja Vojnović naučila koliko i svaki drugi naučnik, a možda i više; njeno poznavanje historije i izvora zapanjivalo me je i nadahnjivalo. Angelika Milić mi je olakšavala svakodnevni rad i rješavala ono što drugi nisu mogli. U Banjoj Luci sam imao veliku sreću da sretnem Vericu Stošić – srodnu dušu – čija me je stručnost i duboka posvećenost razumijevanju prošlosti gurala naprijed. Njen *protégé* Vladan Vukliš davao mi je nadu u budućnost. U Bihaću je Fikret Midžić učinio sve što je mogao da spriječi da ova priča bude ispričana. Asija Filan je odlučila intervenirati i pomoći, pa sam mogao nastaviti zahvaljujući njenoj dobroj volji i velikodušnosti. Nijazija Maslak mi je ponudio u tamošnjem muzeju prostoriju s peći na drva gdje sam mogao mirno nastaviti raditi. Dženita Halilagić je pronalazila izvore, telefonirala i mnoge moje ćorsokake pretvarala u otvorena vrata dok me je zasmijavala i činila da se osjećam kao kod kuće. U Sarajevu Mina Kujović i Fahrudin Kulenović svojim ogromnom poznavanjem izvora pomogli su mi da učinim prve korake. Šaban Zahirović mi je velikodušno dao materijal koji je otvorio nove, uzbudljive vidike. Sandra Biletić mi je u arhivu sve učinila mogućim, dajući mi nadu i mnogo smijeha. U Beogradu Marina, Dragana, Mića, Suzana, Nada, Boro, Goran, Marijana i Ljiljana učinili su da tamošnji arhivi budu ne samo zanimljiva mjesta za istraživanje prošlosti nego i da mi postanu domom.

Popriličan dio mog istraživanja odvijao se na mjestima daleko od zvaničnih institucija. U Kulen-Vakufu i okolnim selima sreo sam brojne izuzetne ljude koji su s poletom podržavali moj rad. Među njima Nataša Đina Kadić – moja stara i zločesta prijateljica! – bila mi je inspiracija i naučila me da ljude sagledavam u svoj njihovoj kompleksnosti. Mehmed Anadolac mi je svojim znanjem

o tom kraju – i svojom toplom velikodušnosti – otvarao prozore u prošlost koje sam nikada ne bih ni otkrio. Derviš Dervišević mi je ispričao svoju priču i insistirao da me nauči kako velikim nožem jesti meso iz konzerve. Muhamed Crni Handžić, koga sam susreo prilikom prve posjete Kulen-Vakufu, kad sam prelazio preko mosta na Uni, uputio me je u pravom smjeru. Ti ljudi – i svi ostali koje sam sreo tokom rada na terenu – promijenili su moj život i pomogli ostvarenju ove knjige.

Duboko sam zahvalan Zoranu Bibanoviću, koji je sa mnom podijelio neobjavljene rukopise istraživačke građe o historiji Kulen-Vakufa svoga oca i čija su me vjera i entuzijazam nadahnjivali. Sadeta Ibrahimpašić i Josip Pavičić ljubazno su mi dali fotografije koje su mi otvorile oči i dozvolili mi da ih objavim. Abas Mušeta je u brojnim prilikama sa mnom razgovarao o tome kako je u ovom kraju živio tokom perioda koji opisujem i sa mnom podijelio svoju istraživačku građu. Amela Mujagić mi je uvijek tokom mojih boravaka u Bihaću pružala podršku i prijateljstvo i davala mudre savjete (recimo, da izbjegavam diskoteke u Cazinu). Jasna Karaula intuitivno je razumjela moj put i ponudila mi znanje, stručnost i toplinu tokom mojih putovanja. Ova knjiga ne bi bila napisana da nije trojice mojih velikih prijatelja u Beogradu. Saša Ilić mi je pokazao da su uvjerenja važna i da se historija – mada zahtijeva objašnjenje – mora ispričati i kao priča. Način na koji me je Jovan Pešalj upoznavao s beogradskom intelektualnom scenom bio je nezaboravan, kao što je bilo nezaboravno i njegovo čisto uzbuđenje dok proučava prošlost. Saša Glamočak – moj profesor zauvijek! – podučavao me je o jeziku (jezicima), učio me čovječnosti, i pokazao mi da je moguće pisati do kasno u noć, u slabo osvijetljenim hodnicima, ako se mora.

Sue Van Doeren i Andy Sheehan osvijetlili su mi put u kritičnim momentima. Eleanor Mallet je prva i posljednja sve iščitala. Njena urednička magija osigurala je da najbolje što sam ja bio kadar postići uvijek može biti bolje. Moji roditelji nikada nisu očekivali da će toliko mnogo naučiti o jednom malom kutku Balkana, ali su moje priče slušali s beskrajnom podrškom i nadahnjujućom znatiželjom prema svijetu. Oni su me stalno podsjećali da trebam ostati na kolosijeku i kad bi staza preda mnom bivala zamagljena.

Ayla se neočekivano pojavila jedne ljetne noći usred ovog projekta, i od tada insistira na radosti i smijehu. Nadam se da me nikada neće prestati učiti onome što je u životu najbitnije.

DIO I

HISTORIJA

UVOD

Jednog septembarskog popodneva 2006. godine, dok sam prebirao po nekatalogiziranim dokumentima u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, nekoliko upečatljivih riječi na svežnju iskrzanih plavih fascikli prekinulo je moju potragu: "Pregled stratišta u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini". Dokumenti u tim fasciklima otkrivaju da su 1983. godine tadašnje komunističke vlasti naredile povjerljivu istragu u cijeloj republici. Cilj je bio prikupiti informacije o svim mjestima na kojima su vršena masovna pogubljenja civila tokom Narodnooslobodilačkog rata, što se odnosilo na period od 1941. do 1945. godine. Nekoliko pitanja predstavljalo je okvir istrage: Koliko je civila ubijeno u svakoj lokalnoj zajednici, i gdje? Koja je bila njihova nacionalnost ili etnička pripadnost? I da li su ta stratišta obilježena spomenicima? Lokalni borci, koji su bili povezani s komunističkim vlastima, u sljedećih će nekoliko godina sačiniti pregled svake lokalne zajednice, a potom će svoje nalaze poslati središnjoj organizaciji u Sarajevu na analizu.[1]

Dovršeni 1985/1986. (ali ne i objavljeni), ti završni izvještaji o istrazi više puta spominju ratno iskustvo jedne uveliko nepoznate zajednice: Kulen-Vakufa, gradića u ruralnom dijelu sjeverozapadne Bosne na rijeci Uni, tek nekoliko kilometara od sadašnje granice s Hrvatskom. Tu je, stoji u izvještaju, u septembru 1941. godine ubijeno čak 2.000 ljudi – muškaraca, žena i djece, "muslimanskog življa". Ko je tačno kriv za njihovu smrt razmatra se u tek nekoliko zamršenih, nejasnih rečenica. Za "partizane", koji su se u ratu borili pod komunističkim vodstvom, stoji da nisu odgovorni za ta nedjela. Isto tako, ni bilo koja strana vojska, poput njemačkih i talijanskih snaga koje su u aprilu 1941. izvršile invaziju na Kraljevinu Jugoslaviju i rasturile tu zemlju. Ne spominje se ni bilo kakva uloga "srpskih" ili "hrvatskih" nacionalističkih snaga (tj. "četnika" ili "ustaša"), koje historičari generalno svrstavaju među glavne počinioce nasilja nad civilima u ovom dijelu Evrope tokom perioda 1941–1945. Umjesto toga, izvještaj spominje neku amorfnu grupu koja se ni po čemu – ili

čak nikako – ne pojavljuje u najvećem dijelu ratne povijesti: "ustanike", koji su, izgleda, bili komšije onih koje su pobili. A ipak, čudno, u decenijama nakon 1945. godine komunističke vlasti neće tih približno 2.000 kulenvakufskih žrtava označiti kao "žrtve fašističkog terora", što je bila kategorija stvorena kako bi zvanično obuhvatila civilne žrtve rata. Time one nisu uračunate u osobe koje su izgubile život tokom rata u tom kraju i nije im podignut nijedan spomenik. U izvještaju stoji da nejasnoće oko onoga što se desilo u Kulen-Vakufu i dalje predstavljaju "politički problem". Njegovo rješavanje – i konačno razbijanje javne šutnje o postojanju tih žrtava – zahtijevat će jasne i precizne odgovore o nasilju koje se desilo 1941. godine.[2]

Sljedećeg jutra u arhivu jedan iskusni bibliotekar ostavit će mi na stolu dva teksta: memoare i nekoliko stranica označenih u jednoj monografiji.[3] To je bila jedina građa za koju je on znao a koja bi mogla baciti svjetlo na kulenvakufsku misteriju iz 1941. godine. Međutim, ta je građa, umjesto da rasvijetli, dodala još slojeva kompleksnosti. Prema tim zapisima, čini se da je tokom ljeta 1941. godine najveći dio multietničkog stanovništva tog kraja zapravo postao i počinilac i žrtva niza lokalno izvršenih pokolja koji su na hiljade ljudi odveli u smrt. Lokalni stanovnici, opisani kao "Srbi pravoslavci", prvi su postali žrtvama "ustaških" milicija u čijem su sastavu bili njihove komšije, muslimani i katolici. Podstrek im je davalo vodstvo novouspostavljene Nezavisne Države Hrvatske (NDH), stvorene nakon invazije Sila osovine na Kraljevinu Jugoslaviju u aprilu 1941. Željeli su stvoriti državu samo za one, poput ovih lokalnih katolika i muslimana, koje su smatrali "Hrvatima". Ali isti ti ljudi koji su u početku proganjani uskoro će uzeti oružje u ruke; od žrtava će postati "ustanici" i osvetit će se svojim bivšim komšijama. Neki od tih novih žrtava bili su ustaše, počinioci onih prvih zločina, dok su mnogi drugi ubijeni zato što se smatralo da su s njima etnički povezani.

Dokumenti iz plavih fascikli, i onih nekoliko bilješki, nudili su tek nagovještaj zbunjujuće priče o iznenadnom potonuću jedne multietničke zajednice u uzajamno nasilje i o dramatičnom preobražaju života njenih stanovnika koji je bio rezultat tog nasilja. Ali taj nagovještaj sugerira potencijalnu potrebu da stvari promatramo kroz precizniju prizmu kako bi se krenulo u potragu za odgovorima na nekoliko općenitijih pitanja: Šta izaziva nasilje među komšijama u multietničkim zajednicama? I kako takvo nasilje onda utječe na njihove identitete i međusobne odnose? Ova knjiga predstavlja kulminaciju tih traganja čiji su prvi koraci učinjeni tokom ona dva dana provedena u arhivu, dok će ostatak rada trajati gotovo cijelo sljedeće desetljeće. Ovo putovanje vodilo me je do pretraživanja hiljada dotad uglavnom nikad viđenih dokumenata u arhivima i bibliotekama Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Mnogi su otkrive-

ni u većim centrima, poput Sarajeva, Banje Luke, Zagreba i Beograda, dok su drugi pronađeni u manjim gradovima, poput Bihaća i Karlovca. Vrlo kvalificirani arhivisti i bibliotekari locirali su mi mnogo te građe, dok su neku drugu od mene ljubomorno skrivale moći željne provincijske ličnosti, i do nje sam dolazio tek nakon znatnog uloženog vremena i borbe. Ta potraga zahtijevala je duge intervjue sa stanovnicima kulenvakufskog kraja. Do njih sam dolazio lokalnim autobusima, pozajmljenim biciklom, ponekad i pješice preko riječnih dolina, kroz šume i planinskim stazama. A ta potraga podrazumijevala je traganje za neobjavljenim historijskim zapisima, memoarima i dokumentima spominjanim tokom intervjua, građom koja nije čuvana ni u jednoj zvaničnoj instituciji, ali su ih ljudi u svojim ormarima godinama čuvali pohranjene u kutijama za cipele.

Svaki od tih izvora polako je sve više otkrivao ono što se desilo u Kulen-Vakufu u septembru 1941. Ali, da bi se ta priča ispričala, trebalo je otvoriti i vrata daleke prošlosti, historije lokalne zajednice koja je doživjela i uspone i padove carstava, i stvaranje i uništenje država, i promjene lokalnih solidarnosti i sukoba koje takvi prevrati sobom nose. Da bi se ta priča ispričala, trebalo je i slijediti tu zajednicu kroz desetljeća nakon kataklizmičkih događaja iz 1941. godine do kraja rata, kroz vrijeme izgradnje komunizma, tokom kojeg su identiteti i društveni odnosi i dalje bili pod dubokim utjecajem iskustava i sjećanja na lokalno nasilje. Polako će sjeme te kratke priče otkrivene u onim iskrzanim plavim fasciklima niknuti i izrasti u detaljnu povijest oblika društvene identifikacije u jednoj lokalnoj zajednici, njenih osnova za koheziju i sukob, faktora koji omogućavaju ubijanje na lokalnom nivou, kao i načine koje su komšije iznalazili kako bi ponovno živjeli zajedno nakon počinjenog međusobnog nasilja.

Izazov rekonstruiranja toga svijeta značio je hrvanje s brojnim vokabularima tamošnje zajednice, često izbrisanim ili ignoriranim u historiji šire regije, pri čemu su kategorije etniciteta ili nacionalnosti bile tek jedna od opcija koja se samo natjecala sa ostalim. Ta historija jednog mjesta koja se preda mnom pojavila nije ukazivala na postojanje jasnog linearnog puta koji bi vodio u nasilje među zajednicama do kojeg će doći 1941. godine, nasilje za koji bi neki mogli pomisliti da ga je većina tamošnjih stanovnika svjesno utirala svojim rasprostranjenim, duboko ukorijenjenim etničkim sukobima. Prilično nepoznata prošlost ove zajednice kontraintuitivno nam sugerira da velika važnost etničkog, kao osnove na kojoj će se odlučivati o životu i smrti 1941. godine, zapravo nije bila rezultat višedecenijskog lokalnog nacionalizma i antagonističkih etničkih podjela. Prije će biti da je jedinstveni splet događaja brzo osnažio grupice čiji su pripadnici s pravom vidjeli da im se ukazala dotad neviđena

prilika da profitiraju i jednom zasvagda razriješe lokalne sukobe tako što će pokrenuti nasilje na etničkoj osnovi. U kulenvakufskom kraju nasilje koje će oni uskoro pokrenuti radi ostvarenja tih ciljeva ubrzo će prerasti u još više ubijanja te konačno kulminirati pokoljima u septembru 1941, pokoljima koji su tek kratko naznačeni u onim plavim fasciklima.

Ova priča otkriva kako su ti akti nasilja pokrenuli cijeli niz transformacija koje su teško vidljive, mada dalekosežne, a koje se vrlo jasno vide kad se pogled usmjeri na lokalnu zajednicu. Za jedne je to nasilje dovelo do iznenadnog rasta isticanja važnosti etnosa, za druge njegovu jednako brzu irelevantnost. Neki su po svaku cijenu nastojali povećati ubijanje na etničkoj osnovi. Drugi su ga, opet, jednako žestoko nastojali obuzdati. Prevrati do kojih je dovelo to lokalno ubijanje tako su stvorili nove percepcije etničkog – samoga sebe, pretpostavljene "braće" i onih koji se smatraju "drugima". To nasilje je, posljedično, stvorilo nove zajednice, nove oblike i konfiguracije moći, kao i nove prakse nacionalizma. Historija ove male zajednice tako je postala obilježena neočekivanim izljevom nasilja koje je na lokalnom nivou izazvala nekolicina ljudi, a koje je funkcioniralo kao silna generativna sila usmjerena na transformiranje identiteta, odnosa i života mnogih.

Sama priča o Kulen-Vakufu 1941. godine postala je način da se učini više od pukog boljeg objašnjenja onoga što se u tom gradiću desilo tokom te sudbonosne godine. Postala je zapravo sredstvo za ponovno razmatranje temeljne pretpostavke o odnosima između etniciteta, nacionalizma i nasilja. Brižljivim iskopavanjem historijskih slojeva ovog u velikoj mjeri nepoznatog kutka Evrope nameće nam se jedan moćan način suočavanja s velikom zagonetkom koja je u samom epicentru tih tema kako za naučnike tako i za širu publiku: da li etnička pripadnost i nacionalizam vode do nasilja, kao što bi mnogi pretpostavili? Ili, zapravo, da li nasilje na etničkoj osnovi može proizvesti duboke antagonističke talase etničke identifikacije i nacionalizma? Dvostruki pristup na koji su me onog septembarskog dana u arhivu naveli plavi fascikli odveo me je do priče o Kulen-Vakufu iz 1941. godine koja je u velikoj mjeri bila zaboravljena. A dugo putovanje poduzeto kako bi se ispričala zamršena priča o međusobnom ubijanju komšija u jednom malom bosanskom gradiću u krajnjoj me je instanci dovelo do samog srca globalno važnog izazova: kako objasniti uzroke nasilja među zajednicama i njegove efekte na multietničke zajednice?

Pristupanje temama etničke pripadnosti, nacionalizma i nasilja postavljanjem tako širokih pitanja nije, općenito govoreći, bio način na koji su historičari i drugi ispisivali historiju Drugog svjetskog rata u ovom dijelu Balkana. Sve donedavno malo je trajnije naučne pažnje posvećivano objašnjavanju uzroka,

dinamike i efekata nasilja među zajednicama u NDH, pogotovo u njegovim ruralnim područjima (kakav je kulenvakufski kraj), gdje su ubijanja bila najraširenija.[4] Za prilično veliki broj radova napisanih tokom posljednjih decenija na južnoslavenskim jezicima možda je najupečatljivija karakteristika to da opis zločina u velikoj mjeri zamjenjuje njihovo objašnjenje. Mada često ima mnogo osnovnih informacija o slučajevima nasilja (npr. datumi, lokacije, procjene broja žrtava), većina autora je primjenjivala ono što bi se moglo nazvati pristupom "krvave zemlje" (*bloodlands*).[5] Poput naslova – i jednog od najvažnijih aspekata nedavno objavljene knjige historičara Timothyja Snydera – to se odnosi na slikovite opise nasilja, uz opsežno ali i precizno prebrojavanje mrtvih i uznemirujuća svjedočenja preživjelih.[6] Mada taj stil može biti zanimljivo štivo, njegova sposobnost objašnjavanja često nije zadovoljavajuća, kako je u kritičkim prikazima Snyderove knjige zapazilo nekoliko historičara.[7] Pristup "krvave zemlje" šokira nas strahotama nasilja, ali taj šok nas također može navesti da zaboravimo postaviti pitanja o uzrocima, dinamici i efektima nasilja, pogotovo na lokalnom nivou, gdje se počinioci i žrtve – koji su često komšije – susreću licem u lice.

Još jedna opća karakteristika velikog dijela ove literature je zapanjujući nivo etnicizirane selektivnosti. Ove historije i zbirke dokumenata često su usredotočene na ubijanje ljudi koje se poima kao pripadnike određene "etničke grupe" ili "nacije". Radovi o ubijanju "Srba" u NDH često počinju pričom o progonu onih za koje se smatra da pripadaju toj kategoriji; a, opet, oni se često naglo prekidaju a da kasnije i ne spominju ustanak koji su predvodili Srbi, a koji je rezultirao osvetničkim ubijanjem onih koji su poimani kao "Hrvati" i "muslimani".[8] Na isti način, radovi o ubijanju "Hrvata" i "muslimana" općenito počinju sa srpskim napadima na ove grupe, ali obično ne posvećuju mnogo (ako uopće) pažnje nasilju koje je prethodno počinila NDH protiv onih koji su bili izdvojeni kao "Srbi".[9] Kao takve, te historije često nude divergentno i uzajamno inkompatibilno viđenje prošlosti, čak i kad se bave istim mjestima i istim vremenskim periodima. A verzija te fragmentirane historije koju time dobijamo zavisi gotovo u potpunosti od toga koju "etničku grupu" autor želi demonizirati ili predstaviti kao mučenike.

U tom cilju autori često dekontekstualiziraju ubijanja time što povezuju akte nasilja protiv određene grupe na raznim mjestima i u raznim periodima – kao da je spisak pokolja dovoljno objašnjenje – ne spominjući njihove specifične uzroke i njihove često zbunjujuće vremenske i geografske varijacije. Taj pristup je nekima olakšao posao sugeriranja da postoji jedna sveobuhvatna, isključivo nacionalistička ideologija "etničke grupe x" prema "etničkoj grupi y", i da to onda identificiraju kao primarni uzrok nasilja između različitih gru-

pa.[10] Motivacija da se to čini često vuče korijen iz želje da se iznesu tvrdnje kako ubijanje određene grupe predstavlja genocid. Tako postoji imperativ da se pokaže predumišljaj i u namjeri i u formi onoga za što se pretpostavlja da je duboko usađena ideologija isključivosti. Kako Zdravko Dizdar i Mihael Sobolevski tvrde u svojoj studiji i zbirci dokumenata o četničkoj ideologiji i nasilju u NDH: "Svi ti dokumenti ukazuju na to da su četnički zločini genocida nad Hrvatima i muslimanima bili unaprijed planirani."[11]

Dva ključna elementa, stoga, proizlaze iz velikog dijela južnoslavenske literature o nasilju tokom NDH: s jedne strane tu je osjećaj da cijele "etničke grupe" treba promatrati kao glavne historijske aktere, i kao počinioce i kao žrtve; s druge, nasilje između tih "grupa" rađa se iz njihove pretpostavljene duboko usađene nacionalističke ideologije.[12] Rijetko se stekne čak i grubi dojam o specifičnim uzrocima nasilja u konkretnom slučaju, ili zašto se ono dešava onda i gdje se dešava (a ne u drugim vremenima i na drugim mjestima), ili koji bi mogao biti odnos između nasilja, etniciteta i nacionalizma. Umjesto toga, svi ovi faktori pojavljuju se objedinjeno u jednom nepromjenjivom portretu u kojem etničke grupe ubijaju druge etničke grupe, ili ove ubijaju njih. U tom okviru čini se da je nasilje predodređeno davnim historijskim faktorima, te je, dakle, zadatak historičara samo da pruži sliku užasa ubijanja. Ovdje nam na um pada opservacija Donalda Horowitza o velikom dijelu literature o nasilju u Južnoj Aziji: "Nasilje se ili otima svakom objašnjenju ili mu objašnjenje i ne treba."[13]

S obzirom na ovakvo stanje u pogledu velikog dijela južnoslavenske literature o nasilju u NDH, čovjek možda može shvatiti zašto neki sjevernoamerički historičari, kao što je Tara Zahra, sugeriraju da je, općenito govoreći, možda došlo vrijeme da se "Istočna Evropa izbavi iz stereotipa o nasilju [i] nacionalizmu". Ipak, takvi glasovi ne pozivaju na sofisticiranije pristupe istraživanju i objašnjavanju zbunjujućih epizoda ubijanja koja su se događala među zajednicama. Umjesto toga se prije čini da to njihovo 'izbavljivanje' podrazumijeva odustajanje historičara i ostalih od pretpostavljene "neprestane usredotočenosti na nasilje", a kao zamjena za to sugerira se proučavanje drugih tema. Nova područja istraživanja, kao što je transnacionalna historija, svakako mogu u tome biti prosvjetljujuća. Ipak, ako čovjek historiografiju Istočne Evrope (ili Balkana) promatra, kao što to Zahra sugerira, kao historiju zapetljanu u "stare priče o patološkom... etničkom sukobu" i "nasilju", onda bi jedan produktivan način bio pisanje analitičkijih, sofisticiranih studija tog fenomena. Provođenje takvih studija ne bi nastavilo s "patologiziranjem" historije ove regije, kao što neki strahuju; prije će biti da bi je to ustvari depatologiziralo time što bi rasvijetlilo naše još uvijek slabo razumijevanje uzroka i dinamike nasilja, kao i njegovog odnosa prema nacionalizmu i "etničkom sukobu".[14]

Srećom, tokom posljednje decenije među naučnicima je poraslo zanimanje za historiju NDH, pogotovo onima izvan bivših jugoslavenskih zemalja, što je rezultiralo s nekoliko novih studija. Mi sada znamo mnogo više o životu u Sarajevu tokom Drugog svjetskog rata; o širim političkim ciljevima ustaša i četnika, kao i o njihovim nasilnim politikama i praksama; o sukobu između četnika i partizanima predvođenih komunista; i o kulturnoj politici NDH-ovog režima.[15] Nesporno je da danas čitaoci na engleskom jeziku mogu saznati mnogo više nego ranije o historiji NDH i o nekim aspektima nasilja koji su se manifestirali u vrijeme njenog postojanja. Ipak, kada se suočimo s pitanjima uzroka, dinamike i efekata lokalnog nasilja među zajednicama, ova literatura daje iznenađujuće malo odgovora.

Ono što je ovim studijama zajedničko je prisustvo – na jedan ili drugi način – onog što politolog Stathis Kalyvas zove "davanjem prednosti proučavanju urbanih područja", što je do relativno nedavno bila karakteristika mnogih studija o masovnom nasilju i građanskom ratu u različitim kontekstima. Pod ovim pojmom on podrazumijeva ne samo doslovno odsustvo sela u tim radovima i prednost koju istraživači daju istraživanju u velikim gradovima; to podrazumijeva i jednu "općiju tendenciju akontekstualnog tumačenja pojava i s isključivim pogledom odozgo nadolje".[16] I u izboru predmeta i metodologije istraživanja neka od ovih novijih djela o NDH pokazuju jasan interes za dubinsko proučavanje specifične dinamike života tokom rata u malom broju urbanih područja te države. U radovima koji zaista namjeravaju proučavati događaje u ruralnim zajednicama autori općenito koriste kratke primjere određenih mjesta kako bi ilustrirali ideologije, politike i trendove koji su više usmjereni na makronivo, dok im lokalna ruralna zajednica nije u središnjem i trajnijem fokusu interesa. Štaviše, gotovo sve ove studije oslanjaju se na izvore koji su gotovo isključivo locirani u urbanim centrima, dok izbjegavaju rad u provincijskim arhivama na terenu i etnografska istraživanja u selima.

Mada su ovi noviji radovi doista dali istinski doprinos historijskoj nauci, iznenađujuće je koliko malo još uvijek znamo o lokalnim seoskim zajednicama u NDH unatoč konsenzusu među naučnicima da se golema količina nasilja među zajednicama upravo tu dešavala. To što ova historiografska praznina i dalje postoji dodatno zbunjuje s obzirom na pomak u istraživanju masovnog nasilja tokom posljednje decenije u drugim kontekstima, kao što su Azija i Afrika, gdje je lokalni nivo, posebno selo, postao središnjim predmetom analize.[17] Ovo se odnosi i na istraživanja drugih dijelova Evrope u Drugom svjetskom ratu, poput Poljske i istočne Galicije. Dovoljno je navesti da je pionirsko djelo Jana Grossa o lokalno počinjenom masovnom ubijanju knjiga *Susjedi: Uništenje jevrejske zajednice u Jedwabneu u Poljskoj (Neighbors: The Destructi-*

on of the Jewish Community in Jedwabne, Poland) objavljena prije skoro petnaest godina.[18] A ipak nijedan historičar nije se još suočio s izazovom pisanja slične studije na mikronivou o nekom malom gradu ili selu u ruralnim dijelovima NDH, mada se tvrdi da je fenomen komšija koji ubijaju komšije na etničkoj osnovi bio tu rašireniji nego u Poljskoj pod njemačkom okupacijom.[19]

Među novijim radovima o NDH koji se na neki način bave selom ne nalazimo odbacivanje široko rasprostranjenog fenomena nasilja u selima. Ali postoji tendencija prihvatanja – u velikoj mjeri – okvira koji, u prikazivanju tih događaja, stvari objašnjava iz perspektive odozgo nadolje, obično naglašavanjem važnosti nacionalističkih ideologija i odluka koje su donosile elite. Život i smrt na lokalnom nivou tako se pojavljuju u biti kao posljednja (i obično pasivna) karika u lancu kauzalnog procesa koji općenito počinje daleko, u prijestolnicama i među ključnim političkim liderima.[20] Nasilje koje su odobravale vlasti NDH nesumnjivo je bilo od velikog značaja 1941. (i tokom sljedećih godina). Nijedan naučnik ne može sebi dozvoliti da to odbaci pri pokušaju objašnjavanja nasilja u toj državi. Ali pitanja učešća mještana u ubijanju vlastitih komšija na etničkoj osnovi, visok nivo vremenskih i geografskih varijacija u pojavi tog nasilja i njegov odnos prema etnicitetu i nacionalizmu, kao i njegovi efekti na to dvoje – na ta pitanja se ne može adekvatno odgovoriti bez postojane pažnje koja bi se izbliza posvetila lokalnim društvenim odnosima kako prije tako i tokom 1941. godine.[21]

To što se nastavlja dominacija okvira za objašnjenje uveliko određenog pristupom odozgo nadolje i dalje zbunjuje s obzirom na obilje dokaza koji sugeriraju koliko je zapravo slaba bila vlada NDH u mnogim njenim ruralnim krajevima, posebno u pogledu usmjeravanja nasilja koje su provodile lokalne milicije – ustaše. Uzmite ovdje u obzir riječi jednog zvaničnika NDH u bosanskom gradu Jajcu koji u septembru 1941. svojim nadređenim piše o ustaškom nasilju: "[U Jajcu] nema ni vlasti, ni vlade, ni velikog župana, ni oružništva, ni vojske – samo ove ustaše".[22] Ili vojnog komandanta NDH koji u maju 1941. godine piše o stavu lokalnih ustaša u kulenvakufskoj regiji: "oni odgovaraju da za njih ne postoji nikakva [viša] vlast, i da mogu raditi što god im je volja".[23] Takvi dokazi sugeriraju ograničenja koja sobom nosi isključivo oslanjanje na objašnjenje koje je određeno pristupom odozgo nadolje u predstavljanju dinamike lokalnog nasilja u NDH. To što ovaj pristup i dalje prevladava odražava nedostatak trajnije pažnje prema sredini u kojoj se zapravo desio ogroman broj ubistava: lokalnoj ruralnoj zajednici. Taj nesrazmjer između želje da se objasne uzroci i dinamika masovnog nasilja a da se pritom ipak ne posvećuje dovoljna pažnja istraživanju zajednica gdje se ono na terenu dešavalo nije ništa novo u naučnom istraživanju masovnog nasilja. Ono je karakteristično za višedecenij-

sko proučavanje holokausta, posebno u vezi sa Istočnom Evropom, kako tvrdi Omer Bartov, što se počelo prevazilaziti tek u posljednjih petnaest godina.[24]

Ali do sličnog pomaka tek treba doći kad je riječ o proučavanju nasilja u NDH. Ovo sadašnje ograničenje blisko je povezano s vrstama istraživačkih pitanja koja su i dalje ostala bitna. Historičari NDH pokazuju tendenciju da se usredotočuju na set naširoko debatiranih pitanja koja dugo dominiraju njihovim područjem istraživanja: koliko je ljudi ubijeno u NDH, da li neka ubijanja predstavljaju "genocid", ratno iskustvo "etničkih grupa", borba između partizana predvođenih komunistima i srpskih nacionalista četnika, da li te godine treba shvatiti kao građanski rat između tri ili četiri strane, kao i da li su bosanski "muslimani" na neki način bili "prirodni" saveznici nacista ili su bili "antifašisti".[25] Može se tvrditi da sva ova pitanja imaju svoje mjesto i da zaslužuju pažnju. Ali to što ona i dalje zauzimaju istaknuto mjesto pomoglo je i da se u diskusijama o toj historiji ostane usmjereno prema unutra. Posljedica tog pristupa je neučestvovanje u širim naučnim debatama koje se trenutno vode o uzrocima, dinamici i efektima političkog nasilja u raznim kontekstima diljem svijeta.[26] Nažalost je tako jer historičari koji se bave NDH-om mogu mnogo doprinijeti s obzirom na to da je u toj državi prevladavalo lokalno nasilje među zajednicama.

Važni teoretski i empirijski radovi tokom posljednje decenije, uglavnom iz pera politologa i antropologa, bacaju svjetlo na često značajan nedostatak veze između podjela na makronivou i prirode lokalnog nasilja, odnosno nasilja na mikronivou, pogotovo u ruralnim krajevima.[27] Ovaj uvid je pomogao da se potakne trajniji angažman u proučavanju onoga što je često zbunjujuća vremenska i geografska varijacija slučajeva lokalnog nasilja, pogotovo kroz mikrokomparativno istraživanje.[28] Veća pažnja posvećena tim varijacijama donijela je sa sobom izazov da se objasni prisustvo i odsustvo nasilja u okviru istih podnacionalnih jedinica te time postavila pitanje razumijevanja kako eskalacije tako i obuzdavanja od nasilja u takvim područjima.[29] Proučavanje plime i oseke nasilja, kao i njegovih posljedica, rezultiralo je radovima o tome kako ratna dinamika kasnije oblikuje perspektive budućeg nasilja. To je pomoglo da se pažnja usmjeri na to koliko su prijeratne političke podjele i lokalna dinamika za vrijeme rata važne kada utvrđujemo da li dolazi do nasilja među zajednicama, gdje se ono dešava (ili ne dešava), i na koje načine.[30] Ovo proučavanje unutarnje dinamike nasilnog sukoba sugerira da nasilje može zapravo dramatično transformirati identitete i oblike društvene kategorizacije, i to na načine koji se zapanjujuće razlikuju od onog što je postojalo prije nasilnog sukoba.[31] Sve ove spoznaje, koje su posljednjih godina toliko oživjele proučavanje političkog nasilja, pružaju nam izuzetne načine kako pristupiti i iznova

razmotriti problem boljeg objašnjenja lokalnog nasilja u NDH. A, opet, gotovo nijedan od tih pristupa nije primijenjen na ovaj slučaj.

Plodonosno rješenje predstavljala bi dva blisko povezana pristupa koja nam mogu pomoći da bolje razumijemo zbunjujuću eksploziju ubijanja u mjestima poput Kulen-Vakufa 1941. godine i njegove potonje efekte na život tog mjesta. S jedne strane nužno je da ruralnu zajednicu – gdje se zapravo i desilo toliko mnogo nasilja u NDH – stavimo u središte analize. Veći analitički fokus na mikronivo, u selima gdje se često i dešavaju i građanski rat i masovno ubijanje, doveo je do značajnog napretka u naučnom istraživanju drugih slučajeva nasilja, kao što su oni u Africi. Ipak, čak i među istraživačima koji se bave tim dijelom svijeta još uvijek se čuju pozivi da se više istraživanja obavlja na lokalnom nivou, što bi pružilo barem osnovnu rekonstrukciju često slabo shvaćenih tokova događaja u selima gdje komšije ubijaju komšije.[32] S obzirom na nepostojanje takvog istraživanja u ruralnim lokalitetima NDH, potreba za pomakom analitičke pažnje u tom smjeru još je izraženija.

S druge strane, trebalo je sagraditi analitički most između specifične historije lokalne ruralne zajednice u NDH i šire naučne debate o uzrocima, dinamikama i efektima nasilja diljem svijeta. Način da se na taj izazov odgovori nije puko istraživanje lokalne historije kulenvakufskog kraja, već i izrada dijagrama toka događaja korištenjem pitanja, kao i niza komparativnih slučajeva diljem svijeta, koji iskrsnu kad se uključimo u tu širu raspravu o nasilju. Na taj način možemo s novim istraživačkim pitanjima i podacima s ciljem poređenja pokušati ploviti nepoznatim vodama ruralnih zajednica u NDH, što nam može pomoći da usmjerimo pažnju na vidljive uzroke, dinamiku i efekte. Postavljanje tih pitanja u vezi s ovim specifičnim dijelom svijeta krije obećanje boljeg rasvjetljavanja onog što je i dalje u velikoj mjeri tajnovito: Kako i zašto su se komšije u multietničkim zajednicama, koje su tokom dugih vremenskih perioda općenito živjele u miru, iznenada 1941. godine sunovratili u tako šokantan nivo nasilja među zajednicama? I kako je to iskustvo utjecalo na njihove identitete i odnose?

Ova knjiga izraz je neprestanog nastojanja da se odgovori na te izazove. Oslanja se na pitanja i spoznaje iz područja političkog nasilja, etniciteta i nacionalizma kako bi se ispričala priča o Kulen-Vakufu prije, tokom i nakon 1941; s druge strane, na tom putu čitavo blago empirijskih spoznaja o ovoj priči postat će sredstvo da se na kritički način učestvuje u ključnim debatama koje se u tim područjima nauke vode. Kao takva, knjiga baca analitičko svjetlo na lokalnu dinamiku nasilja među zajednicama i njegove efekte na jednu ruralnu balkansku zajednicu, što je tema koja je upadljivo odsutna u literaturi o političkom

nasilju. Ipak, mada se oslanja na ključna pitanja i nalaze dosadašnjih naučnih radova, ova ih studija ne primjenjuje na Balkan tek radi puke ilustracije dobro poznatih teorija. Umjesto toga, priča o ovoj balkanskoj zajednici otvara nam put da proširimo svoje istraživanje političkog nasilja – čiji se veliki dio tiče neetničkih građanskih ratova. Ovdje je cilj produbiti ovaj rad proširivši ga na jedan tip nasilja koji se rjeđe analizira u ovoj vrsti literature: ono što bi mnogi ljudi mogli percipirati kao "etničko nasilje".

U ostatku Dijela I ("Historija") dajemo rekonstrukciju historije kulenvakufskog kraja prije 1941, s fokusom na teme etniciteta i sukoba. Počinjemo s krajem sedamnaestog stoljeća, kada je osnovan ovaj gradić u dolini rijeke Une, nedaleko od nekoliko vojnih utvrda sagrađenih kao rezultat tadašnjih ratova koje je Osmansko Carstvo vodilo na svojim zapadnim granicama. Taj grad će vremenom postati poznat kao Kulen-Vakuf. Dva pitanja uokviruju naše istraživanje historije ovoga grada i njegove okolice: Koje značenje je na lokalnom nivou imao pojam "etnicitet" (ili "nacionalnost") prije 1941. godine? Do koje mjere su etnicitet i nacionalizam bili relevantne kategorije i ideologije kroz koje se kanalizirao sukob? Ovdje je potrebno istražiti njihov lokalni predratni značaj, ili njegovo nepostojanje. Postoji čitavo bogatstvo neiskorištenih arhivskih izvora, pogotovo onih koje su stvarale austrougarske vlasti (1878–1918) i međuratne jugoslavenske vlade (1918–1941), koji nam mogu pomoći u ovom istraživanju: sudski dokumenti vezani za zemljišne sporove; statistika o kriminalu; policijski izvještaji o političkim razdorima i sukobima među pojedincima; programi i aktivnosti političkih stranaka; izborni rezultati; kao i izvještaji o postojanju ekstremističkih grupa i njihovim aktivnostima (ili njihovom odsustvu). Ako je osjećaj antagonističkog etniciteta postao raspoloživi vokabular u lokalnoj politici i društvenim odnosima, je li on bio dominantan? Ako jest, kada i zašto?

Nakon istraživanja predratne lokalne dinamike identifikacije, sukoba i kohezije, Dio II ("1941") okreće se analizi 1941. godine, sa specifičnim fokusom na period od aprila do septembra, tokom kojeg je kulenvakufski kraj svjedočio neviđenom nivou lokalno izvršenog nasilja. Invazija na Kraljevinu Jugoslaviju pod vodstvom Njemačke, početkom aprila 1941. godine, rezultirala je nestankom te države i uspostavom NDH. Opsežni arhivski izvori koje su za sobom ostavile njene civilne i vojne vlasti o izgradnji nove države na makro (centralnom), mezo (regionalnom) i mikro (lokalnom) nivou, uz tadašnju štampu, omogućavaju da se stekne predstava o tome kako je došlo do ove iznenadne transformacije. Oni nam također omogućavaju da razlučimo koji su bili njeni efekti na lokalni oblik identiteta i društvenih odnosa. Kako je to što je ta vlada stvorila jedno novo političko polje, u kojem je "etnicitetu" dramatično pora-

stao značaj, utjecalo na lokalne međuetničke i unutaretničke odnose? Koje su bile nove kategorije uključenosti i isključenosti? Ključni akteri na lokalnom nivou koji su pokretali te transformacije bili su muškarci koji su se uključili u vladine ustaške milicije. Dokumenti iz brojnih arhiva, uz neobjavljene rukopise i memoare koje su napisali mještani, omogućavaju korištenje slučaja kulenvakufskog kraja za izradu detaljnog društvenog portreta ove grupe i osvjetljavanje dinamike njene mobilizacije na lokalnom nivou.

Jedan od prvih efekata politika koje su vlasti provodile u tom kraju bilo je odobravanje masovne pljačke imovine "nehrvata" od strane ustaških milicija i ostalih koje su vlasti definirale kao "Hrvate". Kako su te prilike za međuetničku pljačku utjecale na međuetničke i unutaretničke odnose? U početku, oni koji su definirani kao "etnički drugi" (tj. "Srbi") bili su samo žrtve. Ali ustaše su ubrzo, pošto su sve od tih drugih opljačkali, počeli ciljati i na svoju pretpostavljenu "etničku braću" (tj. "Hrvate"). Šta nam to govori o važnosti etničke pripadnosti u tim momentima prevrata? Dokumenti civilnih i vojnih vlasti NDH pružaju nam građu za sklapanje jasne lokalne slike te inače teško razlučive i nedovoljno istražene dinamike. Ovdje je važno razlučiti kako je taj novi, ispolitizirani značaj etničke pripadnosti utjecao na prilike za nasilje nasuprot jednostavnom gledanju na nasilje i pljačku kao na puke izdanke pretpostavljenih antagonističkih "etničkih" podjela koje su odranije postojale. Učinimo li to, možemo se upitati jesu li potrebni duboko usađeno nacionalističko osjećanje ili etničke podjele da se na lokalnom nivou potakne etnički zasnovano nasilno ponašanje.

Početkom jula 1941. pokolji nad onima koji su smatrani "nehrvatima" (tj. "Srbima") počeli su u mnogim lokalnim zajednicama, općenito kao odgovor na uzajamno hranjene strahove. Vlasti NDH uvele su politike etniciziranog progona, koje su navele mnoge među onima koji su mu bili meta nasilja da bježe u šumu, pri čemu su lokalne vođe strahovale da oni tamo pripremaju ustanak. To je pokrenulo napade iz predostrožnosti na ta sela, koje je vlada odobravala, a koji su rezultirali masovnim ubijanjem. Arhivski dokumenti koje su prije, tokom i ubrzo nakon tih događaja sačinile civilne i vojne vlasti NDH, kao i svjedočenja i memoari preživjelih, omogućavaju nam detaljnu rekonstrukciju tih pokolja. Ti izvori omogućavaju nam da objasnimo zašto se to lokalno nasilje desilo onda kada se desilo i tamo gdje se desilo. Oni nam također omogućavaju da istražimo kako je to ubijanje utjecalo na odnose među zajednicama i percepcije grupnih identiteta. Jesu li počinioci i preživjeli promijenili svoje viđenje komšija, i sebe samih, u momentima tokom i neposredno nakon tog nasilja? Dok se to ubijanje dešavalo, primjeri međuetničkog spašavanja i intervencije s ciljem spašavanja potencijalne žrtve javljali su se u nekim mjestima,

ali ne i u nekim drugim. Ovdje je izazov kako objasniti te zbunjujuće geografske varijacije. Šta je omogućilo da neki spašavaju svoje komšije? Faktori od prije 1941. godine (poput dugotrajnih međuetničkih prijateljstava) svakako su tu bili važni. Ali naša potraga za objašnjenjem ukazuje na značaj unutarnjih faktora nasilja jer su dokazi o pozitivnim predratnim međuetničkim odnosima široko rasprostranjeni, a primjeri spašavanja se u velikoj mjeri razlikuju od mjesta do mjesta.

Manje od mjesec dana nakon što je počelo ustaško ubijanje, znatan dio pravoslavnog življa digao se na ustanak. Tokom augusta i početkom septembra oni napadaju katolička i muslimanska sela i vrše brojna ubistva iz osvete. Mnogi od onih koji su posegnuli za oružjem kasnije će napisati memoare o svojim iskustvima. Ovi izvori su različitog kvaliteta i često teže hagiografskom opisu uloge Komunističke partije, koja je nekoliko mjeseci kasnije uspjela preuzeti vodstvo nad mnogim od tih lokalnih boraca. Ipak, mnoga od tih neposrednih sjećanja otkrivaju nam kompleksnu sliku lokalnih događaja i često detaljno raspravljaju o slabostima ustanka, aktima međuetničkog spašavanja i primjerima nasilja među zajednicama. Arhivski dokumenti o javnim proglasima ustanika i privatnoj prepisci u vrijeme ustanka također postoje, što može pomoći u procjeni do koje mjere ti memoari pretjeruju, umanjuju ili propuštaju da pruže informacije.

Kad se međusobno porede, ovi izvori pružaju uvid u motivacije, akcije i ciljeve lokalnih ustanika. Omogućavaju nam i da postavimo nekoliko pitanja: Kako je nasilje na etničkoj osnovi utjecalo na to kako mještani vide sebe i one čije je nasilje njima upisalo etnicizirane kategorije uključenosti i isključenosti? Koliko su čvrste bile te nove forme identifikacije koje nastaju tokom ovih akata? Ranije masovno ubijanje pravoslavnog stanovništva ne samo da je potaknulo brzu kolektivnu kategorizaciju "etnički drugoga" kao neprijatelja nego je dovelo i do procesa kolektivne kategorizacije unutar novoutvrđenih granica između grupa. Oni koji su preživjeli pokolj često su zahtijevali etnicizaciju, ili su – kao odgovor na svoj kolektivni progon – na etničkoj osnovi zbijali redove sa svojom pretpostavljenom "braćom".

Ključni cilj u razmatranju ustanka je da se pokuša odmaknuti od puke analize kako nasilje na etničkoj osnovi može proizvesti brzo razvrstavanje ljudi u kategorije etnički "drugih" ili "braće". Treba razmotriti i kako nasilje među zajednicama može zapravo potaknuti simultane procese etnicizacije, koji se odvijaju brzo i u više pravaca. Počinioci mogu pripisati etnicitet žrtvama kroz akte nasilja; žrtve, zauzvrat, mogu također prihvatiti kao svoju tu izvana nametnutu etničku kategorizaciju te, aktima osvete, pripisati etnicitet inicijalnim počiniocima zločina i onima koji su s njima povezani. Međutim, etnicizacija

se može brzo širiti i unutar grupa počinilaca/žrtava aktima nasilja i prijetnje – dakle i protiv etnički "drugih" i protiv etničke "braće". Naša radna hipoteza u analizi ovog nasilja je, dakle, potreba da bolje procijenimo moć nasilja ne samo kao puke destruktivne sile već i kao veoma generativne sile koja djeluje putem radikalnog oblikovanja granica i mogućnosti individualne i grupne identifikacije.

Ipak, ovdje prijeti opasnost da nas pristrasnost prilikom selekcije – to što smo za analizu inicijalno odabrali područje Kulen-Vakufa, gdje su neke zajednice bile uništene uslijed visokog nivoa masovnog nasilja – može navesti da povjerujemo da "etničko" nasilje proizvodi isključivo kaskadnu "etničku" polarizaciju. Od te pristrasnosti možemo se odbraniti tako što ćemo primijeniti mikrokomparativni pristup. To nam omogućuje da identificiramo "negativne slučajeve", odnosno primjere mjesta u ovom istom kraju gdje se nasilje nije desilo, ili gdje su međuetničko spašavanje i intervencije ograničili ili spriječili ubijanje. Memoari i arhivska građa koje su za sobom ostavili ustanici ključni su izvor za identifikaciju i rekonstrukciju tih nedovoljno proučenih primjera u kojima se nasilje činilo vjerovatnim, a ipak se nije desilo; tu su i memoari mještana koji su u tim slučajevima bili pošteđeni nasilja. Zagonetku ovdje predstavlja to što su područja u kojima se nasilje nije desilo imala slične predratne strukturalne karakteristike kao i ona koja su doživjela masovno ubijanje i to što su i jedna i druga bila izložena istim politikama progona koje je provodila NDH tokom ljeta 1941. Kako onda objasniti te zbunjujuće varijacije u pogledu nasilja? Kako su međuetnički akti spašavanja i nastojanja da se nasilje obuzda utjecali na etničku identifikaciju i odnose među zajednicama? Ovdje se možda bavimo nedovoljno proučavanom, kontraintuitivnom dinamikom. Dok talasi ubijanja mogu brzo stvoriti antagonističku kolektivnu kategorizaciju na etničkoj osnovi, oni mogu proizvesti i svoju suprotnost: talase međuetničkog spašavanja i osjećaja da je ponašanje – a ne etnička pripadnost – od ključnog značaja u razlikovanju neprijatelja od prijatelja.

Posljednje poglavlje Dijela II ("Četrdeset i osam sati") predstavlja detaljnu rekonstrukciju i analizu onog "nagovještaja" pronađenog u plavim fasciklima u Arhivu Bosne i Hercegovine: masovnog ubijanja od strane ustanika, i to uglavnom civilnog stanovništva u Kulen-Vakufu tokom nekoliko dana početkom septembra 1941. godine. Cijeli niz izvora bio je potreban da bi se ispričala ova historija: arhivski dokumenti civilnih i vojnih vlasti NDH, memoari i dokumenti koje su ostavili ustanici, štampa u NDH iz tog vremena, svjedočenje preživjelih (pisano i usmeno) te neobjavljeni rukopisi (tj. historije i memoari koje su zapisali mještani). Nakon što provedemo mikrokomparativnu studiju nasilja koje su počinili ustanici, to nasilje možemo analizirati koristeći se

kategorijama i pitanjima drukčijim od onih koja bi nam se mogla učiniti očitim. Umjesto da pitamo: Zašto su ustanici (od kojih bi mnoge jednostavno definirali kao "Srbe") ubili veliki broj kulenvakufskih civila (tj. "muslimana"), možemo postaviti drugačije, za analizu korisnije pitanje: Kako su "zagovornici eskalacije" među ustanicima uspjeli svladati otpor "zagovornika obuzdavanja" u svojim redovima, a onda u Kulen-Vakufu počinili niz pokolja na etničkoj osnovi?

Ovakvim pristupom analizi možemo izbjeći svođenje ove historije na pojednostavljeni sukob između cijelih "etničkih grupa" u kojem jedna grupa, vođena pretpostavljenom silnom željom da se osveti drugoj grupi, počini masovno osvetničko nasilje. Umjesto toga, ova historija nas navodi da objasnimo kako su se oni koji su nastojali proširiti nasilje u početku suočili sa zadatkom nadvladavanja svojih protivnika, koji su nominalno bili na istoj strani i iste etničke pripadnosti, a koji su bili protiv ubijanja. Čineći to, možemo osvijetliti precizne mehanizme kojima se u nekom momentu i na nekom mjestu želja za nasiljem na etničkoj osnovi pretvara u akte ubijanja a da se pritom ne oslanjamo na faktore poput pretpostavljenih dugotrajnih "etničkih antagonizama" ili čak silne želje za osvetom koju izazove situacija, kao na primarne uzročne faktore. Ti faktori u nekim slučajevima mogu biti potrebni uzrok, ali nisu dovoljni kao objašnjenje. Kao što će naša prethodna mikrokomparativna analiza negativnih slučajeva pokazati, čak i kad se "etnički antagonizmi" i želja za osvetom na etničkoj osnovi pojave kao krupan faktor u datom kraju, nasilje se ipak možda neće dogoditi. Rekonstrukcija tih nekoliko dana ekstremnog nasilja u Kulen-Vakufu početkom septembra 1941. godine suočava nas, stoga, s jedinstvenim izazovom: Kako možemo objasniti šta je to što situaciju u kojoj je nasilje među zajednicama moguće pretvara u stvarno masovno ubijanje?

U Dijelu III ("Nakon nasilja među zajednicama") bavimo se istraživanjem kako iskustva i sjećanja na nasilje utječu na lokalne forme identiteta, odnosa i nacionalizma tokom nekoliko poslijeratnih decenija. Kako je ubijanje iz 1941. oblikovalo percepcije samih sebe i percepcije drugih? Na koje načine su ljudi govorili – ili nisu govorili – jezikom nacionalizma nakon tako visokog nivoa nasilja među zajednicama, mada sada pod autoritetom komunističke vlade, koja je bila odlučna da iskorijeni sve oblike antagonističkog nacionalizma? Arhivski izvori koji su nam sada dostupni o lokalnim odnosima među zajednicama tokom 1950-ih i 1960-ih, a koje su prikupili opštinski komiteti Saveza komunista, omogućuju nam takvo jedno razmatranje na mikronivou. Kada se tome dodaju gledišta nekih mještana, pruža nam se rijetka prilika za uvid u mikrodinamiku nacionalnosti na lokalnom nivou u sjeni ubijanja među zajednicama tokom kojeg počinioci i preživjeli – čije identitete mogu nositi isti

ljudi – često ponovo žive kao komšije. Da li su ubijanja počinjena 1941. godine utjecala na to kako bi ljudi reagirali na pokušaje svojih komšija da šire osjećaj antagonističkog nacionalizma, posebno kao odgovor na pojave lokalnih sukoba? Šta je to zbog čega neki ljudi ostanu ravnodušni prema takvim nastojanjima, a drugi ih nastoje obuzdati? Primarni nam je cilj ovdje dati nove odgovore na mikronivou na ključna pitanja na planu proučavanja nacionalizma: Kako obični ljudi progovore jezikom nacionalizma, ostaju na njega ravnodušni, ili mu se opiru?

U Epilogu se vraćamo u sadašnjost tako što razmatramo tri upečatljiva portreta lokalne zajednice: otkrivanje prvog spomenika posvećenog ratu u Kulen-Vakufu 1981. godine; to što su snage bosanskih i hrvatskih Srba u junu 1992. na mostu na Uni napravile selekciju 210 lokalnih muslimana, odraslih muškaraca i mladića, koje će zarobiti i isljeđivati; te razmatranje sadašnjeg pejzaža sjećanja na rat u toj regiji. Svrha ovog produžetka naše priče – kroz te portrete – u sadašnjost nije samo da uspostavimo kontekst u kojem bi se bolje osvijetlio njen ključni doprinos nauci; to činimo kako bismo ukazali na to da ova historija – i način(i) na koji(e) je bila iznošena, ušutkivana i zaboravljana – i dalje ima dalekosežne posljedice na ljude u ovom kutku svijeta. To uključuje "potpaljivanje" potencijala za kasnije nasilje (tokom 1992–1995) i ima utjecaja na sadašnje osjetljivosti u vezi s tim kakva je budućnost tu moguća – ili nije moguća.

I konačno, naše putovanje u davnu prošlost, od onih plavih fascikli otkrivenih u Arhivu Bosne i Hercegovine, pa kroz nasilje 1941, a potom dalje do sadašnjosti, pružit će lokalno specifične i empirijski bogate odgovore na nekoliko pitanja od globalnog značaja: Kakav je odnos između nasilja, s jedne strane, i identiteta, nacionalizma i sjećanja, s druge strane? Šta stvara percepciju jedne lokalne zajednice kao zajednice uzajamno isključivih, antagonističkih "etničkih grupa"? Kako to da neki ljudi u takvim zajednicama počinju gledati na svoju historiju kao na naizgled neprestane cikluse "etničkog nasilja"? I koja je naša odgovornost u kazivanju historije o nasilnoj prošlosti u takvim mjestima?

Prije nego što se otisnemo na ovo putovanje treba reći koju riječ o metodološkim i konceptualnim pitanjima. Ova studija u velikoj mjeri koristi primarne izvore u rekonstrukciji skoro *svih* dijelova ove priče. Ti arhivski dokumenti, memoari i usmena svjedočenja ponudili su nove uvide u to kako je živjelo selo. Znatan napor da se pribave takvi izvori nije poduzet samo da bi se dalo više lokalne boje. Ovaj pristup nam omogućuje da se zadržimo blizu terena dok pripovijedamo cijelu ovu historiju. Time nam je omogućen pokušaj rekonstruiranja te prošlosti a da se pritom ne poseže često za nekritičkim ko-

rištenjem etniciziranog jezika grupe time što će se nemarno ljude tog kraja dijeliti u "grupe" koje se zovu "Srbi", "Hrvati", "muslimani", i tako dalje, što je pristup uobičajen za većinu historijskih knjiga ovog dijela svijeta. Umjesto da na svoje historijske aktere projiciramo osjećaj jasno definiranih "etniciteta" ili "nacionalnosti", veliki broj i visoki kvalitet primarnih izvora omogućavaju nam da, umjesto toga, slušamo izbliza ono što nam oni zaista imaju reći o tim kategorijama identifikacije. Stoga će u ovoj knjizi riječ "nominalno" često prethoditi etničkim kategorijama, ili će one nekad biti pisane s navodnicima, gdje god nema primarnih izvora da nam osvijetle kako su ti historijski akteri sami koristili etničke nazive. Time svjesno odvajamo svoje kategorije historijske analize od dnevne prakse historijskih aktera. Ono što oni kažu treba da nas rukovodi u tome kako koristimo – ili ne koristimo – etničke kategorije u pripovijedanju ove historije. Moramo se oduprijeti potrebi da projiciramo svoje vlastite percepcije tih kategorija na ljude čiju historiju nastojimo ispričati. Ostati oprezan u pogledu ovog pitanja od suštinskog je značaja kako bismo odgovorili na izazovan zadatak razaznavanja kako etničke kategorije ljudima postanu važne – ili ne postanu važne – te kako i zašto te kategorije tokom vremena mijenjaju značenje i relevantnost.

Da bismo bolje shvatili i objasnili tu fluidnost, moramo se oduprijeti ideji da su "etnicitet" i "nacija" žive stvari u svijetu, ili da su apstraktni kolektivni akteri kojima ljudi nekako prirodno pripadaju i kroz koje djeluju. Umjesto toga trebamo shvatiti da su oni "perspektiva gledanja na svijet", kako tvrdi sociolog Rogers Brubaker. To su mentalni okviri ili načini gledanja i tumačenja našeg svijeta, koji nisu naprosto duboki i trajni, već se mogu među ljudima naprasno "desiti" u određenim trenucima.[33] Izazov za historičara je da razotkrije specifične faktore koji "etniciziranoj" perspektivi u određenom trenutku daju smisao i politički značaj – ili to ne čine. U potrazi za tim faktorima bit će korisno posebno usmjeriti pažnju na slučajne događaje, pogotovo na lokalnom nivou, koji mogu navesti ljude da brzo promijene pogled na identitete i društvene odnose – i to na dramatičan i često neočekivan način.[34] Primjena ove vrste analize, s posebnim fokusom na ulogu događaja, obećava nam da ćemo bolje rasvijetliti pitanja kako i zašto među običnim ljudima u malim zajednicama kategorije "etniciteta" ili "nacije" postanu važne (ili ne postanu važne).

Ovdje je glavni fokus na slučajevima nasilja. Kako naša priča jasno sugerira, takvi slučajevi mogu biti ključno sredstvo pomoću kojeg se može brzo kristalizirati, pojačati ili transformirati jak osjećaj etničke pripadnosti. Nasilje je, kratko rečeno, generativna sila u oblikovanju etničke identifikacije i društvenih odnosa. Ovo će možda djelovati kao kontraintuitivna teza mnogima koji mogu čvrsto vjerovati da su duboko usađene i dugotrajne forme etničke identifikaci-

je, uz uzajamno isključive nacionalističke ideologije, ono što je potrebno da se izazove "etničko nasilje". Oduprijeti se takvom uvjerenju može biti težak zadatak kad se suočimo s postojanjem slučajeva nasilja na etničkoj osnovi. Ali mi ovdje moramo nastojati izbjeći miješanje rezultata s uzrocima. Stoga je od suštinskog značaja nastaviti drugim putem i na način da nećemo pretpostaviti da jak i široko rasprostranjen osjećaj antagonističkog etniciteta mora automatski biti neophodan preduslov za sukob i nasilje na etničkoj osnovi. Umjesto toga, nastojat ćemo identificirati i objasniti događaje koji prethode i potiču rasprostranjenije etnicizirane poglede na svijet. Veća pažnja posvećena sekvencioniranju tih događaja od suštinskog je značaja želimo li bolje osvijetliti i objasniti uzročni odnos između etničke polarizacije i nasilja, što se prečesto pretpostavlja, ali ne i potkrepljuje uvjerljivim dokazima. Koji je stvarni odnos između ove dvije pojave? Da li prvo prethodi drugom, kao što bi mnogi pretpostavili? Ili je nasilje možda potcijenjena a ipak ključna sila u izazivanju i povećanju ne samo etničke polarizacije već i osjećaja etniciteta općenito?

Naša potraga za odgovorima na ova široko postavljena pitanja obećava da će biti utoliko uspješnija ukoliko naša analiza bude usađena u specifično mjesto za koje znamo da su u njemu i nasilje i etnicitet u određenim momentima imali odlučujući značaj. Naše istraživanje će vjerovatno dati nove odgovore na pitanja o odnosu između te dvije pojave ako uložimo napor da izbliza istražimo tamošnji život – prije, tokom i nakon nasilja – uporno se oslanjajući na podatke prikupljene na mikronivou. Oni plavi fascikli slučajno otkriveni jednog popodneva u Arhivu Bosne i Hercegovine dali su nam mjesto: kulenvakufski kraj. A godine potrage za izvorima o njegovoj historiji – od centralnih arhiva do neobjavljenih rukopisa; od prijestolnica do sela negdje u planinama – predstavljaju bitna sredstva koja nas vode duboko u taj multietnički svijet kako bismo otkrili šta je to što je učinilo da komšije žive zajedno, potom ubijaju jedni druge, a onda ponovo žive zajedno.

POGLAVLJE 1.

Vokabulari zajednice

Una teče s planina koje se s jedne strane protežu na sjeverozapadu Bosne, a s druge u regiji Like u Hrvatskoj. Kada zasja sunce, njena ledena i kristalno bistra voda "blista kao zlato i smaragdi", kako je zapisao britanski arheolog sir Arthur Evans tokom svojih putovanja kroz ovaj kraj 1870-ih.[1] U Unu, koja se nekad pretvara u vodopad, ali uglavnom teče mirno, utječe mnogo manja rijeka Ostrovica. Ona izvire iz podnožja planine i sama teče nekoliko stotina metara. Na mjestu gdje se dvije rijeke sastaju pogled iz doline otkriva staru utvrdu koja dominira nad obližnjim grebenom. Njeni drevni zidovi, mada se krune i propadaju, i sad izgledaju neprobojno.

Tu su krajem sedamnaestog i početkom osamnaestog stoljeća iz Like počeli pristizati Slaveni tog kraja koji su nedavno primili islam. Pobjegavši iz svojih domova, iz gradova poput Udbine, nakon poraza Osmanlija u Beču 1689. godine, počeli su tu, na maloj adi između dvije rijeke, graditi grad. Njegovo tursko ime, Džisri-kebir, vezuje se za drveni most koji su oni sagradili preko Une kako bi povezali grad sa ostatkom Bosne. Ali za mještane grad je poznat i kao Palanka Mahmut-paše Kulenovića, nazvana tako po čovjeku koji je tokom prve polovine osamnaestog stoljeća bio osmanski komandant utvrde. On je naredio da se sagradi džamija u centru grada u čast osmanskog sultana Ahmeda II. Džamija je imala visoku bijelu munaru koja se uzdizala u nebo i mali sokak koji je prolazio kroz luk sagrađen ispod munare, ispunjen malim dućanima u kojima su se prodavali začini, razni proizvodi i zlatnina. Mahmut-paša Kulenović naložio je da nakon njegove smrti najveći dio imovine koja ostane iza njega pripadne džamiji. Prema islamskoj tradiciji, takva vjerska zadužbina poznata je kao vakuf. I tako, negdje od druge polovine osamnaestog stoljeća, iz poštovanja prema čovjeku zahvaljujući čijem bogatstvu je sagrađena njegova najveća i najslavnija džamija grad će se zvati Kulen-Vakuf.[2]

I osnivanje i kasniji rast Kulen-Vakufa u prvoj polovini osamnaestog stoljeća posljedica je niza ratova i poslijeratnih kriza koje su mijenjale zapadne

granice Osmanskog Carstva. Kao rezultat austro-osmanskog rata 1683–1699, kao i kasnijih ratova tokom 1710-ih i 1730-ih, Osmanlije su izgubile znatan dio teritorija, posebno duž svoje sjeverozapadne granice. Kako bi zaustavili daljnje gubitke, svoje su vojne jedinice reorganizirali i stvorili niz novih odbrambenih teritorijalnih jedinica, poznatih kao kapetanije. Svaka je obuhvaćala jedan grad, njegove glavne puteve i okolna sela. Komandant, koga su zvali kapetan, upravljao je tim okruzima.[3]

Do rasta Kulen-Vakufa došlo je zato što je u njegovoj utvrdi na grebenu iznad mjesta gdje se spajaju Una i Ostrovica osnovana kapetanija Stara Ostrovica. Ta lokacija pružala je nesmetan pogled na planine obrasle gustim hrastovim, brezovim, javorovim i jasenovim šumama, čije krošnje u ljetne dane stalno mijenjaju boju, u jarko zelenim nijansama kako sunce promiče nebom. Prvi komandant okruga bio je Salih-aga Kulenović. Poput mnogih pripadnika islamskog stanovništva toga kraja, on je tu vjerovatno došao iz Udbine malo prije 1699. godine, kad je Osmansko Carstvo izgubilo kontrolu nad tim gradom

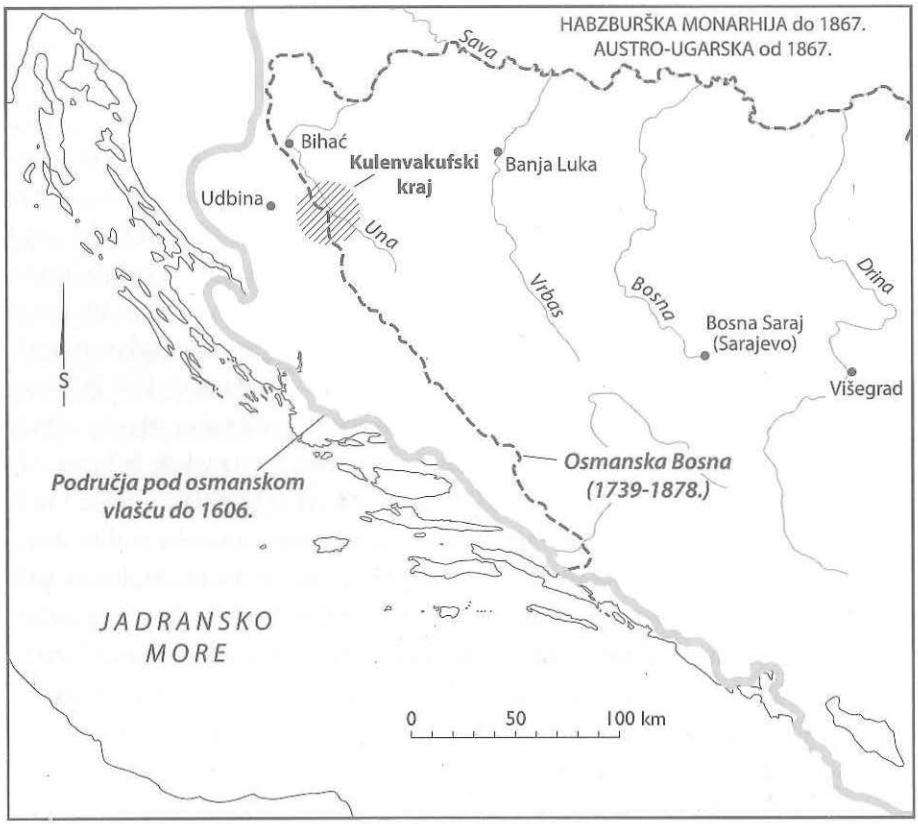

Mapa 1. Zapadne granice Osmanskog Carstva, od ranog sedamnaestog stoljeća do 1878.

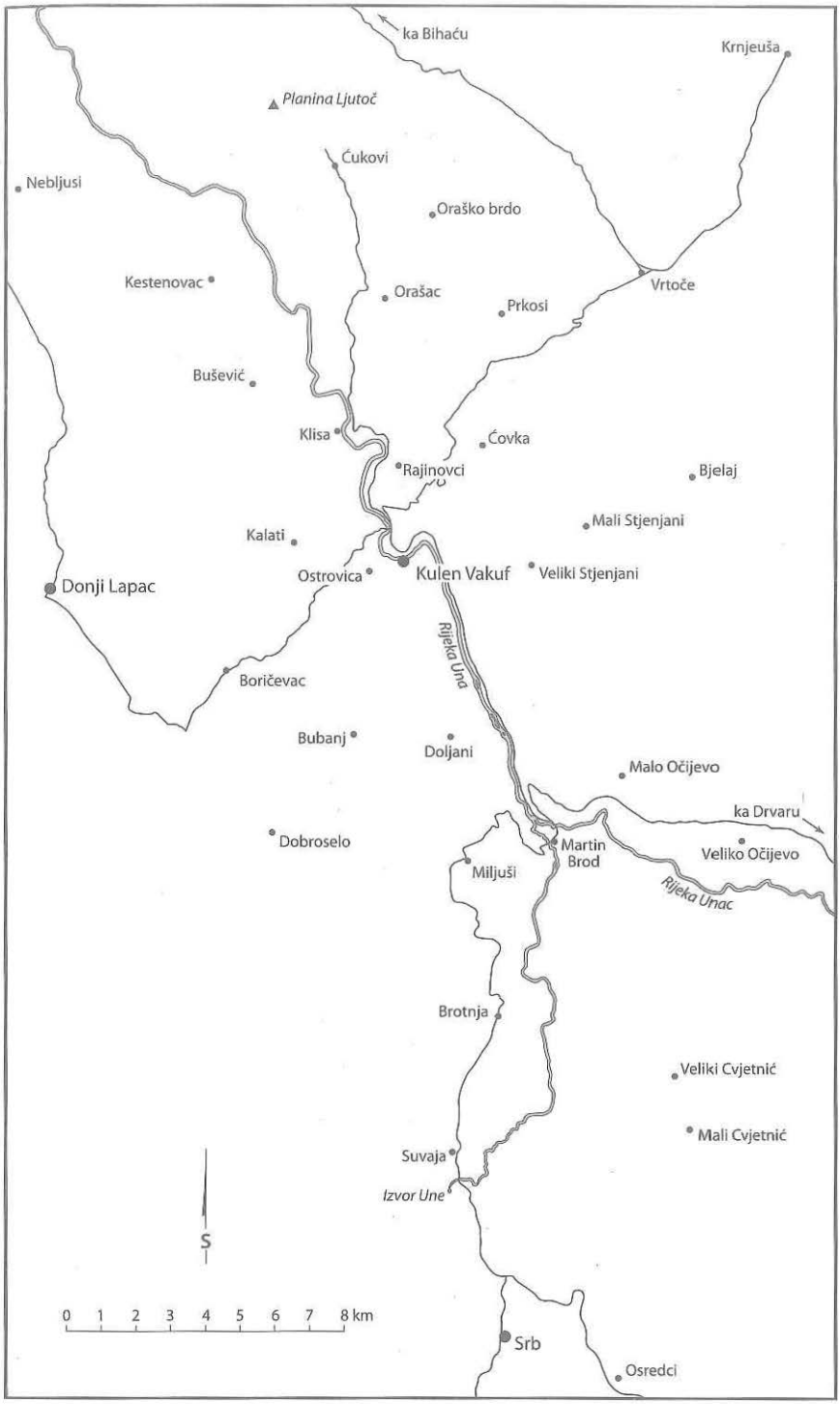

Mapa 2. Područje Kulen-Vakufa

i kad su ga zajedno s njegovim vojnim uporištem u Lici zauzeli Austrijanci. Od tog vremena članovi porodice Kulenović upravljali su kapetanijom i nametnuli se kao najmoćnije porodično pleme te regije. Mada ih je zvanično imenovao sultan, kapetani Kulenovići su nadzirali javni red, stekli značajnu vlast u vojnim pitanjima, kontrolirali trgovinu i nadzirali prikupljanje brojnih poreza. Bili su doživotni kapetani i vremenom su tu poziciju pretvorili u nasljednu.[4] Ratovi koji su vođeni duž granica rezultirali su stalnim rastom poreza za potrebe finansiranja vojnih akcija. To je osnažilo malu lokalnu muslimansku zemljovlasničku elitu na čelu s kapetanima Kulenovićima, koja je eksploatirala mahom seosko stanovništvo te regije. Među seljanima kršćanima većinu su činili pravoslavci, a manjinu katolici, uglavnom nastanjeni u selima u brdima i na planinama oko Kulen-Vakufa.[5]

Udaljen satima krene li se pješice – često uz strme planinske staze i uske prašnjave ceste – život u njihovim kamenim kućama i stjenovitim poljima bio je cijeli jedan svijet daleko od Kulen-Vakufa. Ledeni planinski vjetrovi šibali su zimi preko planinskih livada, dok je sunce bespoštedno pržilo tokom ljetnih mjeseci. Njihov svijet bio je svijet neprestanog rada: ispaše ovaca, koza i stoke, koju su držali u svojim kućama kad je bilo hladno, i uzgajanja povrtnjaka s krompirom, grahom i pšenicom, na općenito siromašnijem, kamenitom tlu u brdima i planinama. Hranjenje njihovih porodica zahtijevalo je neprestanu borbu, ne samo zbog nepovoljnih uslova za intenzivnu poljoprivredu već i zbog potrebe lokalne muslimanske elite da finansira stalne pogranične sukobe u toj regiji. Zbog toga su se pojavile korumpirane ekonomske prakse, kao što je otkup poreza, pri čemu je lokalna elita uplaćivala sultanu određenu naknadu kako bi onda ona sama mogla ubirati porez od seljaka. U lošim godinama ti nosioci vlasti plaćali bi porez sultanu iz vlastitog džepa. Ali u boljim vremenima mogli su izvući znatan profit od lokalnih seljaka. To će većinu seljaka osiromašiti i tokom druge polovine osamnaestog i prve polovine devetnaestog stoljeća mnoge pretvoriti u napoličare bez vlastite zemlje.[6]

Iako su u tim mjestima imali superioran ekonomski položaj, tokom osamnaestog i devetnaestog stoljeća kod muslimanske elite u Bosni javlja se opće neprijateljstvo prema kršćanima, kako pravoslavcima tako i katolicima. Velikim dijelom je to bilo uslijed međunarodnog konteksta. Novi vojni porazi od Austrijanaca i Rusa naveli su Osmanlije da počnu sumnjati kako lokalno katoličko i pravoslavno stanovništvo staje uz njihovog vanjskog, kršćanskog neprijatelja. Počinju represivne prakse, kao što je nakon 1740-ih bila zabrana gradnje crkava.[7] Habsburški rat 1780-ih i Srpski ustanak 1804–1813. samo su povećali strahove muslimanske elite od nadiranja "kršćana" oko ovog dijela Osmanskog Carstva. To je dovelo do sve veće tjeskobe oko toga uz koga bi

stali lokalni kršćani, što je, zauzvrat, kod muslimana, osobito kod elite, hranilo neprijateljstvo prema njima. Uvođenje regionalnih konzula u Bosni tokom 1840-ih da predstavljaju Austriju, Francusku, Rusiju, Italiju, Englesku i Prusku dovelo je u taj kraj nove političke aktere, koji su se često nametali kao zaštitnici kršćana u Bosni. Takav razvoj događaja samo je povećavao sumnje koje je muslimanska elita već imala prema lokalnim kršćanima.

U prvoj polovini devetnaestog stoljeća učestala su svojevoljna zlostavljanja, i fizička i verbalna, bosanskih kršćana od strane ogorčenih muslimanskih uglednika. Odjek tog ponašanja da se vidjeti u putopisima napisanim decenijama kasnije, poput putopisa sir Arthura Evansa, koji je tokom 1870-ih posjetio područje Kulen-Vakufa. On je zapisao da mu je jedan muslimanski trgovac pričao da se znalo kako je zemljoposjednik Tahir-beg Kulenović znao obilaziti obližnji pravoslavni manastir u Rmanju, koji je bio na njegovoj zemlji. "Ujahao bi na konju u crkvu... a onda je imao običaj sjahati i strgnuti s popa odoru, napraviti od nje nešto nalik na sedlo, prebaciti to preko popovih leđa i onda ga uzjahati, tjerajući sirotog popa da puže okolo na sve četiri, služeći mu kao zvijer, dok sirotan ne bi lipsao od iscrpljenosti."[8]

Takvi vidovi ponašanja, mada su možda u Evansovom primjeru prenaglašeni jer su se dešavali tokom seljačke bune u Bosni sredinom 1870-ih, odražavali su opću tjeskobu koja je vladala među muslimanskom elitom zbog promjene položaja kršćana u Bosni. Ratovi što su vođeni na njenim granicama, militarizacija regije do koje je došlo zbog tih ratova, manipulativne porezne prakse koje su nametali kapetani i drugi zemljoposjednici, sve veći interes stranih kršćanskih sila za sudbinu osmanske Bosne – svi ti faktori su se udružili i doveli do snažnih spajanja klasnih i religijskih identiteta, te do sve većeg antagonizma u odnosima na toj osnovi. Te transformacije dovele su do porasta tenzije između malobrojne muslimanske zemljoposjedničke elite i kršćanskog dijela seoskog življa. Krajem osamnaestog i početkom devetnaestog stoljeća taj sve dublji rascjep promijenio je značenje riječi *raja* – riječi koja je doslovno značila "stado", ali se bolje razumije u značenju pojma "podanici". Taj izraz se nekad odnosio na cjelokupno seljaštvo i na druge segmente populacije koji su se bavili sitnijom proizvodnjom (npr. gradske preprodavce, sitne trgovce), a sada se koristio u negativnom značenju samo za "kršćane".[9] Našavši se blizu nestabilne sjeverozapadne granice Osmanskog Carstva, društveni odnosi u kulenvakufskom kraju odražavali su unutarnje transformacije koje su se dešavale diljem Bosne kao odgovor na izmijenjeni međunarodni kontekst.

Rast moći kapetana i drugih muslimanskih pokrajinskih uglednika i njihova sklonost da zloupotrebljavaju ili ne primjenjuju zakone osmanskih vlasti bili su rezultat ovih širih historijskih promjena. U prvoj polovini devetnaestog stoljeća

osmanske vlasti su uvele niz reformi u Bosni u pokušaju da razbiju učvršćenu moć lokalne bosanske muslimanske elite, kao što su bili Kulenovići u kulenvakufskom kraju. Godine 1835. su tako odlučile ukinuti kapetanije. U isto vrijeme usvojile su pomirljiviji stav prema bosanskim kršćanima kako bi drugim evropskim silama pokazali da je to stanovništvo doista zaštićeno zakonom.[10] Pripadnici lokalne bosanske muslimanske elite su, međutim, i dalje vjerovali da za njih ne trebaju važiti propisi centralnih osmanskih vlasti i da i dalje trebaju zadržati poziciju dominacije nad rajom. Tako je 1840. godine jedan lokalni muslimanski ugledni prilikom rasprave o novim porezima koje je osmanski paša htio nametnuti lokalnoj muslimanskoj eliti izjavio: "A što nas oporezuju, kao da smo Vlasi, a ne Turci kao oni!?"[11] Kasnije će se ispostaviti da je moć muslimanske pokrajinske elite bilo toliko teško slomiti da su osmanske vlasti sredinom devetnaestog stoljeća odlučile protiv njih poduzeti niz vojnih ofanziva.[12]

Tokom ovih transformacija društveni odnosi u kulenvakufskoj regiji poprimili su nekoliko oblika, od kojih nisu svi bili antagonistički. I pored porasta napetosti na vjerskoj osnovi, bilo je i bliskih kontakata između različitih zajednica, koji su imali specifične lokalne i regionalne korijene. U gradu Kulen-Vakufu pretežno su živjeli muslimani, od kojih su neki bili zemljoposjednici i oficiri. Drugi su bili trgovci i prekupci, koji su se pojavili kao odgovor na dostupne ekonomske prilike s obzirom na to da je grad bio blizu granice s Habsburškom Monarhijom.[13] Tokom šesnaestog i sedamnaestog stoljeća, kada je osmanska kontrola sezala i preko te granice, mnogi preci ovih pojedinaca nekad su živjeli s njene druge strane, u Lici. Zbog trgovinskih odnosa bilo je dosta ljudi koji su održali bliske veze s tamošnjim katolicima i pravoslavcima, pogotovo u gradovima poput Udbine i Donjeg Lapca, koji su krajem osamnaestog stoljeća pali pod austrijsku kontrolu.[14] Ti kršćani su prešli na islam kada su Osmanlije osvojile taj kraj u petnaestom i šesnaestom stoljeću. Kada su krajem sedamnaestog stoljeća nad tim krajevima izgubili kontrolu, neki su pobjegli zajedno s osmanskim snagama koje su se povlačile u Bosnu, dok su drugi ostali i ponovo se vratili kršćanstvu. Međutim, porodične veze – sada razdvojene međunarodnom granicom i različitom vjerom – često su bile sačuvane. Neki su čak i dalje nosili ista prezimena, poput Osmanića i Abdulića, unatoč promjeni vjere.[15] Lokalna historija ove regije tako je stvorila temelj za dugoročnu tradiciju bliskih, kvaziporodičnih kontakata među zajednicama u jednom dijelu stanovništva.

Na osmanskoj strani granice muslimani su živjeli u gornjoj dolini Une, u gradu Kulen-Vakufu i obližnjem selu Klisa, smještenom dva kilometra nizvodno, odmah iza klanca poznatog kao buk. Drugi su naselili uski pojas zemlje oko dvanaest kilometara dalje dolinom ka sjeveru, ali su kuće i džamije sa-

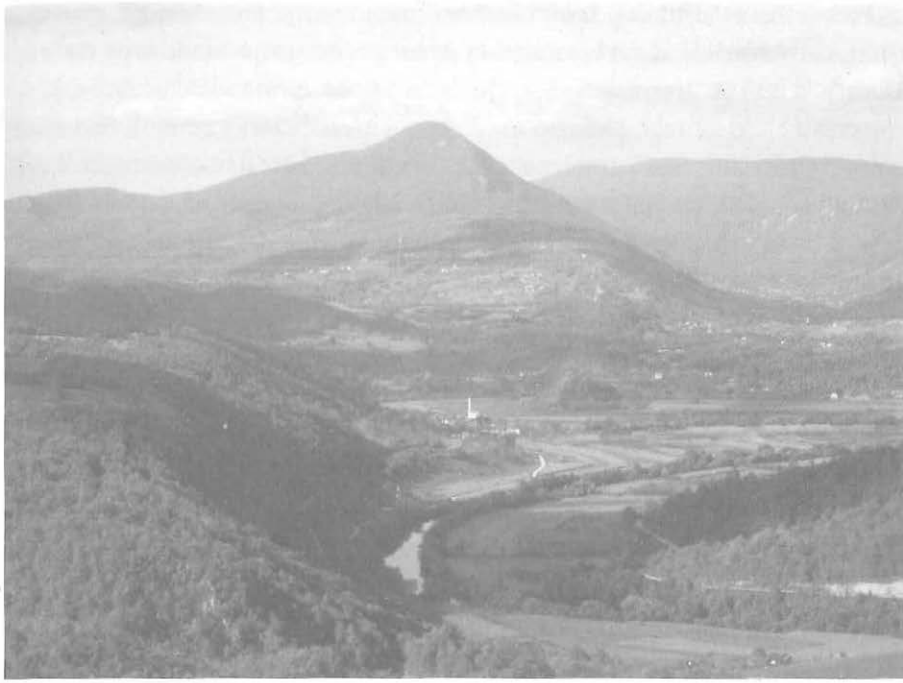

Fotografija 1. Pogled na dolinu Une s utvrde Ostrovica iznad Kulen-Vakufa. Planinski vrh u daljini je Ljutoč, dok u dolini Una krivuda na svom putu kraj sela Klisa, čija se džamija vidi u sredini. Selo Orašac je u gornjem lijevom uglu. Autorov snimak.

gradili istočno od rijeke. Ta zemlja, pogodna za poljoprivredu, prostirala se gotovo dvadeset kilometara na sjever ka planini Ljutoč, planinskom vrhu što se uzdiže nad dolinom. U tom dijelu doline druga dva muslimanska sela – Orašac i Ćukovi – osnovana su tokom osamnaestog i devetnaestog stoljeća.[16] Njihovi stanovnici su sjekli guste šume što su mogli dublje s obiju strana strme doline i sijali polja žitom i drugim usjevima. Džamije, poput onih u Klisi i Orašcu, sagrađene su na brežuljcima i grebenima, pa su se munare još više uzdizale u nebo. Malobrojni stanovnici tih sela, poput njihovih komšija u Kulen-Vakufu, bili su zemljoposjednici. Njihova egzistencija je zavisila od prikupljanja poreza većinom od kmetova pravoslavaca koji su živjeli u susjednim selima visoko nad plodnim poljima u dolini, Prkosima, Čovki, Stjenjanima, Kalatima, Bušević u i drugim. Ipak su mještani sela u dolini većinom bili muslimani. Poput njihovih pravoslavnih i katoličkih komšija u obližnjim brdima i planinama, bili su to siromašni seljaci i sitni poljoprivrednici. Međutim, kao muslimanski podanici osmanske vlasti imali su veća prava od kršćana, kao što su niži porezi i pravo na mali komad zemlje. Ali mnogi su u biti bili napoličari i živjeli u teškim materijalnim uslovima sličnim onima u kojima su živjeli i njihove komšije nemuslimani.

Pomanjkanje arhivskih izvora otežava razaznavanje dinamike lokalnih odnosa među zajednicama na osmanskoj strani granice prije dvadesetog stoljeća. Ali dokazi koji postoje nagovještavaju da treba biti oprezan kad je riječ o pretpostavci da je u toj regiji duboko usađena polarizacija na vjerskoj ili "etničkoj" osnovi bila široko rasprostranjena tokom druge polovine devetnaestog stoljeća. Sir Arthur Evans, koji je posjetio kulenvakufski kraj tokom 1877. godine, zabilježio je da su neki pripadnici lokalne muslimanske elite pokazivali prezir prema pravoslavcima i da ih je jedan od njih nazivao "rajinskom paščadi".[17] Međutim, drugi izvori sugeriraju da su se neki zemljoposjednici prema svojim kmetovima dobro odnosili i da su, zauzvrat, bili među njima omiljeni.[18] I sam Evans priznaje da je među muslimanima tog kraja bilo i drugačijih gledišta, poput gledišta trgovca kojeg je sreo u Kulen-Vakufu; taj čovjek je prezirao uvrede koje su neki muslimanski zemljoposjednici iskazivali prema kršćanskom življu.[19]

Evans je zapazio da su pravoslavci svoju percepciju gazda muslimana formirali ne samo na osnovi ekonomske eksploatacije kojoj su često bili izloženi već i na osnovi priča koje su slušali o osmanskim osvajanjima. Jedna grupa pravoslavnih seljaka rekla mu je: "U ovom selu bilo je staro groblje i stari krst je oboren i dopola ukopan u zemlju. Ljudi su govorili da se tu, kad su Turci osvojili Bosnu, održavala svadba. Turci su upali, pobili svatove i mladoženju, a mladu odveli; tu je postavljen krst u znak sjećanja na tu tragediju."[20] Je li ta priča istinita manje je važno od činjenice da je pričana i stalno ponavljana među mještanima tog sela, čime je postala "psihološki istinita", što je pojava koju su oni koji proučavaju usmenu historiju davno primijetili kad se radi o takvim svjedočanstvima.[21] Postojanje takvih priča, koje u sebi sadržavaju uvriježeni kliše o nasilju ne samo nad kršćanskom zajednicom već i nad "ženama", imalo je svoju ulogu u formiranju historijske svijesti pravoslavaca tog kraja. Takve priče doprinijele su općenito negativnoj percepciji "Turaka", što je bio naziv koji su tamošnji seljaci često koristili kad su govorili o muslimanima koji su govorili slavenski jezik, tadašnjim zemljovlasnicima i svojim komšijama.

Ali značajnije od priča o stradanju u doba osmanskog osvajanja, koje su stoljećima stalno iznova pripovijedane, i koje su kod mnogih hranile negativna osjećanja prema muslimanskim gospodarima, bile su teške ekonomske prilike s kojima su se seljaci kršćani suočavali u svakodnevnom životu. Sredinom 1870-ih ta tenzija će učiniti da dođe do prvog slučaja nasilja među zajednicama u tom kraju.[22] Tokom ljeta 1875. godine osmanske vlasti odlučile su da tradicionalni porez u vidu desetine onoga što seljak proizvede sad treba plaćati u gotovini, što je većini seljaka bilo gotovo neizvodivo. To je izazvalo oružani ustanak kršćana, koji je započeo u Hercegovini.[23] Krajem ljeta priključili su

im se kršćani kulenvakufskog kraja (od kojih su većina bili pravoslavci), kao i mnogi drugi diljem pogranične zone koja je razdvajala Osmansko Carstvo od Habsburške Monarhije, među tamošnjim svijetom poznate kao Bosanska krajina. Pobunjeni pravoslavci, uz podršku a često i pod vodstvom dobrovoljaca koji su živjeli na austrijskoj strani granice, napali su osmanske utvrde i zapalili ih. Dali su se u potjeru za muslimanskim zemljoposjednicima i ubiračima poreza, i neke od njih su ubili i uništili im najveći dio imovine.[24] Prema Evansu, koji je tokom 1877. godine tim krajevima putovao s nekoliko komandanata pobune (kao i prema drugim izvorima iz tog vremena), nasilje koje su nad "Turcima" provodili ustanici na području Kulen-Vakufa bilo je surovo. Odsijecanje glava zarobljenika i sakaćenje ljudi ubijenih u borbi bili su uobičajena praksa, baš kao i paljenje muslimanskih sela. To nasilje dovelo je do znatnog priliva muslimanskih izbjeglica iz obližnjih sela Klisa, Orašca i Ćukova u Kulen-Vakuf, jer su oni tamo potražili sigurnost.[25]

Nisu to bile jedine izbjeglice koje su se pokrenule s kućnog praga. Kako je tokom ljeta i jeseni 1875. nasilje eskaliralo, hiljade seljaka pravoslavaca izbjeglo je iz svojih sela u obližnje planine i pećine, i na sigurnija mjesta preko granice.[26] U kulenvakufskom kraju nasilni odgovor osmanskih vlasti na pobunu mnoge je natjerao u bijeg, a posebno je to bio slučaj s lokalnom muslimanskom elitom. S malobrojnom raspoloživom osmanskom žandarmerijom koja bi odgovorila na pobunu lokalna muslimanska elita organizirala je svoje jedinice neregularnih snaga sačinjenih uglavnom od muslimana mještana, poznatih kao bašibozuci. Svjedoci koji su živjeli u blizini pravoslavnog manastira u Rmanju, smještenog oko dvanaest kilometara južno od Kulen-Vakufa, Evansu su ispričali kako su te naoružane grupe oštetile crkvu u septembru 1875, a potom pobile brojne muškarce, žene i djecu. Slične napade su krajem 1875. i početkom 1876. izveli i na susjedna sela, kao što su Veliki i Mali Cvjetnić, Veliko i Malo Očijevo, Bjelaj i druga sela oko Kulen-Vakufa. To je rezultiralo pokoljem seljana koji nisu uspjeli pobjeći i spaljivanjem njihovih kuća. Oni koji su na vrijeme izbjegli utočište su potražili u šumama i planinama.[27]

Lokalni ugledni koji su organizirali ove jedinice i komandovali njima, poput zemljoposjednika Tahir-bega Kulenovića iz Kulen-Vakufa, ubrzo su postali gospodari rata. Nisu polagali račune nikom do sebi samima jer su osmanske vlasti u tom kraju (barem spočetka) bile malobrojne i slabe da bi se učinkovito nosile s pobunjenicima.[28] Kad je monopol nad sredstvima nasilja dopao u ruke lokalnih vođa, agresija prema pravoslavnom življu je porasla. To je uključilo ne samo ubijanja već i široko rasprostranjenu pljačku imovine, kao što je otimanje odjeće, zaliha ljetine (žita) i stoke. Gušenje pobune tako je postalo neočekivana prilika za ljude mobilizirane u oružane jedinice da se obogate na račun svojih komšija.

Kao što je to bilo u slučaju ustaničkog nasilja, ubistva koja su počinile ove oružane grupe, koje su bile pod komandom lokalne muslimanske elite, često su uključivala odsijecanje glave i skrnavljenje leševa, što je bilo i simbolički ponižavajuće i saopćavalo osjećaj dominacije. Kako je Evans zabilježio nakon razgovora sa ženom jednog seoskog starješine, "po jedan ga je bašibozuk zgrabio sa strane, dok je treći u njega pucao iz pištolja. Turci su onda pobjegli sa svojim plijenom u Kulen-Vakuf, trijumfalno noseći glavu seoskog starješine. Jedan kršćanin u Kulen-Vakufu vidio je kako Turci šutaju tu glavu po gradskim ulicama".[29] Ipak, nije sva muslimanska elita tog kraja odobravala ove nasilne akte. Evans je zabilježio da su tokom istog tog napada "ženama i djevojkama [iz sela Očijeva] skinuti pojasevi i drugi ukrasi koje su imale na sebi i da su te neregularne jedinice nastavile s još sramnijim napadima, ali ih je u tome zaustavio blagovremeni dolazak Ali-bega Kulenovića (zemljoposjednika), koji je tom prilikom uspio zauzdati svoje sluge".[30] Bilo je i drugih mještana muslimana koji su se suprotstavljali nekim ili svim oblicima nasilja nad nemuslimanskim komšijama. Trgovac Mehmed Omić je osudio ta zlodjela, a nije krivicu za nasilje prebacivao na pravoslavne komšije: "Mi smo uništeni, trgovina je zaustavljena, javna sigurnost ne postoji, a koga za to kriviti? Prvo i najvažnije – begove. Njihovo divljaštvo i podjarmljivanje raje donijelo nam je ovo zlo."[31] Drugi su, opet, pokušavali ubijediti zemljoposjednike da svojim bašibozucima narede da u svojim napadima na pravoslavna sela budu umjereni.[32]

Ovo lokalno nasilje među zajednicama bilo je odraz šire strukturalne dinamike agrarnog pitanja, u kojem je stapanje klase i religije muslimanske zemljoposjednike suprotstavilo pretežno pravoslavnom stanovništvu Kulen-Vakufa. Nije se tu radilo samo o tome koliko poreza treba platiti, već i o mnogo temeljnijem pitanju ko treba biti vlasnik zemlje. Ipak, tokom pobune koja je trajala od 1875. do 1878. godine iskristalizirao se niz saveza koji su prevazilazili, ili barem pokušavali prevazići, etničke linije. Čini se da su neki lokalni muslimanski ugledni vodili rasprave s nekoliko ustaničkih komandanata o tome da se okonča nasilje i postigne pravednije rješenje agrarnog pitanja. Na kraju, međutim, njihovi sastanci nisu dali rezultata. To je bilo zbog prijetnji koje su ekstremniji elementi – na objema stranama – upućivali umjerenijima u svojim vlastitim redovima.[33] Te prijetnje nisu bile prazne riječi, pobunjenici su često znali zapaliti kuće pravoslavnih seljana koji su odbijali učestvovati u pobuni.[34] Ovaj period nasilja među zajednicama nosio je i značajan element nasilja unutar samih zajednica.

Ipak, nekoliko saveza je zaživjelo unatoč nasilju nad etnički "drugima", kao i nad pretpostavljenom "braćom" koja su identificirana kao previše umjerena. Jedan mali broj kršćana nastavio je živjeti u Kulen-Vakufu i tokom pobune.

I šačica muslimana trgovaca uspela je održati trgovinske veze sa svojim kršćanskim kolegama u široj regiji.[35] Diljem osmanske Bosne stvoreni su tako drugačiji savezi među zajednicama. Još su važniji za sudbinu pobune bili pravoslavci trgovci koji su odlučili podržati osmansku vlast i lokalnu muslimansku elitu protiv uglavnom pravoslavne seljačke pobune. Ta pravoslavna elita stekla je znatan dio bogatstva tako što se bavila zakupom poreza, te je time bila saučesnikom muslimanskih zemljoposjednika u eksploataciji mahom kršćanskih seljaka. Oni nisu željeli nikakvu promjenu postojeće strukture agrarnih odnosa.[36] Na koncu, pobuna je izgubila cilj i rasula se velikim dijelom zbog nesposobnosti pravoslavnog vodstva, većinom trgovaca, da se ujedine oko zajedničkih ciljeva. Oni koji su se bavili zakupom poreza nisu željeli da se muslimanskim zemljoposjednicima oduzima zemlja. Tim stavom su otuđili od sebe kršćansko seljaštvo. Rezultat je bio da je položaj muslimanske zemljoposjedničke elite nakon pobune ostao strukturalno neizmijenjen.

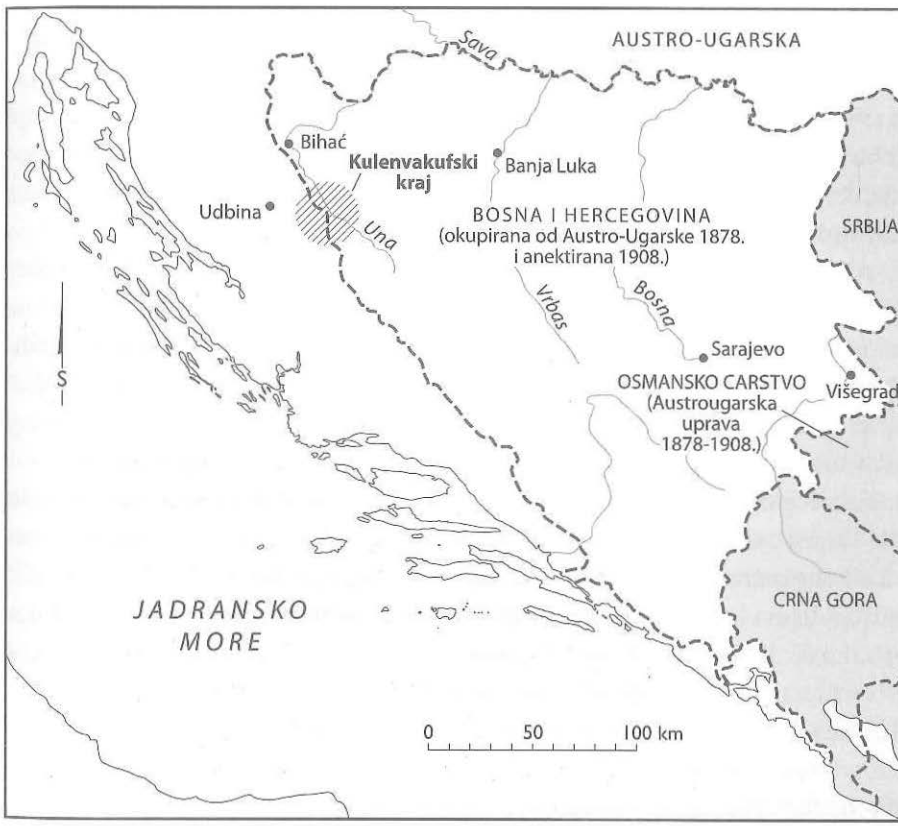

Mapa 3. Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine, 1878.

Nakon pobune Austro-Ugarska je 1878. godine stekla pravo da zauzme Bosnu i Hercegovinu. To je bila nagrada za njen pristanak da ostane neutralna u rusko-osmanskom ratu, koji je počeo 1877. godine, dijelom kao odgovor na diplomatske krize izazvane pobunom. Nova austrougarska uprava nije pokušala rješavati agrarno pitanje, već je nastojala zadržati postojeći sistem vlasništva nad zemljom, uspostavljen za vladavine Osmanskog Carstva. Kako su zakoni o vlasništvu nad zemljom ostali isti, sačuvana je i dominacija muslimanske elite, posebno u selima i manjim gradovima. Time su ostale i napetosti između muslimanskih zemljoposjednika i njihovih uglavnom kršćanskih kmetova kao temelj za buduće sukobe na toj etničkoj/klasnoj osnovi.

Mada je u ovom dijelu Balkana religija dugo bila ključni identifikator osjećanja pripadnosti "nama" i "njima", u drugoj polovini devetnaestog stoljeća sve više je počeo prevladavati jezik etniciteta ili "naroda". Kao što je to bio slučaj u mnogim drugim dijelovima Evrope, taj pomak je uglavnom bio ograničen na intelektualnu klasu. Nacionalistički aktivisti raznih boja, često iz krajeva izvan same Bosne i Hercegovine, počeli su konceptualizirati i redefinirati pravoslavce i katolike tog kraja kao pojedinačne dijelove onoga za što su pretpostavljali da su nacionalno svjesni kolektiviteti zvani "Srbi" i "Hrvati". Oni su te koncepcije grupe projicirali unatrag, u davnu prošlost, dok su istovremeno tim "narodima" usađivali ideje o njihovoj budućoj sudbini, obično u vidu stvaranja država-nacija. Za neke "muslimani" su sad manje bili samo religijska kategorija, a više nešto nalik na kvazinacionalnu grupu koja je bila na ravnoj nozi s kršćanskim "srpskim" i "hrvatskim" pandanima.

Ali čak i ovdje su se krile brojne kompleksnosti koje se opiru svakom pokušaju olake kategorizacije i tumačenja. Spori i neujednačeni prodor ideologije nacionalizma rezultirao je kod nekih takozvanih muslimana, posebno među intelektualcima, da katkad sami sebe, u različitim fazama, vide više kao "Srbe" ili "Hrvate" i pored svog islamskog nasljeđa. A možda je čak i češći bio slučaj, kako tvrdi historičar Edin Hajdarpašić, da su nacionalistički aktivisti nemuslimana ovog kraja muslimansko stanovništvo Bosne doživljavali istovremeno kao "braću", ali i kao one "druge", koji su se mogli smatrati i potencijalnim koetničkim grupama i/ili kulturalno drugačijim neprijateljima.[37] Pojava ideologije nacionalizma koja je već počela prije okupacije 1878. društvenom i političkom pejzažu će dodati nove kategorije potencijalne identifikacije, bez automatskog brisanja starih oblika klasifikacije i samoidentifikacije. Kategorije "muslimani", "katolici" i "pravoslavci" nastavile su postojati i nakon austrougarske okupacije 1878, često na zbunjujuće i kontradiktorne načine, uz novije više "nacionalno" ili "etničko" shvaćanje "muslimana", a posebno "Hrvata katolika" i "Srba pravoslavaca". Kao što Hajdarpašić uvjerljivo tvrdi, razvoj nacionalizma ovdje nije

bio ni evolutivan ni linearan. Umjesto toga, bolje ga je okarakterizirati kao fluidan i sukobom poticani proces koji se kretao u više smjerova bez jasne krajnje tačke na kojoj bi se formirale takozvane nacije.

Mada se čini da je većina muslimanske elite kulenvakufskog kraja bila protiv okupacije, gotovo da nije bilo nasilnog otpora 1878. godine kojim bi se odgovorilo na dolazak austrougarske vojske.[38] Prema lokalnoj historiji ovog kraja, stanovnici su se prisjećali da je nova strana uprava jednostavno donijela više reda i stabilnosti, pogotovo kad se radi o ekonomskim odnosima između muslimanskih zemljoposjednika i pretežno kršćanskih seljaka. I jedni i drugi su se sada suočili s mnogo jačim pritiskom novih vlasti da ispunjavaju međusobne obaveze.[39] Naravno, to nije promijenilo strukturalnu osnovu za sukob između ove dvije grupe. Ali izgleda da je austrougarska okupacija ugušila ekstremnije i raširenije zlostavljanje koje je bilo uobičajeno u tom kraju pod osmanskom vlašću, kao što su otkup poreza i nasilne metode njegovog ubiranja, koji su izazvali pobunu 1875. godine. Arhivska dokumentacija sudskih sporova oko vlasništva nad zemljom i plaćanja kirije u kulenvakufskom kraju tokom prve decenije dvadesetog stoljeća svjedoči o većem redu. Ti dokazi ne sugeriraju da su austrougarske vlasti bile naklonjene ili nenaklonjene bilo kojoj određenoj strani. Nailazimo na tužbe muslimanskih zemljoposjednika protiv pravoslavnih kmetova koji su navodno nezakonito dijelili zemlju i davali je rodbini. Također možemo čitati o sudskim predmetima koje su pokretali kmetovi protiv svojih muslimanskih gazda zbog pokušaja uzimanja više od dogovorenog dijela žetve. A bilo je i slučajeva sporova unutar jedne etničke grupe, pogotovo među članovima porodice, oko vlasništva nad zemljom.[40]

Druga dva lokalna dešavanja dodatno sugeriraju da nova vlast u Bosni i Hercegovini nije bila posebno zainteresirana za promociju interesa jedne zajednice na račun druge. Prva osnovna škola u Kulen-Vakufu – sagrađena za svu djecu tog kraja bez obzira na vjeru i etničku pripadnost – otvorila je svoja vrata 1880. godine. Iznad njenog ulaza pisalo je: "Slijep je onaj ko ne zna čitati." A 1892. zvonik srpske pravoslavne crkve pojavit će se na brdu nedaleko od centra grada i, stremeći visoko u nebo, pridružiti se munari džamije sultana Ahmeda II. Poziv na molitvu na arapskom tokom dana sada se s vremena na vrijeme miješao sa zvonjavom crkvenih zvona.

Krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća, s većom političkom stabilnošću koju je sa sobom donijela austrougarska vladavina, nije više bilo sporova oko prava i obaveza vezanih za vlasništvo nad zemljom koji bi zaprijetili miru u tom kraju. U Kulen-Vakufu priroda je često predstavljala veću prijetnju. Nabujale vode Une mogle su se u trenu pretvoriti u prijeteću i razor-

nu silu, posebno u jesen i proljeće, kada velike kiše izazovu poplave. Kuće su često građene kao sojenice kako bi izdržale taj brzi rast nivoa vode. Ali njihova drvena konstrukcija nije ih branila od požara. Godine 1775. prvi put je požar gotovo u potpunosti uništio grad. Šesnaestog juna 1903. godine požar je još jednom progutao gotovo sve građevine. U međuvremenu su manji požari redovno izazivali znatnu štetu. Dominacija prirode nad gradom u korijenu je fatalističke izreke mještana: Vakuf će ili vatra sagorjeti ili Una potopiti.[41] U svojoj nemoći pred nevoljama koje izaziva priroda neki mještani su čak u prirodi tražili objašnjenje za političke događaje tog vremena. Za rijeku Ostrovicu kazivano je da nekad iznenada prestane izvirati u podnožju planine. Mještani su vjerovali da je suho korito rijeke bilo predznak predstojećeg političkog prevrata. Mnogi su tvrdili da se rijeka isušila netom pred austrougarsku okupaciju 1878. godine. I to se navodno ponovo desilo nešto prije 1914.[42]

Ubistvo nadvojvode Franje Ferdinanda od ruke Gavrila Principa bilo je okidač za Prvi svjetski rat. Ovaj čin naveo je austrougarske vlasti da uvedu niz represivnih mjera protiv većeg dijela pravoslavnog stanovništva u Bosni, koje su one kolektivno definirale kao "Srbe". To je bio rezultat percepcije da je Kraljevina Srbija bila umiješena u atentat i imala pretenzija da predvodi bosanski pravoslavni živalj, koji su srpski nacionalisti u Srbiji i Bosni smatrali

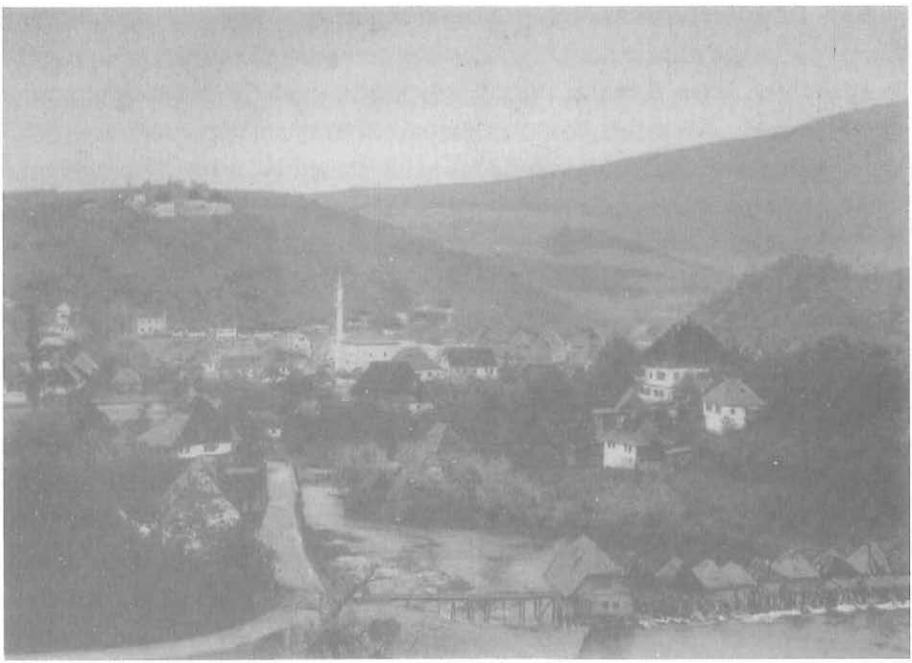

Fotografija 2. Crtež na razglednici predstavlja Kulen-Vakuf nekoliko godina nakon požara 1903. koji je uništio skoro cijeli grad. Fotografija dobijena od izdavačke kuće Buybook iz Sarajeva.

svojom srpskom braćom. Represija nad pravoslavnim življem bila je možda najžešća u Sarajevu, ali je bila prisutna i u istočnim dijelovima Bosne bliže granici sa Srbijom i Crnom Gorom. Austrougarske vojne vlasti vjerovale su da se civili, koje su oni identificirali kao Srbe, kao i gerilske snage iz Srbije i Bosne, pripremaju za rat protiv Carstva. Kao odgovor, austrijske vojne jedinice uzet će taoce za koje su vjerovale da su bili umiješani u te aktivnosti i izvršiti niz pogubljenja.[43]

Ima autora koji sugeriraju da su neki muslimani, kao i oni koji su sebe doživljavali kao Hrvate katolike, regrutirani u pomoćnu miliciju zvanu *Schutzkorps* kako bi pomogli austrougarskim vlastima u toj represiji. Govori se da su njihove aktivnosti uključivale uzimanje talaca, krađe, uništavanje imovine i ubistva. Ipak, ove jedinice možda nisu činili isključivo oni koji su smatrani "muslimanima" i "Hrvatima"; promatrači iz tog vremena zabilježili su da su neki koji su sebe percipirali kao "Srbe" također pristupili u redove te milicije. Oni su očito radije učestvovali u progonu onih koje su percipirali kao pripadnike svoje etničke grupe nego da ih se šalje na linije fronta da se bore za Austro-Ugarsko Carstvo. U svakom slučaju, kontekst rata, dugoročno neprijateljstvo prema "Turcima" zbog eksploatacije koju su trpjeli tokom godina osmanske vlasti, kao i nasilje *Schutzkorpsa* – ovi faktori su koji su vremenom postali okidačem "srpskih napada" na muslimane. Desilo se nekoliko pokolja, posebno u istočnoj Bosni.[44] Zbog nepostojanja arhivskih izvora, međutim, ostaje nejasno jesu li ove međuetničke i unutaretničke dinamike nasilja bile slične u kulenvakufskom kraju tokom prvih ratnih godina.

Kako se bližio kraj Prvog svjetskog rata, mještani su se sjetili da se 1918. godine desio drugi slučaj kada je rijeka Ostrovica iznenada prestala izvirati iz planine. Kao što je to bio slučaj i 1878. i 1914, bilo je građana Kulen-Vakufa koji su vjerovali da predstoji nekakav prevrat. Bez obzira na to je li rijeka presušila ili ne, imali su pravo što su očekivali krupnu promjenu. Godinu 1918. obilježilo je stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, poznate kao Prva Jugoslavija. Prije zvaničnog proglašenja nove države, 1. decembra, vlada je obznanila da će uskoro provesti agrarnu reformu.[45] Suština reforme bila je da se zemlja podijeli onima koji je obrađuju a da bivši vlasnici dobiju "pravednu nadoknadu".[46] U Bosni i Hercegovini velika većina stanovništva – blizu 90 posto – bili su seljaci. S obzirom na to da su zakoni o vlasništvu nad zemljom nastali tokom stoljeća osmanske vlasti i da ih je Austro-Ugarsko Carstvo zadržalo (1878–1918), pitanje agrarne reforme bilo je jedno od najosjetljivijih i za narod i za političko vodstvo u Bosni. A zbog dugoročne veze između agrarnog pitanja i klasnih i "etničkih" sporova svaki pokušaj promjene postojeće situacije bio je osuđen na to da izazove napetost i sukob.

Mapa 4. Regija Kulen-Vakufa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca

Nakon vladinog dekreta o provođenju agrarne reforme krajem 1918. i početkom 1919. mnogi bivši kmetovi seljaci nisu čekali da vlasti izvrše preraspodjelu zemlje. Često su uzimali stvar u svoje ruke. Riječi i djela dvojice kmetova s područja Kulen-Vakufa – braće Mileta i Laze Tintora – koji su poslali pisma centralnim vlastima u Beogradu pružaju nam vrlo upečatljiv uvid u frustriranost tih bivših kmetova. Željni da preuzmu vlasništvo nad zemljom koju su obrađivali, kako je to vlada obećala, iskazali su nezadovoljstvo zbog sporosti reforme, bijesni što su se njihovi zemljovlasnici i dalje odbijali povući:

> Nakon 530 godina tužnog ropstva i neizmjerne boli i stradanja koje smo morali pretrpjeti, ukazuje se sunce slobode i zora boljih dana... to su riječi vašeg visočanstva, kralja: zemlja pripada onima koji je obrađuju. Iskreno se nadamo da se to odnosi na nas koji smo šezdeset godina natapali ovu zemlju svojom krvlju i znojem. I ni sanjali nismo da će naš spahija tražiti da mu plaćamo i 1919. godine.[47]
>
> U vrijeme kada se svi vesele, mi tugujemo; dok svi pjevaju, mi moramo plaćati; dok su svi oslobođeni, mi smo i dalje robovi. Mi nismo robovi stranaca poput Italijana, negdje na periferiji naše države. Umje-

sto toga, robovi smo ovdje u samom srcu naše države našega spahije Alajbega Kulenovića u Kulen-Vakufu.

Mi smo ovom spahiji davali ono na što je imao pravo, sve dok nismo čuli riječi [kralja] Aleksandra: da u njegovoj državi više neće biti ni kmetova ni zemljoposjednika.[48]

Mile i Lazo Tintor nisu u izražavanju svoje frustracije ostali samo na riječima. Nekoliko dana ranije oni su prikupili žito, kukuruz, ječam, slamu i grah sa zemlje koju su obrađivali. Odnijeli su sve što su mogli uskladištiti, a ostatak su uništili. Nekoliko istaknutih lokalnih muslimanskih zemljoposjednika, uključujući i njihovog bivšeg spahiju Alajbega Kulenovića, gledalo ih je kako to čine. Mile Tintor ga je vidio kako stoji i uputio mu par riječi, upozorivši ga na golemu promjenu u odnosu između zemljoposjednika i kmeta koju su upravo izvršili on i njegov brat: "Bježi, bježi odavde!"[49]

Diljem Bosne i Hercegovine konfrontacije između bivših zemljoposjednika i njihovih kmetova nekada su bile mnogo nasilnije. Naoružane grupe, takozvani zeleni kadar, koje su često činili pravoslavni seljaci, počele su otimati zemlju od svojih gospodara. Krali su im imovinu, palili kuće i ubijali muslimane, kako svoje bivše zemljoposjednike tako i druge. U nekim slučajevima su uništavali cijela muslimanska sela.[50] Neki istraživači u Bosni tvrde da su te grupe pobile čak nekoliko hiljada muslimana u Bosni i Hercegovini između 1918. i 1921. godine, što su ovi pravdali tvrdnjom da se svete "Turcima". Sugerira se da niko nije izveden pred lice pravde za ta ubistva.[51] Historičar Ivo Banac tvrdi da je ovo antimuslimansko nasilje bilo samo dijelom rezultat dugoročnog klasnog antagonizma. Pravoslavni seljaci vršili su nasilne akte ne samo protiv malog broja muslimanskih veleposjednika koji su posjedovali velika imanja već i protiv muslimana općenito, od kojih je većina imala tek mali posjed.[52] Ovo je rezultiralo time da su se muslimani koji nisu bili kmetovi i koji su često bili jednako siromašni kao i bivši pravoslavni kmetovi iz straha odlučili svrstati uz bivše muslimanske zemljoposjednike.[53] Ubijanje muslimana u prvim godinama nakon 1918. godine stoga se tadašnjim promatračima – kao i mnogim historičarima nakon toga – manje činilo kao klasna osveta siromašnih kmetova protiv zemljoposjednika, a više kao oblik "etničkog nasilja", odnosno "srpska osveta" "Turcima" zbog stoljećâ eksploatacije pod Osmanlijama. Ubijanja su se tumačila i kao odgovor na represivne mjere protiv pravoslavnog življa u kojima su učestvovali neki muslimani i katolici nakon Sarajevskog atentata 1914. godine.[54]

Ipak, takva tumačenja djeluju manje jasno kada se analitička prizma premjesti s makronivoa na mikronivo. Prema Esadu Bibanoviću, jednom od

nekolicine lokalnih historičara kulenvakufskog kraja, čini se da je dio pravoslavnog življa koji je živio u brdima i planinama oko Kulen-Vakufa doista pokušao pokrenuti talas nasilja protiv gradskih muslimana. Nedugo po stvaranju Kraljevine jedna velika grupa umarširala je u grad s namjerom da napadne muslimanske stanovnike. Međutim, zaustavljeni su prije nego što je iko ubijen. Možda iznenađujuće za one koji bi okarakterizirali ovaj period kao period obilježen jasnim, etnički određenim neprijateljstvom, osobe koje su uspješno intervenirale protiv tog pokušaja nisu bila muslimanska sabraća, već lokalni srpski pravoslavni svećenik Vukosav Milanović i Jovan Knežević, ugledni seljak, pravoslavac iz obližnjeg sela Palučaka.[55] Pop Milanović zadesio se u gradu tog dana i naišao na naoružanu grupu koja je upravo pristizala. "Ako ste došli kao oslobodioci", rekao je, "onda uđite i toplo ćemo vas dočekati i zbrinuti. Ali ako ste došli da počinite bilo kakvo zlo protiv naše muslimanske braće onda ću pozvati cijelu parohiju da se digne protiv vas."[56] U jednom drugom slučaju pravoslavci, bivši kmetovi muslimanskog zemljoposjednika Muhameda Kulenovića-Bajbutovića, poznatog među mještanima kao Pašabeg, čuvali su i njega i njegovu imovinu danonoćno tokom ovog nestabilnog perioda. Bili su svjesni da drugi seljani pravoslavci žele pobiti bivše muslimanske zemljoposjednike. Pošto je Pašabeg prema njima uvijek bio pravičan, oni su zaštitili i njega i njegovu imovinu od napada koje su poduzimala njihova pretpostavljena etnička braća.[57]

Pomanjkanje arhivske građe otežava definitivno utvrđivanje šta je motiviralo te intervencije. Tradicija prijateljstva među zajednicama i dobrosusjedski odnosi među nekima u tom kraju mogu biti dio objašnjenja. Možda je čak i važnija, međutim, bila percepcija da neki od onih koji su činili nasilje nisu to radili samo da bi se osvetili svojim bivšim zemljoposjednicima, da bi preokrenuli stoljetni obrazac vlasništva nad zemljom, ili da bi se osvetili "Turcima" u ime "Srba". Umjesto toga, pod krinkom tih objašnjenja, oni su koristili haotičnu situaciju radi brzog bogaćenja, što se ne razlikuje od ponašanja lokalnih muslimanskih bašibozuka tokom pobune 1875–1878, kada su mnogi među njima bili motivirani prilikom za pljačku. Kako sugerira jedan izvještaj upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu, mnogi od tih "Srba" umiješanih u nasilje "bili su kriminalci i propalice, koji, pod krinkom srpstva i raznih političkih partija, bespoštedno i nezakonito uništavaju muslimane, potajno ih ubijajući i kradući im imovinu. Oni to čine radi lične dobiti i da prikriju svoje stare grijehe".[58]

Izvještaji iz ove regije iz 1921. godine sugeriraju da su oružane grupe, čiji su pripadnici izgleda bili Srbi pravoslavci (poput vođe jedne od takvih bandi Stevana Obradovića Lange iz sela Doljani u Lici), zaista tumarale tim krajem

i terorizirale stanovništvo. Ali njihova primarna aktivnost je zabilježena kao "razbojništvo", dok je i sada nejasno jesu li to radili isključivo na etničkoj osnovi.[59] Jedna od žrtava ovog razbojništva 1921. godine bio je muslimanski trgovac u kulenvakufskom kraju po imenu Mustajbeg Kulenović, koga su ubili.[60] Ali druga meta pljačke u isto to vrijeme i u istom tom kraju bilo je srpsko selo Čovka, čiji su seljani napadnuti i opljačkani.[61] Razni pojedinci, ljudi kriminalne prošlosti, zgrabili su taj trenutak prevrata kako bi činili nasilje, posebno pljačku, ponekad na etničkoj osnovi, a ponekad ne, ali ponajviše radi vlastitog bogaćenja. Istaknutim mještanima nije bilo teško identificirati te pojedince i njihove motivacije da čine nasilje u tom trenutku. To može biti razlogom što su osobe poput popa Vukosava Milanovića i Jovana Kneževića odlučno intervenirale da spriječe nasilje i pljačku kako bi zaustavili daljnju destabilizaciju svoje zajednice. Oni su vjerovatno nastojali i sebe zaštititi jer počinioci nasilja nisu birali svoje mete isključivo na etničkoj osnovi.

Mada je lokalno nasilje zaustavljeno prije nego što je zahvatilo muslimansko stanovništvo Kulen-Vakufa, vremenom će se u širem kraju desiti i poneki izolirani akt u kojem su bivši kmetovi ubijali svoje muslimanske gazde.[62] Opća atmosfera nereda počela se polagano kruniti sredinom 1920-ih mada evidencija lokalnog suda sugerira da su neki pojedinci nastavili tražiti načine da se obogate u tom periodu nestabilnosti. Sumnjiva nezakonita trgovina stokom, naprimjer, i navodno uzimanje mita od nekih lokalnih zvaničnika kako bi zažmirili pred takvim djelima izazivali su sukobe i dovodili do sklapanja saveza. Dvojica takvih zvaničnika – Cvijetin Đurić (nominalno "Srbin") i Abdulah Kulenović (nominalno "musliman") – osuđeni su 1922. godine zato što su zajedno maltretirali i eksploatirali mještane pravoslavnih sela koji su htjeli prodavati svinje.[63] Takvi su sukobi, dakle, imali i međuetničku i unutaretničku dimenziju. Godine 1925. lokalni zvaničnici su izvijestili da je "red i mir" bio uveliko uspostavljen.[64] Ipak, provođenje agrarnih reformi rasteglo se na nekoliko godina, što je dovelo do stalne napetosti ne samo između bivših zemljoposjednika i njihovih bivših kmetova već i između nekih kmetova koji su se međusobno borili oko toga ko treba da dobije preraspodijeljene parcele.[65] Dokazna građa sugerira da su unutaretničke svađe među bivšim kmetovima ubrzo postale glavna žarišta lokalnog sukoba.[66]

Dio problema za brzo i učinkovito provođenje agrarnih reformi bio je to što vlada nije uspostavila dovoljan broj lokalnih ureda i dovoljno kvalificiranih službenika da rješavaju kompleksne parnice vezane za preraspodjelu zemlje. Ti nedostaci bili su razlogom što u srezu Bosanski Petrovac, gdje je bila smještena kulenvakufska opština, i gdje je bilo dosta takvih sporova, nijedan tokom 1923. godine nije riješen.[67] Žalbe podnesene krajem 1920-ih sugeriraju da lokalni

Mapa 5. Kraljevina Jugoslavija s unutrašnjim granicama banovina

službenici često nisu provodili odluke viših vlasti u vezi s plaćanjem nadoknade. To je značilo da nadoknada često nije bila isplaćivana bivšim zemljoposjednicima čija je zemlja preraspodijeljena, što je ovima donosilo nevolje.[68] I tako su se agrarne reforme odvijale sporo tokom 1920-ih i 1930-ih. Zakoni su nekoliko puta mijenjani, a cijela unutrašnja teritorija države bila je dramatično reorganizirana nakon uvođenja kraljevske diktature 1929. godine (kada je zemlja preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju). To je rezultiralo stvaranjem banovina, koje su nalikovale unutrašnjim državama ili pokrajinama. Njihovo vodstvo (ban i banska uprava) sad je bilo odgovorno za rješavanje pitanja provedbe agrarne reforme i svih sporova koji su uz nju išli. Takve goleme promjene unutrašnje uprave i jurisdikcije nisu pogodovale brzom rješavanju dugih sporova oko zemlje, za koje je bio potreban povelik stručni kadar, posebno ljudi koji su poznavali sama mjesta.[69]

Neki lokalni historičari sugeriraju da je agrarna reforma osiromašila mnoge bivše muslimanske zemljoposjednike koji su živjeli u Kulen-Vakufu i okolini. Vlada im očito nije isplatila odgovarajući iznos nadoknade, a nijedan od siromašnijih muslimana nije dobio novu parcelu.[70] Arhivska dokumentacija pokazuje da su bivši zemljoposjednici i članovi njihovih porodica i dalje – čak

i tokom 1930-ih – tražili propisanu nadoknadu od regionalnih vlasti.[71] Međutim, iz postojećih dokaza nejasno je da li su ti pojedinci osiromašeni, kao što to neki historičari sugeriraju, općenito u cijeloj Bosni i Hercegovini.[72] Kaže se da su agrarne reforme pogodile oko 4.000 muslimanskih porodica (tj. zemljoposjednike i njihove porodice). To je uveliko značilo prenos zemlje s njih na ruralni pravoslavni živalj, mahom kmetove bezemljaše.[73] Mada je nesporno da su bivši muslimanski zemljoposjednici izgubili mnogo zemljišnih posjeda, čini se da su se u kulenvakufskom kraju neki pripadnici tih porodica uspjeli snaći i postali su uspješni trgovci. Zapravo, takve promjene su već bile u toku i prije osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. To je znatno ublažilo njihove ekonomske gubitke izazvane agrarnim reformama. Oni su uspjeli ostati i jednako utjecajni članovi svoje lokalne zajednice.

Unatoč teškoćama koje su agrarne reforme nekima donijele, grad Kulen-Vakuf počeo se nakon 1918. godine polako širiti kao regionalni centar trgovine i poslovnih aktivnosti. Jedna grupa utjecajnih lokalnih trgovaca iskristalizirat će se tokom 1920-ih. Godine 1930. bili su dovoljno etablirani da su osnovali lokalno udruženje za unapređenje trgovine i transportnih veza prema širim tržištima.[74] Ipak, stvarni poticaj za ekonomski rast ovog grada donijet će izgradnja željezničke linije koju je inicirala država 1936. godine kroz gornju dolinu rijeke Une, čiji je jedan dio prolazio kroz Kulen-Vakuf. Kada je dovršena, pruga je omogućila mnogo obimniju stalnu trgovinu između gradskih trgovaca i njihovih kolega u široj regiji.[75] Tradicionalni sedmični pazarni dan u Kulen-Vakufu sad je privlačio trgovce iz udaljenih mjesta, čak i s dalmatinske obale. Privlačili su ih raznovrsna i kvalitetna stoka uzgajana u okolnim pravoslavnim selima, koja se tu prodavala, kao i drugi proizvodi i zanati.[76]

Povećan obim trgovine pomogao je transformaciji kulenvakufskog pazarnog dana u mjesto gdje su se uveliko miješali pravoslavni seoski živalj i trgovci, pretežno muslimani, koji su živjeli u gradu. Pazarni dan nije služio samo za kupovinu i prodaju, već je to bio i način da se čuju vijesti i njeguju i održavaju prijateljstva. Lokalni seljaci su prodavali svoju stoku, jaja, sir i kajmak, a onda bi provodili sate u razgovoru s poznanicima i prijateljima muslimanima o svim temama, uključujući i lokalnu i državnu politiku. Kasnije, na putu ka kući, prebijajući se po neravnim seoskim putevima u zaprežnim kolima, ponekad bi se posvađali i žalili na cijene ove ili one robe na pijaci. Ali, prema memoarima, rijetko da je iko koristio negativne kolektivne termine govoreći o trgovcima u Kulen-Vakufu.[77]

Pored pijace, izgradnja željezničke pruge uz ovaj dio Une pružala je dodatne prilike za unapređenje odnosa između zajednica. Prijateljstva su skla-

pana dok bi ljudi različitog porijekla raščišćavali šumu, udarajući lopatama, i zajedno svakoga dana satima kopali u mračnim tunelima. Zajednički rad u teškim uslovima pružao je prilike za međuetnička prijateljstva i akte uzajamne pomoći.[78] Izgradnja željeznice je mnogo pomogla u poticanju rasta trgovine i zanata, kao i otvaranja kafana u Kulen-Vakufu, jer je grad bio određen za jedno od sjedišta za radnike zadužene za izgradnju oko trideset kilometara pruge. Ljudima čija je zemlja bila potrebna za izgradnju pruge lijepo je nadoknađeno, a mnogi drugi su na pruzi našli posao. Novac, prisjećaju se ljudi toga vremena, čini se da je tekao posvuda u gradu.[79]

Ipak, ne čini se da su ove povoljne ekonomske promjene u gradu Kulen-Vakufu imale mnogo efekta na obližnja sela, koja su dugo živjela u teškim uslovima. Uoči velike ekonomske depresije lokalni zvaničnici opisuju sela ove regije zarobljena "primitivizmom i siromaštvom". Većina ih nije imala školu. Glavni izvor egzistencije seljana bio je uzgoj stoke, poput ovaca, koza, goveda i svinja. Njihova zemlja, koja je uglavnom bila u brdima i planinama, bila je preslaba da bi se mogli baviti intenzivnom poljoprivredom. Većina seljana obično je držala stoku u kući, u štalama koje su bile direktno ispod soba, kad ih nisu izvodili na ispašu. To se činilo kako bi se stoka zaštitila od hladnoće tokom zime i općenito od bilo koga ko bi je mogao ukrasti.[80] Mada su mnogi prodavali stoku na pazarni dan u Kulen-Vakufu, malo je bilo poboljšanja njihove ekonomske situacije krajem 1920-ih i u prvoj polovini 1930-ih.[81] Oni su preživljavali obrađujući mala polja žita, raži, ječma i kukuruza, uz povrtnjake s grahom, kupusom i krompirom. Žetva je nekih godina bila bolja nego drugih, zavisno od temperature i kiše. Nekad su njihovi voćnjaci sa šljivama, jabukama, kruškama i trešnjama davali voće, a nekad nisu. Općenito, tokom 1930-ih seljaci ovog kraja borili su se da iz zemlje izvuku dovoljno hrane.[82]

Kao rezultat, sve veći broj ljudi tražio je posao u nekoliko fabrika u Drvaru, gradu oko četrdeset i pet kilometara jugoistočno od Kulen-Vakufa. Radili su u pilanama i rudnicima boksita, ali zaposlenje je često bilo nesigurno zbog tržišnih fluktuacija tokom kraja 1920-ih i početkom 1930-ih. Tako su ponekad ovi seljaci-radnici radili tek nekoliko dana mjesečno. Lokalni zvaničnici su panično primjećivali da ti ljudi često nisu mogli prehraniti svoje porodice.[83]

Unatoč nestabilnim ekonomskim prilikama u toj regiji tokom 1920-ih i 1930-ih, fabrike u Drvaru i izgradnja željeznice ipak su potaknule rast broja stalnih i sezonskih radnika. Neki ljudi koji su radili u industriji u Beogradu i inostranstvu pokušavali su širiti ideje o klasnoj solidarnosti i međunarodnom radničkom pokretu.[84] Tokom prve polovine 1920-ih lokalne vlasti zabilježile su da na stotine nezadovoljnih radnika održava skupove blizu velikih fabrika u Drvaru. "Nema patriotizma", rekao je jedan govornik tokom jednog takvog

skupa u novembru 1923, "ako je stomak prazan." Takva izjava ukazivala je na jednu drugačiju lokalnu politiku, u kojoj lojalnost prema novoj državi, a pogotovo "naciji" ili "etnicitetu", nije gušila potrebu za rješavanjem teških socio-ekonomskih problema.[85] Širenje politike radničke klase izvan Drvara zavisilo je od porasta broja radnika koji su u industriji radili za platu. S obzirom na to da je industrija ostala ograničena na grad, ekspanzija začetaka radničkog pokreta diljem regije bila je tokom 1920-ih sasvim skromna.[86]

Ovo će se, međutim, promijeniti u drugoj polovini 1930-ih s izgradnjom željeznice. Daleko najveći graditeljski projekt u tom kraju do tada, željeznica je podrazumijevala mobilizaciju hiljada radnika, od kojih su mnogi bili mještani seljaci. Iz sela poput Suvaje, Nebljusa, Begluka i Doljana dolazilo je na desetke muškaraca koji su rado prihvaćali da rade težak posao izgradnje željeznice kao način da riješe svoje ekonomske probleme. Dugi radni dani i rad u teškim uslovima za najčešće nisku nadnicu tokom 1936. godine bili su za većinu prihvatljivi. Ali 1937. godina je donijela veliki porast cijena za većinu stavki domaćinstva, što je izazivalo štrajkove. Oni su brzo dosegli velike proporcije sa između 3.000 i 4.000 radnika koji su odbijali raditi i poduzimali druge manje akcije u kojima su grupe štrajkača silom pokušavale spriječiti druge da rade.[87] Lokalne vlasti su zabilježile da su njihovi zahtjevi bili potpuno na "ekonomskoj osnovi", konkretno, kraći radni dan, veća plata i više radnih mjesta rezerviranih za mještane, a ne za radnike izvan tog kraja.[88]

Štrajkovi su bili odraz narodnog nezadovoljstva. Ipak, oni su imali i bitnu organizacijsku komponentu, koju je pokretala šačica mještana s prethodnim iskustvom u radničkim pokretima u većim gradovima, od kojih su neki bili zadojeni socijalističkim i komunističkim idejama. Josip Hodak, koji je rođen u selu Kliško Poljice, nekoliko kilometara od Kulen-Vakufa, bio je tokom 1937/1938. godine glavni organizator većine štrajkova u tom kraju. Bio je sekretar lokalne organizacije građevinskih radnika i predani aktivist u njihovo ime. Kao takav, bio je popularan među većinom radnika bez obzira na to iz kojeg su sela bili.[89] Rješavanje sukoba između njegovih ljudi i njihovih poslodavaca – a ne "etnički sukob" – bilo je u središtu njegovog angažmana. U tom pogledu, on je predvodio dajući primjer, formirajući saveze kako bi se borio za radničku stvar, koja je često bila međuetnička. Dok je organizirao štrajk u pravoslavnom selu Martin Brodu 1938, Hodak (nominalno katolik) dogovorio se s pekarom Hamdijom Kulenovićem iz Kulen-Vakufa (nominalno musliman) da radnicima isporučuje hljeb. Lokalni trgovac u Martin Brodu Marko Vladetić (nominalo pravoslavac) hljeb bi preuzimao i dijelio ga štrajkačima.[90]

Dok je "etnička pripadnost" mogla na neki način biti važna među organizatorima štrajka, ne izgleda da je imala mnogo značaja u pogledu određivanja

kako će se formirati lokalne političke solidarnosti, osim što je predstavljala potencijalni jaz koji je trebalo premostiti. Zbog Hodakove uloge u organiziranju željezničkih radnika u regiji Kulen-Vakufa, vlasti su izdale naredbu da ga se ukloni iz tog kraja i zabranili mu povratak.[91] Više od nekolicine bivših željezničkih radnika kasnije će u memoarima i lokalnim historijama sugerirati da ih je životno odredilo to što su, kao stariji tinejdžeri ili dvadesetogodišnjaci, učestvovali u tim štrajkovima. To je bilo njihovo prvo iskustvo kolektivne političke akcije. I to je bilo iskustvo u kojem su ekonomski faktori – a ne etnički – bili od ključnog značaja u razlikovanju prijatelja od protivnika.[92]

Mada su 1920-e i 1930-e svjedočile rađanju regionalne i lokalne politike radničke klase, lokalni historičari tvrde da je formalna politička pripadnost ostala gotovo isključivo na etničkoj osnovi. Za oko 95 posto muslimana u Kulen-Vakufu i u svim muslimanskim selima toga kraja kaže se da su podržavali Jugoslavensku muslimansku organizaciju [JMO]), glavnu političku partiju koja je osnovana u Bosni i Hercegovini nakon 1918. i tvrdila da štiti "muslimanske" interese. Za malu populaciju Hrvata katolika u selima poput Vrtoča, Kalata, Brotnja, Boričevaca i Krnjeuše kaže se da je podržavala Hrvatsku seljačku stranku, čije su vođe težile stvaranju hrvatske federalne jedinice u Kraljevini Jugoslaviji. A za veliku većinu pravoslavnog življa govorilo se da podržava Narodnu radikalnu stranku, koja je imala "srpsku" nacionalističku orijentaciju.[93]

Međutim, te lokalne historije tek ponegdje se oslanjaju na arhivske dokumente. Češće se zasnivaju na ličnim sjećanjima njihovih autora i ne odražavaju podatke o izborima. Podaci o izbornim rezultatima koji se nalaze u arhivama za većinu godina nisu kompletni. Ipak, ono što postoji sugerira složeniju sliku u kojoj kategorije etniciteta (npr. nacionalnost ili vjeroispovijest) ne ukazuju uvijek jasno da je postojao "etnički" obrazac glasanja. Naprimjer, glavni kandidati na državnom nivou na izborima 1938. bili su Milan Stojadinović i Vladimir Vladko Maček. Lokalna lista kandidata za sve u srezu Bosanski Petrovac uključivala je one koji su nominalno bili pravoslavni Srbi i muslimani. Zanimljivo je primijetiti da su glasači koji su klasificirani kao "muslimani" podijelili glasove između muslimanskih kandidata na svakoj od lista, Adema Kulenovića i Hasana Saračevića. Ali su također u velikom broju glasali za srpske kandidate Dušana Novakovića i Đuru Smiljanića. Glasači klasificirani kao "pravoslavci" (tj. Srbi) jedva da su bilo kakvu podršku dali ijednom od dvojice muslimanskih kandidata, već su glasove dali raznim lokalnim srpskim političkim vođama. Glasači klasificirani kao "katolici" (odnosno Hrvati) glasali su gotovo u potpunosti za lokalne kandidate s Mačekove liste, ali su svi kandidati koje su oni podržali čini se nominalno bili Srbi; oni nisu dali podršku Hasanu Saračeviću, lokalnom muslimanskom lideru na listi.[94]

Ukratko, ne vidi se ono što sugeriraju lokalni historičari: stanovništvo je glasalo po jasno definiranoj etničkoj liniji i za pojedinačne, etnički orijentirane partije. Umjesto toga, glasači klasificirani po svojoj nominalnoj vjeroispovijesti i etničkoj pripadnosti glasali su na kompleksniji način: muslimani su podržavali dva različita muslimanska kandidata, ali su glasali u velikom broju i za kandidata Srbina; glasači pravoslavci nisu glasali za muslimanske kandidate, a glasove su podijelili srpskim kandidatima; glasači katolici nisu podržali muslimane (niti katolike, jer nije bilo nijednog na listi), već su podijelili glasove između raznih srpskih kandidata. Takvi lokalni izborni podaci ne sugeriraju previše jasnu vezu između percepcije nečije "etničke grupe" i ponašanja prilikom glasanja.

Ne smijemo pretpostaviti ni da je više od neznatne manjine ljudi posvećivalo mnogo vremena, razmišljanja ili energije stranačkoj politici. Naprimjer, u izvještajima o političkoj situaciji tog kraja koje su lokalne vlasti sačinile tokom marta 1924. zabilježeno je da je Hasan Saračević, predsjednik vijeća Jugoslavenske muslimanske organizacije u Kulen-Vakufu, bio oduševljen nedavnim padom vlade u Beogradu. Nadao se da će Stjepan Radić, koji je dugo bio vođa Hrvatske seljačke stranke, doći na vlast, a s njim i Mehmed Spaho, vođa JMO-a. Međutim, isti izvještaji također bilježe: "Većina ljudi [u regiji] ne učestvuje u politici, a kamoli da ih se na bilo koji način tiče sastav vlade. Njih mnogo više brine kako okopati polje i nabaviti hranu."[95] Mnogo je primjera tog velikog jaza između dnevnih briga lokalnih političara i ruralnog življa tog kraja.[96]

Svijest i podrška drugih "ekstremnijih" političkih grupa, koje su vlasti zabranjivale u raznim vremenskim periodima, bili su još ograničeniji. Grupica lokalnih sljedbenika Komunističke partije Jugoslavije, koju su 1920. godine vlasti zabranile, formirala je mali ogranak te partije u Kulen-Vakufu 1940. godine. Ta nekolicina komunista tek se periferno angažirala, zajedno sa svojim jednako malim brojem istomišljenika, u obližnjim gradovima i selima.[97] Vlasti u široj regiji, naprimjer u Donjem Lapcu, podnosile su sredinom 1930-ih izvještaje u kojima redovno ukazuju na to da pojedinci i organizacije okrenute komunizmu ne postoje u tom gradu ili obližnjim selima. Ti zvaničnici su bilježili da se ne dijele komunistički pamfleti ili drugi štampani materijali.[98] Tek pred kraj te decenije, kada se počinje formirati nekoliko grupa ujedinjenih u širi politički opozicijski blok (Udruženje opozicije [UO]), lokalna policija spominje postojanje šačice mladih "komunistički orijentiranih" aktivista. Među njima je bio istaknuti organizator željezničkih radnika Josip Hodak iz sela Kliško Poljice, nedaleko od Kulen-Vakufa, uz Milojka Majstorovića iz Doljana (koji će 1939. godine postati predsjednik opštine Donji Lapac), s nekolicinom drugih.[99]

Dokazi iz 1930-ih sugeriraju da su hrvatski nacionalisti povezani s ustaškim pokretom, koji su željeli uništiti Kraljevinu Jugoslaviju i stvoriti ekskluzivno hrvatsku nacionalnu državu, bili malobrojni i bez utjecaja u Kulen-Vakufu i njegovoj regiji. Izvještaj iz 1933. godine sugerira da je u katoličkom selu Boričevac održano nekoliko sastanaka uz učešće onih koji bi se mogli smatrati stvarnim i potencijalnim sljedbenicima ustaša. U jesen te godine Juko Pavičić je posjetio to selo (gdje je izgleda bio i rođen). Za njega se smatra da je održavao direktne veze s dobro poznatim ustašama u izgnanstvu, poput Mileta Budaka.[100] Tokom posjete razgovarao je s nekoliko muslimana iz Kulen-Vakufa, kao što je trgovac po imenu Husein Zelić. Prema policijskim izvještajima, njih dvojica su raspravljali o "separatizmu", "protudržavnim aktivnostima", "ropstvu hrvatskog naroda i njegovoj potrebi za slobodom" i pjevali pjesme o "ustaškim akcijama". Lokalne vlasti su držale ovu šaku pojedinaca pod budnom paskom tokom 1930-ih i ne čini se da su se oni angažirali u otvorenoj političkoj aktivnosti tokom druge polovine te decenije.[101] Većina sljedbenika pokreta nalazila se u široj regiji gradova Banje Luke i Bihaća, i u većim mjestima kao što su Bosanski Petrovac i Cazin. Na listama ustaških sljedbenika koji su živjeli u izgnanstvu u Italiji, a koje je Ministarstvo unutrašnjih poslova sačinilo krajem 1930-ih, nije bilo nijednog imena iz kulenvakufskog kraja. Izgleda da je taj pokret imao i malo vidljivih sljedbenika u selima, osim one nekolicine u Boričevcu. Zapravo, ne čini se da je njihova aktivnost postala značajna, barem za lokalne vlasti, sve do 1940. Stvarni i potencijalni članovi bili su pod budnom paskom lokalne žandarmerije.[102]

Ministarstvo unutarnjih poslova u Vrbaskoj banovini sve više su brinuli "plemenski animozitet i mržnja", za što se govorilo da ih potiču četnička društva, pogotovo tokom druge polovine 1930-ih. To su bila nacionalistička udruženja, uglavnom sačinjena od onih koji su sebe smatrali Srbima.[103] Ali nema dokaza koji bi sugerirali da su te organizacije bile velike ili utjecajne u regiji Kulen-Vakufa. Godine 1938. regionalne vlasti nisu navele da postoji ijedno četničko udruženje u okrugu Bosanski Petrovac.[104] Dokazi, dakle, sugeriraju da su političke grupe sa ekstremnijom ideologijom – bilo nacionalističkog (npr. srpski ili hrvatski) ili komunističkog karaktera – bile male, ili ih uopće nije bilo u tom kraju.

Tokom 1930-ih unutarpolitički partijski sukobi bili su ono što su većinom registrirale lokalne vlasti. Partijsko vodstvo često su činili oni koji su sebe vidjeli kao sunarodnjake, što sugerira da je unutaretnički sukob bio češći, ili barem javno vidljiviji nego međuetnički. Naprimjer, policijski izvještaji koji su se upućivali u Beograd između 1936. i 1938. ukazuju na to da su uslovi bili "vrlo dobri" i da je međusobni odnos većine ljudi, kao i odnos prema vlasti, bio

uglavnom pozitivan. Nije bilo prijava slučajeva otvorenih etničkih sukoba.[105] Ali znatne tenzije, zbog čestih "ličnih svađa" između pripadnika dviju frakcija Jugoslavenske radikalne zajednice [JRZ]), čiji su članovi smatrani uglavnom Srbima, u nekoliko slučajeva su privukle pažnju vlasti. Sukobi su se također dešavali među muslimanskim političkim ličnostima. Jedan od lidera opštine Kulen-Vakuf, Adem Kulenović odbio je prisustvovati ceremoniji dobrodošlice Džaferu Kulenoviću, ministru bez portfelja porijeklom iz ovog kraja (iz sela Rajinovci), kada je ovaj posjetio Kulen-Vakuf u julu 1938. On je odbio prisustvovati govoru ministra i nije postavio zastavu na svojoj kafani, izrazivši time javno nepoštovanje prema Kulenovićevoj posjeti.[106]

Ti sukobi su često bili lični i unutaretnički. Jedan regionalni inspektor zabilježio je 1932. godine da je nekoliko sukoba u Kulen-Vakufu bilo rezultat "stare mržnje" između Ivana Topalovića, starješine lokalne ispostave, i Milana Stakića, bivšeg predsjednika opštinskog vijeća – obojica nominalno "Srbi".[107] Sedmog septembra te iste godine nekoliko ljudi je svjedočilo da je u jednoj kafani u obližnjem Drvaru Jovan Đurđević, poznat po tome da je kritizirao lokalna i državna politička dešavanja, posebno kada bi se napio, uzvikivao: "Bogoljub Kujundžić [član Skupštine], Milan Srškić [ministar unutrašnjih poslova] i Vaso Jovanović [ministar u penziji] – svi me mogu poljubiti u guzicu!" Potom je psovao majku lokalnom trgovcu Todoru Tadiću i, konačno, kritizirao rad načelnika opštine Drvar Jove Krece.[108] Đurđevićeve mete su zauzimale različite položaje, od državnog do lokalnog nivoa. Ipak, ono što je njih kod Đurđevića povezivalo bio je nominalni osjećaj srpske nacionalnosti; njegove psovke definitivno nisu bile "međuetničke".

Podaci o kriminalu u ovom kraju sugeriraju sličnu dinamiku, pri čemu je glavna osnova sukoba bila unutaretnička i često lična, a ne međuetnička. Mada ne postoji statistika o lokalnim kriminalnim aktima za sve međuratne godine, brojke koje postoje za godine 1935/1936. sugeriraju nekoliko trendova. Okrug u kojem je bila smještena opština Kulen-Vakuf općenito je imao nisku stopu ubistava u poređenju sa ostalim mjestima sjeverozapadne Bosne. Obično je bilo manje od jednog ubistva mjesečno. Sukobi koji su se dešavali, bilo međuetnički ili unutaretnički, nisu se završavali smrću. Ali ovaj je kraj općenito imao visoku stopu fizičkih napada, paljevina i krađa, često među najvećim u cijeloj regiji. Vjerovatno je veliki broj tih tuča, namjerne paljevine i krađa bio lične i unutaretničke prirode s obzirom na to da su u ovom okrugu zajednice većinom bile seoske, gdje su često živjeli ljudi samo jedne nominalne etničke pripadnosti i gdje se većina ljudi lično poznavala.[109]

Kvalitativni dokazi sugeriraju da su ta krivična djela, kao i nasilniji slučajevi poput silovanja i ubistava, bila više unutaretničke nego međuetničke prirode.

Primjer za to je jedan od rijetkih slučajeva silovanja u koji su bila umiješana dvojica muških rođaka koji su silovali trinaestogodišnju djevojčicu. I počinioci i njihova žrtva bili su nominalno "Srbi".[110] U izvještaju o jednom ubistvu, čovjek je ubio drugog iz pištolja. Počinilac je izgleda imao ljubavnu vezu sa žrtvinom suprugom. Svi su bili iz istog mjesta (u Lici, zapadno od regije Kulen-Vakufa); svi su nominalno bili "pravoslavci" ili "Srbi".[111] U martu 1939. Ilija Majstorović iz sela Doljani izbo je nožem Stevana Polovinu iz Dobrosela u leđa. Obojica su bili iz susjednih pravoslavnih sela, nadomak jedno drugome.[112] U selu Suvaja dva člana šire porodice Keča potukla su se i jedan je drugog ubio sjekirom; i nedaleko od mjesta Donji Lapac potukla su se dva člana šire porodice Obradovića, pri čemu je jedan ubijen nakon što ga je ovaj drugi udario kamenom. U oba slučaja svi uključeni muškarci nominalno su bili iste etničke pripadnosti.[113]

Nijedan od ovih primjera ne bi iznenadio kriminologe, koji dugo ukazuju na to da se najviše nasilnog kriminala dešava upravo između ljudi u malim zajednicama ili uskim društvenim krugovima. Često se počinioci i žrtve međusobno dobro poznaju.[114] Kao što je bio slučaj nakon nasilne pljačke u pravoslavnom selu Doljani u maju 1930, mještani su se žalili da su ih opet napala dva svima dobro poznata lokalna robijaša, Todor Medić i njegov saučesnik Avram Jovanić (poznat kao Buzdum), obojica nominalno "Srbi", jednako kao i njihove žrtve.[115] A u mjestu Donji Lapac, gdje se većina ljudi smatrala nominalno "Srbima", lokalni inspektori su tokom iste godine zabilježili da je nekoliko štala zapaljeno iz želje za osvetom jednih komšija protiv drugih.[116] Ono što je vrijedno pažnje jest stepen do kojeg lokalni slučajevi nasilja ne sugeriraju da su nacionalnost, etnička pripadnost ili religija glavne osnove na kojim se vrši nasilni kriminal. Lične, lokalne unutaretničke tenzije i sporovi među seljanima i gradskim življem su ono na što se češće nailazi u arhivskim izvorima pisanim tokom 1930-ih, a ne masovni dokazi koji sugeriraju da su dominirali otvoreni etnički sukobi ili da su se postojano kristalizirali.

Zapravo, dokazi sugeriraju da je saradnja među zajednicama između lokalnih lidera bila karakteristika lokalnog političkog života, barem do izvjesnog stepena. Naprimjer, evidencija zapisnika sa sastanaka Opštinskog vijeća Kulen-Vakufa sačinjenih 1930. godine pokazuje grupu lokalnih lidera, koje su često činili relativno jednak broj osoba koje su nominalno bili Srbi i muslimani, angažiranu na svakodnevnom djelovanju u borbi za poboljšanje ekonomije i socijalnog statusa njihovog kraja. Njihova glavna briga je bila kako osigurati nove ljekare i veterinare i razgovor o tome koliko pomoći pružiti siromašnim porodicama čije su oronule kuće bile na ivici rušenja. Pritisak na regionalne vlasti za dozvolu da se opština Kulen-Vakuf spoji s Donjim Lapcem u svrhu boljeg ekonomskog razvoja bilo je glavno pitanje, jednako kao i gradnja hidro-

elektrana, željeznica i puteva te regije. To što je rukovodstvo Opštinskog vijeća bilo mješovito, i što su primarno bili usredotočeni na socijalna pitanja, infrastrukturu i ekonomska pitanja, ne sugerira da je duboka polarizacija među njima po etničkoj liniji bila na značajnom nivou.[117]

Proslava rođendana kralja Jugoslavije Petra II 6. septembra 1938. godine dodatni je primjer atmosfere sveopćeg mira i nepostojanja otvorenog, trajnijeg etničkog sukoba u tom kraju. Lokalna žandarmerija bilježi da je u Kulen-Vakufu taj dan došao i prošao "u potpunom redu i miru, bez ijednog incidenta". Dva opštinska lidera, Adem Kulenović i Vlado Milanović održali su kratke govore o značaju kralja i njegove dinastije, našto je uslijedio aplauz mase stanovnika toga grada, seljaka iz obližnjih sela i mnogih radnika koji su se zatekli u tom kraju gradeći željeznicu u dolini Une. Kulenović je bio poznat po napetom odnosu s muslimanskim političkim liderima. Milanović je bio sin popa Vukosava Milanovića, lokalnog pravoslavnog svećenika koji je odlučno intervenirao 1918. godine da spriječi mještane, pravoslavne seljake, da napadnu muslimanski živalj Kulen-Vakufa u vrijeme agrarnih reformi. Njihove lične povijesti i način na koji su prakticirali politike sugeriraju da su krajem 1930-ih podržavali saradnju, a ne "etnički sukob".[118]

Interni vladini izvještaji o pojavi pokreta "Srbi na okup!", do kojeg je došlo tokom jeseni 1939. i proljeća 1940. godine u mnogim mjestima kao odgovor na stvaranje Banovine Hrvatske (nove administrativne jedinice stvorene unutar Kraljevine Jugoslavije), dalje potkrepljuju osjećaj da je u regiji Kulen-Vakufa međuetnički sukob bio niskog nivoa. Sljedbenici ovog pokreta održavali su sastanke u gradovima i mjestima poput Mostara, Gline, Vukovara, Otočca, Gradačca, Brčkog, Dervente i Osijeka. Istaknuti trgovci i posebno lokalni pravoslavni svećenici bili su ključni akteri organiziranja tih sastanaka, organiziranja seljana da učestvuju na sastancima te izrade rezoluciju o imperativu da se njihovi okruzi odvoje od tek stvorene Banovine Hrvatske i pridruže budućoj srpskoj.[119] Ipak, nijedan od tih skupova podrške tom prijedlogu nije održan ni u jednom gradu ili selu u kulenvakufskom kraju. Lokalne vlasti su zabilježile da su neki pojedinci tu i tamo pokazivali simpatije prema tom pokretu, ali oni ta osjećanja nisu iskazivali otvorenim djelovanjem. Tek nekolicina, poput Steve Rađenovića iz Srba, činila je napor da prisustvuje sastancima u gradovima van neposredne blizine mjesta u kojem su živjeli.[120] Iako je nacionalistička retorika na tim skupovima bila jaka, slučajevi međuetničkih sukoba koji su se dešavali prije i nakon njih imali su malo ili nimalo utjecaja na političke lidere u kulenvakufskom kraju.[121]

Dokazi sugeriraju da je tokom 1930-ih među onima koji nisu bili politički aktivni svakodnevna interakcija među komšijama bila općenito mirna, s malo

Fotografija 3. Multietnički sastav fudbalskog tima Mladost u Kulen-Vakufu, poziraju zajedno na fotografiji 1937. S desne strane nalijevo stoje: Bogdan Došenović, Muharem Džigumović, Mahmut Ćehić, Esad Ibrahimpašić, Esad Bibanović, Rasim Čeliković i Hamdija Bibanović. Sjede s desne strane nalijevo: Ibrahim Demirović Seno, Stevo Vladetić, Muhamed Kulenović Brk, Đuro Cvjetnićanin, Ale Alajbegović i Huse Demirović. Na zemlji sjedi: Boro Kecman. Fotografija dobijena od Zorana Bibanovića.

primjetnih sukoba na etničkoj osnovi. Lokalni historičari su zabilježili da su u Kulen-Vakufu pojedinci, nominalno "muslimani" i "pravoslavni Srbi", ponekad strasno raspravljali tokom pazarnog dana ili u kafanama o najnovijim političkim dešavanjima i skandalima koji su se događali u Beogradu. Ipak, nekoliko dana kasnije mnogi od tih istih ljudi mogli su biti viđeni kako idu zajedno na mjesno fudbalsko igralište. Tamo su pili i šalili se međusobno dok su gledali utakmice timova poput "Mladosti" i "Une". I u jednom i u drugom timu igrali su igrači koji su bili nominalno Srbi i muslimani. Na fotografiji iz vremena tih timova može se vidjeti da je razlika među mladićima samo u tome što nekolicina na glavi ima fes, koji su tradicionalno nosili muslimani toga kraja.[122] U nekim slučajevima prijateljstva među ljudima različite nominalne etničke pripadnosti, koja su nekada imala korijen u tome što su se kao djeca zajedno bavili sportom, bila su tako duboka da su se čak vremenom i formalizirala. Kada su se ti ljudi ženili, nekada su bili jedni drugima kumovi.

Prema usmenim svjedočenjima, takve bliske, kvaziporodične veze između onih koji su sebe vidjeli kao pravoslavne Srbe i muslimane nisu bile neuobičajene, pogotovo u gradu Kulen-Vakufu i u njegovoj neposrednoj okolini.[123] Neki vjerski lideri različitih vjera u široj regiji također su, čini se, bili bliski prijatelji. Lokalni historičari koji su intervjuirali katolike u selu Krnjeuša otkrili su da je

njihov svećenik, otac Krešimir Barišić, koji je preuzeo taj položaj 1937, bio blizak s pravoslavnim kolegom, popom Dragom Savićem. Često su viđani kako zajedno šetaju i šale se, i redovno su se posjećivali. Savić je bio poznat po tome što je zapitkivao svog prijatelja, katolika, koji je živio u celibatu: "Kad ćeš se više oženiti pa da ti dođem na svadbu?"[124]

Unatoč dokazima o unutaretničkim sukobima, koji su bili podjednako uobičajeni kao i međuetnički – ako ne i uobičajeniji – kao i o postojanju prijateljstava među zajednicama, ima razloga da vjerujemo da su postojali i različiti mentalni obrasci, barem za neke. Kad se promatra i tumači na takve načine, jezik etniciteta ima priličan značaj, ili bi mogao iznenada izbiti na površinu u određenim situacijama na antagonističke načine. Razgovori koje su regionalni inspektori vodili s mještanima otkrivaju da su neki negativno gledali na svoje komšije prema etničkim kategorijama, što je strukturiralo njihovo ponašanje prema cijelim grupama ljudi kad se one percipiraju na etničkoj osnovi. Naprimjer, za Mahmuda Kulenovića Haračliju, koji je bio član Opštinskog vijeća Kulen-Vakufa, govorilo se da je bio negativno nastrojen prema "Srbima". To je bilo zbog ubistva njegovog oca neposredno nakon uspostave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. U policijskim izvještajima stoji da je njegov otac loše postupao prema svojim kmetovima pravoslavcima tokom Prvog svjetskog rata i da ga je jedan od njih ubio. Kulenović Haračlija je izražavao svoje negativno osjećanje prema "Srbima" općenito tako što je sve Srbe zaposlene u Opštinskom vijeću otpustio kada je 1928. godine postao njegov član. Također se pobrinuo da se izmijene odluke Vijeća o davanju zemljišne parcele srpskoj pravoslavnoj crkvi u Kulen-Vakufu.[125]

Čini se da su u drugim situacijama mještani koristili etničke kategorije na negativan način kad bi govorili o svojim problemima, čak i kada ti sukobi nisu uključivali pojedince različitih nominalnih etniciteta. Krajem 1920-ih David Opačić je nezakonito sagradio kuću na državnoj imovini blizu izvora rijeke Ostrovice u Kulen-Vakufu. U vrijeme gradnje lokalna uprava je znala za to, ali se pravila da to ne vidi. Godine 1930. Opačić se spremao da sagradi pomoćni objekt i štale za krave. Izmet iz oba objekta bi direktno istjecao u rijeku, čiju vodu su mnogi u Kulen-Vakufu koristili za piće. Novi rukovodilac lokalne uprave Ivan Topalović suočio se s njim zbog tih prekršaja. Okružni inspektorat je ovo zapisao o tom incidentu: "Da sam Turčin", planuo je Opačić, "mogao bih raditi šta god mi je volja."[126]

Ovdje, čak i u sukobu koji se ticao dvaju pojedinaca koji su nominalno bili "Srbi", od kojih je jedan bio umiješan u očito nezakonite radnje, došlo je do iznenadnog napada na "muslimane", u ovom slučaju "Turke". Oni su, činilo

se, imali monopol na političku moć i stoga su radili šta su htjeli bez obzira na postojeće zakone. Izvještaji koje su sastavili inspektori u obližnjem Bihaću u vezi s novom teritorijalnom podjelom kulenvakufske opštine sugeriraju da je u pozadini te optužbe moglo donekle biti istine, ili barem percepcije istine. "Javna je tajna", zapisali su inspektori, "da je opština [Kulen Vakuf] strukturirana tako da muslimanski živalj može sebi osigurati većinu te time imati zajamčenu većinu u opštinskom Vijeću, a time i u upravi."[127]

Ovakvi dokazi sugeriraju da su postojali mentalni obrasci po kojima su akcije neke osobe ili tumačenje sukoba mogli dobiti jaku – i posebno antagonističku – etničku boju. Do koje mjere je ovaj način mišljenja bio rasprostranjen, teško je definitivno procijeniti s obzirom na ograničen broj arhivskih izvora. Ali ovi dokazi otkrivaju ono za što se sugerira da su prevladavajuće etničke kategorije koje su služile kao prizma za tumačenje konfliktnih situacija, pogotovo na negativne načine. A to je, čini se, bilo prisutno kako među onima na rukovodećim pozicijama, kao što je Mahmud Kulenović Haračlija, tako i među onima koji to nisu bili, kao što je David Opačić, bez obzira na to kako se percipirala njihova "etnička pripadnost".

Osnova za takva antagonistička gledišta mogla je biti ukorijenjena u iskustvima i sjećanjima na nasilje iz prošlosti, ili na percepciju dominacije jedne grupe u sadašnjosti. Koliko se daleko moglo ići u promicanju takvog pogleda na svijet u praksi zavisilo je od prijemčivosti drugih i, posebno, od toga da li vlasti odobravaju ili osuđuju akte i tumačenja koja sobom nose etničke podjele. Arhivski dokazi sugeriraju da barem neki u lokalnim vlastima kulenvakufskog kraja nisu tolerirali takva gledišta tokom 1930-ih. Negdje u vrijeme kada se predstavnik lokalne uprave Ivan Topalović suočio s Davidom Opačićem zbog nezakonite gradnje koja bi zagadila vodu za piće, u okružni inspektorat u Bihaću stiglo je anonimno pismo. Autor pisma, vjerovatno David Opačić, žalio se na "teror i teške prilike" zbog Topalovićevih očito oštrih metoda provedbe zakona. U pismu se sugerira da Topalović prakticira etničku diskriminaciju. Ali nakon istrage okružni inspektori su zabilježili da je odgovorivši na Opačićevu antimuslimansku izjavu "da sam Turčin, mogao bih raditi šta mi je volja" Topalović jednostavno sarkastično odgovorio: "Jašta, baš tako, da si Turčin."[128]

Smisao ovog odgovora je da nije bilo bitno koje je etničke pripadnosti bio Opačić. Prekršio je zakon. Bio je ljut što se Topalović ne pretvara da to ne vidi (kao što su prethodne vlasti to činile). I on je tako posegnuo za jezikom antagonističkog etniciteta kao drugom metodom kako bi uspješno izmanevrirao tu konfrontaciju. Ali njegov pristup nije naišao na razumijevanje i izazvao je sarkastično odbacivanje. Ovaj naizgled mali incident zaslužuje našu pažnju zato što rasvjetljava jednu mnogo širu temu. Sposobnost nekih ljudi u regiji

da posegnu za antagonističkim jezikom etniciteta u određenim momentima sukoba. A to nam ipak pokazuje i da odgovor na pitanje da li bi takve interpretacije uhvatile korijen zavisi od toga kako ih primaju drugi u zajednici, a pogotovo od reakcije vlasti.

Dominacija etniciziranog tumačenja lokalnog sukoba i politička praksa na toj liniji nije bio unaprijed određeni zaključak. On je zahtijevao od ljudi da poduzmu nasilnu akciju da bi dali okvir situaciji na toj osnovi, i da bi prevladali bilo kakav otpor koji bi im se našao na putu. Dokazi ne sugeriraju da su posljednje godine međuratnog perioda bile vrijeme kada je većina u lokalnim vlastima i stanovništvu imala mnogo poticaja da podrži antagonistički oblik etnicizirane politike. Ali vlada s radikalno drugačijom ideologijom i politikom mogla je promijeniti politički teren i ojačati pojedince poput Davida Opačića i Mahmuda Kulenovića Haračliju. Nije bila ni historijska nužnost niti je bio nezamisliv politički kontekst u kojem bi njihova veoma etnicizirana percepcija lokalne zajednice brzo stupila na scenu, i brzo postala mnogo utjecajnija.

Godine 1877, putujući pješice kroz kulenvakufski kraj u vrijeme ustanka s pravoslavnim ustanicima, sir Arthur Evans je zapisao: "Danas u ovoj nesretnoj zemlji, gdje god se pogleda ne vidi se ništa do podjela – političkih, društvenih i vjerskih barijera. Ali kad god se vratimo korak unatrag... kad god odvratimo pogled, naša potraga otkriva da još postoje veze jedinstva."[129] Po mnogo čemu je njegovo zapažanje još uvijek važilo za prve mjesece 1941. godine, kada stanovnici ovog kraja nisu ni slutili da će njihova zemlja – Kraljevina Jugoslavija – postojati još samo nekoliko mjeseci. Istraživanje historije ovog dijela Balkana, od uspostave grada Kulen-Vakufa na mjestu gdje se spajaju rijeke Una i Ostrovica krajem sedamnaestog stoljeća do proljeća 1941, suočava nas s krupnim historiografskim izazovom, koji se vidi u ovoj Evansovoj opservaciji. Možemo li ovu historiju ispričati na način koji vjerno opisuje podjele i linije sukoba, ali koji istovremeno uzima u obzir i "veze jedinstva", a da se pritom ne briše historijska mogućnost postojanja i jednog i drugog kao potencijalno dominantnih praksi politike i svakodnevnog života? Niko od ljudi čije živote želimo objasniti nije znao šta im nosi budućnost; naša je odgovornost ispričati njihove priče na način koji je toga svjestan. Pisati ovu historiju znači potisnuti svaku želju, koju bismo možda mogli imati, da ono za što znamo da se kasnije dešavalo upotrijebimo kao sredstvo objašnjavanja, te se oduprijeti sugeriranju da su ti kasniji događaji – koji su poznati nama, ali nisu bili poznati i njihovim savremenicima – bili neizbježni.

Izabravši da ispričamo ovu historiju iz perspektive lokalne zajednice i rekonstruirajući je na temelju izvora koji nas dovode blizu tom tlu, može nam pružiti

sredstva da odgovorimo na te izazove. S lokalnim dokazima u ruci manja je vjerovatnoća da ćemo doći do uopćenih pretpostavki i generaliziranja koja potiru kompleksnosti i nijanse historije ove zajednice. Konkretno, bit ćemo mnogo manje skloni da posežemo za pojednostavljenim narativima u kojima historija lokalne zajednice može izgledati kao odraz naizgled neumoljivog razvoja jasno definiranih i uzajamno antagonističkih "etničkih grupa" ili "nacija" i njihovog neizbježnog nasilnog sudara na predvidljivoj "etničkoj" osnovi.

Umjesto toga, ono što je možda najupečatljivije u ovom istraživanju historije kulenvakufskog kraja je da se dva perioda najintenzivnijeg društvenog sukoba prije 1941. godine – ustanak 1875–1878. i period od 1918. pa sve do početka 1920-ih – odupiru svakoj olakoj karakterizaciji prirode sukoba u toj regiji. Ubijanja i pljačke dešavali su se na etničkoj osnovi, a ipak je i unutaretničko nasilje bilo ključna karakteristika tokom oba ta perioda. Razni pojedinci i grupe činili su značajne pokušaje da spriječe ili zaustave nasilje među zajednicama i polože temelj za rješavanje društvenih sukoba u njihovim brojnim oblicima. Dugoročniji osjećaj "nas" i "njih" u toj regiji, ukorijenjen u religijske identitete i društvene, ekonomske i političke strukture osmanskog društva, ne smije nas učiniti slijepim za činjenicu da su se sukobi često dešavali na osnovama koje nisu religija i "etnička pripadnost". Polagani i ujednačeni prodor ideologije nacionalizma na lokalnom nivou tokom devetnaestog i prve polovine dvadesetog stoljeća nije promijenio ovu opću dinamiku. Etničke kategorije postale su vokabular koji je bio na raspolaganju za sukob u specifičnim trenucima, ali taj jezik nije dokinuo druge osnove za sukob.

Historija ove regije sugerira da je period nemira nakon uspostave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koji historičari često opisuju kao period koji je samo podgrijavao međuetnički sukob, proizveo i razne oblike solidarnosti među zajednicama.[130] Kako su se u toj regiji društvene i ekonomske strukture mijenjale iz odnosa zemljoposjednik – kmet u odnose između grada (tj. trgovaca) i sela (tj. seljaka proizvođača), pojavili su se novi odnosi uzajamne međuzavisnosti. Veliki građevinski projekti, kao što je željeznica u dolini Une, uz razvoj, mada tek u naletima i na samom začetku, industrije u Drvaru, doprinijeli su da brojčano ojača mala grupa građevinskih i industrijskih radnika, koju su činili ljudi različitog porijekla. Sve ove promjene stvorile su nove tačke kontakta, koje su uključivale ekonomske odnose, prijateljstva i političke solidarnosti. Te transformacije donijele su sa sobom i sukobe, od kojih su neki imali međuetničku komponentu. Ali te podjele su bile jednako tako – ako ne i više – unutaretničke, unutarpartijske i međuljudske.

Dakle, potencijal za višestruke oblike sukoba svakako je postojao, ali je jednako tako postojao i potencijal za mir i kontrolu napetosti. Izazov za histori-

Fotografija 4. Rijeka Una između Martin Broda i Kulen-Vakufa. Autorov snimak.

čara, pogotovo kada je svjestan onoga što će se uskoro desiti u toj zajednici tokom 1941. godine, jest da ne zaboravlja da nijedan smjer događaja nije bio predodređen. Ključno za budućnost će biti to koja će vrsta društvenih kategorija postati primarna u svakom budućem kreiranju politika uključenosti i isključenosti. To će odrediti na kojoj će osnovi, i do koje mjere, grupe i pojedinci biti sposobni izraziti svoje tadašnje napetosti i sukobe ili brzo uspostaviti nove linije podjela. U proljeće 1941. godine – želimo li nastaviti pričati ovu historiju do te godine, umjesto da projiciramo unatrag svoje znanje o budućim događajima – nije se činilo vjerovatnim da će u kulenvakufskom kraju doći do neke dramatične promjene. Kako je zima uzmicala pred sve dužim i toplijim danima, činilo se da je bilo predodređeno da život u tom mjestu nastavi teći kao što je tekao i prethodnih godina, sporo teturajući, uveliko na isti način kao što teče i smaragdnozelena voda rijeke Une.

DIO II

1941.

POGLAVLJE 2.

Svijet okrenut naglavačke

Nije poznato je li bistra voda rijeke Ostrovice iznenada presušila krajem marta 1941. godine. Ali ako je i dalje tekla iz svog izvora u podnožju planine u Kulen-Vakufu, onda, prema lokalnoj legendi, ni mještani tog grada ni oko 16.000 stanovnika tog kraja nisu bili upozoreni da im se novi, mnogo veći prevrat ukazuje na horizontu.[1] Kao odgovor na vojni puč 27. marta u Beogradu, Hitler je naredio invaziju na Kraljevinu Jugoslaviju i njeno uništenje. Njemački bombarderi napast će grad 6. aprila. U sljedećim sedmicama ostatak zemlje će u *blitzkriegu* pasti u ruke Nijemaca, Italijana i Mađara.[2]

Njemački tenkovi i vojska stigli su u sjeverozapadnu Bosnu, ali nisu tu i ostali kao formalna okupatorska sila.[3] Umjesto toga, ta regija će, zajedno s onim što uglavnom čini današnju Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i dijelove Srbije, postati dijelom novouspostavljene države nazvane Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Osnovana 10. aprila, predvođena fašistima – poznatim po imenu ustaše – ta nova država bila je odlučna da stvori nacionalnu državu isključivo za "Hrvate". Formirana kao politički pokret krajem 1920-ih i početkom 1930-ih, ta grupa stvorena je kao mala teroristička organizacija čiji su se članovi žestoko protivili postojanju Kraljevine Jugoslavije. U savezu s drugim antijugoslavenskim elementima, oni su 1934. godine uspjeli ubiti srpskog kralja te zemlje Aleksandra kad je bio u posjeti Francuskoj. Pokušali su izazvati i ustanak u Lici u septembru 1932, ali bezuspješno.[4] Tokom 1930-ih najveći dio njihovog članstva, kojih je izgleda bilo tek na stotine, živio je van zemlje u egzilu, uglavnom u Italiji, ali i u Mađarskoj i Njemačkoj. No krajem 1930-ih najveći broj sljedbenika koji su još uvijek bili u Kraljevini Jugoslaviji – najmanje polovina njih – živio je u Zagrebu. Mnogo manji broj živio je u gradovima poput Karlovca, Gospića i u zapadnim dijelovima Hercegovine. U Bosni je bila tek šačica sljedbenika u Banjoj Luci i u gradovima poput Bihaća i Travnika, uz još nekoliko drugih.[5]

U početku Hitler se priklonio vodećim neustaškim političkim liderima u bivšoj Banovini Hrvatskoj, poput Vladka Mačeka iz Hrvatske seljačke stran-

ke, i pozvao ih da preuzmu vodstvo NDH. Kad su oni to odbili, zadovoljio se ustašama. Na njihovom čelu je bio Ante Pavelić, pravnik, koji je najvećim dijelom 1930-ih živio u egzilu u Italiji. On i njegovi istomišljenici prihvatili su Hitlerovu ponudu da preuzmu vođenje nove države, čiji je nastanak bio dodatna metoda, uz surovu vojnu silu, koju su Sile osovine primjenjivale da unište Kraljevinu Jugoslaviju. Pavelić i njegovi saradnici neočekivano su tako preuzeli kontrolu nad velikom teritorijom, za koju su vjerovali da na njoj treba živjeti isključivo "hrvatski" živalj. U središtu te teritorije bila je negdašnja pogranična regija između nekadašnjeg Austro-Ugarskog i Osmanskog Carstva – Krajina. Tu su živjeli ljudi različite vjeroispovijesti, od kojih su neki sebe percipirali kao pripadnike nacionalnih/etničkih kolektiviteta, od kojih je tek samo jedna bila kategorija "Hrvat". Tu se nalazilo i područje Kulen-Vakufa, smješteno s obiju strana nekadašnje međunarodne granice, s međusobno povezanim zajednicama u Krajini i Lici. Njene stanovnike, poput drugih stanovnika lokalnih zajednica u NDH, nije se pitalo žele li postati dijelom te nove nacionalne države i prihvaćaju li da im se nametne nacionalistička vizija koju je promicalo vodstvo te države. Međutim, tako iznenadne i radikalne promjene vlasti i politike ljudima ovog kraja nisu bile ništa novo. Posebno su se od 1878. godine oni bili navikli na svijet u kojem se, kako to Ivo Andrić veli u svom romanu *Na Drini ćuprija* (1945), "sve dešavalo jako daleko i neverovatno brzo. Negde daleko igra se kocka, ili bije boj i tamo se rešava sudbina svakoga od nas".[6]

Neslaganje između vlasti NDH i nekih njihovih inostranih saveznika oko granica nove države potrajalo je izvjesno vrijeme, ali je imalo malo ili nimalo utjecaja na svakodnevni život zajednica u kulenvakufskom kraju smještenom daleko od tih mjesta na kojima su se dešavala sporenja. Tu, na lokalnom nivou, međutim, od ključne će važnosti biti nova unutrašnja politika te države, a posebno ljudi koji će određivati ko treba a ko ne treba biti dio hrvatske nacionalne zajednice. Poput drugih fašista u tadašnjoj Evropi, ideolozi ustaštva su, vršeći taj zadatak, primjenjivali rasne koncepte. Ali oni su to činili uz određena ograničenja. Kao sljedbenici nacističke rasne ideologije, vlasti NDH će u odnosu na Jevreje izdati niz dekreta kojima će tu grupu definirati kao rasnu kategoriju. Druge kategorije koje će nove vlasti definirati kao "rase" bili su, među ostalima, i "Cigani, crnci, Tatari, Armenci, Perzijanci i Arapi", od kojih se za većinu čak nije smatralo da ih uopće ima u NDH. Termini "Srbi pravoslavci", "Hrvati katolici" i "muslimani" – što su bile kategorije koje su u to vrijeme koristile i elita NDH i mnogi obični ljudi kad bi govorili o velikoj većini stanovništva te nove države – *nisu* zvanično bili definirani kao "rase", mada se u komentarima nekih zvaničnika povremeno čuo rasni ton.[7]

Mapa 6. NDH s unutrašnjim granicama velikih župa

Poglavnik NDH Ante Pavelić smatrao je "muslimane" "Hrvatima islamske vjeroispovijesti". "Muslimani su krv naše krvi", izjavio je on, "oni su cvijet našeg hrvatskog naroda."[8] Drugi visokorangirani zvaničnici NDH, poput Mileta Budaka (imenovanog za ministra vjera i prosvjete 1941. godine), definirali su hrvatski narod kao multikonfesionalan: "Mi [Hrvati] smo narod katoličke i islamske vjeroispovijesti."[9] Njihovi intelektualni saputnici pridružit će se ovom horu pišući tekstove u kojima su posezali za kombinacijom historijskih, lingvističkih, antropoloških i kvazirasnih argumenata o tome kako su bosanskohercegovački muslimani i Hrvati katolici bili jedna koherentna jedinica, koju je ujedinjavalo hrvatstvo. Ključni elementi tog osjećaja pripadnosti grupi uključivali su: srpski progon muslimana i Hrvata u prošlosti, pogotovo u međuratnom periodu; navodna tamnija put Srba nasuprot svjetloputim karakteristikama Hrvata i muslimana; ideja da se muslimani i Hrvati bave poljoprivredom, dok Srbi uzgajaju stoku; kao i navodne razlike u govornom i pisanom jeziku.[10]

Bilo je otvoreno pitanje šta je šire stanovništvo, koje je sebe smatralo muslimanima, mislilo o tim argumentima. Intelektualci, poput Mehmeda Alaj-

begovića, već u ranoj fazi nakon uspostave NDH izjavili su da se "hrvatstvo bosanskohercegovačkih muslimana može smatrati nespornom činjenicom".[11] Ipak, drugi savremeni mislioci, poput Muhameda Hadžijahića, naveli su da se "'hrvatstvo' još nije odlučno pojavilo među muslimanskim masama".[12] O čemu god da je bila riječ, tvrdnje NDH-ove elite i njihovih sljedbenika da su pripadnici bosanskohercegovačke islamske zajednice zapravo "Hrvati" pružila je nekim muslimanskim liderima iznenadnu priliku da glasno iskažu gnjev protiv onih koje su smatrali svojim progoniteljima u prošlosti: pravoslavnu srpsku zajednicu. Endehaovske novine su tokom prvih nekoliko mjeseci postojanja te države objavljivale članke o srpskom progonu muslimana u prošlosti, naprimjer tokom Prvog svjetskog rata, a pogotovo nakon uspostave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918.[13] Temi agrarnih reformi, a specifično kako je njihovim uvođenjem "[međuratna] vlada u Beogradu željela materijalno uništiti sve muslimane", posvećivana je pažnja i u štampi i u internim dokumentima vlasti NDH.[14] Novine su također objavljivale članke o Hrvatima katolicima koji su stradali od srpske ruke, pogotovo tokom 1918–1941.[15]

Naglašavanje stvarnih i navodnih stradanja u prošlosti bio je jedan od načina da se pokušaju mobilizirati oni koji su sada smatrani "Hrvatima" da podrže NDH i okrenu se protiv "srpskog stanovništva". Nove vlasti NDH su bile eksplicitne u redefiniranju "etničke pripadnosti" kao isključive osnove oko koje se sada trebao odvijati sukob. Jedan režimski list napisao je krajem aprila 1941. u proglasu upućenom "muslimanima" u sjeverozapadnoj Bosni: "Braćo, vojnici! Uperite svoje oružje prema našim neprijateljima Srbima. Ne odustajte i ne polažite oružje. Uzmite vlast, jer vi ste od sada vladari svoje kuće u svojoj zemlji."[16]

Pored onih koji su definirani rasnim kategorijama, poput Jevreja (kao i "Cigana" [Roma]), ono što se percipiralo kao srpska pravoslavna zajednica bila je glavna populacijska grupa koju je NDH elita doživljavala kao grupu koja stoji na putu stvaranju etnički čiste nacionalne države. To je bio glavni problem jer je, prema statistici NDH, ovu grupu činio veliki dio stanovnika te države.[17] Koristeći posljednji popis stanovništva proveden u Kraljevini Jugoslaviji (1931. godine), vlasti su prvo izračunale ono što su smatrale da je bio religijski sastav njihove teritorije (tj. sastav *po vjeroizpoviesti*). Za Bosnu i Hercegovinu su vjerovali da ima 550.000 katolika, 718.000 muslimana, 1.030.000 pravoslavaca i 29.000 "ostalih". Na osnovu tih brojki tvrdili su da je etnički sastav 1.238.000 "Hrvata" (što je uključivalo one koji su smatrani "Hrvatima katolicima" i "muslimane) i 1.024.000 "Srba".[18] Tu je ležao ključ logike koja stoji iza tvrdnji da islamsku zajednicu Bosne i Hercegovine čine "Hrvati" i to je omogućavalo eliti NDH da tvrdi da zapravo ima više "Hrvata" nego "Srba".

Govori predstavnika elite NDH, poput ministra pravosuđa Mirka Puka, u prvih nekoliko mjeseci novouspostavljene države ilustriraju kako je tamošnja elita konceptualizirala "Srbe" i ono što se njima trebalo dogoditi:

> Pored Židova i komunista u našoj domovini, tu je još jedan neprijatelj, a to su Srbi, koji nas dvadeset godina uništavaju [tj. u međuratnoj Kraljevini Jugoslaviji], koja je s pravom nazvana tamnicom hrvatskog naroda. Srbi su došli u naše zemlje sa turskim odredima kao lopovi, kao talog i kao balkansko smeće. Ne možemo dozvoliti da dva naroda vode našu nacionalnu državu. Jedan je Bog i jedan je narod koji vodi, a to je hrvatski narod. Neka se oni koji su došli u našu domovinu prije 200–300 godina vrate tamo otkud su došli. Neka napuste našu domovinu voljom, ili ćemo ih mi silom otjerati.[19]

Zbog svog historijskog položaja na granici između Habsburškog (i kasnije Austro-Ugarskog Carstva) i Osmanskog Carstva, sjeverozapadna Bosna i Lika – koje su činile najveći dio regije Krajina – bile su područja kojima je vodstvo NDH pridavalo posebni značaj. S velikim pravoslavnim življem, zbog ranijih politika carstava da nude zemlju pravoslavnim doseljenicima u zamjenu za vojnu službu čuvanja granice, ustaška elita je ovo područje smatrala mjestom koje je hitno trebalo "očistiti" od nehrvatskog utjecaja. Ključni čovjek kojeg su izabrali da provodi njihovu politiku u tom kraju bio je jedan bivši sudija i rezervni kapetan Jugoslavenske vojske iz Banje Luke. Zvao se Viktor Gutić. Politički angažiran u ustaškom pokretu od sredine 1930-ih, on je održavao redovne kontakte sa sljedbenicima koji su živjeli u inostranstvu prije invazije Sila osovine na Kraljevinu Jugoslaviju.[20] Gutićev hrvatski nacionalizam bio je posebno otrovan. Njegova izjava data grupi srpskih pravoslavnih svećenika u sjeverozapadnoj Bosni u prvoj polovini maja primjer je tvrdolinijaškog ustaškog stava o tome šta te osobe predstavljaju i šta će s njima biti učinjeno: "Nema više Srba. Ja više ne priznajem Srbe. Idite odavde. Ovo je srce Hrvatske, a srce mora biti očišćeno od otrova. Vi ste taj otrov."[21]

Čini se da su Pavelić i njegovi saradnici u Zagrebu Gutiću dali zadatak da lično organizira vlasti NDH u sjeverozapadnoj Bosni. Držali su da je ideološki predan ustaškoj stvari i vjerovali da je politički pouzdan. Proveo je taj zadatak gotovo smjesta nakon uspostave NDH u gradovima toga kraja – Bihaću, Bosanskoj Krupi i Bosanskom Novom, a svoje bliske saradnike je slao da isto učine u Cazinu i Velikoj Kladuši. U maju je Gutić ustoličio bar deset ključnih ustaških vođa. Ti ljudi su potom imenovali one ispod sebe. Svi oni su svoj neočekivani položaj novih nespornih nosilaca lokalne vlasti imali zahvaliti Gutiću, koji je nastojao i dalje budno pratiti njihove aktivnosti.[22]

Ključna metoda koju je Gutić primjenjivao da privuče ljude u ovu regionalnu mrežu ustaških lidera bilo je obećanje prava na oduzimanje imovine i bogatstva onim ljudima koje je vlada sada definirala kao "nehrvate", poput Židova i Srba. Stoga je postojao značajan ekonomski poticaj da se pridruži novom režimu. Ljudima koji su ranije bili politički i ekonomski obespravljeni bilo je osobito primamljivo postati ustaša. Gutić je rukovodio lično dajući primjer. Među prvim njegovim potezima bila je naredba nekim od najbogatijih banjalučkih trgovaca Srba da mu donesu goleme sume novca u roku od dvadeset i četiri sata ili će se suočiti s teškim posljedicama.[23] Krajem aprila je uspostavio mjesto povjerenika za jevrejsku imovinu i stanove. Sva kirija koja je plaćana Jevrejima vlasnicima stanova sada bi se plaćala Gutićevoj vladi u Banjoj Luci.[24] Zabranio je da se kupuje imovina od osoba označenih kao "Srbi" i "Jevreji", ili da se prihvati staranje o njihovoj imovini, osim vlastima NDH pod Gutićevom komandom.[25] Osnivanje vlade NDH tako je osiguralo novim regionalnim i lokalnim vođama ogromnu i neviđenu moć da oduzimaju bogatstvo i imovinu bivših komšija na etnički definiranoj osnovi.

Značajan dio problema s kojim se suočila elita NDH u Zagrebu u pogledu kontrole njihovih pretpostavljenih saveznika u tim mjestima bio je način na koji su razgraničili sfere vlasti. Uspostava državnog aparata NDH odvijala se na nekoliko nivoa. To je bila uspostava civilnih vlasti koje nisu činili službenici koji su nužno bili veoma naklonjeni ustaškoj nacionalističkoj stvari. Često su to bili jednostavno regionalni i lokalni službenici koji su smatrani "Hrvatima" i koji su bili na raspolaganju za taj posao zato što su već bili zaposleni u administraciji bivše Kraljevine Jugoslavije. To se manje odnosilo na mnoge osobe u vojsci NDH (zvanoj Hrvatsko domobranstvo) i na žandarmerijske snage (takozvano oružništvo). Posebno je vojska bila zamišljena kao vrlo kroatizirana snaga koju bi činili bivši oficiri Kraljevske jugoslavenske vojske za koje se smatralo da su naklonjeni hrvatskoj nacionalnoj stvari i neki umirovljeni oficiri koji su služili u vojsci u vrijeme austrougarske vlasti.[26]

Ustašku organizaciju, međutim, činila je uglavnom zasebna, vertikalno integrirana struktura. Tu su općenito gravitirali najekstremniji nacionalisti, mada, svakako, ne treba na sve koji će postati ustaše tako gledati. Ustaše su bile organizirane na nivou sela (roj), seoskih opština, koje su uključivale dosta sela (tabor), grupa opština (logor), te na nivou države (stožer) – što je sve teoretski bilo pod komandom glavnog ustaškog stana. Većina tih nivoa imala je svoje oružane jedinice, slične lokalnim milicijama.[27] Značajno je napomenuti da je bilo malo formalnih horizontalnih veza između civilnih vlasti, vojske i policije, s jedne, i ustaških organizacija, s druge strane. Jednako je važno to što oružane ustaške jedinice nisu bile pod komandom vojske ili žandarmerije;

umjesto toga, imale su vlastite komandne strukture i nisu bile odgovorne ni jednoj drugoj oružanoj grupi u NDH. Općenito govoreći, samo su najistaknutiji pripadnici ustaške elite imali autoritet nad svim tim *de facto* zasebnim granama nove države. Time je ustaška organizacija u biti predstavljala paralelnu strukturu vlasti, nad čijom moći skoro uopće nije bilo neustaške institucionalizirane kontrole. U sjeverozapadnoj Bosni Gutić i njemu neposredno podređeni bili su nesporne vođe grupe.[28] Ova podjela vlasti imala je dvije ključne implikacije. Prvo, to je značilo da su regionalni i lokalni moćnici mogli ovlastiti svoje podređene ustaše da provode politike kako je to njima odgovaralo. Drugo, vojska, žandarmerija i civilne vlasti NDH nisu imale formalni autoritet da interveniraju u ustaške aktivnosti.

Poglavnik NDH Ante Pavelić pozvao je Gutića na sastanak u Zagreb u trećoj sedmici aprila. Gutiću je dodijelio novu titulu i novu sferu vlasti. Od 20. aprila 1941. postat će "ustaški stožernik", vođa ustaša za cijelu teritoriju Vrbaske banovine, bivše administrativne jedinice Kraljevine Jugoslavije koja je obuhvaćala cijelu sjeverozapadnu Bosnu i dijelove Like.[29] Kasnije će Gutić sam sebi zvanično dati još grandiozniju titulu ustaškog stožernika za bosansku Hrvatsku. Čini se da je to preformuliranje njegovog položaja bio pokušaj da se zahvati sfera ovlasti čak i veća od sjeverozapadne Bosne.[30]

Dok je bio u Zagrebu, Gutić se sastao s ključnim članovima elite NDH, uključujući ministra unutrašnjih poslova Andriju Artukovića i komandanta Vojske NDH Slavka Kvaternika.[31] Od 20. do 24. maja prisustvovao je na nekoliko sastanaka u Zagrebu na kojima su vođene eksplicitne rasprave o budućim mjerama za restrukturiranje etničkog sastava stanovništva sjeverozapadne Bosne. Po povratku u Banju Luku Gutić je javno obznanio svoj budući zadatak: "Sad ću ja pristupati velikom zadatku čišćenja hrvatske Bosanske krajine [sjeverozapadna Bosna] od nepoželjnih elemenata."[32] Ko su bili ti "nepoželjni elementi", već je bilo jasno. Prvenstvena sredstva pomoću kojih bi oni bili očišćeni iz te regije još uvijek su se formulirala, ali će uskoro poprimiti oblik pod vodstvom elite u Zagrebu i lične politike regionalnih lidera.

Već u aprilu Gutić je poduzeo inicijativu utvrđivanja novih granica uključenosti i isključenosti na etničkoj osnovi, čak i bez direktne naredbe iz Zagreba. U svojim novinama *Hrvatska Krajina* počeo je izdavati javne naredbe i objave kako bi postigao ovaj cilj. Prvi mu je zadatak bio desrbizacija i agresivna kroatizacija fizičkog pejzaža. U Banjoj Luci su svi ćirilični natpisi na prodavnicama i drugim javnim objektima, koji su smatrani dokazom "srpstva, bizantizma i balkanizma", bili zabranjeni.[33] Svi simboli, zastave i fotografije koje su imale ikakvu vezu s bivšom Kraljevinom Jugoslavijom morali su se smjesta ukloniti s javnih mjesta, posebno oni povezani sa srpskom dinastijom Karađorđevića

i srpskim političarima.[34] Ulice koje su se prethodno zvale po srpskim historijskim ličnostima sada su preimenovane po ustaškim liderima, kao i drugim ličnostima koje su smatrane "Hrvatima", uključujući i katolike i muslimane.[35]

Ipak, etnički sastav ustaških grupa bio je ključna Gutićeva briga. Tek koju sedmicu nakon uspostave NDH on je učinio prvi pokušaj desrbizacije stanovništva. Dvadeset četvrtog aprila izdao je naredbu da "sva lica" koja su rođena ili imaju korijene u "bivšoj Srbiji i Crnoj Gori" napuste NDH u roku od pet dana.[36] Iz Zagreba nije dobio nikakvu direktivu da izda takvu naredbu. U danima nakon ovog dalekosežnog proglasa, koji nije uzimao u obzir činjenicu da mnogi ljudi porijeklom iz tih krajeva sebe nisu smatrali Srbima pravoslavcima, on će morati izdavati potvrde kojim se muslimanima i katolicima iz ovih krajeva daje pravo da ostanu u NDH.[37]

Razdvajanje lokalnog stanovništva sjeverozapadne Bosne na jasnoj etničkoj osnovi bio je ključni zadatak. Gutić je uspostavio policijski sat za one koji su smatrani Srbima i Jevrejima, dok je Jevrejima zabranio i pristup javnim mjestima.[38] Etničke granice uključenosti i isključenosti primjenjivane su i na zapošljavanje. Veliki broj onih koji su smatrani Srbima, kao i drugih koji su smatrani neprijateljima države, otpušten je s posla u upravi, a njihova imena su objavljivana u novinama.[39] Korištenje javnog prijevoza također je bilo na etničkoj osnovi. Oni koji su smatrani "Hrvatima" imali su prednost u autobusima (mada je nejasno kako su vozači mogli utvrditi ko je ko).[40]

Ono što je značajno u ovim naredbama i u novim propisima bio je prisilni akt javnog razvrstavanja pojedinaca u pozitivne i negativne kategorije po etničkom kriteriju. To je istovremeno bio i akt uključivanja i isključivanja pojedinaca iz te nove nacionalne zajednice. Gutićevo glasilo *Hrvatska Krajina* objavljivalo je članke o "antihrvatskom" ponašanju pojedinih Srba i drugih koji su smatrani nehrvatima i "čije je prisustvo nepoželjno u našim zemljama".[41] Primjenjujući državne zakone uvedene krajem aprila, on je zahtijevao i da Jevreji na lijevoj strani grudi nose žuti znak s Davidovom zvijezdom i velikim slovom "Ž", za "Židov", te im zabranio pristup javnim mjestima.[42] Ipak, ovo razvrstavanje i klasifikacija na etničkoj osnovi čini se da su manje bili krajnji cilj, a više korak ka potpunom brisanju određenih grupa, barem u njihovoj tadašnjoj inkarnaciji. Sedamnaestog maja Gutić je izdao naredbu da se svi sljedbenici Srpske pravoslavne crkve (kao i sljedbenici Ruske pravoslavne crkve) imaju kategorizirati kao "grko-istočnjaci". Ta naredba efektivno je poništila korištenje kategorije "Srbin". Čini se da je to u ovom području bilo uvedeno skoro dva mjeseca prije nego što su to isto učinile i središnje vlasti u Zagrebu.[43]

Ono što zapanjuje kod mnogih ovih naredbi, deklaracija i novih zakona jest to da oni često nisu bili rezultat direktiva središnjih vlasti NDH. Prije će biti da

su regionalni lideri, kao Gutić, ponekad preuzimali inicijativu i vodili vlastite politike progona. Neki su čak za Zagreb bili kontraproduktivni, kao što je bila naredba da svi koji su došli iz Srbije i Crne Gore napuste NDH, što je uključilo znatan broj ljudi koji nisu smatrani "Srbima".[44] Pljačka imovine koju su provodili ti regionalni lideri u vlastitu korist otimanjem od onih koji su bili meta progona jednako je bila kontraproduktivna za središnje vlasti. To ukazuje na to da je, mada se u aprilu i maju proces diskriminacije od vrha nadolje svakako odvijao u NDH, izgleda postojalo više pokretača tog procesa. Regionalni lideri su mogli kreirati politike po vlastitoj volji, što je eliti NDH u Zagrebu počelo predstavljati problem kako to kontrolirati. Taj proces progona pomoću novih zakona i deklaracija, koje su inicirale središnje vlasti, uključivao je, dakle, i njihovu dosta slabu koordinaciju i nadzor nad regijama i opštinama. I tako se dešavalo da su se diskriminatorne politike u malim gradovima i selima počele kristalizirati u bezbroj oblika – vođene i odozgo i odozdo, često na suprotstavljene načine.

Takvi pokušaji predstavnika regionalne elite, poput Gutića, da utiru svoj nezavisni put za provođenje progona, nedovoljno su analizirani u literaturi o NDH. Ali skoro da tokom tog ključnog perioda nema saznanja o unutrašnjem funkcioniranju ustaša, čak ni na nivou nižih, subnacionalnih jedinica, kao što su gradovi i sela. Čak i osnovne informacije, kao naprimjer ko su u tim mjestima stvarno bile ustaše, i dalje ostaju u literaturi nejasne, uključujući i najnovije studije čiji autori pokazuju tendenciju da se oslanjaju na jednodimenzionalnu stavku: "ustaše". Memoari učesnika ratnih događaja nude tek usputne spoznaje o tim zajednicama, kao što to čini i uveliko neiskorištena arhivska građa koju su sačinili zvaničnici NDH i drugi u tim mjestima. Ipak, naučnici generalno tek treba da na kritičan način iskoriste te izvore kako bi iskopali i rekonstruirali mikrodimenzije brzih i dalekosežnih historijskih promjena koje su se desile mahom u ruralnim lokalnim zajednicama u NDH tokom 1941.[45] Šta je uspostava NDH značila na selu, koje je činilo najveći dio te nove države? Kulenvakufski kraj je bio takvo jedno područje. Analiza njegove historije od aprila do juna 1941. pruža nam novu prizmu kroz koju se bolje sagledava i razumije kako su lokalne zajednice u NDH reagirale i učestvovale u ključnim političkim i društvenim promjenama do kojih je došlo nakon raspada Kraljevine Jugoslavije.

Nakon 10. aprila, kad je uspostavljena NDH, načelnik Kulen-Vakufa bio je Adem-beg Kulenović. On je bio poznat kao politički umjeren i po tome što je imao trnovite odnose s kolegama muslimanskim političarima. Bio je i prijatelj bivšeg načelnika tog grada Vlade Milanovića, sina popa Vukosava Milanovića,

pravoslavnog svećenika koji je 1918. godine odbranio muslimanski živalj tog grada od pobješnjele mase pravoslavnih seljaka. Nije bilo zvaničnih pripadnika ustaškog pokreta u tom kraju prije 1941. mada su, izgleda, neki mještani imali veze sa zagovornicima onog što su jugoslavenske vlasti tokom 1930-ih nazivale "separatizmom", što je bio eufemizam za hrvatski nacionalizam i, u izvjesnim slučajevima, međuratni ustaški pokret. Kao rezultat, regionalni lideri NDH, poput Gutića i njegovih saradnika, često su tragali za novim ljudima u manjim gradovima i selima za koje su mislili da bi mogli biti pouzdane vođe. Kulenović nije bio vjerovatan izbor s obzirom na svoju prijeratnu politiku. Nejasno je ko je tačno došao da mobilizira prve lokalne ustaše, ali su glavni akteri tu vjerovatno bili zvaničnici NDH iz obližnjeg Bihaća, ili možda iz Bosanskog Petrovca, grada koji je bio jednako blizu. Drugi izbor mogao je biti Juko Pavičić, porijeklom iz katoličkog sela Boričevac, smještenog oko deset kilometara zapadno od Kulen-Vakufa. On je živio izvan tog kraja prije 1941, ali je sada bio aktivan u ustaškoj organizaciji u tom dijelu zemlje. U nekoliko situacija tokom 1930-ih sastajao se s lokalnim katolicima i muslimanima kako bi razgovarao o "[hrvatskom] separatizmu".[46] Ali bez obzira na to ko je to bio, čovjek kojem se pristupilo kako bi postao vodeći ustaša u kulenvakufskoj regiji zvao se Miroslav Miro Matijević.[47]

Rođen 1908. u selu Vrtoče, smještenom na visoravni iznad brda i planina sjeveroistočno od Kulen-Vakufa, Matijević je došao u grad nekoliko godina ranije sa suprugom i djecom. Krupan čovjek, četvrtastog lica i tamne kose, u proljeće 1941. imao je trideset i tri godine. Krajem 1930-ih otvorio je kafanu oko kilometar od centra Kulen-Vakufa, blizu mjesta na obali Une zvanog buk, gdje se voda rijeke skuplja na jednom dugom zavoju te onda prokulja kroz mali klanac. Njegova kafana je bila na nekoliko koraka od kulenvakufske žandarmerijske stanice na cesti što vodi do sela Klisa.[48] Krajem 1950-ih pripadnici bezbjednosnih službi jugoslavenske državne sigurnosti poslije Drugog svjetskog rata utvrdili su da je Matijević bio predratni pripadnik ustaškog pokreta; tako su zabilježili i neki mještani u svojim memoarima. Ipak, niko nije ponudio konkretan dokaz da potkrijepi tu tvrdnju, a ne postoji nikakav drugi arhivski dokaz koji bi to potkrijepio. Zapravo, Matijevićevo ime se ne pojavljuje ni u jednom predratnom dokumentu koji bi ukazivao na prirodu njegovog političkog angažmana prije 1941. godine (ako ga je uopće bilo) ili učešća u incidentima koji bi se mogli tumačiti kao "etnički sukob".

Ako je bio tvrdi nacionalista, to ga svakako u to doba nije spriječilo da bude blizak s "nehrvatima". U memoarima jedne osobe o tom kraju ima jedna fotografija s lokalnog vjenčanja u selu Kliško Poljice snimljena u jesen 1938. Tog dana budući vođa ustaša se vidi kako pozira sa svojim komšijama, od kojih su

Fotografija 5. Vjenčanje u selu Kliško Poljice 1938. godine. Miroslav Matijević, vlasnik kafane u Kulen-Vakufu i budući ustaški vođa, vidi se kako stoji u drugom redu, drugi slijeva, u kožnom kaputu s lentom preko prsa. Tog je dana slavio ne samo sa svojom braćom katolicima već i s pravoslavnim komšijama, poput Miće Rudića, koji sjedi u prvom redu, drugi slijeva, i u ruci drži činiju sa svinjskom glavušom. Fotografija dobijena od Josipa Pavičića.

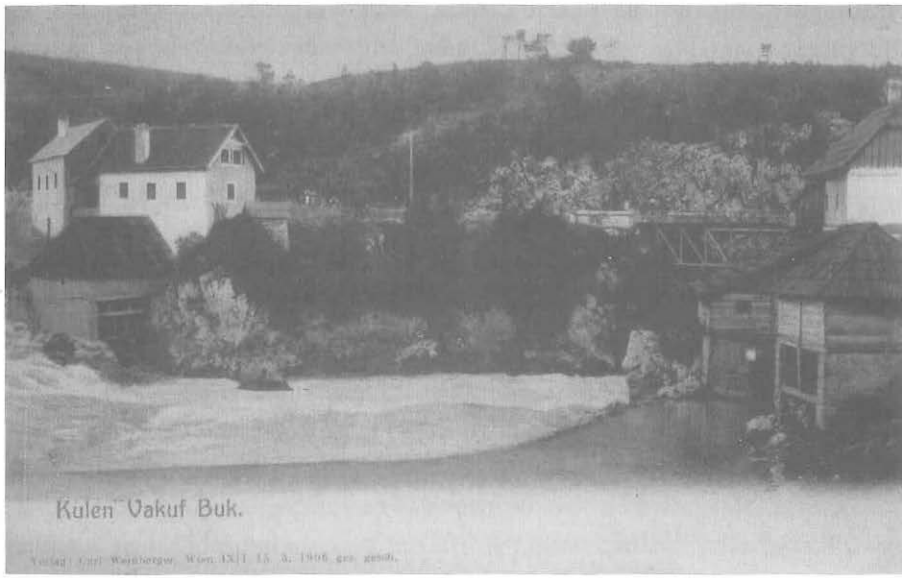

Fotografija 6. Razglednica iz 1906. godine prikazuje buk u Kulen-Vakufu, na mjestu gdje Una prokulja kroz mali klanac. Kuća s kafanom ustaškog vođe Miroslava Matijevića smještena je nedaleko od kuća na desnoj strani. Fotografija dobijena od Buybooka, Sarajevo.

neki pravoslavci. Njegov komšija pravoslavac Mićo Rudić, omiljen od svih, sjedi na tlu i u rukama drži činiju s malom prasećom glavom, što je jasan simbol svadbene atmosfere. Nedaleko od njega je drugi komšija pravoslavac Đurenda Kuga. Izmiješani s domaćim katolicima, među kojima stoji budući ustaša Miroslav Matijević, ti pravoslavci, svatovi, opisani su kao "dobri susjedi", a jedan je čak nazvan "pobratimom".[49]

Jedan incident koji se desio neposredno nakon pada Kraljevine Jugoslavije može imati značaja za Matijevićevo kasnije djelovanje u ustašama. Kada su njemački tenkovi i vojnici protutnjali kraj njegovog rodnog sela Vrtoče u prvoj sedmici aprila, Matijevićev otac Josip pozdravio ih je mašući hrvatskom zastavom. Neki svjedoci tvrde da ih je čak pozdravio nacističkim pozdravom. Srpski žandar koji je stajao u blizini bio je zgađen njegovim činom i pucao mu je u nogu, koja mu je kasnije morala biti amputirana. Mještani u svojim memoarima ukazuju na to da je Josipov sin Miroslav bio bijesan; želio se osvetiti "Srbima".[50] Ako je istinit, ovaj incident sugerira da je Matijevićev otac bio sklon hrvatskom nacionalizmu, što je moglo imati izvjesnog utjecaja na sina. To sugerira i da je žandarov napad na njegovog oca bio događaj koji je Matijevića potakao da postane ustaša.

Lokalni historičar Esad Bibanović, koji je u ovom periodu živio u Kulen-Vakufu, sugerira da je Matijević prihvatio svoj novi položaj komandanta ustaškog tabora opština te regije 15. aprila 1941, ili blizu tog datuma. Stvarni datum je bio možda nešto kasnije. Dok su neke regionalne vođe NDH, poput Gutića, smjesta krenule uvoditi nove diskriminatorne zakone i izdavati naredbe, u Kulen-Vakufu ništa se značajno, izgleda, nije promijenilo tokom druge polovine aprila, nakon što je Matijević preuzeo novi položaj. Nije bilo novih propisa niti politika progona koje bi bile uvedene protiv stanovništva percipiranog kao "nehrvati". Uspostava NDH i Matijevićevo imenovanje nisu sa sobom donijeli spontani izljev "etničkog nasilja" među mještanima. Umjesto toga, stanovništvo tog kraja nastavilo se mirno susretati pazarnim danom u Kulen-Vakufu. Mještani su zajedno išli na igranke i igrali nogomet u timovima u čijem sastavu su bili ljudi različite nominalne etničke pripadnosti, baš kao i prije aprila 1941.[51] To nas ne treba iznenaditi. Historija ovog kraja prije 1941. ne ukazuje da je rasprostranjeni sukob bio središnja dinamika lokalnih društvenih odnosa, a kamoli rasprostranjeni sukobi na etničkoj osnovi.

Da je "etnički sukob" trebao biti uobičajena praksa, trebalo je svjesno djelovati na odlučnoj transformaciji političkog polja te regije. Prvi zadatak bio bi okupiti grupu mještana da se pridruže ustašama. Matijević se tokom druge polovine aprila i velikog dijela maja posvetio obilasku muslimanskih i katoličkih sela tog kraja u potrazi za dobrovoljcima. On je možda obavljao takve

razgovore i u svojoj kafani, kao i u drugim kafanama u Kulen-Vakufu koje je posjećivao znatan broj mještana muškaraca, pogotovo na pazarni dan. Prema Bibanoviću, on je našao šest dobrovoljaca u Kulen-Vakufu, od kojih je jedan bio katolik, a ostali muslimani. U susjednom selu Kalati našao je šest katolika. U Orašcu je našao pet i još pet u Ćukovima – sve muslimane.[52] Bibanovićevo istraživanje predstavlja pionirski rad i od neprocjenjivog je značaja, ali je svrha njegovog istraživanja bila dijelom da razbije percepciju koja je vladala poslije Drugog svjetskog rata da je kulenvakufski kraj bio takozvano ustaško mjesto. To ga je, čini se, vodilo u nastojanju da minimizira broj lokalnih dobrovoljaca. On također nije konsultirao arhivsku građu, a vjerovatno nije ni imao pristup arhivama tokom 1970-ih i 1980-ih, kada je provodio svoje istraživanje.

Dokumenti iz arhiva u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji sugeriraju da je broj muškaraca koji su se priključili zapravo bio daleko veći. Umjesto trideset i dvojice, koje navodi Bibanović, barem 111 imena pojavljuje se u raznim dokumentima, od kojih 72 imena sugeriraju da bi ti ljudi bili percipirani kao "muslimani", dok bi 39 njih bilo percipirano kao "Hrvati katolici". Mi ne možemo biti potpuno sigurni da su svi ovi ljudi bili aktivne ustaše s obzirom na to da neki dokumenti samo navode njihova imena. Drugi dokumenti, međutim, sadrže značajno i uvjerljivo svjedočenje o njihovim djelima koje je dalo više svjedoka.[53] Mada četiri puta veća od Bibanovićeve brojke, ta grupa osumnjičenih ustaša ipak je predstavljala manje od jedan posto ukupnog nominalno muslimanskog i hrvatskog stanovništva u kulenvakufskoj regiji. To bi trebalo da nas navede da zastanemo kad procjenjujemo popularnost ili masovnu prirodu ustaškog pokreta u tom kraju u kasno proljeće i početkom ljeta 1941. godine. Samo grupica ljudi postala je ustašama.[54]

Mobiliziranje tih mještana da se pridruže ustašama mogao je biti težak i ponekad uzaludan napor. Naprimjer, u susjednom gradu Donjem Lapcu značajan segment stanovništva percipiranog kao "hrvatsko" gledao je sumnjičavo na uspostavu vlade NDH. Nekoliko lokalnih lidera NDH, poput Vinka Marinkovića, kao i oni koji su poslani u taj grad iz drugih područja, naišli su na prilične teškoće u uvjeravanju mladih mještana da se pridruže ustašama unatoč kombinaciji obećanja, pritiska, čak i prijetnji. Te vođe su slale žalbe regionalnim vlastima u Bihaću i Gospiću. Frustrirani, oni će uskoro zahtijevati da im se pošalje ljudstvo iz drugih područja, koje će i stići sredinom juna u formaciji od dvadeset do trideset ljudi. Nesposobnost lokalnih vlasti NDH u Donjem Lapcu da skoro dva mjeseca mobiliziraju mještane u ustaše i njihovo kasnije oslanjanje na ljude izvana sugerira da je u dijelovima kulenvakufske regije često nedostajala jaka podrška domaćeg življa NDH-u.[55]

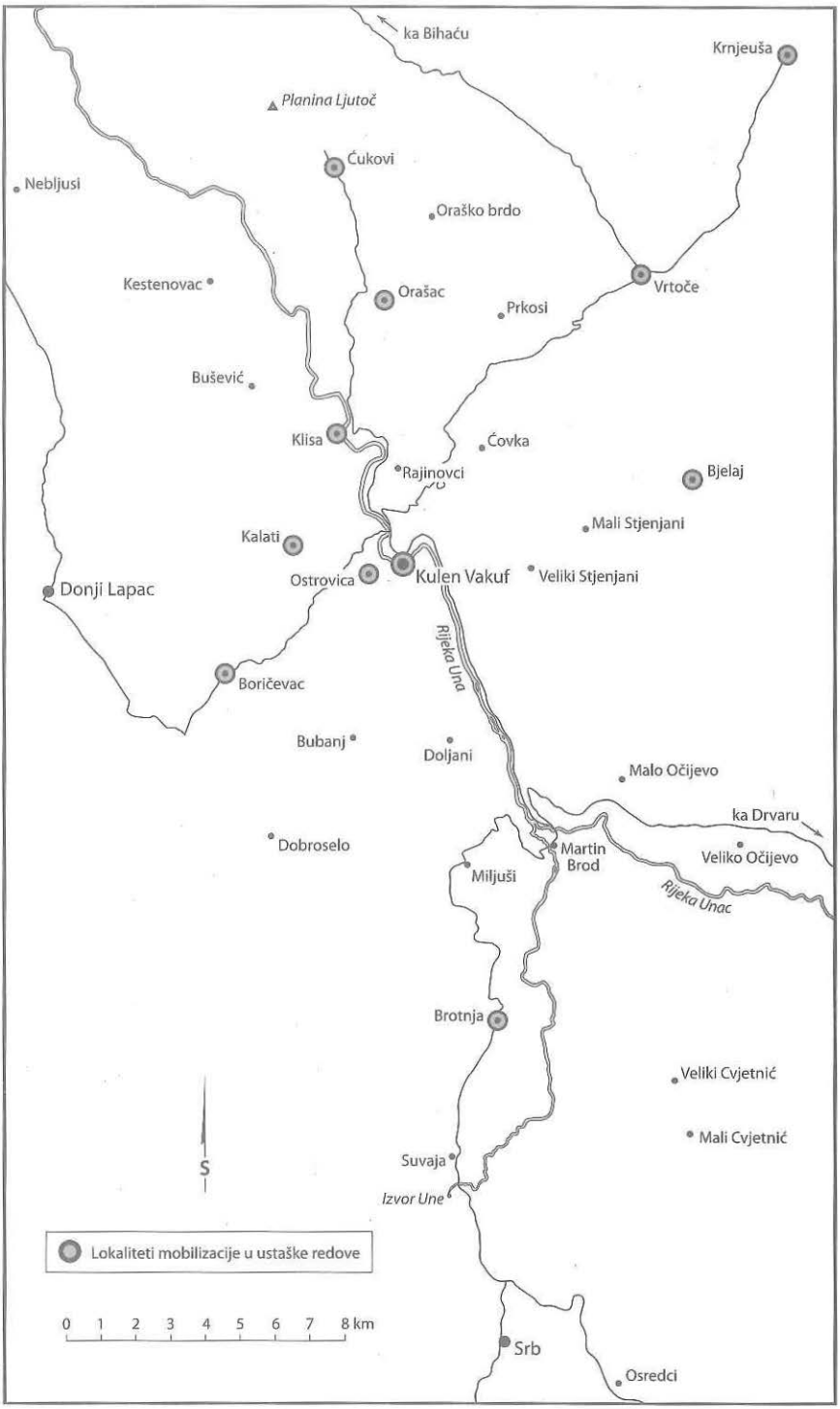

Mapa 7. Mjesta ustaške mobilizacije, april – juli 1941.

Ali bilo je mještana koji su se priključili ustašama. Ko su oni bili i šta ih je navelo da to učine? Jednu od najvećih slabosti arhivske građe za period NDH, posebno za ključne momente nakon uspostave te države u aprilu 1941, čini manjak detaljnijih podataka o lokalnim ustašama u cijeloj novoj državi. Generalno govoreći, nema obilja detaljnih biografskih informacija koje bi nam omogućile da rekonstruiramo opsežan "podroban" opis njihovog života prije 1941, njihove motivacije da pristupe ustašama, i kasnije akcije, mada tu i tamo ima izuzetaka. Obično je potreban znatan broj istraživanja brojnih arhiva, kako središnjih tako i lokalnih, da bi se utvrdile čak i osnovne informacije, poput imena i datuma rođenja. A prilično često te informacije ne postoje. Ta bitna ograničenja u pogledu izvora treba imati na umu kada se naiđe na neizbježne bijele mrlje u historijskoj evidenciji.

Među mještanima koji su se udružili s Matijevićem bio je Mustajbeg Kulenović iz Kulen-Vakufa. Izgleda da je on bio rođak čovjeka istog imena kojeg je ubila banda predvođena Stevanom Obradovićem Langom. Ta banda je pljačkala i ubijala muslimane i pravoslavne Srbe u periodu nestabilnosti nakon uspostave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Izgleda da je drugi bio lokalni političar Hasan Saračević. On je bio jedan od vođa lokalnog vijeća Jugoslavenske muslimanske organizacije i bio je aktivan na lokalnim izborima krajem 1930-ih te podržavao hrvatske političke lidere. Mada neomiljen među svima onima koji su sebe percipirali kao muslimane, sudeći prema izbornim rezultatima između dva rata, neki su ga zacijelo podržali na izborima. Druga osoba s političkim motivacijama koje korijen vuku iz predratnog perioda bio je Husein Huća Zelić. Tokom 1930-ih lokalne vlasti su zabilježile da je prilikom posjeta obližnjem selu Boričevcu bio u kontaktu s nekoliko hrvatskih nacionalista, poput Juke Pavičića. Među temama njihovih razgovora bilo je "ropstvo hrvatskog naroda" i potreba za "[hrvatskim] separatizmom".[56] Takvi pojedinci očito su pokazivali tendenciju da podrže pokrete poput ustaštva, čiji su lideri imali za cilj redefiniranje lokalnog političkog terena na antagonističkoj etničkoj osnovi, a osobito tako da se sad isključe oni koji su smatrani "Srbima".

Bilo je i nekoliko trgovaca koji su im se izgleda priključili, među njima i katolika i muslimana. Dokazi sugeriraju da je jedan od njih bio Mehmed Meho Mušeta, član udruženja trgovaca u Kulen-Vakufu prije 1941. i član Opštinskog vijeća.[57] Bivši oficir austrougarske vojske za kojeg se pričalo da je jednom, krajem 1930-ih, ispalio nekoliko metaka u fotografiju kralja Aleksandra na zidu lokalne kafane.[58] Tu je bio i njegov komšija Husein Huća Zelić, za kojeg se, uz to što je prije rata pokazivao zanimanje za hrvatski separatizam, kaže da je bio nepopravljivi špekulant i općenito među najneuspješnijim u poslovnoj zajed-

nici Kulen-Vakufa.[59] Drugi je bio Grga Grco Pavičić iz sela Boričevac. Mnogi savremenici su izjavili da je i njegova supruga Marija jako podržavala ustaše.[60]

Iznenadne političke promjene su tim pojedincima pružile neočekivanu priliku da radikalno promijene pravila poslovanja koja su tu godinama vladala. Naprimjer, nakon osnivanja NDH trgovac iz Kulena-Vakufa po imenu Mehmed, za kojeg se govorilo da je prišao ustašama, sad je pravoslavnom seljaku Petru Karanoviću, od kojeg je često nabavljao janjeću kožu, rekao: "Slušaj, bolje ti je da uzmeš ono što ti dajem za ovo [kožu], jer kasnije ćeš mi je davati džaba." Prilika da se priključi ustašama bila je lokalnim trgovcima i lak način da se oslobode gomile dugova mještanima koji su sada bili klasificirani kao Srbi, a od kojih su ranije nabavljali robu. Jedan musliman trgovac iz Kulen-Vakufa dugovao je Spiri Karanoviću značajan iznos za stoku koju je od njega kupio prije aprila 1941. Kad je Karanović poslao svoga sina po novac, ubrzo nakon uspostave NDH, osamnaestogodišnjeg mladića su teško pretukli i poslali kući. Za lokalne trgovce koji su pristupili ustašama to je bila iznenadna prilika da izbrišu lokalne poslovne konvencije, restrukturiraju ih potpuno u svoju korist i brzo se obogate.[61] Ova dinamika se vidi u mnogim drugim kontekstima tokom kojih iznenadna (često nasilna) promjena može pružiti zgodnu priliku trgovcima i drugima da steknu ličnu dobit. Kako je M. J. Akbar zapazio u vezi s nasiljem u Indiji: "Historija nasilja pokazuje jasno nastojanje zemljoposjednika ili trgovaca da se ono koristi kao kamuflaža kako bi se činilo ono što se zakonito ne bi moglo postići."[62]

Bilo je i onih koji su izgleda pruženu priliku da pristupe lokalnim ustaškim jedinicama vidjeli kao povoljnu priliku za brzo i odlučno rješavanje tekućih lokalnih sporova, pogotovo u vezi s korištenjem zemlje i drugih prirodnih resursa. Čini se da je nekoliko članova velike porodice Pehlivanovića u selu Ostrovica redovno imalo sporove s nekim od svojih pravoslavnih komšija iz sela Bubanj oko korištenja pašnjaka smještenih na granici između njihovih sela. Bilo je tu i dugih lokalnih sporova koji su trajali decenijama (čak i duže) oko toga ko ima pravo sjeći stabla u šumama oko sela. Teške zime i sveopće siromaštvo tjerali su ljude da sijeku drveće za grijanje a da za to ne plaćaju. A drveće koje su birali za sječu često nije bilo na njihovom imanju. Nerijetko su te nezakonite radnje vršili u šumama blizu granica između sela. To je bila osnova za sporove koji su brzo mogli dobiti jaku međuetničku dimenziju ako bi se desilo da su strane uključene u spor iz sela za koja se smatralo da pripadaju drugom nominalnom etnicitetu. Lokalni šumari često su te sukobe činili još gorim. Obično su bili iz tog kraja i često su okretali glavu kada bi mještani iz njihovih sela (koji su često bili pripadnici i njihove šire porodice) nezakonito sjekli drveće. Taj preferencijalni tretman obično je imao i jasan međuetnički

aspekt.[63] Vjerovatno je da je iznenadna prilika da se definitivno riješe ti dugoročni sukobi u vlastitu korist navodila neke od tih mještana, poput Ibrahima i Sulje Pehlivanovića iz sela Ostrovica, da se pridruže ustašama. Ima i dokaza koji sugeriraju da su pojedinci bili privučeni ustašama zbog prilike da najzad "izravnaju račune" za druge vrste prošlih nepravdi. Neki mještani koji su se priključili ustašama bili su ogorčeni što su im u prošlosti mještani koji su smatrani "Srbima" onemogućavali da se zaposle.[64] Sada, kada su NDH vlasti definirale ko će biti uključen a ko isključen na etničkoj osnovi, svaki spor koji je prethodno uključivao pojedince koji su nominalno bili druge etničke pripadnosti mogao se ispolitizirati. Bila je to rijetka prilika za one koji su sada klasificirani kao "Hrvati" da poduzmu inicijativu i izravnaju račune s komšijama s kojima su ranije imali sukob, a koji su sada bili klasificirani kao "Srbi". Arhivska građa sugerira da je ovo bila rasprostranjena dinamika među mnogim mještanima koji su pristupili ustašama diljem NDH.[65]

Drugi faktor koji je, čini se, bio važan kada se razmatraju obrasci lokalne mobilizacije među ustašama kulenvakufskog kraja bili su porodični odnosi. Nije bilo slučajno da u grupama ljudi iz iste šire porodice, koji su živjeli zajedno u malim selima, bude znatan broj ustaša. Bila su još trojica Matijevića, od kojih su dvojica bili iz katoličkog sela Krnjeuša, smještenog blizu Vrtoče, rodnog mjesta ustaškog vođe Miroslava Matijevića. Bila su i četvorica iz porodice Kozlica iz sela Orašac. Bilo je vjerovatno čak desetero ljudi iz porodice Markovinović iz sela Boričevac i gotovo isti broj Kulenovića iz Kulen-Vakufa. Arhivska građa sugerira da je bilo barem trinaest drugih grupa (obično između dvojice do petorice ljudi) iz porodica u katoličkim i muslimanskim selima tog kraja. Tu su bili neki od Maričića iz Vrtoče, Pavičića iz Boričevca, Vojića iz Orašca, Pehlivanovića iz Ostrovice i Selimovića iz Ćukova. Široko rasprostranjen obrazac tih grupa iz istih širih porodica koji su se priključili ustašama sugerira da je do mobilizacije često dolazilo kroz te porodične mreže. Time ne želimo reći da cijele šire porodice treba smatrati ustaškim jer dokazi ne ukazuju na to da su svi članovi nekih širih porodica pristupili ustašama. Prije će biti da su to bila dvojica do desetorica ljudi iz mnogo širih porodica. Obično su to bili dvadesetogodišnjaci ili tridesetogodišnjaci, mada je najmlađem bilo šesnaest, a najstarijem četrdeset i devet godina. Većinom su bili oženjeni i imali po nekoliko djece.

Vjerovatno je postojao izvjestan stepen društvenog pritiska koji su vršili oni koji su se osjećali najjačim. Njihov čin pristupanja ustašama i način na koji će kasnije najvjerovatnije vršiti društveni pritisak možda je tjerao njihove rođake da slijede njihov primjer, pogotovo ako je postojao lokalni sukob u kojem je učestvovala njihova porodica, a koji bi se na taj način mogao brzo razriješiti.

Pehlivanovići su, treba se prisjetiti, dugo bili u sukobu sa svojim pravoslavnim komšijama u Bubnju oko korištenja lokalnih prirodnih resursa, poput šuma i pašnjaka. Ono što ovdje zaslužuje našu pažnju jest uloga društvene strukture – u ovom slučaju šire porodice – i njen utjecaj u malim selima kao mobilizacijski mehanizam. Drugi istraživači, poput Omara Shahabudina McDooma, koji su uspjeli doći do mnogo detaljnijih podataka o onima koji su se priključili milicijama u zajednicama u Ruandi, zapazili su djelovanje slične dinamike. I tu su lokalna društvena struktura i pritisak koji se vrši putem lokalnih mreža često bili primarni kanali kojim se rođaci i komšije mogu pretvoriti u potencijalne počinioce.[66]

U kulenvakufskom kraju bilo je nekoliko pojedinaca koji su izgleda bili članovi porodica koje su prije 1918. godine pripadale muslimanskoj zemljoposjedničkoj eliti. Ali njihov broj je bio prilično mali. Tako, mada je bilo čak deset Kulenovića, bila su samo dvojica Bibanovića, jedan Islambegović, jedan Kadić i jedan Kurtagić, da spomenemo šačicu primjera tih pojedinih pripadnika najistaknutije bivše veleposjedničke elite tog kraja. Ovo je važno zato što sugerira da gubitak zemlje 1918. *nije bio* automatski historijski okidač muslimanskog učešća u ustaškom pokretu, ili barem za podršku tom pokretu, što je suprotno od onoga što su neki zvaničnici NDH u to vrijeme tvrdili.[67] Na svakog pojedinca iz neke bivše veleposjedničke porodice za kojeg se čini da se priključio ustašama ili ih podržavao bilo je mnogo onih koji to nisu učinili.

Dokazi sugeriraju da je većina mještana koji su se priključili ustašama bila iz relativno siromašnih porodica ili nisu uspijevali naći stalni posao. Lokalni historičar Milan Obradović za mnoge od tih ljudi je rekao da su bili nezaposlene "skitnice", među kojima je bilo dosta alkoholičara, koji su ekonomski i društveno živjeli na margini svoje zajednice. Oni su tako imali malo ugleda kod bilo kojeg komšije – bez obzira na to koja nominalna etnička kategorija ih je navodno povezivala i razdvajala.[68] Slično je bilo i s mnogim drugim ustašama u NDH, npr. u Hercegovini, kako su zvaničnici NDH zabilježili u svojim izvještajima tokom 1941.[69] Ova opća karakteristika sugerira da su lokalni dobrovoljci bili privučeni ustašama iz osjećaja da to učešće može donijeti brzo i lako poboljšanje njihovog marginalnog ekonomskog i društvenog statusa.

Ovaj društveni profil u suprotnosti je s dokazima o sastavu ustaša u sjeverozapadnoj Bosni prije uspostave NDH. Prema istragama koje je provodila državna sigurnosna služba komunističkih vlasti nakon Drugog svjetskog rata predratni sljedbenici ustaškog pokreta bili su obrazovani i među njima je bilo pravnika, bankovnih službenika, učitelja i inženjera. Tu je bilo i državnih službenika, kvalificiranih radnika i vlasnika firmi, uz žandare, činovnike, kovače,

vlasnike krčmi, trgovce i mesare. Čini se da je kod njih postojala svijest o nacionalističkoj ideologiji ustaškog pokreta i da su, barem do izvjesne mjere, bili predani toj ideologiji.[70]

Međutim, dokazi sugeriraju da je u kulenvakufskom kraju bio tek mali broj te vrste ustaških sljedbenika prije uspostave NDH. I tako, kad je započela lokalna mobilizacija u drugoj polovini aprila 1941, sastav ljudi koji su postali ustašama preko noći će biti sasvim drugačiji, pri čemu se tek šačica njih uklapala u opći profil od prije 1941.[71] Lokalni ustaški vođa Miroslav Matijević bio je vlasnik gostione u Kulen-Vakufu. Njegov kolega iz obližnjeg sela Donji Lapac Vinko Marinković bio je sudija. Mehmed Mušeta, Husein Zelić i Grga Pavičić bili su trgovci. Memoari i arhivski dokazi sugeriraju da su neki ili svi ti pojedinci možda gajili određene simpatije prema ustaškom pokretu prije 1941.[72] Zajedno, ovi ljudi su predstavljali vodstvo ustaša u kulenvakufskom kraju i bilo ih je brojčano malo; njihovih sljedbenika je, međutim, bio mnogo više i činili su ga prvenstveno siromašni seljaci, katolici i muslimani, te nezaposleni – više muslimani nego katolici – koji su sada smatrani "Hrvatima". Koliko nam ograničeni izvori dozvoljavaju da rekonstruiramo, njihova prvenstvena motivacija da se pridruže ustašama bila je iskoristiti prednosti neočekivane i jedinstvene prilike da "izravnaju račune" i brzo poprave svoj ekonomski i socijalni položaj na račun komšija koje je nova vlada sada definirala kao "nehrvate".

Primarna osnova budućeg sukoba na lokalnom nivou bit će, dakle, etnička. Nije to bilo stoga što je značajan broj pojedinaca tražio da se sukob strukturira na toj osnovi; ili zato što je postojala kritična masa ljudi koji su u prošlosti bili politički aktivni u ime ustaškog pokreta i kojima su bili jasni ideološki ciljevi NDH-ove elite. Prije će biti da je tad bila postavljena pozornica za etnički sukob zato što su nove vlasti određenim mještanima – posebno onima koji su ranije bili na marginama ekonomskog, društvenog i političkog života – ponudile neočekivanu priliku i znatne poticaje da potaknu odranije postojeće ili da pokrenu nove lokalne sukobe na etničkoj osnovi. Mada su mnogi mještani bili šokirani što su im komšije postali ustaše, taj iznenadni pomak nije tako misteriozan. Kod ljudi koji su se priključili ustašama postojala je izvjesna logika i racionalnost. Neočekivane prilike za ličnu dobit i rješavanje sukoba jasno se kristaliziraju kao odgovor na radikalnu transformaciju lokalnog političkog života. Oni su u svemu tome vidjeli konkretne prilike i brzo su se pokrenuli da ih iskoriste.

Dok se između aprila i juna u lokalnim zajednicama, kao što je područje Kulen-Vakufa, odvijao ovaj proces mobilizacije političkog svrstavanja na etničkoj osnovi, elita NDH u Zagrebu raspravljala je o tome kako riješiti "srpsko

pitanje". Politike koje su proizašle iz tih razgovora utjecat će na to kako će se nova lokalna elita i novomobilizirane ustaše u predstojećim sedmicama ponašati prema svojim komšijama nehrvatima. Ali to nije bilo samo pitanje središta koje formulira politike, a onda šalje direktive poslušnim lokalnim nosiocima vlasti da ih provedu. Naprotiv, uskoro će se ispostaviti da način na koji je središnje vodstvo možda zamišljalo da će se takve politike provoditi uveliko zavisi od želja i volje njihovih lokalnih saradnika i od specifičnih lokalnih prilika u kojima su oni djelovali – od čega je malo toga bilo idealno rješenje za učinkovito provođenje želja središta. Štaviše, kompleksne metode kojim su središnje vlasti konceptualizirale ko treba – a ko ne treba – biti dio nacionalne države nudile su lokalnim vođama još više prostora za autonomnu provedbu politika. Ništa od ovog nije išlo naruku brzom rješenju takozvanog srpskog pitanja koje bi se provodilo s vrha vlasti.

Inicijalno, središnje vlasti su razmatrale dvije glavne politike rješavanja onog što se smatralo golemom "srpskom manjinom". Prvo je bila brza promjena vjere ("vjerski prijelaz") znatnog broja stanovnika s pravoslavlja na katoličanstvo i, u nekim slučajevima, na islam kako bi se "Srbi" pretvorili u "Hrvate".[73] Arhivski dokumenti sugeriraju da elita NDH načelno nije bila protiv pravoslavlja. I doista, izdavane su posebne naredbe kako bi se osiguralo da pojedinci koji prakticiraju pravoslavlje u NDH, poput onih koji su smatrani "Crnogorcima", "Rumunima", "Makedoncima", budu zaštićeni od ove politike konverzije. Umjesto toga, elita NDH je srpsko pravoslavlje vidjela kao temelj srpskog identiteta. Stoga što je pravoslavlje imalo funkciju u nastanku te etničke zajednice čiji su se pripadnici u historiji pokazali opasnim po Hrvate, to je doživljavano kao negativno. Pripadnici Srpske pravoslavne crkve, uključujući svakog kršćanina koji se "osjećao Srbinom", smatrani su, dakle, potencijalnim konvertitima.[74] Kao temeljni stup srpske pravoslavne zajednice, srpsko svećenstvo i njihove porodice nisu spadali u te konvertite zbog njihove središnje uloge glavnih promicatelja "srpstva".

Krajem juna 1941. godine Viktor Gutić će objasniti javnosti pitanje konverzije "grko-istočnjaka" na katoličanstvo u novinskom članku pod naslovom "Objašnjenje":

> Srpska nacionalistička propaganda, koja se vješto i neumorno vodi iz Beograda, posebno od strane pravoslavnih svećenika i učitelja u vjerskim školama, i kroz sve državne organe i institucije [Kraljevine] Jugoslavije, uspjela je do fanatične mjere posrbiti gotovo sve grko-istočnjake.
>
> Ako su ti pojedinci shvatili da su otuđeni i zbunjeni i sad se žele asimilirati u hrvatski narod, i ako kao prvi korak u tom smjeru žele napu-

> stiti tu [pravoslavnu] Crkvu, u kojoj se može biti samo Srbin i ništa više, i ako se odreknu srpstva i onih koji ga promiču, nema razloga da takvi ljudi ne budu priznati kao puni pripadnici hrvatskog naroda sa svim pravima i odgovornostima koje uz to idu, ukoliko to žele.[75]

Dakle, čak i među najpredanijim hrvatskim nacionalistima, poput Gutića, postojalo je uvjerenje da sljedbenici srpskog pravoslavlja, odnosno "Srbi", mogu – barem teoretski – postati dio "hrvatskog naroda". Etnički identitet tih pojedinaca je bio usađen u religiji, obrazovanju i državnoj propagandi. Nacionalnost ili etnička pripadnost je, prema tome, bila rezultat specifičnog seta vanjskih utjecaja na čovjeka; nije to bila njegova nepromjenljiva, inherentna suštinska crta. Vjerski prijelaz, stoga, može biti način da se smanji značajan broj onih koje su vlasti NDH vidjele kao "grko-istočnjake", odnosno "Srbe".[76]

Važan nalaz u dokumentima NDH odnosi se na to koji ljudi među onima koji su smatrani "grko-istočnjacima" imaju pravo na vjerski prijelaz. U cirkularnom pismu odaslanom iz Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja 30. jula 1941. vlasti ukazuju na to da "[srpski] seljaci mogu bez teškoća primiti potvrde [o vjerskom prijelazu], osim u izuzetnim slučajevima". U isto vrijeme, "treba posvetiti pažnju da se potvrde ne izdaju učiteljima, svećenicima, trgovcima, bogatim zanatlijama i seljacima te pripadnicima inteligencije, osim u određenim slučajevima kada dotični pokažu poštenje, zato što je zvanični stav vlade da se ne izdaju potvrde tim ljudima".[77] Svako ko je viđen kao aktivni nosilac srpske kulture, i time nacionalnosti, izdvojen je kao onaj koji se vjerovatno neće moći preobratiti.[78] I opet, takve odredbe sugeriraju da vlada NDH nije primjenjivala rasni, čak ni primordijalistički pogled na etničku pripadnost u konceptualizaciji "srpskog" stanovništva – na sve one koji su smatrani "Srbima" nije se gledalo kao na trajne i fiksne pripadnike te zajednice.[79]

Umjesto toga, nečije zanimanje, obrazovanje i nivo njegovog percipiranog učešća u jačanju osjećaja "srpstva" ili "srpskog" nacionalnog/etničkog osjećanja bili su središnji faktori u odvajanju opasnih pripadnika "grko-istočnjaka" – poput inteligencije i svećenstva – od onih, poput običnih seljaka, koji bi se mogli pouzdano preobratiti u katoličanstvo i time postati "Hrvati". NDH-ova kategorija "grko-istočnjak" – "Srbin" – tako se odnosila na tipove ponašanja i nivo percipiranog učešća u gradnji i održavanju "srpske" zajednice. Takva konceptualizacija onoga šta predstavlja pojam "Srbin" bila je radikalno drugačija od toga kako je vlada NDH definirala kategorije "Židova" i "Cigana", gdje su primjenjivali očito nacistički biološki jezik. Ta razlika je činila vjerovatnijim da će se uvesti set politika čiji je cilj potpuno fizičko uklanjanje osoba koje su pripadale tim grupama.[80]

Možda se zbog kompleksnih distinkcija u kategorizaciji na regionalnom i lokalnom nivou dešavao iznenađujući stepen varijacija. U vezi s pitanjem vjerskog prijelaza Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja dalo je regionalnim vlastima znatno diskreciono pravo u pogledu formuliranja politike.[81] Naprimjer, lokalni ustaški vođa u Donjem Lapcu, gradiću nedaleko od Kulen-Vakufa, primjenjivao je vlastito razumijevanje pitanja vjerskog prijelaza. On je na zahtjev mladog pravoslavca da pređe na katoličanstvo dao sljedeći odgovor: "Crna ovca uvijek ostaje crna", nakon čega je zapalio šibicu i spalio zahtjev tog čovjeka.[82]

Konceptualizirana kao ključni aspekt pristupa središnjih vlasti preoblikovanju ljudskog pejzaža NDH, politika vjerskog prijelaza bila je, u krajnjoj instanci, podložna lokalnom tumačenju, te je stoga mogla imati malo ili nimalo značaja u praksi, pogotovo na nivou gradova i sela. U sjeverozapadnoj Bosni to nije bilo jednostavno zbog kompliciranih definicija i nedostatka ljudstva na selu, što je otežavalo NDH-ovim središnjim vlastima da provedu jednoobrazan pristup provedbi politike vjerskog prijelaza. Od većeg značaja je tu bilo to što su središnje vlasti vođe te regije, koja se zvala Velika župa Krbava i Psat, uz one u susjednoj regiji (Velika župa Gora, koja se nalazila na sjeveru i protezala se iza Zagreba), eksplicitno oslobodile čak i obaveze da slijede njihove instrukcije. Umjesto toga, trebali su pitanju vjerskog prijelaza pristupiti tako da se o tome sporazume s lokalnim ustašama "prema lokalnim prilikama".[83] Kako tvrdi historičarka Fikreta Jelić-Butić, to što je ova regija, u kojoj se smatralo da je stanovništvo koje je percipirano kao srpsko među najbrojnijim u NDH, bila izuzeta od te obaveze jako ukazuje na to da religijska konverzija nije namjeravana kao primarno rješenje srpskog pitanja na tim teritorijama.[84] I tako, dok neki "bivši Srbi" u NDH počinju ići svake nedjelje na katoličku misu, čime su postajali Hrvati, drugi su, poput mnogih u sjeverozapadnoj Bosni, smatrani nepromjenjivim "crnim ovcama". Njihova sudbina sada je bila u rukama lokalnih zvaničnika NDH i ustaških milicija, koji su trebali primijeniti vlastito shvaćanje mogućnosti promjene vjere.

Za neke pripadnike elite NDH, kao što je to slučaj u Rumuniji, nacističkoj Njemačkoj i drugim dijelovima Evrope tog vremena, koji su također smatrali da u njihovim državama postoji "nepoželjno stanovništvo", prihvatljiviji način rješavanja srpskog pitanja je bilo "iseljavanje", tj. prisilna migracija van granica NDH onih koji su smatrani srpskim stanovništvom.[85] To je bila druga ključna politika koju je elita NDH formulirala za rješavanje srpskog pitanja.[86] Dokumenti iz Državnog ravnateljstva za ponovu, uspostavljenog 24. juna 1941. godine radi planiranja i usmjeravanja hapšenja i iseljavanja srpskog stanovništva, otkrivaju zapanjujući niz propisa i onog što je specifično određivalo da li će se

neki pojedinac protjerati iz NDH ili ostati.[87] U jednom dokumentu internih uputa, koje je izdalo ovo Ravnateljstvo o tome koje porodice s mješovitom vjerskom pripadnošću trebaju biti iseljene, nekoliko pravila baca svjetlo na to kako je elita NDH shvaćala ko je za njih "opasni" pojedinac:

> Kao odgovor na brojna i različita pitanja o iseljavanju osoba iz mješovitih brakova, dajemo sljedeće odgovore:
> 1. Ako je muž pravoslavac, a žena katolkinja, i djeca su pravoslavci, onda cijela obitelj može ostati samo ako se muž lično ne bavi protuhrvatskim političkim aktivnostima i ako nije previše ekonomski uspješan, što bi ga činilo opasnim.
> 8. Ako je obitelj pravoslavna, a jedan njen član aktivno služi u Hrvatskoj vojsci, onda cijela porodica može ostati dok god ispunjavaju kriterije iz tačke 1.
> 10. Samac ili obitelj pravoslavne vjere, koja se cijeli period od 1918. do danas ponašala lojalno hrvatskom narodu i pokušala pomoći moralno, politički i materijalno tom narodu u njegovoj borbi ta obitelj, ili taj samac, mogu ostati.[88]

Poput proglasa o vjerskom prijelazu, ove odredbe kojima se regulira koje miješane porodice mogu ostati u NDH jasno sugeriraju da je čovjekovo ponašanje – a ne osjećaj nepromjenjivih bioloških ili primordijalnih "etničkih" karakteristika – bilo odlučujuće u određivanju da li čovjeka treba iseliti ili ne. Ovdje su političke i ekonomske aktivnosti, služenje u vojsci NDH i ponašanje u odnosu na hrvatski narod u međuratnom periodu bili najvažniji pri određivanju nivoa opasnosti koju osoba predstavlja za NDH te, prema tome, da li bi se trebala iseliti. "Pravoslavac", odnosno "Srbin", bila je, dakle, kategorija u koju se čovjek uklapao ili nije uklapao shodno njegovom ponašanju u prošlosti.

Stvarna osjećanja su također bila važna, kao što se može vidjeti u direktivi pod nazivom "Ko se ima smatrati Srbinom", koju je vrhovna vojna komanda NDH izdala kasnije 1941. Mada navodi da se "u načelu, Srbinom smatra osoba koja je pravoslavne/grko-istočne vjeroispovijesti", izuzetke treba praviti za one koji služe u oružanim snagama NDH. Na koncu, "vjera nije jedini kriterij koji čovjeka čini srpskim nacionalistom u srcu".[89] Ono što i ovdje zaslužuje pažnju je to koliko dokumenti koje je sačinila elita NDH otkrivaju izuzetno subjektivno shvaćanje onoga što znači biti kategoriziran kao "Srbin". Barem na najvišim nivoima vlasti, u određivanju ko jeste Srbin, ono što čovjek osjeća "u svom srcu" čini se da je jednako važno, ako ne i važnije od bilo kojeg pretpostavljenog objektivnog kriterija, poput religije, jezika ili "etničke pripadnosti". Ovo

elastično shvaćanje etničkog identiteta ostavilo je znatan prostor za višestruka tumačenja, izuzetke i reinterpretacije, što je rezultiralo pojedinačnim postupanjem prema onima za koje se vjerovalo da su "Srbi". Sve u svemu, ta mutna, subjektivna definicija "Srbina" ostavljala je lokalnim vlastima značajan prostor za odlučivanje za koga vjerovati da je bio – ili nije bio – dio te kategorije.

Dokazi iz vojnih dokumenata NDH sugeriraju da su pripremljeni veliki planovi za iseljavanje cjelokupnog ili većine percipiranog "srpskog" stanovništva iz sjeverozapadne Bosne.[90] Državnom ravnateljstvu za ponovu prenesena je odgovornost za organizaciju iseljavanja. Središnje vlasti u Zagrebu poslale su Ravnateljstvu precizne instrukcije kako provesti taj zadatak, opisan kao zadatak "od stroge tajnosti i hitne naravi". To je uključivalo postupke za hapšenje osoba koje treba iseliti, šta one mogu ponijeti sa sobom, a pogotovo to kako državni organi – a ne obični građani – treba da izvrše apropriaciju njihovog bogatstva kad oni odu.[91]

Planovi za iseljavanje nisu bili osmišljeni samo da pomognu rješenju "srpskog pitanja" u NDH; oni su bili usmjereni i na omogućavanje vlastima da se uključe u masovnu pljačku. Cirkularno pismo odaslano sredinom jula svim regionalnim upraviteljima to eksplicitno iskazuje: "Kako bi se lakše došlo do bankovne štednje, gotovine i vrijednosti uhapšenih, treba im se sugerirati, i to je dopušteno, da sve što mogu ponijeti donesu iz svoje kuće."[92] U praksi, međutim, čini se da je mnogo bogatstva deportiranih Srba, kao i u slučaju Jevreja, palo u ruke lokalnih vođa i običnih građana koji su pojurili da opljačkaju svoje bivše komšije čim su ovi otišli.[93] Čini se da je klika okupljena oko Viktora Gutića u tom pogledu bila najaktivnija. Tokom prve polovine jula, kada su iseljavanja počela, oni su iskoristili haos i nesposobnost Državnog ravnateljstva za ponovu da učinkovito izvrši eksproprijaciju imovine prognanih za pljačku velikih svota novca i goleme imovine. Za Gutića se kaže da je davao imovinu i firme ljudima iz svog uskog kruga, a ostalima prodavao.[94] Da je Državno ravnateljstvo za ponovu ovoga bilo svjesno može se vidjeti u direktivi izdatoj krajem jula, u kojoj ono izričito podsjeća lokalne vlasti – i to velikim i podvučenim slovima – da je "sva imovina iseljenih Srba, kao i imovina onih koji tek treba da budu iseljeni, imovina Nezavisne Države Hrvatske, pri čemu jedino Državno ravnateljstvo za ponovu ima ovlast da upravlja tom imovinom".[95]

Kao odgovor na pljačku koja se dešavala na lokalnom nivou, vlasti NDH u Zagrebu pokušavale su natjerati osobe kojima je slijedilo iseljavanje da prvo registriraju svoju imovinu kod središnjih organa. To je bio jedan od pokušaja da se u pojedinim mjestima eksproprijacija usmjeri od pojedinaca poput Gutića prema središnjim vlastima.[96] Ipak, interne istrage koje je kasnije provela NDH pokazat će da se eksproprijacija koju su provele regionalne vođe uveliko

nastavila neometano. Ti dokumenti ukazuju na to da je ova pljačka bila "ne u interesu države, već prije u korist pojedinaca, njihovih porodica i prijatelja".[97] Davanjem ovlasti regionalnim i lokalnim vođama da provode etnički definirane politike "iseljavanja" pružila se prilika za masovnu lokalnu pljačku na toj osnovi, koja je onemogućavala i pokušaje središnjih vlasti da izvrše apropriaciju tog bogatstva.

Baš kao i s NDH-ovim planovima vjerskog prijelaza, pokušaj iseljavanja velikog dijela stanovništva koje je percipirano kao srpsko odvijao se uz znatne regionalne varijacije, što sugerira postojanje velikog jaza između središnjeg plana i lokalne prakse. U sjeverozapadnoj Bosni, u nekim su područjima, poput Bihaća, tokom druge polovine juna i početkom jula organizirane masovne deportacije, dok je mnogo sporiji i selektivniji pristup deportacijama bio u Banjoj Luci.[98] U kulenvakufskom kraju nema čak ni arhivskih dokaza da je ogranak Državnog ravnateljstva za ponovu bio i uspostavljen. Kao što ćemo vidjeti, umjesto iseljavanja i vjerskog prijelaza stanovništva koje je percipirano kao srpsko, uskoro će se tu početi primjenjivati krađe i mnogo nasilniji pristup. Ovo sugerira da je veliki prostor za tumačenje koji je bio ugrađen u te politike – od kategorizacije do provedbe – značio da lokalne vođe mogu provoditi politike prema "nehrvatima" na radikalno drugačije načine – i prema vlastitim potrebama.[99]

Uspješno provođenje politike masovnog iseljavanja u sjeverozapadnoj Bosni bilo je prekrupan zadatak za središnje rukovodstvo NDH, čiji autoritet nije uvijek sezao tako daleko u ruralne regije, gdje je stanovništvo često bilo pretežno pravoslavno. U nekim opštinama je ponekad bilo manje od stotinu ustaša na hiljade – čak i na desetke hiljada – "Srba".[100] Brzo iseliti znatan dio ovog stanovništva bio je prema tome težak zadatak u regiji gdje se smatralo da ih ima na stotine hiljada. Ono što je ohrabrilo glavnog vođu NDH Antu Pavelića i njegove najbliže saradnike bio je sporazum koji su u prvoj sedmici juna sklopili s njemačkom armijom. Prema tom sporazumu hiljade katolika "Slovenaca" bilo bi prebačeno u NDH, a onda bi jednak broj "Srba" pravoslavaca bio deportiran u Srbiju, koja je bila pod njemačkom okupacijom. Državno ravnateljstvo za ponovu odaslalo je instrukcije regijama i opštinama o tome da je bitno da se strogo pridržavaju uslova sporazuma, jer bi inače bila upitna mogućnost iseljavanja znatnog dijela srpskog stanovništva iz NDH u Srbiju okupiranu od Njemačke.[101]

Ali arhivska evidencija sugerira da pridržavanje međunarodnih sporazuma nije bio prerogativ isključivo središnjih vlasti; uspjeh ili neuspjeh ambicioznih planova iseljavanja također je u velikoj mjeri bio u rukama regionalnih ili lokalnih nosilaca vlasti. Kratki pregled događaja u sjeverozapadnoj Bosni

predstavlja poučan primjer. Šesnaestog juna Ljubomir Kvaternik je imenovan za velikog župana, odnosno vrhovnog vođu, novostvorene administrativne jedinice (slične velikom okrugu), koja je obuhvaćala najveći dio sjeverozapadne Bosne i dio Like, pod nazivom "Velika župa Krbava i Psat". Dvadesetog juna on je naredio da se svi oni koji su smatrani "Srbima" i "Jevrejima" protjeraju iz grada Bihaća.[102] Ovdje nema brižljivog razvrstavanja pojedinaca shodno prošlom i sadašnjem ponašanju pri utvrđivanju ko treba otići; naredba je bila sveobuhvatna. U pet sati ujutro 24. juna okupljeni ljudi su ukrcani u autobuse. Ustaše u Bihaću prisilile su ih da predaju većinu svojih dragocjenosti i novca, kao i ključeve svojih kuća i stanova. Jedan dio grupe odveden je pedeset kilometara dalje, u Kulen-Vakuf, dok su ostali odvedeni na istok i ostavljeni u raznim srpskim selima u regiji Bosanskog Petrovca. Deportiranim je dozvoljeno da ponesu mali iznos novca i vrijednosti, što će im kasnije vlasti NDH oduzeti.[103]

Nivo neorganiziranosti i improvizacije tokom progona bio je očit, što sugerira da su glavni Kvaternikovi ciljevi, kao i ciljevi drugih lokalnih organa NDH, bili čišćenje "nepoželjnih elemenata" iz njihovog uporišta u Bihaću i pljačka njihove imovine. Detaljni planovi za iseljavanje, koje su izradile središnje vlasti u Zagrebu, uz pažljivo razmatranje pitanja koga treba iseliti, nigdje nisu viđeni. Muke su tek počele za one koji su opljačkani i protjerani iz Bihaća, a onda autobusima poslani u Kulen-Vakuf. Tamo su bili iskrcani i čekali satima bez hrane i vode, a onda natjerani da pješače petnaest kilometara do Martina Broda, gdje su noć proveli na otvorenom, u poljima. Sutradan im je nekoliko predstavnika vlasti NDH u selu reklo da se moraju vratiti istim putem kojim su i došli, u Kulen-Vakuf. Nakon još jednog, ili nekoliko dana koje su tu proveli, naređeno im je da pješače trideset do četrdeset kilometara do regije Bosanskog Petrovca.[104]

Prognanici su tako provodili dane tumarajući po tom kraju pod oružanom stražom, ponekad se više puta vraćajući na ista mjesta samo da bi im se reklo da krenu nanovo. Čini se da nije postojao plan deportacije van granica NDH. Neki od prognanika, posebno stariji i mala djeca, umirali su pješačeći. Međutim, dokazi ne sugeriraju da je masovno ubijanje bilo krajnji cilj ovih iseljavanja. Umjesto toga vidimo središnju državnu upravu koja pokušava svoju teritoriju osloboditi nepoželjnih grupa, ali je taj pokušaj onemogućen u regijama i na lokalnom nivou zbog nedostatka koordinacije, slabog planiranja i posebno zbog toga što su na lokalnom nivou ljudi imali svoje planove. Doista, regionalnim liderima, poput Kvaternika i drugih lokalnih zvaničnika, izgleda da nije bilo primarno tjeranje "nehrvata" van granica NDH, već njihovo puko pljačkanje i istjerivanje drugdje unutar NDH, dok god je to bilo van neposredne

blizine njihovih gradova i sela. Vlasti NDH u Bosanskom Petrovcu odgovorile su slično na progon Srba iz Bihaća – ostvarivanjem vlastitog interesa – tako što su nametnule zabranu izbjeglicama da priđu na pet kilometara od njihovog grada.[105]

Ovaj nivo lokalne autonomije u usmjeravanju "iseljavanja" ne samo da otvara pitanje da li je provedba politike prisilne migracije čak bila izvodljiva, za što je italijanski konzul u Banjoj Luci sumnjao da će se nastaviti s obzirom na vrstu problema koji su iskrsavali u junu, tokom te operacije u Bihaću.[106] Još važnije, uskoro će to izazvati ozbiljne unutrašnje sigurnosne probleme u sjeverozapadnoj Bosni. Vojska NDH bila je institucija kojoj je više bilo stalo do efekata do kojih bi ta slabo planirana i izvršavana iseljavanja dovela u pogledu "reda" u regiji.[107] Kako je jedan vojni analitičar primijetio u internom izvještaju o deportacijama iz Bihaća sačinjenom oko 24. juna:

> Situacija je teška u regiji Bosanskog Petrovca [u sjeverozapadnoj Bosni], gdje je oko 2.700 pravoslavaca uklonjeno iz Bišća i Plitvica. Otjerani su u blizinu gradova Kulen-Vakuf i Drvar, a onda preseljeni u siromašna sela, bez ikakvih priprema i planova, i bez hrane. To iznenadno pomjeranje cijelih sela sa ženama i djecom uznemirilo je cijelo područje koje je bilo pretežno pravoslavno. Mada mir i dalje vlada, nije nezamislivo da izbije pobuna ovih ljudi, pošto su ljudi prisiljeni napustiti svoj dom i onda lutati po selima bez hrane i pravog smještaja. Stoga se treba intervenirati kod civilne uprave da organizira hranu, smještaj i posao za ovo stanovništvo što je moguće prije. Ljudi su izloženi gladi i pljački u ovom siromašnom (pasivnom) kraju, i to može biti samo klica nereda i nezadovoljstva.[108]

Ostali u vojsci nisu vjerovali da bi veća briga za protjerane ljude, u tom trenutku, spriječila ono što su vidjeli kao neminovni srpski ustanak, kao reakciju na iseljavanje. Nekoliko sedmica kasnije, sredinom jula, neki komandanti u sjeverozapadnoj Bosni i Lici već traže pojačanje kako bi osigurali da "ne izbije ustanak... zbog nedovoljno organiziranog iseljavanja Srba i Jevreja, što je pogoršalo atmosferu i veoma otežalo smirivanje političkih prilika".[109] Njihov strah je manje bio zasnovan na tome šta bi uveliko urbanizirani deportirci iz Bihaća mogli učiniti po selima, a više kako je vojska očekivala da ruralno pravoslavno stanovništvo reagira na prijetnju iseljavanjem. To što su prisiljeni da odu ostavilo bi te seljake bez njihovih polja, stoke i doma. Strah od ove sudbine, bilježi ovaj vojni analitičar NDH, bio je sveopći u većini sela i cijela sela "dizao je na noge". Početkom jula sve veći broj muškaraca iz tih sela sada noći provodi u

obližnjim šumama, strahujući da ostanu kod kuće. Bilo je podosta naoružanih jer su u aprilu još uvijek bili u vojnoj službi kad ih je bivša jugoslavenska vojska mobilizirala da se odupru njemačkoj invaziji. U nekim mjestima već se počinju dešavati incidenti koje čine nepoznate osobe pucajući na zvaničnike NDH iz šuma u obližnjim selima.[110]

Krajem juna središnje vlasti NDH polako gube kontrolu nad provedbom politike progona u sjeverozapadnoj Bosni koju su nedavno sami poticali. "Iseljavanje" nije dovelo do pomjeranja onih koji su percipirani kao Srbi; upravo suprotno, to je brzo postalo temelj za ozbiljnu sigurnosnu prijetnju. Na lokalnom nivou se pretpostavljalo da će iznenadno ohrabrivanje ljudi da se pridruže ustaškim jedinicama osigurati potrebne snage da se ostvari cilj preoblikovanja etničkog sastava populacije NDH. Ipak, kasnije ponašanje tih lokalnih ljudi ne sugerira da su oni pravilno razumjeli i bili predani tom primarnom ideološkom zadatku središnjih vlasti. U regiji Kulen-Vakufa među prvim aktivnostima koje su poduzele lokalne ustaše nije bilo omogućavanje promjene vjere ni iseljavanje stanovništva koje je percipirano kao srpsko; umjesto toga, pljačkali su komšije. To nije ovaj kraj oslobodilo nehrvatskog stanovništva; umjesto toga, poput loše obavljenog iseljavanja, samo je povećalo nivo straha i nesigurnosti. I sve češće lokalne pljačke donijele su atmosferu sve veće anarhije, što je zamaglilo onu pretpostavljenu čvrstu liniju etničke podjele po kojoj su središnje vlasti zamislile da će se odvijati sukob i što je ubrzo počelo ugrožavati "Hrvate".

Kao što je to Gutić počeo činiti već u aprilu, ustaški vođa u kulenvakufskom kraju Matijević u maju će početi koristiti svoju novu poziciju, i još više tokom juna, kako bi krao novac i imovinu od ljudi koje je smatrao najistaknutijim pravoslavcima tog kraja. Slao im je naredbe po selima da dođu u Kulen-Vakuf s određenom svotom novca. Obično bi uhapsio one koji bi došli, uzimao im novac i neko vrijeme ih držao u zatvoru.[111] Matijević nije djelovao svojevoljno. Slijedio je stope regionalnih vođa Gutića i Kvaternika. Ovaj drugi je eksplicitno govorio o potrebi da srpska imovina "dođe u ruke [hrvatskog] naroda". To je bilo primarno sredstvo mobilizacije mještana, katolika i muslimana, kojim su pomagali projekt preoblikovanja etničkog sastava NDH ostvarivan pod vodstvom elite. Prilika za pljačku oslobodila je vođe poput Gutića i Kvaternika brige oko toga da li je njihova ustaška "pješadija" duboko predana nacionalizmu.[112] A lokalne ustaše, od kojih su mnogi prije uspostave NDH u svojoj zajednici bili marginalci, bile su itekako spremne odgovoriti na ovu neviđenu priliku za brzi lični dobitak. Jedan oficir vojske NDH nije birao riječi kada je te ljude nazvao "nekolicinom nevaljalaca koji godinama tumaraju ulicama...

bez posla, a sad koriste današnje prilike za vlastiti probitak".[113] Naučnici su zapazili sličan socijalni profil kod mnogih koji su bili mobilizirani u milicije u sukobima u drugim dijelovima svijeta, poput Afrike. Tamo je društveno marginaliziranim osobama bilo primamljivo učešće u "etničkom" progonu jer su iznenada dobile neočekivanu priliku za pljačku na toj osnovi. Duboko usađena i rasprostranjena antagonistička etnička osjećanja nisu kod tih pojedinaca bila potrebna da bi bila okidač da učestvuju u tome; umjesto toga, često je dovoljna samo prilika za stjecanje profita koju je pružala situacija.[114]

Ovo je bila ključna dinamika u mnogim dijelovima NDH, poput Hercegovine. U iskrenoj procjeni datoj početkom jula 1941. godine o tamošnjoj situaciji, regionalni zvaničnik NDH će zapisati:

> Često je većina okupljenih [da se pridruže ustašama] ljudi koje smo nalazili na ulici [odnosno, bez posla], koji po svom prošlom ponašanju nisu bili kvalificirani ni da budu najobičniji činovnici, a kamoli ustaše. Isti ti ljudi su onda naoružani i data im je puna moć da odlučuju o životu i smrti svih stanovnika.
>
> Te naoružane ljude zanimao je samo lični dobitak... pošto sam vlastitim očima vidio da ni najmanja stavka ne ostane u [srpskim] kućama. Sve su odnosili. Oficiri hrvatske vojske su mi rekli da... bili su svjedoci kako ljudi s puškama na leđima nose ukradenu robu. Kada je jedan od njih upitan zašto nosi te stvari, odgovorio je: "Zato što sam ustaša." ... Ovdje ima dvanaestorica njih koji su se zakleli da će biti ustaše i koji su naoružani. Od njih dvanaestorice šestorica su nepodobni zbog svog političkog i društvenog porijekla, jer među njima ima ljudi koji su ranije osuđivani za krađu.[115]

Ovdje je od značaja ideja da čovjek ima pravo krasti s izgovorom "zato što sam ustaša". To sugerira da je nova pozicija koju je vlada NDH dala tim ljudima, a koja je sa sobom donijela očekivanja da će imati velike ovlasti u svojoj lokalnoj zajednici, igrala ključnu ulogu u restrukturiranju njihovog budućeg ponašanja. Socijalni psiholozi su zapazili da davanje nove identitetske oznake nekoj osobi može imati duboki efekt na njegove/njene kasnije akcije bez obzira na ličnu sklonost prije nego što im se da ta oznaka.[116] U opštinama NDH na djelu je bila dinamika u kojoj mještani, koji su često živjeli na marginama društva prije uspostave NDH, iznenada postaju "ustaše", što im je dalo moć da na neviđene načine maltretiraju ostale članove njihove zajednice. Ta oznaka je tako postala opravdanje na koje su se oni pozivali čineći ta djela, čak i za one koji su kršili zvanične zakone nove države.

Neviđena prilika za pljačku komšija time što se postalo ustašom bila je na djelu među mnogim lokalnim ustašama u regiji Kulen-Vakufa. Dokumenti NDH pokazuju da su jedinice na seoskom nivou koristile svoju novu moć da zahtijevaju, u više prilika, sve veće količine novca i imovine od istaknutih pojedinaca koje su oni kategorizirali kao Srbe. Jedan od njih je bio Marko Vladetić iz sela Martin Brod, kojeg je cijeli taj kraj znao kao bogatog trgovca. Ustaše su ga opljačkale nekoliko puta.[117] Po sjećanjima ljudi, selo Boričevac ubrzo je postalo jedan od centara u koje se donosila ukradena imovina, koja je sve više značila potpunu pljačku kuća. "Čak i cigle, daske, grede... odnesene su u Boričevac", kako se prisjeća jedan mještanin. "A namještaj je nestajao iz kuća onih [Srba] koji su pobjegli, uz stoku i poljoprivredne alatke – sve što se moglo skinuti sa zidova i krovova odnosilo se."[118]

Ono što zaslužuje pažnju kad analiziramo ove krađe jest kako je to bilo mobilizacijsko sredstvo koje je vlada NDH na makro i mezo nivou koristila da privuče mještane, od kojih su mnogi imali malo veze s ustašama prije 1941. godine, u nove ustaške jedinice. Ipak, akteri na mikronivou brzo će se početi ponašati na načine koji će uskoro onemogućiti velike ideološke planove onih što su im dali tu ovlast. To je bilo stoga što je njihova krađa brzo prevazišla isključivo etničku osnovu, na koju su je željele usmjeriti središnje i regionalne vlasti NDH, te počela na razne načine negativno utjecati na "Hrvate". To je bio sve više opći trend diljem NDH na lokalnom nivou.

Prema vlastima u istočnoj Bosni, naprimjer, tokom prve polovine ljeta 1941. muslimani ustaše počinili su "nezakonita" djela pljačke, koja su provodili tako što su prijetili smrću "muslimanima" i "Hrvatima" koji bi im rekli da će ih prijaviti vlastima. Po nekim lokalnim zvaničnicima NDH krađa je morala biti zaustavljena kako bi se spriječila "šteta po ugled ustaškog pokreta", kao i "svih dobrih i uglednih ljudi islamske vjeroispovijesti". Izvještaji iz juna i jula pokazuju da su mještani muslimani koristili svoj novi status ustaša kako bi tumarali kroz srpska sela toga kraja i krali vino, žito i odjeću, tražili novac i uzimali vjenčano prstenje od žena ako ne bi našli dovoljno vrijednih stvari u njihovim kućama. Kao što je to bio slučaj s nekim ustašama u kulen-vakufskom kraju, mnogi od tih koji su u ovome učestvovali bili su poznata lica u svojim mjestima i oružništvo NDH ih je opisivalo kao ljude s dugom reputacijom "dobro poznatih lopova". Neki čak nisu bili ni formalno uvedeni u ustaške jedinice, samo su se odlučili predstaviti svojim žrtvama kao ustaše, a onda bi "oduzimali sve što im je dopalo ruku". Oni su svakom ko bi im mogao zaprijetiti govorili, što će zabilježiti jedan zvaničnik, "da nema granice njihovoj moći u NDH, da su oni bogovi, da mogu pretražiti svačiju kuću i čak hapsiti oružnike [NDH]".[119]

Prijetnje koje su lokalne ustaše sada počele upućivati onima koji su bili njihova pretpostavljena braća, "Hrvatima" i "muslimanima" koji su postavljali pitanje njihovog ponašanja, nisu bile puke riječi. Vojni izvještaji NDH krajem maja pokazuju da su ustaše – da li su oni to bili zvanično, ili nisu, ostaje nepoznato – uhapsile jednog oficira NDH i upali u sobu drugoga da mu ukradu cipele i gorivo.[120] Tokom jula u sjeverozapadnoj Bosni vojska je zabilježila zabrinutost što su lokalne ustaše pretraživale oficirske kuće tražeći nešto da ukradu i skidale uniforme s vojnika. U Bihaću, negdje u to vrijeme, ustaše su uhapsile dva poručnika NDH, i odbili ih pustiti, a onda zapucali iz pušaka u kapetana koji je došao da ih oslobodi.[121] Izvještaji civilnih vlasti NDH u tim krajevima sugeriraju da su ustaše pljačkale i zlostavljale muslimane u selima i gradovima. Neke bi prisilili da im ispeku svoje ovce, a na druge su pijani pucali. Sve to izazivalo je sve veći strah u muslimanskim selima.[122]

Ovi dokazi sugeriraju da je i ono što je počelo kao međuetnička pljačka brzo zadobilo unutaretničke dimenzije. Stoga treba biti oprezan kada se donose bilo kakvi brzi zaključci o tome koliko se "etnički sukob" može koristiti kao objašnjenje koje nam pomaže da shvatimo dinamike te pljačke koja je galopirajuće rasla nedugo nakon uspostave NDH. Na prvi pogled na događaje s početka ljeta 1941. nekima bi se moglo učiniti da su "muslimani" i "Hrvati" bili oni koji su bili predisponirani da kradu imovinu svojih komšija "Srba". Ali lokalni dokazi sugeriraju da je i unutaretnička pljačka brzo postala problem, što pokazuje primjer ustaša koji pljačkaju oficire NDH. Središnje i regionalne vlasti NDH nisu ovo očekivale kad su lokalne "Hrvate" mobilizirale u ustaške jedinice.

Ta opća dinamika – krađa u kojoj nije bilo podjele na "Hrvate" i "nehrvate" – bila je prisutna u kulenvakufskom kraju, ali se manifestirala na načine koji još više iznenađuju. Trinaestog juna 1941. trojica ljudi odjevenih kao ustaše pristupili su bogatom srpskom trgovcu Marku Vladetiću u njegovoj prodavnici u selu Martin Brod. Tražili su novac. Međutim, on je prepoznao jednog od njih, Iliju Ćubrila, kao "Srbina" iz tog kraja. Ćubrilo, uz svoja dva saučesnika, odlučio je kapitalizirati tu novu situaciju u svom kraju tako što se pretvarao da je ustaša kako bi pljačkao bogate Srbe.[123] Ovdje vidimo unutaretničku krađu među onima (tj. "Srbima") koje su NDH vlasti izdvojile za progon na etničkoj osnovi.

Takvi dokazi dalje sugeriraju da masovne krađe koje se sada dešavaju diljem NDH mogu biti jednako, ako ne i više, ukorijenjene u novoj politizaciji značaja etničkih kategorija, kao i u svim drugim antagonističkim podjelama koje na toj osnovi zaista postoje. Više je bilo "Hrvata" i "muslimana" koji su krali od "Srba" zato što su to mogli s obzirom na tadašnju politiku središnjih

vlasti NDH. Ipak, neki poduzetni pojedinci kategorizirani kao "Srbi" uskoro su našli načine da pljačkaju one za koje se pretpostavljalo da su im sunarodnjaci, jer su kapitalizirali na politikama progona srpske zajednice koje su provodile NDH vlasti. A biti "ustaša" svakako nije značilo da je osoba sklona krasti samo od "Srba" jer je ta oznaka ubrzo postala nezvanična dozvola za pljačku bez obzira na pretpostavljenu etničku kategoriju žrtve. Prilike koje je pružao novi politički kontekst često su prevladavale nad pretpostavljenim "etničkim" afinitetima i antagonizmima.

Ta poplava lokalnih krađa sugerira, dakle, da su nacionalistička ideologija i "etnička mržnja" imale mnogo manje značaja nego što bi se to sprva moglo pretpostaviti. Novo političko polje, koje su stvorile središnje i regionalne vlasti, bilo je pogodno za lokalnu pljačku na etničkoj osnovi. A neki koji su u njoj učestvovali bili su odranije kivni na neke osobe na etničkoj osnovi i sad su mogli na toj osnovi i djelovati. Ali brza pojava unutaretničkih krađa gotovo u isto vrijeme sugerira i to da je na djelu bila jedna drugačija dinamika: nove okolnosti dale su nekim ljudima ovlasti da kradu, što su oni činili na etničkoj osnovi kada im je to odgovaralo, ali i na unutaretničkoj osnovi kada je to bilo izvodljivo. I drugi naučnici su zapazili sličnu dinamiku u sukobima u Africi, poput onih u Ruandi i Darfuru, gdje se ponegdje pretpostavlja da su počinioci, pripadnici raznih milicija, "prirodno" predstavljali nasilno otjelotvorenje pretpostavljenog dugotrajnog kulturnog rascjepa. Zapravo, baš kao i oni koji su vrbovani u ustaše, mada je izvjesno da su bili mobilizirani zbog percepcije njihovih zajedničkih kulturnih karakteristika, kapitalizirali su u određenim situacijama na neočekivanoj prilici koja im se pružila u trenutku kad su iznenada stekli monopol nad nasilnim sredstvima.[124]

Proces mobilizacije mještana u ustaše tako je sa sobom donio izvjestan stepen destabilizacije za lokalne vlasti NDH i za svakodnevni život mještana, lokalnog katoličkog i muslimanskog življa. Ovo je bio slučaj zbog toga što, čini se, priličan broj tih novih ustaša nije dijelio duboko etnicizirani pogled na svijet elite NDH po kojem su jedini neprijatelji bili "Srbi" i drugi nehrvati, poput "Jevreja" i "Roma", te politički oponenti, poput komunista. Ili, ako jesu, oni su to primjenjivali prema situaciji, u skladu s perspektivom materijalnog dobitka. To su bili ljudi koji su krali od svojih komšija na etničkoj osnovi onda kada se to moglo lako izvesti, a onda se, trenutak kasnije, kada bi im se situacija učinila povoljnom, dešavalo da su obraćali malo pažnje na etnički kriterij pri izboru žrtava.

U jednom važnom smislu, dakle, početna mobilizacija lokalnog življa u ustaše bila je rezultat situacijske konvergencije različitih ciljeva koji su odgovarali i nacionalnim i regionalnim liderima – i mještanima – ali, općenito gleda-

no, iz različitih razloga. Prvima je trebalo ljudstvo i poticaj da ih se mobilizira da provode uklanjanje nehrvata iz NDH i rješavaju pretpostavljene sigurnosne prijetnje. Za druge, iznenada biti naoružan i biti u stanju ponašati se prema komšijama kako ti je volja bila je dotad neviđena i za većinu neodoljiva prilika da se brzo obogate. U ponašanju obiju strana bilo je racionalnosti; ali postojao je i očiti sukob između njih, što će jačati u mjesecima koji će uslijediti.

Sada imamo djeliće mozaika kako bismo mogli objasniti glavne dinamike ogromnih promjena koje su se desile u kulenvakufskom kraju u prva dva mjeseca nakon uspostave NDH. Interakcije između makro, mezo i mikro nivoa naglavačke su preokrenule svijet lokalne zajednice kakav je postojao prije početka aprila 1941, što se onda ponovno iskristaliziralo kao odgovor na radikalno promijenjeno političko polje. Elita NDH redefinirala je stanovništvo kroz etničke kategorije uključenosti i isključenosti. Tendencija je bila da se to više temeljilo na subjektivnim faktorima, kao što su prošlo i sadašnje ponašanje, a ne na percepciji nepromjenjive bitne osobine, kao što je rasa. To je značilo da se, mada će središnja osnova za budući sukob biti etnička, etnička pripadnost u praksi razumijevala na načine koji su bili lokalni i subjektivni. Državna elita nije tek jednostavno oslobodila duboko ukorijenjene, rasprostranjene mržnje koje su postojale odranije na toj osnovi, mada su za manjinu ljudi prijeratni politički i međuljudski sukobi imali značaja kada dođe do objašnjenja njihovog učešća u ustaškim jedinicama; prije će biti da su oni stvorili set ekskluzivnih, antagonističkih kategorija, i onda lokalnim akterima ponudili konkretne poticaje da ih koriste kako bi poduzeli etnički progon, za što su se središnje vlasti nadale da će im pomoći u stvaranju nove nacionalne države.

Mobilizacija lokalnih aktera se doista desila na način koji je dirigiran odozgo, a ipak su snage koje su djelovale odozdo igrale važnu ulogu u preobražajima do kojih je dolazilo. Samo za mali broj ljudi je njihova predratna politička naklonost imala nekog ozbiljnog značaja. Za ostale je ključna bila neočekivana prilika za lično bogaćenje. Neki trgovci su nastojali promijeniti pravila lokalnog poslovanja, izbrisati svoje dugove i obogatiti se. Seljaci koji su bili u sporu s komšijama oko korištenja prirodnih resursa vidjeli su priliku da sukobe riješe u svoju korist ili se osvete za prošla nedjela koja su im činjena. Članovi porodice često su se udruživali i priključivali ustašama u težnji da postignu ove ciljeve.

Nekoliko faktora učinilo je da nove lokalne ustaške jedinice budu u velikoj mjeri jedna nova snaga sama po sebi: specifična struktura vlasti države NDH u kojoj je bilo malo horizontalnih veza između civilnih vlasti, oružništva i vojske s jedne i ustaša s druge strane; skoro potpuni monopol ustaša kada je riječ o

lokalnoj vlasti, pogotovo to što su mogli provoditi nasilje u lokalnoj zajednici; i općenito to što nije bilo značajnijeg prisustva neustaških vlasti NDH u selima – svi ti faktori naglašavali su lokalnu moć ustaških jedinica unatoč njihovoj maloj veličini i općem nepostojanju šire podrške zajednica u kojima su te jedinice djelovale.

To je značilo da su obrasci progona u NDH brzo zadobili regionalne i lokalne crte, kao što pokazuje nezavisno ponašanje Viktora Gutića, Ljubomira Kvaternika i Miroslava Matijevića. Ti lokalni moćnici preuzeli su vodstvo u provođenju u praksu novih politika isključivanja ljudi onako kako je to njima odgovaralo. Prostor koji je takvim ljudima bio na raspolaganju za provedbu politika progona, kao što je iseljavanje, pomogao je da se u sjeverozapadnoj Bosni i Lici omogući ogroman broj pljački, ali je također proizveo haos i brzo izazvao pogoršanje sigurnosne situacije. U kulenvakufskom kraju mobilizacija ljudi u ustaše nije čak značila pokušaj prisilne migracije ili promjene vjere; umjesto toga, glavni rezultat su bile masovna lokalna pljačka i destabilizacija društva.

Ovdje leži paradoks odnosa između središnjih vlasti NDH i njihovih saveznika u pojedinim regijama i mjestima. Da bi provela svoje ideološke ciljeve, elita u Zagrebu je trebala lokalno ljudstvo i mobilizirala ga je omogućivši pojedincima da pljačkaju. Ipak, njihova pljačka je ubrzo prevazišla "etničku" osnovu zato što je mnogim lokalnim akterima novo političko polje omogućavalo i bezbrojne načine unutaretničke pljačke. Središnje vlasti su se tako ubrzo suočile s izazovom usmjeravanja ponašanja lokalnih ustaša ka ostvarenju njihovih širih ideoloških ciljeva, sada kad je sama osnova na kojoj su oni mobilizirani često onemogućavala ostvarenje tih ciljeva. I tako, u sjeverozapadnoj Bosni, Lici i na području Kulen-Vakufa rezultat dvomjesečne vlasti NDH nije bio uspješno iseljavanje ili promjena vjere onih koji su percipirani kao srpski živalj; umjesto toga, bile su to masovne krađe, sve veći strah među mještanima i percepcija sve veće nesigurnosti kod vlasti. To je pripremilo scenu za radikalizaciju politika s ciljem rješenja "srpskog pitanja", rješenja za kojim je ustaška elita dugo žudila. Sredinom juna 1941. za njih je to ubrzano postajala krajnja nužda.

Eskalaciju je vjerovatnijom činila sve veća marginalizacija umjerenijih zvaničnika NDH u područjima i mjestima sjeverozapadne Bosne i Like, što je bio proces koji je već počeo klijati krajem maja i početkom juna. Viktor Gutić je pripremio scenu za to interno čišćenje. "Svaki Hrvat koji se umiješa u korist naših neprijatelja", rekao je on, "ne samo da nije dobar Hrvat nego je protivan i onemogućava naš plan čišćenja naše Hrvatske od nepoželjnih elemenata."[125] Dolazak Ljubomira Kvaternika na mjesto velikog župana novouspostavljene

administrativne jedinice koja je obuhvaćala najveći dio sjeverozapadne Bosne i Like, Velike župe Krbava i Psat primjer je krupnog pomaka ka radikalizaciji u tom kraju.[126] Prije juna tu je bilo malo masovnog progona nehrvata. Čini se da je Gutić, kao i Pavelić u Zagrebu, bio nezadovoljan liderima NDH u Bihaću jer su bili previše umjereni, pogotovo za kraj za koji se smatralo da ima brojno srpsko stanovništvo.[127] Kao odgovor, Pavelić je imenovao Ljubomira Kvaternika, brata Slavka Kvaternika, koji je zapovijedao vojskom NDH.[128] Čini se da je on u Bihać stigao 16. juna.[129] S njim su došle i druge ustaše – Enver Kapetanović, Pero Šimić i Jakov Džal, među ostalima – od kojih su neki bili u egzilu prije rata. Oni su tu došli s namjerom da smjesta provedu politiku progona protiv onih koje su smatrali nehrvatima.[130] Za samo sedam dana Kvaternik i njegova klika počet će izdavati proglase smišljene da izdvoje i uklone "nepoželjne elemente" – one koji su smatrani Srbima i Jevrejima – koji su okrivljavani da štete "časti Hrvatske domovine i hrvatskog naroda". Onda su počeli ubrzano protjerivati to stanovništvo iz Bihaća.[131]

Nakon pljačke imovine i protjerivanja, Kvaternik je naredio uništenje srpske pravoslavne crkve u Bihaću 28. juna, na Vidovdan – srpski vjerski praznik i dan kada Srpska pravoslavna crkva odaje počast svojim mučenicima za koje se vjerovalo da su pali u Kosovskoj bici 1389. Ovaj čin je značio ideološku predanost ustaške elite cilju čišćenja NDH od svega srpskog i svjedočio je o njihovoj sposobnosti da poduzmu i politike kojima je bilo suđeno da izazovu konfrontaciju. Ipak, umjereni načelnik Bihaća Abdulah Ibrahimpašić usprotivio se Kvaternikovoj naredbi. Tvrdio je da bi takve mjere izvjesno dovele do pobune koju niko ne bi bio u stanju zaustaviti. U znak protesta, on je izjavio da će ostati na svom položaju samo ako tog dana i katoličke crkve i džamije budu uništene, zajedno sa srpskom pravoslavnom crkvom. Smjesta je smijenjen, a potom je uslijedilo rušenje pravoslavne crkve. Pod Kvaternikovim vodstvom lokalne vlasti intenzivirat će interno čišćenje uhapsivši čak pedeset Ibrahimpašićevih sljedbenika, od kojih su neki prethodno držali pozicije u vlasti NDH.[132] Mlađi ustaški sljedbenici, kao što je student Pero Šimić, koji je podržavao taj pokret od 1939. godine, i pravnik Jakov Džal, zauzeli su njihove pozicije. Interno čišćenje vlasti NDH u Bihaću nastavilo se nesmetano. Vicko Dračevac, predsjednik opštine, ubrzo je smijenjen nakon što se saznalo da je nedavno intervenirao u korist nekoliko poznatih mještana Srba.[133]

Te međuhrvatske svađe između onih koji su bili skloni radikalizaciji i onih s umjerenijim stavom nastavljene su čak i nakon masovnog protjerivanja nehrvatskog stanovništva iz Bihaća. Interne direktive NDH, poslane čak mjesec dana nakon tog masovnog egzodusa, upozoravale su sve niže zvaničnike da će biti oštrih posljedica za svakoga ko ne spriječi da se "vlasi" vrate u grad, a po-

gotovo za one koji su se nastavili družiti s tim licima.[134] Situacija je bila slična i u drugim dijelovima NDH, kao što je grad Knin, gdje su ustaški nastrojeni zvaničnici opisivali lokalne trgovce Hrvate kao osobe koje imaju "neprijateljski stav" jer su uvijek bili u "najboljim i bliskim vezama sa Srbima".[135]

Kako se intenziviralo čišćenje unutrašnjih neprijatelja, neki od zvaničnika NDH u tom kraju, poput Rifata Kulenovića u Bosanskom Petrovcu, radije će podnijeti ostavku nego da budu umiješani u akte progona nehrvata.[136] Ipak, mnogo je češće bilo identificiranje, i kasnije smjenjivanje, zvaničnika NDH i drugih koji su smatrani previše umjerenim. Oficir NDH Tomislav Gržeta, koji je bio stacioniran u Drvaru, opisan je kao "jugofil" zato što je bio oženjen Srpkinjom i zbog njegovih pokušaja da razoruža lokalne ustaše. Za njegovog poručnika, koji se prezivao Čengić, govorilo se da se druži s lokalnim Srbima s kojima je često i ručao. Obojica su smijenjeni. Ljudi izvana su nekad dolazili na mjesta tih pojedinaca kada se ne bi našla odgovarajuća lokalna zamjena. Đuro Kuharski je tako došao u Drvar iz Hercegovine kako bi preuzeo lokalnu vlast, koju su regionalne vlasti smatrale nedovoljno radikalnom u progonu nehrvata. Uz otpuštanje svih "Srba", Kuharski se okomio i na drvarskog svećenika, oca Martina Vujevića, za kojeg se pretpostavljalo da je njihov sunarodnjak, "Hrvat". On je dobijao prijetnje smrću zato što je stao uz pravoslavni živalj svoga grada, a potom je morao pobjeći iz Drvara.[137]

Arhivski dokumenti sadrže slične primjere civilnih, vojnih i vjerskih ličnosti NDH u drugim dijelovima sjeverozapadne Bosne i Like koji su bili obilježeni zbog svog suprotstavljanja "ustaškoj politici".[138] Oni koji su željeli intenzivirati progone "nehrvata" trebali su prvo organizirati smjenu tih pojedinaca i njihovu zamjenu onima koji su bili pogodni za provedbu tih radikalnijih politika.[139] Poticanje na progon vanjskih etničkih "drugih" tako je išlo ruku pod ruku s internom identifikacijom, progonom i disciplíniranjem onih sunarodnjaka koji su smatrani previše umjerenim. Naučnici su zapazili sličnu dinamiku i u drugim kontekstima, poput Ruande 1994, gdje je težnja za eskalacijom etničkog progona prvo (ili istovremeno) zahtijevala uklanjanje umjerenih elemenata iz zajednice koja se percipirala kao vlastita.[140]

U pojedinim mjestima imperativ koji je stigao s vrha da se s vlasti uklone umjereni pružio je radikalnijim ili oportunističkijim elementima priliku da svoje lokalne rivale uklone s vlasti. U Kulen-Vakufu je od kraja maja do sredine juna započeo niz sukoba oko toga ko će voditi vlast u gradu i opštini, i ko će kontrolirati ustaške jedinice koje su već bile osnovane. Od uspostave države NDH načelnik tog grada je bio Adem-beg Kulenović, politički umjeren čovjek. Vlasnik krčme Miroslav Matijević rukovodio je ustašama. Čini se da je Matijevića brinulo to što su neki lokalni predstavnici vlasti, poput Kulenovića,

bili "preblagi" prema nehrvatskom životu. Ta briga mogla je biti usađena u Matijevićevom pretpostavljenom hrvatskom nacionalizmu. Ali mogla je lako biti i zgodan način da se organizira Kulenovićeva smjena s vodeće pozicije, što bi Matijeviću i njemu bliskima otvorilo još veći prostor za krađu. Barem jednom prilikom on je otputovao u Zagreb da se sastane s Jurom Pavičićem, koji je bio porijeklom iz ovog kraja. Pavičić je bio doglavnik u Pavelićevom užem krugu okupljenom oko Glavnog ustaškog stana. Čini se da je Matijević razgovarao s njim o potrebi da se smijene umjereniji zvaničnici u Kulen-Vakufu. Čini se da je sredinom juna Husein Huća Zelić postao novi načelnik Kulen-Vakufa, dok je Matijević još jače učvrstio kontrolu nad mobilizacijom i rukovođenjem ustaškim jedinicama u tom kraju.[141] Zelić je bio poznat u Kulen-Vakufu kao neuspješan trgovac, "notorni špekulant", i po kontaktima s hrvatskim nacionalistima prije 1941. godine.[142] Drugi dokazi sugeriraju da je mogao biti naklonjen nacistima.[143] Poput drugih lokalnih ustaša koje je mobilizirao, Matijević je već tada imao veliku korist od svoje pozicije jer je dobio priliku da slobodno pljačka svoje komšije "nehrvate".

Početkom 1941. bilo je malo izgleda da su ti ljudi i pomišljali da će ikada biti nešto više do vlasnik kafane i sitni trgovac. Sada su upravljali lokalnom zajednicom. Uspostava NDH i formiranje njihove vlasti uistinu su u tim mjestima svijet preokrenuli naglavačke katapultirajući ranije marginalne pojedince na poziciju neviđene moći. Svaka promjena politike naređena s vrha sada će njihovo shvaćanje vlastite moći kanalizirati u živote stanovnika. Kako su prolazili dani u drugoj polovini juna, postajalo je sve izvjesnije da su središnje i regionalne vlasti bile sklone radikalnijem pristupu rješavanju "srpskog pitanja". Njegova provedba će zavisiti od tih mještana i onih koji su sada s njima bili povezani.

POGLAVLJE 3.

Ubijanje i spašavanje

Primicao se juli, a kulenvakufski kraj je i dalje bio relativno miran. Bilo je hapšenja, rasprostranjene pljačke i nekoliko incidenata fizičkog nasilja, uključujući i nekoliko slučajeva ubistva.[1] Ali atmosfera se radikalno razlikovala od one u drugim dijelovima NDH. Žestoke provale masovnog nasilja nad stanovništvom koje je percipirano kao srpsko već su se dešavale u brojnim zajednicama. U selu Gudovac, kraj Bjelovara, ustaše su 27. i 28. aprila pobile 184 seljaka. U Blagaju su pozvali sve muškarce iz sela Veljun na okup, a onda u noći 4/5. maja ubili oko 250 njih. U noći 11/12. maja ustaše su išle od kuće do kuće u Glini, skupljale muškarce i mladiće i onda pobili njih preko 300. Drugog juna, nedaleko od Ljubinja u Hercegovini, ustaše su ubile oko 140 seljaka. Tri dana kasnije pobijeno je oko 180 mještana sela Korita nedaleko od Gacka. Dvadeset trećeg juna, ponovo u blizini Ljubinja, ubili su 160 ljudi, a onda još 80 u tri sela kod Gacka. I gotovo 260 ih je pobijeno u dva dana u hercegovačkoj opštini Stolac. Historičari NDH su svjesni tih ubijanja. Ali objašnjenja njihovih uzroka i razloga koji stoje iza vremenskih i geografskih varijacija tog nasilja i dalje nas u literaturi zbunjuju. Većina se obično zadovolji spiskom pokolja, često opisujući nasilje uz slikovite detalje, ali općenito bez mnogo, ako i uopće, objašnjenja, osim ustaške nacionalističke ideologije. Kao da nam je bilježenje broja ubistava i žrtava (mada neprecizno), kao i metoda njihove smrti u rukama nacionalističkih ubica, nekako dovoljno da shvatimo kako i zašto se takvo nasilje moglo desiti.[2]

Teško je utvrditi preciznu uzročno-posljedičnu vezu između tih obično lokalnih pokolja jer je trag na papiru, koji je ostao iza organizatora i počinilaca, u najbolju ruku tanušan i fragmentaran, dok u nekim slučajevima čak i ne postoji. Ipak, rekonstrukcija mikrodinamike tih lokalnih ubistava, i objašnjenje njihovih uzroka, ostaje za nauku središnji historiografski izazov. Ideologija utopijskog čišćenja, ili u ovom slučaju "genocidna" priroda ideologije i državne prakse režima NDH, može biti – i često jeste – od znatne važnosti za stvaranje

konteksta koji vodi u masovno nasilje. Ali takvi idejni okviri ne objašnjavaju zašto i kada masovno nasilje postaje odabrana politika na određenim mjestima i u određenim trenucima, ali ne u drugim.[3] Potreban je ne samo "dobar opis" lanca događaja koji dovodi do lokalnog nasilja, i kako se ono odvija, nego trebamo izvršiti i pažljivu analizu koja se trudi objasniti interakcije između makro, mezo i posebno mikro mehanizama koji omogućavaju tako dramatične pomake.

U području Kulen-Vakufa trodnevni period 1–3. jula označio je prekretnicu jer su tada lokalne ustaše sa sporadičnih hapšenja, pljačke i selektivnog nasilja prešle na masovno ubijanje, i to punom snagom. Kao takvo, ono nam nudi lokalnu prizmu kroz koju tragamo za odgovorom na važno pitanje u literaturi o masovnom nasilju koje je predmet velike debate: zašto na određenim mjestima i u određenim vremenima masovno ubijanje postane nužno? Nauka je već dugo zainteresirana da se utvrdi zašto se lideri nekih država odluče da izvrše takvo nasilje umjesto da poduzmu manje drakonske mjere represije i progona. Ova nekoć "nerazriješena zagonetka", kao što je prije nekoliko decenija rekla Barbara Herff u svojoj poticajnoj kritici, nailazi na ozbiljnu pažnju naučnika uglavnom u studijama nasilja na makronivou.[4] Posljednjih godina naučnici posvećuju sve veću pažnju otkrivanju uzroka nasilja proučavanjem mikronivoa, pogotovo u kontekstu Azije, Afrike i nekih dijelova istočne Evrope.[5] Ali u NDH empirijski detaljno i teoretski angažirano istraživanje ruralnih zajednica u kojima je nasilje bilo najžešće još uvijek u velikoj mjeri nedostaje. Dakle, detaljne analize onoga što se desilo u kulenvakufskom kraju 1–3. jula imaju potencijal da nam kažu nešto novo – kako u tom kontekstu tako i općenitije – o tome zašto u lokalnim zajednicama koje nemaju dugu povijest nasilja može iznenada doći do lokalnih epizoda eksplozije ubijanja.

Ono što se ističe kad se izbliza razmatra historija ovog područja jest kako uzajamno hranjeni strahovi na lokalnom nivou mogu potaknuti vlasti na višem nivou da narede akte "samoodbrambenog" masovnog nasilja kojim bi se preduhitrili protivnikovi napadi. To onda može pokrenuti talase lokalno potaknutog nasilja. Ipak, motivacije onih koji narede takvo nasilje i onih koji ga provode na terenu mogu se jako razlikovati. Njihovo nasilje može duboko polarizirati multietničku zajednicu i dovesti do brzog utvrđivanja međuetničkih granica. Ali aktima međuetničkog spašavanja ono može istovremeno proizvesti nove ili pojačati već postojeće oblike međuetničke solidarnosti.

Traženje specifičnih uzroka tog prelaza na masovno nasilje u regiji Kulen-Vakufa vodi nas natrag do politike koju su vlasti NDH pokušale provesti kako bi bolje kontrolirale nehrvatski živalj. Dokumenti vojske NDH s kraja aprila

ukazuju na to da je razoružavanje stanovništva koje je percipirano kao srpsko definirano kao "najvažniji dio posla". Da bi se taj cilj ostvario, odobravani su primjena sile i zatvaranje ljudi.[6] Slavko Kvaternik, vojskovođa NDH, javno je najavljivao da će svako ko ne preda vojnu opremu i oružje biti uhapšen i da će mu se suditi za izdaju.[7] Ovaj imperativ razoružavanja pravoslavnog stanovništva – posebno bivših pripadnika Kraljevske jugoslavenske vojske – bio je suštinski korak potreban prije nego što se mogla provesti bilo kakva važna politika konfrontacije u svrhu preoblikovanja etničkog sastava NDH, poput iseljavanja.

Pokušaji razoružavanja tog stanovništva u bihaćkom kraju počeli su u aprilu, da bi se uskoro proširili na cijelu sjeverozapadnu Bosnu i susjedne zajednice u Lici. Međutim, do sredine maja postignuto je malo, ili nimalo, napretka. Ovo je u velikoj mjeri brinulo vlasti s obzirom na njihovu percepciju tog kraja kao pretežno "srpskog".[8] Prema statistici NDH, vjerovalo se da je etnički sastav većine općina bio 60 do 80 posto srpski.[9] Memoari sugeriraju da je jedino u etnički najmješovitijim područjima, koja su predstavljala tek mali dio područja, bilo vjerovatno da će bivši vojnici pravoslavci pozitivno odgovoriti na poziv na predaju oružja. Muškarci iz ovih krajeva prethodno su početkom aprila bili u vojsci zajedno s komšijama katolicima i muslimanima tokom kratkog rata protiv Sila osovine. Često su se vraćali zajedno u svoje zajednice, pa su vojnici katolici i muslimani znali da su njihove komšije pravoslavci još uvijek naoružani. Ovi su se, stoga, bojali da će ih neki od komšija prijaviti vlastima zato što nisu predali vojnu opremu. U područjima gdje je većina stanovništva bila pravoslavna, nasuprot tome, nije bilo takvih strahova. Ti ljudi su bili skloniji zadržati puške i municiju, često ih krijući u šumama blizu svojih kuća. Takvi akti bi bili važni u utvrđivanju sposobnosti sela za oružani otpor u slučaju bilo kakve nasilne eskalacije politike NDH.[10]

U maju i junu pokušaj lokalnih ustaša u kulenvakufskom kraju da razoružaju bivše vojnike pravoslavce završio je s tek oko sto prikupljenih pušaka, što ih je ostavilo u strahu.[11] Vjerovali su da su mještani sakrili znatne količine oružja i municije (posebno zakopavajući ih u zemlju) u planinskim šumama duž granice između Like i Bosne, na području na kojem je ležao Kulen-Vakuf.[12] Taj strah nije bio potpuno neosnovan. Kada su se vratili kući, nakon raspada bivše Jugoslavenske vojske, znatan broj mještana je donio sa sobom puške, pištolje, mali broj lakih mitraljeza i municiju, koje je većina sakrila.[13] Od sedamdeset i jednog muškarca iz sela Osredci koji su učestvovali u odbrani Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. za više od polovine se govorilo da su se vratili kući sa svojim puškama i s nešto municije. Ne čini se da je bilo ko od njih predao oružje.[14] Iz perspektive vlasti bilo je opravdanja za brigu zbog onoga što bi ti bivši vojnici mogli učiniti sa svojim oružjem.

U maju vojni izvještaji NDH počinju bilježiti sporadične incidente u kojima pojedinci pucaju na ustaške lokacije u Lici i dijelovima sjeverozapadne Bosne, uključujući i okolinu Kulen-Vakufa. To je pojačalo tenzije, strahove i sumnju u muške srpske stanovnike, za koje su vlasti sve više vjerovale da pripremaju napad.[15] Da li su se takvi incidenti dešavali često i šta su im bili stvarni uzroci, ostaje nejasno. Neki izvori sugeriraju da su vlasti NDH nekada otvarale vatru na seljake koji su od njih bježali. Komšije u obližnjim selima, kad bi začuli pucnje, zapucali bi u zrak misleći da je to signal za početak ustanka.[16] Memoari sugeriraju da se katkad sporadično pucalo iz samoodbrane kad bi ustaše ušle u selo zbog njihove sklonosti pljački. Štaviše, izvještaji zvaničnika NDH o tome da Srbi pucaju možda su barem djelomično izmišljeni jer su često ustaše pucale prilikom ulaska u selo da zaplaše mještane i natjeraju ih u bijeg u šumu. To im je olakšavalo ulazak u kuće i krađu imovine. Bilo je poznato i da ustaše pucaju noću, što je povećavalo tenzije, a onda su takvi događaji sutradan objašnjavani kao akti "četnika" u šumi.[17]

Sve ovo je služilo za stvaranje i pojačavanje "psihoze" straha među zvaničnicima NDH, njihovim vojnicima i lokalnim ustašama oko toga šta to "Srbi" rade u šumama. Sve su više vjerovali da ti ljudi, koje su zvali "četnicima", planiraju neku vrstu ustanka.[18] To uvjerenje i sve veća atmosfera straha potom su olakšavali mobilizaciju još više seljana, katolika i muslimana, da se pridruže ustaškim patrolama. I sve veći broj muškaraca u tim patrolama pomagao je u stvaranju sve većeg jaza na nivou sela između komšija koji su nominalno bili različite religije, ili se smatralo da pripadaju drugoj etničkoj zajednici.[19]

Tu je bila značajna uloga lokalnih "nesrba" u smislu pothranjivanja strahova regionalnih vlasti NDH koje često nisu imale kapacitete da provjeravaju te događaje na udaljenim mjestima. Komunikacija sa selima u Lici i sjeverozapadnoj Bosni bila je i inače sporadična. Tako je palo na malu izabranu grupu u svakom mjestu, poput Mileta Kneževića u selu Boričevac ili Tome Delača u selu Doljani (oba blizu Kulen-Vakufa), da o situaciji u svom mjestu obavještava svoje nadređene u regionalnim centrima, poput Bihaća i Gospića. Kako su regionalni lideri imali malo kapaciteta, ili možda želje, da provjeravaju te izvještaje, ovi lokalni sakupljači informacija mogli su uveliko utjecati na regionalnu politiku, konkretno procjenom prijetnji koje je predstavljalo lokalno pravoslavno stanovništvo. Kada bi oni podnosili izvještaje o tome da je veliki broj "četnika" pobjegao u šume i priprema se za napad, njihovi nadređeni su dobivali potvrdu svojih najvećih strahova. To je pokretalo planove za vojne operacije kojim se htjelo preduhitriti protivnike.[20] Našu pažnju ovdje zaslužuje to kako kontekst eskalacije nasilja, za koji mnogi naučnici tvrde da ga stvara državna elita, mogu na iznenađujuće načine pokrenuti i lokalni akteri, koji

time mogu prisiliti više vlasti da poduzmu akciju, pogotovo u slabijim državama.[21]

Širi kontekst je bio važan za to kako su regionalne i lokalne vlasti NDH vidjele pretpostavljene aktivnosti lokalnog pravoslavnog stanovništva. Krajem maja vojska NDH ukazuje na to da se šire glasine o mogućem ustanku u Bosni.[22] Početkom juna ta predviđanja postala su realnost kada su se pravoslavni ustanici počeli boriti protiv ustaša i vojske NDH u Hercegovini, gdje je masovno ubijanje pravoslavnog stanovništva, koje je počelo ranije tog mjeseca, izazvalo regionalni oružani ustanak.[23] Krajem juna vojska je zabilježila da su "četničke akcije" u Hercegovini, kao i želja ustanika za osvetom protiv nesrpskog stanovništva zbog "ustaškog čišćenja", dosegle "široke i ozbiljne dimenzije". U Lici i sjeverozapadnoj Bosni, gdje ustanak još nije izbio, dokumenti vojske NDH sugeriraju da se brzo širio strah da će se ustanak u Hercegovini uskoro proširiti na tu regiju. Tamo se pravoslavci koji su pobjegli u šume reagirajući tako na ustaške progone pojavljuju u NDH dokumentima kao velika grupa takozvanih četnika – za koje se vjerovalo da ih je na hiljade. Umjesto da se kriju od vlasti, koje su mnoge od njih pokušavale "raseliti", i koje su hrabrile lokalne ustaše da od njih kradu, ti ljudi se u dokumentima NDH pojavljuju kao "ustanici" koji su pobjegli u brda da pripreme napad na državu.[24]

Ustaške vođe u ličkoj regiji, poput Vinka Marinkovića u Donjem Lapcu, izvijestile su da je tokom posljednje sedmice juna "četnicima" koji se kriju u brdima blizu sela Suvaje istočno od grada Srba dat ultimatum. Morali su se vratiti kućama u roku od četrdeset i osam sati ili će biti napadnuti svim raspoloživim snagama, a nad njihovim porodicama će se izvršiti "odmazda". Kao odgovor na to, mnoge žene i djeca vratili su se iz šuma, ali bez ijednog muškarca. Lokalne vođe su sve više strahovale. Kako se spekulira u jednom izvještaju vojske NDH krajem juna: "Pretpostavlja se da se muškarci, koji su pobjegli, spremaju da napadnu ustaše." Za neke je čak rečeno da imaju mitraljeze. Tokom posljednjeg dana juna ustaške vođe u Bihaću i Gospiću počinju, zajedno s regionalnom vojnom komandom, praviti planove za poduzimanje operacije ponovnog osvajanja kontrole nad regijom za koju su vjerovali da im brzo klizi iz ruku.[25]

Dobili su ključnu podršku od centralnih vlasti, posebno od poglavnika NDH Ante Pavelića. Širile su se glasine o neizbježnom srpskom ustanku, za koji se pretpostavljalo da će početi u raznim dijelovima NDH na Vidovdan, 28. juna. Kako je atmosfera straha rasla, Pavelić je 26. juna izdao "izvanredne odredbe" koje su pripremile scenu za eskalaciju nasilja u mjestima za koja se pretpostavljalo da "četnici" u njima pripremaju ustanak:

> Svi zvaničnici ustaških organizacija i svi komandanti ustaških oružanih jedinica lično su odgovorni za svaki nered... i njihova je odgovornost da upotrijebe sva potrebna sredstva kako bi zaustavili svaku vrstu nereda.
>
> Gdje god se na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske pojavi bilo koji pojedinac iz grupe takozvanih četnika, ili ostaci srpske (tj. jugoslavenske) vojske, ili bilo koje takve [naoružane] osobe, koje nemaju ovlast da nose ustašku ili bilo kakvu drugu vojnu uniformu, dužnost je svih organa da upotrijebe oružje protiv njih. To uključuje oružništvo, ustaške jedinice te, bude li potrebno, podršku treba tražiti od vojske.[26]

Pavelićeve naredbe uključile su i opomenu kojom se ustaše upozoravaju da će svaki njihov nezakoniti akt biti strogo kažnjen. Ali bilo je jasno da je njega jedino zanimalo da lokalnim vlastima NDH da zeleno svjetlo da posegnu za nasiljem kako bi riješili bilo kakvo "remećenje" koje dolazi od stanovništva koje je percipirano kao Srbi.

Ovdje se vidi ključni značaj uzajamno hranjenih strahova i sumnjičenja – kako stvarnih tako i zamišljenih – koji su djelovali potičući eskalaciju tenzija. Korisno je ovdje spomenuti pojam uzajamnosti zato što nam on pomaže da bolje shvatimo lokalnu dinamiku eskalacije; ne treba to, međutim, shvatiti tako da implicira ujednačenu ravnotežu snaga između dvije strane. Ohrabrene od državne elite, koja je bila duboko predana radikalnom preoblikovanju etničkog sastava NDH, ustaše ovog kraja provodile su različite politike progona, poput razoružavanja i iseljavanja srpskog življa, a do masovne krađe srpske imovine već je došlo krajem juna. U strahu od daljnjih negativnih posljedica, progonjeni ljudi su izbjegli u šume. To je lokalne ustaše, kao i vojsku i regionalne vlasti NDH, ostavilo u strahu da ti ljudi, za koje se vjerovalo da su naoružani, sada pripremaju napad. Kasnije, čak će se i centralne vlasti brinuti zbog ustanka. I tako se čini da su svi nivoi vlasti NDH počeli pripremati neku vrstu preventivnog napada kako bi se suprotstavili nasilju koje je predstavljalo neposrednu prijetnju. Bio je to kontekst uzajamno hranjenih strahova – kod pravoslavnog življa, koje je bilo suočeno sa sve većim progonom od ustaša, i ustaša suočenih s onim za šta su vjerovali da je neizbježan napad onih koje su progonili – to je veliku eskalaciju činilo sve vjerovatnijom. Analiza ponašanja obiju strana – progonitelja i progonjenih – a posebno njihove interakcije tokom vremena na različitim nivoima vlasti, kao i s vlastima na višem nivou, od suštinskog su značaja za rasvjetljavanje mehanizama koji su mogli promijeniti ravnotežu u prilog posezanja za većim nasiljem.

Dva lokalna zapaljiva događaja će onda poslužiti kao izgovor da se ti strahovi brzo pretvore u masovne akte nasilja. Posljednjih dana juna lokalni zva-

ničnici su izvijestili da je na njih pucano dok su se vozili iz Srba u selo Suvaju. Za "bandite" odgovorne za taj čin rečeno je da su "četnici". Drugo, neki nepoznati ustaša je, pretpostavljalo se, napadnut na povratku kući iz Suvaje i pretučen, dok mu je odjeća pocijepana.[27] Ti incidenti dali su regionalnom ustaškom vodstvu izgovor da naredi akcije "čišćenja" – u biti, nasilja kojim se htjelo preduhitriti protivnika – protiv cijelog sela, za koje se sad smatralo da podržava "četnike" u šumi.

Prethodni slučajevi pucnjave već su rezultirali prijetnjom da će po stotinu "bivših Srba" – što je eufemizam koji se sada koristio za tu zajednicu – biti strijeljano za svakog ubijenog ustašu.[28] Takvi slučajevi otpora ustašama rezultirali su sve žešćim pozivima na "osvetu". Kad je u Hercegovini u to vrijeme bilo ubijeno nekoliko ustaša, Viktor Gutić – NDH-ov moćnik u sjeverozapadnoj Bosni – sugerira sljedeće preporuke kao odgovor "Srbima" u tom kraju: "Evo, ovo je odgovor onima koji su bili slabi i intervenirali za neke određene Srbe, i pokušali ih zaštititi... Srbi ne zaslužuju nikakvu pažnju jer su pogan koja pokušava na svaki mogući način zadati najteži mogući udarac hrvatskom narodu, čak i onima koji su bili pošteni i tolerantni prema njima... Nije slabost, nego je osveta to što mi dugujemo našim [ustaškim] junacima koji su pali u hercegovačkim brdima."[29]

Čini se da je Gutićev pandan u Bihaću – Ljubomir Kvaternik – imao ista ta osjećanja na umu kada su nepoznate osobe ispalile one pucnje na zvaničnike NDH dok su se vozili između grada Srba i sela Suvaja. Izvještaj o pucnjavi još su zapaljivijim činile glasine, koje su se brzo pojavile, ne samo o pucnjima već i da su ubijeni mještani, pripadnici NDH. Štaviše, glave su im, pretpostavljalo se, bile odrubljene i nabijene na motku, a jezici su im navodno bili odsječeni, svezani žicom i obješeni tako da ih svi vide.[30] Da li su ti akti bili stvarni, nemoguće je verificirati. Ovdje je, međutim, važno da su takve glasine zasigurno doprinosile motiviranju lokalnih ustaša da učestvuju u napadima kojim se htjelo preduhitriti protivnike na ona pravoslavna sela za koja se činilo da u njima leži korijen nevolja.

Te lokalne dinamike eskalacije mogu se porediti s drugim kontekstima u svijetu. Kao što Donald Horowitz sugerira u svojoj širokoj analizi nasilja u kojoj posebnu pažnju posvećuje južnoazijskom kontekstu: "Glasine imaju izvjesnu prediktivnu utilitarnost... veličina događaja opisanih u glasinama o agresiji često pouzdano predviđa veličinu agresije koja će uslijediti."[31] Drugi naučnici također naglašavaju ulogu glasina, poput Jonathana Spencera, koji se bavio nasiljem u Šri Lanki tokom ranih 1980-ih. Za njega je razumijevanje uloge "kolektivne panike" i "divljačke paranoje", posebno u udaljenim seoskim krajevima, od suštinske važnosti jer nam pomaže da shvatimo kako se kontekst za

nasilje, mimo svijeta ekstremističke elite, može kristalizirati na terenu.[32] Slične snage djelovale su i u kulenvakufskom kraju, što je doprinijelo izbijanju napetosti, a potom i odluci da se naredi masovno nasilje.

Poslijepodne 1. jula desila se prekretnica. Čak 300 naoružanih ljudi upalo je u selo Suvaja, uglavnom ustaše iz tog kraja, ali je među njima bilo i 100 vojnika NDH. Prema dokumentima NDH, poslani su na temelju zajedničke naredbe oružništva Velike župe Lika-Gacka (smještene zapadno od kulenvakufskog kraja) i Ljubomira Kvaternika, velikog župana Velike župe Krbava i Psat. Njihovo nasilje bilo je potpuno drugačije od svega što se do tada u tom kraju dešavalo. Za dva sata ubili su možda čak 300 muškaraca, žena i djece, i zapalili oko dvadeset i pet kuća.[33] Njihove nasilne metode nisu imale za cilj samo da izbrišu fizičko prisustvo tog sela i njegovih mještana; bile su osmišljene i da zastraše muškarce koji su prethodno izbjegli u šumu tako što će na ponižavajući način mučiti žene koje su oni ostavili za sobom. Ustaše su pronašle Ljubicu Lavrnju, trudnu suprugu lokalnog pravoslavnog svećenika kojeg su nedavno bili uhapsili i ubili. Nasmrt su je izboli, a zatim izvadili fetus njenog nerođenog djeteta, koji su potom isjekli na komade zajedno s njenim tijelom – sve to su ostavili za sobom tako da to kasnije nađu muškarci iz sela. Još je jedna žena doživjela istu sudbinu.[34] Ta rodna dimenzija nasilja, kojom se preživjelim pripadnicima zajednice žrtve izaziva maksimalna psihološka bol, slična je drugim primjerima nasilja, kao što je linčovanje žena u Sjedinjenim Državama. Poređenje s aktima masovnog nasilja usmjerenog na rod žrtve u Ruandi 1994. godine još je jače.[35]

Ustaše i vojne snage NDH nastavile su divljati. Noževima su boli žene i djecu u prsa. Druge su okupljali i zaključavali u kuće i onda palili. Uhvatili su jednu ženu koja je izbjegla vatru i gurnuli je nazad, dok su ostale umrle u plamenu. Skupili su druge grupe i na sličan način ih pobili, dok su ostale – oko 170 žrtava – pobacali u tri obližnje duboke okomite jame.[36] U kojoj mjeri su ideje o "četnicima" prožimale misli počinilaca postaje nam jasne pročitamo li iskaze preživjelih. Rade Dubajić Čkaljac je imao deset godina kada su petorica ustaša napala njegovu kuću u Suvaji. Uspio je pobjeći nakon što su mu ubili majku i mlađeg brata. Dok se krio u blizini u visokoj travi, slušao je kako napadaju komšijinu kuću. "Pobijte četnike!", vikao je jedan. "Jebem im mater!"[37] Ovdje je važno i pripisivanje oznake "četnik" cijelom selu, kao i osjećaj da ubijanje bespomoćnih žena i djece predstavlja način da se nosi s onim što se doživljavalo kao prijetnja ustanka. Kad su završili s ubijanjem, ustaše su opljačkali kuće koje još nisu zapalili, a onda odvukli popriličan broj stoke, što je seljanima bio jedini izvor egzistencije.[38]

Izvještaji vojske NDH netom nakon napada šokantni su zato što otkrivaju mjeru do koje su dezinformacije korištene za opravdanje i objašnjenje napada. U Bihaću će veliki župan Kvaternik tvrditi da je 500 "četnika", uz podršku oko 2.500 mještana – od kojih su svi navodno bili naoružani "modernim oružjem" – započelo ustanak. Njegovi izvještaji, uz izvještaje vojnih komandanata koji su s njim sarađivali u provođenju operacije, ukazuju na to da je nakon trosatne bitke oko "pedeset četnika pobijeno i petnaest zarobljeno".[39] Vojni zvaničnici u Gospiću tvrdili su da su zapravo mještani Suvaje bili odgovorni za nasilje. Među žrtvama je "bio mali broj žena i djece", koji su ubijeni zbog njihovog "nemara i straha", pogotovo jer su pucnji ispaljeni iz nekih kuća u njihovom selu. A što se tiče desetaka spaljenih kuća, "četnici su zapalili oko deset kuća bježeći od naših snaga".[40]

Međutim, drugi pripadnici vojske NDH, koji su sljedeće sedmice posjetili selo, ponudili su drugačije tumačenje. "Čini se da su informacije velikog župana [Ljubomira Kvaternika] i ustaških lokalnih vlasti o organiziranim četničkim aktivnostima i neredima bile pretjerane." Oni su zaključili da otpor ustašama u Suvaji jedva da je i postojao; ono što se eventualno desilo bio je odgovor na napad: "Neredi u Suvaji su izazvani kada su ustaše pobile dio stanovništva, protjerali ostale i spalili selo."[41] Izvještaj regionalnih vlasti o velikom broju dobro naoružanih četnika bio je, u očima vojnih istražitelja, čak manje vjerovatan s obzirom na to da su "neznatne snage bile potrebne za gušenje otpora, a samo su dvojica ustaša ranjena. Otpor i broj četnika bili su neznatni, i ti četnici – mještani pobijeni u selu – možda su bili nenaoružani".[42] Ono što dodatno sugerira da je bilo pretjerivanja u prvobitnim tvrdnjama o postojanju hiljada četnika zapravo otkriva činjenica da se dodatnih 200 vojnika, koji su u taj kraj poslani 6. jula da riješe "nerede", vratilo u svoju bazu u Gospić – manje od sedam dana nakon napada – zato što je "prestala potreba za njima".[43]

Ono što je važno u ovim izvještajima nakon napada jest stepen do kojeg je strah od neminovnog "četničkog" napada doveo do pretjerivanja kad se radilo o prijetnji, a onda do akata masovnog nasilja. Mehanizam kojim je ideološki kontekst koji vodi ka nasilju prerastao u stvarno ubijanje temeljio se na sve većem osjećaju straha, koji su izazivali manji incidenti lokalnih, izoliranih pucnjava i potonje glasine o zločinima. To je pružilo opravdanje za napad na sela za koja postojanje stvarnog oružanog otpora nije bilo potvrđeno i gdje su mete gotovo u potpunosti bili nenaoružani civili.

Kako su zabilježili oficiri vojske NDH nakon sličnih ustaških operacija čišćenja u drugim regijama, u takvim slučajevima su zapravo "neborci bili ti koji su očišćeni", dok su borci, za koje se vjerovalo da postoje (tj. izbjegli muškarci),

"ostali u šumama".[44] U mnogim slučajevima, poput onog u Suvaji, takozvani borci nisu čak ni postojali u znatnom broju prije masovnog ubijanja. Ta tendencija lokalnih i regionalnih vlasti NDH da drastično pretjeruju u vezi s brojem ustanika nastavit će se, a strah od neminovne prijetnje nudit će izgovor za masovno ubijanje kako bi se preduhitrili napadi protivnika.[45] Ipak, ustaško nasilje – za koje se često kaže da je bilo odgovor na "srpski" otpor, onaj stvarni, a posebno onaj zamišljeni – bilo je ono što je zapravo stvaralo kontekst za brzi rast oružanog otpora pravoslavnog življa. Kao što je nakon istrage napada 1. jula u Suvaji zaključila vojska NDH: "Pravoslavni živalj je prestravljen i obeshrabren. Nezakoniti i nepravedni akti samoproglašenih ustaša šire nemir i strah među ljudima, dok su ubijanja, paljevina i pljačka razlozi što stanovništvo – posebno muškarci – napušta svoje kuće i bježi u šumu."[46] NDH-ove politike progona, koje su natjerale te ljude da bježe u šumu, i strahovi od naoružanog srpskog otpora protiv lokalnih ustaša udružili su se da stvore kontekst u kojem će masovna ubijanja s ciljem da se protivnik preduhitri ubrzo postati uobičajena stvar. Progoni, koje je država odobravala, tako su stvorili strah od otpora žrtve, a taj strah, kad je potaknut incidentima – bilo stvarnim ili izmišljenim – vodio je do radikalne eskalacije nasilja protiv žrtava.

Vijest o napadu na Suvaju brzo se proširila. U susjednom selu Osredci prestravljeni ljudi pobjegli su u šumu, ostavivši selo praktično prazno. Ali mali broj njih je odlučio ostati u svojoj kući, u nadi da ih nasilje neće zapljusnuti. Dan nakon paljevine Suvaje, 2. jula, oko 130 do 150 ustaša napalo je njihovo selo. Zarobili su trinaest mještana, od kojih su dvanaest ubili, dok je jedan pobjegao.[47] Kao i dan prije, ustaše su opljačkale kuće onih koji su izbjegli, pobrinuvši se da odvuku njihovu stoku.[48] Vratili su se sutradan i zarobili grupu uglavnom starijih ljudi, od kojih su većinu pobili. Time je broj mrtvih u selu porastao na više od trideset. Niko od seljana koji su pobjegli nije se usudio vratiti jer se činilo da ustaše čekaju u neposrednoj blizini spremne da ih pohvataju.[49] Izvještaj NDH koji je sačinio jedan zvaničnik, koji je posjetio selo ubrzo nakon napada, nudi mračnu sliku: "Danas sam bio u selu Osredci, koje je spaljeno. Tijela muškaraca, žena i djece koji su ubijeni 2. i 3. jula ležala su posvuda. Strašno je zaudaralo. Psi i svinje su žderali tijela, a ustaše iz Srba su zabranile da se ukopaju. Strahuje se od zaraze. Svi koji su preživjeli, pobjegli su u šumu. Tamo se umire od gladi."[50]

Ubijanja u Suvaji i Osredcima izazvala su veliki strah među pravoslavnim življem u susjednim selima. Tamošnji seljani su neprestano, i bezbroj puta ponovo, pričali priču iz Suvaje o nerođenoj bebi izvađenoj iz majčine utrobe i onda isječenoj na komade. Od toga su ljudi ostajali nijemi, odmahujući glavom, nesposobni da dokuče šta se tamo desilo. Mnogi su strahovali, kako se

jedan preživjeli mladić kasnije sjećao, "da će zlo uskoro doći i do nas". Ljudi su počeli spavati u šumama blizu svojih kuća, sa spakiranom dodatnom hranom i odjećom, svakog trenutka spremni da bježe dalje u planine.[51]

Teško je opisati šok i traumu koje je među preživjelima izazvalo ovo nasilje. Kako sugerira izvještaj iz Osredaka, koji je sličan izvještajima o drugim slučajevima masovnog ubijanja u NDH, ustaše su ostavile iskasapljena tijela svojih žrtava na vidjelo, ili su mrtve ili teško ranjene, ali još uvijek žive, zakopavali u plitke grobove. U nekim krajevima, kao što je istočna Bosna, psi su izvlačili leševe iz zemlje i počeli ih jesti. Zvaničnici NDH zabilježili su da su se seljani koji su uspjeli pobjeći na vrijeme ponekad vraćali na ta stratišta. Iskustvo čovjeka koji vidi posmrtne ostatke svojih rođaka i komšija u takvom stanju "izazivalo je kod Srba najveći mogući revolt i strah". Ti traumatični trenuci potaknuli su preživjele da u velikom broju odu u šumu.[52] Uvjeriti ih da se vrate u svoja sela bilo je gotovo nemoguće. Mnogi njihovi rođaci i komšije bili su surovo ubijeni. Najveći dio stoke, ako ne i sva, pokraden je. Gotovo sve kuće su im spaljene. Kao što se jedan oficir vojske NDH u izvještaju zapitao: "Kako da se vrate kad se nemaju kome i na šta vratiti?"[53]

Ubijanja u Suvaji i Osredcima ubrzo su generirala vlastitu lokalnu, unutarnju dinamiku, koja je dovela do daljnje eskalacije nasilja u tom kraju, mada se ne čini da su ga direktno naredile regionalne vođe. Iznenadno nasilje imalo je duboko polarizirajući efekt na odnose među zajednicama, što je dovelo do brze transformacije komšija u kolektivne kategorije neprijatelja i poziva za odmazdom na toj osnovi. Priroda tog nasilja – ljudi su ubijani zato što su percipirani kao dio jedne etničke kategorije – promijenila je način na koji su mnogi preživjeli percipirali sebe i one koje su percipirali kao ljude s kojima su u sukobu. Iskustvo nasilja pokrenulo je brzu kristalizaciju osjećaja lokalne zajednice, koja je sada bila podijeljena u etnički definirane, antagonističke kolektive.

Ta teško razlučiva mikrodinamika može se jasno uočiti na jednom incidentu koji se desio 3. jula, dan nakon prvog napada na Osredce. Na polju, u susjednom selu Bubanj, tri su čovjeka, navodno naoružana puškama, prišla mještanki Stani Pavičić. Očito svjesni skorašnjeg masovnog ubijanja u Suvaji i Osredcima, povikali su joj: "Vi Hrvati sada nama punite bezdane jame, ali kad kucne naš čas mi ćemo to isto učiniti vama." Onda su joj navodno zaprijetili da će je zaklati.[54] Takve prijetnje – karakterizirane kolektivnom kategorizacijom cijelih "etničkih grupa" kao neprijatelja, nakon kojih slijedi obećanje osvete – bile su sve češće u područjima gdje su lokalne ustaše počinile slične akte nasilja. Na području Sanskog Mosta krajem juna vojni analitičar NDH zabilježio je da su se čuli Srbi kako govore: "Vi Turci i katolici ćete zapamtiti šta ste učinili...

sve ćemo vaše spaliti." Drugi su dodali: "Vi Turci želite nam uzeti zemlju... jebem ja mater Paveliću, nećete ovdje dugo ostati, poklat ćemo vas."[55]

Takvi dokazi nam omogućavaju da shvatimo proces koji se odvija u momentima tokom, a posebno neposredno nakon akata lokalnog nasilja među zajednicama u kojem su ljudi kadri brzo rekonfigurirati svoj pogled na komšije tako što će ih iznenada kategorizirati kao dijelove mnogo većeg neprijateljskog kolektiviteta. Stana Pavičić više nije bila pojedinačna komšinica; umjesto toga, postala je individualna manifestacija stava "vi Hrvati". Drugi su podvođeni pod "vi Turci!" ili "vi katolici!" Slično dinamici masovnog nasilja u Ruandi 1994. godine, inicijalni akti ubijanja u kulenvakufskom kraju proizveli su brzu "kolektivnu kategorizaciju drugoga", u kojoj su se meke granice etniciteta među bivšim komšijama, koji su historijski općenito mirno zajedno živjeli, brzo pretvarale u čvrste, ubilačke linije podjele.[56] Mnogi od onih koji su preživjeli pokolje u Suvaji i Osredcima, što su ga počinile ustaše, iznenada su sve "muslimane" i "Hrvate" vidjeli kao krivce.[57] Nasilje u tom kraju tako je brzo stvorilo nove percepcije krajnje polariziranih grupnih identiteta te aktima ubijanja upisivalo čvrste granice među njima. Ta kontraintuitivna dinamika – u kojoj akti nasilja stvaraju antagonističku percepciju identiteta umjesto antagonističke identitete koji dovode do nasilja – jest ono na što su naučnici nedavno počeli skretati pažnju u drugim kontekstima, kao što su građanski rat u Grčkoj i nasilje na različitim mjestima u Južnoj Aziji.[58] Mada teoretski korisna, ova nova literatura često ne sadrži podatke s terena koji bi pomogli da se shvate trenuci kada se takav proces stvarno dešava.[59] Arhivska građa i svjedočenja o incidentu u Bubnju, nasuprot tome, pružaju nam konkretne primjere pomoću kojih na živ i razumljiv način možemo iznijeti ovu teoretsku pretpostavku.

Stana Pavičić je uspjela pobjeći od trojice muškaraca koji su se činili spremnim da se osvete zato što su sada nju vidjeli kao utjelovljenje hrvatske zajednice. Ona je smjesta obavijestila mlade ustaše u Bubnju o tom incidentu. Trojica muškaraca su tvrdila da su nepoznati pojedinci, koji su se krili u susjednoj šumi, nedavno na njih pucali.[60] S prijetnjama koje su se očito multiplicirale, oni su stupili u kontakt s Vinkom Marinkovićem, ustaškim komandantom u obližnjem Donjem Lapcu. On je brzo organizirao što je mogao više ustaša iz tog kraja, njih šezdesetak, uključujući i značajan broj mještana sela Boričevac, da krenu u napad na pravoslavne seljane u Bubnju.[61] Prema vojnim izvještajima NDH, "ustaše su onda otišle u Bubanj i ubile svakog na koga su naišle, ubijajući ih puškama i mitraljezima, bez obzira na to da li su bili u kući ili u polju, i bez obzira na starost i spol. Spalili su i jedan broj kuća u selu".[62] Iskazi svjedoka sugeriraju da su seljani bili potpuno zatečeni kada je napad počeo, pri

čemu je bilo slučajeva da ustaše upadaju u njihove domove i ubijaju cijele šire porodice dok su objedovale.[63]

Napad na Bubanj ilustrira kako je nasilje u Suvaji i Osredcima, koje je bilo naređeno odozgo i koje je uključilo učešće regionalnih vojnih jedinica, potom pokrenulo drugi, mnogo lokalniji talas masovnog nasilja, koji ima svoje korijene u lokalnim efektima prethodna dva dana ubijanja. Prijetnje koje je šačica naoružanih Srba navodno uputila Stani Pavičić u Bubnju bile su odgovor na prethodne dane nasilja. Reakcija na te prijetnje, i izolirana pucnjava koja se izgleda desila negdje u to vrijeme, bio je još jedan veliki napad. Ali ovaj put su ga izvele isključivo lokalne ustaše po naredbi lokalnih vođa.[64] Čini se da regionalne vlasti NDH u Bihaću i vojska NDH čak možda nisu ni znale da je naređena operacija u Bubnju. Vojni izvještaji, sačinjeni kasnije, bilježe ključnu ulogu lokalnih ustaša u provođenju trećeg zaredom dana nasilja: "Red je bio svugdje uspostavljen [nakon napada na Suvaju i Osredce], ali ustaše su nastavile potragu za oružjem i četnicima. I tako, 3. jula, spalili su selo Bubanj."[65] Ipak, izvještaji koje je kasnije sačinilo Ministarstvo unutarnjih poslova NDH i dalje su prvi uzrok ubijanja u Bubnju pripisivali "provokacijama" sa srpske strane.[66]

Na ovom mjestu treba razmotriti interakciju između makro, mezo i mikro nivoa kako bi se objasnili nastavak i tok nasilja. Nasilje dirigirano s vrha u Suvaji i Osredcima proizvelo je masovno uništavanje na lokalnom nivou, koje je onda dovelo do prijetnji preživjelih da će se osvetiti. To je onda navelo lokalne i regionalne ustaše da narede još više nasilja u Bubnju kako bi se riješila sve veća nestabilnost u tom mjestu, čega, izgleda, vođe na središnjem nivou nisu bile svjesne ili možda to nisu ni željele biti. Ipak, kapacitet da se nasilje pokrene i eskalira na više nivoa vlasti bio je, ustvari, u velikoj mjeri logičan odraz specifičnog načina na koji su glavni nosioci moći u sjeverozapadnoj Bosni i Lici, poput velikog župana Ljubomira Kvaternika, odlučili voditi svoje poslove.

Rijetki pisani dokazi o jednoj izuzetnoj seriji pisama razmijenjenih između lokalnih zvaničnika NDH i Kvaternika pružaju nam izuzetan izvor podataka o organizaciji i upravljanju nasiljem u tom kraju. Njihova prepiska je bila odgovor na potez komandanta italijanskih snaga u Bosanskom Petrovcu, potpukovnika Lohengrina Girauda, koji je sa zabrinutošću zabilježio dramatični pomak ka masovnom nasilju u široj regiji. On je zahtijevao hitan sastanak 21. juna 1941. s glavnim predstavnikom vlasti NDH u tom gradu Brankom Crnićem. Galameći i žestoko gestikulirajući, Giraud mu je rekao:

> Utvrdio sam da se posljednjih dana dešavaju stvari koje mi se u najmanju ruku ne sviđaju, stvari koje bismo mi u Italiji nazvali ubistvom.

> Prije nekoliko dana komandant ustaške jedinice uhapsio je izvjestan broj Srba, a taj komandant je dao svoju riječ – časnu riječ jednog oficira – italijanskom majoru Tarziju da ti ljudi neće biti strijeljani, već da će biti odvedeni da im se sudi u Banjoj Luci. Međutim, otkrio sam da su svi ti ljudi ubijeni, a to je užasno i barbarski. Ustaše su to učinile, a ne regularne vlasti [NDH]. U Hrvatskoj ja priznajem samo regularne vlasti i žandarmeriju. Ne želim čak ni čuti za ustaše. Ubuduće, šta god se desi, regionalnog vojnog kapetana ću smatrati odgovornim jer on treba mene obavještavati o svemu što se dešava. Ako se ustaše nisu u stanju ponašati mirno, ja ću protiv njih upotrijebiti silu. Ja imam 2.000 pušaka i mitraljeza, tako da nema potrebe da više o ovome govorim.[67]

Bilješka o reakciji na tu prijetnju potpukovnika Girauda je kratka, ali otkriva ključnu, teško raspoznatljivu dinamiku organizacije nasilja vlasti NDH: "Regionalni [NDH] predstavnik obavijestio je viceguvernera Bihaća telefonom o ovom incidentu, a on mu je rekao [predstavnicima NDH u Bosanskom Petrovcu] da smjesta dođe [u Bihać] istoga dana – 21. juna – da podnese usmeni izvještaj velikom županu [Ljubomiru Kvaterniku] o onome što smo uradili. Rekao nam je da ne provodimo naredbu italijanskog komandanta, već da nastavimo činiti ono što smo do sada činili, odnosno da komandant ustaških snaga ima da djeluje u skladu s propisima."[68]

Nekoliko dinamika zaslužuje našu pažnju. Prvo, indikativno je da su telefonski razgovori, kao i oni licem u lice, bili primarni način komunikacije koje je NDH strana koristila za rješavanje ovakvih incidenata. Pisana arhivska evidencija o takvim razmjenama između regionalne elite i zvaničnika o kontaktima s lokalnim ustašama, pogotovo u vezi s nasiljem, krajnje je rijetka. Ipak, ovaj dokument je znakovit stoga što istraživačima otežava rekonstrukciju procesa donošenja odluke, pogotovo u pojedinim mjestima, o organizaciji nasilja u NDH. Razgovori o osjetljivim pitanjima često su obavljani telefonski; instrukcije "djelovati u skladu s propisima" davane su licem u lice.[69] Drugo, iz ovog incidenta je jasno da je veliki župan Kvaternik bio ključna vlast u tom kraju, te da, dakle, politika masovnog nasilja ima ključnu organizacijsku komponentu koja ide odozgo nadolje, kako u pogledu koncepcije tako i u pogledu upravljanja. Dokazi koje je jugoslavenska komunistička komisija za ratne zločine prikupila nakon rata iz arhiva NDH sugeriraju da je, za razliku od drugih civilnih vlasti u NDH, ličnost velikog župana često bila duboko uključena u upravljanje civilnom upravom, vojskom i ustaškom organizacijom svoje regije, pri čemu je ovim drugim često upravljao lično.[70] Treće, mada bi se moglo učiniti da su lokalne ustaše djelovale po naredbi lokalnih i regionalnih zvaničnika

kad su hapsili pripadnike srpske zajednice, oni su na raspolaganju imali i izvjestan prostor da poduzimaju nasilničke akte kad su to smatrali pogodnim i da ubijaju svoje zarobljenike po vlastitoj volji, i to su činili na svoje načine, koji se ovdje vide kao "užasni i barbarski". Vjerovatno je da ovu autonomiju nisu odobrile samo više vlasti, već da je ona bila nešto za što su lokalne ustaše smatrale da imaju pravo. Kako je jedan vojni komandant NDH iz susjedne regije zabilježio sredinom maja, kada bi bilo ko pokušao obuzdati njihove nasilne akcije, oni bi insistirali na svom pravu da "vlast ostane u njihovim rukama".[71] Drugi, koji je pisao o ponašanju ustaša što su djelovali blizu sela Martin Brod i Doljani (smještenih južno i zapadno od Kulen-Vakufa), opisao je njihovu reakciju na njegovu kritiku njihovog ponašanja u jednom izvještaju napisanom početkom jula: "odgovorili su da za njih ne postoji nikakva [viša] vlast, i da oni mogu činiti što god im volja".[72] Ovaj nalaz može pomoći u objašnjenju zašto se, između ostalih faktora, nasilje protiv pravoslavnog stanovništva dešavalo s takvim značajnim regionalnim varijacijama tokom 1941. S ovlaštenjem centralnih i regionalnih vlasti, mada su često negdje mogle djelovati uz malo ili nimalo nadzora, te grupe su mogle posezati za nasiljem kad god su i gdje god su to htjele. Ta dinamika je slična i u drugim kontekstima, kao što je regija Jave u Indoneziji tokom masovnog nasilja u toj zemlji 1965. godine: "Mada ohrabreni i, u nekim slučajevima, čak naoružani od države", zapisao je Robert Hefner, "aktivisti u ravnici u prvim su fazama djelovali dosta nezavisno od vlade ili vojske."[73]

Rijetka dokazna građa o gnjevnim protestima oficira italijanske vojske, zabrinutim telefonskim pozivima lokalnih zvaničnika NDH nadređenima u Bihaću, te njihovom kasnijem sastanku licem u lice s Kvaternikom, tako bacaju svjetlo na ključni mikromehanizam inicijalne faze lokalnog nasilja u toj regiji. Regionalne vlasti NDH izdavale su naredbe za fizički progon dijela stanovništva koji su percipirale kao srpsku zajednicu, ali su ostavljale prostor za lokalno tumačenje njegove provedbe, za što su izgleda lokalni akteri smatrali da imaju ovlasti. A sve je činjeno bez skoro ikakvog traga na papiru.

U selu Bubanj taj osjećaj da imaju pravo provoditi nasilje prema lokalnim uslovima rezultirao je još jednim danom masovnog ubijanja. Na koncu, izvještaji vojske NDH sugeriraju da su ustaše pobile 152 seljana i spalile približno dvadeset njihovih kuća. Ali komandanti će kasnije priznati da su neka tijela bila potpuno spaljena a da u nekim domaćinstvima nije ostao nijedan preživjeli, zbog čega je teško bilo precizno utvrditi broj mrtvih.[74] Svjedočenja preživjelih sugeriraju da je bilo oko 270 žrtava.[75]

Ono što je omogućilo brzu mobilizaciju ustaša bila je percipirana sigurnosna prijetnja koju je predstavljao lokalni pravoslavni živalj, što sugeriraju pucnjava na lokalne ustaše koju su otvorile nepoznate osobe i prijetnje upućene

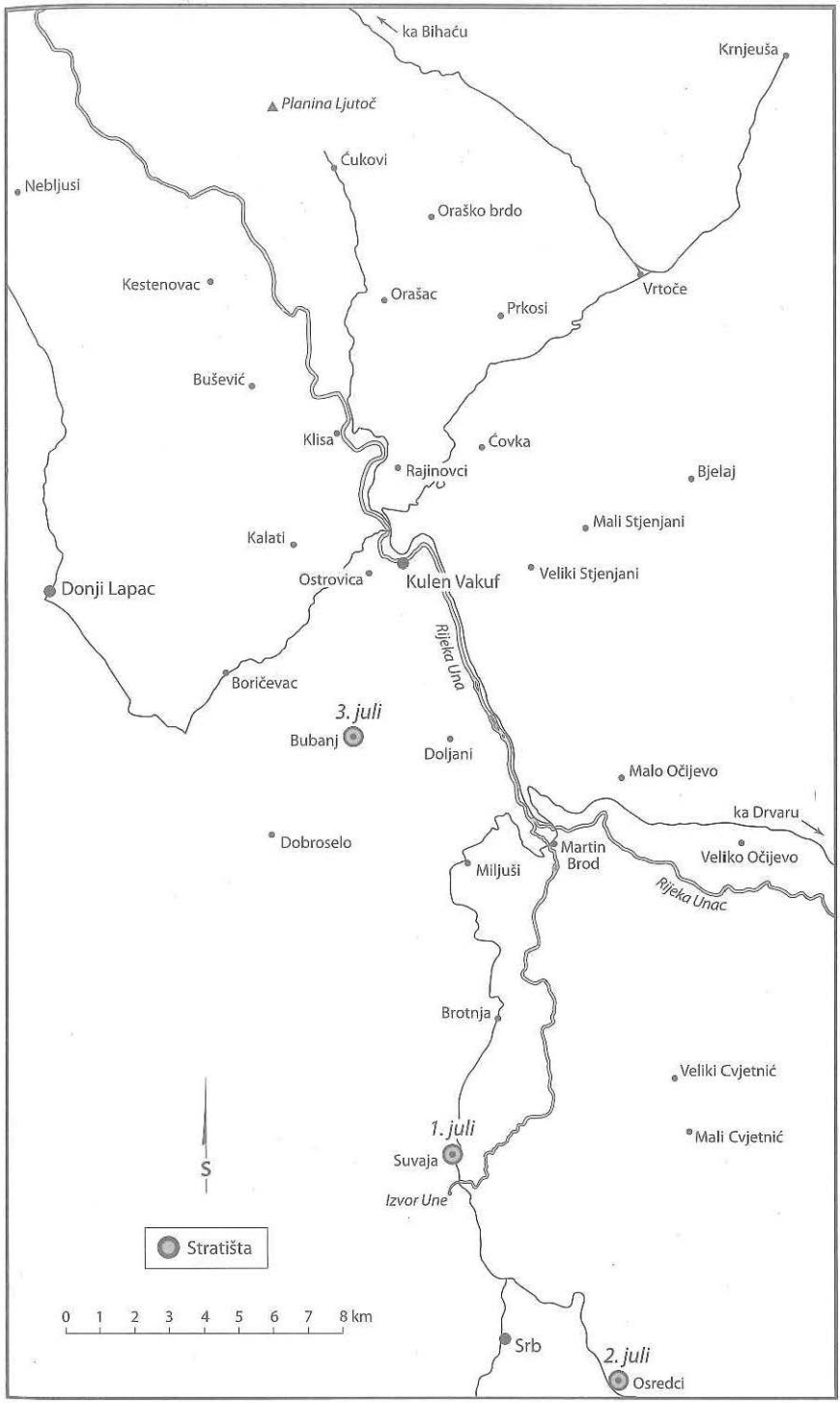

Mapa 8. Prvi talas ustaškog nasilja, 1–3. jula 1941.

Stani Pavičić. Ali u tome su učestvovali i mještani katolici i muslimani, koji nisu bili izloženi direktnoj prijetnji, pogotovo se to odnosi na neke od njih iz Kulen-Vakufa i obližnjih sela Ostrovica i Boričevac.[76] Izvori sugeriraju da su njihovi motivi da se uključe u napad bili tijesno povezani s prilikom za pljačku komšija. Preživjeli su se vratili u Bubanj nekoliko dana kasnije da spase što se spasiti moglo u svojim domovima. Otkrili su tek gole zidove i mrlje krvi; mještani katolici i muslimani odnijeli su sve ostalo.[77] Vojni komandanti NDH kasnije su zabilježili da su "muslimani iz Kulen-Vakufa također došli i naročito su se uključili u pljačku stoke iz štala i s pašnjaka, kao i u izvlačenje stvari iz kuća". Među njima su bili Suljo i Ibrahim Pehlivanović, obojica iz Ostrovice. Neki mještani Bubnja su ih znali jer su ranije tu kupovali ovčije kože. Dokumenti NDH sugeriraju da su ih ranije lokalne tenzije i sukobi naveli da učestvuju u pljačkanju: "Zbog šuma koje čine granicu između Bubnja i Ostrovice u godinama pred rat dešavale su se tuče i međusobna osveta" oko korištenja tih resursa.[78] Slične tenzije postojale su i između nekih pravoslavnih mještana Bubnja i katolika iz obližnjeg sela Boričevac, čija su se polja međusobno graničila. Prema lokalnim historičarima, sukobi, čak i borbe, dešavali su se među njima oko međa njihove imovine.[79] Čini se da su u nekim slučajevima lokalne ustaše raspaljivale plamen tih sukoba među pojedincima kako bi mobilizirali mještane u svoje napade.[80] To može objasniti učešće najmanje sedmorice ljudi iz šire porodice Markovinovića iz Boričevca.[81]

Dokazi iz drugih dijelova NDH potkrepljuju ideju da su lokalne ustaške vođe bile u stanju okupiti lokalno ljudstvo tako što su mještanima sela pružali neočekivanu priliku da "izravnaju račune" za nepravde iz prošlosti. Početkom juna su, naprimjer, u Hercegovini ustaše ubile skoro 170 seljana pravoslavaca, a onda podijelili preko 5.000 grla njihove stoke mještanima muslimanima da se brinu o njoj dok ustaše ne odluče kako će je iskoristiti. U jednom izvještaju o tom ubijanju regionalni vojni zvaničnici NDH, koji su podržavali to nasilje, zabilježili su da oduzimanje stoke "ni izdaleka ne predstavlja vrijednost stoke koju su Srbi u gatačkom kraju oduzeli muslimanima 1918. godine".[82] Ispravljanje onog što se percipiralo kao nepravda iz prošlosti bilo je dio opravdanja za nasilja u lokalnoj zajednici, što se odnosi i na kulenvakufski kraj. "Ja sam bio siguran", sjeća se jedan preživjeli, "da bi ustaše iz Boričevca okrivile mene i mog oca za svaku sitnicu koja se desila u prošlosti."[83] Oni koji su preživjeli napad na Bubanj spominjali su da su im se mnoge njihove komšije iz Boričevca, koji su postali ustaše, svetili za ono što su smatrali nepravdom iz prošlosti, i to ne samo ubijanjem; u tom selu oteli su najmanje 750 grla stoke.[84]

Sukobi oko korištenja prirodnih resursa i vlasništva nad stokom često su bili lični i intenzivni, i mogli su lako poslužiti kao katalizator za brzu anta-

gonističku kolektivnu kategorizaciju, kao što su naučnici zapazili u drugim kontekstima, poput južnoazijskog.[85] Naprimjer, u junu 1941. u području Sanskog Mosta, na sjeverozapadu Bosne, Trivun Stojković se posvađao sa svojim muslimanskim komšijama oko onoga što je smatrao da je njihovo nepravedno korištenje zemlje koju je smatrao svojim pašnjakom. "Vi Turci", vikao je na njih, "jebem li vam mater. Znate da je ovo [pašnjak] srpsko. Jebem vam vašu državu, jebem vam vašu vladu, i jebem vam one koji su je stvorili i koji vam dozvoljavaju da to radite."[86] Iskazi svjedoka i optuženih osoba, prikupljeni tokom poslijeratnih komunističkih suđenja za ratne zločine, sugeriraju da je u nekim odnosima među komšijama u blizini Bubnja i Kulen-Vakufa bilo mnogo sličnih tenzija oko dugih sporova. I u odgovarajućim okolnostima mogle su planuti. U nekim slučajevima svađe oko korištenja zemlje prije rata su neke ljude navodile na to da grade ograde kako bi spriječili komšije da koriste pašnjake, što je dodatno pomagalo ključanju ličnih netrpeljivosti.[87] Ne treba biti iznenađenje što su neki mogli biti brzo mobilizirani da napadnu svoje komšije kada im se za to ukazala prilika.

Ovdje se moramo oduprijeti pretpostavci da oni koji žive blizu jedni drugih, i koji se međusobno poznaju – odnosno "komšije" – trebaju imati pozitivnije odnose od onih koji ne žive blizu. Kriminološki i sociološki dokazi već decenijama ukazuju na to da će nasilje vjerovatnije izbiti među ljudima koji se dobro poznaju.[88] Ipak, to i dalje zbunjuje neke naučnike koji proučavaju političko nasilje i genocid, i koji, čini se, promatraju masovno nasilje među komšijama kao nešto šokantnije i nešto što više zbunjuje, kao da bi fizička blizina i svakodnevna bliskost trebale nekako ljudima pružiti veću otpornost na sukob i fizičko nasilje.[89] Dokazi iz kulenvakufske regije sugeriraju da se može desiti i suprotno: to što ste nečiji "komšija" moglo je zapravo biti temelj za sukobom opterećene društvene odnose. Postojanje sukoba, međutim, *ne mora proizvesti nasilje u stabilnim prilikama* – što zaslužuje da bude naglašeno – ali ipak može eksplodirati u nasilno ponašanje ako jednoj strani situacija pruži priliku da na odlučujući način silom razriješi lokalni sukob.

Ova historija ličnih napetosti među nekim komšijama išla je pod ruku s činjenicom da mještani dobro znaju šta je čije. "Posebno mještani [ustaše]", prisjećao se jedan od preživjelih napada u Bubnju, "Kovačevići, Markovinovići, Pehlivanovići i drugi – oni su znali svaki pedalj zemlje u Bubnju i nije im trebao vodič."[90] To što su dobro znali šta komšija posjeduje ove je ljude stavljalo u idealnu poziciju da učinkovito pljačkaju, a taj je čin potom mogao izazvati sukobe među njima. Kao što se jedan preživjeli napada prisjećao: "Ustaše iz stjenovitih brda oko Bubnja, ili oni koji su živjeli u blizini, kao Stević Kovačević, Ilija i Dujo Pavičić, Milan Miškulin, Josina Markovinović i ostali, bili

su oni koji su odlučivali čiju će kuću zapaliti, a čiju poštedjeti, čiju imovinu opelješiti i uništiti, gdje uzeti stoku, kome je dati, i kome dati ostale ukradene stvari, kao što su žito i ostalo. Najveći sukobi dešavali su se tamo gdje su se našli novac, satovi i slične stvari. Ustaše su sve pokrale. Čak su se međusobno tukli oko ukradenog."[91]

Želja za pljačkom brzo se širila na dijelove neustaškog katoličkog i muslimanskog življa, što je onda stvaralo tenzije između njih i vojske NDH. Kako pokazuje izvještaj jednog oficira koji je 4. jula došao u Bubanj: "Po dolasku u Bubanj naša jedinica je uhvatila dvojicu seljaka kako kradu iz napuštenih kuća. Treba napomenuti da su ti seljaci pokušali uvjeriti vojnike da su netom prije vidjeli dvojicu četnika u šumi. Bilo je jasno da su željeli da vojnici odu kako bi mogli nastaviti s krađom."[92] Prilika za iznenadno bogaćenje lako je proizvodila takve pokušaje varanja onih za koje se smatralo da su bar nominalno na istoj strani. Mada je izvjesno da su se ubijanje i krađa u Bubnju dešavali na etničkoj osnovi, krađe do kojih je dolazilo nakon pokolja pokazuju kako je ta distinkcija veoma zavisila od situacije. Samo dvadeset i četiri sata nakon što je ubijanje prestalo, vojska NDH je sada bila u sukobu s mještanima nesrbima oko toga šta činiti s preostalom srpskom imovinom.[93] Naučnici su zapazili slične svađe unutar grupa oko raspodjele opljačkanog nakon nasilja među zajednicama u drugim kontekstima, poput Ruande i Poljske pod njemačkom okupacijom.[94] "Etnička pripadnost" ovdje zaslužuje našu pažnju samo kao jedna od osnova na kojima se dešava sukob; ta je osnova koegzistirala s drugima, i njezin značaj je doživljavao uspone i padove u skladu sa situacijskim dinamikama na terenu koja se brzo mijenjala. Nečija percipirana etnička kategorija nije na neki način automatski određivala kako će se osoba ponašati.[95]

Učešće mještana u napadu na Bubanj poticalo je i druga kratkoročna zamjeranja, od kojih neka nisu imala osnova u prošlim ekonomskim nepravdama, ili u želji za krađom, već prije na ranijim sukobima u proljeće 1941. Nakon aprilskog poraza Jugoslavenske vojske, grupa vojnika pravoslavaca iz Suvaje pretukla je, čini se, grupu katolika koji su pozitivno govorili o uspostavi NDH. Prema jednom savremeniku, "ljudi [mještani] su vjerovali da je ovo [incident] navelo ustaše da se požele osvetiti".[96] Takvi incidenti ne objašnjavaju zašto je došlo do napada na pravoslavna sela onda i tamo gdje su se oni desili, već nam daje drugi element konteksta na mikronivou koji nam pomaže da objasnimo zašto neki ljudi, kada im se pruži prilika, mogu iznenada biti mobilizirani da krenu u napad na svoje komšije.

Konačno, surovost napada – ubijanje žrtava sjekirom, strijeljanja s više metaka, spaljivanje živih nenaoružanih žena i djece, vađenje fetusa iz utrobe trudnice i namjerno ostavljanje njihovih leševa na otvorenom da bi ih životinje

poslije pojele – te izuzetno surove metode ubijanja i bacanja leševa sugeriraju da je neka vrsta lokalno usađene želje za osvetom morala u tome igrati izvjesnu ulogu. Psiholozi i kriminolozi su zapazili da ubijanje među ljudima koji su se prethodno poznavali i bili posebno kivni jedni na druge, kao što to biva među članovima jedne porodice, često karakterizira mnogo veći nivo nasilja – koje nadaleko premašuje nasilje potrebno da se izazove nečija smrt. Kada se u takvim slučajevima koriste puške, broj ispaljenih metaka je znatno veći; kada se koristi nož, počinioci su često žrtve ubadali više puta.[97] Slična dinamika vjerovatno djeluje i u slučaju nasilja među bliskim komšijama, pogotovo među onima koji su umiješani u frustrirajuće svakodnevne sporove koji redovno izbijaju. Kada se u takvim slučajevima pojavi neočekivana prilika za osvetu, metode nasilja mogu biti žestoke i silovite; ali mogu imati i svoju unutarnju logiku s obzirom na intimnost mnogih društvenih sukoba u lokalnoj zajednici.

Tako, mada je ono što se percipiralo kao sigurnosna prijetnja bilo okidač za odluku da se napadne Bubanj, šira mobilizacija mještana bila je moguća zato što se pozivalo na ranije ljutnje nekih muslimana i katolika toga kraja. Na ovo saznanje se nailazi i u drugim kontekstima diljem svijeta. Naučnici koji se bave proučavanjem nasilja u Južnoj Aziji, kao što je antropologinja Veena Das, zapazili su slične dinamike u malim zajednicama, te tvrde da je "nasilje pružilo mogućnost da se poduzme akcija u vezi s dugoročnim problemima i da se oni razriješe jednim udarcem".[98] U svom radu o lokalnoj dinamici genocida u Ruandi Timothy Longman je ustanovio da su blokade na cesti, zbog kojih su mnogi izgubili život, često "postajale instrumentima lične osvete".[99] U Gvatemali je početkom 1980-ih jedan seoski učitelj zapazio da je "postalo sasvim lako riješiti se neke osobe iz osvete ili drugih ličnih neslaganja", pogotovo ako osobu prijavite vojsci.[100] Kad je riječ o gerilskim sukobima u Missouriju tokom Američkog građanskog rata, Michael Fellman je pokazao da su se "neregularne jedinice milicija priključile oružanim snagama ili su koristile svoj vojni status da uzvrate za nedjela koja su činjena njima i njihovim porodicama".[101] A u analizi masovnog nasilja u Indoneziji 1965. godine Leslie Dwyer i Degung Santikarma sugeriraju da je "mnogo nasilja bilo zapravo... motivirano društvenim sukobima koji su bili lokalni, različiti i nestalni", pri čemu su im mještani kazivali priče "o ljudima koji su ubijani zbog zemlje, zbog naslijeđa ili ličnih problema kao što su dugo upamćene uvrede ili seksualna ljubomora".[102]

Sve ove spoznaje potpadaju pod sugestivni pojam "privatizacija politika" – "izravnavanje računa" koje ljudi ponekad poduzimaju kad im se, u momentima prevrata, pruži neočekivana prilika za to – kako je historičar Jan Gross formulirao u svojoj utjecajnoj i važnoj studiji o sovjetizaciji dijelova istočne Evrope.[103] Napad na Bubanj nije tek pružio katolicima i muslimanima tog mje-

sta neočekivanu priliku da ukradu ogromne količine stoke i drugih dobara, do čega oni inače ne bi mogli lako i brzo doći; on im je i dozvolio da primijene nasilje kako bi se brzo osvetili za bivše nepravde.[104]

Dvije važne mikrodinamike se, tako, pojave nakon što razmotrimo tri uzastopna dana ubijanja u Suvaji, Osredcima i Bubnju, gdje je ubijeno 400 do 500 ljudi, većinom žena, djece i starih.[105] Prva je da su uzajamno hranjeni strahovi bili ključni faktor. Oni koji su klasificirani kao "Srbi" izbjegli su u šume iz straha da će trpjeti daljnji ustaški progon. Regionalne i lokalne vođe NDH su se, potom, bojale da se ti ljudi spremaju da ih napadnu, a srpski ustanak koji je izbio u Hercegovini dao im je razlog da vjeruju da bi uskoro i u njihovoj regiji mogao izbiti oružani ustanak. U ovom slučaju čini se da je potonja eksplozija masovnog ubijanja Srba od strane ustaša vođena samogeneriranim osjećajem defanzivnog masovnog nasilja. To je opća dinamika koju su naučnici zapazili i u drugim kontekstima, naprimjer u napadima na Indijance na jugozapadu Amerike, genocidu u Ruandi i slučajevima nasilja u Šri Lanki. Svaki ovaj slučaj pokazuje kako počinioci mogu dramatično intenzivirati nasilje iz straha od *potencijalne* osvete žrtve.[106]

Druga mikrodinamika bila je to što je u velikoj mjeri postojala neusklađenost između onih koji su operaciju naredili, od kojih je većina bila zainteresirana za čišćenje područja od nehrvata i gušenje percipirane srpske prijetnje, i većine mještana na terenu, koji su ubijali i krali. Među počiniocima na terenu stara lična zamjeranja i situacijska želja za brzim materijalnim bogaćenjem bili su glavni faktori koji su omogućili njihovu mobilizaciju da učestvuju u nasilju. Nema dokaza koji bi sugerirali da su lokalni počinioci imali bilo kakvu sistematsku obuku o tome kako se podvrgnuti autoritetu državnih organa i kako slijediti njihove naredbe da počine nasilje nad svojim komšijama. U drugim slučajevima, poput policajaca koji su vršili torturu u Grčkoj krajem 1960-ih i početkom 1970-ih, socijalni psiholozi su pokazali da su kreirani detaljni programi obuke – i da su, štaviše, bili neophodni – kako bi se "normalni" ljudi naučili da slušaju osobe od autoriteta i vrše intimne akte nasilja, i to u dužim periodima. Ovdje se implicira da bez takve sistematske obuke u vršenju nasilja ranije sklonosti tih pojedinaca, o kojima često govorimo kao o "nečijim sinovima" ili "običnim ljudima", vjerovatno ne bi dovele do toga da postanu mučitelji. U kulenvakufskom kraju je, nasuprot tome, upečatljivo nepostojanje te detaljne obuke, koju neki smatraju potrebnom da se proizvedu "djelatnici nasilja".[107] Umjesto toga, postojala je jedna manjina ljudi vođenih međusobnim lokalnim sukobima, željom za osvetom, i sklonih pljački, što je neke pojedince predodredilo za nasilje. U stabilnim prilikama takve tendencije su teško – ili

nisu nikako – dolazile do izražaja. Ali kada im je početkom ljeta 1941. pružena neočekivana prilika, ti ljudi su izbili na površinu. I čini se da gotovo nikakva obuka ili navikavanje nisu tim osobama bili potrebni da pokrenu talas ubijanja, pljačke i razaranja.

Napad na Bubanj samo je potakao proces polarizacije među zajednicama i kolektivne kategorizacije. Gotovo svi koji su se uspjeli spasiti pobjegli su u šume, gdje su se krili od svojih komšija nesrba. Šačica preživjelih, poput Radeta Radakovića, uspjeli su se pretvarati da su mrtvi, ležeći među tijelima članova svojih porodica u spaljenim kućama, prije nego što su iskoristili priliku da pobjegnu u šumu. Nekad su znali stići s ranama koje su još uvijek krvarile da ispričaju svojim preživjelim rođacima i komšijama šta se u selu desilo, prepričavajući užasne prizore djece izbodene bajonetima, majki na koje je pucano dok im je na rukama još bilo tijesto jer su upravo spremale obrok i leševa njihovih najbližih spaljenih u svojim kućama.[108] Drugi, koji su uspjeli pobjeći, kasnije će se vratiti u Bubanj da vlastitim očima vide kakav su pokolj počinile ustaše. Šok i strah bili su dominantna prva reakcija, baš kao čovjekova nagonska želja da spasi sebe i svoju porodicu. "Zločini koje su počinile ustaše", zapisao je kasnije jedan savremenik tih događaja, "izazvali su ogroman potres u svijesti tih ljudi: sve što su ranije znali o svijetu, društvu i pravdi bilo im je srušeno."[109] Jedan drugi, koji je u to vrijeme bio dijete, sjećao se te iznenadne promjene: "Vijesti [o prvim ubijanjima] su jako teško primljene. To se moglo vidjeti na licima našeg naroda i u njihovoj spoznaji – da se nešto veliko, ogromno i čudno promijenilo."[110] Tek dan-dva poslije mnogi drugi u pravoslavnim selima tog kraja saznat će za nasilje. A kako su te priče prenošene tako su udarni talasi potresali jednu kuću za drugom.[111]

Kod nekih se javila želja da uzvrate udarac. Jedan lokalni historičar koji je krajem 1960-ih razgovarao s preživjelima zabilježio je da su mnogi mještani brzo počeli zamišljati "kako bi izgledale prve bitke protiv neprijatelja koji nije poštedio ni staro ni mlado u Bubnju".[112] Memoari sugeriraju da su nakon napada na Bubanj ti ljudi počeli skupljati oružje i organizirati straže i patrole kako bi se oduprli ustašama ako bi krenuli u šume.[113] Dovoljno je pogledati broj i sastav mrtvih da bi se shvatilo koliki je bio njihov osjećaj opustošenosti i želje ne samo za samoodbranom već i za osvetom. U Suvaji je barem dvadeset i šest širih tamošnjih porodica izgubilo više svojih članova, pri čemu su neke potpuno izbrisane s lica zemlje.[114] Muškarci koji su ranije pobjegli u šumu vratili su se u selo i zatekli unakažena i spaljena tijela svojih majki, supruga, sestara i male djece.[115] Ustaše su pobile barem četrdeset i pet pripadnika velike porodice Keča u tom selu, uz oko 115 njihovih komšija.[116] U Bubnju je svako od četrdeset i tri domaćinstva izgubilo barem jednog člana porodice. Od četrdeset

i osam ubijenih mještana više od polovine su bila djeca mlađa od petnaest godina, a od njih je desetero imalo pet godina ili su bili još mlađi. Nakon napada riječi jednog preživjelog "Osvetit ću im se!" brzo su postale mantra mnogim drugim.[117]

Nivo straha među zajednicama i polarizacije veoma je porastao nakon napada počinjenih 1–3. jula. Većina preživjelih s kojima su vojni komandanti NDH kasnije razgovarali kako bi rekonstruirali šta se desilo u Bubnju nije bila spremna svjedočiti iz straha da će izazvati novo nasilje lokalnih ustaša. Neki, koji su mjesecima kasnije dali izjave Komesarijatu za izbjeglice nakon što su stigli u Srbiju, koja je bila pod njemačkom okupacijom, prisjećali su se kako su iz svojih skloništa u šumi gledali lokalne ustaše kako jedu i piju sa svojim porodicama i mirno promatraju kako se Bubanj uništava i pljačka. To iskustvo je duboko promijenilo njihovu percepciju bivših komšija. "To su bile naše komšije kojima smo činili usluge... [a sada] oni više ništa ne osjećaju prema nama. Jedina im je želja da Srbi nestanu, da nam otmu imovinu, da srpsko žito stave u svoje hangare."[118] Ono što je mnoge šokiralo bilo je to kako je nasilje prekinulo – bukvalno preko noći – lokalne međuljudske veze koje su postojale decenijama, pa i duže. Jedan lokalni historičar koji je preživio ratne godine prisjećao se da su ubijanja iznenada promijenila običaj koji je vladao među mnogim mladima iz tog kraja da zajedno izvode stoku na planinske pašnjake. Prije ljeta 1941. oni su se družili na istim onim mjestima gdje su "njihovi očevi, djedovi i pradjedovi zajedno čuvali stoku". Ova tradicija je iznenada prekinuta kako su se širile vijesti o nasilju.[119]

Iznenadni šok zbog masovnog nasilja nije prekinuo samo te dugotrajne obrasce lokalne interakcije; njegovi naknadni udari dodatno su izazivali sve veću opsjednutost osvetom, što je sugeriralo da bi uskoro moglo doći do daljnjih talasa ubijanja. Jedan katolik iz Bubnja rekao je vojnim vlastima NDH da mu je komšija, pravoslavac Vojin Šarac, prišao tokom samog napada. "Vi Hrvati sada nas bacate žive u bezdan", rekao je. "Ali mi ćemo biti oni koji će ovo završiti."[120] Treći uzastopni dan neviđenog masovnog nasilja učinio je da neka vrsta osvete postane sve vjerovatnija. Operacije čišćenja s ciljem da se protivnik preduhitri, poduzete tobože kako bi se pojačala sigurnost, sada su izazivale reakcije koje su, kao što je politolog Barry Posen zapazio u drugim kontekstima, zapravo počinioce masovnog nasilja činile manje sigurnim.[121] Priroda tih ubijanja, pri čemu su ciljani ljudi bez obzira na njihovo stvarno ponašanje, izbrisala je princip prestupa. Njihovo nasilje je jasno demonstriralo da više ne vrijedi ranije razumijevanje odnosa između zločina i kazne. Sada je jednostavno to da ste smatrani članom neke grupe na nekom mjestu koje je napadnuto bilo dovoljno da vam donese smrtnu kaznu.[122] Za one koji su bili meta priroda

ustaškog nasilja suočila ih je sa dva mučna izbora: biti ubijen ili nekako uzvratiti. Svojom politikom progona vlasti NDH su tako brzo stvorile uslove za pojavu nasilnog otpora i potencijalno izazvale vlastitu destabilizaciju.

Iznenađujuće je da eksplozija nasilja do koje je došlo 1–3. jula nije zahvatila ostatak tog kraja. U neposrednoj blizini, zapadno, istočno i sjeverno od Kulen-Vakufa, znatan broj pravoslavnih sela nije doživio masovno razaranje u ovom istom periodu, niti tokom nekoliko sedmica kasnije.[123] Umjesto toga, lokalne ustaše u Kulen-Vakufu i okolini nastavile su primjenjivati mnogo selektivniji pristup u korištenju nasilja kako bi se domogli ekonomskih resursa svojih pravoslavnih komšija. Pitanje je – zašto?

Ovaj obrazac će trajati od sredine maja, kada lokalne ustaše počinju obilaziti ta sela kako bi krali stvari iz domaćinstava i stoku te tražili novac.[124] Dokazi sugeriraju da je, mada je svakako tokom tih pljački bilo prijetnji i premlaćivanja, bilo malo ubistava, a nije bilo ni velikih pokolja. U junu ustaše počinju slati ljude da obavijeste neke od najistaknutijih pojedinaca u tim selima da moraju donijeti određenu sumu novca u Kulen-Vakuf.[125] Većina je, izgleda, na to pristala, pa su dolazili sami ili uz ustašku pratnju jer su smatrali da nisu ništa loše učinili te da se nemaju čega bojati. "Ovo je vlast kao i sve druge", govorili su neki. "Oni [samo] gledaju one koji su maltretirali Hrvate u staroj [Kraljevini] Jugoslaviji", govorili su drugi.[126] Nekad se tim pojedincima dopuštalo da se vrate kući nakon što bi donijeli novac i proveli neko vrijeme u improviziranom zatvoru u gradu, dok su neke druge ustaše ubile. Čovjek koji je doživio tu sudbinu bio je bivši načelnik Kulen-Vakufa Vlado Milanović, čiji je otac Vukosav bio onaj pravoslavni svećenik što je branio mještane muslimane od pravoslavnih seljaka koji su 1918. godine tražili osvetu.[127] Mnogi ubijeni pojedinci bili su bivši političari i nosioci ekonomske moći u tom kraju, što sugerira selektivnu prirodu nasilja, pri čemu je cilj bio brzi prenos te moći na lokalne ustaše.

Ono što zapanjuje, međutim, jeste da se ovaj selektivni pristup nasilju zadržao manje-više čak i nakon masovnog ubijanja 1–3. jula u Suvaji, Osredcima i Bubnju. Ova varijacija sugerira da nije bilo zamišljeno da se odluka da se posegne za masovnim nasiljem primijeni šire, čak ni u tom kraju, u kojem se progon – uključujući selektivno ubijanje – onih koji su percipirani kao Srbi već dešavao. Čini se da bi, bez vanjskog pritiska viših vlasti i stvarne ili percipirane prijetnje za sigurnost, lokalne ustaše u Kulen-Vakufu i njegovoj blizini bili zadovoljni da mogu i dalje primjenjivati prijetnje i ciljani teror kako bi uspješno opljačkali svoje komšije pravoslavce.

Nasuprot tome, u slučaju Suvaje i Osredaca regionalne vlasti u Bihaću su uznemirili incidenti u kojima su "četnici" navodno napali lokalne NDH vlasti,

i očito se spremali na opći ustanak. Kada su tamošnje ustaše tražile pomoć neposredno nakon niza navodnih pucnjava i prijetnji, regionalne vlasti – koje su već bile nervozne u želji da riješe "srpsko pitanje" – ubrzo će tamo poslati ogromne snage. Ipak, čak i tu su lokalni učesnici pokazali velik apetit za pljačku i primjenu nasilja s ciljem rješavanja dugih lokalnih sporova. Zbog nedostatka arhivskih dokaza teže je ustanoviti da je njihov strah zbog navodne sigurnosne prijetnje od pravoslavnog življa bio faktor koji ih je motivirao da počine nasilje. Ali sve govori u prilog tome da oni tokom sljedećih dana i sedmica nisu žurili da započnu slične napade na ostala pravoslavna sela u tom kraju. Umjesto da oponašaju nasilje počinjeno u Suvaji, Osredcima i Bubnju, lokalne ustaše posegnule su za ograničenijim pristupom – pljačkom, hapšenjem i selektivnim ubijanjem svojih zarobljenika – ali su ih ponekad i oslobađali. Općenito, nastojali su opljačkati imovinu i novac svojih komšija umjesto da ih fizički istrijebe.

Ubijanja 1–3. jula desila su se tamo gdje su se desila i onda kad su se desila – i ne istovremeno na drugim mjestima u istom kraju – uslijed potrebe regionalnih i lokalnih ustaških vođa da se zaštite od onog što su vidjele kao sigurnosnu prijetnju, konkretno, navodnu pobunu za koju su vjerovali da je organiziraju Srbi. Dokazna građa ne sugerira da su regionalne vlasti u Bihaću, poput velikog župana Ljubomira Kvaternika, izdale eksplicitne naredbe za masovno nasilje, koje bi se onda proširilo po cijelom tom području. Zapravo, neki dokazi sugeriraju da su centralne vlasti u Zagrebu možda čak ukorile vođe u Bihaću zbog pretjerivanja u pogledu prirode srpske prijetnje i zbog destabilizirajućeg nasilja koje su izazvali kao reakciju na to. Naprimjer, ustaški vođa u Donjem Lapcu Vinko Marinković uklonjen je (barem privremeno) s tog položaja uskoro nakon ubijanja u Bubnju. I upravo je veliki župan Kvaternik donio tu odluku.[128] I Marinković i Kvaternik bili su itekako uključeni u organizaciju napada na Suvaju i Osredce. Malo je vjerovatno da je Kvaternik iznenada promijenio stav o primjeni masovnog nasilja nad pravoslavnim življem. Prije će biti da ta iznenadna promjena smjera i Marinkovićeva smjena sugeriraju da su viši nivoi vlasti bili nezadovoljni zbog sve većeg lokalnog nasilja, čiji je porast već trećeg jula izmakao kontroli viših vlasti, a vodio je u destabilizaciju. Kvaternik je najvjerovatnije dobio instrukcije od viših vlasti.

Daljnju provedbu deeskalacije nasilja u ovom kraju predvodio je Juko Pavičić, državni tajnik u vladi NDH, čovjek koji je imao bliske predratne veze s nekim ljudima koji su sada bili ustaše u Boričevcu. Nakon ubijanja 1–3. jula on je izdao naredbu da se "ovo više ne smije dopustiti".[129] Prema lokalnim historičarima koji su intervjuirali savremenike tih događaja, Pavičić je onda zatražio sastanak s poznanikom iz Bubnja Nikicom Medićem. "Ubijanje je bilo neovisno djelo pojedinih ustaša", uvjeravao ga je, i dodao da niko u višim ešalonima

vlasti NDH nije znao za njihove namjere. Medić se sjećao da mu je Pavičić rekao "da će se sva stoka koju su ustaše uzele iz Bubnja vratiti zakonitim vlasnicima... i ako mene iko bude dirnuo, da će on to lično s tom osobom riješiti". Očito je bilo nemoguće shvatiti ozbiljno te tvrdnje i obećanja nakon ekstremnog nasilja koje se desilo prethodnih dana. "To što mi je rekao", primijetio je Medić, "shvatio sam kao prevaru."[130]

Tako je dramatična promjena ponašanja ustaša neposredno nakon ubijanja 1–3. jula za mještane bila iznenađenje koje su oni teško shvaćali i u njega su teško povjerovali. Ipak, ustaško nasilje je naglo prestalo. Čini se čak da je sad bilo moguće da neki preživjeli po hrvatskim selima krenu u potragu za svojom ukradenom stokom.[131] Dokumenti vojske NDH sačinjeni dvije sedmice nakon ubijanja u Bubnju potvrđuju ova zapažanja i dodaju da su lokalne vlasti čak preživjelima počele izdavati potvrde za ukradenu imovinu kako bi je u jednom trenutku mogli tražiti natrag. Vojska je mobilizirala seljake katolike da pomognu pri ukopavanju tijela ubijenih i dala im instrukciju da prikupe pokradenu stoku i brinu se o njoj dok se preživjeli ne vrate kući.[132]

Ipak, postojao je znatan jaz između regionalnih naredbi i lokalne provedbe, što je bio slučaj od same uspostave NDH. U kulenvakufskom kraju lokalne ustaše su nastavile djelovati prema vlastitim potrebama, pljačkajući pravoslavni živalj i ciljano ubijajući utjecajne ljude. Ali nakon ubijanja 1–3. jula oni nisu posezali za masovnim nasiljem. Njihovo ponašanje ne sugerira da im je prioritetna strategija bila ubijanje s ciljem istrebljenja – ili čak da im je to bio krajnji cilj – unatoč skorašnjoj zvanično odobrenoj primjeni masovnog ubijanja u Suvaji, Osredcima i Bubnju. Dijelom je možda razlog za ovo odstupanje to što vojska NDH nije zabilježila slučajeve "četničke" pucnjave niti napade srpskih seljaka na ustaše u šumama i selima u neposrednoj blizini, zapadno, sjeverno i istočno od Kulen-Vakufa. Bez jasnog znaka da su ljudi u tim selima naoružani i da koriste svoje oružje protiv predstavnika NDH, lokalne ustaše su se izgleda zadovoljile selektivnim nasiljem radi pljačke i "izravnavanja računa" na pojedinačnoj, prije nego na grupnoj osnovi.

Šire gledano, ova varijacija sugerira da je primjena masovnog nasilja riskantan izbor politike, posebno u kontekstima gdje centralne vlasti imaju slabu kontrolu nad svojim podređenim. Frakcije unutar grupa počinilaca mogu odlučiti da se uzdržava od ubijanja kad cijena postane višestruka i kad se nasilje više ne može lako kontrolirati. U slučaju NDH više vlasti su, čini se, osjetile da brzo gube kontrolu nad nasiljem za koje su ovlastili svoje podređene na regionalnom i lokalnom nivou. U kulenvakufskom kraju nasilje počinjeno 1–3. jula odmah je izazvalo raširen osjećaj da je nered u velikom porastu. To je navelo regionalne, možda čak i centralne vlasti da ustuknu i narede deeska-

laciju nasilja. Barem za neke lokalne ustaše ova promjena je bila dobrodošla. Primjena selektivnijeg nasilja bila je, barem za neko vrijeme, učinkovit način pljačke i prilika za rješavanje pojedinačnih lokalnih sukoba.

Ipak, malo toga će tokom ljeta 1941. godine ostati stabilno. Iskazi svjedoka i preživjelih sugeriraju da su tokom druge polovine jula lokalne ustaše, po naredbi lokalnih moćnika poput Miroslava Matijevića iz Kulen-Vakufa, Vinka Marinkovića iz Donjeg Lapca i Grge Pavičića iz Boričevca, sve više odustajali od strateške primjene terora radi pljačke svojih pravoslavnih komšija. Umjesto toga poduzimaju sve intenzivniju seriju hapšenja i pokolja, koji polako počinju ličiti na produženo, selektivno ubijanje jedne grupe. Počevši od 15. jula, ili negdje oko tog datuma, počeli su sve više ubijati ljude kojima bi naredili da se pojave u Kulen-Vakufu ili one koje bi hapsili po selima i onda ih dovodili u grad. Primarno mjesto ubijanja i odlaganja tijela bio je jarak blizu pravoslavne crkve u tom gradu i još jedan blizu škole. Počeli su ubijati i u obližnjim selima, poput Buševića i Dobrosela. Njihove žrtve sada više nisu bile samo istaknuti muškarci, već sve više žene, djeca i starci.[133] U drugim slučajevima, lokalne ustaše, poput jedne grupe iz Orašca, odvele su svoje zatvorenike nazad u njihovo selo, gdje su ih mučili i potom pobili.[134] Zajednička karakteristika tih operacija ubijanja bilo je učešće mještana muslimanskih i katoličkih sela tog kraja. U drugoj polovini jula sve će više koristiti duboke okomite jame u koje će bacati svoje žrtve, posebno jednu blizu Boričevca.[135] Dara Škorić Popović, mlada žena iz sela Nebljusi, preživjela je jedan od tih pokolja. Skoro sedam dana nakon što je sa svojim komšijama bačena u Boričevačku jamu ona se uspjela izvući. Kasnije se prisjećala da je prepoznala neke počinioce i rekla da su među njima bili Miroslav Matijević, Mehmed Altić, Huća Zelić i Mehmed Mušeta – sve mještani Kulen-Vakufa.[136]

Jedno od rijetkih svjedočenja osobe koja je preživjela pokolj baca dodatno svjetlo na promjenu dinamike nasilja. Vladimir Tankosić rođen je 1916. godine u Velikom Očijevu, selu smještenom u planinama jugoistočno od Kulen-Vakufa. Dvadeset trećeg jula 1941. pet muškaraca stiglo je u njegovo selo, a dvojica od njih – Hilmija Altić i Mahmut Kadić – bili su ustaše iz Kulen-Vakufa. Uhapsili su tridesetak muškaraca.[137] Rekli su im da ih vode na ispitivanje i prisilni rad te da će se brzo vratiti kući.[138] Umjesto toga, odveli su ih u Kulen-Vakuf i tamo ih držali zatvorene u gradskoj školi. Ustaše su ih tu svu noć tukle palicama. Sutradan su ih odveli prema Boričevcu. Čini se da većini njih nije bilo jasno da ih vode na masovno pogubljenje. To može biti objašnjenje zašto se oni nisu opirali dok su pješačili, što je bio slučaj sa većinom drugih za koje postoje svjedočenja preživjelih.[139]

Pred samim selom su ih skrenuli s ceste na seosku stazu. Na kraju ceste je bila rupa u zemlji, zapravo otvor duboke okomite jame. Mještani koji su znali za njeno postojanje pripisivali su toj jami mistične osobine. Vjerovalo se da je bez dna, ili da je puna zastrašujućih zvijeri, ili da je na dnu golemo jezero.[140] Kod jame su ih čekali Miroslav Matijević i još nekoliko drugih lokalnih ustaša. I opet, pokazujući da je i u njihovom slučaju primjena nasilja tijesno povezana s materijalnim dobitkom, oni će zarobljenicima narediti da predaju novac što su ga još imali kod sebe. Matijević i druge ustaše odveli bi onda svakog zarobljenika na rub jame.[141] Tankosićevo svjedočenje otkriva nam šta se tu desilo:

> Jedan me ustaša zgrabio i podigao mi glavu, a [Miroslav] Matijević mi je pucao u nju. Metak mi je ostao u glavi. Krv mi je potekla iz nosa, usta i ušiju i pao sam u jamu. Bila je duboka tridesetak metara. A onda su oni bacili veliki kamen na mene. Onda su bacili Nikolu Rodića, pa još jedan kamen za njim. Sve to vrijeme bio sam polusvjestan. Poslije su ubili još šestoricu.
>
> Pećina je bila puna mrtvih, tijela u raspadanju. Smrad je bio neopisiv. Crvi i gliste su po meni puzali, uvlačili mi se u usta i uši. Ležao sam među leševima. Tokom dana bilo je dovoljno svijetlo, pa sam mogao vidjeti da je u jami bilo desetak kolijevki s mrtvom djecom. Na mnogim leševima su bile iskopane oči. Bilo je i komada ljudskog mesa. Muškaraca i žena razne dobi. Jedva da sam se mogao pomaknuti. Svaku noć je ubijano još osam do deset ljudi i bacano u jamu.
>
> Treće noći Mile Pilipović iz Rajinovaca skočio je u pećinu. Matijević mu je ubio sina, dva brata i tri strica. Kada je on to vidio, skočio je. Ja sam se uzverao do njega. Prestravio se kad me je vidio. Poslije mi je bilo lakše jer sam imao s kim popričati. Cijelo to vrijeme niti smo jeli niti pili. Preživjeli smo ližući vodu sa stijena.[142]

Žrtva je sada bila cijela pravoslavna zajednica – muškarci, žene i djeca. Njihovo ubistvo bez obzira na njihovo ponašanje i bacanje njihovih tijela u duboke jame govori o tome da se prešlo na fizičko istrebljenje. Tokom posljednje sedmice jula 1941. godine ovaj scenarij ubijanja ponavljao se gotovo svaki dan, kako se prisjeća Tankosić. Ustaše su skupljale žrtve iz sela u kulenvakufskom kraju, poput Rajinovaca, Malog i Velikog Očijeva i Velikih Stjenjana. Odvodili su ih pješice u Kulen-Vakuf. Nakon jedne-dvije noći premlaćivanja u školi ubijali su ih na isti način kako su pokušali ubiti Vladimira Tankosića i Mileta Pilipovića. Posljednjih dana jula njih dvojica još uvijek su ležali na dnu Boričevačke jame. Bili su iscrpljeni, pokriveni crvima i glistama, a još uvijek poluživi na sve većoj gomili unakaženih leševa u stanju raspadanja.[143]

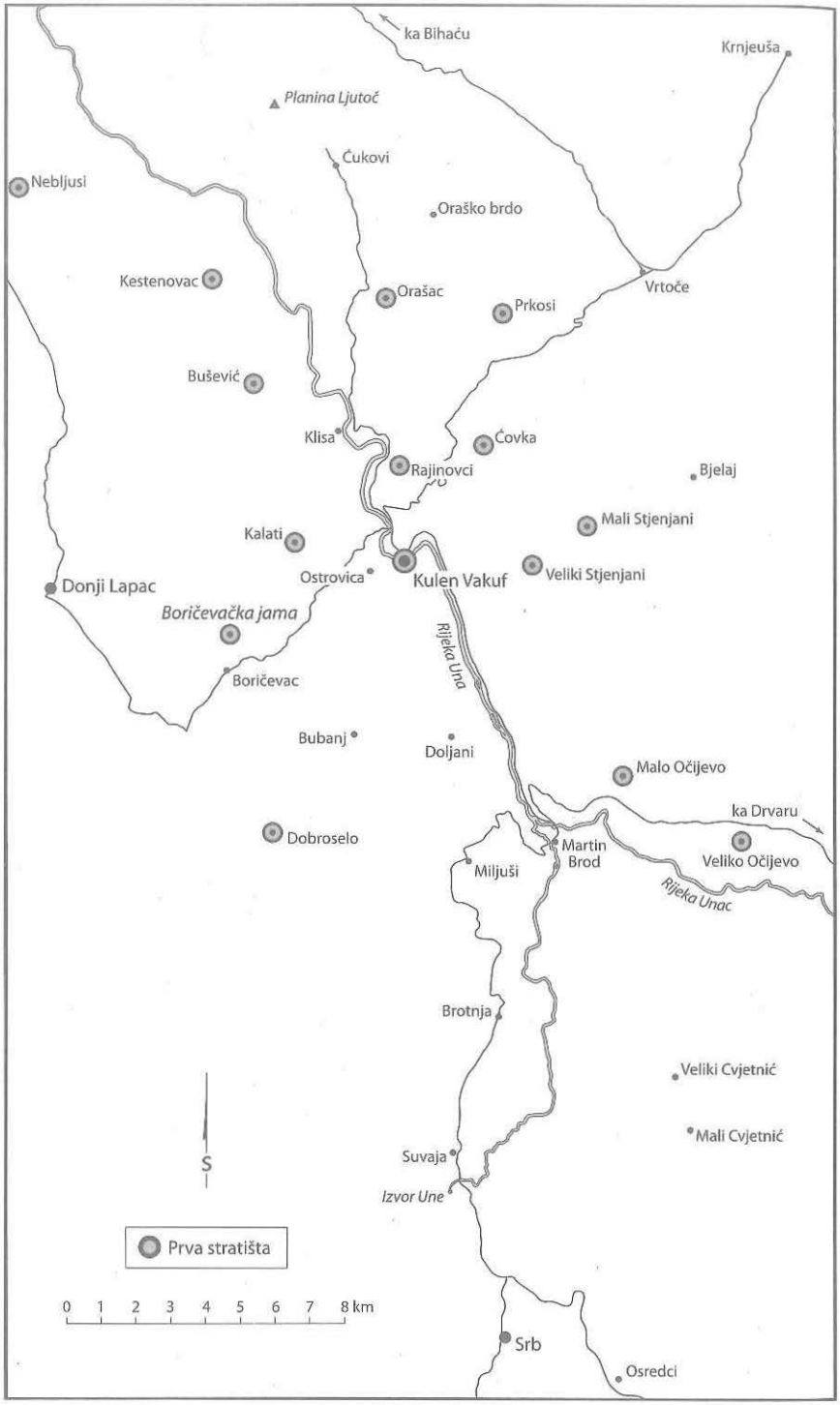

Mapa 9. Drugi talas ustaškog nasilja, kraj jula – august 1941.

Fotografija 7. Razglednica Kulen-Vakufa iz 1935. Razglednica je poslana 15. maja 1941, oko mjesec dana nakon što su lokalne ustaše preuzele vlast i oko šest sedmica prije nego što će oni pokrenuti talas masovnog nasilja. U Kulen-Vakufu jedno od mjesta ubijanja bila je pravoslavna crkva, na slici se vidi iznad munare džamije, i škola – veća zgrada, malo iznad centra grada, uzbrdo. Razglednica je u vlasništvu autora.

Za ta noćna ubijanja u Kulen-Vakufu, uz jarke blizu pravoslavne crkve i škole, ustaše su iskopale veliku rupu blizu željezničke stanice. Svjedoci su pričali da su Matijević i druge lokalne ustaše dolazili noću do improviziranog zatvora u školi i birali po desetak osoba. S baterijom u ruci odvodili su ih uzbrdo prema željezničkoj stanici. Tamo bi ih zaklali i bacali u rupu. Kad bi se ustaše vraćale s ovih ubijanja, svjedoci se sjećaju da su im ruke često bile krvave do lakata.[144]

Šta je to što objašnjava zašto su lokalne ustaše u kulenvakufskom kraju u drugoj polovini jula prešle na masovno ubijanje gotovo svih svojih zarobljenika? Teško je dati precizan odgovor na ovo pitanje. Ne postoji arhivska građa koja bi rasvijetlila odluku ljudi, poput moćnika Miroslava Matijevića, lokalnog ustaše. Nema dokaza koji sugeriraju da su regionalne vođe, poput Ljubomira Kvaternika ili Viktora Gutića, izdale konkretne pisane naredbe da se započne s masovnim ubijanjem, mada je moguće da su te vođe na neki način bile umiješane. Na koncu, znamo da su mogli dati zeleno svjetlo telefonski ili na sastancima licem u lice. Većina onog što znamo o ovoj fazi nasilja ne potječe iz dokumenata NDH, već prije iz svjedočenja preživjelih, kao i iz nekoliko memoara koje su napisali nesrbi koji su u julu 1941. živjeli u Kulen-Vakufu. Iz takvih izvora možemo sklopiti sliku o onome šta se desilo, ali je mnogo teže iz njih izvući odgovor na pitanje zašto s obzirom na to da su ti pojedinci bili žrtve i promatrači, a ne oni koji su donosili odluke. Tako mora ostati na nivou

spekulacije naše traganje za objašnjenjem o tome zašto se period relativnog mira nakon masovnog ubijanja 1–3. jula u drugoj polovini jula pretvorio u masovno ubijanje.

Dio onoga što nam može objasniti ovu promjenu bio je način na koji su vijesti o prvom talasu nasilja, 1–3. jula, utjecale na pravoslavna sela tog kraja. Glasine o pokoljima, spaljivanju i pljački u Suvaji, Osredcima i Bubnju stigle su sredinom jula do većine pravoslavnih sela. Rezultat je bio da je većina muškaraca, izuzev staraca, pobjegla u šume. Kako se sjeća jedan mještanin u svojim memoarima, sredinom jula "oni [ustaše] nisu mogli nigdje naći nijednog mladog čovjeka".[145] Lokalne ustaše su postale svjesne tih promjena jer su redovno obilazili ova sela radi krađe. Kao što je to bio slučaj krajem juna, čini se da je ovo stvorilo osjećaj straha da se muškarci koji se kriju u šumama pripremaju za napad. Kao rezultat, ustaše su provodile još gore nasilje nad onima koji su ostali u selima kao način da savladaju percipiranu prijetnju. U tom smislu, njihovo ponašanje postaje nalik onome što se desilo sedmicama ranije u Suvaji, Osredcima i Bubnju. Iako je njihovo nasilje izazvalo muškarce pravoslavce da bježe iz svojih sela, oni su ipak na tu percipiranu prijetnju odgovorili intenziviranjem nasilja nad pravoslavnim življem tog kraja. Ono što se dešavalo možda je bio osjećaj imperativne potrebe da se uništi prijetnja prije nego što se oni u šumama dignu na ustanak i počnu se svetiti.

Ova transformacija mogla je utjecati na jedan od centralnih faktora koji je mještane naveo da se pridruže ustašama: krađu. Kada su se pravoslavna sela počela prazniti, žive se više nije moglo tako lako pljačkati. Njihove kuće su, naravno, mogle biti opljačkane i stoka odvedena. Ali druga vrsta imovine, kao što su zlato i novac, mogla se odnijeti u šume i planine. Hapšenje i ubijanje su bili radikalniji način da se dočepa tih lakše prenosivih ekonomskih sredstava. Jan Gross je pokazao, u slučaju Poljske pod njemačkom okupacijom, kako za mještane ubijanje i ostavljanje tijela Jevreja nije bilo puko pitanje uklanjanja nepoželjnog stanovništva; te aktivnosti su bile i zgodna prilika za bogaćenje, posebno tako što su vađeni zlatni zubi i oduzimalo se sve vrijedno što je još uvijek bilo na (ili u) tijelima žrtava.[146] U kulenvakufskom kraju lokalne ustaše, poput Matijevića, bile su pažljive i krale novac koji su njihovi zarobljenici imali u džepu prije nego što bi ih bacali u okomite jame ili jarke. Dokazi sa šireg područja sugeriraju da su neke ustaše provjeravale zube svojih žrtava i vadili im zlatne prije nego što bi se otarasili tijela.[147] S gotovo svakodnevnim prilivom novih žrtava, ubijanje je sad, kad je pljačka živih ljudi u njihovim kućama postala teže izvodljiva, ustašama osiguravalo postojan priliv opljačkanog blaga. Sa svakim intenziviranjem nasilja prilike za laku pljačku su se smanjivale, što je moglo doprinijeti daljnjoj eskalaciji nasilja.

U našoj analizi ove plime i oseke lokalnog nasilja nedostaje razmatranje ponašanja drugog značajnog dijela stanovništva. Kako su "nesrbi", ali oni koji nisu bili ustaše, reagirali na neviđeno nasilje nad njihovim komšijama? Da bismo bolje shvatili zašto ubijanje na etničkoj osnovi može na datom mjestu i u datom vremenu postati uobičajena stvar, suštinski je važno ispitati ponašanje onih u zajednici koji nisu bili meta pljačke ili eliminacije. Dokazi sugeriraju da su mnogi od onih koje su vlasti smatrale "Hrvatima" bili zapravo zgroženi tim nasiljem. U NDH-ovim izvještajima o nadzoru vojni komandanti su zabilježili da su se u mnogim katoličkim selima mogli čuti protesti, često javni, pogotovo najistaknutijih stanovnika. "Dosad je bilo Boga", rekao je jedan, "a sada je došao vrag", misleći na ustaško ubijanje pravoslavnih komšija. Drugi je upitao: "Zašto se pravoslavci ubijaju kad su i oni kršćani kao i mi?" Masovna pogubljenja cijelih porodica zgranula su i ostale: "Za šta mogu biti krivi djeca, žene i starci pa ih treba ubijati?"[148] U izvještajima NDH o "raspoloženju naroda" sredinom jula je zabilježeno da kod mnogih nesrba uveliko raste neraspoloženje prema ustašama zbog njihovog nasilja. Pozivi da se oni razoružaju sve su se češće čuli.[149] Iskazi izbjeglica prognanih iz Bihaća koji su stigli do Srbije, koja je bila pod njemačkom okupacijom, potkrepljuju te dokaze iz arhiva NDH. Kao što je jedan od njih rekao: "Odnos lokalnog hrvatskog i muslimanskog življa [prema Srbima] bio je dobar, moglo bi se čak reći prijateljski. Mjere koje su ustaške vlasti preduzele protiv Srba nisu nailazile na odobravanje mještana, Hrvata i muslimana."[150] Takva osjećanja postojala su i u drugim regijama NDH, poput Korduna. Tamo su mještani katolici ustaško nasilje nazivali "sramotom za hrvatski narod, kulturu i katoličku vjeru". Bili su duboko uznemireni što njihove komšije pravoslavce, s kojima su prije 1941. bili u dobrim odnosima, sada ubijaju.[151]

Takva osjećanja neodobravanja i verbalni protesti nekima nisu bili dovoljni; umjesto toga, poduzimali su intervencije da spase živote svojih komšija. Kad je Nikica Medić krenuo u Kulen-Vakuf da kupi ulje i druge kućne potrepštine, njegov prijatelj musliman, drvosječa po prezimenu Muratović, smjesta ga je sakrio u svom dućanu, a onda kupio za Medića stvari koje su mu trebale. Upozorio ga je da ustaše ubijaju Srbe, ali je rekao i da to "ugledni ljudi ne mogu podnijeti". Onda je sigurno izveo Medića iz grada. Jedan kovač po imenu Murat upozorio je svoje prijatelje Jovu i Radeta Medića da su ustaše koje ubijaju Srbe u tom mjestu "pijanci i nezaposlene propalice" i da bi se trebali "sakriti u šumu... i reći narodu da više ne dolazi u grad".[152] Članovi katoličke porodice Hodak, koji su živjeli blizu sela Klisa, od kojih je nekolicina bila povezana s organiziranjem predratnih štrajkova u tom kraju, poduzeli su mjere da zaštite svoje pravoslavne komšije. Obrad Banjac, koji je živio u selu Bubanj,

dobio je upozorenje o predstojećim ustaškim napadima od Bože Markovinovića i od Mileta Krpana Jalšina, katolika iz Boričevca, te od kovača po imenu Adžekovac, kao i od trgovca Alije – obojica kulenvakufski muslimani. Neki od tih ljudi koristili su svoje lične veze da spriječe hapšenja ili oslobode već uhapšene. Nisu htjeli da njihove komšije idu u Kulen-Vakuf, gdje je bilo vjerovatno da će ih ustaše pobiti. Kada su bili svjesni da su ustaše na putu da napadnu neko pravoslavno selo, poput Buševića, otputovali bi prije njih kako bi upozorili svoje komšije da bježe. Također su spasili neke seljane u Rajinovcima, smještenim nasuprot njihovog sela, s druge strane Une, tako što su ih čamcem prebacili preko rijeke i onda ih skrivali u svojim kućama.[153]

Jedan bivši beg iz Kulen-Vakufa također je upozorio seljane u Rajinovcima da predstoje ustaški napadi. Njegova intervencija znatno je smanjila broj žrtava.[154] Ahmet Pehlivanović, koji živio u Ostrovici iznad Kulen-Vakufa, putovao je nekoliko puta u susjedno selo Kalati da upozori seljane o predstojećem ustaškom napadu. Ivan Đukulović, katolik iz istog sela, redovno je upozoravao svoje komšije o opasnostima s kojima su suočeni i jednom čak trčao ispred grupe ustaša koji su krenuli napasti selo da mještanima kaže da bježe. Oni koji su ga poslušali preživjeli su, a ostali su pobijeni. Sveto Zorić se sjeća kako je jedan musliman iz sela Orašac došao u njegovo selo i upozorio ga da ustaše planiraju pobiti sve muškarce. Zahvaljujući njemu, spašeno je 150 života.[155]

Čak su i neki mještani "nesrbi", koji su sarađivali s ustašama, ipak poduzimali akcije da spase svoje pravoslavne komšije. Muharem Dervišević iz sela Klisa bio je jedan od njih. Mada je dobio pušku od ustaškog načelnika Kulen-Vakufa Huseina Huće Zelića, on je otišao u obližnje selo Bušević noć prije planiranog ustaškog napada da svom komšiji Obradu Ljiljku i njegovim suseljanima kaže da bježe u šumu.[156] Ako nisu bili u stanju unaprijed ih upozoriti, neki su čak pokušavali intervenirati u toku ustaških napada. Priča se da je Ibrahim Vojić pristupio grupi ustaša koji su bili usred ubijanja i očajnički pitao: "Što ubijate ove zdrave ljude!?" Njihov odgovor je bio: "Ako ti nije jasno, i tebe ćemo ubiti!" I Vojića su pogubili.[157]

Međutim, čini se da su bili rijetki takvi slučajevi fizičkog nasilja nad nesrbima zbog toga što su pokušali intervenirati. Općenito, dokazi ne sugeriraju da su lokalni katolici i muslimani ustaše redovno primjenjivali silu protiv onih koje su smatrali pripadnicima svoje zajednice čak ni kada bi im se te osobe otvoreno suprotstavljale.[158] Ne čini se da je strah od odmazde zbog neučestvovanja u nasilju, što neki naučnici sugeriraju da je ključni razlog za navođenje ljudi da učestvuju u lokalnom ubijanju u drugim kontekstima, kao što je bio slučaj tokom genocida u Ruandi, imao većeg značaja u sjeverozapadnoj Bosni i Lici 1941.[159]

U nekim slučajevima čini se da su prijeratna međuetnička prijateljstva, kao i odnosi koje su neki katolici i muslimani koji nisu bili ustaše imali s lokalnim ustašama, bili važan faktor koji je omogućavao takve intervencije. Milan Alivojvodić, naprimjer, spasio je nekoliko svojih prijatelja pravoslavaca, uključujući i jednog koji je bio istaknuti komunista, koristeći svoje veze s ustašama koje su redovno jele i pile u njegovoj kafani na području Donjeg Lapca.[160] Takvih veza bilo je i u gradu Donji Lapac, gdje je grupa od petnaest do dvadeset mještana katolika zahtijevala da jedan od ustaških vođa, po prezimenu Kokotović, oslobodi njihove komšije pravoslavce, koji su bili zatvoreni, i da prestane s nasiljem i pljačkom tih "nevinih ljudi". Kako se jedan od njih sjećao: "Naglasili smo da mi, mještani, znamo najbolje, jer živjeli smo zajedno, da nijedan od njih [zatvorenika] nije nikome ništa nažao učinio."[161] Izgleda da su lokalne ustaše popustile pred njihovim zahtjevima kad su shvatili da imaju malo, ili nimalo, podrške te zajednice za svoje politike progona.

U područjima gdje su "nesrbi" koji su se suprotstavljali progonu komšija pravoslavaca bili brojniji, ili jednako brojni kao ustaše, redovno su se dešavali sukobi među njima. U Donjem Lapcu na pazarni dan, u julu, lokalne ustaše sprovodile su grupu zatvorenika glavnom ulicom. Ruke su im bile vezane i gotovo na svima je bilo znakova da su upravo bili pretučeni. Jedna grupa stanovnika okupila se i počela protestirati uzvikujući: "Sram vas sve bilo šta uradiste!" Jednom drugom prilikom mještani su se hrabro suprotstavili ustašama nazivajući ih javno "krvnicima" i "lopovima". Takvi incidenti ponekad bi rezultirali time da ustaše izvuku puške, ali ne čini se da je na bilo koga pucano zbog takvih verbalnih napada.[162] Vjerovatno je to bilo tako zbog činjenice da je malobrojno katoličko stanovništvo uveliko bilo nesklono ustašama. To je značilo da su ustaše imale malo autoriteta ili poštovanja među svojim pretpostavljenim sunarodnjacima, što ih je sprečavalo da se ponašaju kako im je volja.

Ipak su se čak i u Boričevcu, jednom od glavnih centara ustaške moći i aktivnosti u tom kraju, dešavale ovakve konfrontacije. Milan Vranić, jedan postariji, poštovani katolik, mještanin tog sela, pristupio je grupi mlađih ustaša koji su pokušavali odvesti iz sela mještane pravoslavce Nikolu i Marka Vučkovića. "Đubre jedno", vikao je bijesno, "gdje vodite ove ugledne ljude? Nisu nikom ništa uradili, a posebno ne vama."[163] Ovdje su, čini se, na djelu bili prijeratni sistemi hijerarhije. Ličnosti od autoriteta znale su te tipove, obično mlade ljude, koji su pristupili ustašama i često su za njih imali malo poštovanja. Kada su ovi počeli progoniti zajednicu pravoslavaca, taj nedostatak poštovanja pretvorio se brzo u otvoreni prezir i gađenje. Ponovo, dokazi ne sugeriraju da su takve svađe i protesti katolika općenito rezultirali odmazdom ustaša nad njima. Vranić je, naprimjer, bio upozoren da će njegove intervencije imati teške posljedice,

ali takve prijetnje su bile puka poza lokalnih ustaša; ne čini se da mu je neko naudio.[164]

Bilo je i slučajeva mještana koji su skrivali svoje komšije koji su uspjeli izbjeći ustaške napade. Devetogodišnji Rajko Srdić uspio je preživjeti masovno strijeljanje u kojem su mu ubijeni majka, baka i ujak. Kako on nije poznavao taj kraj, lutao je sam šumom dok nije naišao na munaru jedne džamije. Neoprezno se vratio u Kulen-Vakuf, gdje su on, njegova porodica i mnogi drugi prethodno bili zatvoreni. Jedan mještanin, musliman Mujo Kulenović, našao ga je i odveo svojoj kući. On i njegova porodica su onda Srdića krili više od dva mjeseca. Kako se Srdić kasnije prisjećao: "U početku su me Mujine komšije sumnjičavo gledale, ali njegov autoritet među mještanima [Kulen] Vakufa bio je tako velik da se nisam morao previše bojati. Ipak, to nije značilo da on nije rizikovao svojim činom. Nema riječi da se opiše čestitost i čovječnost tih ljudi."[165]

U drugom slučaju, Manda Krpan, mlada katolkinja iz Pištalske Drage, došla je u kuću Petra Pilipovića ujutro 27. juna. Bila je dugogodišnja prijateljica te porodice i ponekad je za njih radila po kući. Nije zatekla ništa do lokvi napola sasušene krvi na njihovom pragu. Prethodnu večer lokalne ustaše iz Boričevca došle su i pobile skoro cijelu porodicu. Planirali su dati kuću i zemlju jednom od svojih lokalnih moćnika. Manda je našla četverogodišnju Milicu Pilipović, jedinu koja je preživjela napad jer je uspjela pobjeći iz kuće sa svojim bratom (koji će kasnije biti ubijen). U napadu je Milica izgubila roditelje, djeda i baku, drugog brata i sestru. Manda je odmah odvela dijete svojoj kući, gdje je ostalo na sigurnom još nekoliko mjeseci. Nakon rata Milica je za Mandu govorila "moja druga majka".[166]

Mada je teško doći do tačne ukupne brojke, dokazi koje su prikupili lokalni historičari, osobito na osnovu usmene predaje tokom 1960-ih i 1970-ih, sugeriraju da su mještani, muslimani i katolici, uspjeli spasiti znatan broj svojih pravoslavnih komšija.[167] Naprimjer, prema Esadu Bibanoviću, koji je intervjuirao desetke stanovnika tog kraja, muslimani su spasili pedeset i devet od 106 pravoslavaca koji su živjeli u Kulen-Vakufu.[168]

Takvi dokazi o spašavanju ne samo da jako sugeriraju da lokalni nesrbi nipošto nisu jedinstveno stali iza ustaškog nasilja. To također ukazuje na predratnu tradiciju prijateljstva među zajednicama tog kraja, koja su se, zapravo, među nekima i produbila kako se intenzivirao progon pravoslavne zajednice i kad su neke komšije odlučile riskirati kako bi spasili svoje komšije. Ovaj nalaz je značajan za naučnike koji se bave proučavanjem nasilja i etniciteta, među kojima ima onih koji sugeriraju da nasilje u multietničkim društvima ima tendenciju da učvrsti antagonističke etničke identitete.[169] Ovaj nalaz je dakle

važan jer historija kulenvakufskog kraja sugerira da suprotni proces – također vođen nasiljem – može istovremeno biti na djelu: brzi rast međuetničke solidarnosti zasnovan na aktima intervencije i spašavanja usred međuetničkog progona i ubijanja. Na djelu je tu možda kontraintuitivna ideja da konteksti ekstremnog međuetničkog nasilja, koji često proizvedu antagonističku kolektivnu kategorizaciju, koja može dalje intenzivirati nasilje, mogu također istovremeno ojačati međuetničke društvene veze, ili stvarati nove.

Šta je to što dovodi do ovih akata intervencije i spašavanja, međutim, mnogo je teže pitanje. U iskušenju smo da tvrdimo da je tu dugotrajno prijeratno prijateljstvo važan, ako ne i najvažniji faktor. Mada to nije bilo uobičajeno, bilo je čak primjera da su i lokalne ustaše štitile svoje stare prijatelje pravoslavce. Tako je, naprimjer, Ilija Rašeta otkrio jednu od okomitih jama kraj koje su bili ubijeni neki od njegovih komšija. Jedan od njegovih prijatelja iz djetinjstva, sada ustaša, vidio ga je jednog dana kako tuda luta. Vratio se kući i dao uputu svojoj majci da smjesta razgovara s Rašetinom majkom kako bi ga upozorila da nikada više ne ide na to mjesto jer mu to može ugroziti život. Rašeta je bio uvjeren da je njihovo staro prijateljstvo bilo ključno u slučaju te intervencije.[170]

Ipak, istraživanje u drugim kontekstima sugerira da su prijateljstva koja su postojala prije nasilja općenito slab pokazatelj da će doći do spašavanja ili drugih oblika intervencije. Studije o genocidu u Ruandi, naprimjer, pokazuju da su prijateljstva među zajednicama (čak i mješoviti brakovi) bila raširena prije 1994; ipak, ubijanje među zajednicama se desilo bez obzira na to, i to ubijanje masovnih razmjera, čak i među onima koji su imali te predgenocidne veze, dok su intervencije bile mnogo manje čest slučaj.[171] Kako objasniti značajan broj intervencija lokalnih nesrba u kulenvakufskom kraju s ciljem spašavanja komšija? Postoje dva glavna razloga. Prvo, nisu bili rašireni ni visok nivo latentnog straha ni ogorčenosti. Lokalni katolici često su pravoslavni živalj doživljavali kao "braću kršćane", dok su ih neki muslimani (i katolici) smatrali "skroz finim ljudima". I kod jednih i kod drugih bilo je mnogo onih koji su smatrali da njihove pravoslavne komšije nisu krivi ni za kakav zločin. Time im je bilo teško naći bilo kakav razlog za njihov progon, što je možda odigralo ulogu pri odluci da interveniraju. Ipak, psihološko istraživanje, kao dobro poznati eksperimenti Stanleyja Milgrama o poslušnosti vlastima, sugerira da ne treba pretpostaviti da su široko rasprostranjena osjećanja straha i ogorčenosti faktori koji su potrebni da ljudi počine nasilje. Važan Miligramov doprinos nauci je u tome što je pokazao da većina ljudi koji ranije određene pojedince nisu mrzili može ipak te osobe izložiti velikim mukama kad im to narede oni koje percipiraju kao legitimnu vlast.[172]

Percepcija "legitimne vlasti" – a pogotovo njeno nepostojanje – bio je drugi ključni element koji je djelovao u aktima spašavanja i intervencije. Lokalne ustaše su bile dobro znani mještani, odrasli ljudi i mladići, i o većini njih ljudi nisu dobro mislili. Nakon posjete selu Doljani, nedaleko od Kulen-Vakufa, jedan vojni zvaničnik NDH izvijestio je početkom jula: "Pripadnici ustaške jedinice su uglavnom momci između šesnaest i dvadeset godina, nedovoljno ozbiljni, gotovo ništa ne znaju o zakonima, sudeći po tome kako izgledaju, imaju malo poštovanja prema svojim starijima."[173] A dokazi sugeriraju da su i ti "svoji stariji" imali malo poštovanja prema njima. Ilija Icalj Ivaniš, otac jednog od lokalnih ustaških vođa u Kulen-Vakufu, Tome Ivaniša, otvoreno se suprotstavio aktivnostima svog sina. Imao je običaj odlaziti u srpska sela, poput Kalata, Kestenovca i Buševića, da mještanima kaže da se sakriju u šumu nakon što bi čuo svog sina kako govori o predstojećim napadima.[174] Mara i Ivica Ivezić – punica i punac lokalnog ustaškog vođe Miroslava Matijevića – osuđivali su ustaško nasilje. Osuđivala ga je i Matijevićeva vlastita supruga Anica. Dokazi iz brojnih memoara sugeriraju da su oni poduzimali mjere da upozore svoje komšije u Kalatima da "nijedan od njih ne dolazi u Kulen-Vakuf" kako ne bi dopali u ruke ustaša.[175] Ti primjeri pokazuju da porodične veze – čak između supružnika – nisu sprečavale takve intervencije. Neki članovi porodice ustaša nisu smatrali legitimnim i neupitnim autoritet svojih bračnih drugova i rođaka ustaša.

Dokazi sugeriraju da među ljudima koji nisu bili povezani s ustašama mnogi prema njima su imali malo poštovanja. Poput njihovih kolega u drugim dijelovima NDH, mnoge lokalne ustaše su prije aprila 1941. bili poznati kao "pijanci i nezaposleni šljam", "ništarije", "notorni alkoholičari" i "pokvarenjaci skloni krađi i piću" – od kojih su svi preko noći, iznenada, postali novi moćnici.[176] Kao takvi imali su izvjestan stepen autoriteta jer su imali zvanični monopol na politički život, a posebno na sredstva nasilja. Ipak, oni nisu uživali poštovanje mnogih svojih sugrađana nesrba, koji su ih u najmanju ruku smatrali sasvim običnim ljudima i, što je vjerovatnije, kao što će ih neko kasnije i opisati, "smećem hrvatskog naroda" koje se preko noći dokopalo vlasti.[177] Kao što sugeriraju različiti Milgramovi eksperimenti, ljudi pokazuju sklonost ne samo da ignoriraju naredbe da provode politike s kojima se ne slažu već se često i bune i odupiru im se – čak poduzimanjem fizičke akcije – ako osobu na vlasti percipiraju kao "običnog čovjeka", te time nelegitimnog.[178] Tako su mnogi pojedinci u kulenvakufskom kraju percipirali lokalne ustaše.

Ovaj dojam da je vlast nelegitimna, u kombinaciji s osjećanjem mnogih ljudi da im komšije nisu neprijatelji, već prije prijatelji, najvjerovatnije objašnjava zašto su mnogi nesrbi ne samo poduzimali akte spašavanja već su se

bili spremni i oduprijeti pozivima novih vlasti da učestvuju u akcijama nasilja. Kao što je stanovnik Kulen-Vakufa Bećo Mašinović doviknuo ustaši Miroslavu Matijeviću, koji je krajem jula sazvao sastanak u gradu i tražio da mu se svi mještani pridruže u ubijanju i spaljivanju svega srpskog: "Miro, koga mi to treba da napadnemo? Svoje komšije? Ti si stvarno lud."[179]

Komparativni dokazi iz drugih regija NDH dalje učvršćuju ideju da su ljudi skloniji oduprijeti se onima koje poznaju i čiji autoritet ne smatraju legitimnim. U septembru 1941. godine 117 ustaša iz Hercegovine stiglo je u bosanski grad Jajce. Mještanima su bili potpuno nepoznati. Tumarali su gradom nekoliko dana terorizirajući mještane prije nego što su odlučili da u pravoslavnoj crkvi u gradu okupe 158 "Srba". Neke su ubili u crkvi, a ostale odveli na mjesto nedaleko od obližnjeg katoličkog sela gdje su ih sve pobili.[180] Prema izvještajima NDH, katolici i muslimani tog mjesta "oštro su osudili ovu anarhiju" i "izražavali gađenje nad tim krvavim djelima, u kojima ne samo da su lišeni života njihovi sugrađani s kojima su u dobrim odnosima decenijama živjeli već su i njima samima oduzeli najljepše uspomene".[181] Ipak, pored oštre kritike na račun ustaša koju su izricali u privatnim razgovorima, čini se da je malo nesrba u Jajcu nešto poduzelo da spasi svoje pravoslavne komšije, osim nekoliko pripadnika vojske NDH koji su zaštitili šačicu ljudi koji su još uvijek radili u gradskoj upravi.[182]

Ponovo, percepcija ljudi o tome šta predstavlja legitimnu vlast imala je centralni značaj u utvrđivanju mogućnosti intervencije i njenih granica. U Jajcu niko od navedenih ustaša nije bio iz samog mjesta. A postupali su na ekstremno nasilne načine, što je prestravilo lokalno nesrpsko stanovništvo. Bojali su ih se i najistaknutiji pripadnici vlasti NDH u tom gradu. Nekoliko njih je insistiralo da ih naoružane straže prate kud god idu. Jedan je svaku noć spavao na drugom mjestu iz straha da će ga ustaše ubiti. Ta "pasivnost" mještana katolika i muslimana u konfrontiranju s ustašama zabilježena je u vojnim izvještajima NDH u drugim područjima. Glavni razlog je bio taj "da su se ljudi bojali za vlastiti život, odnosno da će oni biti žrtve takozvanih 'čišćenja' koja su provodili neodgovorni pojedinci iz [ustaške] organizacije".[183] Kako stoji u jednom izvještaju NDH iz Hercegovine: "U vrijeme ustaškog režima, nijedan zvaničnik [NDH], nijedan građanin, nijedna žena, čak nijedno dijete nije moglo biti sigurno da će ostati živo – danju ili noću. Ustaše su divljale gdje god bi napale."[184]

Ova dinamika rezultirala je time da jedina lokalna vlast postanu te nepoznate siledžije koje su sve druge uklonili s puta zahvaljujući svojoj spremnosti, koja nije nailazila na otpor, da pobiju koga god im volja. Kao što jedan izvještaj iz Jajca rječito govori: "Nema autoriteta, ni vlasti, ni velikog župana ni oružniš-

tva, ni vojske – samo ove ustaše."[185] Ovdje su intervencija i spašavanje bili rijetki zato što su oni koji su imali kontrolu nad nasilnim sredstvima bili nepoznati i izazivali duboki strah. Štaviše, njihove prijetnje i nasilni akti ugrožavali su i nesrbe, uključujući lokalne zvaničnike NDH. Kao takvi, oni su predstavljali *de facto* "legitimnu vlast", koju su imali gotovo u potpunosti zahvaljujući strahu. To je ostavljalo prostor za tihu kritiku; ali stvarna intervencija da se spasi nečiji komšija izazivala je strah i, što je najvažnije, bila opasna po život, te stoga mnogo manje česta.

Ova dinamika se do izvjesne mjere može porediti s odnosom između njemačkih vlasti i poljskih seljaka u poljskim selima pod njemačkom okupacijom. Tamo su mještani često učestvovali u "lovu na Jevreje", kako je to opisao historičar Jan Grabowski. Za neke je glavni razlog bio strah od odmazde njemačke policije i vojske, kao i da će ih komšije prijaviti. Nivo njemačke moći i spremnosti da primjenjuju nasilje kako bi ljudi prihvatili njihove politike bio je takav da su akti spašavanja bili rijetki, a aktivna saradnja u progonu mnogo češća.[186] Paralele su možda čak i jače u slučaju Ruande. Scott Straus je pokazao da učešće u genocidu nije bilo ni neposredni ni prirodni rezultat predgenocidnog antagonizma između "Hutua" i "Tutsija". Sprva su lokalne vođe često pokušavale spriječiti da talas ubijanja zahvati njihove zajednice i neki su čak kratko vrijeme u tome i uspijevali. Međutim, kako su oni koji su činili nasilje postajali jači, a težnja za nenasilnim politikama postajala prijetnja po život, prostor za spašavanje ubrzo se suzio unatoč jakoj želji nemalog broja ljudi da zaštite svoje komšije.[187] Ti primjeri sugeriraju da kada otvoreni otpor zagovornicima nasilja postane krajnje opasan opada broj akata spašavanja. Sličan proces desio se i u Jajcu 1941. bez obzira na historiju pozitivnih međuetničkih odnosa u tom gradu i gađenje koje su mnogi mještani nesrbi osjećali nad progonom njihovih komšija.

Suprotna je situacija bila u kulenvakufskom kraju, gdje je nivo poštovanja, a posebno straha od ustaša kao legitimne vlasti, bio niži nego u drugim mjestima, poput Jajca, zato što su im oni bili dobro znani mještani i o njima se često nije dobro mislilo. Ta razlika pomaže da shvatimo zašto su intervencija i spašavanje bili mnogo češći tamo nego tokom pokolja u Jajcu i pored toga što se čini da je prije 1941. godine u ta dva kraja postojao sličan nivo prijateljstva između različitih zajednica. Ova spoznaja sugerira da treba biti oprezan prilikom objašnjavanja mikromehanizama spašavanja u slučajevima ekstremnog nasilja kao mehanizama koji su prevladavajuće ukorijenjeni u moralu pojedinca, kao što tvrde neki naučnici.[188] I u Jajcu i u Kulen-Vakufu mnogi ljudi su cijenili svoje komšije i nisu priželjkivali njihov progon. Međutim, varijacije u nivou spašavanja između ova dva grada imaju malo veze s moralom njihovih stanovnika. Umjesto toga, osnovni faktor je tu zapanjujuća razlika u percep-

ciji legitimnosti ustaške vlasti, koja se uveliko temeljila na mjeri u kojoj su ti naoružani ljudi predstavljali smrtnu prijetnju za one koji bi željeli spašavati druge. Ukratko, varijacije u nivoima intervencije najbolje objašnjava to da li su okolnosti omogućavale spašavanje ili nisu – a ne eventualno prethodno držanje spasitelja.

Bilo je i seljana nesrba u kulenvakufskom kraju koji su se suprotstavljali ustašama zato što su intuitivno shvaćali da će njihovo nasilje vjerovatno izazvati odmazdu pravoslavnog življa. Komunist iz tog kraja, Gojko Polovina sjeća se u svojim memoarima razgovora koji se vodio u Boričevcu početkom jula. Ustaše su se upravo bile vratile nakon napada na Bubanj. U želji da to proslave, naredili su svim mještanima da se okupe. Jedan postariji seljak, koji se, poput mnogih ustaša, prezivao Markovinović, prišao im je i upitao ih: "Djeco, ako vjerujete u Boga i njegovog svetog sina Isusa Krista, onda mi recite šta to radite." Jedan je odgovorio: "Došlo je naše vrijeme, stari. Ubijamo srpske pse u Bubnju." Starac je na to rekao: "Može proći godina, ili dvije, čak i tri, ali nećete dugo čekati... ljudi će jednog dana doći i reći: 'ovdje je bilo selo Boričevac, a više ga nema. Ljudi željni osvete su došli i spalili ga do temelja'." Jedan ustaša je navodno zbog tih riječi udario starca. Ipak, nakon te noći mnogi seljani će početi spavati u šumama u strahu da će njihove komšije pravoslavci uskoro doći i osvetiti se tako što će uništiti njihovo selo.[189]

Strah od odmazde navodno je zarazio i ustaške vođe u Boričevcu, te je većina odlučila da ne spava u svom selu nakon ubijanja u Bubnju. Oni koji su ipak spavali, odlučili su to činiti u školi, zajedno s naoružanim ustašama.[190] Čini se da je gotovo cijelo katoličko stanovništvo – bili ustaše ili ne – počelo vjerovati, kao što je jedan mještanin rekao, da su "šume pune bijesnih, progonjenih ljudi". Izvještaji vojske NDH sačinjeni tokom druge polovine jula izražavaju isto osjećanje, navodeći da se "ljudi boje onoga što bi se moglo desiti zbog ustaškog odnosa prema pravoslavnom stanovništvu". Drugi su govorili da "politička situacija nije normalna" zbog "osjećaja straha i nesigurnosti".[191] Sada se nekima činilo da je samo pitanje vremena kad će krenuti talas osvete, za koji su neki predosjećali da bi ciljao na cijelo hrvatsko stanovništvo – ne samo na ustaše, koje su pokrenule nasilje i usput se bogatile. "Bogati ljudi u Boričevcu [tj. ustaške vođe] uništili su Hrvate ovog kraja", rekao je jedan mještanin. "Ako počne [oružani] ustanak, oni će se sakriti, a mi ostali ćemo biti prepušteni istrebljenju."[192] Ta strahovanja da će biti izbrisani s lica zemlje u tom procesu kolektivne kategorizacije nisu bila neosnovana. "Većina [srpskih] seljaka", prisjećao se jedan mještanin opisujući taj period, "usmjerila je žestoku mržnju prema svim muslimanima i Hrvatima zbog zločina koje su ustaše počinile protiv srpskog življa."[193]

Ova dinamika bila je slična i u drugim krajevima, poput Hercegovine, gdje su mještani katolici i muslimani shvatili da je ustaško nasilje upetljalo i njih. Muslimani u selu Berkovići tražili su zaštitu od vojske NDH kad su shvatili da će nasilje koje su neki iz njihove zajednice počinili protiv njihovih pravoslavnih komšija, čije su kuće i imovina oteti nakon što su oni protjerani, sada sigurno dovesti do "krvne osvete".[194] U drugim selima mještani su počeli shvaćati da ne mogu izbjeći proces kolektivne kategorizacije unatoč svom protivljenju ustašama. "Zašto oni ubijaju i pljačkaju u ime nas Hrvata", pitao je jedan ugledni seljak, "kada mi nismo bili za to?"[195] U hercegovačkom selu Popovo Polje izvještaji vojske NDH s kraja jula ukazuju na to da je rad u poljoprivredi prestao nakon što su ustaše krajem juna pobile gotovo 150 seljana pravoslavaca, što je dovelo do toga da ostatak stanovništva pobjegne u brda. Lokalni muslimani i katolici su se sad bojali da nastave raditi u polju. U svakom trenutku su očekivali da se njihove komšije vrate i pobiju ih u znak odmazde.[196]

Kako su svakodnevni život i rad u mnogim selima prekinuti zbog straha od osvete, čini se da je mnogo nesrpskog življa sve manje podržavalo ustaško nasilje. Mnogi su vjerovali da nije bilo opravdanja za napade na njihove komšije. I kada bi to okolnosti dozvolile, neki su riskirali intervenirajući da ih zaštite. Ti akti spašavanja i intervencije ne samo da su spašavali živote, oni su, čini se, promijenili i način na koji su ustaše provodile nasilje. U mješovitim područjima, kao što je neposredna blizina grada Kulen-Vakufa, ustaše su sve više bile sklone voditi svoje žrtve daleko od nesrpskog stanovništva i tamo su ih ubijali, a onda njihova tijela bacali u jame da ih niko ne vidi. Ubijanje i bacanje tijela na ovaj način čini se da je činjeno kako bi se izbjegla daljnja destabilizacija nesrpskog stanovništva i provociranje još većeg otpora i intervencija. Međutim, u kraju u kojem su pravoslavci smatrani većinom ustaše su izgleda bile spremne ostaviti unakažena i raspadnuta tijela na otvorenom, pogotovo kad su minuli dani lake pljačke. To je imalo efekt zastrašivanja onih koji su ostali.

Bez obzira na metode ostavljanja leševa, kao što su zvaničnici NDH zabilježili u vezi s ubijanjima na jednom drugom mjestu, "ovo [nasilje] je izazvalo strah u ljudima, kao i zgroženost, i sada to čini nezamislivim svaku mogućnost pomirenja [između srpskog i nesrpskog stanovništva]".[197] Iznenadni nestanak rođaka i komšija; priče koje bi često ispričao jedan jedini, krvlju natopljeni preživjeli, koji bi se uspio izvući iz okomite jame; žestoki napadi na sela; iskustvo pronalaženja iskasapljenih tijela roditelja, braće i sestara, s rukama i nogama koje su požderali stoka i psi – sve to je bilo, kao što je jedan mještanin rekao prisjećajući se svojih iskustava iz jula 1941, "najveća tragedija koja čovjeka može zadesiti".[198] Vojni analitičari NDH zabilježili su dramatične rezultate

"ustaških akcija čišćenja": "Teško je zamisliti zajednički život hrvatsko-muslimanskog dijela stanovništva sa srpskim. Jaz koji sada postoji prevelik je."[199] Uzrok toj ogromnoj i iznenadnoj nestabilnosti u regiji, sličan onom u mnogim drugim mjestima diljem NDH, vojsci je bio jasan: "ustaše su u velikoj mjeri krive za sadašnje nemire".[200] Kako je zaključeno u jednom izvještaju napisanom sredinom jula: "Pravoslavni element živi u strahu i jadan je. Nezakoniti akti 'samoproglašenih' ustaša donijeli su nemir i strah među ljude, a krađa, paljevina kuća i ubijanje razlozi su što je stanovništvo – posebno muškarci – napustilo svoje domove i izbjeglo u šume."[201]

Dokazi sugeriraju da su do posljednje sedmice jula lokalne ustaše u kulenvakufskom kraju ubile oko 700 ljudi koje su označili kao "Srbe". Prvi talas nasilja bio je u velikoj mjeri selektivan, pri čemu su ustaše ciljale uglavnom na muškarce, mahom trgovce, glave domaćinstva, svećenike i druge ljude od utjecaja. Kasniji talasi proširili su tu grupno-selektivnu prirodu nasilja, pa su cijela sela uništavana samo zato što su stanovnici percipirani kao – "Srbi". Ipak, time što su ove lokalne ustaše ovlastile da hapse, pljačkaju i ubijaju, centralne i regionalne vlasti NDH istovremeno su potaknule početak svoje vlastite destabilizacije. Bilo je ozbiljnih slabosti u pogledu njihove sposobnosti da učinkovito upravljaju pojedinim mjestima, a posebno da provode kontrolu nad sredstvima nasilja. Loše organizirani pokušaji "iseljavanja" dijelova srpskog stanovništva van granica NDH nisu riješili "srpsko pitanje", niti su to postigli masovni prelasci pravoslavnih srpskih seljaka na katoličanstvo. Zapravo, nijedna od tih politika nije bila mnogo prakticirana u kulenvakufskom kraju. Pljačka, a onda masovna ubistva, bili su uobičajena praksa, i oni su uništili međuetnički suživot koji je dugo postojao na lokalnom nivou. To će ubrzo zamijeniti sve veći nivo polarizacije između zajednica. Slučajevi spašavanja pripadnika druge zajednice kao odgovor na ubijanja pružali su tračak nade da bi se nasilje nekako moglo ograničiti, ili možda čak zaustaviti. Ali prostor za nenasilje brzo je nestao krajem jula, kada su ustaše, poput Miroslava Matijevića, svakodnevno odvodile žrtve u Boričevačku jamu, gdje su njihove leševe bacali na onu gomilu u kojoj je preživjeli Vladimir Tankosić još uvijek živ ležao, ližući stijene da utaži žeđ. Kako bi NDH vlasti mogle odgovoriti ako se oni koje se sada htjelo fizički eliminirati odluče boriti kad se u sirovoj nasilnosti njihovih ustaša već krilo sjeme neuspjeha – a ne uspjeha – takvog pothvata?

POGLAVLJE 4.

Ustanak i osveta

Masovno ubijanje pravoslavnog življa suočilo je preživjele s teškim izborom: biti ubijen ili se boriti. Krajem jula grupe što su se krile po šumama udružile su se i odlučile se na otpor. Tokom posljednje sedmice jula, u različito vrijeme i na različitim mjestima, izbio je ustanak na sjeverozapadu Bosne i u Lici.[1] Detaljna rekonstrukcija ovog ustanka na lokalnom nivou otkriva da su, nasuprot onima koji bi ih u to vrijeme možda željeli opisati kao koherentne grupe komunista "partizana" ili nacionalista "četnika", ovi borci bili zapravo prilično heterogeni i po izgledu i po ponašanju. Pošto nisu imali jaku političku organizaciju, bili su to ljudi u rasponu od ljudi koji su tražili krvnu osvetu nad onima koje su percipirali kao "katolike" i "muslimane" do onih koji su se nadali uzdržanijem pristupu nasilju – te onih koji su oscilirali između ove dvije tendencije. Među zagovornicima obuzdavanja među najjačima je bila nekolicina lokalnih komunističko orijentiranih boraca, od kojih su neki godinama živjeli daleko od tog kraja. Međutim, oni su po utjecaju i autoritetu bili i najslabiji. Oni su se, dakle, uveliko borili za kontrolu moćnog nagona koji su pokazivali mnogi drugi da se svete na etničkoj osnovi. Ipak, analiza mikronivoa osvjetljava kako se međuetnička odmazda može provoditi istovremeno s unutaretničkom pljačkom i prijetnjama protiv pretpostavljene etničke "braće" koja se nisu automatski odlučivala za osvetu kao odgovor na ustaško nasilje. Priča o ovom ustanku tako nam pokazuje kako nasilje između zajednica može potaknuti višestruke istovremene procese etnicizacije, s percepcijama etničkih kategorija koje postaju tvrđe i mekše, kako na međuetničkoj tako i na unutaretničkoj osnovi.

Progon koji je provodila NDH bio je, naravno, neposredni okidač koji je naveo mještane da uzmu oružje u ruke. Ipak, dugoročna tradicija oružanog otpora, kao što je to bilo tokom seljačke bune 1875–1878, i skorije vojne aktivnosti u prvoj polovini dvadesetog stoljeća, poput onih tokom Prvog svjetskog rata, tim su borcima dale mentalni sklop i konkretne vještine brze organizacije. "Naši su djedovi ratovali protiv Turaka [osmanskih vlasti]", prisjećao se jedan

mještanin. "Naši su očevi bili solunci u Prvom svjetskom ratu, i stalno se među nama raspravlja o tim iskustvima. Ja slušam strašne ratne priče otkad postojim, i u njima se često spominje kako je moguć još jedan rat [1941]."[2] Na te priče dodano je iskustvo mnogih mještana s nedavnom mobilizacijom radi otpora invaziji Sila osovine koju su, u aprilu te godine, predvodili Nijemci. Većina je još uvijek imala svoje uniforme i oružje bivše Kraljevske jugoslavenske vojske. Dugotrajna usmena tradicija koja je tu zajednicu opisivala kao zajednicu koja se redovno maši oružja kako bi se odbranila i neposrednije iskustvo skorašnje mobilizacije pružili su mještanima mentalni okvir u kojem je oružani otpor protiv ustaša bio i logičan i moguć.

Mali broj komunista u tom kraju, poput Gojka Polovine, Đoke Jovanića, Stojana Matića i Stevana Pilipovića Maćuke, zajedno sa šačicom drugih, već je razgovarao o potrebi oružanog otpora. Tokom druge polovine juna neki su počeli formirati začetke ilegalnih "revolucionarnih odbora". Tokom druge polovine jula počeli su praviti konkretnije planove, pogotovo u gradovima Srb i Drvar.[3] Ipak, uloga bilo koje formalne političke organizacije, kao što je Komunistička partija Jugoslavije, u organizaciji ovog ustanka bila je ili minimalna ili uopće nije ni postojala. Kako veli jedan komunistički aktivist iz tog kraja: "Nije bilo partijskog vodstva niti dovoljno članova partije."[4] Situacija se nije mnogo razlikovala u široj regiji Like, što se vidi u memoarima komunističkog komandanta Koste Nađa: "Osim u rijetkim slučajevima, naše partijske organizacije [komunističke] nisu igrale nikakvu ulogu u organizaciji ustanka."[5] Tako je nekoliko lokalnih komunista sarađivalo s mnogobrojnim grupama seljana koji nisu bili komunisti, ali su bili zainteresirani da se pokrene oružani otpor. Zajedno, oni će se posvetiti stvaranju "seoskih odbora" u pravoslavnim selima od po trojice do petorice ljudi, koje su pokušavali mobilizirati da zaštite svoja sela od ustaških napada, prikupljaju oružje i pripreme sebe i svoje komšije za borbu.[6]

Ova metoda organiziranja osigurala je da jezgra ustaničkih jedinica budu mještani susjednih sela. Ne razlikujući se od ustaških jedinica, te potencijalne ustaničke grupe često su činili rođaci i komšije. I oni su se okretali istaknutim i poznatim ljudima iz svojih sela kao ličnostima od autoriteta. Jedan od njih je bio dvadesetšestogodišnji Nikola Karanović, onizak, tamnokos, brkat čovjek, bivši oficir iz sela Čovka smještenog u brdima oko šest kilometara istočno od Kulen-Vakufa. On se do petnaeste godine bavio poljoprivredom, a onda otišao na školovanje u vojnu školu. Karanović se u svoje selo vratio ubrzo nakon raspada Jugoslavenske vojske, u proljeće 1941. Kao vojno lice u selu, on je godinama uživao poštovanje svojih komšija pravoslavaca. Sada je on, krijući se s njima u šumi od ustaša, objavio: "Borit ćemo se protiv zla koje nas je zadesilo."[7]

Prema svjedočenju ustanika, nije više od četvrtine seljaka boraca imalo vatreno oružje, što je značilo vojničke i lovačke puške. Ostali su imali sjekire i druge poljoprivredne alatke.[8] Poput predaka koji su se digli protiv muslimanskih gospodara i osmanskih vlasti 1875, većina je sebe nazivala "ustanicima". Od 24. jula, kada su se pojavili u selu Nebljusi, oni su izašli iz šuma i započeli napade. Odmah su osvojili barem četiri sela i grada, ubivši nekoliko ustaša, spalivši njihove komande do temelja i zarobivši njihovo oružje i municiju.[9] Mnoge od tih komandi bile su prilično male, kao što će kasnije pokazati vojni izvještaji NDH, i bile su tek izolirane baze u područjima gdje su pravoslavci bili mnogo brojniji od ostalih. Naprimjer, u izvještajima NDH iz kotara Drvara izražava se zabrinutost da ustaška komanda ima tek jedanaestoricu ljudi za područje za koje se smatra da ima oko 25.000 Srba, a samo 100 Hrvata. Slična zabrinutost zbog malog broja ustaša naspram srpskog življa iskazivana je i u drugim dijelovima sjeverozapadne Bosne.[10] Ti komandni punktovi bili su, dakle, krajnje ranjivi na napad, dok su ustanici imali brojčanu prednost pravoslavnog življa i dobro su poznavali teren. Napali su više sela tokom posljednjih nekoliko dana jula, s različitim stepenom uspjeha, uništavanjem ne samo komandnih punktova NDH nego i prekidanjem brojnih telegrafskih i telefonskih linija, blokiranjem cesta i presijecanjem željezničke pruge.[11]

Uspjeh napada naveo je vojne zvaničnike NDH da pošalju niz telegrama svojim nadređenim u kojima su prilike u svom kraju opisivali kao "očajne" i "vanredne". Neki su zabilježili da se "panika" već proširila među nesrpskim življem. Ova iznenadna atmosfera vanrednog stanja, u kombinaciji s činjenicom da su se neočekivano na mnogo mjesta istovremeno našli u defanzivnoj poziciji, navela je mnoge lokalne komandante da procijene da je na suprotnoj strani bilo na hiljade boraca.[12] Ono što zapanjuje jest stepen do kojeg su razne grupe relativno neorganiziranih boraca, od kojih velika većina nije imala mnogo vojne opreme i djelovala je po šumama, brzo gurnule vojne snage NDH u sjeverozapadnoj Bosni i Lici u defanzivnu poziciju. Manje od sedmice nakon što su ustanici ispalili prve metke, regionalni i lokalni komandanti NDH su se suočili s presječenim telegrafskim linijama, napadima na svoja komandna mjesta i s pravoslavnim življem koje je u velikom broju izbjeglo u šume, dok su katolici i muslimani s djecom i stokom bježali u sigurnost obližnjih gradova, a žitna polja ostala nepožnjevena. Jedan vojni komandant je zaključio: "Sadašnje prilike, koje su postale nepodnošljive, postat će beznadežne ako se ne poduzmu hitne mjere."[13] Takvi izvještaji sugeriraju opću slabost države NDH na mjestima gdje je započeo ustanak.

Ustanici koji su izazvali ovu paniku bili su šarolika grupa. Neki su nosili staru uniformu Kraljevske jugoslavenske vojske. Drugi su bili u civilnoj odje-

ći, jedinoj odjeći koju su mnogi od njih imali kad su pobjegli iz sela tokom ustaških napada. Neki su mahali ručno sašivenim srpskim trobojnicama, dok je šačica njih bila sklonija crvenoj zastavi, vjerovatno kao simbolu komunizma i solidarnosti sa Sovjetskim savezom. Ipak, čak i među tim ljudima mogli su se čuti pozivi na "obnovu" Srbije i "nestanak" Hrvatske.[14] Mnogi drugi nisu pokazivali nikakvu vidljivu političku pripadnost. Njihov primarni zajednički motiv bio je spasiti vlastiti život i živote članova svoje porodice, kako su zabilježili vojni komandanti NDH u jednom izvještaju napisanom nekoliko dana nakon što su borbe počele. "Relativno je mali broj četnika [Srba ustanika] koji učestvuju u ovim akcijama. Većinom su to seljaci iz okoline Srba [jugozapadno od Kulen-Vakufa], koji učestvuju zajedno sa svojim porodicama, ženama i djecom. To je jednostavno njihova reakcija na čišćenje koje su provodile naše ustaške formacije. Čišćenje treba shvatiti kao uništenje – ubijanje i pokolj Srba bez obzira na starost i spol, kao i uništavanje njihove imovine."[15]

Priroda ustaških "čišćenja", u kojima su počinioci često dobro poznavali one koje su pljačkali i ubijali, proizvela je kod mnogih žrtava – sada ustanika – više od puke želje da spašavaju vlastiti život. "Oni koji su bili opljačkani bili su skloni pljački čak i najbližih komšija. Oni čije su rođake i komšije ustaše ubile bili su skloni osveti. Bilo je jako teško onima čija je cijela porodica ubijena i čije su kuće i sve što su imali spaljene i uništene", kako je rekao jedan lokalni ustanik.[16] Među mnogim ustanicima koji su netom doživjeli užasan gubitak od ustaške ruke vladala je, stoga, moćna želja za "izravnavanjem računa".

Na području Kulen-Vakufa šaka komunista koji su sebe smatrali "Srbima" nadala se da će vremenom uspjeti i ustanike pretvoriti u disciplinirani gerilsku vojsku. Ali suočili su se s ozbiljnim teškoćama u osvajanju kontrole nad borcima seljacima. Kao što je to bio slučaj i u drugim dijelovima NDH, kao što je Hercegovina, broj komunista u tom kraju bio je mali. Često nisu imali potrebni autoritet kakav su imali drugi istaknuti mještani, kao bivši žandari i oficiri, poput Nikole Karanovića iz sela Čovke. Naprimjer, dvadesettrogodišnji komunistički aktivist Đoko Jovanić bio je rođen u selu Suvaja, ali je otišao u Vojvodinu kada je imao pet godina. Najveći dio života proveo je izvan kulen-vakufskog kraja i vratio se tek u maju 1941. Mada je svakako mogao za sebe tvrditi da je porijeklom iz tog kraja, većina seljana ga lično nije poznavala, a mnogi nisu ni znali za komunistički pokret koji je on podržavao.[17] Znakovito je da u ljeto 1941. godine nijedna od ustaničkih jedinica koje su nastale u tom kraju nije u svojim redovima imala organizaciju komunističke partije.[18] Čak i kad je riječ o glavnim gradovima tog kraja, Donji Lapac je prije aprila 1941. imao samo osam članova Komunističke partije, a Kulen-Vakuf samo troje. Imali su nešto simpatizera među sugrađanima i, tu i tamo, po selima, neko-

licinu saveznika. Utjecaj i organizacijska sposobnost komunista bili su, dakle, ograničeni u vrijeme izbijanja ustanka krajem jula.[19]

Ta ograničenja utjecala su na način na koji se ustanak kristalizirao u početnom periodu. Kao što se prisjećao komunist Đoko Jovanić, u prvim danima ustanka vladao je izvjestan stepen stihijnosti: "Nije bio vođen... iz jednog centra. [Naše komunističke] vođe su imale nekog utjecaja, ali je taj utjecaj bio minimalan. Već drugog ili trećeg dana, a pogotovo u kasnijim danima, planovi su pravljeni u hodu, na osnovu nepotvrđenih vijesti i ideja koje su se u hipu javljale."[20] Jedan izvještaj o tim danima, koji će nekoliko mjeseci kasnije sačiniti komunisti u Lici, potvrđuje ovu procjenu: "Prilike u [komunističkim] partijskim organizacijama su sasvim nezadovoljavajuće. Razumije se da partija nije u poziciji da bude stvarni vođa ustanka jer je u većini slučajeva jahala na repu događaja."[21] Drugi iz tog kraja, koji će kasnije postati komunisti, opisali su te prve dane borbi kao haotične, uz primjetno nepostojanje komunističkog vodstva: "Pitanje je bilo kako pokrenuti i organizirati borbu. U vezi s tim, vladali su dezorijentiranost i idejna zbrka. Neki ljudi su se uključili u borbu na strani komunista, ali, iskreno, komunisti tih dana nisu postojali."[22] Gojko Polovina iz Dobrosela i ostali od one nekolicine komunista iz tog kraja, koji su bili i tamošnjeg porijekla, opisali su na sličan način to vrijeme, kritizirajući pritom bivše borce koji će kasnije pretjerivati kad su govorili o koherentnosti i utjecaju komunista: "Pogrešne su istorijske tvrdnje nekih učesnika koji kažu da su pojedinci, barem oni koji su bili komunisti, svugdje uspijevali oblikovati tu amorfnu seljačku masu, imenovati komandante... i da su oni komandovali masama ljudi sa svojim koncepcijama i inicijativama. Koliko ja znam, u sektoru južne Like [zapadni obod područja Kulen-Vakufa], takvo nametanje organizacije i komande bilo je nemoguće."[23] Veliki jaz između komunista, koji su htjeli biti komandanti, i seljaka ustanika važan je s obzirom na ozbiljne teškoće s kojima će se komunisti – i ne samo u regiji Kulen-Vakufa – uskoro suočiti s problemom kontrole nad osvetničkim nasiljem boraca.[24]

Ustanak je bio haotičan i spontan. Neki borci su uzeli oružje u ruke ne samo da odbrane sebe i svoju porodicu ili da se osvete, poput njihovih neprijatelja ustaša, i oni su htjeli kapitalizirati na prilici za pljačku, koju je pružala nestabilnost. U nekim slučajevima to je značilo krađu imovine braće "Srba". Nedugo nakon početka ustanka lokalni borac Đuro Štikovac iz Dobrosela, koji je prije 1941. godine bio blagajnik u seoskom odboru, upao je u prodavnicu trgovca Marka Vladetića u selu Martin Brod. Samo nekoliko dana ranije lokalne ustaše su uhapsile Vladetića, zajedno s dvojicom njegovih sinova, i odveli ih u Kulen-Vakuf. Natovarivši opljačkanu robu, Štikovac je sebe proglasio komandantom

lokalnih ustanika. Tražio je da se njegova pozicija zacementira dijeleći rakiju koju je upravo ukrao od Vladetića. Drugi ustanici, čije su simpatije bile više na strani komunista, nisu se slagali oko toga šta činiti s ljudima poput Štikovca. Neki su insistirali na tome da ih treba odmah pogubiti. Ali drugi su tvrdili da bi takve mjere mogle izazvati revolt među onim borcima koji su takve pojedince smatrali "mještanima" i jako ih cijenili.[25]

Slično ponašanje pojavit će se u drugoj grupi boraca, iz sela blizu Donjeg Lapca, nad kojima su ustanici početkom augusta preuzeli kontrolu. Čini se da je pljačka – posebno krađa stoke – njima bila barem jednako važna, ako ne i važnija nego osveta na etničkoj osnovi. Kada više nije bilo katolika od kojih se moglo krasti, oni su se smjesta okrenuli lokalnim pravoslavnim porodicama, uključujući porodice drugih ustanika, i pljačkali njihovu imovinu.[26] Krađa "srpske" imovine od ustanika nije bila lokalni fenomen; zabilježeno je to i u drugim krajevima, poput Hercegovine, tokom prvih sedmica tamošnjeg ustanka, i nastavit će se mjesecima.[27]

Takvo ponašanje – pljačku, lošu disciplinu i opću neorganiziranost – zabilježili su i drugi promatrači i analitičari ponašanja gerilskih boraca u toku njihovih ranih akcija u raznim drugim kontekstima, od kojih je možda najpoznatije takvo zapažanje u knjizi Mao Ce-tunga *O gerilskom ratovanju* (1937).[28] Ustanak u sjeverozapadnoj Bosni i Lici imao je ozbiljnih unutrašnjih tenzija i konflikata među borcima koji su se željeli boriti protiv ustaša i NDH vlasti. Spašavanje vlastitog života i života porodica, osveta i pljačka komšija – često bez obzira na njihovu percipiranu etničku pripadnost – bile su primarne motivacije. Čini se da su ta osjećanja često bila i istovremena i fluktuirajuća.

Unutaretnička pljačka tokom prvih dana ustanka sugerira da treba biti oprezan prilikom analiziranja – i karakteriziranja – konteksta u kojima dolazi do značajnog "međuetničkog" nasilja. Jaka "međuetnička" dinamika sukoba ne znači da će na istoj osnovi automatski doći do istovremenog i naknadnog nasilja. Pljačka prodavnice Marka Vladetića u Martin Brodu sugerira da ljudi u takvim kontekstima mogu lako birati svoje mete na osnovi neetničkih kriterija, kao što su lični sukobi i želja za bogaćenjem, ili, naprosto, lakoća napada. Vladetić je bio jedan od najbogatijih trgovaca u Martin Brodu. Bio je on i ranije te godine meta lopova, kada su vlasti NDH zabilježile da su ga opljačkale neke njegove pravoslavne komšije koje su se pretvarale da su ustaše.[29] On je možda imao sukob s takvim ljudima prije 1941, koji su vjerovatno znali za njegovo bogatstvo i priželjkivali ga. Štaviše, ustaše su ga nedavno bile uhapsile, zajedno s njegova dva sina, i zatvorili ga u Kulen-Vakufu kada je ustanak započeo. Njegovo odsustvo je tako njegovu prodavnicu učinilo lakom metom za pljačku. Čak i u momentu kada se činilo da se nasilje dešava na etničkoj osnovi, lokalni

akteri su svoje aktivnosti usmjeravali i na napade na vlastite komšije za koje bi se dalo pretpostaviti da bi im bili saveznici. Analiza mikronivoa pomaže nam da izbjegnemo pretpostavku da je "etnička pripadnost" od primarnog značaja u utvrđivanju šta je to što pokreće nasilje, čak i kada se na prvi pogled čini da je taj faktor dominantan, kao što je to bilo tokom 1941. godine u NDH.

Ipak, priroda ustaškog nasilja tokom prethodnih sedmica – kad su žrtve bile birane na osnovu percepcije etničke kategorije kojoj pripadaju – pretežno je upućivala na to da je talas osvete imao etničku osnovu. Za mnoge ustanike ustaško ubijanje dovelo je do iznenadne promjene percepcije komšija muslimana i katolika. "U jednom dijelu [pravoslavnog] stanovništva, kod onih koji su izgubili svoje najrođenije od ustaške ruke", kako to opisuje Đoko Jovanić, "postojala je želja za osvetom nad cijelim hrvatskim stanovništvom jer se nije pravila razlika između ustaša i hrvatskog naroda."[30] Lokalni susreti potvrđuju ta osjećanja. Vojnici NDH, koje su ustanici zarobili, prijavili su da su slušali stalne diskusije o planovima boraca da se osvete svim Hrvatima.[31] Drugi zatvorenik je rekao da je "srpski živalj pun mržnje", dok su drugi opet rekli da su im seljani pravoslavci dovikivali dok su prolazili kroz njihova sela: "Kad ćemo mi [vama] napuniti jame?"[32]

Ustaško nasilje je za mnoge seljake borce otežalo diferencijaciju između onih koji su odgovorni za ta ubijanja od ostatka nesrpskog življa.[33] "Za njih", prisjeća se jedan savremenik tih događaja, "svaki je Hrvat bio ustaša."[34] Drugi je opisao atmosferu neposredno nakon što su borci ušli u Donji Lapac: "Neki Srbi su već glasno govorili da sve Hrvate treba pobiti i da ih treba pobiti zato što su Hrvati."[35] Prethodno ponašanje osobe više nije bilo važno. Kako se sjeća jedan ustanik, bilo je ljudi "koji nisu bili raspoloženi praviti razliku između bandita i nevinih među Hrvatima".[36]

Neki borci su taj način razmišljanja proširili i na nesrpske žene i djecu, koje su sada također vidjeli kao neprijatelje koje treba istrijebiti, i čak su išli tako daleko da ih porede sa životinjama čiju reproduktivnu sposobnost treba zaustaviti. Kako je jedan ustanik uzviknuo nakon što je ubio ženu i njeno dijete u prvoj sedmici ustanka: "Neka se paščad ne ligu."[37] Drugi su nastojali primijeniti ovaj mentalni obrazac u kojem je percepcija pripadnosti etničkoj kategoriji sada odlučivala kako prema toj osobi postupati. Ustanik Brato Šašić je bio iz jednog pravoslavnog sela nedaleko od Donjeg Lapca. S vremena na vrijeme je prije rata radio u Beogradu na utovaru robe i bio je poznat kao simpatizer komunista. Ipak, on je odmah uhapsio Jakova Blaževića, sekretara Okružnog komiteta Komunističke partije, kada je ovaj došao u njegovo selo s drugim komunističkim aktivistima. Zašto? "Zato što je Hrvat", kasnije je priznao Šašić jednom komandantu ustanika.[38]

Slična situacija desila se u selu Veliki Cvjetnić. Početkom augusta su, čini se, komunist Marko Orešković Krntija i njegov kolega Đoko Jovanić došli u selo da objasne da se ustanici namjeravaju boriti protiv ustaša, a ne protiv svih Hrvata i muslimana. Dok su im mještani pripremali jaja, sin lokalnog pravoslavnog svećenika prišao je Jovaniću. Pokazujući na Oreškovića Krntiju, upitao je: "Je li onaj Hrvat?" Jovanić je odgovorio: "Jeste, pa šta?" Svećenikov sin je gorljivo uzvratio: "Hajmo ga ubiti... Hrvatima i muslimanima se ne može vjerovati."[39] Za neke ljude, čak i za one koji nisu prije rata bili poznati kao nacionalisti, svi oni koji su percipirani kao nesrbi – uključujući i ljude koji su se borili zajedno sa ustanicima – iznenada su postali dio apstraktnih, neprijateljskih kategorija. "Hrvati" su pripadali toj kategoriji, i njih je sada trebalo uništiti.

Isto važi za odnos nekih boraca prema komšijama koje su sad percipirali kao "muslimane". "Parola je bila", kako se prisjećao jedan komandant ustanika, "da su svi Hrvati i muslimani ustaše."[40] Neki su čak osjećali da se sada vodi i specifični rat protiv onih koje su zvali "Turci" ili "balije". To je odražavalo percepciju da nisu ljudi izvana bili ti koji su ubijali njihove rođake i komšije, već njihove komšije muslimani, koje su zvali "Turcima". Za neke je logičan odgovor na tu percepciju bio "ubiti svakog Turčina", kako je rekao jedan komandant ustanika iz Hercegovine nakon ustaškog ubijanja u tom kraju u junu i julu 1941.[41] Komentari drugih ustanika bili su odraz granica koje su sada mnogi postavili u pogledu mogućnosti zajedničkog otpora, konkretno s njihovim muslimanskim komšijama, protiv ustaša: "Turci su protiv nas, oni nas ubijaju, oni nas kolju, bacaju u jame. S njima nema – i ne može biti – nikakve zajedničke borbe."[42] Mnogi ustanici u sjeverozapadnoj Bosni osjećali su to isto.[43]

Ova vrsta antagonističke kolektivne kategorizacije koju je pokrenulo masovno ustaško ubijanje dovela je do toga da su srpski seljani redovno od komandanata ustanka zahtijevali da im predaju svakog zarobljenog neprijateljskog vojnika "da ga zakolju".[44] Za neke ustanike to je, čini se, bio primarni cilj napada. Kako se navodi, jedan je borac pozvao svoje drugove prilikom opkoljavanja vojne komande NDH u selu Doljani: "Pohvatajte ih žive i jebaću im mater!"[45] Oni koji su se pobunili protiv pogubljenja vojnika NDH nekad su pogrdno spominjani kao "zaštitnici Hrvata". Ustanici su prijetili da će ih pobiti i spaliti im kuće.[46]

One koji nisu automatski dolazili do takvih zaključaka drugi su ustanici pokušali u to uvjeriti. Lazo Tešanović je bio prije rata učitelj i poručnik bivše Kraljevske jugoslavenske vojske. On je pokušao uvjeriti one koji su preživjeli ubijanja, i rođake i komšije onih pobijenih, da ustaše nisu tek neka odabrana grupa muslimana i katolika, već da su svi muslimani i katolici zapravo ustaše.[47] U tom cilju, Tešanović i drugi poput njega eksplicitno su tražili da im se samo

"Srbi" pridruže u borbi.[48] Čini se da je bilo više od nekolicine ljudi koji su sebe percipirali isključivo kao etničku kategoriju. Kako je jedan to napisao u pismu koje će predati svojim katoličkim komšijama, u kojem je zahtijevao da se predaju nakon jednog ustaškog napada: "Ovo pismo je od Srbina Ise Stanića, koji je sin Srbina i kralj šume."[49]

Jedna od važnih metoda koju su primjenjivali takvi pojedinci kako bi rašrili osjećaj antagonističke kolektivne kategorizacije bilo je pripovijedanje priča o ustaškim pokoljima, koje su naročito borci koji su preživjeli ili svjedočili ubijanju prenosili svojim drugovima čija sela još nisu bila napadnuta. Kolale su bolne priče o uništenju sela Suvaja, Osredci i Bubanj od 1. do 3. jula. Kako se sjeća jedan čovjek koji je te priče čuo: "Njihove priče o zlodjelima koja su počinile ustaše pod komandom Miroslava Matijevića u selima blizu Kulen-Vakufa bile su šokantne. Neki borci su ispričali da je dvadeset djevojaka i žena bilo zavezano oko plasta sijena, a onda je sijeno zapaljeno... a onda su još žena bacili žive na lomaču. Drugi borci su nam pričali o ustašama koji su se dočepali svakog koga bi našli u selu – starce, žene, djecu – i onda ih nagurali u kolibu koju su potom spalili."[50] Iskustvo slušanja priča o zlodjelima povezivalo je ove borce, stvarajući osjećaj straha i zajedničkog stradanja zbog onoga što su percipirali kao svoju etničku pripadnost, što je najvjerovatnije pomoglo da se kod mnogih učvrsti želja za osvetom na etničkoj osnovi.

Ipak, bilo je i onih koji nisu tako lako prihvaćali taj osjećaj da su sve njihove komšije muslimani i katolici sad postali neprijatelji. Tako su neki ustanici koristili prijetnju silom da discipliniraju te svoje pretpostavljene sunarodnjake. Upečatljiv je slučaj Ilije Rašete. Rođen na području Donjeg Lapca, rastao je sa svojim najboljim prijateljem katolikom Pejom Šikićem. Rašetin prijatelj iz djetinjstva se nije želio priključiti ustašama i bio je redovno u sukobu sa svojim bratom zato što je odbio sarađivati s njima i što je osuđivao njihove zločine. "On nam je čak rekao čija su imena na ustaškoj listi i ko će biti osuđen na smrt, a odmah nam je došao kazati šta ustaše iz Gospića rade u Donjem Lapcu", ispričao je Rašeta. Ipak, nijedno od tih djela nije mu spasilo život kada su ustanici ušli u Donji Lapac početkom augusta 1941. "Vidio sam ga kako bježi od njih preko polja, kao zec pred lovcima, i zaplakao sam", prisjećao se Rašeta. "Moj kum Stevo Lavrnja mi je onda rekao: 'Prestani ili ćeš biti ubijen kao i on.' Morao sam prestati jer bih izgubio život."[51]

Kolektivna kategorizacija drugih kao neprijatelja nije bila tek stav koji su istraumatizirani i gnjevni pojedinci zauzimali kao odgovor na ustaška ubijanja. Nije to bilo ni nešto u što ih se lako uvjerilo objašnjenjima i mučnim pričama o zločinima koje su im pričali prijatelji, komšije i rođaci. Unatoč činjenici da se veliki dio nasilja zaista činio na etničkoj osnovi, percipirana etnička pri-

padnost čovjeka nije se automatski poklapala s nečijim ponašanjem, niti ga je određivala. Međutim, bilo je onih, poput kuma Ilije Rašete, koji su pojedince vidjeli samo kao dio etničkih kategorija koje su sada imale negativne kolektivne identitete. Za njih je imalo smisla posegnuti za prijetnjom unutaretničkog nasilja – čak i protiv vlastitih rođaka – radi jačanja osjećaja kolektivne kategorizacije među pravoslavnim življem tog kraja po "neprijateljskom" karakteru katoličkih i muslimanskih komšija. To je bila logika koju je masovno ubijanje cijelih kategorija ljudi na etničkoj osnovi brzo proizvodilo. Kao što je jedan ustanik navodno doviknuo svojim komšijama, nakon što ih je pozvao da skupe oružje, municiju, konje i pridruže se borbi protiv ustaša: "Ubijte one [Srbe] koji nisu s nama!"[52]

Možda su, paradoksalno, upravo međuetnička masovna ubijanja bila to što je izazivalo unutaretničke prijetnje nasiljem kad su neki borci tražili načine da osnaže antagonističku kolektivnu kategorizaciju kao sredstvo mobilizacije kako bi se odgovorilo na ustaško nasilje. To je, čini se, opća karakteristika ustanaka: discipliniranje pripadnika definiranih kao svoj "narod" neizostavna je komponenta uspješnog rata protiv "neprijatelja". Kao što mnogi radovi na polju političkog nasilja pokazuju, kao u slučaju Latinske Amerike, primjena nasilja od strane ustanika kako bi držali pod kontrolom one u čije su ime tvrdili da se bore često se potcjenjuje, mada je to ključna dinamika mnogih pobuna, ustanaka i građanskih ratova.[53] Ali kada se ovaj proces desi u multietničkom sukobu, to također baca svjetlo na centralni mehanizam pomoću kojeg akteri mogu pokušati unijeti osjećaj antagonističke etnicizacije. U tom kontekstu, usvajanje čvrstog osjećaja o tome ko je "etnički drugi" a ko je "etnički brat" često se ne dešava automatski, čak ni u kontekstu ekstremnog nasilja među zajednicama. Prije će biti da se takvo osjećanje često moralo stvarati stalnim, svjesnim čovjekovim naporom, i konkretnim prijetnjama ili nasilnim aktima.

Ovaj fokus mnogih boraca na postizanje veće saglasnosti oko nesklonosti prema učešću nesrba u ustanku i obeshrabrivanjem drugih međuetničkih veza dao je ustanku u prvim danima vidljivo etnički uklon. Kako je zapazio lokalni komunist Gojko Polovina: "Ustanak u Lici počeo je kao ustanak čiji je neposredni cilj bio odbrana i zaštita života srpskog življa."[54] Jedan vojni izvještaj NDH o napadima ukazuje da "mada ustanak ima komunistički karakter", ponajviše zbog vidljivog učešća malog broja lokalnih aktivista, "to je zapravo srpski ustanak".[55] Njemački vojni izvještaji o političkoj situaciji u NDH također potvrđuju ovu procjenu time što umanjuju ulogu komunizma: "srpski seljak nije skloniji komunizmu od hrvatskog... bez ustaških zločina, nikakva propaganda ne bi bila u stanju uvjeriti srpskog seljaka da se bori na život i smrt za komunističke ciljeve".[56]

Ipak, mada ovaj portret "srpskog ustanka" u kojem borci nominalno iste etničke pripadnosti traže osvetu na etničkoj osnovi zacijelo odražava važan aspekt događaja toga vremena, on se mora staviti u ravnotežu s jednom drugom realnošću. Za neke ustanike antagonistička kolektivna kategorizacija po etničkoj liniji nije bila princip koji ih je rukovodio. Stevo Atlagić iz sela Vrtoče izjavio je, dok se krio u šumi sa svojim komšijama: "Ubili su mi oca, ali ja se ne želim svima njima svetiti i mi nećemo dati oružje onima koji to žele. Ubit ćemo one koji su pobili naše."[57] Sličnog mišljenja je bio i komandant ustanika Stojan Matić, dvadesetšestogodišnji bivši oficir Jugoslavenske armije iz sela Nebljusi, koji je studirao na Vojnoj akademiji u Beogradu i Pravnom fakultetu u Zagrebu. Lokalne ustaše ubile su oko sedamdeset njegovih komšija i rođaka i onda njihova tijela bacili u Boričevačku jamu. Među njima je bila i njegova majka. A opet, on nije zagovarao kolektivno kažnjavanje svih katolika i muslimana.[58] Drugi, poput Stevana Pilipovića Maćuke, komandanta ustanika iz sela Veliki i Mali Cvjetnić, eksplicitno je naredio svojim borcima prije napada na ustaše da ne smiju paliti svaku nesrpsku kuću ili činiti nažao svakom mještaninu nesrbinu.[59] Ova potreba diferenciranja između katolika i muslimana mogla je biti izražena čak i ako se ustanak karakterizira kao u biti srpski pokret. Kako je grupa ustanika iz zapadne Bosne i Like izjavila krajem augusta: "Mi Srbi se borimo za nacionalno oslobođenje našeg naroda od okupatora i njihovih plaćenika. Ali cilj naše borbe nije da oslobodimo samo srpski narod, već sve potlačene ljude naše otadžbine. Mi nudimo bratsku ruku hrvatskom narodu... i našoj braći muslimanima da se ujedine s nama i bespoštedno se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika."[60]

Gojko Polovina, lokalni komunist i čovjek koji se htio staviti na čelo ustanika, bio je možda najeksplicitniji u imperativnom pozivu upućenom i "Srbima" i "nesrbima" da se bore protiv ustaša. Tokom prve sedmice augusta, nakon izbijanja ustanka, on je napisao izuzetan manifest eksplicitno upućen "srpskom" i "hrvatskom" življu Like, posebno onima u zapadnim dijelovima kulenvakufskog kraja. Rođen u Dobroselu i školovan na Pravnom fakultetu u Beogradu, Polovina je bio komunistički aktivist prije 1941. Bio je aktivan na području Kulen-Vakufa tokom kasnih 1930-ih u redovima političke opozicije vlastima. Zajedno s drugima, redovno je držao govore po selima – kao što su Osredci, Dobroselo, Nebljusi i Doljani – često u kućama mještana. Na taj način on je na lokalnom nivou postao poznat kao zagovornik prava i blagostanja seljaka i radnika.[61] Postao je vođa Glavnog štaba gerilskih odreda za Liku, čije je formiranje pomogao 3. ili 4. augusta. Ipak, krajem jula i početkom augusta on još nije imao nikakav direktan kontakt s drugim komunistima u regiji, a kamoli s vodstvom Komunističke partije Jugoslavije.

Njegov poziv, dakle, odražava njegovo vlastito mišljenje o onome čemu je svjedočio u kulenvakufskom kraju. Vrijedi ovdje dati duži citat njegovog poziva. Prvo, on tu pokazuje da su lokalne ustanike u tom trenutku uglavnom činili progonjeni seljaci pravoslavci koji su se borili za vlastiti život, a ne za bilo kakav drugi ideološki cilj. Drugo, on jasno pokazuje da su neki komandanti, kao što je Polovina, insistirali na diferenciranju između ustaša i ostatka katoličkog i muslimanskog življa – što je distinkcija koju su mnogi borci odbijali. Treće, njegov poziv predstavlja začetak poziva "hrvatskom" življu – ovdje shvaćenom tako da se razlikuje od ustaša – da na nasilje protiv svojih "srpskih" komšija gledaju kao na oblik nasilja protiv sebe samih; jedini put do slobode bio je, stoga, kolektivna borba obiju etničkih zajednica. Konačno, ovaj dokument nam pokazuje da su se počela dešavati ubistva iz osvete na etničkoj osnovi. Za aktiviste poput Polovine ta osveta je morala smjesta prestati.

Srpski narode u Lici!
Zločini Pavelićevih ustaša prešli su sve granice. Svi mi pravoslavni Srbi osuđeni smo na smrt i potpuno uništenje bez razlike pola i godina. Sve provalije i špilje po našim klisurama već su napunjene leševima naše nevine braće i sestara. Dugo smo ćutali i trpjeli, ali se više nije moglo. Mi smo pripremili oružje da se borimo na život i smrt i naš je jedini poklik: pobijediti ili svi izginuti.

Srpski narode, našim patnjama i našom započetom borbom dobili smo prijateljstvo cijelog svijeta. Mi moramo pokazati cijelom svijetu da smo dostojni slobode za koju se borimo i pomoći koju očekujemo. Zato, braćo Srbi, mi ne smijemo ni u čemu da budemo slični ustašama.

Ustaški način ubijanja i paljenja osudio je cijeli svijet. Mi ne smijemo dozvoliti da se i među nama pojave ljudi koji će iz osvete ubijati nevine žrtve, uništavati imovinu nevinih Hrvata i muslimana. Ako mi budemo radili onako kako rade ustaše, mi nećemo imati ni jednog prijatelja na svijetu. Ako naši drugovi kojima su poubijane porodice ne budu mogli savladati svoju tugu i naći izraz svome bolu uništenjem pravih krivaca ustaša, mi ćemo izgubiti prijateljstvo i svaki izgled za pomoć od cijelog poštenog svijeta, u čiju se pomoć uzdamo.

Hrvatski narode u Lici!
Ti si najbolji svjedok svih zločina koje ustaški banditi počiniše u Lici. Najžalosnije je što ti banditi govore da sve rade u tvoje ime. Znamo da hrvatski narod nije zločinački i da ne želi prolijevanje krvi, ali je hrvatski narod bio okovan i nije mogao da dođe do riječi. Sad su, međutim,

pukle karike ropskih lanaca kojima su ustaše i njihovi gospodari okovali srpski i hrvatski narod. Zato je baš sad kucnuo čas da hrvatski narod zbriše krvavu mrlju sa svoje istorije/povijesti. Došao je čas da hrvatski narod prečisti sam svoje redove i da s ostalim narodima stupi u borbu za stvaranje novog svijeta i novog, pravednijeg života.

Hrvatski narode, ustaše su trulo i ranjavo mjesto na tvome tijelu. Ustaše su napravile strahovitu ranu na narodnom tijelu srpskog naroda.

Hrvatski narode, očisti svoje tijelo od trulog ustaškog pokreta, pa ćeš tako najviše doprinijeti svome oslobođenju i oslobođenju ljudi u cijelome svijetu.

Srpski narode, primi bratsku ruku koju ti pružaju pravi i pošteni sinovi hrvatskoga naroda. Ne izjednačujemo cijeli hrvatski narod s ustašama. Pokažimo se kao časni borci, dostojni naših predaka. Oprostimo krv naše poginule braće i sestara, jer njihovu krv nećemo dostojno zamijeniti ako prolijevamo krv nevinih, nego samo onda ako pohvatamo prave krivce i zločince. Ako mi budemo radili onako kako su radile ustaše, mi ćemo ponovo pasti u ropstvo. Zato zbijmo svoje redove i pružimo bratsku ruku onim poštenim Hrvatima i muslimanima koji su spremni da se bore s nama do uništenja neprijatelja.[62]

Ovakva osjećanja bila su vidljiva i među borcima koji, čini se, nisu bili povezani s komunističkim pokretom. U tim slučajevima, čini se da je lokalna tradicija komšiluka motivirala na pozive nesrbima da se pridruže ustanku. Ipak, ono što zaslužuje našu pažnju kod takvih ustanika je kako su se prijetnje osvetničkog nasilja miješale s pozivima da se pridruže borbi. To sugerira do koje su mjere veze među zajednicama pucale zbog ustaškog nasilja. Kao što je jedan ustanik napisao svojim komšijama u jednom selu u Lici:

Braćo i komšije Hrvati,

Godinama i godinama naša dobrosusjedska harmonija i ljubav bile su tradicija u svim našim selima. Tu tradiciju je trebalo nastaviti u ovoj hrvatskoj državi [NDH]. Nažalost, nije nastavljen. Među vama su se pojavili monstrumi. Potpalili su vatru mržnje koja je planula. Danas brojimo stotine novih grobova, ali još uvijek nismo žedni vaše krvi i ne namjeravamo se svetiti vašem marljivom i mirnom narodu. Mi prelazimo preko toga i nećemo ništa vaše dotaknuti. Umjesto toga, dolazimo s lijepim riječima.

Svaki časni Hrvat koji nije krao od Srba ili im počinio neko drugo zlo i dalje je naš prijatelj. Neka slobodno dođu i pridruže nam se da radimo zajedno.

Ne zaboravite da dok god nastavite pucati na naš mirni narod – i naše žene i djecu – mi ćemo na vatru uzvratiti vatrom.[63]

Ili pomiješane poruke u pismu koje je poslala "Narodnooslobodilačka vojska Grmeča", sa sjedištem sjeverno od Kulen-Vakufa:

Braćo muslimani,

Već je prošao mjesec i pol otkako ste bili prisiljeni napustiti vaše kuće, natjerani na glad, goli i bosi i da se krijete sa vašim ženama i djecom po tuđim kućama ili hladnoj šumi. Zašto je do toga došlo? Vi znate da mi Srbi nismo krivi za to jer vi ste oni koji ste spalili većinu naših kuća i imovine, svakako pod utjecajem lopova i ustaša. Mada bismo mi u svakom trenutku mogli spaliti vaše kuće i imovinu, mi to nećemo učiniti jer znamo da su stečeni krvlju i znojem marljivih i časnih seljaka. I mi to nećemo uraditi zato što vjerujemo, draga braćo, da ćete vi jednog dana uvidjeti da smo mi čestiti ljudi i da nećemo povrijediti niti ubiti nijednog mirnog čovjeka.

Dajemo vam riječ da nema sile koja nas može uništiti i da ako nastavite kao do sada, uspjet ćete da nas isprovocirate da siđemo sa [planina] Grmeča sa svom našom silom i nećemo niti jednog od vas ostaviti živog niti će ijedna vaša kuća ostati nespaljena. Još jednom vam kažemo da smo mi časni Srbi, a ne razbojnici. Mi samo štitimo i oslobađamo naše domove i sve one među nama, bez obzira da li su Srbi, Hrvati ili muslimani.

Pozivamo vas kao braću – zato što je to u vašem najboljem interesu – da se vratite kući. Nemojte ostavljati oružje kod neprijatelja. Umjesto toga, donesite ga nama i pridružite nam se kao braća u borbi protiv našeg zajedničkog neprijatelja.[64]

Takvih pokušaja da se postigne zajednički otpor, koliko god da su bili gušeni prijetnjama osvetom, ipak je bilo malo i činjeni su u velikom vremenskom razmaku tokom prvih sedmica ustanka. Mnogi među onima koji su se digli na oružje nedavno su izgubili bliže rođake i komšije od ustaške ruke, što je većinu učinilo nesposobnim da svoje komšije muslimane i katolike vide kao bilo šta drugo do neprijatelje. To je položilo temelj za talas odmazde nad njima. Milan Alivojvodić, vlasnik krčme iz regije Donjeg Lapca, koji je tog ljeta intervenirao kod lokalnih ustaša kako bi spasio svoje pravoslavne prijatelje, nije osjećao potrebu da bježi sa ostalim komšijama katolicima kad su se počeli ustanici približavati. Bio je siguran da će mu njegovo ranije ponašanje jamčiti

sigurnost. Ipak, u tim momentima, kada je kolektivna kategorizacija za mnoge postala poput zakona, njegova percipirana etnička pripadnost i negativne karakteristike koje su sada povezivane sa tom kategorijom – umjesto njegovi akti spašavanja – postale su najbitniji. Nekoliko ustanika će ga ubiti posljednjih dana jula.[65]

Nekada su iskustva koja su se dešavala tokom napada ustanika mogla brzo nagristi onu krhku podršku koje je možda bilo za selektivniji ili uzdržaniji pristup percipiranom neprijatelju. To se krajem jula i početkom augusta 1941. desilo tokom napada ustanika na hrvatska sela Brotnju, Krnjeušu, Vrtoče i Boričevac. U nekim slučajevima komandanti, poput Steve Atlagića, koji su težili uzdržanijem pristupu, ubijeni su tokom napada.[66] Njihovo odsustvo je onda odigralo ulogu tako što je onima koji su se željeli osvetiti omogućilo da preuzmu ulogu vođe u poticanju nasilja koje će uslijediti. Dokazi sugeriraju da je takva osjećanja dijelio značajan broj boraca. "Mržnja prema ustašama", sjeća se jedan ustanik, "bila je dominantna tokom tog napada, kao i želja da im se osveti za rođake i prijatelje [ustanika] koje su oni pobili."[67] Ključno pitanje, međutim, bilo je ko su bile "ustaše"? Za mnoge borce ta kategorija se stopila s kategorijom "katolika" i "muslimana" općenito. I tako, kada bi iznenada nestalo onih nekoliko zagovornika obuzdavanja, ili ako ih nije ni bilo, scena za odmazdu nad svima koji su percipirani kao pripadnici tih kategorija bila bi pripremljena – bez obzira na njihovo ranije ponašanje.

Tokom tih ubijanja ustanici su se prema svojim žrtvama i njihovim lešević odnosili na načine koji zaslužuju pažljivije razmatranje kako bi se bolje shvatilo šta je poticalo intenzitet lokalnog nasilja i oblikovalo njegovu kasniju dinamiku. U nekim slučajevima su odmah nastojali fizički izbrisati cjelokupnu percipiranu hrvatsku zajednicu. Samo nekoliko dana nakon izbijanja ustanka grupa boraca upala je selo Brotnja i opkolila gotovo sav tamošnji katolički živalj, većinom pripadnike velike porodice Ivezića. Odveli su ih do ruba obližnje okomite jame i bacali ih, jednog po jednog – još žive – u smrt. Ubili su trideset i sedmero ljudi.[68]

Dokazi ukazuju na značaj motiva osvete u poticanju na taj pokolj. Već sredinom jula lokalne ustaše tog kraja, pogotovo oni koji su bili stacionirani u gradu Donji Lapac i selu Doljani, došli su u Brotnju da pohapse pravoslavce, od kojih će mnoge kasnije pobiti.[69]Ali glavna veza između prethodnog ustaškog nasilja i odmazde ustanika bio je napad na selo Suvaju 1. jula. Prema Gojku Polovini, barem dvojica ustaša iz Brotnje učestvovala su u pokolju mještana Suvaje. Nekoliko ustanika, poput Jovice Keče, koji su onda učestvovali u ubijanju katolika u Brotnji, bili su iz tog sela.[70] I drugi, poput komandanta Đoke Jovanića, sugeriraju da je među onima koji su učestvovali u ubijanju u Brotnji

bila nekolicina ljudi iz Suvaje, čije su porodice ustaše potpuno uništile mjesec dana ranije.[71]

Odmazda ustanika u Brotnji bila je odraz u ogledalu ustaškog nasilja u Suvaji: borci su nastojali pobiti cijele porodice; barem polovina žrtava bili su starci, žene i djeca.[72] Ova dinamika je bila slična i u drugim regijama, poput istočne Hercegovine. Tamo su ustanički komandanti zabilježili da su oni koji su se često isticali u masovnom ubijanju nesrba bili borci koji su preživjeli ustaške pokolje tako što bi se izverali iz jama ili pobjegli ranije, a onda kasnije otkrili da su im mještani katolici i muslimani pobili porodicu. Ti pojedinci su često bili među najaktivnijim učesnicima osvetničkog ubijanja.[73]

Vidljivo učešće tako ogorčenih ljudi sugerira da su ubistva iz osvete bila više od pukog "izravnavanja računa". Ako se oslonimo na rad Nicoa Frijde o osveti, njihovo bi se ponašanje moglo shvatiti i kao način ponovnog stjecanja osjećaja da je čovjek uzrok nečijeg čina, pogotovo prema onima koji se percipiraju kao oni koji su vam to nasilno prethodno oduzeli, u ovom slučaju oni koje percipirate kao "ustaše". Viđena na ovaj način, osveta je dakle bila konkretan način oslobađanja od dubokog osjećaja bespomoćnosti koji je izazvao prethodni talas ustaškog ubijanja. Štaviše, bilo je to brutalno učinkovito sredstvo pomoću kojeg se osjećaj krajnje bespomoćnosti u svijetu zamjenjivao osjećajem totalne snage.[74]

Na ivici okomite jame nedaleko od Brotnje, gdje su žrtve bacane u smrt, dva mlada katolika uspjela su pobjeći u šumu netom prije nego što su trebali biti ubijeni zajedno sa svojim komšijama. Nedugo potom, drugi ustanici su ih uhvatili. Njih dvojica su rekla da su Srbi pravoslavci. Sumnjajući u njihovu tvrdnju, jedan od ustanika zahtijevao je da se pomole Bogu kako to rade pravoslavci. Uradili su to savršeno. Očito pokazujući da percepcija pripadnosti određenoj etničkoj kategoriji može značiti život i smrt, taj ustanik, čuvši njihove molitve, potapšao ih je po ramenu, rekao "ovo su srpska djeca" i pustio ih.[75] Tako uspješnih bjegova bilo je, međutim, malo tokom prvog talasa ustaničkog ubijanja. Bilo je to stoga što su počinioci često poznavali žrtve, što je onemogućavalo takvu vrstu prevare. I tako je nasilje potaknuto osvetom bilo često intimno i lično, kao što nam to pokazuje slučaj ljudi iz Suvaje koji ubijaju svoje komšije u Brotnji.[76]

Poput ustaškog ubijanja, i nasilje koje su pokrenuli ustanici imalo je duboko destruktivni efekt na odnose među zajednicama. Čini se da su dva preživjela muškarca iz Brotnja, uz jednu mladu ženu koja je također uspjela pobjeći, kasnije uhvaćeni i dovedeni u jednu od glavnih komandi ustanika u obližnjem gradu Srbu. Komunistički orijentirani komandant Đoko Jovanić pokušao im je objasniti da su on i ljudi poput njega bili protiv kolektivne osvete nad nevinim

katolicima i muslimanima. Osudio je masovno ubijanje njihovih rođaka, članova porodice Ivezića u Brotnji. "Oni su me samo blijedo gledali", prisjećao se Jovanić, "a onda su pokušali sakriti lica. Bilo je neugodno i teško vidjeti kako nisu vjerovali nijednu moju riječ i koliko su me se bojali." Takvi susreti pokazuju na kakve su teškoće nailazili neki ustanički komandanti kad bi pokušali objasniti da se ustanak ne vodi protiv svih nesrba, i da su protiv kolektivnog kažnjavanja na etničkoj osnovi – dok su borci koji su trebali biti pod njegovom komandom htjeli pobiti svakog koga su smatrali "katolikom" i "muslimanom". Kada se Jovanić sutradan vratio da provjeri šta je bilo s prestravljenim Ivezićima, vidio je da su nestali. U međuvremenu su bili odvedeni i pogubljeni.[77]

Tokom ustaničkog ubijanja borci su često prvo tražili određene žrtve i njihove metode nasilja su često imale jako simboličko značenje. Nakon napada na selo Krnjeuša, 9. augusta, njih nekolicina potražila su lokalnog katoličkog svećenika, tridesetčetverogodišnjeg Krešimira Barišića. Pošto je on u to selo došao 1937. godine, mnogi seljani su ga znali po bliskosti i prijateljstvu s pravoslavnim kolegom popom Dragom Savićem, koji se sa svojim prijateljem katolikom redovno šalio zapitkujući ga kad će se najzad oženiti.[78] Za ustanike koji su napali Krnjeušu otac Barišić je naprosto bio ključni predstavnik cijele hrvatske zajednice, koju su oni sada gledali kao neprijatelja. Ima dokaza koji sugeriraju da su borci vjerovali da je on bio ključni organizator ustaša u tom selu.[79] Kada su ga uhvatili, nekoliko ih je počelo da ga reže nožem po cijelom tijelu. Odsjekli su mu nos i uši i izboli oči – ali su ga na trenutak ostavili živog, u agoniji.[80] Mučili su i opštinskog načelnika Ivana Matijevića, na slične načine, režući mu lice i odsijecajući prste, a onda su ga spalili. Nakon što su okupili brojne druge mještane, zatvorili su ih u seosku katoličku crkvu, zajedno s ocem Barišićem, koji je sad slijep polako umirao. Zgradu su zapalili i svi koji su bili u njoj živi su izgorjeli.[81] Skrnavljenje takvih vjerskih objekata – ključnih fizičkih simbola zajednice Hrvata katolika – čini se da je bilo namjerni dio nasilja ustanika. U drugim selima, kao što je Boričevac, ustanici su među preostalim zidovima spaljene katoličke crkve držali stoku. To je bilo daljnje ponižavanje katoličke zajednice i moglo se smatrati simboličnim oblikom osvete.[82]

Mještani koje ustanici nisu ubili u zapaljenoj crkvi u Krnjeuši odvedeni su u obližnje selo Zelinovac. Tamo su ih ustanici zatvorili u nekoliko zgrada. Zapalili su ih i počeli klati stoku. U ovom slučaju nasilje je preraslo u potpuno uništenje, pri čemu je ubijeno možda čak četiri stotine katolika – svi oni koji nisu pobjegli na vrijeme – i spaljena skoro svaka zgrada.[83] Samo je šačica preživjela. Jedno od njih je bilo dijete koje je prilikom bijega nabasalo na "četnike" (kako su mnogi mještani u to vrijeme zvali ustanike). "Smilovali su mi se", sjećao se dječak, "i rekli mi da bježim."[84] Ali dokazi sugeriraju da su takvi tre-

nuci pomoći koju pripadnici jedne zajednice pružaju onim drugima bili rijetki tokom napada koje je karakterizirala nasilna odmazda nad cijelom katoličkom zajednicom.

Neki ustanici su tokom napada izričito tražili rođake ustaša, što dodatno sugerira da je u njihovom ponašanju prevladavao motiv osvete. Oni su to pokazivali kasapeći njihova tijela na načine kojima su htjeli reći da se radi o krvnoj osveti. Memoari sugeriraju da su ustanici ubijali očeve, braću i ostalu rodbinu ustaša bez obzira na činjenicu da mnogi od njih nisu počinili nikakvo nasilje. "Oni su platili za grijehe svojih rođaka i zato što nose ustaško prezime", rekao je jedan borac.[85] Tokom napada na selo Vrtoče 2. augusta ustanici su tražili oca lokalnog ustaškog vođe Miroslava Matijevića. Zvao se Josip Matijević. Nakon što su ga zarobili, odsjekli su mu glavu. Onda su je nabili na vrh kolca i nosali je po selu dok su ubijali druge, među kojima i njegovu suprugu, kojoj su također odsjekli glavu i nabili je na kolac. Među kasnijim žrtvama bilo je još najmanje osam članova porodice Matijević, među kojima i nekoliko djece.[86] Kada je vojska NDH sredinom augusta ponovo ušla u Vrtoče, našli su tek šačicu žena i djece koji su nekako uspjeli preživjeti napad. Prodavnica i gostionica Josipa Matijevića bile su opljačkane, uništene i spaljene, kao i skoro svi drugi objekti.[87] To je bio odgovor ustanika za ono što je njegov sin Miroslav

Fotografija 8. Ostaci prodavnice i kafane Josipa Matijevića u selu Vrtoče na fotografiji koju su vojne snage NDH snimile 1941. Ustanici ne samo da su odsjekli Matijeviću glavu i spalili mu gostionicu već su se, čini se, pobrinuli i da izbrišu njegovo ime s table nad ulazom. Fotografija dobijena zahvaljujući Vojnom arhivu u Beogradu.

– uz druge lokalne ustaše čije je vrbovanje on pomogao – učinio pravoslavnom stanovništvu tokom prethodnih sedmica.

Smisao nabijanja glava Matijevićevih roditelja na kolac da se bolje razumjeti ako se taj čin smjesti u lokalni historijski kontekst. Osmanske vlasti, kao i kapetani (lokalni muslimanski vojni komandanti utvrda duž osmansko-habsburških vojnih granica u tom kraju), primjenjivali su takve tehnike za one koje su smatrali neprijateljima, uključujući i kršćane i muslimane. Nije to bila samo metoda pogubljenja. Značilo je i izazivanje straha kod lokalnog življa jasnim pokazivanjem ko ima kontrolu i javnim demonstriranjem da je neprijatelj ubijen na sraman i ponižavajući način. Takve nasilne metode bile su kombinacija osvete i spektakla.

Odrubljivanje glave ima slične karakteristike kao skidanje skalpa, sakaćenje, skidanje glave i vješanje koje se činilo u drugim kontekstima, kao što je to bilo tokom Francuske revolucije, u slučajevima nasilja na američkom jugozapadu u devetnaestom stoljeću, u Indoneziji tokom masovnog ubijanja 1965.[88] Ovi oblici sakaćenja i odsijecanja glave ne primjenjuju se samo da bi se izazvala smrt. Oni također imaju moćnu komunikativnu funkciju u odnosu na percipiranog neprijatelja. Mnogo bolje od bilo kojih riječi oni slikovito obavještavaju ciljano stanovništvo o tome šta da očekuje kao odgovor na ponašanje koje oni koji vrše sakaćenje smatraju neprimjerenim.[89] U nekim slučajevima korištenje takvih metoda terora nad tijelom protivničke strane može biti način da se promijeni buduće ponašanje onih koji su još uvijek živi, odnosno da se oni natjeraju na poslušnost.[90] U drugim slučajevima, međutim, sakaćenje i javno izlaganje dijelova tijela možda se manje odnosi na buduće akcije budući da je usmjereno na "izravnavanje računa", i to često primjenom vrlo nesrazmjernih metoda. Čini se da su obje dimenzije bile na djelu tokom ustaničkih napada u kulenvakufskom kraju početkom augusta 1941.

Ova posebna metoda odrubljivanja glave što su je ustanici primjenjivali u Vrtoči ima duboke historijske korijene jer je u tom kraju to bila standardna praksa osmanskih vlasti i njihovih lokalnih kolaboracionista barem od prve trećine devetnaestog stoljeća, ako ne i ranije. Glava se nabijala na kolac i onda je postavljana na osmansku vojnu utvrdu ili blizu nje, tako da se doima kao nadgrobni spomenik koji su svi mještani mogli vidjeti. Biti pogubljen na ovaj način smatrano je sramoćenjem.[91] Na osnovi gotovo identičnog načina pogubljenja oca i majke Miroslava Matijevića, i kasnijeg nabijanja njihove glave na kolac, možemo hipotetički zamisliti da su ustanici putem svoje lokalne usmene tradicije sačuvali sjećanje na te prakse iz osmanskog doba. Oni su se na te priče o nasilnim praksama oslanjali u ovom momentu velike krize kako bi našli učinkovitu metodu osvete i ponižavanja komšija.[92]

Ustanička ubijanja katolika u Brotnji nekoliko dana ranije imaju neke zajedničke aspekte s onim što se desilo u selu Vrtoče. Mada su tamošnji seljaci borci bacili većinu mještana u duboku okomitu jamu, memoari sugeriraju da su namjerno ostavili leš Mile Markovinovića, ustaše koji je mjesec dana ranije u selu Bubanj učestvovao u pokolju pravoslavnih seljaka, na otvorenom da ga požderu životinje. U samo par dana ostala je samo Markovinovićeva lobanja. Prema jednom savremeniku ustanici ga nisu ni namjeravali ukopati. Umjesto toga, ostavili su ga na vidnom mjestu kako bi time poslali poruku da je osveta izvršena.[93] Ukratko, određeni aspekti nasilja koje su primjenjivali ustanici i njihove metode odlaganja leševa odraz su povijesti nasilnih praksi tokom osmanske vladavine u tom kraju, pogotovo praksi povezanih s osvetom.

Što se tiče ostalih katolika u Vrtoču, ustanici su uputili jasnu poruku time što su većinu njih zaklali, kao što bi im poklali i stoku, što možda ne iznenađuje s obzirom na to da su većinu boraca činili seljaci koji su se bavili stočarstvom. Preživjeli se u svojim svjedočenjima posebno sjećaju te metode ubijanja. U jednom endehaovskom novinskom članku o sličnom napadu novinar je zabilježio da "kad djeca govore o tome da su im četnici ubili majke i očeve ona ne koriste riječ 'ubili', nego svi kažu 'poklali' ili 'zaklali'" – obje te riječi se na jezicima južnoslavenskih naroda koriste da opišu klanje stoke ili čovjeka tako što joj se zakolje vrat.[94] Neki naučnici sugeriraju da se takve metode ubijanja mogu tumačiti time što ustanici nisu imali municije; u nekim slučajevima je to možda bilo istina.[95] Ipak, postoje dokazi koji sugeriraju da ove tehnike nasilnih akata imaju simboličke dimenzije. U nekim slučajevima, čini se da su metode mučenja i ubijanja primjenjivane kako bi se žrtva svela na nivo životinje, što se moglo vidjeti kao drugi način osvećivanja.[96]

Dehumanizirajuće nasilne tehnike, kao što su odsijecanje genitalija ili vađenje srca žrtve, a zatim stavljanje tih dijelova tijela na lice ili na stomak leša da drugi to kasnije vide, zabilježili su zvaničnici NDH i u drugim krajevima.[97] U nekim slučajevima dokazi sugeriraju da su ustanici potrošili dosta vremena ne samo da ubiju žrtvu nego i da sistematski, na mnogo dijelova, režu još uvijek živo tijelo. To je moglo početi s odsijecanjem prstiju ruku ili stopala, ili kopanjem očiju, i napredovati tako da se počupaju rebra i na sitne dijelove isiječe ostatak tijela – sve do žrtvine smrti. Te okrutne metode ubijanja činjene su kako bi se izazvala beskrajna bol žrtve na jedan veoma dehumanizirajući način. Svjedočenja preživjelih sugeriraju kako su takve metode doslovno učinile da se žrtve osjećaju kao životinje. Odsijecanje dijelova tijela, kako se jedan od preživjelih prisjećao, činjeno je da čovjek urla i umre "da prostiš kao pašće". Te metode ubijanja, koje bi svakoga u selu podsjetile na klanje životinja, služile su da prestrave i ponize one koji će kasnije naći osakaćene i obezglavljene leševe.[98]

Slične metode ubijanja zabilježene su i u drugim sukobima, poput onog u Alžiru tokom 1950-ih i 1960-ih i Gvatemali ranih 1980-ih. Barem neki primjeri u tim slučajevima kazuju da su primjenjivane okrutne metode nasilja kako bi se postigli slični simbolički efekti kao oni koje vidimo u kulenvakufskom kraju 1941. godine.[99]

Ustanici su s istim ciljem vršili i druge oblike mučenja. U jednom takvom slučaju krajem augusta u Hercegovini zarobili su jednog muslimana tokom osvetničkog napada i, pored toga što su mu odsjekli jedno uho i pretukli ga, prisilili su ga da ljubi njihove svinje, a da onda klekne i zajedno s njima jede. Potom su ga odveli u srpsko selo, gdje su ga vodili od kuće do kuće prozivajući žene: "Ulovili smo Turčina!", poredeći ga s ulovljenom životinjom.[100] U drugom primjeru koji je zabilježila endehaovska štampa "četnici" su zarobili imama bivše jugoslavenske vojske. Pored toga što su ga pretukli, očito su ga prisilili da jede izmet jednog od ustanika, potom svinjetinu i, na koncu, da pije alkohol. [101]

Takvi dehumanizirajući oblici mučenja, uz njihov religijski simbolični ton, podsjećaju na nasilje u Anadoliji nad kršćanima Armencima. Tamo primjeri muškaraca prikovanih na križ i onda isporučenih porodicama sugeriraju generičku tendenciju počinilaca da svete elemente žrtvinih kulturnih praksi primijene tako da žrtve ne samo ubijaju i muče nego i dehumaniziraju i ponize i njih i njihovu porodicu i njihovu zajednicu.[102] Progon Jevreja u Njemačkoj, i kasnije na drugim mjestima u Evropi koja su bila pod nacističkom okupacijom, obiluje sličnim primjerima nasilja koje je poduzimano specifično da se oskrnave svete prakse žrtava, poput spaljivanja sinagoga (zajedno s ljudima koji bi se u njima zatekli) i hebrejske Biblije. Takvi akti predstavljali su oblik komuniciranja – kako sa žrtvama tako i s ljudima koje su počinioci percipirali kao svoje.[103] Nasilne prakse ustanika treba promatrati na taj način: kao oblike intimne komunikacije s percipiranim neprijateljem, kao i s onima koji se percipiraju kao braća žrtve – u ovom slučaju ustaškog nasilja. Oni slikovito prenose poruku da je osveta izvršena i da su njihove mete duboko ponižene i dehumanizirane. Kao takav, ovaj tip nasilja je pomagao da se nastavi pronositi ideja o lokalnoj zajednici koja je sada bila podijeljena na antagonističke grupe.

Njihovi akti nasilja možda su im bili od ključnog značaja i gledano iz psihološke perspektive, koja se iskristalizirala u specifičnim historijskim okolnostima i koja je poticala ustanike da ubijaju iz osvete. Takvo ponašanje komuniciralo je nedvosmisleni dokaz njihove totalne moći nad onima koje su mučili i ubijali. Potpuni gubitak moći je bilo upravo ono što su mnogi doživjeli prethodnih mjeseci od ustaških ruku i ruku njihovih sljedbenika. To iskustvo nije bilo samo bolno; bilo je i duboko ponižavajuće i obespravljujuće. Krajnja

surovost koju su oni sada primjenjivali mogla bi se tumačiti kao način da se zorno pokaže da su uloge sada na odlučujući način izmijenjene; oni su sada bili sve samo ne žrtve. Slična dinamika mučenja i sakaćenja može se vidjeti i u drugim slučajevima gerilskog ratovanja, kao što je to bilo tokom Američkog građanskog rata. Tako, naprimjer, u analizi nasilnih praksi u Missouriju Michael Fellman bilježi da su "neke grupe boraca željele doprijeti do onog konačnog mjesta potpunog uništenja, one zemlje u kojoj 'mi' svom svojom snagom predstavljamo sve, dok su 'oni' pretvoreni u ništa".[104] U kulenvakufskom kraju ustanici koji su se svetili na tako brutalne načine možda su pronašli veoma učinkovit način da obnove vlastiti osjećaj moći nakon što im je ona bila tako nasilno oduzeta. To bi se moglo tumačiti kao "racionalnost" koja stoji iza njihove krajnje surovosti, što većini ljudi djeluje zbunjujuće, besmisleno i iracionalno.[105]

Ovdje treba biti oprezan i veliku pažnju posvetiti historijskom kontekstu koji uokviruje takve nasilne epizode, a oduprijeti se nagonu da te ekstremne akte tumačimo oslanjajući se isključivo na ahistorijske teoretske modele. Možemo pasti u iskušenje, recimo, da koristimo važne argumente Stanleyja Milgrama o sposobnosti ljudi da "odustanu od ljudskosti" do kojih je došao promatrajući uznemirujuću lakoću s kojom većina ljudi postaje poslušna vlasti. On nije mržnju, osvetoljubivost ili gnjev vidio kao ono što navodi ljude da drugima izazivaju bol. U njegovim eksperimentima sposobnost da se izazove ogromna bol drugoj osobi javlja se kad pojedinac svoju ličnost utopi u jednu širu institucionalnu strukturu vlasti.[106] Ipak, oblici mučenja i ubijanja za kojima su posezali ustanici nisu bili puki rezultat komandantove naredbe borcima da izazovu bol. Za razliku od učesnika u Milgramovim eksperimentima, nasilne akcije ustanika imale su jednu duboku historijsku komponentu – mnogi od njih su nedavno bili izloženi krajnjim aktima nasilja i doživjeli ubijanje svojih komšija i rodbine. Nikako se ne može prenaglasiti uloga historijskog konteksta u ovom slučaju koji nam pomaže da objasnimo manifestacije i metode osvetničkog nasilja ustanika. A to je faktor kojem Miligram u svom važnom psihološkom istraživanju nije posvetio dovoljno pažnje. Prethodna osjećanja mržnje i gnjeva ne moraju uvijek biti potrebna da bi ljudi počinili nasilje. Ljudi koji gaje takva osjećanja možda čak ne moraju ni biti u poziciji da ih izraze ako su prisutne sile obuzdavanja. Ali ta historijski prisutna osjećanja igrala su ključnu ulogu u poticanju ustanika da pokrenu talas osvetničkog ubijanja koje je eksplodiralo tog ljeta u kulenvakufskom kraju.

Ovo ubijanje također demonstrira ono što bi se moglo nazvati i "selektivnim" i "nasumičnim" oblicima nasilja, da upotrijebim distinkciju koju je ponudio politolog Stathis Kalyvas. Ali ovdje su oba oblika bila prakticirana istovre-

meno.[107] Ustanici su birali određene mete, kao što je lokalni katolički svećenik u Krnjeuši, ili otac lokalnog ustaškog vođe u Vrtoču, koje su percipirali kao osobe blisko povezane sa ustašama i predstavnicima lokalne hrvatske zajednice. Oni su mučili, sakatili i ubijali te pojedince na surov i javni način kako bi iskazali svoj stav. Ipak, ti selektivni akti nasilja pripremili su scenu za ono što će ubrzo postati masovno ubijanje, u kojem su ustanici tražili žrtve manje zbog njihove stvarne ili percipirane uloge kao ustaša ili ključnih predstavnika zajednica, a više zbog načina na koji su oni te žrtve vidjeli: kao "Hrvate katolike". Oba pristupa su se spojila kako bi se ostvario cilj osvete nad cijelom zajednicom percipiranom kao hrvatska.

Za razliku od lokalnih ustaša koji su tokom jula bacali tijela svojih žrtava u jame ili ih ukopavali u masovne grobnice kako bi prikrili dokaze o njihovom ubijanju, ustanici su pokazivali tendenciju da unakažena tijela svojih žrtava ostavljaju na otvorenom. Jedan od ciljeva bio im je prestraviti i razbjesniti one koji će kasnije naći leševe. Upravo to se i dogodilo. Kada je nekoliko dana nakon napada ustanika jedna pukovnija vojnika NDH prošla kroz uništeno selo Krnjeušu, bili su zatečeni "teškim smradom tijela ljudi i životinja u raspadanju", kao i prizorom unakaženih i spaljenih tijela od kojih mnoga nisu mogla biti identificirana.[108] "Niko nije mogao ostati ravnodušan na taj strašni prizor", stoji u izvještaju iz tog sela. "Vojnici su se jedva suzdržavali da ne krenu i pobiju sve Srbe."[109] Vijesti o tim zločinima navele su više ešalone vojske NDH da oštro kritiziraju oficire "koji su još uvijek bili skloni milosrđu prema Srbima".[110]

Ali drugi koji su naišli na takve leševe, ili su čuli o tom i drugim ubijanjima, odgovorili su ne samo šokom i kritikom nego i drugim talasom osvetničkog nasilja. Nakon što je saznao da su ustanici odrubili glave njegovom ocu i majci u Vrtoču, ustaški vođa u Kulen-Vakufu Miroslav Matijević smjesta je pošao u lokalnu osnovnu školu, gdje su bili držani neki zarobljenici. S još dvojicom ustaša odveo je devetnaest ljudi u obližnju pravoslavnu crkvu i tamo ih iskasapio.[111] Crkva je bila glavno mjesto čuvanja povijesti i identiteta njihove zajednice. U onome što je sada postalo građanski rat, intenzitet nasilja s obiju strana divljački je rastao, pogotovo kroz osvetnička ubijanja i sakaćenja leševa koja su vršena na destruktivne načine, i fizički i simbolički.

Nakon što je ustanak počeo lokalne ustaše češće su napadale pravoslavna sela blizu Kulen-Vakufa, poput Prkosa, Oraško Brda i Rajinovaca, gdje su ubijali muškarce, žene i djecu te pljačkali ogromne količine njihove stoke i imovine.[112] Usto, nastavili su hapsiti mještane pravoslavce sa šireg područja, koje su onda odvodili u Kulen-Vakuf i okolna muslimanska sela, gdje su većinu pobili.[113]

Ovaj talas ubijanja bio je usmjeren na cjelokupni pravoslavni živalj, za koji se vjerovalo da opskrbljuje ustanike. Seljani koji su još uvijek ostali kod kuće, većinom žene, djeca i starci, bili su laka meta. Njihovim ubijanjem ustaše su mogle nastaviti pljačku, što im je pružalo osjećaj da se bore protiv ustanika mada njihovi protivnici gerilci u to nisu bili uključeni.

Lokalne ustaše dobile su zvanično odobrenje da intenziviraju nasilje od vojske NDH, čije je regionalno vodstvo u sjeverozapadnoj Bosni i Lici pokrenulo vojnu akciju protiv ustanika samo nekoliko dana nakon što je ustanak počeo. Kako stoji u jednom izvještaju od 29. jula: "Vojna komanda je naredila da tokom operacija snage treba da postupaju *nemilosrdno* prema svim onima koje zateknu u ovom kraju bez obzira na to da li su naoružani ili ne. Sve vojno sposobne muškarce treba izvesti pred vojni sud, a oni koje nađete s oružjem, ili gdje god ima sumnje da pojedinci mogu imati oružje, ali su ga sakrili, trebaju se strijeljati. Isto se odnosi na one, uključujući žene i djecu, koji ustanicima daju hranu, oružje i municiju."[114]

Provodit će se i druge metode, ili ono što je vojska NDH jednostavno nazivala "represalijama", uključujući "uzimanje talaca, konfiskaciju stoke i hrane, i uništavanje onih naselja koja pomažu pobunjenicima".[115] Na terenu su se takve naredbe i politike lako mogle tumačiti kao zeleno svjetlo za eskalaciju obrazaca ustaškog nasilja koje je već trajalo u toj regiji. Štaviše, vojne naredbe su eksplicitno spominjale imperativ provođenja politike "čišćenja terena", što se mjesecima već u tim mjestima shvaćalo kao eufemizam za masovno ubijanje i druge oblike "nasumičnog nasilja".[116]

Kako su zapazili naučnici koji se bave političkim nasiljem, ove vojne taktike primjenjuju vlade suočene s gerilskim pobunama u mnogim kontekstima, kao što je to bilo u Gvatemali početkom 1980-ih.[117] Ideja koja stoji iza te taktike je slomiti pobunu ne samo uništavanjem boraca nego se i onih koji su ih podržavali također trebalo rješavati na isti način kako bi se uklonila baza podrške pobunjenicima.[118] Rezultat je obično dramatičan porast nasilja, posebno protiv civila koje se percipira kao one koji pružaju podršku borcima gerilcima. I ovdje vojska države često poseže za pristupom sve ili ništa kako bi slomila otpor prije nego što cijena borbe postane previsoka, kao što nam sugerira ne samo slučaj Gvatemale nego i Alžira, Čečenije, Afganistana i Šri Lanke.[119] Poput naredbi koje je izdala vojska NDH krajem jula 1941, takve metode borbe protiv pobune pokazuju tendenciju krajnje brutalnosti. Ipak, ove taktike često brzo postanu kontraproduktivne jer samo povećavaju nasilje koje je obično u samom početku izazvalo pobunu.[120]

Inicijalni pristup vojske NDH u borbi s ustankom uklapa se u ovaj obrazac jer je odobravano veće nasilje nad pravoslavnim življem. To je rezultiralo time

da su neke ustaše, kao što je bila grupa koju su vlasti NDH odlučile krivično goniti zbog ubijanja nenaoružanih žena, djece i staraca pravoslavaca u jednom selu u Hercegovini, tvrdile da su ubijanja koja su ovi počinili sada bila legitimna odmazda poduzeta kao odgovor na četničko ubijanje njihove rodbine.[121] Ono što se u raspravama o ovim ubistvima "oko za oko" često zaboravi jest upravo ono što je u početku i izazvalo nasilje ustanika: ustaška ubijanja koja su se desila ranije tog ljeta. Ukratko, politike vlasti u provođenju napada na ustanike sada su lokalnim ustašama pružile zgodan izgovor za još veće nasilje, što je još više ljudi otjeralo u šumu i u redove boraca koji su pružali otpor NDH-u. Ništa od ovog nije dalo naslutiti da će ustanak uskoro završiti.

Kako se nasilje intenziviralo, svaka strana je koristila sve sličnije tehnike osvete. U selu Krnjeuša ustanici su spalili gotovo svaku kuću, iskasapili i ubili lokalnog katoličkog svećenika i pobili stotine seljana. Nedugo potom ustaše su se vratile i zarobile dvojicu braće pravoslavaca. Odveli su ih u obližnju šumu, gdje su im odsjekli uši i noseve prije nego što su ih bacili u okomitu jamu, i sve je to bilo nalik na ono što su ustanici učinili katolicima, mještanima tog sela. A u kontranapadu na obližnje selo Vrtoče ustaše su skupile u kuće seljane pravoslavce, od kojih su većina bili žene, djeca i starci. Potpalili su vatru i gledali kako njihove žrtve umiru u plamenu, isto ono što su ustanici učinili katoličkom življu Krnjeuše. A što se tiče nekoliko vojno sposobnih muškaraca koje su pohvatali, iščupali su im brkove i jezik, nakon čega su zahtijevali da žrtve pjevaju pjesme u slavu poglavnika NDH Ante Pavelića. Jedno dijete koje su ustaše tu zarobile doživjelo je sličnu sudbinu kao Josip Matijević, otac lokalnog ustaškog vođe Miroslava Matijevića, kome su ustanici odsjekli glavu i nabili je na kolac. Kao čin osvete, ustaše su dijete nabili na kolac i objesili ga na zid kuće kako bi ga ustanici kasnije našli.[122] Ovo oponašanje nasilnih tehnika postalo je oblik komunikacije između zaraćenih strana.

Pod vodstvom Miroslava Matijevića ustaše su pokušale proširiti ovaj talas osvetničkog ubijanja i kasapljenja na druga obližnja pravoslavna sela, poput Prkosa i Rajinovaca. Ali ustanici su odmah uzvratili napad i uspjeli spriječiti te pokušaje pokolja.[123] Ipak, nakon napada na Prkose ustaše su uspjele uhvatiti dvije žene, Đuru Zorić, staru šezdeset godina, i šesnaestogodišnju Đuku Zorić. Prisilili su ih da im pomognu da odnesu ono što su pokrali u selu. Na oko kilometar od Prkosa obje su ubili tako što su im odsjekli glave i ostavili njihova obezglavljena tijela na cesti kako bi ih ustanici kasnije pronašli.[124]

Ove metode pogubljenja, nasuprot prethodnoj praksi masovnog ustaškog ubijanja i bacanja tijela u duboke okomite jame, nisu bile primjenjivane tek kao sredstvo gušenja ustanka. One su bile i način da se ustanici zorno obavijeste da će osveta biti surova i za borce duboko ponižavajuća zbog sakaćenja

tijela njihovih žena i djece, kao i ostalih koji su ostali u selu. Ovdje zapanjuje to što su lokalni počinioci zločina očito učili i usvajali ponašanje jedni od drugih. To je uključilo ne samo metode ubijanja nego i odlaganja leševa. Kako se priča da je jedan ustanik rekao nakon ubistva grupe ustaša i barem jednog djeteta: "Bacimo ih u onu jamu gdje leže naše [srpske] žrtve."[125]

Ipak, bilo bi pogrešno pretpostaviti da su sve lokalne ustaše bile istomišljenici o pitanju entuzijazma u borbi protiv ustanika i osvete nad njihovim porodicama i komšijama. Neki muslimani i katolici spremno su se priključili ustašama kada je, ranije tog ljeta, bilo lako pljačkati imovinu pravoslavaca. S izbijanjem ustanka i s brutalnim ustaničkim taktikama opala je želja nekih lokalnih ustaša da i dalje učestvuju u nasilju koje je trajalo. Kada su žrtve počele uzvraćati, barem dvadeset i pet pojedinaca za koje se smatralo da su bili lokalne ustaše, i porodice nekih od njih, pobjeglo je iz Kulen-Vakufa u Bihać tokom prve sedmice augusta. Za trinaestoricu iz sela Orašac govori se da su ubrzo otišli za njima. Tri muška člana porodice Maričić iz Vrtoče, koji su navodno početkom ljeta bili ustaše, također su napustili svoje jedinice nakon početka ustanka. Dokumenti NDH sugeriraju da je glavni razlog njihovog odlaska bilo traženje pomoći u Bihaću za borbu protiv ustanika.[126]

Ali njihov iznenadni odlazak kad su se suočili s izazovom ustanka baca svjetlo na razloge njihovog učešća u nasilju protiv komšija ranije tog ljeta. Kada je nastavljanje krađe i ubijanja postalo prijetnja za njihov život i živote njihove porodice, ovi su ljudi brzo odustali od svoje uloge u "operacijama čišćenja", jednako naprasno kao što su odlučili u njima učestvovati. To sugerira snažne situacijske korijene njihovog nasilnog ponašanja. Za njih se priključivanje ustašama izgleda više zasnivalo na tome što su se momentalno mogli lako okoristiti, a ne na dubokoj predanosti nekom višem ideološkom cilju kao što je stvaranje etnički čiste hrvatske nacionalne države.

Odlazak nekih lokalnih ustaša odražavao je i sve veću razliku koju su neki lideri NDH pokušavali uspostaviti među tim ljudima, pogotovo kako se nasilje intenziviralo nakon izbijanja ustanka početkom augusta. Ljudi koji su ranije tog ljeta pljačkali imovinu pravoslavnih seljana i na sadističke načine ih mučili i ubijali sada su sve više spominjani kao "divlje ustaše". Za njih se govorilo da ne poštuju autoritet vodstva NDH. Njihovo nasilje, po riječima jednog zvaničnika na području Dervente, "štetilo je časti cijelog hrvatskog naroda".[127] Ti pojedinci izgleda nisu imali ništa s "pravim ustašama", koji su smatrani nacionalnim borcima za NDH i bili spremni braniti državu od ustanika. Ustanak je izazivao intenzivne rascjepe u redovima vlasti NDH. Među njima je podrška za nezavisnu hrvatsku državu bila raširena. Ali bilo je različitih gledišta u po-

gledu primjene nasilja od te države, posebno s obzirom na sigurnosnu krizu koju su izazvala ustaška ubijanja. Kako je jedan zvaničnik zapisao:

> Ovi zločini [protiv srpskog življa] koje su počinile neodgovorne osobe donijeli su opći osjećaj nesigurnosti na štetu ugleda državnih vlasti. Hrvatski narod je, u biti, hrabar, moralan i častan. Oni mogu shvatiti da se neprijatelj ubija na bojištu, i da se osoba može ubiti u borbi zbog trenutka lične slabosti. Oni mogu shvatiti da državne vlasti kroz svoje zakonite vojne i oružničke snage, primjenjuju silu da zaštite državne interese. Ali je daleko mimo moralnog razumijevanja našeg naroda dozvoliti neodgovornim elementima koji ne priznaju nikakvu priznatu vlast, da muče i ubijaju one koji su se predali ili molili za milost, čak i one koji su neprijatelji.[128]

Kakva god su negativna osjećanja mogla postojati u širem stanovništvu prema komšijama koje su percipirali kao nehrvate, ustaško nasilje, a pogotovo isti takav odgovor ustanika, sada je izazivalo ozbiljne sumnje u ponašanje ustaša. Kako je oružništvo NDH u Lici navelo u izvještaju sačinjenom sredinom augusta:

> Čuje se kritika o akcijama ustaških organizacija od svih onih koji su ozbiljni i razboriti Hrvati. Organizacije, kroz njihovo takozvano "čišćenje" – tj. ubijanje, paljenje i pljačku stanovništva grčko-istočne vjeroispovijesti ["Srba"] – učinilo je da danas, četiri mjeseca postojanja naše države, uslovi nisu normalizirani, već svakim danom postaju sve gori. Vlada strah, posebno strah u pogledu budućnosti, pogotovo bliske budućnosti – tj. sutra – dok se energično ne poduzme napor da se zaustavi anarhija i nezavisno uzurpiranje vlasti od ustaških organizacija, posebno onih među njima poznatih kao "divlje ustaše".[129]

Žestoki odgovor ustanika na ustaško nasilje, koje je sada pogađalo čak i takozvane ozbiljne i razborite Hrvate, bio je stvarni razlog za strah. Svako napredovanje ustanika izazivalo je osvetničko nasilje. A malo je bilo onih na objema stranama koji su se činili sposobnim da zaustave tu spiralu ubijanja.

Napad ustanika na selo Boričevac ilustrira te sve veće teškoće. Drugog augusta borci su osvojili ovaj centar ustaških aktivnosti, smješten u blizini jame gdje je ranije tog ljeta pobijeno na stotine pravoslavnih mještana.[130] Mnogi borci su čuli zastrašujuće priče o toj dubokoj jami. Tako je jedna grupa brzo otišla iz sela u potrazi za mjestom za koje su vjerovali da su tu bili pobijeni njihovi

brojni rođaci i komšije. Čovjek koji je umakao jednom od tih tamošnjih ubijanja odveo ih je do jame. Prema jednom svjedoku, oko ulaza su našli nekoliko odrubljenih glava; oči su bile iskopane, a uši i nosevi odsječeni. Posvuda su bile lokve polusasušene krvi, a neka tijela i glave su visili s obližnjih stabala.[131] Razmišljajući o ovoj užasnoj sceni, grupa je krenula ka rubu okomite jame. Kako se prisjećao jedan borac: "Bilo je teško prići jami zbog smrada tog vrelog dana. Došli smo do otvora i glasno pitali ima li neko živ. Nije bilo odgovora. Ponovo smo viknuli da smo počeli ustanak, da smo zauzeli Boričevac i da smo otjerali ustaške zlikovce u Kulen-Vakuf. Tada smo začuli glas: 'Brate, spašavaj!'"[132]

Ustanici su spustili improvizirani konopac i uspjeli izvući dva čovjeka. Jedan od njih je bio Vladimir Tankosić, kome je pucano u glavu, ali je nekako uspio preživjeti. Drugi, Mile Pilipović, skočio je sam unutra kad je vidio ustaškog vođu Miroslava Matijevića kako mu ubija sina, dvojicu braće i tri strica. Obojica su uspjeli preživjeti među leševima devet dana i noći ližući stijene kako bi utažili žeđ.[133] Iscrpljeni, blatnjavi i natopljeni krvlju, dvojica preživjelih ispričali su u slikovitim detaljima šta su sve izdržali. Tankosić je ispričao kako je tri dana živio među leševima prije nego što se Pilipović bacio u jamu. Njih dvojica su objasnili kako je jama bila puna muškaraca, žena i djece i da su ustaše u smrt bacale čak i bebe u kolijevci. Slušaoci su bili duboko potreseni. Nekoliko njih je kasnije reklo da je iskustvo pronalaska dvojice preživjelih i slušanje njihovih priča u njih usadilo želju za osvetom, koja je, kako je to jedan rekao, "grozničava".[134]

Nekoliko ustanika sjećalo se da su im neki od njihovih komandanata izdavali izričite naredbe da se ne povode za takvim osjećanjima. Ne treba spaliti Boričevac niti nauditi njegovim mještanima katolicima. "Nevine ljude", govorili su im komandanti, "ne treba smatrati odgovornim za ustaške zločine."[135] Stevan Pilipović Maćuka bio je jedan od onih koji su se željeli nametnuti za vođe. On je svoj stav iskazao održavši borcima pred sam napad kratki govor u kojem je naglasio da žene, djeca i drugi u selu nisu krivi za ono što su učinile ustaše.[136] Njegov drug Gojko Polovina sjeća se u svojim memoarima da su ranija osvetnička ubijanja, kao što je pogubljenje šire porodice Ivezić u Brotnju,

> bila ozbiljno upozorenje da prijeti krvna osveta naših boraca nad nevinim dijelom hrvatskog življa u Boričevcu... Prijetnja osvetom tu je bila čak veća zato što se znalo da je grupa seljaka ustaša iz tog sela pod komandom Grce Pavičića i njegove supruge Marije učestvovala u surovom ubijanju srpskih porodica u susjednom srpskom selu Bubanj [3. jula] i da je izvjestan broj Hrvata iz Boričevca učestvovao u pljački imovine u obližnjim srpskim selima.

> Za nas je tragedija [ubistva velike porodice Ivezića u Brotnju] bila upozorenje na opasnost od divlje osvete u kojoj su žrtve nevini muškarci, žene i djeca, i zato smo [prije napada na Boričevac] smjesta uz najveće teškoće preduzeli mjere da osiguramo da se takvo nešto ne ponovi.[137]

Polovina tvrdi da je, kada su on i njegovi komandanti istomišljenici počeli planirati napad na Boričevac, poslao poruku u selo u kojoj je preklinjao mještane da bježe u Kulen-Vakuf. "Ne bih bio u stanju spasiti im živote da su ostali kod kuće." On i neki drugi izdali su naredbe da se započne napad tek kad im je stigao glas da je selo prazno.[138]

Međutim, kako se prisjeća jedan drugi lokalni borac: "Nisu samo vođe ustanka odlučivale o tim stvarima, već i oni koji su preživjeli [ustaške] napade i čije su porodice i komšije ubijene. Oni su tražili osvetu bez milosti."[139] Drugi ustanik je rekao da je želja nekih da se svete bila jača čak i od primamljivosti pljačkanja kuća i trgovina u selu, od kojih su mnoge bile pune robe koju su ustaše pokrale od pravoslavnih mještana u prethodnim sedmicama. "Pojedinci koji su došli u Boričevac s namjerom da unište sve hrvatsko bili su čak brži i od lopova."[140]

Želja za osvetom kod mnogih narasla je još više kad je grupa boraca napustila područja oko Boričevca i u obližnjem selu Kalati naišla na tek uništene kuće, koje su lokalne ustaše nedavno poharale i spalile nakon bijega iz Boričevca. Na žestokom ljetnom suncu leševi iskasapljenih žena, djece i staraca ležali su u zapaljenim kućama koje su još tinjale i razbacani po dvorištima i baštama.[141] Metode mučenja i kasapljenja prije ubijanja bile su jasno vidljive: tijela žena i djevojčica su pokazivala znake da su silovane; neka djeca nisu imala oči, dok su druga bila izbodena grabljama i prislonjena na ograde i zidove oko kuća.[142] "Ono što smo tamo vidjeli", zapisao je kasnije jedan ustanik, "jako teško nam je palo i jedva smo čekali da nađemo te ustaše."[143] Ova dinamika – u kojoj traumatični susret s leševima žrtava, pogotovo onih koje su doživljavane kao dio vlastite zajednice, pokreće iznenadni nagon za osvetničkim nasiljem – nešto je što su naučnici zabilježili i u drugim kontekstima. Kako je pokazala Wendy Lower u svom istraživanju masovnog nasilja u Ukrajini tokom 1941, jedan ukrajinski borac nacionalist se prisjećao: "Tokom marša vidjeli smo vlastitim očima žrtve jevrejsko-boljševičkog terora, što je pojačalo našu mržnju prema Jevrejima, pa smo, nakon toga, strijeljali Jevreje koje smo našli u dva sela."[144] Ono što je ovdje bitno nije da li su oni koji su bili meta stvarno nešto skrivili, već prije kako je susret s leševima mogao pokrenuti osvetničko ubijanje onih koje su doživljavali kao neprijatelje.

Nakon što su izvukli dva preživjela iz jame, a potom vidjeli iskasapljena tijela u Kalati, ustanici nisu imali protiv koga izvršiti takvu osvetu. Cijelo sta-

novništvo Boričevca, uključujući lokalne ustaše, pobjeglo je netom prije u Kulen-Vakuf. Tako su se borci vratili u prazno selo. Njima su se priključili mještani pravoslavci, među kojima i mnoge žene, koji su stigli kad su čuli da su ustanici zauzeli Boričevac. Neki su došli u potragu za svojom ukradenom imovinom. Ali mnogo više njih je tražilo svoje komšije katolike koji su im pobili rođake u napadima na srpska sela Suvaju, Bubanj i Osredce 1–3. jula. "Želja za osvetom", kako se sjećao jedan ustanik, "postala je neobuzdana i nesavladiva."[145] Pošto u selu nije bilo nikog, gomila boraca i seljaka brzo će svaku zgradu zapaliti, uključujući i katoličku crkvu. U roku od jednog sata cijelo selo je bilo gotovo do temelja spaljeno. Dok je vatra još bjesnila, neki bivši stanovnici Boričevca još uvijek su bili u bijegu prema Kulen-Vakufu, oko deset kilometara dalje. Nekolicina se okrenula prema udaljenim brdima i gledala kako se dim diže u nebo dok vatra proždire njihove kuće i selo.[146]

Uništenje Boričevca početkom augusta u fokus stavlja nekoliko ključnih dinamika. Prvo, ustaško nasilje nije samo viktimiziralo "srpski" živalj; sada je ono, pokrećući proces antagonističke kolektivne kategorizacije i ustanak, sve one koji su percipirani kao "Hrvati" – sve katolike i muslimane – pretvorilo u potencijalne žrtve osvetničkog nasilja. Ta dinamika sugerira da je na djelu bio široki set mikrotransformacija u odnosu na "etnicitet". Svaki talas ubijanja preobražavao je percepciju samog sebe i drugih. Početni udar ustaškog nasilja bio je okidač. Ali ustanak, i potom kontraustanak, pokrenuo ga je još dalje i brže. Ljudi su postali počinioci i druge pretvarali u žrtve. Neki su sebe vidjeli kao žrtve, a druge kategorizirali kao neprijatelje, uključujući i "vlastiti" narod koji je odbijao da bude zahvaćen tom kolektivnom kategorizacijom. U tim spiralnim procesima postojao je element djelotvornosti, ali i dimenzija bespomoćnosti, kako su oni koji su činili nasilje imali ogromnu moć da dijele ljude u kategorije nad čime oni sami nisu imali kontrolu. Ta dinamika nasilja, koja se brzo razvijala, duboko je utjecala na percepcije etniciteta. Ubijanje na etničkoj osnovi učinilo je da preživjeli postanu svjesni vlastite "etničke pripadnosti" na nove, užasavajuće načine. I mnogi su sada imali malo izbora do svrstati vlastite komšije u kategorije potencijalnih saveznika i neprijatelja kroz taj novouvedeni značaj etničke pripadnosti, koja je sada mogla odlučivati o opstanku ili smrti. Ono što se dešava nakon napada na Boričevac, kao i onih na Brotnju, Vrtoče i Krnjeušu, jest duboko situacijska priroda etničke identifikacije, kako sebe tako i drugih, do koje dolazi u kontekstu ekstremnog nasilja. Na terenu, u tim selima, ubijanje je u velikoj mjeri određivalo važnost "etničke pripadnosti".

Drugo, ovi napadi su izazvali duboku krizu za potencijalne vođe ustanka koji su se suprotstavljali kolektivnoj osveti, od kojih su mnogi od prije 1941.

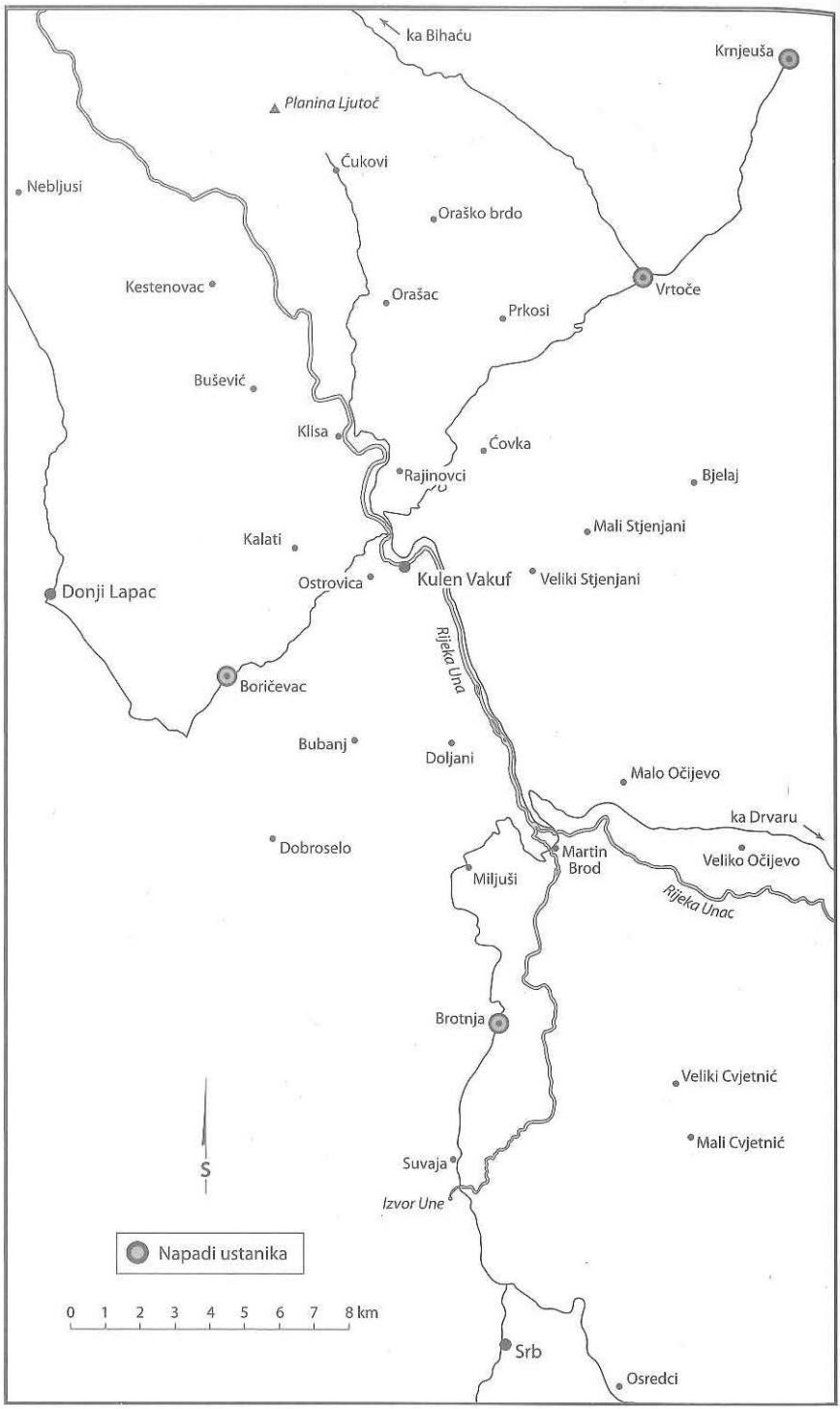

Mapa 10. Napadi ustanika, kraj jula – august 1941.

godine bili komunisti ili njihovi simpatizeri. Sve veća učestalost traumatičnih susreta njihovih boraca s tijelima svojih rođaka i komšija, kao i osoba koje su preživjele ustaško ubijanje, imalo je efekt radikalnog jačanja njihove želje da dalje provode osvetničko nasilje. Ti potencijalni komandanti suočili su se s ogromnim izazovom da nekako svladaju tu sve jaču tendenciju mnogih boraca da se ide do krajnjeg rezultata antagonističke kolektivne kategorizacije: potpunog uništenja grupa komšija na osnovu njihove percipirane pripadnosti nekoj etničkoj kategoriji.

Komandanti ustanika koji su bili protiv ove osvete, poput Stevana Pilipovića Maćuke, oštro su kritizirali svoje borce nakon napada na Boričevac. "Kakvi smo mi to borci za slobodu kad palimo i krademo?", upitao je. "Ako nastavimo ovako, bićemo isti kao ustaše. Moramo preduzeti najoštrije mjere da kaznimo one koji se tako ponašaju."[147] I njegov istomišljenik komandant Gojko Polovina osudio je uništavanje Boričevca u govoru koji je održao masi ustanika i seljaka na skupu održanom u gradu Donji Lapac. Po riječima čovjeka koji je bio tog dana prisutan, on je osudio haos i pljačku koji su uslijedili nakon ulaska ustanika u selo. Rekao je da ne mogu svi Hrvati biti krivi za ustaške zločine. I naglasio je potrebu da borci iz svih naroda treba da se udruže u borbi protiv ustaša. Ipak, tokom njegovog govora primijećeno je da neki ustanici negoduju na njegove apele.[148] Nije jasno kako su Polovina i nekolicina drugih poput njega mogli promijeniti stavove tih pojedinaca.

Neki komandanti su osjećali da je uspostava učinkovite strukture vlasti među ustanicima, čega uveliko nije bilo u regiji Kulen-Vakufa, kao ni u većini obližnjih mjesta, bila od ključnog značaja ako se htjelo smanjiti nasilje. U tom cilju, regionalni komandanti u sjeverozapadnoj Bosni i Lici počeli su sredinom augusta izdavati naredbe "o jedinstvenoj komandi" te da se lokalne jedinice međusobno dobro uvežu. Nadalo se da bi to omogućilo da ustaničke akcije budu bolje koordinirane i da se time poveća vjerovatnoća da će služiti političkim ciljevima, kao što je širenje ustanka tako da se uključe i nesrbi, a ne za akte osvete nad njima.[149]

Ali često je surova stvarnost susreta s efektima ustaškog nasilja činila da ostvarenje ovih uzvišenih ciljeva bude teško izvodivo i često nemoguće. Zorni primjer ove dinamike bilo je ono što je jedan od šačice nesrpskih ustanika tog kraja, Ivica Bodnaruk (koji je nominalno bio "Hrvat"), doživio nakon što su on i borci s kojima je on bio pokušali zaustaviti ustaše u napadu na jedno pravoslavno selo. Bodnaruk je bio zagovornik "bratstva" svih ustanika bez obzira na njihovu percipiranu etničku pripadnost. Ranije tog dana on je toj grupi ustanika održao govor o potrebi da se bore protiv ustaša i da ne pripisuju kolektivnu krivicu svim muslimanima i Hrvatima za ustaške zločine. Kad su stigli u selo,

našli su zapaljene kuće i leševe nekoliko muškaraca i sedmero djece. Kako se Bodnaruk sjeća: "Prizor je bio užasan. Nisam bio siguran da tog trenutka nisam i sam bio spreman izvršiti pokolj i svaku drugu osvetu [nad ustašama]. Onda sam čuo glas jednog ustanika koji je u mene uperio pušku: 'Vrijedi li još ono što si ranije govorio da ne koljemo sve muslimane i Hrvate?' Nisam znao šta bih mu odgovorio."[150] Čak ni Bodnarukova aktivna predanost ustanku nije bila garancija da će biti zaštićen u procesu kolektivne kategorizacije, koja se pojača u tako traumatičnim trenucima. Mentalni obrazac da su svi "Hrvati" krivi učinio je da u određenim momentima takav način mišljenja bude očito neprobojan. Bodnaruk je bio ustanik i čvrsto je vjerovao u saradnju među borcima iz različitih zajednica. Aktivno je pokušavao drugim borcima usaditi to osjećanje. Ipak, u očima nekih, dok su zajedno stajali nad ubijenim tijelima mještana pravoslavaca, on nije mogao biti ništa osim "Hrvat", te prema tome "ustaša".

Veliki izazov za vođe ustanika poput Bodnaruka bio je kako naći načina da se promijeni taj sada očito neprobojni način razmišljanja obilježen kolektivnom kategorizacijom. Ljubo Babić, komandant velike grupe boraca sa sjedištem u Drvaru (poznate kao "Drvarska brigada"), definirao je ovu borbu kao borbu za uspostavu veće discipline među ustanicima. Za njega je najveća teškoća bila u hroničnom nedostatku sposobnih članova Komunističke partije da provedu taj zadatak, na šta je on i ukazao u izvještaju Oblasnom komitetu Komunističke partije za sjeverozapadnu Bosnu:

> Što se tiče stanja naših jedinica: najveći neuspjeh do sada je bio manjak discipline. Mi činimo svaki mogući napor da discipliniramo jedinice. To ide uz velike teškoće, posebno u određenim krajevima, a tome je glavni razlog slaba politička svijest boraca. Tako da je najvažniji zadatak koji stoji pred nama i pred cijelom [komunističkom] partijom, političko obrazovanje masa. Ali mi ne možemo ovaj zadatak izvršiti kako treba zato što nemamo dovoljan broj partijskog kadra [komunističke partije], a oni koje imamo nisu dovoljno sposobni. Tražio sam pomoć na sve strane... uključujući Centralni komitet [Komunističke partije]. Dobio sam nekoliko ljudi, ali to još uvijek nije dovoljno. Glavna pomoć koju nam možete ponuditi je doista vezana za kadrovska pitanja. U nekim jedinicama ima i jedan broj četničkih elemenata, koje smo dosad uspijevali kontrolirati, ali sad se javljaju teškoće.
>
> Zbog ovih slabosti naš pokret i borba su doživjeli nekoliko vrlo teških udaraca: šovinistički nastrojeni ljudi napadaju nevine ljude u nekim krajevima... i vrše masovnu paljevinu (kao što je selo Boričevac u Lici).

> To se dešavalo posebno u prvim momentima ustanka; mi preduzimamo sve moguće mjere da te zločine spriječimo. Naš uspjeh u zaustavljanju tog zla zavisiće od snage našeg političkog djelovanja.[151]

U tom cilju, komunistički orijentirani komandanti organizirali su sastanke u selima koja su imali pod kontrolom, na kojima su iznosili viziju ponašanja svojih jedinica za koju su se nadali da će je borci prihvatiti. Tokom jednog sastanka održanog 10. augusta u selu Bastasi, nedaleko od Drvara, Ljubo Babić je pred gotovo pet stotina okupljenih ljudi rekao: "Naša vojska nije ustaška vojska, vojska lopova i pljačkaša. Ona se mora temeljiti na disciplini. Ona mora zaustaviti anarhiju, pljačku i nasilje nad mirnim narodom, bez obzira na njihovu vjeroispovijest i nacionalnost, i ona mora biti vrijedna i sposobna od početka da uspostavi red na temeljima pravde i slobode naroda."[152]

Drugi komandanti našli su načina da štampaju letke koje su dijelili po selima. "Ako se želimo osloboditi i pobijediti u ovoj borbi", stoji na jednom letku, "onda ne možemo sebi dopustiti da budemo kao ustaše, naša borba ne može biti osveta." Bili su često konkretni u pogledu ponašanja koje je trebalo zaustaviti: "Ne možemo paliti i uništavati imovinu Hrvata koji su pobjegli ili se predali... ne možemo ubijati nevine muškarce, žene i djecu... ne možemo sebi dopustiti da ubijamo iz osvete." Činjeni su pokušaji da se diferencira nesrpsko stanovništvo od ustaškog nasilja: "Cijeli hrvatski narod nije odgovoran za pokolj Srba."[153] Ili drugi: "Nije svaki Hrvat naš neprijatelj... ima poštovanja vrijednih Hrvata koji nisu ubijali Srbe, njihove žene i djecu."[154]

Takvi tekstovi su također bili upućeni prestravljenom nesrpskom življu, u težnji da se ustanike prikaže u pozitivnom svjetlu: "Hrvatski narod mora shvatiti da mi ne tražimo osvetu, već da smo njihova braća koja se bore za slobodu svih nas."[155] Drugi komandanti ustanika izdavali su naredbe svojim jedinicama o posebnom značaju "objašnjavanja ljudima potrebe za jedinstvom i prijateljstvom sa svim poštenim muslimanima i Hrvatima" te o imperativu "da se nikad ne usude dozvoliti ubijanje zatvorenika, onih vojnika koji su se predali i onih koji ne žele da se bore protiv nas".[156] Takvi pozivi na obuzdavanje i veću disciplinu postojali su u komunističkoj propagandnoj građi i internoj komunikaciji u drugim regijama, poput Hercegovine. Tamo, kao što je slučaj sa sjeverozapadnom Bosnom i Likom, ustanici su primjenjivali nasilje ne samo u samoodbrani i otporu protiv ustaške NDH nego i da se osvete komšijama muslimanima i katolicima.[157]

Ova nužnost stvaranja jednog centraliziranog idejnog okvira za ustanak imala je korijen u samom načinu na koji je ustanak započet – iz baze. Uglavnom su mještani seljaci bili ti koji su preuzeli inicijativu za pokretanje oruža-

nog ustanka, uz nekolicinu budućih komunista komandanata koji su nastojali nekako uhvatiti korak s njihovim djelovanjem i staviti se na čelo ustanka. Sve veća potreba za jednoobraznim izgledom i ponašanjem naoružanih ljudi kojima su željeli biti komandanti bila je posljedica upečatljivog nedostatka kontrole, koja se jasno vidjela u osvetničkim ubijanjima i uništavanju cijelih sela. Kao što su naučnici koji se bave temom pobuna zapazili u drugim kontekstima, poput Afrike i Latinske Amerike, potreba za centraliziranom disciplinom pod jednim autoritetom često je odraz slabosti vodstva gerilskih pokreta i haotičnog ponašanja ustanika.[158] Manje od mjesec dana nakon početka ustanka, glavni izazov s kojim su se u sjeverozapadnoj Bosni i Lici suočavali komunistički orijentirani komandanti nije bio kako navesti mještane da vrše nasilje i postignu vojni uspjeh. Prije je to bilo pitanje može li se nekako obuzdati njihova želja da komšije ubijaju zbog njihove percipirane etničke pripadnosti.

POGLAVLJE 5.

Izazov obuzdavanja

Opseg i priroda ubijanja koja su počinili ustanici sugerira da je silna želja za osvetom bila njihov glavni motiv, te da ga stoga treba promatrati kao primarni uzrok njihovog nasilja. Ustaška ubijanja izvršena na lokalnom nivou pokrenula su proces antagonističke kolektivne kategorizacije, što je rezultiralo time da ustanici vrše masovna ubijanja onih koje su vidjeli kao nesrbe. Dok se čini da se motiv osvete nameće kao objašnjenje, postojanje "negativnih slučajeva" – odnosno slučajeva u kojima se nije dešavalo osvetničko ubijanje unatoč prethodnom ustaškom progonu – u istoj regiji i u istom vremenskom periodu treba nas navesti da zastanemo. Ustaško nasilje je tokom ljeta 1941. godine imalo vlastite geografske i vremenske varijacije, koje nisu dovoljno istražene; ipak, ono je imalo duboko destruktivne efekte na većinu pravoslavnih zajednica u sjeverozapadnoj Bosni i Lici. Pa ipak, osvetničko nasilje golemih razmjera, poput onog u nekim selima kulenvakufske regije, nije se dešavalo posvuda.

Bilo je primjera u istoj toj regiji gdje su komandanti ustanika uspijevali spriječiti ili obuzdati nasilje. Nakon što je postavljena zasjeda za nekoliko stotina vojnika NDH koji su se probijali ka Kulen-Vakufu, komandanti su spriječili svoje borce da pogube zarobljenike mada ih je nekolicina već oštrila noževe i glasno iskazivala želju "da im jebu ustašku majku". U muslimanskim selima Rašinovac i Bjelaj komandanti su spriječili ustanike koji su tražili osvetu da se pridruže napadima, a kad bi se takvi pojedinci ipak uspjeli pridružiti, uspijevali su ih spriječiti da ubijaju civile i spaljuju im imovinu. A blizu Bosanske Dubice, sjeverozapadno od kulenvakufskog kraja, komandanti su uspjeli spriječiti kolonu od gotovo hiljadu ogorčenih seljaka, naoružanih uglavnom sjekirama i drugim poljoprivrednim alatkama, da uđu u grad, gdje su namjeravali poklati one koje su smatrali Hrvatima i muslimanima.

Kako se može tumačiti uspjeh obuzdavanja u tim slučajevima? Šta je to što objašnjava tu upečatljivu varijaciju u ponašanju ustanika u regiji u kojoj su ustaše pravoslavni živalj izložile sličnim oblicima progona? Literatura iz obla-

sti proučavanja genocida posljednjih nekoliko decenija ponajviše je usmjerena na objašnjavanje korijena, uzroka i makrodinamike velikog nasilja nad civilima kojim obično rukovodi država. Ali ti nam radovi malo toga kazuju o slučajevima u kojima se masovno nasilje čini vjerovatnim, a ipak se ne dogodi.[1] Naučni radovi koji se bave političkim nasiljem i građanskim ratovima mnogo više pažnje posvećuju varijacijama u pogledu nivoa nasilja, uključujući i onog nad civilima, kao i razlozima za njihov progon i spašavanje. Ali, općenito, ova literatura tek treba da istraži mikrodinamiku obuzdavanja.[2] Kako to da u momentima kada tenzija brzo eskalira vodstvo ustanika na pitanje "ubiti ili ne ubiti?" uspijeva negativno odgovoriti? Teško je naći empirijski bogate i posebno na mikronivo orijentirane studije na ovu temu.[3] Posebno je upečatljivo to što se općenito ne posvećuje pažnja tim "negativnim slučajevima" budući da je masovno nasilje rijedak fenomen; zapravo je mnogo uobičajenije da do tog nasilja ne dolazi, ili da je niskog intenziteta, unatoč postojanju faktora koje su naučnici identificirali kao ključne za njegovu eskalaciju.[4] Tako se, kad razmatramo mikrohistoriju kulenvakufskog kraja tokom ljeta 1941, suočavamo s makroteoretskom zagonetkom: Šta je to što objašnjava zašto se osvetničko nasilje ne dešava uvijek u kontekstima u kojima se čini da je itekako predodređeno?

Odgovor na ovo pitanje krije u sebi priliku za bolje rasvjetljavanje ne samo nedovoljno istražene dinamike obuzdavanja nego i mehanizama koji pokreću eskalaciju nasilja o kojem se uveliko vode debate. Na koncu, bit ćemo u boljoj poziciji da potkrijepimo svoje hipoteze o tome šta je to što je omogućilo nasilje u određenom selu ako također uspijemo objasniti zašto se u susjednom selu nije dogodilo. Identificiranje i analiziranje tih faktora bit će od koristi za istraživače genocida i političkog nasilja zato što obećava da nam kaže više o tome koji elementi moraju biti odsutni ili prevladani da bi došlo do masovnog ubijanja. Kulenvakufski kraj sa svojom historijom u ljeto 1941. godine, kad je došlo i do eksplozivne eskalacije i do zbunjujućeg obuzdavanja ustaničkog nasilja, predstavlja idealno mjesto za istraživanje pitanja koji su to mikromehanizmi koji omogućavaju obuzdavanje. Čineći to, možemo otvoriti nove puteve ka boljem odgovoru na dva temeljna a ipak i dalje zbunjujuća pitanja: Zašto se u lokalnim zajednicama dešava – ili ne dešava – ubijanje među zajednicama?

Ovo istraživanje dinamike obuzdavanja prvo nas vodi do 19. augusta 1941. godine. Toga dana, tek nešto više od dvije sedmice nakon napada na selo Boričevac i nakon što su ustanici pronašli leševe žrtava i preživjele u obližnjoj jami u selu Kalati, kolona od oko 250 vojnika NDH probijala se do opkoljenih ustaša u Kulen-Vakufu. Manje od pet kilometara prije odredišta, u Pištalskoj

Dragi, ta grupa se približila dijelu puta kraj kojeg su se u šumi krile stotine ustanika. Jedan od njih je bio Rade Obradović, čovjek koji je sjedio iza mitraljeza i promatrao vojnike kako se primiču. Među njima je prepoznao svog prijatelja po imenu Tomo. Samo nekoliko mjeseci ranije njih su se dvojica zajedno borila u Kraljevskoj jugoslavenskoj vojsci protiv njemačke invazije. Obradović je zahtijevao da se njegovi saborci uzdrže od postavljanja zasjede kako bi on mogao prići prijatelju i uvjeriti i njega i druge da se predaju. Odgovorili su mu da će, ako ode, oni pucati u njega, ali on je ipak otišao. "Čija je ovo vojska?", upitao je nekoliko oficira na čelu kolone. Odgovorili su mu da nisu ustaše, već "hrvatska vojska" koja dolazi da zavede red. Obećali su da neće više biti ustaškog klanja i rekli da ustanici trebaju predati oružje. Tražili su da razgovaraju s vođama ustanika. Obradović se vratio u šumu s njihovom porukom. Kolona je čekala skoro pola sata da vidi šta će se desiti, ali odgovora nije bilo. Oficiri NDH su izdali naredbu da se krene naprijed, ali nekoliko trenutaka kasnije, sjećao se jedan od njih, čuo je glas iz šume kako viče: "Četnici! Hajmo na posao!" A onda su ustanici otvorili vatru.[5]

Pucnjava je trajala desetak minuta, ali to je bilo dovoljno za veliki pokolj. Prema ustaničkim izvorima, ubili su 126 vojnika NDH, ranili dvadeset šestoricu, a ostale (oko devedeset ljudi) su zarobili; izvori NDH sugeriraju da su petorica ubijena, 181 "nestao", a dvadeset i šestorica ranjeni. Za mnoge ustanike stvarna pobjeda je bilo to što su se osvetili. Jedan borac koji je učestvovao u zasjedi kasnije je rekao kako su on i njegovi drugovi stalno mislili na iskasapljena tijela žena, djece i staraca koja su našli šesnaest dana ranije u selu Kalati. Od tada su sanjali o osveti. Sada, kad su tijela vojnika ležala na cesti poredana "ko šibice", njihov san je iznenada postao stvarnost.[6]

Čini se da je nekima taj susret s leševima neprijatelja pružio osjećaj zadovoljstva; i tako je njihova želja za ubijanjem brzo minula. Kod drugih, međutim, taj pokolj je pobudio želju da pobiju zarobljenike. Uskoro je izbila svađa između onih koji su željeli poslati zarobljenike glavnoj komandi ustanika u susjednom Drvaru i onih koji su željeli svojim komandantima poslati izvještaj da "nisu nikoga zarobili", što je značilo da će ih smjesta pogubiti.[7] Neki borci su, stojeći pored zarobljenika, izvukli duge kame. "Dajte ih nama i mi ćemo se za njih pobrinuti", rekli su. "Jebaćemo im ustašku mater."[8] Ali drugi ustanici su stali između zarobljenika i onih koji su ih željeli pobiti. "Nećete se vi ni za koga pobrinuti", glasno su rekli. I to je naguravanje trajalo sve dok oni koji su željeli zaštititi zarobljenike nisu podigli puške, nakon čega su oni koji su ih htjeli ubiti popustili.[9]

Na koncu je pobijedila grupa koja je željela poslati zarobljenike u glavni ustanički logor u Drvaru radi ispitivanja i kasnijeg oslobađanja. Među njima

su bili ljudi poput Radeta Obradovića, koji nisu vojnike NDH smatrali "ustašama", niti su ih svrstavali u druge kolektivitete poput "muslimana" ili "Hrvata", koje bi okarakterizirali kao kolektivne krivce za ubijanje njihovih rođaka i komšija. Oni su, umjesto toga, prepoznali u njima bivše drugove iz jugoslavenske vojske, za koje su osjećali da zaslužuju da im se pruži šansa da se pridruže ustanicima.[10] Sličan proces je djelovao u suprotnom smjeru: neki od zarobljenika prepoznali su prijatelje i kolege među ustanicima, Dušana Vojvodića naprimjer, iz raznih segmenata prijeratnog političkog života. Svjedoci su zabilježili da je to što su se u takvim momentima ustanici i zarobljenici sjetili tih pozitivnih veza pomoglo da napeta situacija popusti.[11] Bilo je onih koji su bili svjesni da većina vojnika NDH nije kriva za masovno ubijanje pravoslavnih seljaka, za čiju su smrt u velikoj većini bile odgovorne lokalne ustaše.[12] To su sve bili faktori koji su, čini se, pomjerali tas na vagi u prilog neubijanja zarobljenika. Ukratko, nisu svi borci u ovom slučaju bili zahvaćeni procesom antagonističke kolektivne kategorizacije.

Zagovornici obuzdavanja iskoristili su druga dva važna situacijska faktora. Prvo, nijedan ustanik nije ubijen tokom zasjede, što je značilo da se nije iznenada otvorio vakuum u vodstvu u kojem bi se zagovornici eskalacije nasilja mogli odlučno nametnuti kao vođe. Drugo, ustanici nisu naišli na leševe ili preživjele iz prethodnih ustaških napada. To je dodatno umanjilo mogućnost emocionalne destabilizacije koja je odigrala tako bitnu ulogu u nekim slučajevima na drugim mjestima u kojima su ustanici počinili velika osvetnička ubijanja. Ovdje su zagovornici obuzdavanja bili uspješni ne samo zbog svog prisustva i stoga što su bili odlučni da se primjenjuje selektivno nasilje već i zato što se desilo da su im situacijski faktori, koji su bili uveliko izvan njihove kontrole, bili naklonjeni.

Ova delikatna i nestabilna ravnoteža između ustanika koja je išla u prilog obuzdavanju jasno se mogla vidjeti u još jednom slučaju koji se u augustu desio u tom kraju. Borba protiv ustaša dovela je ustanike u Rašinovac, selo u kojem su živjeli muslimani i pravoslavci, ali su pravoslavci bili u većini.[13] Jedan izbjeglica pamti da su "lokalne ustaše muslimani" uhapsili oko trideset i pet pravoslavaca od sredine jula do početka augusta. Većina je kasnije ubijena u Bosanskom Petrovcu. Mještani muslimani koji su izveli ova hapšenja, od kojih su mnogi izgleda bili pripadnici nekoliko širih porodica, opljačkali su gotovo svaku pravoslavnu kuću u selu i onda oko šezdeset i pet njih zapalili. Dokazi sugeriraju da su ustaše silovale nekoliko žena, koje će kasnije i ubiti i čija će tijela zatim politi benzinom i zapaliti. Između četrdeset i pet i pedeset žena i djece također je ubijeno tokom prve sedmice ustanka, a mnoge od tih žrtava ustaše su žive spalile u kućama.[14]

Ono malo ustaničkih vođa komunističkih simpatizera koji su se primicali selu nije imalo namjeru nauditi nijednom muslimanu u tom selu koji nije bio ustaša, niti im pljačkati i uništavati imovinu. Većina seljana, čini se, nije se priključila ustašama. Ali ovi ustanici su imali velike teškoće da utječu na veliku grupu svojih boraca. Neki su imali puške, neki sjekire, dok su drugi zbog prethodnog ponašanja tokom napada bili poznati kao "palikuće". Mnogi su željeli osvetu zbog ubijanja koja su počinile lokalne ustaše i imali namjeru uništiti sve muslimanske dijelove Rašinovca. Uvjeriti ih da odustanu od te želje nije bilo lako. Kako se kasnije sjećao jedan borac: "Nije bilo drugog načina da naš komandant spriječi ljude da popale kuće i džamiju osim da im zaprijeti smrću."[15] To je zaustavilo većinu, ali nekoliko ustanika još uvijek je moralo fizički intervenirati kako bi spriječili grupu seljaka koji su naumili spaliti seosku džamiju. Oni su morali obuzdati i jednu ženu koja je željela spaliti kuću za koju je vjerovala da u njoj živi ustaša. Lokalni komandant ustanika Đuro Đurekan Pećanac kasnije je svima pokazao protiv koga se, po njegovom uvjerenju, ustanici bore, a protiv koga ne. Pokucao je na vrata jednog mještanina muslimana. Dok su drugi borci i seljaci pažljivo pratili šta će se desiti, on je pozdravio prestravljenog čovjeka koji se pojavio na vratima poljupcem u oba obraza. Onda mu je rekao da se ustanici ne bore protiv svih muslimana i Hrvata, već samo protiv "ustaških zlikovaca".[16] Nakon toga u ovom slučaju u selu nije došlo do ubijanja. Prevladala je grupa ustanika koji su htjeli primijeniti obuzdavanje nad nasiljem i željeli graditi saveze različitih zajednica.

U najosnovnijem smislu, uspjeh u obuzdavanju nasilja u Rašinovcu treba zahvaliti prisustvu brojnih i odlučnih ustaničkih komandanata koji su vjerovali u tu strategiju. Jednako važni su, međutim, bili konkretni akti koje su oni poduzeli da zaštite pojedince i njihovu imovinu i zaustave one koji su se htjeli svetiti cijeloj muslimanskoj zajednici za zločine koje su počinile pojedine ustaše. Ovdje je upečatljivo odbijanje vođa ustanika da popuste pred stvarnim pritiscima dehumanizacije, koju su drugi pokušavali nametnuti. Prijetnja da će ubiti i fizički obuzdati one koji su se priključili napadu tako da ne počine osvetničko nasilje nad cijelom muslimanskom zajednicom zbog djela pojedinih ustaša; zagrljaj muslimana na njegovom kućnom pragu, čime on ostalim ustanicima nije predstavljen kao pripadnik neke apstraktne "etničke zajednice", već kao osoba - ti rizični akti pomogli su da se očuvaju pojedinačne ljudske osobine mještana Rašinovca. To je znatno smanjilo prostor da se ova zapaljiva situacija pretvori u proces dehumanizacije, što je moglo rezultirati brzom transformacijom stanovnika Rašinovca u "ustaše", a što bi vjerovatnijim učinilo osvetničko nasilje.[17]

U drugim slučajevima takvi napeti i nestabilni momenti, kad su ustanici morali birati između eskalacije i obuzdavanja, mogli su izazvati nasilje među

samim ustanicima. Krajem juna i početkom jula u Hercegovini, gdje su ustaška ubijanja dovela do ustanka više od mjesec dana prije ustanka u sjeverozapadnoj Bosni, jedna grupa ogorčenih seljaka pravoslavaca odlučila je osvetiti se susjednom muslimanskom selu. Ali jedan mještanin pravoslavac, po prezimenu Popadić, zahtijevao je da odustanu od plana uništenja komšija muslimana. Odgovor na njegove proteste bio je takav da je jedan od vođa ustanka iz šire porodice Kašikovića uzeo pušku i ubio ga. Sin ubijenoga smjesta je uzeo pušku i ubio vođu ustanika i pritom ranio još jednog ustanika. Efekt tog unutaretničkog nasilja, a najvjerovatnije i nasilje među ustanicima koje je izbilo pred sam napad na muslimansko selo, bio je odustajanje od planirane osvete.[18] To je najvjerovatnije bilo stoga što je nasilje završilo neriješenim ishodom. Da se sin ubijenog čovjeka koji se pobunio na odluku da se napadne obližnje muslimansko selo nije odlučio odmah osvetiti za očevu smrt, oni koji su bili skloni osveti vjerovatno bi proveli svoje planove. Obuzdavanje ili eskalacija tako su mogli zavisiti od nekoliko pucnjeva u datom momentu i načina na koji su ti nasilni akti u zapaljivim situacijama mogli brzo promijeniti emocije.

Koliko takva jedna trenutačna odluka može biti presudna u izboru između osvetničkog nasilja i obuzdavanja živo ilustrira susret lokalnog komuniste Gojka Polovine neposredno pred pad Boričevca:

> Našao sam se usred sela, ispred mlina i prodavnice ustaških ubica Grce Pavičića i njegove [žene] Marice. Dva naoružana borca [ustanika], od kojih je jedan bio moj daljnji rođak, krenula su prema meni sa zapaljenom šindrom sa krova kuće jednog seljaka. Pitao sam ih kud su krenuli, a oni su odgovorili potpuno ravnodušno: "Da zapalimo [Pavičićev] mlin i prodavnicu... tako da više niko ne pojede palentu iz mlina ovog paščeta..." Izvukao sam pištolj, uperio ga u njih i izderao se: "Zabranjujem da se išta pali... ubiću vas ako to uradite." Odgovorili su tako što su mirno skinuli puške s ramena i spustili ih na zemlju preda me. Moj rođak je onda rekao: "Druže komandante, možete nas ubiti našim puškama... ali ako to ne uradite, mi ćemo zapaliti i mlin i prodavnicu." Vratio sam pištolj u džep. Oni su uzeli svoje puške i započeli paljevinu.[19]

U ovom slučaju, mada je podigao oružje i zaprijetio, Polovina nije bio spreman poduzeti korak i pucati na vlastite borce, među kojima jednog koji mu je bio rođak. Njegovo oklijevanje značilo je da je propuštena prilika za sprečavanje nasilja ustanika. Razlika između eskalacije i obuzdavanja je ovdje imala veze sa sposobnošću i spremnošću nekoga ko želi biti autoritet da riskira da počini nasilje protiv boraca kojima je, čini se, komandovao.

Gubitak hrabrosti u tako napetim momentima mogao je imati ogromne razorne posljedice koje daleko nadilaze paljevinu imovine. Dvadeset petog augusta, tokom ustaničkog napada na selo Berkovići u Hercegovini, u kojem su ranije tog ljeta lokalne ustaše pobile na desetke mještana pravoslavaca, komandant Savo Belović je naišao na veliku grupu muslimana, žena i djece. Bili su toliko prestravljeni onim što bi im ustanici mogli učiniti da niko nije mogao izustiti ni riječ. Belović ih je pokušavao umiriti objašnjavajući im da im niko neće nauditi i da treba da pođu s njim. U tom trenutku se pojavila druga grupa boraca pod vodstvom Vlade Radana. On je prišao Beloviću. Gledajući žene i djecu, viknuo je: "Čekaj minut, ko si ti? Kud vodiš ove ustaše?!" Tražio je od Belovića da mu ih preda da on i njegovi borci odluče jesu li krivi ili ne. Belović je stao ispred žena i djece i odgovorio mu: "Možeš pucati u mene, ali ne u ove nevine žene i djecu!" Radan ga je onda odgurnuo. Zajedno sa svojim borcima otvorio je vatru na grupu i sve ih pobio.[20] To što Belović nije bio u stanju prvi zapucati na saborce ostavilo im je otvorena vrata da preuzmu inicijativu. Rezultat je bio veliki pokolj nenaoružanih civila.

Sedmicu kasnije u istom tom kraju jedna grupa stanovnika sela Fatnica, mahom starci, žene i djeca, zatražila je pomoć od lokalnih ustanika da ih zaštite od drugih boraca koji su ubijali muslimane. Planirali su pobjeći u obližnji grad i postigli su sporazum s nekoliko lokalnih ustanika koji su im obećali da će im pružiti oružanu pratnju. Krenuli su zajedno s malom grupom ustanika, koji su tako čuvali možda čak i 400 nenaoružanih civila muslimana. Međutim, na putu će ih zaustaviti mještani željni osvete. Bilo je jasno da je jedini način da se spriječi još jedan pokolj bio silom ih zaustaviti. Međutim, prema nekim iskazima, zbog "njihovog malog broja i iz drugih razloga, oni se ne bi mogli boriti protiv bandita pa su ostavili kolonu bespomoćnih civila i vratili se kući".[21] Čini se da su "drugi razlozi" bili svađa koja je izbila među onima koji su štitili seljake. Jedna šačica njih je željela upotrijebiti oružje protiv ljudi koji su bili spremni napasti kolonu, dok većina nije bila spremna zapucati, ali se nije željela okrenuti ni protiv muslimana koje je štitila. I tako su odlučili da ih ostave.[22] Nedugo zatim "banditi" su sve muslimane odveli do jedne jame i tu ih sve do jednog pretukli a potom njihova tijela bacili u okomitu jamu. Jedna žena je u njoj preživjela neko vrijeme dok je mještani nisu izvukli.[23]

Ovaj slučaj jasno pokazuje da su nepoduzimanje sile protiv osoba željnih osvete ili puko izazivanje da ubiju ustanike koji su bili za obuzdavanje nasilja općenito bile neučinkovite strategije. U tako kritičnim trenucima želja i sposobnost da se primijeni fizička sila protiv drugih ustanika bile su od ključnog značaja za sprečavanje nasilja nad civilima. Učiniti to, međutim, bio je korak za koji su se izgleda mnogi ustanici skloni obuzdavanju morali uveliko boriti.

Cijena njihovog oklijevanja i neodlučnosti plaćana je životima nenaoružanih civila.

Veoma realna mogućnost da izbije nasilje među ustanicima u vezi s tim da li se svetiti cijelom nesrpskom stanovništvu bila je dilema s kojom su se suočavale vođe ustanika u gotovo svakom selu koje su namjeravali napasti. Osobe sklone obuzdavanju nekada su se itekako trudile da prije operacije ustanove kako bi se njihovi borci mogli ponašati i onda bi prema tome utvrđivali svoje vojne planove kako bi spriječili ubijanje iz osvete. Ono što se desilo u pretežno muslimanskom selu Bjelaj, istočno od Kulen-Vakufa, ilustrira tu dinamiku. U tom selu nije bilo više od trojice ustaša, i to katolika iz drugih mjesta. Mobilizirali su deset do petnaest mještana muslimana da brane selo. Zbog svoje malobrojnosti, ustaše prije ustanka nisu učestvovale u masovnom ubijanju u neposrednoj blizini tog sela, ali su neke mještane prebijali i pljačkali im imovinu. Neki, poput Rustana Ibrahimpašića, učestvovali su u ubijanju pravoslavnih komšija u drugim selima tog kraja. Čini se da je bilo oko sedam mještana Bjelaja, mahom članova omladinske organizacije Komunističke partije prije 1941, koji su bili simpatizeri ustanka. Memoari sugeriraju da je prije rata postojala jaka tradicija prijateljstva među pripadnicima različitih zajednica među seljanima Bjelaja i njihovim komšijama iz obližnjih sela. Te veze su ojačale nakon uspostave NDH i pokušaja lokalnih ustaša da progone pravoslavni živalj. Mještani koji su podržavali ustanak bili su krajem jula i tokom prve polovine augusta u kontaktu s lokalnim komandantima oko saradnje s ciljem istjerivanja ustaša iz njihovog sela.[24]

Međutim, sredinom augusta komandanti su znali za osvetničko ubijanje koje se dešavalo u tom kraju. Mada većina ustaša u Bjelaju nije činila masovno nasilje, drugi u neposrednom okruženju uništavali su porodice i domove mnogih boraca koji su se sada spremali da napadnu selo. Proces kolektivne kategorizacije kojim su ljudi tog kraja, nominalno muslimani ili katolici, pretvoreni u ustaše bio je rasprostranjen među mnogim lokalnim ustanicima stoga što su, kako se kasnije sjećao jedan komandant, "ustaška ubijanja pravoslavaca činjena u ime katolika i muslimana". Komandanti ustanika znali su, stoga, da se "sprečavanje pokolja muslimanskog življa [u Bjelaju] od strane fanatičnih elemenata moralo postići po svaku cijenu".[25]

Da bi ostvarili taj cilj, odlučili su da napad trebaju izvršiti "simpatizeri [komunističke] Partije, koji su već bili neposredno uključeni u partijski rad". Kako se jedne večeri smrkavalo, komandanti su održali sastanak u selu nedaleko od Bjelaja; prisustvovalo je 400 do 500 ljudi. Šačica njih je imala puške, ali mnogo više ih je stajalo tu sa sjekirama, grabljama i drugim poljoprivrednim alatkama koje su koristili kao oružje. Komandanti su objasnili da se prave planovi za na-

pad na Bjelaj i da će im tamošnja muslimanska omladina, koja je bila povezana s komunistima, pružiti pomoć iz samog sela. Objasnili su da niko ne smije nauditi muslimanskom stanovništvu. Odmah je došlo do neslaganja, oklijevanja i sumnje među prisutnima u masi. Neki su tvrdili da iz sela neće dobiti pomoć i da je pretpostavljena pomoć, koju očekuju od muslimanske omladine, obična zamka. Nekoliko komunistički orijentiranih komandanata tvrdilo je da treba praviti razliku između ustaša i ostalog muslimanskog i hrvatskog življa. Prisjećali su se aktivnosti nekoliko muslimana iz Bjelaja u komunističkom pokretu prije i tokom 1941. Ali većina ljudi u masi ostala je ravnodušna na te argumente, tako da je tenzija rasla. Kako se prisjeća jedan komandant: "Sastanak nam je pokazao da će biti teško brzo promijeniti stav mase i da je to opasno pošto je nemoguće kontrolirati toliko ljudi i uspjeti ih natjerati da se ponašaju kako dolikuje." Stoga su komandanti odlučili da izaberu jednu mnogo manju grupu ustanika za izvođenje napada, osoba za koje su vjerovali da neće biti sklone osveti. U napadu su im pomogli muslimani mještani Bjelaja koji nisu podržavali ustaše i koji su bili svjesni nastojanja koja su činili komandanti ustanika da "eliminiraju mržnju" među svojim borcima. Zajedno su razoružali lokalne ustaše. Nakon rata jedan komandant se sjećao: "Nije bilo nijednog slučaja nasilja prilikom oslobađanja Bjelaja."[26]

U ovom slučaju je bilo moguće izbjeći osvetničko nasilje jer su ustanički komandanti razumjeli specifične načine na koje je ustaško nasilje utjecalo na mentalni stav boraca. Bili su također svjesni vlastitih slabosti. "Ustaše", prisjećao se jedan, "koji su vrbovani među hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, počinili su zlodjela protiv srpskog stanovništva u ime Hrvata i muslimana. Oni su izazvali mržnju, a masovno učešće [Srba] u ustanku, uz nedovoljno partijskog kadra, prijetilo je da će borbi dati karakter bratoubilačkog rata."[27] Stoga što ih nije bilo dovoljno i što nisu imali dovoljno autoriteta, te stoga što su propagirali viziju obuzdavanog, selektivnog nasilja, koju mnogi ustanici nisu prihvaćali, ovi komandanti su poduzimali posebne mjere kako bi spriječili ubijanje među zajednicama. Prije pokretanja napada na sastanku su procjenjivali raspoloženje među borcima. Zaključili su da je moguće da dođe do osvetničkog ubijanja, pa su razradili novu strategiju slanja manjeg broja ali politički mnogo pouzdanijih boraca u Bjelaj. Sklopili su i savez s nekim mještanima muslimanima koji se oslanjao na prethodno postojanje zajedničkog aktivizma dviju zajednica u omladinskim organizacijama Komunističke partije. Kako se sjeća jedan ustanik, ta strategija je omogućila "da muslimani [u Bjelaju] dočekaju ustanike u svojim kućama" a da ustanici pokažu da su časni i da nisu željni osvete".[28] To ne samo da je pomoglo u sprečavanju nasilja nego je i stvorilo osnovu za buduću saradnju među zajednicama. Postojala je mogu-

nost da ogorčeni ustanici pretvore Bjelaj u još jedno mjesto masovne osvete. Ali razumijevanje dinamike kolektivne kategorizacije koje su iskazivale lokalne vođe ustanka, svijest o vlastitim ograničenjima, njihova nastojanja da procijene raspoloženje među borcima, postojanje tradicije zajedničkog aktivizma u različitim zajednicama i odluka da se promijeni strategija napada – sve su to bili faktori koji su pomogli da prevlada obuzdavanje.

Nešto dalje, na sjeveroistoku, analiza ustanka u Bosanskoj Dubici i okolini dodatno osvjetljava mikrodinamiku uspješno izvedenog obuzdavanja. Kao što je to bio slučaj i na području Kulen-Vakufa, relativno mali broj muslimana i katolika priključio se ustašama nakon iznenadne promjene vlasti u aprilu. Memoarski zapisi sugeriraju da su se neki od tih ljudi prije rata bavili kriminalom i da su iskoristili tu novu situaciju za krađu.[29] Mada su, kako izgleda, neki u taj kraj došli izvana, mještani svjedoci su govorili o tome da su ostali bili "naše komšije".[30] Progon osoba smatranih Srbima čini se da je počeo već u maju ograničavanjem njihovog kretanja, iseljavanjem ključnih ličnosti te zajednice, kao što su pravoslavni svećenici, zatim prinudni rad za muškarce, pljačka privatne imovine, premlaćivanje i selektivno ubijanje. Izgleda da su te represivne mjere pojačane tokom jula a da je nakon njih, krajem mjeseca, uslijedilo prebacivanje i kasnije ubijanje 110 muškaraca.[31]

U pretežno pravoslavnim selima oko grada vladao je osjećaj terora i straha zato što se skoro nijedan čovjek koji se usudio otići u grad nikad više nije vratio. U tim selima je bilo slučajeva da su ustaše silovale pravoslavke koje su ostale u svom domu. Za mnoge je postalo uobičajeno da dio vremena provode u selima, a ostatak u obližnjim šumama u koje bi bježali kad god bi se proširio glas da ustaše patroliraju u blizini.[32] Kao što je bio slučaj i u mnogim lokalnim zajednicama na sjeverozapadu Bosne, ta dinamika progona brzo je potaknula antagonističku kolektivnu kategorizaciju zato što su, kao što se prisjeća jedan svjedok, "ljudi vidjeli da se općenito proganja srpski živalj, dok muslimani i Hrvati još imaju neka prava".[33] Ukratko, priroda ustaškog nasilja uspostavila je mentalni obrazac po kojem je bilo već itekako jasno da će se osveta, ako do nje dođe, vjerovatno desiti na etničkoj osnovi.

Ipak, ono što iznenađuje u regiji Bosanske Dubice je to što se, kad je krajem jula počeo ustanak, osvetničko ubijanje na etničkoj osnovi nije desilo. Umjesto toga, komandanti su donijeli odluku da obuzdavaju svoje borce kada su ovi uzeli oružje u ruke i krenuli na Bosansku Dubicu, i u tome su uspjeli. Pitanje je kako? Dio odgovora moguće se krije u specifičnim društvenim i političkim prilikama u tom gradu i neposrednom području u godinama prije rata. Za razliku od mnogih drugih krajeva u Bosni, kao što je kulenvakufski, područje Bosanske Dubice je imalo aktivan pokret lokalnih radnika koji je svoj

nukleus imao oko pilana duž Une, koji potječe iz 1920-ih. Ova organizacija je bila temelj za rast regionalne, ilegalne komunističke partije. Njeni aktivisti su bili i studenti i učitelji. Poput radnika, oni su bili pripadnici svih nominalnih etničkih zajednica. U godinama neposredno pred rat te grupe su produbile svoje veze učešćima u štrajkovima, sportskim organizacijama i prikupljanjem sredstava za pomoć nezaposlenim radnicima. Stoga je u ovoj regiji postojala decenijama duga povijest socijalizacije, političkog aktivizma i uzajamnog pomaganja u dijelu stanovništva različitih zajednica.[34]

Uspostava NDH nije uništila te društvene i političke mreže. Upravo suprotno, pod vodstvom istaknutih komunističkih aktivista, kao što je Boško Šiljegović, te veze su produbljene. To se desilo stvaranjem formalnijih struktura Komunističke partije čiji je glavni cilj bio odrediti kako se uspješno oduprijeti NDH-u.[35] Lokalni komunisti u Bosanskoj Dubici – većinom muslimanska i katolička mladež – uz pravoslavne kolege u obližnjim selima, pokušali su uspostaviti lokalne strukture rukovodstva, razgovarati o planovima za oružani otpor i održavati sastanke na kojima su pokušavali mobilizirati druge da pruže podršku njihovom cilju.[36] Priče onih koji su u junu protjerani iz Bihaća i koji su završili u Bosanskoj Dubici kao izbjeglice u julu potvrđuju tu atmosferu saradnje među nekim pripadnicima različitih zajednica u tom gradu. "Želimo spomenuti", rekla su trojica maloljetnih studenata, "da se većina muslimanskog življa u Bosanskoj Dubici ponašala vrlo dobro prema Srbima dok smo mi bili tamo [juli 1941 – juni 1942]. I neki mještani Hrvati su se dobro ponašali." Ti pojedinci su izbjeglicama davali novac i hranu. Neke od njih lokalne ustaše su zbog toga pretukle, dok su drugi bili ubijeni.[37]

Oni koji su bili skloni solidarnosti među zajednicama ipak su bili suočeni sa znatnim preprekama. U svojim memoarima lokalni komunist Boško Šiljegović priznaje da ustaško nasilje "nije bilo bez uspjeha" u usađivanju mržnje kod mnogih seljana pravoslavaca prema njihovim komšijama muslimanima i katolicima. Kako su planovi za oružani ustanak bivali konkretniji, on i njegovi drugovi su bili svjesni da "postoji velika i ozbiljna prijetnja da bi ustanak započeo kao borba Srba protiv muslimana i Hrvata i da bi to u početku bilo obilježeno krvoprolićem i izravnavanjem računa".[38]

Tridesetog jula ustanici pod komandom ljudi poput Šiljegovića brzo su zauzeli nekoliko pozicija NDH u selima blizu Bosanske Dubice. Njima se pridruživao sve veći broj mještana seljaka koji su čuli pucnjavu i crkvena zvona kako zvone u susjednim pravoslavnim selima, što im je bio signal da je počeo ustanak. Njihov broj je brzo narastao gotovo na hiljadu i počeli su proganjati one koji su preživjeli napad dok su bježali u grad. Iznenada se među nekima u toj masi kristalizirala ideja da će "zauzeti Dubicu". Ako uspiju, pad grada u

ustaničke ruke gotovo izvjesno bi pratilo "izravnavanje računa" na etničkoj osnovi, od čega su lokalni komunisti strahovali. Ali oni nisu bili spremni da mirno stoje i gledaju kako se to dešava. Kako se prisjećao Šiljegović:

> Koliko god bila razumljiva i "junačka" pomisao [na zauzimanje Dubice], trebalo je to odbaciti, čak i po cijenu života. Ustvari, napad na Dubicu ne bi bio tek neorganiziran. Bilo bi to čak i gore zato što bi se raznim šovinistima i drugim sličnim tipovima pružila prilika da se "napiju osvete do mile volje" i "povrate ono što im je oteto". Zbog toga je partijsko vodstvo donijelo odluku da zaustavi kolonu koja je krenula prema gradu. Većina seljaka prihvatila je ovu odluku, ili bolje rečeno, prihvatila je naredbu komunista. Izuzev gunđanja pojedinaca i grupa, cijela je kolona ipak zaustavljena. Jedan dio je ostao usput u selima, dok su drugi otišli kući.[39]

Ovdje je nekoliko dugoročnih i kratkoročnih faktora omogućilo obuzdavanje. Multietnička radnička organizacija i kasnije ilegalna komunistička partija postojala je u toj regiji od 1920-ih. Njeni članovi su bili aktivni prije rata i veoma su se trudili da stvore organizacione strukture nakon uspostave NDH putem kojih su nastojali prenijeti poruku o tome da namjeravaju povesti oružani ustanak. To je komunistima omogućilo da uspostave začetak autoriteta kod znatnog dijela stanovništva pravoslavnih sela. Mada je ustaško nasilje bilo na etničkoj osnovi, ovdašnji komunisti nisu podlegli kolektivnoj kategorizaciji muslimana i katolika kao neprijatelja. Kada su govorili o ustašama, lokalni komunisti su ih nazivali "ne samo neprijateljima nas Srba već i neprijateljima svakog čestitog Hrvata i muslimana u svijetu".[40] U pismima koja su slali svojim komšijama nesrbima oni su to naglašavali: "Mi dižemo pesnicu protiv izvora zla koje se obrušilo na nas, i to ne zbog vas Hrvata već zbog... [Ante] Pavelića i njegovih kerova, ustaša fašista."[41] Ovu poruku oni su prenosili i svojim borcima seljacima, a trudili su se da mobiliziraju i nesrbe da im se pridruže.[42] Ukratko, postojanje multietničke grupe politički aktivnih komunista, njihov rad na organiziranju 1941. godine i njihova predanost pokretanju oružanog ustanka, njihovo postizanje izvjesnog nivoa autoriteta u srpskim selima te njihovo uvjerenje da krivnja zavisi od čovjekovih djela, a ne od etničke pripadnosti – to su bili faktori koji nam pomažu da shvatimo zašto je većina naoružanih seljaka na putu u Bosansku Dubicu stala kad su im komunisti rekli da stanu. Kad je ta naredba izrečena, vjerovatno je da ju je većina doživjela kao naredbu legitimnog autoriteta.

Ovim se ne želi reći da su se borci koji su željeli osvetu iznenada oslobodili procesa antagonističke kolektivne kategorizacije koju je potaknulo i hranilo

ustaško nasilje. Prije će biti da su djelovanje komunista i ograničeni autoritet koji su zahvaljujući tom djelovanju postigli, u kombinaciji s njihovom spremnošću na rizik i sposobnošću da interveniraju u momentu velike napetosti, bili upravo ono što je bilo dovoljno da većinu ljudi odgovori od nastojanja da ostvare svoju želju za osvetničkim nasiljem. To je bio trenutak velike nepredvidljivosti, čija je specifična dinamika omogućila komunistima da trenutno ostvare svoj delikatni plan "vođenja vojnih akcija i izbjegavanja krvave osvete nad muslimanskim i hrvatskim življem u gradovima i selima".[43]

Prisjećajući se perioda kada su se dešavali ovi uspješni primjeri obuzdavanja u sjeverozapadnoj Bosni i Lici, jedan od komunistički orijentiranih komandanata iz tog kraja zabilježio je: "Postavilo se pitanje da li [komunistička] Partija treba da zakoči ustanak i osigura da se on razvija zajedno sa razvojem kadrova. Mi smo odlučili da to nije neophodno."[44] Išlo se na kocku s uvjerenjem da oni mogu nastaviti provoditi obuzdavanje i selektivnu primjenu nasilja iako ih je brojčano bilo malo, dok su oni koji su bili skloni eskalaciji i osvetničkom ubijanju bili sve samo ne marginalizirani. Ono što ova mikroanaliza pojašnjava je da bi nekoliko faktora bilo potrebno da se ovo kockanje isplati. Prvo, zagovornici obuzdavanja trebali su biti zajedno na terenu s borcima, spremni intervenirati u svakom momentu; njihov nestanak ili smrt mogli su obuzdavanje pretvoriti u masovno ubijanje. Drugo, njihov zadatak izbjegavanja osvetničkog ubijanja bio je mnogo lakši kada njihovi borci nisu iznenadno bivali destabilizirani otkrićem unakaženih leševa svojih rođaka i komšija. Treće, komandanti su trebali naći načine da se suprotstave procesu antagonističke kolektivne kategorizacije i dehumanizacije. Četvrto, svijest o ograničenjima vlastitog autoriteta bila je ključna, jednako kao i spremnost da se prema toj činjenici prilagodi vojna strategija. Konačno, postojanje snažne organizacijske aktivnosti u kojoj su učestvovale različite zajednice – i prije uspostave NDH, a osobito tokom ljeta 1941 – bilo je ključno za postizanje začetaka autoriteta i legitimiteta među borcima.

U kraju u kojem je masovno ubijanje brzo postalo svakodnevnica ti faktori su omogućili da se u određenim slučajevima spase životi, umjesto da se nasilno dokrajče. Njihovo iznošenje na svjetlo dana pomaže nam da objasnimo zašto jaka želja za osvetom – koja je bila prisutna u većini sela gdje je pravoslavna zajednica bila izložena ustaškom progonu – nije automatski dovodila do osvetničkog ubijanja na svim mjestima gdje su ustanici započeli napade. Ako je to bio ključni faktor eskalacije nasilja u Brotnji, Vrtoči, Krnjeuši i Boričevcu, onda su ta ubijanja bila izgledna zbog odsustva zagovornika obuzdavanja koje smo vidjeli u slučajevima Pištalska Draga, Rašinovac, Bjelaj i Bosanka Dubica.

Moguće je objašnjavanju eskalacije ili obuzdavanju nasilja koje nije usmjereno na situaciju u kojoj do njega dolazi pristupiti tako što će se razmotriti dugoročnija politička historija područja Kulen-Vakufa. Jedna metoda bi mogla biti analiza međuratnih obrazaca glasanja kako bi se vidjele regionalne varijacije u pogledu društvene solidarnosti i podjele, što je pristup koji neki politolozi odnedavno primjenjuju u raznim kontekstima s rezultatima koji bacaju više svjetla na ovo pitanje.[45] Uspješna intervencija u Bosanskoj Dubici, kao i događaji u Bjelaju, doista sugeriraju da su prijeratne komunističke organizacijske aktivnosti odigrale važnu ulogu jer su pomogle vođama ustanka da uspostave začetak autoriteta. Međutim, analiza prijeratnog ponašanja glasača na širem području Kulen-Vakufa ne sugerira da to ima jasnu vezu s ponašanjem pojedinaca u ratu. Tokom 1920-ih mještani su često glasali za političke partije koje su tvrdile da govore u ime "naroda" i vjerskih grupa, izuzev tokom godina kraljevske diktature od 1929. do 1934, kada su takve partije efektivno bile zabranjene. U tom pogledu razlike između Kulen-Vakufa i okolnih sela su male. Komunističkoj partiji je bilo zabranjeno da se natječe na izborima 1921. godine (kao i kasnije), a njeno ilegalno članstvo u sjeverozapadnoj Bosni i Lici bilo je malobrojno, pogotovo u selima. U kulenvakufskom kraju izborni rezultati u nekim selima sugeriraju da je postojala znatna unutaretnička podjela (među pravoslavcima i muslimanima, naprimjer), ali bi trebalo obaviti više terenskog istraživanja na mikronivou kako bi se utvrdilo da li su te razlike u obrascu glasanja unutar pojedinih zajednica imale značaja za njihove međusobne odnose i, ako jesu, na koji način. Ukratko, prijeratni obrasci glasanja ne sugeriraju način na koji će se razvijati te regionalne varijacije u pogledu izbijanja nasilja ili njegovog obuzdavanja, ako je do njega dolazilo – i da li je uopće bilo izgleda da će do nasilja doći.[46]

Umjesto toga, ono što se na osnovi "podrobnog opisa" ubijanja i njegovog obuzdavanja u kulenvakufskom kraju u ljeto 1941. godine ukazuje jest potreba da se bolje shvati moć samog nasilja kao generativne sile koja radikalno oblikuje granice i mogućnosti ljudskog ponašanja.[47] Uspostava NDH iznenada je dala moć oportunistima i nekolicini ekstremista da pljačkaju i ubijaju na etničkoj osnovi. To nasilje je potaknulo brzi proces antagonističke kolektivne kategorizacije, pri čemu su mnoge nekadašnje komšije iznenada jedni druge gledali kao dehumanizirane dijelove apstraktnih kolektiviteta. Brutalne osvete ustanika i jednako brutalni protunapad vlasti NDH rezultirali su talasima selektivnog nasilja koje je ciljalo na određenu grupu, a koje je dalje intenziviralo polarizaciju između zajednica. Ipak, ova osvetnička ubijanja su i ono što je dalo glavni poticaj obuzdavanju. Komunistički orijentirani komandanti i njihovi simpatizeri brzo su shvatili da inicijalni uspjeh ustanka neće ništa značiti

ako borci kojima su pokušavali komandovati nastave ubijati sve "Hrvate". Zbog kontraproduktivne prirode ustaničkog osvetničkog nasilja ti komandanti i njihovi sljedbenici sve su se više trudili da obuzdavanje stave u središte svoje vojne strategije gdje god su im njihov broj, autoritet i sreća to dozvoljavali.

Ono što je stvorilo kontekst u kojem bi obuzdavanje bilo moguće bili su neki dugoročniji faktori, poput višedecenijske političke aktivnosti malog broja lokalnih komunista i njihovih simpatizera. To je pomoglo da se uspostavi grupa pojedinaca koji su dijelili zajednički ideološki okvir u kojem je obuzdavanje nasilja na etničkom nivou bilo od ključnog značaja. Ona je stvorila i malu, embrionalnu mrežu veza među zajednicama koja se temeljila na solidarnosti i uzajamnoj pomoći, što je brzo postalo još značajnije nakon uspostave NDH i politika progona koje su uslijedile. Mada su ti faktori pomogli da se omogući da obuzdavanje bude ostvareno, to svakako nije bio nužan rezultat s obzirom na sve veće nasilje među zajednicama koje je polariziralo život u tom mjestu i činilo vjerovatnijom eskalaciju osvetničkog ubijanja.

Od odlučujućeg značaja su tu bili i faktori koje je određivala situacija i sposobnost da se donesu rizične odluke u tom novom kontekstu građanskog rata. Prisustvo komandanta tokom vojne akcije, ili njegovo iznenadno odsustvo; spremnost na rizik tako što se u obraz poljubi prestravljeni musliman pred očima boraca željnih osvete ili se, umjesto toga, izda naredba da se čovjek ubije; prepoznavanje u zarobljenim vojnicima NDH nekadašnjih drugova iz bivše Jugoslavenske vojske, ili odluka da se "ne hvataju zarobljenici"; odluka da se ne dopusti borcima željnim osvete da učestvuju u napadu, ili predavanje bespomoćnih civilnih zatvorenika njima u ruke; prijetnja smrću onima koji su htjeli osvetu i koji su se uspjeli pridružiti napadu, ili pak odbijanje da se protiv njih primijeni sila te potom pretvaranje da se ne vidi ono što čine – sve te trenutačne odluke i akcije činile su mehanizam uspješnog obuzdavanja ili su mogle otvoriti vrata nagloj eskalaciji nasilja. Tamo gdje je postojala velika koncentracija ovog prvog do ubijanja obično nije dolazilo. Pozivanje na prijeratne strukturalne faktore, poput političke podjele po liniji obrazaca glasanja prije sukoba, mogu nam pomoći manje nego što bismo očekivali da objasnimo te trenutke. To je stoga što su dinamika nasilja i događanja na terenu mogli brzo dobiti mnogo veći značaj. Ključni zagovornici obuzdavanja mogli su biti ubijeni ili opozvani, a rezultat je bivao eksplozija nasilja. Idejni okviri i organizacijske mreže u prilog obuzdavanju bili su ključni; oni ipak nisu ništa značili ako oni koji su vjerovali u takve ideje i učestvovali u takvim organizacijama nisu mogli – iz bilo kojeg razloga – poduzeti odlučne akcije u trenucima velike tenzije i rizika. Gledano analitički, ovdje se javlja potreba da se posveti veća pažnja unutarnjoj dinamici sukoba i da se oprezno pristupi objašnjavanju plime i

oseke nasilja – ili njegovog obuzdavanja – prvenstveno analizom makropodjela koje su postojale prije sukoba, ideologija i političkih procesa.[48]

Identificirajući i analizirajući faktore i procese koji su vodili do obuzdavanja, možemo bolje shvatiti sveukupnu dinamiku koja je izazivala ili pokretala nasilje. Možda najvažnije, trenutna sklonost osobe ubijanju – recimo, jaka želja za osvetom – pojavljuje se ovdje kao nedovoljan faktor za objašnjenje zašto nasilje u određenoj situaciji eskalira. Prije će biti da se u određenom trenutku mora steći cijeli niz faktora vezanih za situaciju – od poticanja na ubijanje od vođa do neočekivanog otkrića leševa, od procesa dehumanizacije do iznenadnog odsustva zagovornika obuzdavanja – da bi se tendencija pretvorila u nasilnu akciju. Ustaničko nasilje u kulenvakufskom kraju tokom ljeta 1941. pokazuje nam da je velika tendencija ka eskalaciji nasilja bila povezana s odsustvom zagovornika obuzdavanja, koji ipak mogu biti uspješni čak i u trenucima kad se situacija na zastrašujući način primakne tačci s koje nema povratka.

Možda iznenađuje što tokom augusta pomak ka obuzdavanju spirale nasilja u regiji nije bio ograničen na jedan dio ustanika. Do njega je došlo i u dijelu vlasti NDH, pogotovo među nekima u samoj vojsci NDH, mada iz drugačijih razloga. To je stvorilo razdor u vojsci između onih koji su željeli zauzdati bujicu nasilja i uspostaviti red i brojnih lokalnih ustaša koji su željeli intenzivirati ubijanje, progone i pljačku pravoslavnog življa, pogotovo nakon što je ustanak počeo. Ovaj pomak ka obuzdavanju može se vidjeti u iskrenoj procjeni situacije u sjeverozapadnoj Bosni koju je pribilježio potpukovnik po imenu Stjepan Najberger manje od sedmicu dana od početka ustanka:

> Ako se vjeruje da će evakuacija [pravoslavnog življa] biti postignuta tako što ćemo Srbe slati prvo u koncentracione logore, onda će nam zadugo trebati i ogromne vojne snage da sakupe te seljake koji ni pod kojim okolnostima neće dozvoliti da budu bez otpora odvedeni. A taj otpor će biti tako veliki da će naši gubici biti neuporedivo veći od svega što smo do sada doživjeli. Zbog toga treba naći drugo rješenje ovog problema.
>
> Ja preporučujem sljedeće: Prvo, u sela šaljite razumne ljude, a ne krvoločne ubice. Drugo, jamčite sigurnost pravoslavnim seljacima u njihovim selima i zaštitite ih od svake intervencije neovlaštenih pripadnika raznih organizacija [tj. ustaša] koji bi odvukli seljake od vojske [NDH] i poslali ih političkim vlastima da ih prebace u koncentracione logore, iskasape, kopaju im oči i odsijeku im udove ili da ih bace da se utope u vodi. Srbi koji su ostali u selima svjesni su da se sve to dešava, te je potpuno razumljivo da brane vlastiti život po svaku cijenu.[49]

Potpukovnik Najberger zaključio je da "čišćenje terena", što je eufemizam koji je vojska NDH koristila za masovna ubijanja, protjerivanja i paljenja kuća, neće ništa učiniti, već će samo dalje poticati ustanak. Za njega je jedino moguće rješenje bilo "povući sve krvožedne ubice [tj. ustaše] sa terena".[50]

Provesti takve preporuke, čak i da je postojala jaka želja da se izvrše, ne bi bilo ni lako ni jednostavno. Možemo se ovdje vratiti u Bosansku Dubicu da shvatimo teškoće na koje su ljudi poput potpukovnika Najbergera nailazili kad bi nastojali zaustaviti nasilje među "svojim ljudima". U danima nakon izbijanja ustanka jedna velika grupa boraca počela se primicati gradu. Jedna jedinica vojnika NDH poslana je da pomogne lokalnim ustašama da se odbrane. Lokalne vođe NDH i ustaše zahtijevali su dozvolu vojske da spale i ubiju sve "vlaško". Vojni komandanti su im rekli da ne diraju nijednu kuću i ne naude nijednom mještaninu Srbinu. Pošto su ustanici bili nadomak grada, vojni komandant NDH začuo je pucnjeve. Ali brzo je shvatio da to ne pucaju ustanici, već lokalne ustaše koje su svojevoljno odlučile napasti nekoliko susjednih pravoslavnih sela. Pobili su sve na koje su naišli, među kojima i znatan broj žena. To je pripremilo scenu za masovnu pljačku njihovih kuća. Mještani muslimani su se priključili ustašama i krali su sve što se moglo ponijeti, pored ostalog i vrata i prozore. Izbila je svađa među njima oko toga ko će šta ponijeti. Ustaše su u nekoliko kuća otkrile ukupno nekoliko stotina litara domaće rakije, pa su pili cijelu tu noć, često pucajući u zrak dok su se opijali. To je navelo jedinice vojske na pomisao da ustanici opet kreću u napad. Prvog augusta glavni vojni komandant NDH izdaje drugu naredbu, kojom zabranjuje paljenje srpskih kuća i ubijanje Srba civila. Prema jednom vojnom izvještaju NDH, koji je sačinio jedan poručnik, stoji da mu je jedan lokalni ustaški komandant stavio do znanja da "ne mora slušati moje naredbe ako to znači da mu nije dopušteno da radi šta mu je volja". Mnoge ustaše, koje su očito samo željele krasti, paliti i ubijati, sad su jednostavno napustile grad, umjesto da pomognu vojsci u ponovnoj borbi protiv ustanika.[51]

Borba između regionalnih vojnih komandanata NDH i lokalnih ustaša koje su namjeravale intenzivirati "operacije čišćenja" nastavljena je početkom augusta nesmanjenim intenzitetom u sjeverozapadnoj Bosni, a ponegdje je bila još žešća. U gradovima Bosanski Novi i Bosanska Krupa potpukovnik Najberger zarobio je nekoliko većih grupa pravoslavnih seljana kao strategiju da obuzda i zaustavi ustanak. Objavio je da će ih, ako ustanici prestanu s napadima, sve osloboditi u roku od jednog dana. Ta taktika je djelovala u Bosanskom Novom. Ali lokalne ustaše su Najbergerove planove u Bosanskoj Krupi promijenile. On će se, dan nakon što je zarobio te ljude, probuditi i ugledati kako njihova tijela plutaju Unom; lokalne ustaše pobile su ih tokom noći. Umjesto da se ustanak

obuzda ili zaustavi, sada se strahovalo da će taj uznemirujući prizor leševa u rijeci navesti ustanike da ubijaju iz osvete. Vojni komandanti NDH su bili bijesni: "Ustaški sistem radikalnog čišćenja ne samo da ne uspijeva zaustaviti ustanak nego ustvari izaziva veći otpor, pogotovo u onim krajevima gdje su stvari već jako teške za vojsku."[52] Za njih, potpuna kontrola nad svim vojnim operacijama trebala se smjesta prepustiti vojsci. "Sada se", insistirali su komandanti, "sve [ustaške] akcije čišćenja moraju zaustaviti."[53]

Sukob između vojske NDH i ustaša nije bio samo zbog sve gore sigurnosne situacije i sve većeg nasilja, on je bio povezan i sa širom percepcijom njihove vlastite uloge. "Odnos između vojske i ustaških organizacija postao je negativan", primijetio je jedan vojni komandant u gospićkoj regiji sredinom augusta, "zato što vojska osjeća da se država ne može graditi 'čišćenjem Srba', kako to provode ustaše. Ustaške organizacije, međutim, mišljenja su da one rade ispravno i da su akcije vojske svojevrsna sabotaža koja ide u prilog jugoslavenstvu i srpstvu."[54] Drugi je zaključio: "Ustaše su se povukle, ali su uvrijeđene i mnogo kritiziraju. Oni tvrde da svakog ko je grko-istočne vjere [tj. Srbin], i ko je živ i na nogama, treba ubiti i sada vjeruju da će, ako oni ne provedu takozvano 'čišćenje', država propasti. Zapravo su taj stav, a pogotovo njihove krađe, dovele u velikoj mjeri do ove četničke reakcije, odnosno do ustanka."[55] Ova percepcija po kojoj se ustaše krive za izazivanje ustanka, za čije je gušenje vojska sad trebala upotrijebiti sva raspoloživa sredstva, bila je sve raširenija među vojnicima NDH, a pojavila se već s junskim ustankom u Hercegovini.[56]

Nekima u vojsci NDH sve više se činilo da ključ za zaustavljanje ustanka leži na uspostavi kontrole nad lokalnim ustašama. Ipak, vojni komandanti su bili zabrinuti da nasilje koje je trajalo, pogotovo osvetnička ubistva među zaraćenim grupama koje su poticale ono što se činilo kao beskonačni krug osvete, neće biti lako deeskalirati. Kako je jedan general NDH na terenu u Hercegovini rekao: "Lično vjerujem da će biti jako teško uvesti red. Mještani, bez obzira na vjeru i nacionalnost, podjednako su šokirani. Oni se pokušavaju zaštititi od paljevine, pljačke, nereda i neobuzdanog ponašanja. Kod svakog se rodila želja za osvetom koja se prenosi sa generacije na generaciju."[57]

U prvoj sedmici augusta pogoršanje sigurnosne situacije, poticano uzajamnim djelovanjem ustaškog i ustaničkog nasilja, pomoglo je da se najviše vojne i političke vlasti NDH odluče narediti deeskalaciju ustaškog nasilja. S direktivama poglavnika Ante Pavelića i Vrhovnog oružničkog zapovjedništva NDH naređeno je da "lokalne ustaške organizacije smjesta prekinu svaku akciju" i da one "formacije koje su došle iz Zagreba i drugih mjesta također trebaju prekinuti sve akcije čišćenja". Indirektno priznajući da su mnoge ustaške jedinice u biti djelovale mimo bilo kakve vlasti osim svoje, njima je sada dozvoljeno samo

da štite vlastitu teritoriju, i to "tek na zahtjev kotarskog predstojnika i u svrhu koju on odredi".[58] Dvanaestog augusta izdana je još jedna naredba da se "s terena uklone sve naoružane ustaše". Ponovo pokazujući da je vlada NDH zapravo dala moć tim jedinicama, koje su prethodno imale široku ovlast u svojim mjestima, naredba glasi: "ustaše neće više imati izvršnu vlast" zato što "poglavnik [Ante Pavelić] više ne dozvoljava korištenje ustaških jedinica na terenu niti u odlučivanju".[59] Sam Pavelić je, čini se, počeo izdavati naredbe tokom druge polovine augusta da se "zaustavi sva pljačka, samovolja, nasilje i ko god takve akte počini, bio domobran [vojnik NDH], ustaša ili narod, bit će izveden na sud". Njegove prijetnje upućene njegovim vlastitim pretpostavljenim vojnim jedinicama nastavljaju se: "Upozoravam sve Hrvate koji su se naoružali bez ovlaštenja i koji ulaze u tuđa sela da će biti smatrani lopovima i da će se protiv njih poduzeti najstrožije mjere."[60]

Ovo iznenadno odustajanje od masovnog nasilja bio je pokušaj da se pod kontrolu stave ustaše, čije je nasilje izazvalo ustanak. Međutim, to ne sugerira da je među elitom NDH došlo do krupnog ideološkog povlačenja u vezi s rješavanjem "srpskog pitanja". Prije će biti da su ove naredbe predstavljale priznanje uspjeha ustanka, pogotovo to kako je ustaničko nasilje brzo destabiliziralo NDH. To je bila ogromna promjena taktike od prvobitne strategije primjene oštrih metoda protiv ustanika kako bi se slomila pobuna. Vodstvo NDH sad je pokušavalo slomiti podršku ustanicima stvaranjem okruženja u kojem bi pravoslavni živalj imao sigurnost i uskoro bi se mogao vratiti kući, što bi, nadali su se, spriječilo širenje ustanka.[61] Poput komunistički orijentiranih protivnika nasilja među ustanicima, i neke vlasti NDH shvatile su da je obuzdavanje – a ne eskalacija nasilja – sada bila bolja strategija, barem u tom kriznom momentu.

Ipak, provedba direktiva o deeskalaciji i uvođenju zakona i reda nije bila laka. Pozivi nekih u vojsci NDH u kojima su ohrabrivali Srbe da se vrate kući naišli su na različite reakcije lokalnih i regionalnih komandanata oružništva koji su tu politiku vidjeli kao politiku opterećenu teškoćama. Jedan od njih u sjeverozapadnoj Bosni zapisao je 21. augusta:

> Vrlo je neugodno da vojne vlasti dozvoljavaju pravoslavnim seljacima, koji se vraćaju iz šume bez oružja, da odmah uđu u svoja sela. Nema dovoljno raspoloživih [oružničkih] snaga – ili, u većini slučajeva, bilo kakvih snaga uopće – da drže na oku kretanje i akcije vlaškog [tj. srpskog] življa. Dogodilo se da su se neki predali bez oružja, otišli kućama, a onda su sutradan ubijeni s puškom u ruci. Ti ljudi odnose hranu i vode stoku svojima u šumi, i na taj način našoj vojsci čine znatnu štetu. Oni špijuniraju kako bi utvrdili broj i pozicije naših vojnika, o čemu onda

obavještavaju četničke komandante. Stoga bi bilo potrebno staviti povratnike u koncentracijske logore, i onemogućiti im kretanje dok se ne okončaju naše glavne vojne operacije.[62]

Pošto je ustanak još uvijek bio u punom zamahu, početni pokušaji deeskalacije tako su ubrzo stvorili neočekivane probleme za zvaničnike NDH u pojedinim mjestima, gdje je često bilo teško, ako ne i nemoguće, razlučiti povratnike od boraca.

U drugim slučajevima naredba da se pravoslavnim seljanima dozvoli da se vrate kući i da im se osigura sigurnost nije naišla na razumijevanje jer su lokalne ustaše imale vlastite zamisli o tome šta činiti s povratnicima. Kako je jedan očajni vojni komandant zapisao u izvještaju iz Hercegovine sredinom augusta: "Njih [Srbe] su pozvali oficiri [vojske NDH] na razgovor i rečeno im je da se vrate kući. Rečeno im je da im niko neće ništa, da su slobodni da rade u svojim poljima i da se nikog ne trebaju bojati. Ali svaki put nakon toga oni su bili napadnuti, a starci, žene i djeca zarobljeni, i onda pobijeni ili bačeni u jame."[63] Osiguravanje sigurnosti povratnika otežavalo je to što su u mnogim mjestima civilne i vojne vlasti NDH i dalje strahovale od lokalnih ustaša. Kako je to jedan oružnik opisao: "Ja – kao i svi oružnici općenito – bio sam potpuno bespomoćan. Sve se čini [od strane ustaša] bez našeg znanja i uz veliko nepovjerenje prema nama. Da nešto kažem ustašama, čak i nešto nevažno, ugrozio bih vlastiti život."[64] Mnogi stanovnici, katolici i muslimani, dijelili su ta osjećanja i zahtijevali zaštitu, kao što se to vidi u pismu koje je grupa prestravljenih seljana katolika poslala regionalnim vlastima NDH krajem augusta: "Tu gdje mi živimo vlada je izgubila glavu – svi građani su prepušteni na milost neodgovornih ljudi (tj. ustaša), kojima je dato oružje i rade šta im je volja... Spasite naše duše, ako imate snage, dok još nije prekasno."[65]

Ipak, nije bilo jasno ko bi to mogao intervenirati da se ustaše uklone iz svojih uporišta u kojima su se već na lokalnom nivou domogli vlasti. Vojska NDH bila je toga svjesna, što se vidi iz njene ocjene političke situacije sredinom augusta: "Odnos između ustaške organizacije i civilnih vlasti nije normalan. To je zato što je ustaška organizacija uzela svu moć i vlast, i čak udara na autoritet sudova. Danas čovjek ne osjeća da postoji ikakva vlast osim ustaške organizacije zato što svi drugi oblici vlasti ne funkcioniraju."[66]

Ta dinamika je bila prisutna i u Kulen-Vakufu, glavnom uporištu NDH u tom kraju. Tokom druge polovine augusta tamošnji vojni komandant, kapetan Vladimir Veber, dobio je od svojih nadređenih u Bosanskom Petrovcu naredbu da zaustavi lokalne ustaše u ubijanju zatvorenika Srba, koje su zarobljavali i onda držali u školi. Ipak, nekoliko dana nakon što je on izdao te naredbe

dobio je pismo od majke jedne mlade zatvorenice u kojem ona ukazuje na to da ustaše i dalje dolaze u školu svaku noć s baterijom u ruci. Birali su svoje žrtve, ubijali ih i bacali njihova tijela u obližnje kanale. Svjedoci su sugerirali da je kapetan Veber i dalje osporavao autoritet lokalnih ustaša, predvođenih Miroslavom Matijevićem, ali da se također sve više bojao da će ga oni ubiti.[67]

Tako su u kulenvakufskom kraju naredbe viših vlasti NDH da smjesta dođe do deeskalacije nasilja nad pravoslavnom zajednicom imale malo ili nimalo efekta. Obećanja povratnicima da im se jamči sigurnost bilo je nemoguće ispuniti zato što gotovo niko nije imao dovoljno moći da ta obećanja i ispuni. Čak su se i mnogi katolici i muslimani osjećali ugroženi od ustaša. Civilne i vojne vođe često su samo po naslovu držale svoje položaje. Pogotovo na selu i u manjim gradovima vlast je uveliko bila u rukama ustaša. Da bi se ta situacija promijenila, trebalo ju je silom od njih oduzeti.

Teškoće na koje su političke i vojne vođe NDH nailazile u uspostavi politike deeskalacije i obuzdavanja imaju šire implikacije kad se radi o proučavanju masovnog nasilja. Neki naučnici sugeriraju da su makrofaktori koji idu s vrha prema dolje, kao što je sposobnost moćnih vođa i država da stvore i uvedu nasilne politike, među najvažnijim kad se želi objasniti zašto dolazi do masovnog nasilja.[68] Ipak, analiziramo li pokušaje vlasti NDH da obuzdaju nasilje koje su sami nekoliko mjeseci ranije pokrenuli, vidimo vođe i državu sapete vlastitim slabostima. Ako je snaga autoriteta države toliko ključna za objašnjavanje uzroka masovnog nasilja, kako se onda ta ista vlast može pokazati nesposobnom da zaustavi nasilje koje je sama potaknula?

Analizom nedovoljno istražene dinamike obuzdavanja, pogotovo na lokalnom nivou, vidimo da dok je potrebna određena količina moći za pokretanje masovnog nasilja možda je čak još više moći potrebno za njegovu deeskalaciju, posebno u kontekstu građanskog rata. Ono što se, čini se, pojavilo na području Kulen-Vakufa, kao i u mnogim drugim dijelovima NDH, jest dinamika u kojoj su oni koji su iznenada ovlašteni da čine nasilne akte – tj. ustaše – brzo, u procesu činjenja nasilja, prigrabili i zapanjujući stepen moći i vlasti. Oni nisu uzurpirali tu vlast od drugih tijela NDH; sami su je uspostavili svojim aktima ubijanja, mučenja i pljačke. To ukazuje na potrebu da se nasilje shvati ne samo kao destruktivna nego i kao veoma generativna sila koja može brzo uspostaviti nove izvore i konfiguracije moći, ponekad čak na štetu državnih vlasti ideološki posvećenih politikama progona.

Naša analiza obuzdavanja nasilja koje je poduzimala NDH otkriva da je sposobnost ustaša da primjenjuje nasilje podrivala autoritet države, čiji predstavnici koji nisu bili ustaše nisu bili dovoljno brojni, niti su imali autoritet da ih smijene s vlasti, posebno na lokalnom nivou. U toj slaboj državi pojavio se

neočekivani imperativ da se primijeni sila protiv vlastitih nasilnih frakcija s ciljem njihovog obuzdavanja. Poput njihovih protivnika – ustanika – vojne vođe NDH, čini se, nisu bile voljne napasti najnasilnije frakcije na vlastitoj strani – ustaše – kako bi postigli ovaj cilj. I tako je nasilje nastavljeno i raslo u nekim mjestima, a svaki novi slučaj ubijanja dodatno je destabilizirao NDH. Razmatranje teškoća na koje se nailazilo u nametanju obuzdavanja na NDH strani tako otkriva zapanjujući paradoks: centralne državne vlasti su zapravo stvorile iste one sile nasilja u raznim mjestima koje sada doprinose njihovom brzom ukidanju.

Krajem augusta, nakon ustaničkih napada i pokolja u katoličkim selima Brotnja, Vrtoče, Krnjeuša i Boričevac te zasjede postavljene koloni NDH u Pištalskoj Dragi, vlasti NDH u Kulen-Vakufu shvatile su da im prijeti velika opasnost. Oko 500 ljudi ubijeno je u tim napadima. Tokom prethodnih mjeseci ustanici su svoje protivnike tjerali da bježe s vlastitih komandnih punktova u Donjem Lapcu i Boričevcu. Nekoliko hiljada mještana katolika krenulo je za njima. Svi su potražili utočište u Kulen-Vakufu, koji je sada bio posljednje uporište NDH u tom kraju.[69] Kako se obruč oko grada iz dana u dan sve više stezao u neprestanoj opsadi, tamošnje vlasti NDH su znale da ako bi ustanici pokrenuli veliki napad ne bi bile u stanju zadržati položaje niti odbraniti lokalno muslimansko stanovništvo u nekoliko obližnjih sela.

Ustanici su nagomilali znatnu količinu oružja i municije nakon napada na katolička sela tokom prethodnih sedmica. Sada su imali blizu hiljadu naoružanih ljudi, što je bilo mnogo više od broja njihovih protivnika u regiji. Opkolili su ovaj dio doline Une, što je značilo da ni opskrba ni pojačanje nisu mogli lako stići do ustaša, vojske NDH i katoličkog i muslimanskog civilnog stanovništva na području Kulen-Vakufa.[70] Dokazi sugeriraju da je jedna jedina pošiljka od oko 200 pušaka uspjela stići do Kulen-Vakufa sredinom augusta, gdje je sada oko 100 do 150 ljudi branilo grad. Mada je dolazak oružja podigao moral, on je povećao i napetost. Neki mještani, koji su trpjeli zbog nestašice, odmah su upotrijebili oružje da napadnu obližnja pravoslavna sela kako bi ukrali žito i drugu hranu. Svjedoci su izvještavali da su muslimani i katolici izbjeglice na konjima odlazili u obližnja pravoslavna sela, poput Prkosa, i otud se vraćali s vrećama žita, stokom i drugim stvarima ukradenim iz pravoslavnih kuća. Mada je uzrok tih akcija možda više bila glad nego želja da se progone komšije, ovi pohodi i krađe povećavali su animozitet između seljana pravoslavaca i ustanika u šumi.

Jedan izvještaj zvaničnika NDH koji je uspio posjetiti Kulen-Vakuf 12. augusta odražava sve nepopustljivije tenzije u toj regiji te bilježi da je na desetke

neukopanih tijela razbacano u području oko grada. Vjerovatno je da su to bili leševi pravoslavaca seljaka koje su ubile lokalne ustaše, mada su neki možda bili i katolici i muslimani koji su se usudili otići u pravoslavna sela da kradu.[71] Krajem mjeseca, prema regionalnim vlastima NDH, grad je bio "potpuno odsječen".[72] Razne grupe ustanika u obližnjim brdima organizirale su se u svojim selima. Dakle, to su uglavnom bili muškarci koji su preživjeli ili izbjegli užasne akte nasilja koje su lokalne ustaše činile ranije tog ljeta.[73] Presjekli su sve telegrafske linije u toj regiji, što je značilo da niko u Kulen-Vakufu nije mogao lako komunicirati s regionalnim vlastima NDH kako bi zatražio pomoć i dobio obavještajne izvještaje o kretanju ustanika u širem području.[74] Sve veća blizina ustanika muslimanskim selima krajem augusta vidi se na osnovu sjećanja jednog djeteta koje je živjelo u selu Ćukovi: "I pile se moglo vidjeti s tih brda [oko našeg sela]. Kada god bi neko od nas nekud krenuo, oni [ustanici] bi zapucali. Bacali su na nas kamenje sa brda i dovikivali da nam šalju 'pakete'."[75]

Posljednjih dana augusta lokalne ustaše i vojnici NDH u Kulen-Vakufu bili su, po riječima jednog regionalnog vojnog komandanta, iscrpljeni uslijed stalnih borbi, lošeg vremena, bolesti, slabe opremljenosti te posebno zbog toga što su bili bez prestanka opkoljeni ustanicima, što je sad već trajalo više od trideset dana.[76] Regionalna vojna komanda NDH pisala je svojim nadređenima u Zagrebu da je nestašica hrane bila sve gora. Izbjegli muslimani i katolici i dalje su pristizali u grad. Dizenterija je postala rasprostranjena, a izbila je i epidemija tifusa.[77] Situacija je, po riječima jednog regionalnog zvaničnika, postala "beznadežna".[78] Drugi su davali jednako turobne i pesimistične ocjene: "Kulen-Vakuf je u najvećoj opasnosti."[79] A jedan je zapisao: "Svakog trenutka bi se moglo desiti najgore."[80]

Priroda ustaničkog nasilja tokom prethodnog mjeseca stavila je mnoge vojne komandante NDH u neodrživu poziciju. Njihove oružane jedinice i lokalno katoličko i muslimansko stanovništvo bili su opkoljeni i pod opsadom. Izvještaji iz te regije jasno su govorili o tome da su oni shvaćali šta će im se vjerovatno desiti ako ustanici osvoje njihove pozicije: "Ako nije moguće izaći nakraj sa komunističkim četničkim bandama [ustanicima], onda slijedi pokolj, ubijanje, paljevina – i osveta – nad nenaoružanim hrvatskim življem."[81] Ovo nije bilo puko nagađanje; kada je opština Berkovići u Hercegovini pala u ruke ustanika 25. augusta, odmah je ubijeno oko 450 muslimana civila – među kojima i žene i djeca – uz šačicu lokalnih predstavnika NDH.[82]

Bez mogućnosti da pošalju pojačanje, više od nekoliko komandanata došlo je do zaključka da je, kao što je to jedan od njih u gospićkoj regiji rekao, "bolje povući sve iz ovih mjesta jer će ih četnici sve pobiti". Neki su bili izuzetno iskreni u svojim internim izvještajima o uzrocima ove potencijalne sudbine

svojih vojnika i civilnog stanovništva: "Treba spomenuti da je današnja situacija na teritoriji ove komande reakcija na ono što su naši ljudi učinili, to jest sada se četnici i ostatak stanovništva grko-istočne vjere svete Hrvatima za nepravde koje su im učinjene i ubistva njihovih najmilijih."[83] Situacija je bila identična u kulenvakufskom kraju.

Dvadeset trećeg augusta cjelokupno stanovništvo – skoro 2.700 ljudi – katoličkog sela Boričevac, koje je krajem jula izbjeglo u Kulen-Vakuf, poslano je pješice i zaprežnim kolima prema Bihaću. Ustanici izgleda nisu bili svjesni njihovog kretanja sve do kasno tog dana. Oni će kasnije napasti dio kolone koja se našla na putu i ubiti četvero, a raniti osmero ljudi. S izbjeglicama je stigao i izvještaj kapetana Vebera, opkoljenog vojnog komandanta NDH u Kulen-Vakufu. "Još ima na hiljade muslimana izbjeglica u Kulen Vakufu [iz obližnjih sela] i vlada strah da će eventualni proboj četnika [u grad] rezultirati velikim, katastrofalnim pokoljem cijelog stanovništva."[84] Osim ovih strahova, Veber je izrazio i zabrinutost oko potencijalnih političkih konsekvenci mogućeg pokolja tolikih civila muslimana. Mada je ubistava iz osvete već bilo u sjeverozapadnoj Bosni, kao i u Hercegovini, broj potencijalnih žrtava u regiji Kulen-Vakufa – više od 5.000 civila – prevazilazilo je sve što se dotad desilo.[85] Veber je izrazio posebnu zabrinutost da bi svaki masovni pokolj "imao posebno bolan odjek u muslimanskim krugovima u cijeloj Bosni". Dokazi sugeriraju da su se vlasti NDH u Bihaću složile s ovom ocjenom.[86]

Veliki pokolj civila muslimana zorno bi pokazao da su vlada i vojska NDH nesposobne da zaštite živote svojih građana muslimana. To bi vjerovatno dovelo do podrivanja njihove podrške državi, što bi bio krupan udarac vladi s obzirom na to da je jedino tvrdnjom da su muslimani "Hrvati islamske vjeroispovijesti" ta država mogla tvrditi da vlada u ime (male) manjine stanovništva. Masovno ubijanje civila muslimana trebalo je izbjeći po svaku cijenu. Potencijalno destabilizirajući politički efekt ogromnih gubitaka u muslimanskim životima bio je još jedan razlog što je napuštanje položaja NDH u Kulen-Vakufu i evakuacija muslimanskog življa na sigurno postala jedina moguća opcija.

Ustanici su dali poticaj koji će ovu opciju pretvoriti u stvarnost. Četvrtog septembra borci s komunistički orijentiranim komandantom Stevanom Pilipovićem Maćukom sišli su s brda oko sela Ćukovi i počeli žestoki napad. Šačica tamošnjih ustaša pobjegla je ubrzo nakon što su se začuli prvi pucnji.[87] Ali oko petnaest naoružanih mještana sela odbilo se predati. Vikali su s prozora svojih kuća: "Mi nismo ustaše! Ćukovi se nikada nisu predali i nikada ovo selo niko nije pokorio, pa nećete ni vi!"[88] Uslijedila je žestoka borba. Mještani su pucali

na ustanike s prozora skoro cijelo popodne. Kako se kasnije sjećao komunist komandant Gojko Polovina: "Naši borci nisu bili u stanju istjerati nikog od njih iz kuća a da ih prvo nismo zapalili. Tek kada bi vidjeli da kuća gori, oni su izlazili i odlazili u sljedeću, koju ne bi napuštali sve dok i ona ne bi počela gorjeti."[89] Nakon oko pet sati borbe ustanici su gotovo sve kuće u selu zapalili. Tek tada su branioci Ćukova pobjegli na jug u susjedno selo Orašac.[90]

Ono što se potom desilo ilustrira teškoće s kojima su se zagovornici obuzdavanja, poput komandanta Stevana Pilipovića Maćuke, suočavali u takvim momentima. Munira Dedić je ostala u Ćukovima sa svoja tri sina dok su borbe bjesnile. Kad je planula jedna od posljednjih kuća, ona je konačno odlučila da bježi sa svojom djecom u Orašac. Nedaleko od Ćukova sustiglo ih je nekoliko ustanika. Ne oklijevajući, na licu mjesta su ubili sve četvero. Još dvije žene iz Ćukova pobjegle su malo prije Munire i njene djece. Ustanici su ih mogli vidjeti ispred sebe i brzo su ih sustigli. Ponovo su svoje zarobljenike na licu mjesta pogubili. Hadžera Lipovača, koja je još i prije pobjegla, učinila je sve što je mogla da pobjegne, ali bijeg s petero djece značio je da se mogla samo sporo kretati. I ponovo, ustanici su ih sustigli. Sada im se već komunistički orijentirani borac Stevo Ovuka uspio pridružiti. On je skočio između ustanika i Hadžere i njene djece. Uperio je oružje na suborce i spriječio ih da počine još ubistava.[91] U takvim momentima jedini način da zagovornici obuzdavanja uspiju bio je da se zateknu na terenu i budu spremni – bez oklijevanja – intervenirati fizičkom silom protiv svojih protivnika (na vlastitoj strani) koji su bili skloni eskalaciji nasilja.

Prestravljeni mještani Ćukova pristizali su u selo Orašac tokom večeri. "Četnici dolaze!", vikali su svojim komšijama. "I kolju sve odreda!"[92] Vijesti o napadu na Ćukove i ubijanju žena i djece širile su se poput požara kroz Orašac, ispunjavajući mještane panikom. Oni su brzo skupili koliko su mogli imovine i pobjegli s izbjeglicama do obale Une. S druge strane je bilo selo Klisa. Vikali su preko rijeke komšijama da četnici stižu da ih pobiju. Ostatak večeri i tokom gotovo cijele noći mještani Klise su veslali u malim čamcima preko ledene rijeke, tamo i nazad, prebacujući svoje komšije u privremenu sigurnost.[93]

Dok se odvijalo ovo spašavanje, ustanici su stigli do nedavno napuštenog sela Orašac. Umjesto da krenu dalje prema Kulen-Vakufu i napadnu glavni centar ustaške vlasti tog kraja, veliki broj njih iznenada se zaustavio. Sada su se posvetili pljački svega što je ostalo u muslimanskim kućama.[94] Nakon što su poharali selo, sve su zgrade zapalili, u čemu su im pomogli neki mještani, pravoslavni seljaci, među kojima i žene.[95] Prema izvještajima vojske NDH, Ćukovi i Orašac bili su "potpuno uništeni", a porodice koje nisu izbjegle pobijene su. S omčom ustanika čvršćom nego ikad u ovom dijelu doline Une, vojni ko-

mandanti NDH u toj regiji zaključili su da je nemoguće poslati pomoć svojim napadnutim kolegama u Kulen-Vakufu.[96] Scena koju će kasnije opisati jedan ustanik o Klisi – posljednjem selu uništenom 5. septembra – jednako se odnosi na Ćukove i Orašac: "Vladala je potpuna pustoš. Samo ruševine, bez života i ljudi. Una je tiho tekla kroz kukuruzišta, kao da je zastala na tom beživotnom mjestu, gdje je smrad stvari koje su trunule i paljevine bio još jak. Čak ni temelji od ćerpiča muslimanskih kuća nisu ostali čitavi."[97]

Kako se dim iz zapaljenih kuća u Ćukovima i Orašcu dizao u nebo, bivši mještani iz tih sela krenuli su iz Klisa u dva kilometra udaljeni Kulen-Vakuf. Kada su krenuli, naišli su na kukuruzišta s lijeve strane ceste. Popeli su se na jedno brdašce, potom spustili na Unu, te stigli u žandarmerijsku stanicu u Kulen-Vakufu koja se nalazila iznad riječnih bukova. Tu je bila jedna raskrsnica. Neki su mogli skrenuti desno i nastaviti tim putem uz željezničku prugu koju su mještani sagradili krajem 1930-ih. Kasnije bi prošli pored kulenvakufske osnovne škole, u kojoj su tokom prethodnih mjeseci pravoslavci mještani držani kao zatvorenici, mučeni i često ubijani. Drugi su mogli skrenuti nalijevo s te raskrsnice, preći most preko Une na malom klancu zvanom buk. Prošli bi onda pored krčme i kuće ustaškog vođe Miroslava Matijevića i nakon oko jednog kilometra stigli bi do drugog, većeg mosta. Tu bi skrenuli desno i prešli most ka centru Kulen-Vakufa, gdje su pravo ispred sebe mogli vidjeti bijelu munaru džamije kako stremi u nebo.

Bez obzira kojim putem su krenuli, grad je bio njihovo konačno odredište; iz te doline se nije moglo kuda dalje ići. Velika većina njih stigla je oko četiri sata popodne 5. septembra – nešto malo više od dvadeset i četiri sata nakon što je počeo napad na Ćukove. Grad je sada bio prepun izbjeglica. Gotovo 3.700 izbjeglica pridružilo se stanovništvu Kulen-Vakufa, kojih je bilo oko 2.000. Stanovništvo grada je gotovo utrostručeno u roku od jednog dana. Hiljade iscrpljenih pridošlica nalazile bi bilo kakav prostor gdje su mogli ostaviti nešto imovine i stoke koju su uspjeli povesti sa sobom.[98]

U ranu večer kapetan Veber je okupio sve muškarce na glavni kulevakufski trg blizu džamije. Sada im je on otkrio plan kako da spase svoje živote i živote svojih porodica. Sljedećeg dana, 6. septembra, svi su trebali da se okupe u zoru. Kako bi izbjegli "potpuno uništenje", zajedno bi krenuli i putovali do Bihaća, približno pedeset kilometara dalje. Svima je naređeno da krenu; nije bilo izuzetka.[99] Samo trojica su namjeravala oglušiti se o Veberovu naredbu: Esad Bibanović, njegov brat Ibrahim i Džafer Demirović, koji su činili grupicu ilegalaca, komunista tog grada. Oni su namjeravali sačekati dolazak ustanika – koje su tek trebali upoznati – da im se konačno pridruže u onome za što su se nadali da će biti njihova zajednička borba protiv "fašizma".[100]

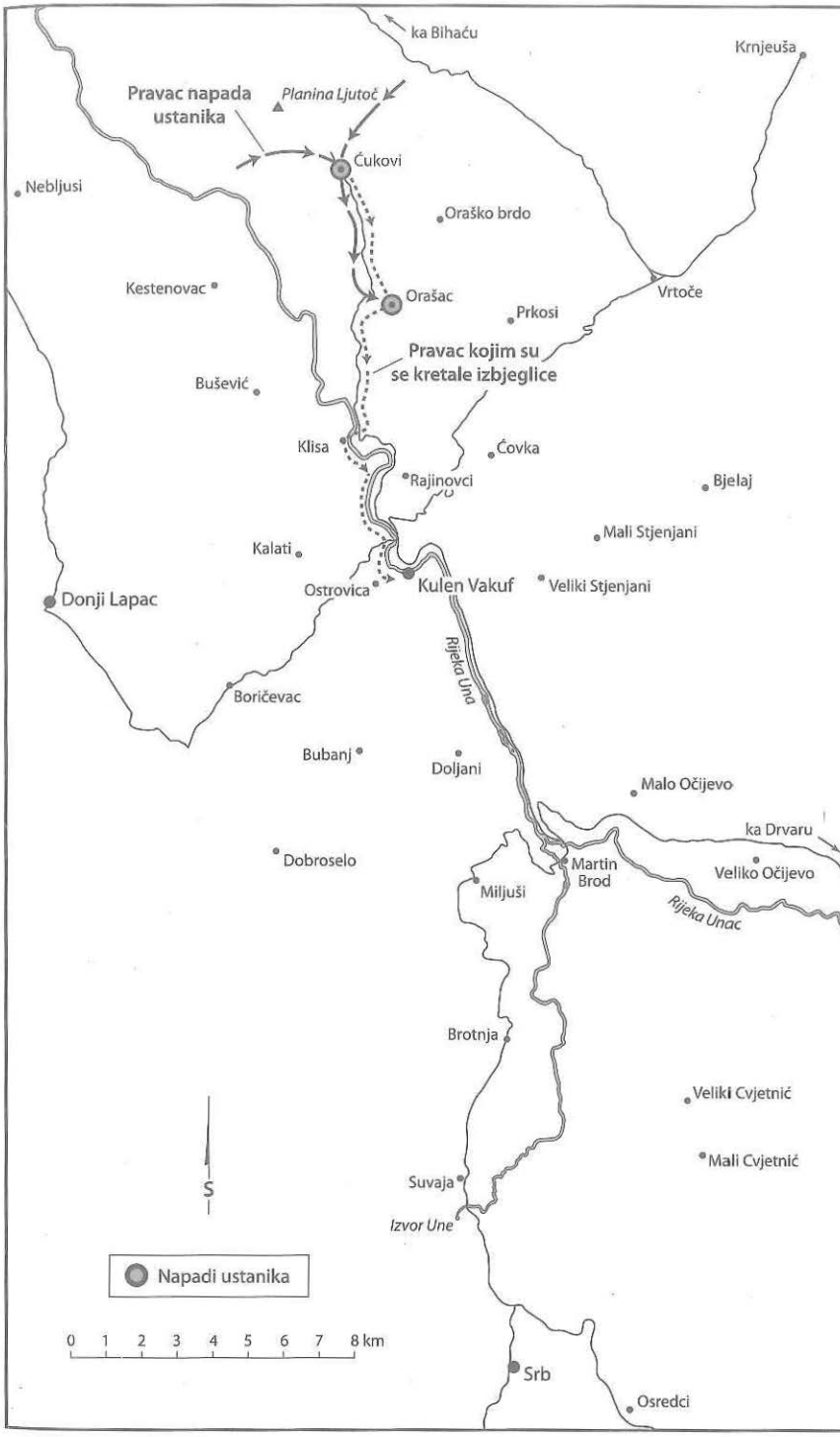

Mapa 11. Napad ustanika na Ćukove i Orašac, 4–5. septembra 1941.

Kapetan Veber je planirao krenuti u Bihać preko sela Vrtoče, gdje su početkom augusta ustanici ubijali i kasapili ljude. Zbog nepostojanja komunikacije s regionalnim vlastima on nije znao da su ustanici to selo 1. septembra ponovo osvojili nakon što su presjekli opskrbu hrane tamo stacioniranim vojnicima NDH. Vojska NDH je javila da je napad ustanika "bio tako žestok da nikakav otpor nije bio moguć i da su se dvije čete morale povući u Bosanski Petrovac tokom čega je nestalo sedam oficira i 120 vojnika."[101] Mnogi ostali pobjegli su u takvoj panici i žurbi da su u Bosanski Petrovac stigli bez kaputa i bosi.[102] Ustanici ne samo da su oslobodili još jedno selo od svojih neprijatelja nego im je njihova pobjeda također osigurala mitraljeze, puške i veliku količinu municije koju su vojnici NDH ostavili za sobom.[103] Kapetan Veber i njegovi vojnici, uz preostale ustaše i ostatak nesrpskog življa tog kraja – blizu 5.600 ljudi – sada su neoprezno, putem kroz Vrtoče, krenuli u bijeg iz doline Une. Išli su pravo u ruke svojih neprijatelja.

Kako je 5. septembra padao mrak, stanovnici Kulen-Vakufa i hiljade izbjeglica skupili su ono što su imali sa sobom. Odrasli su se tiho došaptavali pričajući o sutrašnjem danu. Djeca su bila uplašena i nervozna. Dječak po imenu Abas Mušeta, čijeg je oca Mehmeda Mehu jedan preživjeli ubijanja u julu prepoznao kao ustašu, razmišljao je o nedavnom savjetu koji mu je dala nana. Ako ih vlasi napadnu, rekla je, najbolje mu je da se spasi ako skoči u ledenu vodu Une. On je trebao da stigne do jednog od malih otočića blizu mjesta gdje se u rijeku ulijeva Ostrovica. Prema riječima starice, niko mu od komšija pravoslavaca nije mogao tamo učiniti ništa nažao jer izgleda da niko od njih nije znao plivati.[104]

Visoko u brdima oko Kulen-Vakufa te večeri se našla i šačica ljudi koji su shvatili da su se našli na raskrsnici. Kako su se oni u dolini pripremali za sutrašnje putovanje za Bihać, lokalni komunistički komandant Gojko Polovina poslao je hitno pismo svojim nadređenima u partiji: "Situacija u ovom kraju", počinje njegova prva rečenica, "vrlo je ozbiljna." Po njemu, glavni problem je bio način na koji je bujica nasilja među zajednicama iz prethodnih sedmica mijenjala prirodu ustanka: "Bolna je realnost da sa svakim danom naša borba postaje se više i više žestoki bratoubilački rat između Srba, s jedne strane, i Hrvata [i muslimana], sa druge. Sve naše akcije i borbe pretvorit će se u prah i pepeo, i svi ćemo postati žrtve okupatora ako ne uspijemo ovaj bratoubilački rat pretvoriti u borbu protiv našeg zajedničkog neprijatelja: okupatora i njihovih saradnika."[105]

Polovinino priznanje o velikim teškoćama da se izvede ta promjena vidi se i u zabrinutosti drugih ključnih komunističkih vođa ustanka u široj regiji, kao

što je Marko Orešković Krntija.[106] I on je shvatio da je postizanje kontrole nad borcima, a pogotovo gušenje želje kod mnogih da se svete cijelim etničkim grupama, bio njihov ključni izazov, možda jednako važan ili čak i važniji od mobiliziranja ljudi za borbu. U izuzetnom dokumentu koji je napisao početkom septembra naslovljenom s "Uloga i zadaci partizanskih odreda" on ne bira riječi kad govori o težini zadatka koji je bio pred njima. Pošto se ključni sukob između ustanika i cijelog nesrpskog stanovništva područja Kulen-Vakufa činio neizbježnim, on je nametao imperativ uvođenja veće discipline među borcima (koje on sada zove "partizanima") kako bi se zaustavilo njihovo osvetničko nasilje nad nevinim civilima te se pretvorilo u snagu koja se bori za oslobađanje svih ljudi:

> Zadaci i teškoće koje stoje pred nama zahtijevaju da mi bezuslovno uvedemo takav nivo primjerene discipline bez koje su sve naše akcije nemoguće, a da ne govorim o postizanju uspjeha! Dat ćemo nekoliko primjera koji su nam se gorko osvetili zbog toga što nije bilo discipline. Paljevina Boričevca – to nije bio samo za nas ogroman materijalni gubitak, već bi se moglo lako reći da je pravu štetu od toga pretrpio naš moral. Grad Kulen-Vakuf se toliko dugo držao jer su ljudi tamo bili prestravljeni da će doživjeti istu sudbinu kao Boričevac...
>
> Grad Glamoč [jugoistočno od Kulen-Vakufa] bio je očišćen od ustaša, ali umjesto da se neprijatelj goni do uništenja, naši su partizani stali i napili se. To je neprijatelju pomoglo da pregrupira svoje snage i istjera naše partizane iz Glamoča. Uzmimo i primjer iz sela Čorci. Tamo su Hrvati seljaci dobrovoljno predali svoje oružje partizanima i čekali ih kao braću i očekivali bratsko razumijevanje. Ali umjesto toga suočili su se s neodgovornim elementima u našim redovima koji su kasnije krenuli kroz selo s puškama i terorizirali te mirne seljake i žene. Zbog opasnosti koju je to predstavljalo po njihove živote, napustili su selo i pobjegli u šumu da ponovo traže oružje od ustaša kako bi se zaštitili. Tamo je bilo slučajeva u kojima su neki elementi naših snaga vršili nasilje nad ženama, a ima i slučajeva u kojima su pobili žene i djecu, i svakog drugog koga su našli u kući. Ne treba objašnjavati posljedice ovakvog ponašanja. U takvim slučajevima, mi se ne razlikujemo od ustaških hordi, mada smo mi uzeli oružje kako bismo postigli časni i slobodan život za sve poštene Srbe, Hrvate, Slovence, muslimane i ostale. Sve ovo je rezultat nepostojanja discipline i potrebne odgovornosti koja stoji pred nama. Pripadnici partizanskih jedinica moraju biti svjesni da su oni BORCI ZA NARODNO OSLOBOĐENJE. Njihova armija je narodna

armija i oni uvijek moraju biti spremni boriti se protiv svake nepravde, protiv svakog nasilja i za slobodu cijelog naroda.

Jednom riječju, ako ne uvedemo disciplinu (samosvjesnu i dobrovoljnu disciplinu), postoji opasnost da će se naša borba pretvoriti u najstrašnije nasilje i pljačku. To je nešto što niko od nas ne želi, odnosno mi ćemo nastaviti ono što rade naši najmrži neprijatelji – ustaše. Da bismo to izbjegli, potrebna je disciplina. I ponavljam: disciplina.[107]

Komandanti ustanika u sjeverozapadnoj Bosni i Lici, poput Polovine i Oreškovića Krntije, nisu bili jedini koji su se suočili s izazovom uvođenja discipline među svojim borcima i obuzdavanjem njihovog nasilja. I u Hercegovini su se borili s istim problemima barem mjesec dana, a možda i duže. Tamo je strah od masovnog osvetničkog nasilja ustanika zbog ustaškog ubijanja ranije tog ljeta neke komandante naveo da poduzmu radikalni korak i evakuiraju muslimane civile iz nekih sela za koja su vjerovali da bi moglo doći do masovnog ubijanja i u kojim su znali da nemaju ni ljudstvo niti utjecaja da kontroliraju lokalne borce željne osvete. U jednom izvještaju koji je napisan 8. septembra, ili oko tog datuma, oni svoju situaciju opisuju kao tešku: "Ovdje je apsolutno nemoguće izbjeći pokolj [lokalnog stanovništva od strane ustanika] na osnovu vjere, pošto su ustaše počinile užasno nasilje... a naš je utjecaj veoma slab. Trenutno ćemo izbjegavati svaku vojnu akciju dok ne pojačamo disciplinu u vojsci, i dok ne budemo mogli politički pripremiti mase kako borba u Hercegovini ne bi postala borba protiv muslimana."[108]

Bliže kulenvakufskom kraju, u drugim dijelovima sjeverozapadne Bosne, sposobnost da se provede obuzdavanje izbjegavanjem vojnih akcija i političkim djelovanjem bila je neizvjesna i u nekim slučajevima komandanti ustanika nisu bili u stanju spriječiti osvetničko nasilje. Dvanaestog augusta komandanti u blizini grada Sanski Most otvoreno su procijenili svoja ograničenja: "Naš utjecaj u ovoj regiji je vrlo slab, i zato je bilo borbi protiv ustaša i vojske NDH, ali četnički nastrojeni ljudi počinili su pokolj. Ustanici su pobili muslimane i Hrvate seljake, čak i njihove porodice – žene i djecu."[109]

Kako je sunce zalazilo za brda oko Kulen-Vakufa uvečer 5. septembra, lokalni zagovornici obuzdavanja, poput Gojka Polovine, Đoke Jovanića, Stevana Pilipovića Maćuke i Stojana Matića, suočavali su s ovim izazovima i dilemama. Hiljade, mahom nenaoružanih civila, na koje su mnogi ustanici gledali antagonistički kao na "Hrvate" – te prema tome kao na "ustaše" – spremali su se da sljedećeg jutra krenu na put. Budući da je bitka bila izvjesna, svi ustanici su sad trebali odlučiti kakvu bitku žele voditi. Hoće li nastaviti s nasiljem, koje bi se, kao što je Polovina strahovao, pretvorilo u "još žešći bratoubilački rat"

komšija protiv komšija, pri čemu je čovjekovu sudbinu odlučivalo to s kojom je nacionalnošću povezivan? Ili bi se borba mogla preusmjeriti u multietničku oslobodilačku borbu u kojoj se komšije udružuju da se odupru stranim okupatorima i njihovim lokalnim saveznicima, što su komunisti poput Polovine i drugih tako očajnički željeli?

Nekoliko razloga je sugeriralo da bi mogla prevladati prva opcija. Obim ubijanja između različitih zajednica tokom prethodna dva mjeseca bio je ogroman, pa je želja za osvetom bila jaka kod većine lokalnih ustanika. Zagovornici obuzdavanja bili su malobrojni i imali su malo utjecaja na brojne ogorčene borce u šumama. Nije bilo vremena da se krene u politički rad, koji su neki smatrali neophodnim kako bi se promijenila svijest ljudi koji su se željeli osvetiti za surovu smrt svojih rođaka i komšija. I bilo je vrlo malo preostalih veza među zajednicama s obzirom na poziciju grada kao regionalnog centra ustaške vlasti i kao mjesta gdje se desilo masovno ubijanje. Ljudi poput Polovine naslućivali su tu dinamiku: "Mi smo izbjegavali konačni napad [na Kulen-Vakuf]", prisjećao se, "zato što bi u takvim okolnostima u ogromnom broju bio ubijen nevini muslimanski živalj."[110]

Poput drugih malobrojnih zagovornika obuzdavanja u regiji, Polovina je pokušao naći način da izbjegne nasilnu konfrontaciju, za koju je znao da je najvjerovatnije neće biti u stanju kontrolirati. Po stanovnicima sela Demirovo Brdo poslao je poruku kapetanu Veberu u Kulen-Vakuf. Preklinjao ga je da preda sve oružje i ustaše koji su se zatekli u gradu. Veberov odgovor je bio zahtjev da se ustašama, vojnicima NDH i civilnom stanovništvu dozvoli da odu iz grada sa svojim oružjem. Ispražnjeni grad bi onda bio predat ustanicima. Polovina je odgovorio da bez predaje ustaša on ne bi bio u stanju zaštititi nikoga ko bi pokušao stići do Bihaća. Tada je Veber tražio od Polovine da pošalje spisak ustaša koje ustanici traže. "Poslali smo spisak od oko šezdeset ustaških ubica koje smo željeli da nam predaju", prisjećao se Polovina. "Ali nismo dobili odgovor na taj zahtjev."[111] Kapetan Veber bi najvjerovatnije izgubio život da je pokušao predati ljude kao što je lokalni ustaški moćnik Miroslav Matijević ili neke druge koji su pobili na desetke pravoslavaca seljana od početka jula. Ni on ni Polovina nisu mogli naći način da spriječe predstojeću konfrontaciju.

Kako je noć polako prelazila u zoru, ujutro 6. septembra pripremljena je scena za dvostruko suočavanje. Bilo je izvjesno da će se glavni sudar desiti kasnije tog dana između snaga NDH (i s njima povezanih civila) i ustanika u šumama. Ali podjednako ključna bitka bi se vodila između ustanika – zagovornika eskalacije, i onih koji su bili za obuzdavanje. Ubiti ili ne ubiti? Šta god da prevlada, to će u predstojećim satima odlučiti sudbinu hiljada ljudi.

POGLAVLJE 6.

Četrdeset i osam sati

Sunce se diglo ujutro 6. septembra na jarko plavom nebu bez tračka oblaka. Ubrzo nakon što je svanulo stanovnici Kulen-Vakufa, uz tek pristigle izbjeglice, pustili su većinu stoke na ispašu na obližnje livade. Mnogi su pustili i pse, koji su počeli lutati gradom. Oko 6:30 ujutro kapetan Veber je izdao naredbu da se krene u Bihać. Kolona od blizu 5.600 ljudi počela se penjati uz brdašce koje vodi ka Klisu, Orašcu i Ćukovima, selima gdje su još uvijek tinjali ostaci većine kuća i džamija jer su tokom prethodna dva dana bile popaljene. Muškarci su vozili barem devedeset zaprežnih kola, pretovarenih odjećom, hranom i ostalim potrepštinama. Žene su sjedile kraj njih ili otraga s bebama na prsima, držeći stariju djecu za ruke. Stari i bolesni su ležali otraga. Mnogi, pogotovo izbjeglice iz Ćukova, Orašca i Klisa, nisu imali drugog izbora nego da pješače. Oblak sitne prašine digao se i ostao lebdjeti u zraku nad cestom. Šume uz usku cestu bile su tihe. Svjedočenja kazuju da su tuga i osobito strah bili dominantna osjećanja većine ljudi u toj koloni.[1]

Atmosfera tog 6. septembra bila je u velikom kontrastu prema onome što se u Kulen-Vakufu dešavalo istog tog dana, samo tri godine ranije – 1938. Tog dana se slavio rođendan kralja Jugoslavije Petra II. Dvojica ljudi koji su vodili opštinu, Adem Kulenović i Vlado Milanović, održali su kratke govore o važnosti kralja i njegove dinastije, na što je uslijedio aplauz ogromne mase građana i njihovih komšija iz sela tog kraja. Adem Kulenović je bio poznat kao umjereni političar, kao i po trzavicama sa sunarodnjacima muslimanima. Vlado Milanović je bio sin popa Vukosava Milanovića, pravoslavnog svećenika koji je 1918. godine u periodu agrarne reforme odlučno intervenirao da spriječi svoje sunarodnjake pravoslavce da napadnu muslimanski živalj u Kulen-Vakufu.[2] Sada, tri godine kasnije, lokalne ustaše poput Miroslava Matijevića i Huseina Zelića – vlasnika kafane i poslovično neuspješnog trgovca, koji su ranije bili društveni marginalci – smijenili su Adema Kulenovića s položaja, a zajedno s istomišljenicima ubili su Vladu Milanovića, njegovog starijeg bra-

ta Voju i oca Vukosava.[3] Oni su bili tek trojica među stotinama ljudi koji su nestali u brojnim slučajevima noćnih mučenja i ubijanja u gradu tokom jula i augusta, pri čemu su žrtve sahranjivane u masovnim grobnicama nadomak škole i pravoslavne crkve ili bacane u mračnu Boričevačku jamu. Uz njih dvojicu u ovom kratkom periodu u tom gradu bio je ušutkan i uništen i najveći dio zagovornika umjerenosti kad su neke njihove komšije zgrabile iznenadnu, neočekivanu priliku da posegnu za nasiljem kako bi se dočepali – ili za sebe stvorili – pozicije moći.

Te lokalne ustaše bile su na čelu duge kolone ljudi koja se penjala uzbrdo iz Kulen-Vakufa. Oni koji bi pogledali lijevo mogli su još uvijek vidjeti smaragdnozelenu Unu kako žubori i svjetluca na jutarnjem suncu. Nedaleko od grada kolona je skrenula udesno i počela se penjati zavojitim putem koji je vodio ka selu Ćojluk i čuvenom izvoru zvanom Milota iz kojeg je kuljala bistra, ledena voda. Izvor se nalazio blizu sela Čovka i Prkosi, na oko dva sata hoda od Kulen-Vakufa. Kad su zašli za okuku u gustoj šumi i stigli do te tačke, putovanje je postalo lakše jer se išlo duž travnate zaravni na putu za Vrtoče. Kapetan Veber je obećao da će ih u tom selu čekati ručak.[4] Tamo bi se odmorili i objedovali u istom onom mjestu u kojem je ustaša Miroslav Matijević rođen i gdje su početkom augusta ustanici odrubili glavu njegovim roditeljima, nabili ih na kolac i pobili mnoge njihove komšije katolike.

Ubrzo po odlasku kolone trojica mladih komunista koji su se odlučili oglušiti na naredbe kapetana Vebera da napuste Kulen-Vakuf – braća Esad i Ibrahim Bibanović, uz prijatelja Džafera Demirovića – krenuli su ka centru grada. Uspjeli su otvoriti prodavnicu i tu su potražili veliki komad crvene tkanine. Bit će to zastava kojom su naumili mahati da bi ustanicima u brdima pokazali da su u Kulen-Vakufu sad ostali samo njihovi drugovi komunisti. Bili su uzbuđeni i nestrpljivi da se sastanu sa svojim drugovima i pridruže im se u borbi protiv fašizma. Isjekli su tkaninu u veliki pravougaonik i krenuli pustim gradskim ulicama i kraj napuštenih domova prema džamiji. Njih trojica su ušli u džamiju i popeli se strmim spiralnim stepenicama bijele munare i tu, na vrhu, pojavili se na suncu. Razmotali su zastavu i pustili da vijori na povjetarcu. Kulen-Vakuf je sada bio u rukama komunista, pomislili su. Čekajući da stignu ustanici, zurili su u brda obasjana suncem.[5]

Dok se kolona polako penjala iz doline Une, a trojica mladih komunista čekala na vrhu džamije sa svojom zastavom, ustanici u šumama uskoro će trebati odlučiti kako postupiti s objema grupama kad se s njima sretnu. Obuzdavanje ili eskalacija nasilja? Dosadašnja analiza izazova s kojima se suočavalo obuzdavanje nasilja sugerira da moćna predisponiranost za eskalaciju nasilja zapravo

veoma zavisi od odsustva zagovornika obuzdavanja, koji još uvijek mogu biti uspješni čak i kad se čini da se došlo do tačke bez povratka. Ipak, njihovo odsustvo nije jedini potrebni faktor; kako nam neki dokazi pokazuju, u datoj situaciji i jedno i drugo može biti istovremeno na djelu. U dosadašnjoj analizi nedostaje razmatranje ključnog pitanja koje nam može pomoći da bolje shvatimo ono što često biva začuđujuća plima i oseka lokalnog nasilja: kako se desi da u direktnom sukobu zagovornika eskalacije i obuzdavanja jedan nadvlada drugog?

Ako analizu postavimo u taj okvir, može nam pomoći da ponovo uspostavimo potrebni nivo vjerovatnoće za ispitivanje uzroka lokalnog nasilja. Kada znamo da se na nekom mjestu desio veliki pokolj, veoma smo skloni retroaktivno ga objašnjavati kao nešto što je bilo gotovo neizbježno uslijed makrofaktora kao što su dugoročno polarizirane političke prilike, navodne duboke "etničke" podjele, utopijske ideologije koje zagovaraju čišćenje, politički lideri ekstremisti, ili čak navodna široko raširena želja počinilaca za osvetom. Mada ovi faktori mogu često biti potrebni uzroci nasilja, ipak se ne može smatrati da su oni i dovoljni budući da nam ne govore ništa o tome zašto se ubijanje desi tamo gdje se desi i onda kad se desi – ili ne desi. Oslanjanje na te faktore može nam onemogućiti pažljivu analizu kako zapravo zagovornici eskalacije na terenu uspiju nadvladati zagovornike obuzdavanja, ili obratno. Ipak, detaljna analiza ovog općenito uzevši lokalnog sukoba je upravo ono što nam može pomoći da na produktivnije načine bolje rasvijetlimo i teoretski definiramo put koji vodi nasilju – ili nenasilju. Analizom interakcije između tih sila, posebno šta je to što dovede do toga da jedna ne uspije, dok druga stekne snagu i prigrabi inicijativu, možemo bolje identificirati šta je to što kontekst koji vodi nasilju pretvori u stvarno ubijanje – ili spriječi da do njega dođe. Na izazov raščlanjivanja ovog međusobno zavisnog odnosa između zagovornika eskalacije i obuzdavanja možemo odgovoriti tako što ćemo slijediti onu kolonu dok se penjala cestom što vodi od Kulen-Vakufa prema Vrtoču, nesvjesno idući ususret ustanicima.

Svjedoci u koloni prisjećaju se da je prvi nagovještaj da nisu sami na tom zavojitom seoskom putu bio zvuk izoliranih pucnjeva nakon oko dva sata putovanja. Čuli su se sve češće kako se kolona primicala Miloti, izvoru s desne strane kraj staze koja je vodila u selo Čovka, rodno selo komandanta ustanika Nikole Karanovića. Dok su zviždali iznad njihovih glava i povremeno se odbijali o njihova zaprežna kola, ubrzo im je postalo jasno da su ti pucnji njima upućeni.[6] Čini se da su ustanici iz Čovke, nominalno pod komandom Karanovića, kao i oni koji su bili pod komandom Stevana Pilipovića Maćuke, bili iznenađeni da se cjelokupno stanovništvo ovog dijela doline Une sada dalo

u bijeg s tog područja. Jedan broj boraca dograbio se oružja i raštrkao se po gustoj šumi pored ceste i zapucao. Priča jednog svjedoka koja se oslanja na svjedočenje ustanika govori da tokom te pucnjave "nije pravljena razlika među muslimanskim življem".[7] Drugi je potvrdio taj opis: "S obližnjih brda su ustanici pucali na sve što se kretalo."[8]

Čini se da je većina naoružanih ljudi iz Kulen-Vakufa – ustaše, Veberov kontingent vojnika NDH i izvjestan broj ostalih naoružanih puškama – bila na čelu kolone. Kada je pucnjava počela, uzvratili su vatru, što je izazvalo žestoku borbu. Ta razmjena vatre je, čini se, zahvatila oko jednu trećinu kolone. Kako je pucnjava postajala žešća, deseci civila su ubijeni u unakrsnoj vatri. Snage u koloni borile su se bespoštedno i nakon nekoliko sati se uspjele probiti kroz zasjedu koju su im ustanici žurno postavili. Idući ka Vrtoči, uspjeli su sa sobom povesti oko 3.100 izbjeglica.[9]

U haosu je ostalo blizu 2.500 ljudi. Neki su zaglavili na dijelu puta između izvora Milote i mjesta gdje se cesta račvala i jedan krak vodio u selo Prkosi. Drugi su uspjeli preći otprilike kilometar dalje, gdje je uz desnu stranu ceste bila gusta šuma, dok je lijeva bila otvorena prema velikoj livadi na kojoj se nije imalo gdje skloniti. Muškarci su pokušavali tjerati svoja zaprežna kola, ali su konji zbog pucnjave bili uznemireni i nesigurni; žene su pokušavale zaštititi svoju prestravljenu djecu; starci su jedva hodali. U tim će područjima početi masovni pokolj. Pristizalo je sve više ustanika koji su se krili u šumi uz cestu. Uperili su oružje prema civilima koji su sad bili zaglavljeni na cesti i otvorili vatru. Tijela su padala na sve strane. Ljudi su ubijani dok su tražili zaklon. Većina je bila prisiljena ostaviti svoje mrtve i ranjene rođake i komšije. Djeca su razdvajana od roditelja.[10] Svjedoci se sjećaju male djece koja sjede kraj ceste pored mrtvih ili umirućih majki, vrište i plaču, ali se ne mogu ni maknuti dok im meci zuje oko glave. U drugim slučajevima bebe su plakale u naručju beživotnih majki.[11] Usred puščane i mitraljeske paljbe neka djeca su mogla čuti ustanike kako viču: "Jebem vam majku tursku!"[12]

Uz ova otprilike dva kilometra seoskog puta ubrzo će započeti klanica.[13] Mujo Derviševi iz sela Klisa bio je na kraju kolone kada su krenuli iz Kulen-Vakufa. On se prisjeća onog što je vidio kad je pristigao na mjesto ubijanja: "Cijeli kilometar vidio sam mrtva tijela na cesti... jedva se moglo naći mjesto da se zakorači i preskoče leševi. Većinom su to bili starci. Bilo je i djece bačene u jarak. Sjećam se jedne mrtve žene. Dijete je još ležalo na njoj i pokušavalo da sisa iz njenih grudi. Tu je bio jedan dečko star nekih petnaest-šesnaest godina. Bio je zaklan. Ispod njega, oni [ustanici] su poturili lavor. Bio je pun krvi koja je sad curila na cestu."[14] Broj onih koje su ustanici na cesti ubili teško je utvrditi zbog haotične prirode tog nasilja. Ali svi izvori sugeriraju da je njihov broj bio

velik. Spominjući borbu sa snagama NDH u koloni, jedan izvještaj ustanika, kasnije sačinjen, navodi: "Naše snage su napale i izazvale ogromne gubitke. Naši gubici u tim borbama nisu bili veliki. Izgubili smo pet drugova, a četvorica su bila ranjena. Neprijatelj je izgubio toliko mnogo ljudi da je nemoguće utvrditi broj mrtvih i ranjenih. Borbe su bile nezapamćeno teške i krvave."[15] Nekoliko ustanika koji su bili tu prisutni vele da je ubijeno oko 300 civila.[16] Drugi izvori sugeriraju da je broj bio između 350 i 500, uz mnogo više ranjenih.[17]

Zagovornici obuzdavanja među ustanicima, poput Gojka Polovine i drugih, bili su svjesni ogromne potencijalne pogibelji ako bi se oni koji su željni osvete sreli s ljudima u koloni. Stoga moramo postaviti pitanje: Šta je omogućilo zagovornicima eskalacije da tako brzo preuzmu inicijativu na toj cesti? Čini se da niko među ustanicima nije očekivao da će se cijelo stanovništvo iz unske doline iznenada pokrenuti. Neočekivani dolazak kolone s hiljadama ljudi iznenadio je ustanike – i zagovornike obuzdavanja i zagovornike eskalacije. Oni koji su nastojali obuzdati i spriječiti nasilje ustanika nisu imali vremena da se pripreme. Za razliku od drugih uspješnih slučajeva obuzdavanja, kao što je onaj u Bjelaju, nisu imali vremena da prije napada naprave pažljivu selekciju boraca kojima su vjerovali i nad kojima su imali autoritet. Umjesto toga, atmosfera je bila haotična. Među ljudima u šumi proširio se glas, koji će brzo doći i do onih u susjednim selima, da dolaze "ustaše" iz Kulen-Vakufa. Borci su zgrabili oružje i pojurili ka cesti s namjerom da se osvete. Čini se da je vrlo malo ličnosti od autoriteta bilo uključeno u njihovu mobilizaciju.

Međutim, kao što nam pokazuje slučaj uspješnog obuzdavanja u Bosanskoj Dubici, ogorčena grupa boraca željna osvete mogla je još uvijek biti zaustavljena, čak i kad su već bili na putu da počine nasilje, da su ključne ličnosti stigle na lice mjesta i poduzele akciju. Možemo se sjetiti da je njihov uspjeh bio vjerovatniji ukoliko su bili uključeni u prethodne aktivnosti organizacije i već postigli barem začetak autoriteta. Bila je šačica tih ljudi sa ustanicima kad su mnogi zapucali na kolonu. Jedan je bio cijenjeni lokalni komandant Stevan Pilipović Maćuka. Za njega se znalo da stalno podsjeća svoje borce da su tu da ubijaju ustaše – a ne bilo koga od civilnog katoličkog i muslimanskog stanovništva. Ali Maćuka je poginuo tokom razmjene vatre sa snagama NDH na čelu kolone. Dok su borbe bjesnile, on se nekako odvojio od svojih boraca. Malo prije nego što će ga ustaše zarobiti, on je izvukao osigurač iz granate i pritisnuo granatu na grudi. Njegova iznenadna smrt, kako se sjećao jedan lokalni ustanik, izazvala je među njegovim borcima "zbrku i neizvjesnost".[18] Za Gojka Polovinu Maćukina smrt je bila prekretnica: "Nakon njegove pogibije nastao je potpuni haos u bataljonu kojem je on bio komandant."[19] Ovdje imamo slučaj "rata u ratu" ili unutarnju dinamiku koja iznenada i dramatično

tas na vagi pomjera prema eskalaciji nasilja. Iznenadni gubitak jednog od nekolicine lokalnih vođa koji su zagovarali obuzdavanje i koji su imali nešto nalik na autoritet kod nekih boraca stvorio je neočekivanu priliku za one koji su se željeli svetiti. Bez bilo koga ko bi ih mogao prisiliti na obuzdavanje, pucnjava se pojačala. Dokazi sugeriraju da su ustanici nastavili pucati na nenaoružane civile u koloni čak i nakon što su završene borbe sa snagama NDH.[20]

Iskoristivši ovu iznenadnu slabost zagovornika obuzdavanja, jedna grupa ustanika smjesta je zarobila oko sedamdeset muškaraca iz kolone. Njih je predvodio komandant po imenu Mane Rokvić, koji je mjesec dana ranije pomagao u organiziranju pokolja katolika u selu Krnjeuša. Neki dokazi sugeriraju da se Rokviću pridružio lokalni komandant Nikola Karanović iz obližnjeg sela Čovka, smještenog oko kilometar dalje od mjesta gdje se dešavala najveća pucnjava. Karanović je bio jedan od nekolicine ljudi iz tog sela s prijeratnom vojnom obukom. Taj mu je status davao izvjestan autoritet među lokalnim borcima, od kojih su mnogi bili iz njegovog, a drugi iz obližnjih sela.[21] Kada su tako utjecajni pojedinci izdavali naredbe, njihove su ih komšije bile sklone poslušati. Bez ijednog pokušaja da se utvrdi da li su ljudi koje su zarobili ustaše, ovi su komandanti naredili da se zarobljenici odvedu s ceste u obližnje mjesto zvano Dulidba. Bećo Šiljdedić je bio jedan od zarobljenika:

> Ustanici su smjesta odvojili muškarce na jednu a žene i djecu na drugu stranu. Zavezali su nam ruke konopcem i onda odveli nas [muškarce] prema Vrtoči. Usput nisam mogao ni sanjati šta nas čeka. Počeo sam se moliti [glasno] Bogu da nas spasi. Čuvši me, jedan ustanik me je udario kundakom svoje puške tako jako da me i dan danas glava boli.[22] Doveli su nas do neke jame u Dugopolju. Onda su nas natjerali da skinemo odjeću. Tek u tom trenutku sam shvatio šta nas čeka. Počeli su strijeljati muškarce i bacati ih u jamu. Onda je došao na mene red. Ispalili su jedan metak u mene, prošao mi je kroz rame i dio glave, ali sam znao da to nije bilo dovoljno da me ubije. Bacili su me u jamu. Kada sam pao na dno, čuo sam krike za pomoć. Jedan glas mi je bio poznat. Bio je to glas Huse Galijaševića iz Kulen-Vakufa. Molio me je da uzmem nož i zakoljem ga jer više nije mogao izdržati bol. Pored rana od metaka, obje noge su mu bile slomljene. Još mrtvih je padalo oko nas dok smo razgovarali i mnoge sam prepoznao. Više od sedamdeset ljudi u mojoj grupi strijeljano je i bačeno u jamu.[23]

Ovaj pomak ka organiziranijem masovnom ubijanju bio je tijesno povezan s prethodnom nesposobnošću i kasnijim odsustvom ključnih zagovornika

obuzdavanja. Zbog toga što je želja za osvetom bila jaka među mnogim ustanicima, svaka iznenadna slabost ili nestanak onih koji su bili skloni obuzdavanju – čak i samo jednog ključnog pojedinca poput komandanta Stevana Pilipovića Maćuke – mogli su brzo prevagnuti ka masovnom ubijanju. Ali treba ponoviti da želja za osvetom nije bila dovoljna da izazove ubijanja; zagovornici obuzdavanja prvo su se morali marginalizirati, biti odsutni ili biti ubijeni da bi se ubijanje nastavilo. Onog trenutka kada oni koji su se naumili osvetiti nisu više nailazili ni na kakav otpor njihovo ubijanje je nastavljeno.

Daljnja ilustracija ovog međusobnog djelovanja eskalacije nasilja i slabosti ili snage zagovornika obuzdavanja bilo je ono što će se desiti kad najzad pristigne nekoliko komunistički orijentiranih komandanata. Oni su brzo primijenili silu kako bi spriječili borce da napadnu ljude još uvijek zaglavljene na cesti ili blizu nje.[24] Jedan od najaktivnijih bio je Stojan Matić iz sela Nebljusi, čiju su majku ranije tog ljeta ustaše ubile zajedno s desecima komšija. Odupirući se svakoj jednostavnoj pretpostavci koju bismo mogli imati da su oni koji su stradali od ustaškog nasilja bili automatski najviše za osvetu, Matić je zahtijevao da ustanici smjesta prekinu s nasiljem.[25] Kako se sjećao jedan borac koji je tu bio prisutan: "Stojan je bio krajnje strog prema onima koji su dolazili da kradu iz zaprežnih kola [ljudi u koloni]. Pucao je iz pištolja oduzimajući opljačkanu imovinu od onih što su krali i izdavao im naredbe. Borci su znali Stojana kao tihog i mirnog čovjeka, kao čovjeka koji je bio upućen u vojnu kulturu. Ali ovaj put je on bio spreman pucati u svakog ko je krao ili zlostavljao nevine ljude, pogotovo žene i djecu."[26] Takve konfrontacije sa zagovornicima eskalacije, koje su podrazumijevale silu i oružje – sa izvučenim pištoljima i ispaljenim mecima – bile su, čini se, dovoljne da zaustave ubijanje i pljačku na cesti, barem tamo gdje su pojedinci poput Matića bili prisutni i spremni poduzeti tako rizičnu intervenciju. Želja za osvetom bila je prisutna kod mnogih boraca, ali nije bilo neizbježno da će oni i djelovati vođeni tim impulsom. Ponovo, zagovornici obuzdavanja su trebali biti toliko marginalizirani da njihova intervencija ne bude učinkovita. Matićeve akcije sugeriraju da je još uvijek bilo prostora za uspješnu konfrontaciju sa zagovornicima nasilja čak i dok je ubijanje trajalo.

Ljudi poput Matića i drugih uspijevali su zaustaviti pucnjavu na cesti i blizu nje. Čak 2.000 do 2.200 ljudi iz kolone ostalo je s njim. Neki su bili ranjeni. Mnogi su već izgubili desetke rođaka i komšija u pokolju 300 do 500 ljudi toga jutra. Nekoliko komandanata koji su intervenirali kako bi zaustavili ubijanje sada su se popeli na brdo i počeli držati govore šokiranim preživjelim ljudima, koji su sada bili zarobljenici. Smajo Vojić, iz sela Orašac, bio je u toj masi: "Pozivali su nas da se mirno vratimo kući i nastavimo sa svakodnevnim poslom. Neki od zarobljenih [seljani Ćukova i Orašca] su rekli da se nemaju kud vratiti

pošto su im kuće spaljene. Ustanici su rekli da će im oni izgraditi nove i bolje kuće. Uvjeravali su nas da oni nisu Pavelićeve ustaše, već narodna vojska koja se bori za slobodu svih ljudi."[27]

Ovdje se desio jedan od pokušaja zagovornika obuzdavanja da nametnu svoju viziju željene saradnje među zajednicama, čak i harmonije. Ipak, tadašnji kontekst jasno pokazuje ogromnu borbu koja je čekala one koji su željeli te riječi pretvoriti u djelo. Grupa komunistički orijentiranih komandanata sad je šokiranim ljudima koji su preživjeli pokolj – što su ga počinili borci koji su bili nominalno pod autoritetom istih tih komandanata – govorila da se trebaju vratiti svojim kućama. Mnoge od tih kuća opljačkali su i spalili do temelja tokom prethodnih dana neki od istih tih boraca. A čak 500 rođaka i komšija ljudi koji su slušali taj govor ležalo je mrtvo upravo tu, u neposrednoj blizini. Vjerovatno je malo ljudi u toj masi povjerovalo da komandanti na brdu stvarno žele obnoviti njihove kuće, a kamoli da su imali sposobnost i želju da ih zaštite i bore se "za slobodu svih ljudi".

Dok su prestravljeni preživjeli pokušavali svariti te čudne riječi, dešavali su se drugi incidenti koji i dalje pokazuju koliko je teška bila pozicija zagovornika obuzdavanja. U Kulen-Vakufu trojica mladih komunista – Esad i Ibrahim Bibanović, zajedno sa Džaferom Demirovićem – još uvijek su bili na vrhu munare gradske džamije sa zastavom koja se vijorila na povjetarcu. Željno su iščekivali ustanike kako bi im se mogli, kao drugovi, pridružiti u borbi protiv fašizma. Ti su se borci mogli čuti u obližnjim brdima. U par navrata ova trojica su im dovikivala da uđu u grad.[28] Uskoro je počela pucnjava. Dok su njih trojica silazili niz spiralne stepenice, mogli su čuti kako meci udaraju po zidovima džamije. Onda su ti zvuci prestali. Zaključili su da su ustanici ušli u grad. I tako su oni izašli iz džamije da ih dočekaju.[29]

Njima su se približila trojica boraca iz sela Kalati, gdje su ustaše tokom proteklog mjeseca počinile nekoliko pokolja, obučeni u crno i s kapama bivše jugoslavenske vojske na glavi. Redenici su im bili prekriženi preko prsa. Zahtijevali su da čuju zašto su ova trojica mladića ostala u Kulen-Vakufu. Držeći puške, mladi komunisti su uzviknuli: "Da vam se pridružimo i borimo protiv fašizma!"[30] Za nekoliko minuta stići će još mnogo ustanika. Dok su Bibanovići i Demirović pokušavali ćaskati s trojicom boraca iz Kalata, nekoliko drugih je skočilo na njih. Udarajući mlade komuniste, nekolicina je uzvikivala: "Jebem vam majku tursku!" Čini se da će ti borci ubiti ovu trojicu koja se htjela pridružiti ustanicima, ali koju oni nisu smatrali potencijalnim drugovima, nego upravo suprotno, smatrali su ih "Turcima" iz "ustaškog" grada.

Neposredno prije nego što bi braća Bibanović i Demirović izgubila život, komandant Gojko Polovina stigao je tu s nekoliko drugih ustanika koji su mu

izgleda bili lojalni. Odmah su intervenirali i prekinuli spor. Polovina je naredio da se njih trojica pošalju pod pouzdanom vojnom stražom do ustaničkog sjedišta u Donjem Lapcu. Kako se prisjeća Esad Bibanović, da se ti komandanti nisu pojavili i intervenirali, on, njegov brat i Demirović bili bi ubijeni pred džamijom od istih onih ustanika kojima su se željeli pridružiti.[31] Ovaj incident ilustrira trusno tlo na kojem su se zagovornici obuzdavanja nalazili u Kulen-Vakufu. Za razliku od Bjelaja, gdje su uspješno sarađivali s mještanima muslimanima u istjerivanju ustaša iz sela, oni su u Kulen-Vakufu jedva spriječili borce željne osvete da ubiju šačicu muslimana koji su im se željeli pridružiti i boriti se zajedno s njima. Poput Maćukine smrti na cesti i tamošnje Matićeve intervencije, intervencija pred kulenvakufskom džamijom pokazala je kako je obuzdavanje bilo krajnje teško. Ako njegovi zagovornici – čak i jedan jedini čovjek – ne bi bili prisutni i spremni da silom interveniraju, ubijanje bi bilo mnogo vjerovatnije. Sa možda čak 2.000 do 2.200 zarobljenika iz kolone, koji su sada bili pod vlašću ustanika, sprečavanje daljnjeg ubijanja u satima koji će uslijediti predstavljat će težak izazov.

Sve je više ustanika pristizalo u Kulen-Vakuf, dok su se s ceste još uvijek mogli čuti pucnji gore u brdima. Među njima je bio komunistički orijentirani komandant Đoko Jovanić. Vidjevši tek napuštene kuće, kafane i prodavnice – još uvijek pune imovine, čiste i uredne – on će narediti da se tu uspostavi privremena komanda od oko šesnaest ljudi. Naredio je da se spriječe drugi borci da uđu u Kulen-Vakuf i opljačkaju grad te da se pravoslavci seljaci iz obližnjih sela spriječe da učine to isto. Jovanić nije poznavao te borce kojih je grad sada bio prepun. Najveći dio života on je proveo van ove regije. Za razliku od Bjelaja, čini se da je on imao malo načina i nimalo vremena da procijeni pouzdanost onih koje je sada odabrao da izvršavaju njegove naredbe. Tako je za komandanta stražara postavio Petra Peru Đilasa, tridesetjednogodišnjeg bivšeg jugoslavenskog žandara iz sela Krško Brdo.[32] Đilas nije bio predratni komunist i nikakvi dokazi ne sugeriraju da je postao simpatizer komunističkog pokreta u sedmicama po izbijanju ustanka. Prema svjedočenju ljudi iz sela Martin Brod koji su ga poznavali, bio je sklon nasilju i smatran je arogantnim. Čini se da se u nekoliko prilika sukobio sa saborcima ustanicima iz sela Veliki i Mali Cvjetnić. Želio je biti njihov komandant, ali su se drugi tome usprotivili. Govorilo se da je mještane Kulen-Vakufa smatrao kolektivno odgovornim za ustaško ubijanje prethodnih mjeseci.[33]

Pošto nikada prije nije vidio Đilasa, Đoko Jovanić nije bio svjestan prošlosti i senzibiliteta osobe koju je odabrao da čuva Kulen-Vakuf. U takvim uslovima on nije imao ni vremena ni sposobnosti da brzo prikupi potpunije informacije o Đilasu. Jednostavno mu je trebao borac kojeg će zadužiti da predvodi grupu

stražara da štite grad. Desilo se da je Đilas bio među onima koji su bili prisutni kada je ta odluka trebala biti donesena i njegov status bivšeg žandara najvjerovatnije je bio razlog što se Jovaniću on učinio kao logičan izbor za vođu. Ali, kako smo već vidjeli, u ovako napetoj atmosferi prisustvo, odsustvo i ponašanje jednog jedinog pojedinca moglo je imati odlučujući efekt na mogućnost nasilja ili nenasilja.

Jovanić je lutao napuštenim gradom. Uskoro će imati susret koji će mu snažno ukazati na to da će osobine boraca kojih je grad Kulen-Vakuf sad bio pun imati velikog utjecaja na određivanje pravca budućih događaja.

> Dok sam hodao gradom, iznenada se pojavio Đorđe Pilipović iz sela Begluk. Upravo je stigao iz sela u svojoj [staroj] žandarskoj jakni, imao je pušku na ramenu. Doviknuo mi je: "Jesi li ti postavio ove straže?" Rekao sam da jesam. Onda je napunio pušku, pritisnuo mi cijev na grudi i dok je pomicao okidač rekao mi je: "Skloni ih smjesta ako ti išta znači vlastiti život." Odgovorio sam: "Neću sklanjati straže, a ti trebaš pušku uperiti na neprijatelja", pokazao sam mu prema brdima koja vode ka selu Prkosi [gdje su se borbe s ustašama još vodile]. Ljutito me gledao još neko vrijeme, a onda bijesno spustio pušku i otišao. Ali nije otišao prema neprijatelju.[34]

Takve naoružane pojedince koji su sada bili u gradu bilo je teško spriječiti da ga opustoše. To je zahtijevalo znatan broj pojedinaca koji bi intervenirajući silom znali odgovoriti na svaku provokaciju. Jovanić nije mogao znati jesu li ona šesnaestorica kojima je dao taj zadatak, s bivšim žandarom Petrom Đilasom na čelu, spremni zadatak i izvršiti. On je odluku donio na osnovu nepotpunih informacija, što nas ne treba iznenaditi s obzirom na haotične uslove i nasilje koje je bilo u toku. Već je, međutim, bilo jasno da je vladala velika tenzija među ustanicima oko toga kako se ponašati ne samo prema imovini koja je ostala u Kulen-Vakufu nego naročito prema bivšim stanovnicima tog grada – možda više od 2.000 onih koji su sada bili njihovi zarobljenici.

Svi ti susreti na mikronivou – Stojan Matić koji puca na cesti, jedva spriječeno pogubljenje trojice mladih komunista ispred džamije, puška pritisnuta na grudi Đoke Jovanića a onda prst na obaraču – ukazuju na zapanjujući stepen do kojeg se trebalo boriti da se stekne autoritet. U svakoj od tih situacija nametanje obuzdavanja bilo je opasan pothvat: zahtijevalo je ništa manje od rizika za vlastiti život i spremnosti da se primijeni nasilje protiv drugova ustanika. Rezultat takvog susreta nije bio predodređen – bez obzira na to koliko je jaka mogla biti želja za osvetom i pljačkom među zagovornicima nasilja. Da bi

ubijali i pljačkali, oni su prvo morali poraziti svoje protivnike, koji su, sa svoje strane, bili suočeni s rizičnim i teškim zadatkom nametanja obuzdavanja uz prijetnju smrću.

A na cesti zagovornici obuzdavanja, poput Stojana Matića i drugih, naredili su da zarobljenike iz kolone treba vratiti u Kulen-Vakuf. Dali su instrukciju svojim borcima da ih otprate nazad istim putem kojim su tog jutra stigli. Razbijeni u grupice, 2.000–2.200 ljudi polako su se tokom kasnog popodneva i rane večeri pod oružanom stražom počeli vraćati. Blizu mosta na Uni, oko kilometar od grada na mjestu poznatom kao buk, ustanici su svoje zarobljenike usmjeravali u raznim pravcima. Svi muškarci stariji od dvanaest godina – njih oko 400–420 – odvojeni su i odvedeni u centar Kulen-Vakufa i držani blizu kafane na gradskom trgu, blizu džamije. Između 400 i 500 žena i djece odvedeno je preko mosta na buku prema žandarmerijskoj stanici i tamo su držani na obližnjoj livadi. Preostalih 900–1.000 žena i djece su odvedeni u grad, a potom sprovedeni oko jedan kilometar kroz grad u smjeru Martin Broda. Ustanici su ih skrenuli desno od puta na veliku livadu koja je završavala obalom Une. Naredba je bila da se do sutrašnjeg dana drži straža oko tih grupa kada će biti ispraćeni iz doline, najvjerovatnije na sigurno u Bihać.[35]

Uslijedila je krhka stabilnost kako su se zarobljenici, podijeljeni u ove grupe, vraćali u Kulen-Vakuf. Među ljudima koji su ih čuvali bili su neki borci koji su dijelili stav Stojana Matića da se nikome od njih ne smije nauditi, izuzev ako su ustaše. Ali, s obzirom na veličinu grupa, zagovornici obuzdavanja nisu mogli cijelo vrijeme biti na svim mjestima. Kad su bili odsutni, sjećaju se svjedoci, počela su se dešavati ubistva. Nekoliko boraca otkrilo je Stipana Kovačevića i Jakova Markovinovića, za koje su vjerovali da su ustaše. Smjesta su ih odveli i ubili, zajedno s Kovačevićevom suprugom i djecom.[36] Po dolasku u Kulen-Vakuf nekoliko svjedoka prepoznalo je tijelo Beće Mehadžića koje se nalazilo u jarku kraj puta. Nekolicina mu je prišla i primijetila da mu je glava odsječena. Čini se da je najmanje deset zarobljenih muškaraca odvedeno na most iznad buka. Tamo ih je jedna grupa ustanika zaklala i onda tijela bacila u Unu, koja ih je brzo odnijela nizvodno. Među onima koji su vršili ova pogubljenja izgleda da je zajedno s grupom komšija bio Jovica Medić iz sela Bubanj, koje su lokalne ustaše napale 3. jula. Nešto više od dva mjeseca nakon što je njihovo selo uništeno, oni su se sada svetili onima koje su smatrali krivcima.[37] Izvjestan broj drugih zarobljenika još uvijek je bio u brdima blizu izvora Milote, gdje su se počela dešavati slična pogubljenja. Smajo Vojić je bio među njima: "Noć je počela padati u Čovki blizu Milote, i tu nam je rečeno da spavamo. Čim je pao sumrak, osjetio sam kako naši naoružani pratioci [ustanici] počinju odvoditi

muškarce iz grupe u šumu i nedugo zatim bi se čula pucnjava. Zbog toga sam zaključio da ubijaju ljude. Tada sam odlučio da bježim."[38] U svim ovim slučajevima, gdje god se zagovornici obuzdavanja nisu našli na licu mjesta, oni koji su se naumili osvetiti iskoristili bi priliku da ubijaju. Oni koji su se tome protivili bili su suočeni s izazovom kako spriječiti ubistva koja su se počela dešavati, manje-više, istovremeno na više mjesta. Kako je poslijepodne prelazilo u večer, za one koji su bili protiv ubijanja od ključnog značaja bilo je kako naći način da se vlastite snage usmjere na intervenciju kako bi se zaustavio taj pomak ka nasilju.

Ali negdje u tom trenutku stići će glas do komandanata koji su trebali odgovoriti na taj izazov da su vlasti NDH poslale bataljon vojnika i ustaša da pomognu onima iz Kulen-Vakufa što su se probili kroz zasjedu koju su ustanici postavili ranije tog dana. U selu Drenovača te snage su napale grupu ustanika, kao i tamošnjih seljana. Kada su vijesti o tome stigle do komandanata u Kulen-Vakufu, većina je shvatila da je situacija u blizini tog sela postajala sve bitnija. Ako selo padne, neki su smatrali da će NDH snage onda napredovati do sela Nebljusi i grada Donjeg Lapca, gdje je bilo ustaničko uporište. I tako su odlučili da odu iz Kulen-Vakufa i pomognu da se spriječi daljnje napredovanje tog bataljona. Među njima su bili Stojan Matić i Đoko Jovanić, dvojica ključnih zagovornika obuzdavanja. Oni su sa sobom poveli većinu svojih najboljih i najpouzdanijih boraca.[39] To je činilo znatan broj onih koji su bili protiv osvete nad zarobljenicima.

Zašto je to bilo važno? Poput iznenadne smrti Stevana Pilipovića Maćuke na cesti ranije tog dana, odlazak ove grupe na ključni je način oslabio sposobnost onih koji su ostali i koji su željeli spriječiti daljnje nasilje. Slučajeve uspješnog obuzdavanja u augustu, kao što je ono u Pištalskoj Dragi, Bjelaju i Rašinovcu, omogućilo je prisustvo ključnih pojedinaca na terenu. Oni su bili od odlučujućeg značaja za sprečavanje ubijanja ili zaustavljanje onog koje je bilo u toku. Sada je otišlo nekoliko ključnih zagovornika obuzdavanja. Otvoreno je pitanje da li bi događaji i ličnosti pomjerili tas na vagi nasilja u drugom smjeru. Komandanti koji su napustili Kulen-Vakuf nesvjesno su odgovornost za zaštitu zarobljenika prenijeli u ruke lokalnih boraca o kojima su malo znali. Prije njihovog napada na Bjelaj u augustu imali su vremena da održe sastanak na kojem su utvrdili da se ne mogu osloniti na veliku većinu svojih boraca za koje su vjerovali da bi se upustili u osvetnička ubijanja pruži li im se za to prilika. Dakle, primijenili su drugačiju strategiju. U Kulen-Vakufu u kasno popodne i ranu večer 6. septembra nije bilo vremena za takav sastanak i kasniju promjenu taktike.

Gojko Polovina je tada bio u tom kraju. On je dao instrukcije stražarima koje je Đoko Jovanić organizirao da zabrane svaki ulazak u Kulen-Vakuf i za-

štite tri velike grupe zarobljenika. A ipak, ponovo je neočekivana unutarnja dinamika "rata unutar rata" dramatično promijenila perspektivu potencijalnog nasilja. Većina zagovornika obuzdavanja namjeravala je zaštititi živote oko 2.000 ljudi iz kolone koja je bila pod njihovom nadležnošću. Nisu očekivali bitku u Drenovači niti mogućnost da će baš u tom trenutku morati napustiti Kulen-Vakuf. A to ih je navelo da delikatni zadatak zaštite zarobljenika delegiraju grupi boraca o kojima gotovo ništa nisu znali. Njihovo ponašanje sada će uveliko odlučiti sudbinu zarobljenika.

Sad kad je većina zagovornika obuzdavanja otišla oni koji su bili za eskalaciju ubrzo su preuzeli stvar u svoje ruke. Uz očito ohrabrenje Petra Đilasa, bivšeg žandara kojeg je Đoko Jovanić zadužio da rukovodi stražarima u Kulen-Vakufu, neki ustanici počeli su upadati u prodavnice i kuće. Pljačkali su sve što su mogli odnijeti. Drugi su pažnju usmjerili na brojne kafane u gradu. Provalivši u njih, nalazili su boce vina i rakije i počeli piti. Nisu obraćali pažnju na naredbe da spriječe ustanike i seljake da uđu u grad, a oni su u toku rane večeri neprestano pristizali. Kako se prisjeća Gojko Polovina:

> Ovo su bili očevi i majke, braća i sestre, rođaci, prijatelji i komšije Srba koje su ustaše surovo pobile... Dolazili su sa željom da se osvete za smrt svojih najmilijih i da potraže nešto svoje ukradene imovine ili uzmu nešto iz muslimanskih kuća kao "nadoknadu". Ostali su došli s tim Srbima čiji rođaci i komšije nisu bili ubijeni i čija imovina nije bila pokradena, ali su svejedno došli da se svete zbog straha koji su morali pretrpjeti, ali i zbog krađe.[40]

Više od nekolicine njih stiglo je sa sjekirama, grabljama i drugim poljoprivrednim alatkama i pridružili su se u pljački u gradu. Dok su krali, naoružani borci su viđeni kako u sve većem broju tumaraju gradom i ispijaju boce alkohola.[41] Uskoro se u večernje nebo počeo penjati dim kako su ustanici i seljaci palili poharane kuće i prodavnice. U jednom trenutku plamen je stigao do gradske džamije, gdje su ranije tog dana trojica lokalnih komunista objesili crvenu zastavu na munari kao signal ustanicima da im se žele pridružiti u borbi protiv fašizma. Mjesto njihovog pokušaja da uspostave savez među zajednicama brzo je nestalo u dimu i plamenu.[42]

Sve što bi bilo i nalik na neki red brzo se raspadalo u toj atmosferi nabijenoj pljačkom, požarom i pijanstvom. Ključna prekretnica koja će dovesti do izbijanja napetosti došla je kada se jedna grupa ustanika približila zarobljenicima koji su držani u centru grada. Tražili su da im se pokažu mjesta masovnih

grobnica pravoslavnih seljaka koje su ustaše pobile u Kulen-Vakufu. Zarobljenici su ih odveli uzbrdo prema školi i pokazali plitku masovnu grobnicu gdje su lokalne ustaše pod komandom Miroslava Matijevića počinile mnoga od tih ubistava.[43] Leševi nisu bili dobro zakopani; smrad raspadajućeg mesa koji se probijao s tog mjesta bio je nesnosan. Navodno po naredbi Petra Đilasa ustanici su se vratili do veće grupe zarobljenika i nekolicini naredili da počnu iskopavati leševe. Dok su oni izvlačili jedan po jedan uprljani, unakaženi leš iz rupe, ustanici su pregledali svaki leš pokušavajući prepoznati svoje rođake i komšije. Njima su se pridružili i drugi seljaci koji su stizali iz sela i skrovišta u šumama kako se širio glas da je Kulen-Vakuf pao u ruke ustanika.[44]

Za rođake i komšije je traumatično vidjeti unakažene leševe čak i kad se to dešava u kontroliranom, nenasilnom kontekstu. Naprimjer, italijanske vojne snage organizirale su u oktobru 1941. ekshumaciju tijela pravoslavnih seljana koje su ustaše pobile tokom tog ljeta u regiji Glamoča u zapadnoj Bosni. Tamo je zabilježeno da je iznošenje unakaženih tijela na svjetlo dana dovelo do situacije u kojoj "duše [mrtvih] ne mogu naći mir". Lokalne vlasti NDH su se pripremale za ono što su doživljavale kao neizbježne negativne efekte na odnose među zajednicama: "Ionako duboki jaz koji postoji između Hrvata i Srba [sada] će se samo produbiti."[45]

U Kulen-Vakufu je 6. septembra navečer mogućnost da ekshumacija pogorša odnose među zajednicama bila srazmjerno veća zbog radikalno drugačijeg konteksta u kojem se odvijala. Ovdje su neki od ljudi koji su izvlačili leševe iz masovne grobnice gotovo izvjesno ranije istog dana (npr. na cesti) već ubijali. Nije bilo ključne ličnosti od autoriteta da nadzire tu akciju i smiri one koji su očajnički pretraživali leševe da pronađu rođake i komšije. Tu je bilo veoma malo ličnosti, ako ih je uopće i bilo, sposobnih obuzdati bilo koju osvetničku akciju za koju bi ti ljudi osjećali da je moraju poduzeti. Upravo suprotno, jedina ličnost od autoriteta koja je bila prisutna i bila zadužena da rukovodi stražarima – komandant ustanika Petar Đilas – bio je upravo onaj koji je naredio da se izvrši ekshumacija i koji je ljude ohrabrio da pljačkaju i pale grad.

Oko 2.000–2.200 zarobljenika držano je tu u neposrednoj blizini. Traumatične emocije izbile su među onima koji su sada pokušavali identificirati leševe. Posljedica je bila to da se percepcija zarobljenika iz Kulen-Vakufa – grada za koji su mnogi koji su pretraživali leševe smatrali da je "ustaško mjesto" tokom prethodnih mjeseci nasilja – sada promijenila. Novi talas kolektivne kategorizacije sada je nadošao i dosegao vrhunac. Za mnoge koji su izvlačili leševe iz masovne grobnice, i druge koji su ih pregledali i dodirivali u potrazi za svojim rođacima i komšijama, zarobljenici iz ovog "ustaškog mjesta" sada su se spojili u jedno; kolektivno su predstavljali "ustaše". Svi su im oni nekako izgledali

odgovorni za smrt tih rođaka i komšija čija su unakažena tijela iskopavana i izlagana radi identifikacije. Kombinacija emocionalnih sila koje su sada bile na djelu bila je krajnje destabilizirajuća.

Ekshumacija je označila prekretnicu. Prema jednom ustaniku, činjenica da je izgledalo da su neki leševi još uvijek bili "topli" sugerirala je da su ustaše nastavile ubijati svoje zarobljenike pravoslavce sve do pred odlazak iz Kulen-Vakufa. To je doprinijelo da neki osjećaju kako su svi muslimani zarobljenici zaslužili smrtnu kaznu.[46] Po riječima jednog borca koji je bio tu brzo je zavladala "psihoza osvete".[47] Jedan drugi ustanik je to opisao kao atmosferu koja proizvodi "divlju i nekontroliranu želju za osvetom".[48] Prisustvo leševa bilo je ključno za izbijanje pomahnitalog nagona da se počini osvetničko nasilje: "To je još više izazvalo gnjev mase ljudi", sjeća se Gojko Polovina. "Taj gnjev, zajedno s gradom u plamenu, sve je to izazvalo strašan haos."[49]

Ova dinamika eskalacije – kada se vrši ekshumacija i kad rođaci i prijatelji žrtava imaju priliku da se smjesta osvete onima koje su smatrali krivima – bila je prisutna i u drugim dijelovima Evrope 1941. Naučnici koji se bave holokaustom u Ukrajini pokazali su u brojnim slučajevima kako je invazija njemačke vojske dovela do toga da se razotkrije žurno zakopavanje leševa mještana koje su Sovjeti pogubili u zatvorima netom prije povlačenja. Mještani su često vjerovali da su Jevreji, koje su mnogi povezivali s općenito omrznutom sovjetskom vlašću, bili na neki način odgovorni za ta ubijanja. Poput zarobljenika u Kulen-Vakufu, i Jevreje su nekada prisiljavali da ekshumiraju trupla, na kojima su se često vidjeli znaci mučenja. Taj veoma destabilizirajući susret nad iskopanim truplima između ojađenih mještana i onih koje su oni doživljavali kao krivce za smrt svojih voljenih često je bila iskra koja bi pokrenula pogrom nad lokalnim jevrejskim stanovništvom.[50]

Slična dinamika odvijala se u Kulen-Vakufu, kako se požar širio od kuće do kuće. Grupa ustanika i izvjestan broj seljaka otišli su s masovne grobnice kada je pao mrak. Vratili su se u centar grada gdje su odrasli muškarci i dječaci držani kao zarobljenici. Očajni i gnjevni, neki su prišli toj grupi i počeli kružiti između ljudi. Psovali su zarobljenike dok su im otimali odjeću, satove, prstenje i novac.[51] Svako malo mogao se čuti glas kako viče: "Ovaj je ustaša!" Drugi glas bi često ponudio potvrdu: "Ubio mi je brata i oca!"[52] Taj pojedinac bi bio izvučen iz grupe i odveden u noć. Uskoro nakon toga čuo bi se pucanj ili grgutavi zvuk nakon što bi čovjek bio zaklan. Među onima koje su zgrabili i odveli bili su i ljudi koji su im pomagali u ekshumaciji leševa iz masovne grobnice, uključujući Smaju Kurtagića, Šefkiju Bojčića i Bajru Demirovića. Nijedan se nije vratio.[53]

U jednom trenutku usred noći Petar Đilas, komandant kojeg je Đoko Jovanić zadužio da čuva zatvorenike i spriječi pljačku Kulen-Vakufa, naredit će da

se oko 400–420 muškaraca i mladića odvede u susjedno selo Martin Brod. Nije se pokušalo izdvojiti one za koje se sumnjalo da su ustaše; svima je naređeno da odu. Nagovijestio je da ih tamo očekuje nekakvo improvizirano suđenje kako bi im se odlučila daljnja sudbina. Ustanici su skupili zarobljenike, po dvojicu u dugoj koloni. Otprilike oko četiri ujutro jedna grupa boraca povela ih je na jug cestom koja je vodila iz grada. Nakratko su stali kraj jedne livade na kilometar od Kulen-Vakufa, gdje je držano oko 900–1.000 žena i djece. Niko se nije usudio zovnuti svoju suprugu, majku, sestru ili djecu. Ubrzo nakon toga ustanici su im naredili da krenu dalje. Kako se noć polako pretvarala u zoru, muškarci i dječaci započeli su svoje petnaestak kilometara dugo pješačenje ka Martin Brodu.[54] U Kulen-Vakufu su ostale grupe ustanika i seljaka, neki od njih naoružani puškama i mitraljezima. Ali mnogo ih je više tumaralo po zapaljenom gradu sa sjekirama, grabljama i improviziranim motkama. U blizini je bilo 1.400–1.500 nenaoružanih žena, djece i staraca koje su mnogi od tih naoružanih boraca i seljaka smatrali kolektivno "ustašama".

Ovaj rast napetosti djeluje zapanjujuće slično onome što je sociolog nasilja Randall Collins opisao kao nešto što prethodi "panici unaprijed". To je nasilje koje eksplodira u određenom trenutku nakon što je narastalo, a koje neko vrijeme ostane nezaustavljivo: "Osobe koje su iz tačke tenzije zapale u situaciju u kojoj osjete tu paniku unaprijed spuste se, zapravo, u svojevrsni tunel i ne mogu stati... ne samo da ubijaju, one uništavaju sve pred sobom."[55] Ljudi koji imaju monopol nad sredstvima nasilja zapadaju u izmijenjeno stanje svijesti u kojem moralna ograničenja nestanu na izvjesno vrijeme. Ideologija može u mnogim slučajevima biti potrebni faktor stvaranja konteksta za ovakvo nasilje, ali ni ona nije dovoljna da pokrene stvarno nasilje; najbitnija je ovdje dinamika koju je određivala situacija. U Kulen-Vakufu je to bilo iznenadno uzbuđenje zbog zauzimanja grada i zarobljavanja velikog broja njegovih stanovnika. Bila je to sve brojnija ogorčena masa pristigla da traži tijela svojih rođaka i komšija, da krade sve što se moglo ukrasti, da se sveti za sve što je izgubila – ukratko, da "izravna račune".

Ipak, "izravnavanje računa" možda im čak i nije bila primarna želja u tom trenutku. Kako sugerira psiholog Nico Frijda, bijeg od boli koju je izazvao onaj "drugi" središnji je element osvetničkih akata. To pomaže u objašnjenju zašto osveta, ako biva oslobođena, ima tendenciju da bude neumjerena. Glavni zadatak je osloboditi se boli – ne "izravnati račune". Osveta nad onima koji su doveli do toga da se čovjek osjeća podređeno, bespomoćno i poniženo ne poništava tu bol. Umjesto toga se mnogo učinkovitijim čini uništenje onog koji je bol izazvao. Za ustanike i seljake u Kulen-Vakufu nije bilo moguće poništiti štetu

koju su učinile ustaše i oni koje su doživljavali kao njihove sljedbenike. Ali Frijda za one koji se nađu u takvoj situaciji zapaža da "čovjek može jedino učiniti to da ukloni svaki trag rezultata postupaka te osobe, svako sjećanje na to i sve što bi čovjeka moglo podsjetiti na zlodjelo. Možda je najbliže što čovjek može postići u pogledu poništavanja boli postarati se da se objekt potpuno uništi, da se osoba koja je bol izazvala izbriše s lica zemlje, da se izbriše iz historije".[56]

Pobjednici u Kulen-Vakufu očito su bili u ekstazi zbog pada grada i zbog svoje nadmoći nad zarobljenicima, koje su do tog momenta mnogi doživljavali kao svoje mučitelje što su se okoristili njihovim beskonačnim stradanjem. Iznenadna, neočekivana i potpuna bespomoćnost zarobljenika najvjerovatnije je dodatno osokolila ustanike i seljake, koji su već ranije na destabilizirajuće načine bili emocionalno ispunjeni uzbuđenjem izazvanim ekshumacijom svojih rođaka i komšija. To traumatično iskustvo pomoglo im je da svoju percepciju usmjere na stanovnike Kulen-Vakufa koji su za njih sada bili samo i jedino "ustaše". Kao što se dešava i drugima u tim trenucima rasta tenzije prije nego što eksplodiraju nemiri, pogrom ili linč, oni su sad bili spremni započeti svoj "tutanj niz tunel".[57]

Čini se da je jedan od nekolicine preostalih zagovornika obuzdavanja, Gojko Polovina, sada bio veoma svjestan goleme prijetnje s kojom su se suočile žene i djeca. Izdao je naredbu onim borcima koji su se još uvijek doimali spremnim da ih i čuju da se žene i djeca odvedu u obližnje selo Bjelaj.[58] Ali teško je bilo naći konje i kočije kojima bi se prebacilo toliko ljudi. Seljaci su već pokrali ono što su te porodice koristile prethodnog dana pokušavajući pobjeći iz doline. Polovina je tražio pomoć seljaka u obližnjim selima, ali umjesto da dobije konje i kola dobio je ovaj odgovor: "Kada su ustaše istjerale preostali srpski narod iz sela oko Slunja, Bihaća i Kulen-Vakufa prema nama na slobodnoj teritoriji, one koji nisu mogli hodati odmah su pobili. A ti [sad] tražiš od nas da pomognemo da se našim kolima prebace žene i djeca tih ubica...!?"[59]

U tom trenutku velike tenzije proces antagonističke kolektivne kategorizacije dostigao je krajnji nivo. Ustaško nasilje prethodnih mjeseci rezultiralo je time da se čak i nenaoružane žene i djeca u Kulen-Vakufu sada doživljavaju kao neko ko se u suštini ne razlikuje od "onih ubica" (tj. ustaša) koji su pobili seljane pravoslavce. S malom podrškom i bez sredstava, Polovina je pokušavao skloniti žene i djecu iz ove opasne situacije. Ali kao pojedinac – i sada bez nekoliko ključnih zagovornika obuzdavanja koji su prethodne noći iznenada otišli – on jednostavno nije imao dovoljno moći da se suprotstavi tenziji koja je narastala tokom mjeseci nasilja, a posebno tokom prethodnog dana, kako bi osigurao podršku za njihovu brzu evakuaciju. Nije imao izbora nego da prestravljene žene i djecu pošalje pješice u Bjelaj.

Da bi stigli do tog sela, oni su prvo morali proći kroz veliku gomilu ustanika i seljaka. Neki su imali puške. Mnogi su imali sjekire, kose i improvizirane motke. Mnogi su bili pijani i sad su već gotovo svaku zgradu u Kulen-Vakufu zapalili nakon što su opljačkali grad. Neki su bili izuzetno pogođeni jer su sate proveli pokušavajući identificirati iskasapljene leševe svojih rođaka i komšija među netom ekshumiranima iz masovne grobnice blizu škole u gradu. Dosta njih je već počinilo ubistva tokom posljednja dvadeset i četiri sata. Hana Štrkljević i njeno troje djece, koji su bili među stotinama žena i djece koji su krenuli u Bjelaj, nije imala drugog izbora nego da pokuša proći pored te grupe:

> Baš kada smo krenuli, naišli smo na grupu od oko 200 ustanika i seljaka koji su bili naoružani raznim oružjem... puškama, sjekirama, kosama, grabljama, motkama. Vikali su i psovali nas. Bio je haos. Bilo je nemoguće bilo šta razabrati od te pucnjave, vike, psovki, premlaćivanja, plača djece i vriske žena. Nasmrt prestravljen narod potrčao je u svim pravcima. Ja sam pošla s grupom žena i djece prema Uni.
>
> Deset ustanika i seljaka potrčalo je za nama psujući nam ustašku majku i vičući da nas sve treba pobiti. Kad sam to čula, skočila sam u rijeku sa svoje troje djece. Isto je uradila i Zlata Kosović-Demirović sa svoje dvoje djece. Ne znam kako, ali Zlata se nekako uspjela spasiti i mene je uzela za ruku i povukla me na suho, dok se jedna moja djevojčica držala za granu u vodi. Kada smo se našli na obali rijeke, tek tada smo vidjeli da [ostale] naše djece nije bilo tu, odnosno moje drugo dvoje i njeno dvoje.
>
> Zlata je pomahnitala. Slomljene duše potrčala je i ponovo skočila u vodu. Isplivala je iz rijeke na nekoliko sekundi [prije nego što je potonula]. Stajala sam sa svojom kćerkom na istom mjestu, ne mičući se. Bila sam potpuno van sebe. Nisam znala šta da radim. Možda bih i ja uradila isto što i Zlata da me nisu ustanici i seljaci počeli ponovo ganjati.[60]

Prethodnu večer, dok su se stanovnici Kulen-Vakufa i njihove komšije iz obližnjih uništenih muslimanskih sela pripremali da krenu u Bihać, dječak Abas Mušeta sjetio se savjeta svoje nane. Ako ustanici sutradan napadnu, on treba skočiti u rijeku i otplivati kroz ledenu vodu do obližnje ade. Tamo će biti na sigurnom zato što je ona bila uvjerena da niko od komšija pravoslavaca ne zna plivati. Njen savjet je bio nerazuman sad kad se sve više ljudi utapalo jer su odlučili skočiti u rijeku.

Obale Une i dva mosta preko njene smaragdne vode brzo su se pretvorili u mjesto masovne pogibelji. Naoružani sjekirama, kosama i motkama, seljaci i

ustanici ganjali su žene i djecu posvuda po livadama blizu rijeke. Klali su i ubadali u stomak one koje bi uhvatili. Zarivali su im sjekire u vratove i leđa. Majke, poput Ajše Galijašević, padale su na tlo krvareći rasporenog vrata. Ponekad su bebe i mala djeca, koju su ustanici i seljaci u tom metežu zaboravili ubiti, polako puzali oko njihovih tijela koja su već bila ili beživotna ili će to uskoro postati.[61] Sve više očajnih žena, koje nisu imale kud, jurilo je s djecom prema Uni. Mnogo ih se skupilo na mostu iznad buka, gdje su se našle u zamci jer su se s obiju strana primicale grupe seljaka i ustanika. Luđački su se osvrtale lijevo pa desno pa opet lijevo u potrazi za spasom. A opet, jedini način da se sklone s mosta koji nije vodio prema razbjesnjeloj gomili bio je skočiti preko njegove ograde pravo u riječnu bujicu. Poput Hane Štrkljević i Zlate Kosović-Demirović, i one su se sad spremale da radije s djecom skoče u rijeku nego da padnu u ruke ljudi koji su ih naumili pobiti.[62] Majke su skupljale djecu i bacale ih preko ograde, a onda i one skakale u vodu. Niko nije znao plivati. Njihova tijela bi isplivala na površinu na par sekundi prije nego što bi ih ledena bujica ponovo povukla nazad i one nestajale bez traga.[63]

Druge žene su trčale do ivice rijeke, pa bi zastale i ostale tu ukočene, nesposobne da se natjeraju da bace djecu u vodu, a onda same skoče za njima.

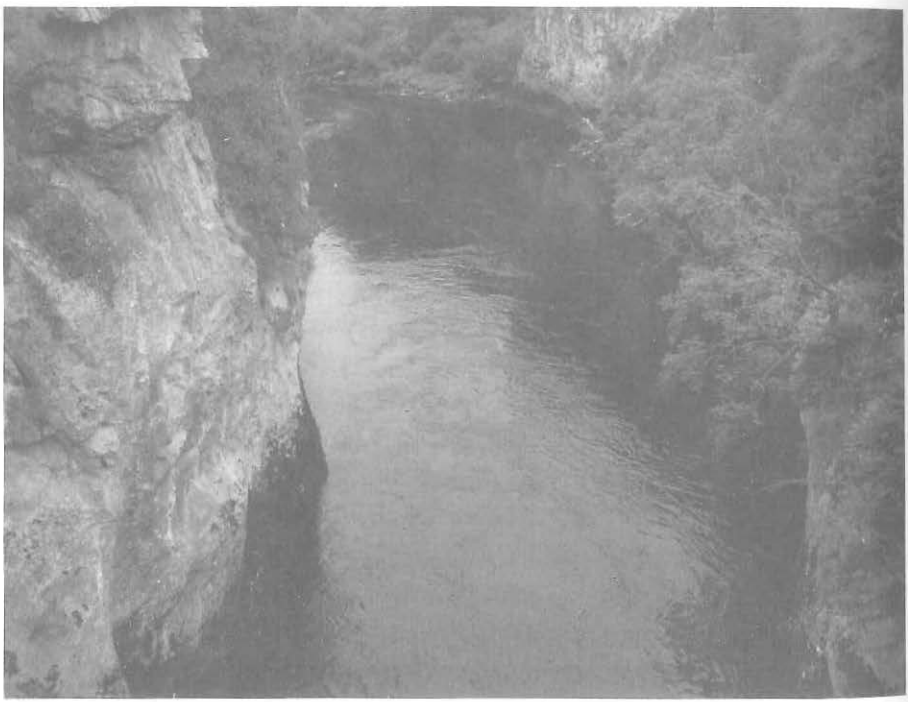

Fotografija 9. Pogled na Unu s mosta iznad buka s kojeg su žene bacale svoju djecu, a onda se i same radije bacale nego da ih ubiju ustanici i seljaci; većina ih se brzo utopila. Snimak autora.

Seljaci bi ih tu sustigli i gurali iz te zamrznute pozicije u vodu da se, kao i ostali, udave.[64] Neki od tih seljaka mlatili su svoje žrtve štapovima i motkama te kamenjem koje su nalazili blizu riječne obale.[65] Šačica mladića i dječaka, koji su nekako još uvijek ostali u gradu, počela je također skakati u rijeku. Neki su to uradili nakon što su se oslobodili ustanika i seljaka koji su ih pohvatali i pokušavali nasmrt prebiti. Poput žena i djece, i oni su se davili u ledenoj vodi rijeke.[66] Neke žene i djeca pokušali su se sakriti u kukuruzištima blizu rijeke, ali su ustanici i seljaci sistematski pretraživali stabljike te većinu otkrili i pobili. Dokazi sugeriraju da su se tokom tog lova dešavala i silovanja.[67] U tom ubilačkom ludilu kraj rijeke Une "pijani i bijesni ljudi su se divljački ponašali", po riječima Gojka Polovine.[68]

Mada je ovoliki nivo okrutnosti šokantan, trebali bismo se oduprijeti nagonu da ga doživljavamo kao neshvatljiv; umjesto toga, treba odgovoriti na izazov razumijevanja njegove unutarnje logike. Ovdje je na djelu bila moćna želja za osvetom, oslobođena poput bujice zahvaljujući jedinstvenom nizu faktora koje određuje situacija, a koji će taj nagon za osvetom pretvoriti u akte ekstremnog nasilja. Neuspjeh zagovornika obuzdavanja bio je tu od ključnog značaja. Previše njih je napustilo Kulen-Vakuf uvečer 6. septembra. Tako ih nije bilo dovoljno da zaustave lančanu reakciju događaja – ulazak u grad velikog broja ustanika i seljaka, njihovo pljačkanje i paljevinu, ispijanje alkohola i traumatičnu ekshumaciju – sve što je omogućilo tu eksploziju osvete. Kako sugerira Nico Frijda, tendencija je da osveta, ako se pokrene, bude neumjerena jer primarni cilj nije tek puko "poravnavanje računa" nanošenjem prethodno izazvane boli strani koja ju je izazvala; umjesto toga, uništenje onih koji su bol izazvali predstavlja učinkovitiji način da se suoči s tim bolom i s dubokim osjećajem bespomoćnosti koji su prethodno osjećali oni koji sad žele osvetu.[69]

Uznemirujuće ponašanje seljaka i ustanika koji su počinili ovo ubijanje "ima smisla" ako ga promatramo kao nešto što je blisko vezano za ispunjenje te želje. Osveta i osiguravanje da će se njome izazvati beskonačna patnja i konačno uništenje bili su zapravo zastrašujuće učinkovit način da se ponovo stekne osjećaj moći. U nekim svjedočenjima preživjelih i u drugim dokazima skoro se može spoznati žudnja za postizanjem tog cilja. Mujo Dervišević se prisjećao kako je čuo seljake koji su ganjali žene i djecu do obale Une kako iskazuju bijes što bi te žene mogle preživjeti nakon skoka u ledenu rijeku mada je bilo jasno da će se gotovo sigurno utopiti. Vikali su: "Ne dajte muslimankama da skaču, ne dajte da se spase!"[70] Jedno dijete koje je preživjelo to ubijanje vidjelo je kako ustanici gledaju ljude kako se bacaju u rijeku u pokušaju da okončaju svoje stradanje. "Ali četnici bi ih izvlačili i nastavljali ih juriti zato što, kako su

govorili, [muslimani] nisu platili dovoljnu cijenu."[71] Bećo Duračković je bio jedan od tih. Skočio je s mosta u Unu, ali oni koji su ga ganjali nisu bili spremni gledati ga kako plivajući bježi ili se davi. Pucali su i ranili ga, a onda ga izvukli iz vode. Umjesto da ga brzo još jednim metkom smaknu, okrenuli su puške i kundacima ga nasmrt pretukli, tako da su mu svakim udarcem lomili još po jednu kost.[72]

Ti iskazi sugeriraju da ubijanje nije bilo jedini cilj; prije će biti da je postojala silna želja među počiniocima da smrt njihovih žrtava bude što je moguće mučnija. To je bio način da se izravnaju računi ili da se "uzvrati istom mjerom". Ali to je također pomoglo da se postigne potpuno poništenje, što Frijda sugerira da je ključno za osvećivanje kad se radi o načinima koji počiniocima donose olakšanje. Taj smisao da se osjeti olakšanje time što se izazove krajnja bol kod onih koji se doživljavaju kao osobe koje su vama prethodno nanijele bol – koliko god uznemirujući bio – može se vidjeti čak i u dokaznoj građi. Đoko Jovanić se vratio u Kulen-Vakuf 7. septembra i bio je šokiran što su "mirne i čiste kuće oko kojih sam hodao dan ranije sad gorjele pred mojim očima". Ipak, još je šokantnije bilo ono što mu je rekao jedan od boraca koji je bio u gradu tokom prethodna dvadeset i četiri sata pokazujući grad u plamenu: "Sinoć smo ih potpuno uništili i to je bila velika radost."[73] S istim osjećajem zadovoljstva drugi će kasnije reći: "Sravnili smo Kulen-Vakuf sa zemljom."[74] Može biti iskušenje jednostavno tumačiti takve komentare kao dokaz nečovječnosti ustanika. Ali, uzme li se u obzir da uništenje može biti najučinkovitiji oblik osvete koja se poduzima kako bi se čovjek oslobodio vlastite boli, onda možda treba uzeti u obzir da su osjećanja olakšanja, zadovoljstva, čak "radosti" nakon što se to uništenje izvrši zapravo zastrašujuće razumljivi. Brojni komparativni dokazi iz cijelog niza slučajeva koji prevazilaze i vremenske i geografske granice sugeriraju postojanje sličnih osjećanja među počiniocima ekstremno surovih akata nasilja. Povezivanje slučajeva linča u Sjedinjenim Državama, masovnog ubijanja u Indoneziji i nemira u Kirgistanu i Indiji nudi dokaze o smijehu, čak manifestacijama radosti, koji se doimaju zapanjujuće slični komentarima nekih ustanika u Kulen-Vakufu. Da li su ta osjećanja u tim drugim slučajevima bila ukorijenjena u osjećaj olakšanja i sreće što su se osvetili, ostaje da se utvrdi. Ali ako se ispostavi da jeste tako, treba u obzir uzeti "logiku" koja stoji iza njih, jednako kao što se ona treba uzeti u obzir i kad se razmatra ustaničko nasilje u Kulen-Vakufu.[75]

Ubijanje u tom gradu i oko njega od večeri 6. septembra i tokom cijelog sljedećeg dana zaista liči na "tunel" što ga Randall Collins opisuje u svojoj studiji o nasilju. Kad uđu u njega nakon iznenadnog izbijanja napetosti, koja se prekida pobjedom nad žrtvama i njihovom potpunom bespomoćnošću, poči-

nioci iz tog tunela izlaze tek nakon što počine ogromno nasilje.[76] U Kulen-Vakufu ustanici i seljaci su iz svog tunela izišli tek nakon što su ubili sve koje su mogli uhvatiti, brišući u tom procesu, u tom pomahnitalom osvetničkom nasilju, cijele šire porodice s lica zemlje.[77] Kako je 7. septembra poslijepodnevno sunce počelo zalaziti za brda oko ove doline – približno dvadeset i četiri sata nakon što su se zarobljenici počeli vraćati u Kulen-Vakuf – rezultati ove osvete su postajali jasni. Izvori sugeriraju da je približno 1.400–1.500 žena i djece koji su dovedeni nazad nakon pokolja koji je počeo 6. septembra na cesti blizu izvora Milote, čak još 900 njih ubijeno u gradu i oko njega. Njihova tijela su ležala u kukuruzištima i na livadama blizu Une; mnoge druge je već odnijela njena ledena bujica.[78]

A šta je s onih 400–500 ljudi koji su još bili živi? Dok je ubijanje bjesnilo, nekoliko preostalih zagovornika obuzdavanja pokušavalo je spašavati živote. Ti su ustanici odjurili na livadu i fizički intervenirali pokušavajući zaustaviti druge u ubijanju žena i djece.[79] Neki koji su poduzeli tu akciju učinili su to zato što su svoj život dugovali nekim zarobljenicima i njihovim porodicama koje su ranije tog ljeta riskirale da bi ih spasile od ustaša. Jureći prema ustanicima i seljacima koji su zamahivali sjekirama i motkama prema svojim žrtvama, oni su zahtijevali da se na zarobljenike gleda kao na pojedince i spominjali njihovo ranije ponašanje. Jedan je dovikivao: "Čujte! Pustite ga. On je dobar čovjek – spasio me je!"[80]

U drugim slučajevima, svjedoci i njihova djeca su zapazili da su dugotrajne prijeratne veze navele neke ustanike, seljake i lokalne trgovce da spašavaju svoje komšije. Tokom haosa i ubijanja oni koji su to mogli odveli su žene i djecu na sigurno ili su im pokazivali kuda da bježe. Ilija Majstorović je bio seljak i sezonski radnik iz sela Bubanj koji je imao nekoliko bliskih prijatelja u Kulen-Vakufu. Lokalne ustaše ubile su mu majku, suprugu i dvoje djece tokom napada na njegovo selo 3. jula. Ipak, 7. septembra on je uletio u zapaljenu kuću da spasi dijete jednog svog prijatelja koje je ostalo u njoj.[81] Dušan Polovina iz Dobrosela, čija je porodica kumstvom bila povezana s porodicom Abasa Mušete, intervenirao je da spasi njega i nekoliko članova njegove porodice.[82]

I ovdje je također među onima koji su spašavali živote bilo pojedinaca koji su i sami bili spašeni tokom prethodnih mjeseci od onih čiji je život, ili životi članova njihovih porodica, sada bio u smrtnoj opasnosti.[83] Hana Štrkljević, koja je skočila u Unu sa Zlatom Kosović-Demirović i njenom djecom, bila je jedna od njih. Nakon što je isplivala iz vode sa samo jednim od svoje troje djece, pobješnjeli seljaci počeli su je ponovo ganjati:

> Bježeći drugi put od njih, nekako sam se uspjela dokopati ceste nakon što sam pretrčala kroz kukuruzište i onda krenula u pravcu Martin Broda. Kod kuće Šolića naišla sam na seljaka koji je počeo da me udara štapom po leđima. Da Milan Karanović iz Očijeva nije u tom trenutku stigao, taj bi me seljak sigurno ubio. On me je zaštitio i odveo u Martin Brod. Smjestio me je u kuću Marka Vladetića. Mada su ustaše ubile dva njegova sina, on i njegova kćer su se prema meni i mojoj kćeri odnosili kao da su nam otac i sestra.[84]

Kao jedan od najistaknutijih trgovaca u tom kraju, Vladetić je imao nekoliko starih prijatelja u Kulen-Vakufu. Izgleda da su mu oni pomogli dok su ga u augustu držali u gradskom zatvoru. Čini se da su oni pokušavali pomoći i njegovoj dvojici sinova, ali na koncu nisu uspjeli spriječiti njihovu smrt. Te ranije veze, i nedavne intervencije, gotovo izvjesno su doprinijele njegovoj odluci da zaštiti Hanu Štrkljević i njenu kćerku u ovom kritičnom trenutku. Što se tiče Milana Karanovića, izgleda da je on bio spreman na rizik takve intervencije iz osjećaja obaveze prema onome šta su drugi učinili da pomognu njemu i njegovoj porodici da pobjegnu od ustaša. Nakon što je Hana Štrkljević provela kratko vrijeme u kući Marka Vladetića, Karanović je lično nju i njenu kćerku odveo u selo Bjelaj. Njegova želja da uzvrati za pomoć koju je ranije primio izgleda da je samo rasla sa svakim novim spašavanjem: "Usput se on", Štrkljević se prisjećala, "raspitivao za porodicu Ibre Muranovića kako bi i njima mogao pomoći jer je Ibro spasio šest članova porodice Karanović."[85]

Putem ovih primjera vidimo kontraintuitivnu dinamiku u kojoj nasilje na nominalno etničkoj osnovi može, ustvari, aktima spašavanja proizvesti čvršće međuetničke veze. Mada talasi ubijanja mogu brzo stvoriti antagonističku kolektivnu kategorizaciju na etničkoj osnovi, oni također mogu proizvesti i njihovu suprotnost: talase međuetničkog spašavanja i osjećaja da je čovjekovo ponašanje – a ne etnicitet – ključno u razlikovanju neprijatelja od prijatelja. Ukratko, u multietničkim zajednicama nasilje može generirati dvostruki efekt. Pokolji mogu izazvati međuetničko osvetničko ubijanje i povećanu polarizaciju; ipak, međuetničko spašavanje prije i tokom takvog nasilja može dovesti do više slučajeva takvih spašavanja i veće solidarnosti. Percepcija etničkih granica može istovremeno i otvrdnuti i omekšati u takvim kontekstima.

Uveliko brojčano nadjačani od onih koji su bili spremni ubijati, mnogi zagovornici obuzdavanja čini se da su u tom metežu pronalazili jedni druge. Neki su se okupili oko žandarmerijske stanice, smještene odmah iza mosta nad bukom, gdje su žene bacale svoju djecu, a onda i same skakale u rijeku. S tog mjesta su nekako uspjeli sakupiti nekoliko stotina žena i djece. Smještena

na strmom brdu koje vodi pravo u rijeku, ta stanica je bila dostupna samo s ceste koja je prolazila ispred nje. Tu je bio Ilija Majstorović iz Bubnja, koji je već bio uletio u kuću u plamenu da spasi dijete svojih prijatelja u Kulen-Vakufu. Tu je bio i Uroš Ljiljak iz Buševića, čiji je komšija Muharem Dervišević iz Klise upozorio njegovo selo da slijedi ustaški napad u julu i time spasio mnoge živote. Ti ustanici uvodili su žene i djecu u zgradu, a one koji se nisu mogli tu smjestiti na malu čistinu tik kraj nje.[86] Posvuda su mogli vidjeti dim grada u plamenu. Mogli su čuti druge ustanike samo oko 150 metara dalje na mostu iznad buka kako psuju žene i djecu koji su tamo bili zarobljeni prije nego što su skakali ili bili bacani u smrt. Mogli su čuti vrisku žena i djece iz kukuruzišta koje su ustanici i seljaci ubijali nakon što bi ih našli kako se kriju u polju kukuruza.

Ali na ulazu u stanicu i pored ceste ti zagovornici obuzdavanja čuvali su stražu i nisu dozvoljavali da bilo ko od onih željnih osvete tuda prođe.[87] U par navrata bijesni ustanici i seljaci zahtijevali su da odmah odu kako bi mogli zapaliti vatru i pobiti sve koji su bili u njoj. Ustanici na ulazu su to odbili.[88] S obiju strana vikali su jedni na druge u napetom naduravanju. Kako se sjeća jedan svjedok, "oni koji su bili protiv osvete nazivani su izdajicama srpskog naroda".[89] Borci su repetirali oružje jedni na druge. Činilo se da će sukob izbiti svakog trena. Ipak, nijedna strana nije poduzela prvi korak i počela pucati, niti je fizički napala svoje protivnike.

Tako se nametanje uzdržavanja moglo postići a da se ne posegne za nasiljem među samim ustanicima. Ono što je bilo potrebno, međutim, bila je odlučnost da se bude tu, s oružjem na gotovs, i odbijanje da se povuče kad dođe do suočavanja s prijetnjama i verbalnim napadima. Pobješnjelo masovno ubijanje dešavalo se posvuda u radijusu od 200 metara od žandarmerijske stanice; ipak, unutar njenih zidova i u neposrednoj blizini zagovornici obuzdavanja uspjeli su spasiti nekoliko stotina života. Relativno mala grupa odlučnih boraca (možda desetak njih) bila je dovoljna da spriječi da ludilo ubijanja zahvati i te žene i djecu. Usred masakra koji je bio u punom zamahu bilo je prekasno za druge metode obuzdavanja koje su ustanici primjenjivali prethodnih sedmica – organizacijske aktivnosti, političko djelovanje kako bi se suprotstavilo dehumanizaciji i kolektivnoj kategorizaciji i sastanke s borcima te promjenu taktike. Spašavanje života u ovom trenutku bilo je moguće jedino tamo gdje je zagovornika obuzdavanja bilo u dovoljnom broju i posebno gdje su oni imali volju riskirati vlastiti život tako što će biti spremni primijeniti nasilje nad saborcima kako bi spriječili ili zaustavili ubijanje. Od 400–500 žena i djece koji su preživjeli ubijanje kraj Une ustanici i ostali koji su riskirali poduzimajući takve intervencije uspjeli su spasiti možda 250–300 njih.[90]

Fotografija 10. Ostaci žandarmerijske stanice u Kulen-Vakufu, gdje je mali broj ustanika zaštitio nekoliko stotina žena i djece od drugih ustanika koji su željeli da ih ubiju. Snimak autora.

Grupa od oko 80–130 ljudi nekako je uspjela sama pobjeći. Utekli su uz strmo brdo na istočnoj obali rijeke. Na manje od kilometar iznad grada su bili ostaci stare osmanske utvrde zvane Havala. Njena lokacija im je pružala nešto što je ličilo na zaklon, mada se s nje dobro vidio grad u kojem su se događali pokolji. Bez bilo kakve oružane zaštite, oni su se tu stisnuli u nadi da ih niko neće otkriti. Ujutro 8. septembra – blizu četrdeset i osam sati nakon što su pokušali pobjeći iz Kulen-Vakufa – grupa ustanika ih je našla. Borci su mirno rekli da će ih otpratiti do sela Bjelaj. Prestravljene žene i djeca su pristali. Fata Hodžić-Selimović je bila među zarobljenicima dok su koračali istim putem kojim su prošli u bijegu iz Kulen-Vakufa dva dana ranije ujutro 6. septembra:

> Vidjela sam mnogo mrtvih muškaraca, žena i djece [koji su bili ubijeni 6. septembra] dok smo prolazili kroz Prkose. Seljaci su ih skupili, vjerovatno da ih negdje ukopaju. U Ešanovića šumi skrenuli smo desno sa ceste. Kada smo se odmakli na oko dva kilometra od ceste u šumi, ustanici su nas zaustavili kod jedne jame. Izvadili su sjekire. Počeli su udarati njima po glavama [žene i djecu] i bacati njihova tijela u jamu. Djeca su vrištala tražeći pomoć iz sveg glasa. Žene su vrištale. Bilo je strašno!

> Jedna djevojka iz Kulen-Vakufa i ja smo bile među posljednjima [koje će napasti]. Zasjekli su nas iznad očiju oštricom sjekire, ali smo došle svijesti relativno brzo [nakon što su bačene u jamu]. Provela sam u toj jami tri dana, a onda sam se nekako uspjela izvući.[91]

Kada su zagovornici obuzdavanja bili odsutni, ubijanje je išlo brzo. Nije tu trebao veliki broj zagovornika eskalacije da bi se izazvao ogroman gubitak života, upravo kao što nije bio potreban ni veliki broj njihovih protivnika da bi se spasili životi, kako nam to pokazuje uspješna intervencija blizu žandarmerijske stanice. Ono što je bilo ključno u tim momentima kad je ljudski život visio o koncu, bilo je: prvo, prisustvo ili odsustvo jedne strane, i drugo, da li je osoba bila sposobna čvrsto se oduprijeti prijetnji kako bi ostvarila svoj cilj. U jami dva kilometra daleko od ceste, u gustoj šumi, do takve konfrontacije nije došlo. Dok su zagovornici obuzdavanja uspješno štitili nekoliko stotina žena i djece kraj stanice, oni nisu imali pojma da je ova druga grupa odvedena u smrt.

Brojka od oko 900 žena i djece koji su već bili pobijeni blizu Une narasla je na više od hiljadu ujutro 8. septembra. Njihovi leševi su dodani na 350–500 onih koji su ubijeni dva dana ranije na cesti, koje je Fata Hodžić-Selimović

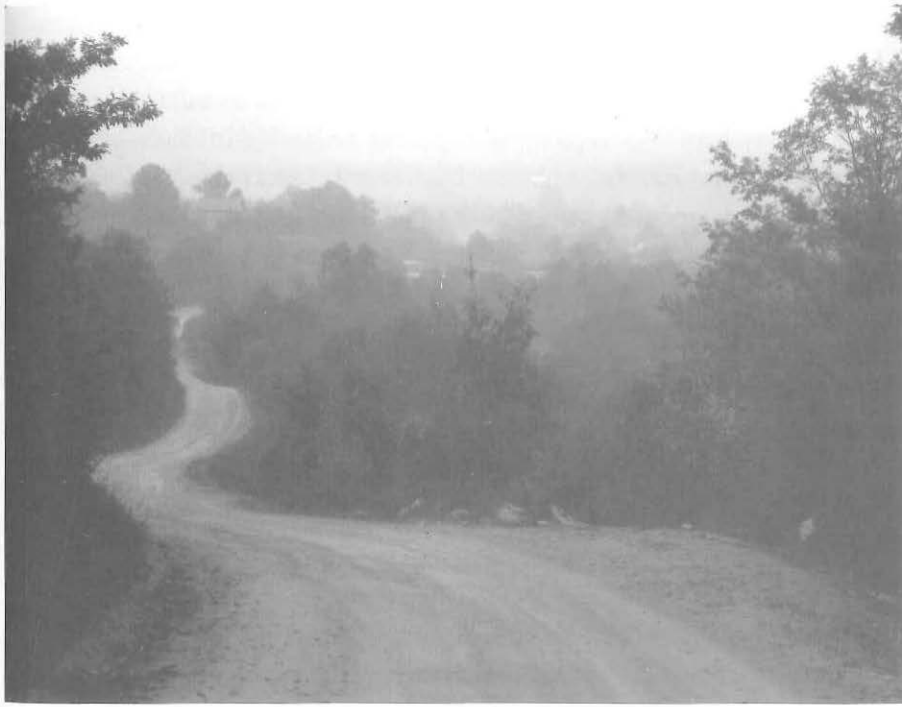

Fotografija 11. Cesta od Kulen-Vakufa ka Martin Brodu kojom su ustanici odveli oko 400–420 muškaraca i mladića, o čijoj sudbini će uskoro odlučiti. Snimak autora.

vidjela na svom putu do jame u Ešanovića šumi. Ukupan broj ubijenih je sada bio negdje između 1.500 i 1.600. A ustanici su tek trebali odlučiti šta da učine sa preko 400 muškaraca i mladića koje su odveli u Martin Brod, gdje su oni sada kao zarobljenici čekali na nekakvo suđenje na kojem će se odlučiti o njihovoj sudbini.

Osmog septembra ujutro čini se da su zagovornici eskalacije – vođeni željom za osvetom – odlučno prevladali pobivši mnogostruko više ljudi nego što su zagovornici obuzdavanja uspjeli da spase. Ipak, ako nam naša analiza nasilja tokom ljeta 1941. išta kazuje, to je da moramo uvijek nastojati objasniti vjerovatnost ubijanja – ili njegovog sprečavanja. Moćne želje za jednim ili drugim rezultatom mogu biti potreban uzrok da jedna strana prevlada, ali one se ne mogu razumjeti kao dovoljne. Mi smo već vidjeli dokaze u kojima niz drugih faktora omogućava da se životi spašavaju ili surovo okončaju unatoč snažnim nagonima za obuzdavanjem ili osvetom. Ako želimo objasniti zašto potencijal za nasilje ili za njegovo sprečavanje dovodi do ubijanja ili spašavanja, moramo se direktno pozabaviti pitanjem kako jedna strana – strana eskalacije ili strana obuzdavanja – uspijeva, zapravo, svladati otpor one druge u direktnoj konfrontaciji. Čineći to, možemo bolje shvatiti kako se želja pretvara – ili ne pretvara – u akciju. Istraživanje sudbine muškaraca i mladića koje su ustanici odveli u Martin Brod pruža nam priliku da istražimo ovo pitanje.

Ti muškarci i dječaci bili su među posljednjim koji su bili još uvijek živi iz one kolone koja je 6. septembra napustila Kulen-Vakuf. Sada, u ustaničkom uporištu Martin Brod, njih drže blizu seoske željezničke stanice. Nekoliko ustanika koji su čuvali zarobljenike odabrali su trojicu – Džafera Mušetu, Hamdiju Kulenovića-Bajbutovića i Hamdiju Kulenovića Čovku – da im pomognu da utvrde ko je među tim ljudima bio ustaša. Oni će odrediti da su ih jedanaestorica krivi, među njima i Džaferov otac – trgovac Mehmed Mušeta – koga su oni koji su preživjeli ustaška ubijanja vidjeli u julu kraj Boričevačke jame. Nekoliko ustanika je obznanilo kako te ljude treba osuditi na smrt. Negdje u to vrijeme komandant Petar Đilas, koji je dan ranije pomogao da se pokrenu pokolji u Kulen-Vakufu nakon što je naredio ekshumaciju, stigao je tu na konju. Na trenutak je on zurio u zarobljenike, a onda se okrenuo ustanicima koji su ih čuvali: "Sve ih treba pobiti!", viknuo je. "Niko ne smije ostati živ. Svi su oni ustaše!"[92]

Dvadesetčetverogodišnji lokalni komunist iz obližnjeg sela Veliko Očijevo Ranko Šipka smjesta je osudio Đilasovu naredbu i zahtijevao od ustanika da se na nju ne obaziru. Šipka je proveo izvjesno vrijeme tokom druge polovine 1930-ih u većim gradovima, poput Banje Luke i kasnije Zagreba, gdje je stu-

dirao, slično kao i njegov sunarodnjak Stojan Matić. Tamo se priključio komunističkom pokretu i postao član ilegalne partije 1937. To što je on smjesta i odlučno odbacio Đilasovo poticanje na masovno ubijanje izgleda da je iznenadilo grupu boraca; došlo je do zastoja.[93]

Marko Vladetić je ustao i prekinuo tišinu. Bio je najistaknutiji trgovac u selu. Nekoliko puta tokom prethodnih mjeseci bio je opljačkan kako od ustaša tako i od seljana pravoslavaca koji su se pretvarali da su ustaše kako bi iskoristili priliku da se obogate na njegov račun. Njegovu dvojicu sinova, Stevu i Dušana – koji su igrali fudbal u timu Mladost s prijateljima muslimanima iz Kulen-Vakufa prije 1941. – nedavno su u tamošnjem improviziranom zatvoru ubili Miroslav Matijević i njegova ustaška banda. Ubijen je bio i muž njegove kćeri. U Vladetićevoj kući, on je sa suprugom i snahom krio Hanu Štrkljević i njenu kćerku, koje su se prethodnog dana skoro utopile u Uni a onda jedva izbjegle da ih seljaci mještani pretuku na smrt. On je stao na jedan sanduk da ga svi mogu vidjeti i da ga mogu bolje čuti:

> Moja braćo! Crni je barjak na mojoj kući. Ona je tu ne samo zbog užasne smrti mojih sinova i zeta već i zbog smrti čovjeka kojeg smo svi voljeli: našeg [Stevan Pilipović] Maćuke [komandanta ustanika koji se ubio granatom na cesti ujutro 6. septembra radije nego da bude zarobljen].
>
> Dozvolite mi da vam kažem šta mi je jedina želja u ovom tužnom času. Pogledajte tamo one ljude vezanih ruku koji su dovedeni iz Kulen-Vakufa. Među njima su trojica mojih prijatelja. Zbog mene im poštedite život. Moj dug prema Maćuki i krv mojih ubijenih sinova me obavezuje da vam kažem da budete milosrdni.[94]

Međutim, prije nego što je mogao završiti rečenicu nastala je graja. Nekoliko boraca odbilo je njegov poziv da se spase životi ovih ljudi. Vladetić je bio poznat zbog bliskog prijateljstva s nekoliko trgovaca i drugih iz Kulen-Vakufa prije 1941.[95] Neki od njih su sada bili zarobljenici u Martin Brodu. Vjerovatno je da su trojica na koje je on pokazao prstom nedavno pomogla Vladetiću, koji je bio u istom zatvoru u kojem i njegovi sinovi u Kulen-Vakufu. Vladetić je to potvrdio kada je odvratio onima koji su ga napadali: "Slušajte me! Onaj čovjek tamo, Ibrahim Šiljević. Pustite ga... on je čestit čovjek. On me je spasio."[96]

Ali mnoštvo bijesnih povika iz gomile brzo je prigušilo njegov glas. Sve više boraca pridruživalo im se, odbacivši Vladetićev apel, kao i apel Šipke da se selektivno pristupi rješavanju pitanja zarobljenika. Svjedoci se prisjećaju da su čuli glas i jedne od Vladetićevih kćeri. Ustaše u Kulen-Vakufu ubile su njenog muža i dvojicu braće – Stevu i Dušana. "Tata, ne traži milost ni za koga!", vi-

knula je ona. "Gdje su tvoji [sinovi] Stevo i Dušan?"[97] Njeno uvjeravanje kako nedavno ustaško ubistvo njene dvojice braće znači da ne treba osloboditi nijednog muškarca i mladića bilo je slično onome što je Đilas upravo bio obznanio sa svog konja. Nije trebalo pobiti samo "ustaše"; svi zarobljenici treba da umru jer su svi oni ustvari "ustaše".

Šačica drugih je, međutim, odobrila da se poštedi život barem nekih zarobljenika. Možda ohrabren tim skromnim izrazom podrške, Vladetić je zajedno sa svojom ženom i snahom pokušao neke zarobljenike odvesti u sigurnost svoje kuće.[98] Ali njihovi protivnici nisu mirno stajali i gledali. Za razliku od okršaja u Kulen-Vakufu kod žandarmerijske stanice, ovi zagovornici eskalacije sada su poduzeli korake i napali zagovornike obuzdavanja. Kad su proradile šake i kundaci, među ustanicima je izbila tuča. Svjedoci pamte da su se, nakon što su bili napadnuti, Vladetić i njegova porodica, zajedno s grupicom onih koji su ih podržavali, brzo povukli. Pobjegli su u svoju kuću da se zaštite od većine ostalih ustanika, koji sada nisu htjeli pobiti samo zarobljenike, već i njih.[99]

Ovdje je došlo do direktnog sukoba između zagovornika obuzdavanja i zagovornika eskalacije. Zašto Šipka i Vladetić, kao i drugi koji su dijelili njihovu želju da spase barem neke zarobljenike, nisu uspjeli u svom pokušaju da interveniraju? Možemo pasti u iskušenje da zaključimo da je motiv osvete bio tako jak u Martin Brodu da je osvetničko ubijanje jednostavno bilo nemoguće izbjeći. Ipak, dokazi iz drugih slučajeva iz tog kraja sugeriraju da se masovno ubijanje još uvijek moglo spriječiti, čak i u posljednjem trenutku. Na koncu, u augustu su komandanti uspjeli zaustaviti veliku gomilu koja je maršírala prema Bosanskoj Dubici, kao i one koji su željeli paliti i ubijati kad su ušli u selo Rašinovac. A upravo prethodnog dana borci su uspjeli zadržati grupu onih koji su željeli osvetu kod žandarmerijske stanice u napetim okolnostima, dok se svuda okolo dešavalo ubijanje i paljenje. Dakle, zašto su riječi komandanta ustanika Pere Đilasa – "Oni su svi ustaše i sve ih treba pobiti!" – naišle na jači odjek kod većine ustanika nego apeli Vladetića i Šipke da se razlikuju prijatelji od neprijatelja i krivi od onih koji nisu krivi?

Istraživanja socijalnih psihologa, kao što je rad Stanleyja Milgrama, sugeriraju da kad više ličnosti od autoriteta ljudima izdaju kontradiktorne komande tendencija je da se daljnja akcija paralizira jer ne postoji jasno definiran autoritet. I stoga je čovjeku poslije toga teško odrediti šta da poduzme.[100] Ipak, to se nije desilo u Martin Brodu. Iz dokaza se jasno vidi da je većina ustanika bila daleko od toga da bude paralizirana nakon što je čula dijametralno suprotne naredbe. Oni su ušutkali Šipku i nadvladali one koji su odobravali Vladetićev apel, i činilo se da su bili spremni provesti Đilasovu naredbu da se pobiju svi

zarobljenici. Dakle, bili su u stanju odlučiti koja je komanda, po njima, legitimna.

Ovdje je ključno pitanje šta predstavlja legitimni autoritet. Također je ključna i naša potreba da potražimo objašnjenje ne samo na osnovu psiholoških nego i – naročito – iz historijskih faktora.[101] Mada često može biti tačno da u eksperimentalnom okruženju kontradiktorne komande mogu potaknuti manje vjerovatne, mora se imati na umu historijski kontekst u kojem subjekti u nerežiranim situacijama tumače nekompatibilne naredbe. U Martin Brodu mnogi ustanici nisu mogli lako doživjeti zarobljenike kao pojedince čiju je krivicu trebalo odrediti pojedinačno; umjesto toga, oni su im djelovali više kao neizdiferencirana masa "ustaša" koje su im pobile članove porodica i zajednica te uništile i popljačkale njihovu imovinu. Taj način razmišljanja bio je rezultat prethodnih mjeseci nasilja i načina na koji je to ubijanje proizvelo obrazac antagonističke kolektivne kategorizacije. Mada je nama možda čudno, to se može promatrati kao potpuno logičan odgovor na kontekste u kojima je tokom prethodnih sedmica nasilje na etničkoj osnovi – uz seriju osvetničkog ubijanja – postalo ključni dio svakodnevnog života. To nije stalni mentalni obrazac, već je prije bilo generirano aktima masovnog nasilja, te stoga i historijski uslovljeno.

Vladetić se pokušao suprotstaviti tom mentalitetu koji je određivala situacija sugerirajući da je među zarobljenicima nekoliko njegovih prijatelja; za njega oni nisu bili masa neprijatelja, već pojedinci, od kojih su neki bili nevini. Ali njegov pokušaj da zaustavi proces dehumanizacije uveliko je naišao na gluhe uši. Zašto? Ovdje treba imati na umu da se incident u Martin Brodu desio nakon prethodnih četrdeset i osam sati neprestanog masovnog ubijanja. Za mnoge ustanike više nije bilo nikakve psihološke barijere kada se radi o masovnom nasilju. Zaista, gotovo je izvjesno da su među tim ustanicima u selu bili ljudi koji su već počinili višestruka ubistva tokom prethodna dva dana. Ta ubistva su generalno bila intimna, počinjena licem u lice: žrtve su strijeljane iz blizine, u glavu, a onda bacane u okomite jame; zaklane su ili su im glave odsječene; žene i djecu su hvatali dok su vrištali i plakali i bacali ih da se utope u Uni; ljudi su žestoko prebijani motkama, kamenjem i kundacima. Postojala je već mala distanca – psihološka, a posebno fizička – između počinioca i žrtve. Uvjeriti te ustanike da počine više nasilja bilo je psihološki znatno lakše nego što bi to bio slučaj da mnogi od njih nisu već počinili intimne akte nasilja tokom prethodna dva dana. I obratno, mora se shvatiti da je uvjeriti ih u tom trenutku da naprasno prihvate selektivan, ograničen pristup nasilju nakon dva dana sumanutog vlastoručnog ubijanja, bio mnogo teži zadatak – možda gotovo nemoguć – nego što je to bilo u mnogim drugim slučajevima u tom kraju u kojima su zagovornici obuzdavanja u tome uspijevali.[102]

Poučni su raniji slučajevi uspješnog obuzdavanja – Bosanska Dubica i Rašinovac. Jednako se ključnim čini da ako se djeluje silom da se zaustave dvostruki procesi antagonističke kolektivne kategorizacije i dehumanizacije to je suštinski bitno za uspješno provođenje obuzdavanja, a onda to treba činiti *prije* nego što počne intimno masovno ubijanje, i prije nego što počinioci "uđu u tunel". Ovo nije bilo moguće u Martin Brodu, te su stoga zagovornici obuzdavanja bili u oslabljenoj poziciji. Poput boraca koji su prethodnog dana kod žandarmerijske stanice uspješno zaustavili one željne osvete, njihova jedina preostala opcija je nosila sa sobom i najveći rizik: zaprijetiti svojim protivnicima smrću, i biti u stanju takvu prijetnju izvršiti. Ali u Martin Brodu oni nisu bili ni dovoljno brojni ni sposobni krenuti tim putem; zagovornici eskalacije, koji su bili brojniji, fizički su ih napali prvi zbog toga što su predlagali obuzdavanje, i oni su pobjegli.

Tokom prethodnih pet sedmica ustanka redovno su izbijali sporovi između ustanika i njihovih vođa, što su analitičari u vojsci NDH počeli bilježiti u svojim vojnim izvještajima.[103] Kao rezultat, mnogi borci su se navikli da djeluju u kontekstu u kojem je autoritet često bivao nejasan, mogao redovno bivati upitnim, i u određenim situacijama mogao biti i srušen. Trebamo se samo sjetiti brojnih slučajeva u kojima su borci za koje se pretpostavljalo da su pod komandom lokalnih komunista Gojka Polovine i Đoke Jovanića uspješno odbili njihove naredbe. Tokom napada na Boričevac, mjesec dana ranije, Polovina je zahtijevao da borci prestanu paliti kuće. Njihov odgovor je bio da su položili oružje na zemlju ispred njega i izazvali ga da ga uzme i puca u njih, što on nije učinio; i oni su nastavili paliti. Samo dva dana ranije, 6. septembra, jedan borac je izvadio pušku, otkočio je i pritisnuo cijev na Jovanićeva prsa, a onda ignorirao njegovu naredbu da ide iz Kulen-Vakufa. Za autoritet se, dakle, i dalje trebalo boriti. Bili su ga u stanju prigrabiti oni koji su bili spremni da se drže svog stava i zaprijete nasiljem protiv drugih boraca. Ovaj faktor je osigurao da mnogi ustanici nisu bili nimalo paralizirani u trenutku kad bi im se izdavale kontradiktorne naredbe i da su bili sposobni izabrati poziciju koja je odražavala njihova vlastita osjećanja, pogotovo želju za osvetom.

Tako su događaji tokom prethodnih sedmica i dana u velikoj mjeri odredili da u tom posebnom momentu mnogi ustanici Đilasovu naredbu – "Sve ih treba pobiti" – dožive kao legitimnu. To je bilo zbog toga što je ionako klimavi autoritet zagovornika obuzdavanja bio kompromitiran njihovim neuspjehom da spriječe većinu ubijanja prethodna dva dana, što se desilo u velikoj mjeri zbog odsustva mnogih od tih komandanata iz Kulen-Vakufa i njihove blizine u ključnim momentima. Time što nisu bili prisutni oni nisu mogli ni pokušati spriječiti dehumanizaciju ili fizičkom silom obuzdati one koji su željeli osvetu.

Ta ozbiljna erozija njihovog autoriteta bila je najočitija u činjenici da su nekolicinu njih, poput Ranka Šipke, njihovi *vlastiti* borci u Martin Brodu skoro ubili samo zato što je predložio selektivnu primjenu nasilja i obuzdavanje.

Kako pokazuju dokazi o onome što se desilo u ljeto 1941. u tom kraju ključni pojedinci – koji se ne razlikuju od Šipke i Vladetića – mogli su još uvijek te ekstremno napete situacije usmjeriti u pravcu obuzdavanja. Međutim, ustanici nisu bili poput objekata Milgramovih eksperimenata koji nisu mogli procijeniti ko ima autoritet i, što je još važnije, koji nisu imali nikakav antagonistički historijski odnos prema onima kojima su sada bili u stanju nauditi. Mnoge ustanike su njihova traumatična iskustva tokom ljeta 1941. predodredila da budu prijemčivi za naredbu da ubijaju. Da Đilas nije pozvao na masovno pogubljenje zarobljenika i da su Šipka i Vladetić imali veću podršku, posebno oružanu podršku, rezultat je mogao biti drugačiji. Ipak, neki sukob bi još uvijek bio vjerovatan. Ali s obzirom na ekstremno nasilje tokom prethodna dva dana i neuspjeh zagovornika obuzdavanja da ga ranije suzbiju, šanse su već bile veoma usmjerene protiv intervencije i spašavanja u Martin Brodu. Ukratko, ova analiza neuspjelog pokušaja obuzdavanja pomaže nam da shvatimo ključnu dinamiku koja potiče ovu završnu fazu eskalacije: kad se oslobodi sumanuto ubijanje, a zagovornici obuzdavanja izgube legitimitet i sposobnost da primijene silu, tendencija je da nasilje eskalira sve dok i posljednja žrtva ne bude ubijena.

Ovo razmatranje sukoba na mikronivou, u Martin Brodu, sugerira da trebamo biti svjesniji u analizi puta ka nasilju – i pokušaja njegovog sprečavanja – uz dovoljan nivo svijesti o neizvjesnosti. Kao što smo stalno iznova mogli vidjeti, silna želja za ubijanjem može svakako stvoriti kontekst koji uveliko vodi ka ubijanju. Ali oslanjanje na tu želju kao na primarni faktor za objašnjenje neće nas odvesti daleko kad se suočimo sa situacijama u kojima zagovornici nasilja ponekad uspiju, a ponekad ne uspiju, a ipak se i to dešava i geografski i vremenski blizu jedno drugom. To sugerira da put ka ubijanju nije tako jasan kao što bismo mogli pomisliti, čak i kada razmatramo kontekste poput kulenvakufskog u kojem su zagovornici eskalacije bili brojni, a njihova želja da počine nasilje nam djeluje nesavladivom. Ne smiju nas zaslijepiti šokantne brojke mrtvih i strašne nasilne metode dok pokušavamo objasniti kako dolazi do takvog nasilja, što bi navodilo na zaključak da je jaka želja za ubijanjem dovoljan uzrok masovnog nasilja. Umjesto toga, treba odgovoriti na izazov razlaganja nasilja na njegove razne komponente, a onda zumirati svoj analitički objektiv što je više moguće kako bismo ustanovili kako i zašto zagovornici ubijanja ili obuzdavanja u ključnim momentima uspijevaju ili ne uspijevaju.

Ono što se ispostavi kad se na taj način promatra ovih četrdeset i osam sati jest zapanjujući nivo neizvjesnosti, a ne puki linearni put ka masovnom

ubijanju. Niz događaja je na kritičan način oslabio zagovornike obuzdavanja, a osnažio one koji su bili za eskalaciju, što je pomjerilo tas na vagi prema nasilju. Ali potencijal za mnogo manje nasilni rezultat bio je cijelo vrijeme prisutan, i u određenim momentima čak postajao realan, kao što je to bilo ispred žandarmerijske stanice i u slučaju drugih manjih individualnih intervencija. Neki lokalni borci su bili svjesni da je bio moguć i drugačiji ishod. Kao što je jedan od njih rekao, razmišljajući o smrti Stevana Pilipovića Maćuke, ključnog zagovornika obuzdavanja, koji je izvukao osigurač iz granate na cesti prilikom vatrenog okršaja 6. septembra ujutro i prislonio granatu na svoja prsa radije nego da ga zarobe ustaše: "To je bio nenadoknadiv gubitak za ustanak, što je bilo posebno vidljivo nakon njegove smrti. Da je on ostao živ, možda se ne bi desili ni onaj odnos prema muslimanskom življu ni greške koje smo prema njima počinili nakon zauzimanja Kulen-Vakufa."[104]

Da ovaj ključni komandant nije bio poginuo tog jutra ili da drugi poput njega i njihovi najpouzdaniji borci nisu iznenada napustili Kulen-Vakuf kasno popodne i uvečer toga dana, da je Đoko Jovanić imao više informacija o Petru Đilasu i da je odlučio da ne zaduži njega da rukovodi stražarima u Kulen-Vakufu, da su ustanici i seljaci bili spriječeni da uđu u grad, da nisu našli alkohol u mnogim kafanama te da je izbjegnuta traumatična ekshumacija – sasvim je moguće da bi priča o Kulen-Vakufu bila ispričana uz priču o Bosanskoj Dubici: kao priča u kojoj su zagovornici obuzdavanja bili suočeni s krupnim izazovom da zaustave zagovornike eskalacije i u kojoj su ih uspjeli nadvladati. Zapanjujuća eskalacija nasilja u Kulen-Vakufu i okolini tokom 6–8. septembra nije bila izazvana tek pukom željom za osvetom. Zapravo je zavisila od neuspjeha zagovornika obuzdavanja. Samo detaljnom analizom njihovih grešaka, neočekivanih problema, manjka informacija i strukturalnih slabosti možemo objasniti zašto je bujica ubijanja nastavljena tokom ta dva dana. To je korist od analize u kojoj se pažljivo rekonstruira ono što se desilo tokom tih četrdeset i osam sati, odnosno kad se jasno prikaže koliko su eskalacija nasilja i njeno obuzdavanje međusobno veoma ovisni. Mi bolje razumijemo uspjeh jednih ili drugih tako što analiziramo kako su se zagovornici jednog ili drugog pristupa direktno suočili, kako su porazili svoje protivnike te šta je dovlelo do toga da gubitnici izgube.

U Martin Brodu, kada su bili ušutkani protivnici ubijanja zarobljenika, grupa ustanika je žicom zavezala ruke na leđima 400–420 odraslih muškaraca i dječaka. Potom su ih nastavili provoditi u malim grupama do brda na zapadu, prema mjestu koje su samo mještani seljaci poznavali: Golubnjači.[105] Usput su ustanici tražili da im zarobljenici pjevaju srpske pjesme. Rečeno im je da stalno

iznova uzvikuju "Živio kralj Petar!" u slavu kralja nedavno raspale Kraljevine Jugoslavije, čiji su rođendan, nakon ubistva njegovog oca kralja Aleksandra 1934. godine, stanovnici tog kraja zajedno slavili svakog 6. septembra. Ti uzvici i pjesma odjekivali su dolinom dok su se grupe penjale uskim seoskim putem na litici, prolazeći kraj šljivika.[106] Oko tri kilometra od Martin Broda, tamo gdje cesta oštro zavija ulijevo prema selu Miljuši, na zaravni s livadama, ustanici su svoje zarobljenike usmjerili da skrenu desno s ceste. Prošli su kroz jedna šljivik i koračali oko trideset i pet metara niz travnati proplanak ka podnožju koje je vodilo ka ivici šume. Odmah iza prvih stabala bio je otvor duboke vertikalne jame. Kamen bačen u nju udarao bi u zidove, odskakivao s jedne na drugu stranu, a onda bi, nakon nekoliko sekundi, udario o dno, što znači da je jama bila znatno duboka.

Seljani su vjerovali da u toj jami žive vještice, vampiri i đavoli. Govorili su da se tu oko ulaza često mogu vidjeti golubovi – po njima je jama i nazvana – koji su ustvari anđeli koje je Bog poslao da spriječe zle duhove koji su se nalazili u jami da izađu i napadnu seljane. Kako je odrastao u susjednom Dobroselu, Gojko Polovina se prisjećao: "Kao djeca, za svaki nestašluk smo strahovali zbog riječi: 'Ako ne budeš dobar, bacit ćemo te u Golubnjaču.'"[107] Jednom je on svoga djeda pitao da li su tačne priče o zlim duhovima. Odgovor koji je dobio pomoći će nam da bolje shvatimo zašto su lokalni ustanici odabrali da na to mjesto odvedu zarobljenike: "Kakvi đavoli i kakve vještice?", odgovorio je njegov djed. "U Golubnjači leže kosti ustanika ubijenih bez suđenja i mimo zakona. Bačeni su u tu jamu tako da niko ne sazna gdje im je grob."[108] Skoro svi borci koji su vodili zarobljenike prema toj jami bili su mještani sela Martin Brod, Veliki i Mali Cvjetnić, Veliko i Malo Očijevo, Begluk, Doljani i Brotnja.[109] Vjerovatno je da su i oni, poput Gojka Polovine, rasli slušajući slične priče o tome za šta je Golubnjača stvarno služila. Ovo mistično mjesto anđela, vještica i golubova sada je korisno poslužilo mještanima koji su porazili zagovornike obuzdavanja i koji su sada bili odlučni da se osvete. Jama im je bilo idealno mjesto za uništenje neprijatelja – njihovih života i leševa, te time i svakog sjećanja na njih.

U grupi zarobljenika koji su išli prema jami bio je i Mujo Dervišević iz sela Klisa, otac šestero djece:

> Vodili su nas u grupama od oko šesnaest do dvadeset. Sedam do osam grupa je otišlo prije mene. Niko od nas nije znao kuda idemo. Kada je došao red na moju grupu i kada smo stigli do Golubnjače, tek tada smo shvatili šta se dešava. Ljude su ubijali sjekirama, mesarskim noževima, kratkim kosama, a onda ih bacali polužive u jamu. Oko pet-šest ljudi je obavljalo ubijanje, dok je desetak držalo stražu.[110]

Došao sam do ivice jame. Jedan od njih me je pitao imam li išta kod sebe. "Jebem ti mater tursku!", rekao mi je [kada je vidio da nemam ništa], "već su ti sve uzeli!"[111] Kada je došao na mene red da me ubiju, uspio sam osloboditi ruke iz žice i onda potrčao iz sve snage.[112] Jedan od njih, čiji glas mi je bio poznat, vikao je: "Mujo bježi, mater mu jebem!" I onda su zapucali na mene. Jurili su me uz strminu, ali tada sam se već našao u gustoj šumi. Čuo sam ih kako govore: "Ranjen je, vratimo se, brzo će on umrijeti."[113]

Sa te tačke, negdje oko stotinjak metara od Golubnjače, gledao sam kako nastavljaju dovoditi ljude, ubijati ih i bacati u jamu. Jasno i glasno sam čuo njihove krike. To je trajalo jedno sat i po nakon mog bijega. Nakon što je posljednja grupa ubijena, čuo sam kako neki od ubica glasno govori: "Idemo, obavili smo posao!" Onda su pjevajući krenuli ka Martin Brodu.[114]

Od oko 400 do 420 muškaraca i dječaka koje su ustanici vodili iz Kulen-Vakufa u Martin Brod Mujo Dervišević je jedini izbjegao sudbini. Ako se bilo ko našao u kući ili u polju u selu Miljuši, nekoliko stotina metara daleko od jame, vjerovatno je čuo krike onih koje su ubijali. Nakon što je propješačio kroz šumu nekoliko kilometara, Derviševića je zarobila grupa ustanika. Vratili su ga komandantu Đuri Rašeti, koji ga je poslao u pratnji nekoliko stražara u svoje sjedište u Drvar. Tamo je zatekao nekoliko komunistički orijentiranih boraca. Oni su ga preklinjali da im se pridruži i zajedno s njima bori. Pošto je upravo svjedočio masovnom ubijanju stotina svojih komšija, njemu je jedino bilo važno da zna jesu li mu još uvijek živi supruga i šestero djece. Prvo treba njih potražiti, rekao je borcima. Prije nego što je krenuo, jedan mu je domahnuo da mu priđe bliže: "Ne idi u [Kulen] Vakuf", rekao je. "Tamo je sve do temelja spaljeno. Ni mačka nije ostala živa."[115]

Na koncu, od približno 5.600 ljudi koji su napustili Kulen-Vakuf ujutro 6. septembra 1941. u Bihać je stiglo njih 3.124, prema tamošnjim NDH vlastima, koje su precizno prebrojale izbjeglice po selu, spolu i starosnoj dobi. Čini se da je među njima bilo mnogo – ako ne i većina – lokalnih ustaša, čije su nasilje i pljačka pokrenuli uzastopne talase masovnog ubijanja u tom kraju.[116] Od preživjelih približno 2.500 ljudi, izgleda da su zagovornici obuzdavanja uspjeli spasiti čak 400–500 života.[117] Prema izvorima ustanika, ali i NDH, preostalih oko 2.000 ljudi, od kojih su većina bili žene i djeca, nestalo je tokom četrdeset i osam sati od jutra 6. septembra i tokom 8. septembra 1941. Njihova tijela su ležala izrešetana mecima uz cestu, poklana pa razbacana po livadi, udavljena u

Fotografija 12. Nagorjeli ostaci Kulen-Vakufa nakon što su ga ustanici i lokalni seljaci spalili 6–8. septembra 1941, na fotografiji vojnih snaga NDH u oktobru 1941. Komadi drveta u donjem lijevom uglu fotografije su ostaci mosta na Uni. Fotografija dobijena od Vojnog arhiva, Beograd.

ledenoj, smaragnozelenoj Uni koja ih je odnijela dalje, ili nabacana na gomilu u dubokim i mračnim okomitim jamama.[118] Ti pokolji, u kojima je oduzet život oko 35 posto ljudi koji su 6. septembra pokušali pobjeći iz Kulen-Vakufa, naprasno su zaustavili bujicu kolektivne etničke kategorizacije i lokalnih ubijanja iz osvete na toj osnovi. U jednom konačnom, konvulzivnom talasu masovnog ubijanja i raseljavanja stanovništva, koji je bio vrhunac tih procesa nasilne antagonističke kategorizacije, nestala je iznenada cijela jedna strana u sukobu što je izbio u tom kraju.

Ako se vratimo korak unazad, možemo vidjeti da je gruba procjena ukupnog broja ubijenih u kulenvakufskom kraju od uspostave NDH u aprilu 1941. do pokolja počinjenih 6–8. septembra oko 3.300, što uključuje žrtve ustaša i ustanika, kao i drugih. Ta brojka predstavlja nešto više od 20 posto od ukupno 16.000, što je procjena broja stanovnika tog kraja 1941. godine. U samo pet mjeseci dvoje na svakih deset ljudi izgubilo je život. Tolika stopa smrtnosti zaslužuje našu pažnju zato što, izuzme li se nivo uništenja evropskih Jevreja i Roma u holokaustu, spada među najveće ljudske gubitke koje je neka lokalna zajednica pretrpjela tokom Drugog svjetskog rata, pogotovo u zajednicama gdje ljudi izvana nisu bili odgovorni za ubijanja.

Ima, ipak, još jedan razlog što našu pažnju privlači tako visoka stopa smrtnosti u jednom u velikoj mjeri nepoznatom dijelu Evrope. Taj razlog se tiče

naših metodoloških izbora u istraživanju masovnog nasilja, kao i načina na koji biramo da ispričamo njegovu povijest. Nema dokaza koji bi sugerirali da je bilo koji strani vojnik počinio jedno jedino od tih ubistava; bila je to lokalna stvar, pri čemu je mnogo počinilaca prethodno poznavalo svoje žrtve. Ljudi koji su bili zahvaćeni tom eksplozijom lokalno izvršenog masovnog nasilja bili su, jednom riječju, "susjedi", da se poslužimo naslovom studije Jana Grossa o uništenju jevrejske zajednice u mjestu Jedwabne, u Poljskoj.[119] Ti nalazi treba da nas navedu da zastanemo na trenutak kad god studije rađene na makronivou o masovnom nasilju tokom Drugom svjetskog rata, kao što je knjiga *Krvave zemlje* ("Bloodlands") Timothyja Snydera, privuku tako veliku pažnju nauke i javnosti općenito.[120] Nesporno je – ako ne i očito – da ideologije, politike i planovi ključnih lidera poput Hitlera, Staljina i, u našem slučaju, Pavelića zaslužuju ozbiljnu pažnju i analizu pri svakom pokušaju da se objasni tako visok nivo nasilja. Ali u zajednicama gdje vidimo isključivo lokalno učešće i umiješanost u masovno ubijanje, kao što je kulenvakufski kraj, ne možemo rekonstruirati i analizirati tu povijest a da ne posvetimo znatnu pažnju djelovanju lokalnih aktera – aktima onih koji su živjeli i ubijali i umirali u tim zajednicama. Često je dimenzija koja najviše zbunjuje u tim dijelovima svijeta, koje bi neki možda htjeli nazvati "krvavim zemljama", manje mahinacija vođa koji sjede negdje daleko a više ogromno razaranje koje mještani izvrše jedni nad drugima i nad samima sobom.[121] Ideologije, planovi i politike ključnih lidera mogu, i obično to čine, odlučujuće oblikovati motive za vršenje nasilja; možemo se, ipak, samo ponadati da ćemo objasniti te njihove naizgled neizrecive akte time što ćemo se suočiti s izazovom pažljivog pripovijedanja povijesti koju su oni stvorili.

U danima koji su uslijedili nakon ubijanja 6–8. septembra komunistički orijentirani komandanti tog kraja uputili su niz pitanja lokalnim komandantima, zahtijevajući objašnjenja i "detaljan izvještaj o tome koje su jedinice učestvovale u borbi, krale i palile".[122] Čini se da je Gojko Polovina bio autor najmanje jednog takvog izvještaja. On je zabilježio da je ulazak ustanika u Kulen-Vakuf sa sobom donio "užasan haos i mnoge nevine žrtve".[123] Drugi su govorili o masovnoj pljački, otvoreno poredeći nasilno ponašanje ustanika s ustaškim, te upozoravali da će doći do još veće štete ako se ne poduzme akcija kako bi se promijenio tok događaja:

> Nakon zauzimanja i oslobađanja Kulen-Vakufa, Orašca i Ćukova počela je nemilosrdna pljačka i paljevina, nažalost, od onih među našim gerilcima koji nisu imali [političke] svijesti. Njihovo ponašanje je prevazišlo čak i ponašanje ustaških bandi. Pljačka naše vlastite imovine, uključuju-

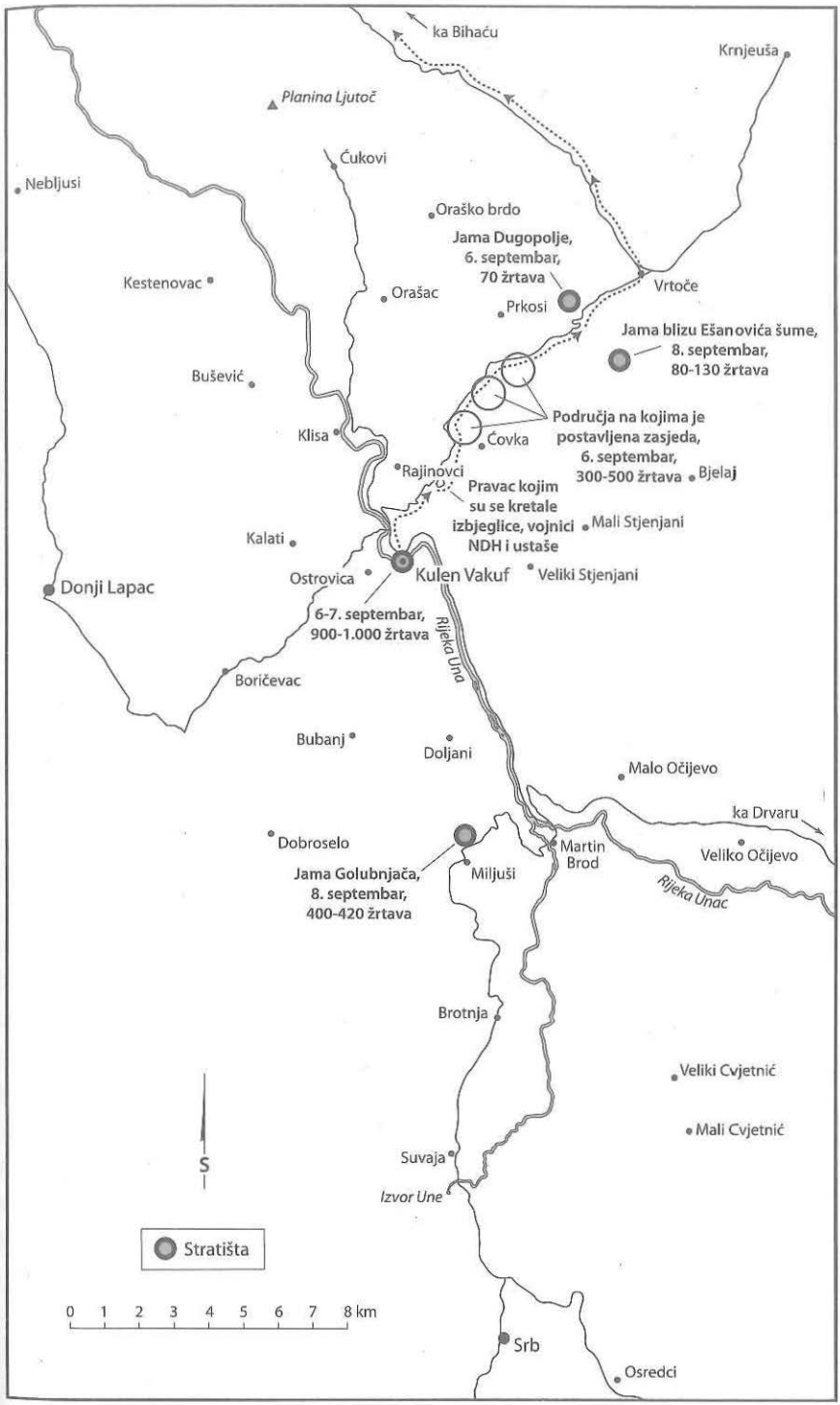

Mapa 12. Glavna mjesta ubijanja, 6–8. septembra 1941.

ći i stoku i sve ostalo, prešla je svaku granicu razumijevanja. Zbog toga zahtijevamo da se komanda potrudi da zaustavi zločine naših gerilaca. Ako do toga ne dođe, onda možemo očekivati da takva djela dovedu do još većeg uništenja od onog što smo doživjeli od ustaša.[124]

Čak je i Petar Đilas, koji je odigrao ključnu ulogu u poticanju ubijanja, poslao kratki izvještaj. Ne iznenađuje da je on umanjio obim nasilja: "Istina je da je bilo krađe", počinje on. Ipak, "nije bilo ubijanja žena i djece", mada priznaje da "jeste bio pokolj muškaraca na kraju borbi". Nigdje on ne ukazuje na to ko je odgovoran za nasilje, niti kritizira ubijanje.[125]

Komunistički orijentirane vođe u Drvaru bile su bijesne zbog onoga što se desilo u Kulen-Vakufu i oko njega; uputili su oštar odgovor na te izvještaje zahtijevajući da se poduzme sve što je moguće da se takvi akti ubuduće spriječe:

Dobili smo vaš iscrpni izvještaj o borbama oko Kulen-Vakufa i Dulidbe i o rezultatima tih borbi. Historija Boričevca se ponovila. Naše jedinice – koje su krenule u borbu sa željom i poletom da se bore za slobodu svoje zemlje, svojih gradova i sela – pale iste te gradove i sela. Iste te jedinice koje su se borile protiv krvavog terora Pavelićevih bandi [ustaša]... same su se pokazale slabim da spriječe neodgovorne elemente u pljački i paljenju Kulen-Vakufa. Mi vjerujemo da će svaki naš časni gerilac osuditi paljevinu i pljačku Kulen-Vakufa i ubijanje nevinih muškaraca, žena i djece. Mi također vjerujemo da će u našim budućim bitkama naši časni gerilci spriječiti po svaku cijenu takve zločine.[126]

Unatoč šoku i gađenju ovih komunistički orijentiranih komandanata, nema dokaza koji bi sugerirali da su oni išta učinili da utvrde ko je tačno odgovoran za ubijanja, niti da kazne počinioce poput Petra Đilasa i drugih. Kako su pokolji očito pokazali, ti komandanti – zagovornici obuzdavanja – imali su malo autoriteta nad mnogim borcima koji su počinili ta ubijanja. I tako, osim što su slali ljutita pisama i pozivali na promjenu, oni su poduzeli malo daljnjih akcija protiv tih pojedinaca. Zapravo, dokazi pokazuju njihovu spremnost da toleriraju daljnje prisustvo na pozicijama vodstva nekoliko pojedinaca koji su odigrali krupnu ulogu u ubijanju 6–8. septembra. Imena dvojice najodgovornijih – Maneta Rokvića i Petra Đilasa – pojavljuju se kao imena vođa ustanika u dokumentima ustanika sedmicama nakon pokolja.[127]

Nekoliko vojnika NDH koje su ustanici držali u zarobljeništvu potvrdilo je da su ti ljudi i dalje bili na vodećim pozicijama. Neki su spominjali da je Rokvić, koji je pomogao u organiziranju masovnog pogubljenja oko sedamde-

set muškaraca kod jame Dugopolje, bio još uvijek komandant jednog ustaničkog bataljona.[128] Đilas, koji je naredio da se ekshumiraju leševi u Kulen-Vakufu i pomogao u poticanju na ubijanje muškaraca i dječaka kod jame Golubnjača, osjećao se dovoljno sigurnim da sedam dana nakon ubijanja uputi niz pisanih zahtjeva svojim komandantima. U jednom takvom pismu on traži da se pruži pomoć porodicama četvorice "naše pale braće" ubijene prethodnih sedmica.[129] U drugom zahtijeva dostavu nove zalihe metaka jer su "naši ljudi potrošili municiju prilikom okupacije Kulen Vakufa i okolnih sela".[130] Neki od te "pale braće" koje on spominje ubijeni su u napadu na Kulen-Vakuf, pogotovo tokom razmjene vatre uz cestu ujutro 6. septembra, gdje je pobijeno na stotine nenaoružanih civila. Većina pucnjave koja se desila tokom "okupacije Kulen Vakufa", osim bitke uz cestu između Prkosa i Vrtoča, odnosila se na strijeljanje nenaoružanih civila. Sada, sedmicu dana kasnije, Đilas hladno traži od glavne komande ustanika da dopuni municiju koju su njegovi borci potrošili tokom tih ubijanja.

Ono što objašnjava i daljnje prisustvo Đilasa na poziciji vođe i njegove smione, nonšalantne zahtjeve, jest to što je on imao istinsku podršku mnogih svojih boraca. Jedan izuzetan rukom pisani dokument koji je poslan iz njegovog bataljona glavnoj ustaničkoj komandi u Drvaru 10. septembra – dva dana nakon pokolja koje je Đilas naredio kod jame Golubnjača – pokazuje da je "njega većina ljudi izabrala za komandanta našeg bataljona".[131] Ti borci su Đilasa vidjeli kao svog vođu, što sugerira da je malo njih brinula njegova središnja uloga u ubijanju, pljački i paljevini do kojih je došlo u Kulen-Vakufu i oko njega. Vjerovatno je da su mnogi zajedno s njim učestvovali u tim aktima nasilja.

Đilas i Rokvić nisu bili jedini pojedinci aktivni u ubijanju 6–8. septembra koji će nastaviti igrati svoju ulogu u ustanku. Jedan drugi lokalni komandant, Nikola Karanović, ostao je omiljen među svojim borcima. On je učestvovao u napadu na kolonu ujutro 6. septembra, a dokazi sugeriraju da je odigrao izvjesnu ulogu, zajedno s Rokvićem, u pogubljenju oko sedamdeset muškaraca ubrzo nakon toga kod jame Dugopolje. "Dio odgovornosti za paljenje Kulen Vakufa je na njegovim jedinicama", prisjećao se komunist Kosta Nađ, "i na samom Karanoviću." Ostali su zabilježili: "On nije znao objasniti svojim borcima... da nije moguće izjednačiti ustaštvo sa svim Hrvatima i muslimanima." Nosio je bradu iako su ga drugi upozoravali da tako izgleda kao "četnik". Nakon pada Kulen-Vakufa, sljedeći vojni cilj njegovih jedinica bio je napad na selo Ripač kraj Bihaća. Jedan viši komandant održao je govor u kojem je upozorio da se tamo ni pod kojim uslovima ne smije ponoviti ono što se desilo u Kulen-Vakufu. To nije ništa značilo. Ponovo će Karanović i njegovi ljudi

odigrati ključnu ulogu u napadu na Ripač i spaljivanju gotovo cijelog sela do temelja.[132]

Ukratko, borba između zagovornika eskalacije i zagovornika obuzdavanja u redovima ustanika nastavljena je u sedmicama i mjesecima nakon masovnih ubistava u Kulen-Vakufu i okolini. Jedan članak objavljen u novinama NDH *Novi list* 10. septembra, nakon što su ustanici pobili muslimane u Hercegovini, tačno opisuje tu dinamiku:

> S jedne strane, oni [ustanici] nisu poštedjeli nijednog muslimana. Ubijaju one koji se ne mogu odbraniti i bespomoćne – starce, žene, djevojke i malu djecu koja su još u kolijevci – sve ih bacaju žive u vatru. Uništavaju muslimanska sela i kuće do temelja, kao i sve drugo što im dopadne ruku. S druge strane, šire letke u kojim pišu o svom prijateljstvu prema muslimanima Hrvatima, o svojoj želji da zajedno djeluju, o pravdi, o sretnoj budućnosti koja ih čeka ako se pridruže njihovom banditskom pokretu.[133]

Ovaj opis nije nimalo laskav. A opet, nakon pada Kulen-Vakufa ovaj tekst jasno pokazuje napetost koja je vladala među ustanicima. Zagovornici obuzdavanja su željeli neku verziju "sretne budućnosti", kako je ovdje opisana. Ali oni su se nastavili boriti da steknu autoritet nad onima koji su bili za masovno ubijanje na etničkoj osnovi. U lecima koji su dijeljeni po selima u sjeverozapadnoj Bosni komunistički orijentirani komandanti pokušavali su se suprotstaviti takvim tvrdnjama priznavši nasilje koje je karakteriziralo prve mjesece ustanka, ali također tvrdeći da je takvo ponašanje sada bila stvar prošlosti: "Ne vjerujte lažima koje šire ustaše i hrvatske novine da mi, navodno, mučimo ljude, nabijamo ih na kolac, ubijamo žene i djecu itd. U početku ustanka bilo je neprijatnih stvari koje su naši ljudi činili, ali to je sve sada iza nas. Sada postoji red i disciplina u našoj vojsci i nijedan naš vojnik ne usuđuje se nešto takvo učiniti."[134]

Ali tenzije među ustanicima neće nestati čarobnim štapićem. Uskoro će eksplodirati u otvoreni građanski rat među borcima tokom jeseni 1941. Komunistički orijentirani komandanti i njihovi zagovornici obuzdavanja kasnije će se uključiti u "partizanski pokret", a neki od zagovornika eskalacije pridružit će se nacionalističkom "četničkom pokretu", čije vođe su imale bazu podalje od kulenvakufskog kraja, u drugim dijelovima Like, kao i u Dalmaciji.[135] Krajem 1941. i početkom 1942. borbe između tih frakcija postajale su sve jače. Na nekim mjestima bile su žešće od sukoba između oba elementa ustanka protiv snaga NDH.[136]

U jesen 1941. dvojica ustaničkih komandanata najodgovornijih za pokolje u Kulen-Vakufu i oko njega – Rokvić i Đilas – napustili su komunistički orijentirane jedinice, koje se sada sve više nazivaju "partizanima", i pridružili se onim drugim koji su postali "četnici".[137] Njihove kasnije aktivnosti bacaju svjetlo na to kako je građanski rat stvorio kontekst u kojem je nasilje postalo ključno sredstvo pomoću kojeg su pojedinci nastojali riješiti probleme. I, zavisno od situacije, faktori poput "etničke pripadnosti", za koje nam se može učiniti da su od odlučujućeg značaja u objašnjavanju prirode lokalnog ubijanja tokom 1941, mogli su brzo postati malo relevantni ili potpuno irelevantni. Dvadeset prvog januara 1944. Đilas – koji je odigrao tako ključnu ulogu u masovnom ubijanju muslimana u Kulen-Vakufu i oko njega – stigao je s grupom četnika u srpsko selo u kraju zvanom Begluk. Okupili su oko dvadeset muškaraca i dvije žene, i pred njih stavili mitraljeze. Prema jednom svjedoku, "Đilas je održao govor u kojem je rekao da će strijeljati svakog ko ne uzme oružje i ne pridruži se četnicima". Niko se nije dobrovoljno javio. U odgovoru na to, on i njegovi borci odveli su prestravljene seljane na brdo gdje je puhao jak, ledeni vjetar. Na mrazu, natjerani su da skinu svu odjeću sa sebe i legnu na zemlju. Đilas i njegovi borci su ih tukli do besvijesti; onda su nekolicinu mučili do smrti. U sljedećim mjesecima ti naoružani ljudi redovno su se vraćali u to selo i "vršili pljačku i provodili teror", ubivši najmanje sedam stanovnika, premlaćujući gotovo sve ostale u više prilika, uništivši devet kuća i opljačkavši velike količine njihovih ionako ograničenih zaliha hrane i stoke.[138]

Begluk je smješten nedaleko od Suvaje, sela u kojem su 1. jula 1941. lokalne ustaše počinile jedan od prvih velikih pokolja seljaka pravoslavaca, tokom kojeg je ubijeno čak 300 mještana. Đilas i njegovi borci su navodno uzeli oružje da odbrane sebe i svoje zajednice od tog nasilja i da osvete svoju ubijenu pravoslavnu braću. Sada, nekoliko godina kasnije, oni su postali mučitelji istih tih ljudi koje su ranije branili. Ovaj primjer otkriva kako je nasilje u tom kraju moglo imati malo trajne veze s etničkim kategorijama. U Begluku nije bilo nominalne razlike u etničkoj pripadnosti žrtava i počinilaca. Kako se priroda lokalnih sukoba promijenila, tako se promijenilo i to koliko su etničke kategorije bitne u takvim sukobima. U jednom trenutku, kao što je to bilo početkom septembra 1941, imalo je smisla ubijati muslimane; samo tri godine kasnije ubijanje seljaka pravoslavaca, u čije ime su ranije pobijeni muslimani, postalo je jednako logično – iako su počinioci u oba slučaja nasilja bili isti. "Etnička pripadnost" ili "etničke kategorije" nisu zadržavale nikakav trajniji značaj u tome koga karakterizirati kao žrtve. Prije će biti da je ta promjenljiva unutarnja dinamika lokalnog sukoba izazvala promjenu u izboru grupa žrtava – od

međuetničke do unutaretničke – prema promjeni potrebe onih koji su imali monopol nad nasilnim sredstvima.

Bez obzira na oružane frakcije, ta lokalna dinamika – a ne isključivo makrofaktori, kao što su pretpostavljena etnička naklonjenost ili nacionalistička ili komunistička ideologija – ispostavit će se ključnom za bolje razumijevanje nastavljenog nasilja u ovom kraju. Vidjeli smo da se u Begluku srpski nacionalisti, četnici, nisu uzdržavali od mučenja i ubijanja "Srba" seljana koji se nisu željeli uključiti u njihove jedinice. Ali prelazak u četnike te šačice ustanika, poput Rokvića i Đilasa, koji su bili direktno umiješani u pokolje 6–8. septembra 1941, nije značio da su partizanske jedinice tog kraja, koje su predvodili komunisti, te se prema tome pretpostavljalo da su antinacionalističke, bile očišćene od onih koji su birali svoje žrtve po etničkoj pripadnosti. Više od godinu dana nakon ubijanja mnogi – ako ne većina – od nekoliko stotina ustanika koji su učestvovali u tim pokoljima bili su u partizanima. Među njima, naprimjer, bio je Mile Pilipović, čovjek koji je bio spreman zaklati Muju Derviševića na ivici jame Golubnjače prije nego što je Dervišević uspio osloboditi ruke i pobjeći. Prije Derviševićevog dolaska on je ubio na desetke drugih muškaraca i dječaka. On je sada bio partizanski kapetan.[139]

Dobrano prije, a posebno nakon pokolja 6–8. septembra, lokalni komunistički aktivisti su se angažirali u još intenzivnijem političkom djelovanju među svojim borcima. Nastojali su promijeniti stavove onih koji su željeli nastaviti koristiti etničku pripadnost kao prizmu kroz koju bi razlikovali drugove od neprijatelja. Neprekidno su naglašavali značaj nove ideologije zvane "bratstvo i jedinstvo" među ljudima za koje se smatralo da su različitih nacionalnosti, kao što su "Srbi, Hrvati i muslimani". Ova ideologija – koja je priznavala etničke razlike, ali je zahtijevala jačanje etničke jednakosti – bila je jedan od kamena temeljaca na kojima će komunisti graditi novu poslijeratnu jugoslavensku državu.[140] Ipak, godinu dana nakon pokolja 6–8. septembra taj multietnički stav još uvijek je imao plitke korijene među mnogim borcima u tom kraju.

U novembru 1942. partizani su porazili snage NDH u Bihaću. Ali prisustvo onih koji su bili za ubijanje na etničkoj osnovi još uvijek se osjećalo. Nakon oslobođenja grada jedan partizan iz kulenvakufskog kraja naišao je na Husu Šabića, maloljetnog komunističkog simpatizera. Prvo njegovo pitanje je bilo odakle je. Šabić mu je odgovorio da je izbjeglica iz Kulen-Vakufa, nakon što je otuda pobjegao 6. septembra 1941. Kada je čuo "Kulen-Vakuf", ovaj partizan je smjesta izvukao oružje i ubio ga. U drugom slučaju, nekoliko partizana uhapsilo je Halila Omanovića iz sela Orašac u kulenvakufskom kraju. Prvi iz grupe koji mu je prišao bio je partizan iz Oraškog Brda, pravoslavnog sela u brdima iznad muslimanskog sela Orašac, čije je stanovništvo stradalo od lokalnih

ustaša u ljeto 1941. Omanović je svog bivšeg komšiju pitao zašto su mu ruke vezane. Partizan iz Oraškog Brda zurio je u njega na trenutak. "Lično sam ubio sedam članova porodice Omanović [tokom pokolja u septembru 1941]", rekao je. "A sada ću ubiti i tebe!" Podigao je oružje, ali nekoliko drugih partizana koji su bili u blizini čuli su ovaj razgovor i umiješali se da spase Omanoviću život.[141]

Takve intervencije, međutim, nisu uvijek bile moguće. Kako je napredovalo ovo izravnavanje računa čiji su korijeni bili na lokalnom nivou, mučenja i pogubljenja onih za koje se sumnjalo da su "ustaše" dešavala su se u raznim improviziranim zatvorima u Bihaću. Kad su NDH snage istjerale partizane iz grada 1943. godine, ekshumirali su tijela žrtava tih ubijanja i ustanovili da su često po nekoliko puta bile izbodene nožem i zaklane. Mnoge žrtve su identificirane kao izbjeglice iz Kulen-Vakufa i obližnjih sela Orašac i Ćukovi.[142] Vjerovatno je da su oni koji su vršili ova ubistva svjesno tražili svoje žrtve na osnovu etničke pripadnosti, mjesta porijekla i ratne povezanosti od 1941. koje su pripisivali tim pojedincima. Moćna percepcija kulenvakufskog kraja kao "ustaškog mjesta" i onih iz tog kraja kao "ustaša" zadržala se među nekim lokalnim partizanima. Ta osjetljivost je bila ukorijenjena u nasilju koje se desilo u ljeto 1941, a njegovi će efekti i dalje biti pogonsko gorivo za etnički motivirana osvetnička ubijanja, kad god bi se za to ukazala prilika. Kao rezultat, lokalne partizanske jedinice, čije su vođe općenito bile posvećene ratovanju u ime budućeg multietničkog društva na temeljima "bratstva i jedinstva", u svojim su redovima imale i borce koji su i dalje bili spremni ubijati – i koji su nastavili ubijati – na etničkoj osnovi kad god bi se oživjela sjećanja na ustaško nasilje iz prošlosti.[143]

Putanja kojom su se kretala ova dva slučaja partizanskog nasilja u Bihaću 1942. godine i četničkog nasilja u Begluku 1944. godine važna nam je zbog toga što su njihove dinamike bile primarno lokalne i unutarnje – dinamike koje su oblikovane tokom nasilja. Oni za koje se pretpostavljalo da su srpski nacionalisti, četnici, a koji su pobili veliki broj muslimana 1941. godine, nisu se nimalo ustezali da pobiju pravoslavne seljane u Begluku 1944; partizani za koje se pretpostavljalo da su bili pod komandom komunista, a koji su imali namjeru graditi multietničku socijalističku državu, nisu oklijevali da ubijaju muslimane iz kulenvakufske regije. U oba slučaja, sjećanja na nasilje iz prošlosti i pitanja koja se neposredno tiču vojne situacije potiskivala su nacionalističku ili komunističku ideologiju prema tome kako su se lokalni borci odlučivali za nasilje. Zavisno od trenutnih okolnosti, etničke kategorije su mogle biti od velikog značaja – ili ne. Etnicizirani mentalni obrasci bili su fluidni i veoma neizvjesni. Bili su u stanju doživjeti brzu promjenu, zavisno od novih potreba koje

je nametao trenutak, baš kao što su sadašnja iskustva mogla potaknuti da na površinu izbiju etnicizirani načini gledanja na stvari oblikovani ranijim ratnim iskustvima. Njihova važnost i nevažnost nikada nisu bili zamrznuti; nasilje ih je oblikovalo i konstantno preoblikovalo s protokom vremena.

Rasvjetljavanje te dinamike pomaže nam da bolje shvatimo teškoće s kojima su bile suočene partizanske vođe kada su se latile izazova izgradnje multietničkog pokreta otpora, koji će, nadali su se, činiti osnovu nove jugoslavenske države zasnovane na etničkoj jednakosti. Intimno i često veoma etnicizirano sjećanje na lokalno nasilje, koje se manifestiralo osvetničkim ubijanjima kao što je bilo ono u Bihaću, bilo je konstantna prijetnja tim višim ciljevima. Kako su se partizani približavali pobjedi krajem proljeća 1945, ključni izazov za komuniste u lokalnim zajednicama, poput kulenvakufskog kraja, bit će kako iznaći način da se upravlja golemim socijalnim transformacijama koje je sobom donijelo masovno nasilje počinjeno na lokalnom novu.

Ključno u tome je bilo što je toliko ubijanja radikalno suzilo prostor da se bude "nacionalno ravnodušan". Priroda velikog dijela lokalnog nasilja, posebno tokom 1941. godine, značila je da je čovjekov život često zavisio od toga kako je percipirana njegova etnička pripadnost. Nasilje je moćno upisivalo etničke oblike identifikacije i samoidentifikacije, čak i bez nečije saglasnosti, i to na načine koji su bili dalekosežni. Ovo ne znači da oblici etničke pripadnosti nisu postojali prije 1941; umjesto toga, reći ćemo da je ubijanje tome dalo do tada neviđeni značaj. Čak ni multietnički orijentirani partizani nisu bili imuni na tu transformativnu snagu nasilja počinjenog u ratu. Komunistička ideologija "bratstva i jedinstva", koja je bila izričito antinacionalistička, svejedno je bila čvrsto usađena u jasnu svijest da svaki pojedinac pripada nekoj etničkoj kategoriji. To je također odražavalo ogromnu etnicizaciju društvenih odnosa i međusobnih percepcija zajednica koja je u velikoj mjeri bila vođena ubijanjem na etničkoj osnovi u toku rata. Novo, poslijeratno društvo doista je bilo društvo "braće" – odnosno društvo različitih nacionalnih grupa, jednakih i ujedinjenih u jednu porodicu, što će dobiti oblik nove, jugoslavenske države i njenih priznatih "nacija". Ali, da bi se postigao taj cilj, morat će se gušiti – i konačno ušutkati – znanje javnosti o tome da su mnogi od te "braće" aktima ekstremnog nasilja tokom rata pretvorili svoju "braću" u duboko antagonističke "druge".

Upravljanje naslijeđem takvog jednog intimnog nasilja, u novom svijetu koji karakterizira od države nametnuto "bratstvo i jedinstvo", neće izbrisati nacionalizam, ili ono što su mnogi komunisti krajem rata zvali "šovinizam". Umjesto toga, iskustvo ubijanja među zajednicama, traumatska sjećanja na njih i imperativ da se ni o čemu od toga ne govori osigurali su da njegova

dinamika drugačije funkcionira. Kako su ljudi počeli pokušavati ponovno živjeti zajedno, svakodnevni incidenti će poticati sjećanja na kolektivnu etničku kategorizaciju koju je ubijanje upisalo u pamćenje ljudi. U takvim momentima antagonistički nacionalizam će momentalno, u trenucima tenzije, izbiti prije nego što jednako tako brzo nestane – barem pred pogledom javnosti – pod pritiskom novih antinacionalističkih vlasti. To je bila nova dinamika nacionalizma, koja će se pojaviti nakon pobjede partizana 1945. Bio je to rezultat i masovnog lokalnog nasilja u ratu i šutnje o tome, koju su zagovornici "bratstva i jedinstva" nastojali nametnuti kada je ubijanje konačno stalo.

DIO III

NAKON NASILJA MEĐU ZAJEDNICAMA

POGLAVLJE 7.

Naprasna nacionalnost

Smaragdnozelena voda Une koja žubori kroz Kulen-Vakuf i koja je pretvorena u mjesto masovne pogibije u danima 6–8. septembra 1941. mirno će nastaviti teći u ratnim godinama koje će uslijediti. Većina izbjeglica koji su preživjeli pokolje bila je rasuta diljem NDH. Neki su se kasnije pridružili partizanima.[1] Jedva da je iko vidio nagorjele ostatke Kulen-Vakufa, osim raznih vojnika koji su prolazili kroz taj kraj, na putu u bitke i iz njih. Šume koje pokrivaju obližnja brda i planine postale su gušće jer ih nisu sjekli. Kako niko nije ostao da lovi ribu, pastrmka se množila u ledenoj vodi. Stara utvrda na grebenu iznad grada stajala je u tišini. Jedinu preostalu ljudsku aktivnost obavljala je šačica mladih komunističkih aktivista koji su uzgajali kukuruz na napuštenim poljima sela Orašac, koje su ustanici spalili 4–5. septembra 1941.[2]

Oni koji su tih dana izbjegli iz ovog dijela doline Une počeli su se vraćati u ljeto i jesen 1945, nakon pobjede partizana. Među njima je bilo mnogo žena i djece. Kako su se grupice ljudi polako vraćale, ostali su tragali za članovima porodice – pogotovo djecom – od kojih su mnogi tokom rata bili rasuti diljem NDH. U nekim slučajevima do tih ponovnih spajanja godinama neće ni doći; u vrijeme ubijanja 1941. godine bilo je djece koja su bila tako mala da se nisu sjećala čak ni odakle su. S malo sredstava, povratnici su gradili improvizirana skloništa, često koristeći ostatke spaljenih kuća.[3] Po nekoliko porodica je znalo živjeti u tim krhkim nastambama, koje su nove komunističke vlasti opisivale kao "ruševine".[4] Ova situacija će trajati godinama: 1957. godine lokalne novine su pisale da "nigdje u regionu nema toliko spaljenih kuća kao u Kulen-Vakufu".[5]

Ipak, usmena svjedočenja sugeriraju da je, pored teških materijalnih prilika, među mnogim povratnicima bilo i osjećaja sreće. Kako se prisjeća Mustafa Dervišević iz Klise, koji je tada bio maloljetan: "Jedva da je bilo imalo hrane, ali ljudi su bili dobre volje. Svima nam je bilo drago što smo se vratili kući, na svoju zemlju."[6] Derviš Dervišević, koji je kao četverogodišnje dijete nađen

kako sjedi pokraj tijela svoje majke nakon što su je ustanici ubili u septembru 1941, sjeća se "osjećaja sreće [odmah] nakon rata... ljudi su se voljeli i grlili".[7] Mnogi bi se navečer okupili, pjevali i igrali kolo, dok su muškarci svirali harmoniku. Jedan izvještaj novih komunističkih vlasti iz prvih poratnih godina odražava ovo raspoloženje: "Ljudi djeluju živahno i povezano."[8] Ovu pozitivnu atmosferu poticale su vlasti svojim nastojanjima da obnove željezničku prugu u tom kraju, što je mnogim mještanima osiguralo posao.[9] Krajem 1940-ih bila je jednako tako velika potražnja za radnicima u šumarstvu, pogotovo u pilanama u obližnjem Drvaru.[10]

U lokalnim komunističkima vlastima bili su isključivo ljudi koji su tokom ratnih godina postali partizani. Prema arhivskim dokumentima, u najvećoj većini su klasificirani kao "Srbi". Naprimjer, tokom druge polovine 1940-ih u Kulen-Vakufu i Orašcu gotovo svi nosioci ključnih pozicija – sekretara osnovnih komiteta Komunističke partije – u partijskim su dokumentima opisani kao "Srbi". Tako je bilo mada je više od 95 posto stanovništva toga grada i toga sela opisano kao "muslimani".[11] Taj sastav osnovnih komiteta Komunističke partije (koja će 1952. godine biti preimenovana u Savez komunista) ostat će manje-više nepromijenjen tokom prvih poratnih decenija.[12]

Mnogi članovi partije bili su porijeklom seljaci s malo ili nimalo formalnog obrazovanja.[13] Za mnoge se kaže da su radije pili u kafanama nego što su učestvovali u političkim diskusijama na partijskim sastancima.[14] Regionalni lideri govorili su da su to mahom ideološki "slabi elementi", koji su se partizanima pridružili kasno tokom rata i koji su još uvijek održavali veze s četnicima u prvim poslijeratnim godinama.[15] Većina od one šačice komunističkih aktivista koji su 1941. godine odigrali ključnu ulogu kao zagovornici obuzdavanja i u jačanju multietničkog otpora napustila je taj kraj do 1945. godine. Gojko Polovina je izbačen iz partije zbog kritičkih primjedbi na račun njenih ratnih strategija, te će najveći dio života provesti u anonimnosti u Beogradu; Stojan Matić i Stevan Pilipović Maćuka ubijeni su u ratu; Đoko Jovanić je sada bio visoki oficir Jugoslavenske narodne armije.[16]

Uz pomoć pouzdanih lokalnih članova partije, nove komunističke vlasti nastojale su izravnati račune s ostacima svojih ratnih neprijatelja. U nekim slučajevima pohvatali su i pogubili nekoliko preostalih četnika i ustaša koji su se još uvijek krili u planinama.[17] U mnogim drugim, međutim, vlasti su, često dok je rat još trajao, formirale komisije za ratne zločine, čiji su lokalni službenici prikupljali svjedočenja preživjelih i drugih svjedoka. Službeni zadatak im je bio "utvrditi odgovornost svih pojedinaca na strani okupatora ili njihovih saradnika odgovornih za ratne zločine počinjene protiv naroda".[18] U praksi, to je općenito značilo krivično gonjenje onih koji su predstavljali naj-

veću prijetnju partizanima tokom rata, a u regiji Kulen-Vakufa očita meta bile su bivše ustaše. Moguće je da je čak deset ljudi iz Kulen-Vakufa i susjednih sela zarobljeno tokom prvih poslijeratnih godina i bilo osuđeno na dugu zatvorsku kaznu ili smrt.[19] Druge istrage i suđenja vođeni su protiv ustaša iz sela poput Boričevac.[20] Ipak, mnogi ključni organizatori i izvršioci ustaškog nasilja 1941, poput vlasnika kafane Miroslava Matijevića, pobjegli su iz tog kraja i nikada nisu uhvaćeni.

Pitanje šta činiti s bivšim ustanicima i mještanima seljacima koji su na neki način učestvovali u pokoljima 6–8. septembra 1941. bilo je za lokalne vlasti krajnje osjetljivo. Neki učesnici koji su se pridružili četnicima, poput Petra Đilasa, ubijeni su u ratu. Drugi, za koje se smatralo da su igrali neku ulogu, međutim, nastavili su se boriti u partizanima i postali komandanti, a potom važne ličnosti u poslijeratnoj Jugoslavenskoj narodnoj armiji, poput Nikole Karanovića, koji se popeo do čina generala. Većina ustanika iz tog kraja koji su se digli na oružje tokom ljeta 1941. pridružila se partizanima u nekom trenutku tokom ratnih godina i dosta njih je sada zauzimalo rukovodeće pozicije na regionalnom i lokalnom nivou. Tako je bilo politički nemoguće da komisije za ratne zločine te pojedince proglase odgovornim za ubijanja 6–8. septembra.

Dakle, ono što se iskristaliziralo među lokalnim vlastima tokom prvih poslijeratnih godina bilo je specifično pripovijedanje historije o 1941. godini koje je nastojalo izbrisati svaku negativnu vezu između tih ubijanja i onih koji su se kasnije pridružili partizanima. Lokalne komisije za ratne zločine bile su među prvima koje su sačinile skicu sirove građe za tu verziju historije. Kako navodi jedan interni izvještaj iz augusta 1946. govoreći o događajima 6–8. septembra 1941: "Na brdu blizu Čovke [oko šest kilometara od Kulen-Vakufa] izbile su teške i žestoke bitke između ustanika i domobrana [vojne snage NDH]. Oko 2.000 duša je pobijeno, većinom muslimana. Ustanici su zarobili veliki broj ljudi i mnoge ubili. Ti ustanici su bili 'četnički nastrojeni'."[21] Ovdje je ključna formulacija "četnički nastrojeni", koja je bila svojevrsni anahronizam s obzirom na to da su same lokalne komisije proizvele malo dokumentacije o četničkim ratnim zločinima u kulenvakufskoj regiji, i bez informacija o učešću četnika u ubijanju 6–8. septembra.[22] Korištenje ove oznake bilo je, međutim, učinkovit način da se napravi jasna distinkcija među ustanicima 1941: na one koji su počinili ubijanja u Kulen-Vakufu (koji su sada u biti mogli biti smatrani "četnicima") i one koji nisu – mada su se, ustvari, borci iz obiju grupa kasnije pridružili partizanima.

Takve distinkcije postale su još izraženije kako su članovi Komunističke partije počeli pisati formalnije lokalne historije o 1941. godini. Prema jednoj grupi koja je sačinila nacrt građe za takvu jednu historiju 1951. godine u Ku-

len-Vakufu i okolini "bilo je mnogo krađe, pljačke i ubijanja nevinog stanovništva od strane četničkih elemenata... I bilo je silovanja. To je bio rezultat želje za osvetom zbog paljevine i nasilja koje su ustaše vršile ranije u srpskim selima. Ali kasnije su ti lopovski elementi otpali iz naših [partizanskih] redova i postali četnici, i nastavljena je borba protiv njih na isti način kao i protiv ustaša".[23] Bilo je u tome nešto istine, kad je šačica tih ljudi, poput Petra Đilasa i Maneta Rokvića, zapravo formalno prešla u četnike. Ali mnogi drugi nisu. Umjesto toga, postali su "partizani", a neki su sada bili na rukovodećim pozicijama na području Kulen-Vakufa. To je bila ona uznemirujuća istina koju su komisije za ratne zločine i partijski historičari izvrtali i u konačnici zakopali u svom selektivnom pripovijedanju o 1941. godini.

Ipak, ova historija je bila općepoznata u tom kraju među onima koji su te godine doživjeli nasilje. Ali to je bila istina za koju će mještani tog kraja brzo naučiti da nije za spominjanje, barem ne javno, zbog poslijeratnog političkog konteksta. Rezultat je bio to da će na lokalnom nivou – u Kulen-Vakufu i susjednim selima – svakodnevni život nakon 1945. godine karakterizirati čudna šutnja o mnogim slučajevima najstrašnijeg nasilja počinjenog među zajednicama 1941. godine. Ta šutnja je bila utoliko veća stoga što su počinioci i preživjeli sada živjeli blizu jedni drugih, katkad se susrećući na pazarni dan, na prašnjavim seoskim putevima i radnom mjestu.

Dakle, šta je za lokalne počinioce i preživjele – čiji su identiteti, kao što smo mogli vidjeti, lako mogli pripadati istim osobama i istim grupama – značilo ponovo pokušati živjeti zajedno nakon ubijanja koje se desilo među zajednicama? Kako su komšije koji su počinili i oni koji su preživjeli zločine nalazili način da ponovo izgrade svoje zajednice, još uvijek živeći jedni kraj drugih? I na koje načine su ljudi govorili – ili nisu govorili – jezikom nacionalizma u sjeni međuetničkog ubijanja, mada sada pod komunističkom vlašću koja se posvetila cilju brisanja etničkih antagonizama? Najbolje sredstvo za potragu za odgovorima na ova zbunjujuća pitanja jest nastaviti analizu lokalnog nivoa – i rasvijetliti kakvi su mogli biti društveni odnosi u takvom jednom kontekstu punom napetosti.

Jedna scena iz zajednice koja je bila daleko od kulenvakufskog kraja može nam pomoći da preciznije identificiramo slagalicu koju treba složiti kako bismo analizirali tu novu dinamiku društvenih odnosa što se kristalizirala nakon ubijanja među zajednicama. To mjesto je Višegrad, grad u istočnoj Bosni koji je nobelovac Ivo Andrić proslavio svojim romanom *Na Drini ćuprija* (1945). Jednog dana 1962. godine došlo je do svađe u kojoj je jedan čovjek ubio drugog. Mada je umrli opisan kao "musliman", a njegov protivnik kao "Srbin", kada

su lokalne komunističke vlasti ovog drugog izvele pred sud, nije bio jasno da li je incident imao osnove u "etničkom sukobu". Nasilje među mještanima, koje je ponekad rezultiralo smrću, nije bilo neuobičajeno u tom kraju, ali te svađe su često bile vezane za lične sporove, pogotovo kada bi se tu našao i alkohol, i nisu obavezno imale nikakve veze s etničkim identitetom njihovih sudionika. Štaviše, ovo ubistvo se desilo na vrhuncu promicanja ideologije "bratstva i jedinstva" koju su provodile komunističke vlasti, a u kojoj je naglasak stavljan na međuetničku solidarnost i strogo su osuđivani izrazi nacionalizma, pri čemu je i jedno i drugo nakon Drugog svjetskog rata dovelo do dramatično manjeg korištenja etničkih kategorija. Ipak, u jednom trenutku skoro pedeset muslimana koji su došli pratiti suđenje počeli su vikati optuženom "Jebem ti srbočetničku mater!", spominjući ne samo njegovu etničku pripadnost nego i srpske gerilce poznate kao četnici, koji su u višegradskom kraju tokom Drugog svjetskog rata pobili na hiljade muslimana. Zahtijevali su od suda da ovog čovjeka osudi na smrt, ili će oni uzeti stvar u svoje ruke. Stvari su toliko izmakle kontroli da je barem deset policajaca moralo intervenirati kako bi se uspostavio red u sudnici. Nakon incidenta pričalo se da su muslimani mještani jedan drugome govorili da optuženi "neće biti kažnjen onako kako zaslužuje jer ga štite njegovi prijatelji Srbi u vlasti. Da je musliman, bio bi osuđen na smrt".[24]

Šta objašnjava ovu brzu kristalizaciju antagonističkog osjećaja "mi" i "oni", pogotovo prije nego što je sud imao i priliku utvrditi da li je etnička pripadnost žrtve imala ikakve veze s ubijanjem? Kako se tako moćan osjećaj nacionalnosti može u takvim trenucima iznenada pojaviti? Utjecajni naučnici koji su se bavili nacionalizmom, kao što su Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, Benedict Anderson i Miroslav Hroch, predlažu različita evolutivna objašnjenja nacionalnosti, tvrdeći da jako snažan osjećaj nacionalnosti evoluira postepeno u dugom vremenskom periodu, uglavnom kao odgovor na značajne ekonomske, političke i kulturne transformacije.[25] Drugi, poput historičara Pietera Judsona, Jeremyja Kinga, Jamesa Bjorka i Tare Zahra, propitivali su ovu razvojnu paradigmu pokazujući da su obični ljudi često ravnodušni na pokušaje elite da promovira osjećaj nacionalnosti.[26] Neki politolozi i antropolozi su ukazivali i na pretpostavljenu nacionalnu ravnodušnost masa, naglašavajući, umjesto toga, ulogu političke elite u izazivanju sukoba na etničkoj osnovi kada se čini da ne postoji rasprostranjen osjećaj međuetničkog animoziteta.[27]

Mada su ovi pristupi svakako valjani, oni nude malo odgovora na pitanja koja proizlaze iz priče o ovoj tuči blizu Višegrada. Kako da shvatimo logiku situacija u kojima, kao kad voz promijeni kolosijek, dođe do naglog pomjeranja koje vodi do pojave osjećaja "naprasne nacionalnosti", obilježene antagonističkim oblikom intenzivno doživljene kolektivne solidarnosti i istovremene

kolektivne kategorizacije drugih kao neprijatelja? Unatoč sve većem interesu za proučavanje etniciteta i nacionalnosti – i sukoba na tim osnovama – ovaj fenomen i dalje je neobično malo proučavan, pogotovo na mikronivou. Kako sociolog Rogers Brubaker zapaža: "Ja ne znam ni za jednu postojaniju analitičku raspravu o nacionalnosti kao događaju, kao nečemu što se iznenada kristalizira, a ne kao o nečemu što se postepeno razvija, kao mogući, promjenjivi i neizvjesni okvir gledanja na stvari i osnovu za individualnu i kolektivnu akciju."[28] Neki naučnici su na ovu njegovu opservaciju odgovorili studijama na makronivou o ulozi koju krupni, neizvjesni događaji igraju kad je u pitanju uspješnost i neuspješnost nacionalističkih pokreta.[29] Ipak, malo njih je odgovorilo na izazov da se istraži i objasni to kako nacionalnost može naprasno izbiti na površinu na mikronivou – u malim zajednicama i među komšijama. To je tema koja zahtijeva pažnju želimo li bolje shvatiti kako obični ljudi prakticiraju nacionalnost i kako njihove akcije utječu na lokalne odnose među zajednicama.[30]

Jedna nova baza izvora koji su sada na raspolaganju, a koji sadrže izvještaje o lokalnim odnosima među zajednicama u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata, učinila je mogućim to razmatranje na mikronivou. Ti dokumenti, koje su tokom 1950-ih i 1960-ih sačinili opštinski komiteti Saveza komunista Bosne i Hercegovine i koje su odnedavno istraživačima stavili na raspolaganje državni Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu i Arhiv Unsko-sanskog kantona u Bihaću, prvobitno su sačinjeni samo za internu upotrebu. Svrha njihove izrade bila je pomoći Centralnom komitetu Saveza komunista da provodi nadzor nad lokalnim odnosima među zajednicama i, najvažnije, da pomogne u iznalaženju načina da se iskorijene sve manifestacije "nacionalnog šovinizma" među stanovnicima lokalnih zajednica koji su sada zajedno živjeli u sjeni građanskog rata i nasilja među zajednicama. Proučavanjem izvještaja iz kulenvakufskog kraja i drugih o obližnjim mjestima, te dopunjujući te dokumente gledištima nekih mještana, možemo poduzeti na događaje usmjerenu analizu lokalnih incidenata sukoba i tako rasvijetliti mikrodinamike nacionalnosti i kako neizvjesni i neočekivani događaji imaju moć da radikalno i naglo preobraze društvene odnose.[31] Analizirajući kako lokalni incidenti mogu potaknuti mentalne obrasce kolektivne kategorizacije zasnovane na traumatskim sjećanjima i iskustvima nasilja počinjenog među zajednicama, mi možemo bolje shvatiti kako nacionalnost može naprasno postati tako moćna prizma kroz koju obični ljudi tumače svoj svijet.[32] Šire gledano, možemo otvoriti nove puteve za historičare i ostale u potrazi za objašnjenjima za djelovanje nacionalizma.

U poslijeratnom periodu tri su glavna mentalna obrasca strukturirala mišljenje ljudi o odnosima među zajednicama u kulenvakufskom kraju. Prvi je bila sloga. S obzirom na količinu nasilja tokom rata, možda iznenađuje da su odnosi među nekim stanovnicima bili pozitivniji nakon što je rat završen. Ključni element je bio to koliko su neke komšije bile spremne jedni druge spašavati na vrhuncu nasilja (juli – septembar 1941). Više od nekolicine njih je zaista veoma riskiralo da spase svoje komšije, nekada plaćajući cijenu vlastitim životom.[33] Oni čiji su životi spašeni u jednom krugu pokolja možda su onda spašavali one koji su njih prethodno spasili. Ta dinamika je osigurala da nakon 1945. postoji duboki osjećaj divljenja i zahvalnosti. Naprimjer, supruga Muje Derviševića, koji je jedva izbjegao da bude ubijen kod jame Golubnjača, gdje su ustanici pogubili više od četiri stotine odraslih muškaraca i dječaka, uvijek je hvalila ustanika koji je spasio njenu porodicu, pozivala ga na kafu i o njemu govorila kao "moj brat".[34] Drugi muslimani su se s nježnošću sjećali svojih komšija pravoslavaca koji su im u ratu spasili život, podsjećajući time ostale, koji nisu doživjeli takav odnos, da "nisu svi Srbi isti".[35] Oni koje su komšije spasile tokom rata očito su vjerovali da su najbitniji karakter i ponašanje osobe, a ne njena etnička pripadnost.[36]

Pozitivni poslijeratni odnosi između nekih koji su se smatrali Srbima i muslimanima u tom kraju bili su vidljivi kada su oni počeli obnavljati svoja svetišta u Kulen-Vakufu u periodu od sredine do kraja 1950-ih. Kad su Srbi obnavljali pravoslavnu crkvu, pomagale su im neke komšije muslimani, koji su dali materijal i novac.[37] Godine 1962. lokalne komunističke vlasti su bile iznenađene kada su otkrile da je čovjek koji je dao najveći prilog za crkveno zvono i toranj bio musliman.[38] Ta velikodušnost je išla u oba smjera: kada su muslimani počeli obnavljati svoju džamiju, neke su komšije Srbi dali donacije.[39] Nemoguće je znati tačno šta je motiviralo te pojedince, ali se čini vjerovatnim da je nasilje iz 1941. godine – i specifično, preživljavanje masovnih ubijanja zahvaljujući onome što su njihove komšije poduzele da ih spase – imalo paradoksalan efekt na jačanje veza među zajednicama. To je učinilo da za neke poslijeratna društvena sloga postane stvarnost.

Drugi mentalni obrazac, koji barem odaje dojam sloge, bilo je od države nametnuto "bratstvo i jedinstvo". Kako se jedan mještanin partizan sjećao: "[Nacionalni] odnosi su bili dobri, ali su morali biti dobri. Bratstvo i jedinstvo je bilo zakon."[40] Ili, po riječima kćerke Muje Derviševića: "Bilo je bratstvo i jedinstvo, i 'doviđenja', to je to. Svi smo sada bili jednaki, svi isti. Ono što se desilo tokom rata, desilo se, i to je to."[41] U tom cilju, lokalne vlasti su organizirale proslave događaja poput rođendana predsjednika Josipa Broza Tita, 25. maja, i dana za koji su vlasti odlučile da obilježavaju dan komunističkog ustanka, 27.

jula 1941.[42] To je bilo organizirano dijelom i kako bi se građanima za koje se smatralo da pripadaju različitim etničkim grupama pružilo nešto što će zajedno proslavljati.[43] Druga metoda koja je korištena radi ujedinjavanja multietničkog stanovništva bilo je selektivno sjećanje na mrtve iz rata na načine koji nisu bili etnički, kao što je javni obred polaganja vijenaca na grob "palih boraca" i "žrtava fašističkog terora" 4. jula, na "Dan borca", i druge komemorativne datume vezane za rat.[44] Vlasti su organizirale i "radne akcije", kao što su bile izgradnja puteva i željezničkih pruga.[45] Te aktivnosti nisu bile usmjerene samo na obnovu i širenje postojeće infrastrukture, već su osmišljene i da ohrabre ljude koji su sebe percipirali kao pripadnike različitih etničkih grupa, a koji su sada, nakon građanskog rata, živjeli skupa, da zajedno djeluju na ostvarenju zajedničkih ciljeva.

Ovim se ne želi reći da su jugoslavenski komunisti nastojali transformirati svoje multietničko stanovništvo u novu monoetničku "jugoslavensku naciju". Poput njihovih sovjetskih pandana, i oni su općenito podržavali nacionalni princip i često ohrabrivali nacionalno definiranje teritorija, jezika i kulture. Ali sve se to izražavanje pripadnosti moralo dešavati u okviru "bratstva i jedinstva", što se labavo da uporediti s konceptom "prijateljstva naroda" u Sovjetskom savezu. U oba slučaja "nacije" su mogle biti nacionalne po formi, ali su morale biti socijalističke po sadržaju i ujedinjene kao "braća". Antagonistički nacionalizam nije se tolerirao.[46]

Središnji element tog njegovanja i jačanja "bratstva i jedinstva" bio je praćenje odnosa među zajednicama, što su činile lokalne vlasti. One su provodile taj nadzor ne samo kako bi prikupljale informacije nego i da pronađu način da oblikuju ponašanje stanovništva u skladu sa željom za istinskim "bratstvom i jedinstvom".[47] Nakon rata Centralni komitet Komunističke partije podučio je svoje mjesne odbore da prikupljaju informacije o "nacionalnim" ili "međunacionalnim odnosima" u svom mjestu. Prvenstveno ih je zanimalo da ustanove ima li "bratstva i jedinstva" ili je u nastajanju, a ako ga nema onda ih je zanimalo ko su pojedinci, grupe ili "elementi" koji mu stoje na putu.[48] Ovo prikupljanje informacija decenijama je bilo među njihovim glavnim prioritetima.[49]

Izvještaj o odnosima među zajednicama u kulenvakufskoj opštini sačinjen u decembru 1958. godine daje primjere tipova ponašanja za koje su vlasti bile zainteresirane. Musliman po imenu Omer Kulenović govorio je da je Kulen-Vakuf bio "turski" do 1918, nakon čega je pao u srpske ruke; kritizirao je srpsku monarhiju u međuratnom periodu i dominaciju Srba u partizanskom pokretu tokom rata i u Komunističkoj partiji nakon 1945. Na jednom skupu koji je organizirala srpska pravoslavna crkva u selu Mali Cvjetnić priča se da je Srbin po imenu Miloš Knežević vikao masi: "Ovdje su cvjetnićki Srbi! Gdje

su Turci [Kulen] Vakufa? Jebem im tursku mater!" Izvještaj je sadržavao i nekoliko drugih primjera ponašanja koje su vlasti klasificirale kao "šovinizam", akte za koje se smatralo da predstavljaju prijetnju pojedincima druge etničke pripadnosti te da su time štetni za "bratstvo i jedinstvo".[50]

Nakon što su prikupile te informacije, vlasti bi se pozabavile prekršiocima. Oni su Socijalističkom savezu radnog naroda, velikoj društveno-političkoj organizaciji u čijem je članstvu bila većina građana, dali uputu da organizira javne skupove za sve mještane na temu "Neki šovinistički izrazi u našoj opštini i djelovanje Socijalističkog saveza po tom pitanju".[51] Prije sastanaka lokalni komunisti su privatno razgovarali sa svakim od prekršilaca i savjetovali im da moraju prisustvovati sastanku i izviniti se cijeloj zajednici. Kasnije bi većina na tim sastancima ustajala i izražavala žaljenje zbog svojih komentara.[52]

Takvi javni skupovi bili su za vlast forum na kojem su lokalnom stanovništvu saopćavali kako vrijeđanje njihovih komšija na osnovu etničke pripadnosti neće biti tolerirano.[53] Ta praksa je mještanima pružala moćne poticaje da budu poslušni, barem na površini, bez obzira na to šta su stvarno osjećali. Ljudi su znali da ih se prati i da će dobiti ukor ako djeluju na načine štetne za "bratstvo i jedinstvo". Te antinacionalističke prakse su imale dvije dodatne posljedice, jednu namjernu i jednu nenamjernu. Prva, primjena nadzora i discipline naučila je ljude da govore jezikom "bratstva i jedinstva", čiji je jedan element bio izricanje kritike na načine koji nisu etnički obilježeni.[54] Druga, kazna koju su vlasti primjenjivale za takve prestupe pokazivala im je da ste, ako svog lokalnog neprijatelja optužite za "šovinizam", mogli potencijalno državu okrenuti protiv tog protivnika. Ta dinamika je bila slična onome što je Jan Gross u svojoj studiji o sovjetizaciji dijelova istočne Evrope između 1939. i 1941. nazvao "privatizacijom politike".[55] Možda je to nehotice ohrabrivalo ljude da svakodnevne incidente i lične sukobe promatraju kao moguće manifestacije "šovinizma" koje bi na to mogle skrenuti pažnju vlastima kao način da riješe lokalne sporove.[56] U tom smislu, to što je država provodila antinacionalističku ideologiju "bratstva i jedinstva" moglo je rezultirati time da ljudi razmišljaju više – a ne manje – o korištenju nacionalizma i etničkih kategorija u svojim tumačenjima svakodnevnih iskustava.

Drugi način kojim je provođenje "bratstva i jedinstva" moglo paradoksalno uvećati značaj etničkih kategorija ima veze s tim kako se optužba za "šovinizam" mogla iskoristiti u raspravama o nasilju tokom rata. Jedan izvještaj iz 1959. o "šovinističkim sukobima i incidentima" bilježi da su mještani Kulen-Vakufa razgovarali o tome kako su bez ikakvih problema sagrađeni spomenici "srpskim žrtvama" ustaša. Oni su se, međutim, žalili da se ništa nije sagradilo za muslimane koji su bili žrtve ustanika. Regionalni komitet Saveza

komunista okarakterizirao je ljude koji su kritizirali ovu očitu nejednakost kao "šovinistički orijentirane muslimane".[57] Ovdje se da vidjeti da je "bratstvo i jedinstvo" doista bila ideologija etničke jednakosti, ali i ideologija koja je imala stroge granice, koje su usađene u specifičnu lokalnu dinamiku nasilja tokom rata. Neki članovi Saveza komunista su godinama prije nagovijestili razloge za ovu nejednakost kad su na zatvorenim sastancima govorili: "Pošto ljudi nisu jednako učestvovali u ratu, onda se sada ne može na sve jednako gledati."[58] Optužba za "šovinizam" u ovom slučaju tako osvjetljava način na koji je provedba "bratstva i jedinstva" mogla zapravo povećati svijest o antagonističkom etnicitetu. Na lokalnom nivou bilo je jasno da je određenim grupama, definiranim etničkim kategorijama, davana prednost zbog specifične dinamike ubijanja među zajednicama i po tome da li se uklapaju u poslijeratne političke imperative komunističkih vlasti. Na području Kulen-Vakufa ustaške žrtve mogle su imati spomenike zato što su mogle biti klasificirane kao "žrtve fašističkog terora"; oni koje su pobili ustanici nisu zato što se njihove ubice – ustanici, od kojih su neki pred kraj rata postali partizani – nisu mogle kategorizirati kao fašisti. Dakle, nasilje tokom rata na odlučujući je način strukturiralo granice i mogućnosti izgradnje poslijeratne etničke jednakosti.

Provođenje "bratstva i jedinstva" nije se, dakle, svodilo samo na praćenje nacionalistički orijentiranih pojedinaca i njihovo discipliniranje, niti mu je jedina karakteristika bilo to kako su pojedinci mogli koristiti optužbe za "šovinizam" u pokušaju da vlast okrenu protiv svojih protivnika u lokalnim sukobima; bilo je to i sredstvo kojim su vlasti prikrivale politički nesvarljive aspekte ubijanja među zajednicama na lokalnom nivou. Zbog prirode tog nasilja inžinjering etničke jednakosti nakon 1945. paradoksalno je zahtijevao nejednak tretman dijela stanovništva na etničkoj osnovi.

Vraćajući se na svakodnevno nadziranje provođenja "bratstva i jedinstva", kada su pojedinci koji bi uvrijedili druge na osnovu etničke pripadnosti odlučivali da se ne izvine na javnim skupovima ili kada su prekršaji smatrani previše ozbiljnim da javno izvinjenje ne bi bilo dovoljno, vlasti su primjenjivale druge metode. Lokalni komunisti nisu se ustručavali da daju upute lokalnoj policiji da hapse, krivično gone i kažnjavaju te prekršioce, obično tako što su ih izbacivali iz društveno-političkih organizacija, kažnjavali novčano i, u nekim slučajevima, zatvarali. U januaru 1957, naprimjer, Milka Grubiša, koja se opisuje kao Srpkinja i članica Saveza komunista iz opštine Kulen-Vakuf, započela je "šovinističku svađu" s jednim učiteljem muslimanom. Incident je bio dovoljno ozbiljan da prisutni pozovu policiju. Kada su policajci, koji su izgleda bili muslimani, stigli, Grubiša je i njih izvrijeđala. Sreski komitet Saveza komunista u Bihaću, kojem je Grubiša pripadala, preporučio je da se ona izbaci iz organi-

zacije zbog ovog incidenta, kao i zbog nekoliko drugih situacija kad se ponašala na način koji je smatran neprihvatljivim za jednog člana Saveza komunista.[59]

U drugom slučaju, 1958. godine, čovjek opisan kao Srbin po imenu Branko Altagić pokušao je uvjeriti grupu Srba iz sela Prkosi da napuste svoju opštinu i pridruže se budućoj opštini Vrtoče, obećavajući im da će, ako to urade, dobiti jednu prodavnicu u njihovom selu. Oni su odgovorili rekavši da već imaju prodavnicu. Desilo se da je ta prodavnica pripadala trgovačkoj firmi "Ostrovica", čije je sjedište bilo u Kulen-Vakufu i vodili su je muslimani. Firma je također uglavnom zapošljavala muslimansku radnu snagu. Altagić je eksplodirao od bijesa vičući na Srbe: "Ta prodavnica u Prkosima je ustaška! Mi Srbi iz Vrtoče smo oslobodili vas Srbe iz Prkosa i Oraškog Brda od ustaša, a čijoj opštini vi sada volite pripadati. Doći će opet vrijeme kada će vas oni klati i neka vas kolju... mi vas od njih nećemo braniti." Ministarstvo unutrašnjih poslova preporučilo je da se on optuži i kazni zbog ovog šovinističkog verbalnog napada.[60]

Provođenje "bratstva i jedinstva" energičnim policijskim radom zaokupljalo je znatnu pažnju vlasti u ovom kraju, zapravo i diljem Bosne i Hercegovine, krajem 1950-ih i početkom 1960-ih. U bihaćkom kraju (gdje je spadala opština Kulen-Vakuf) Sekretarijat unutrašnjih poslova tokom 1961. krivično je procesuirao 110 slučajeva protiv pojedinaca koji su djelovali na načine koji su smatrani "šovinističkim", te time štetnim za "bratstvo i jedinstvo".[61] Broj ljudi koji su hapšeni i upozoravani, ali ne i krivično gonjeni, vjerovatno je bio mnogo veći. Diljem Bosne i Hercegovine na hiljade pojedinaca vlasti su disciplinirale zbog "šovinizma" u tom istom periodu. Od januara 1958. do septembra 1961. lokalna policija je zabilježila 329 ozbiljnih fizičkih sukoba koji su započeli zbog šovinističkih komentara, a u koje je bilo umiješano više od 2.500 osoba.[62] Od kraja 1959. ili početka 1960. do sredine 1962. prijavljena su 7.433 pojedinačna akta "šovinizma" diljem te republike, prosječno osam dnevno. Nije jasno da li su svi pojedinci koji su vrijeđali ljude bili formalno optuženi ili krivično gonjeni, mada postojanje tako preciznih statističkih informacija snažno sugerira da je i policija bila pozivana na lice mjesta i veliku vjerovatnoću da je bilo i neke vrste kazni.[63] Veliki broj prijavljenih incidenata i opsežan angažman policije i sudova ilustriraju značaj koji su komunističke vlasti pridavale rigoroznom nadziranju provedbe "bratstva i jedinstva". Ako bi neko bio percipiran kao neko ko oklijeva u pružanju podrške toj ideologiji, spremnost vlasti da nametnu pozitivne etničke odnose bila je veliki poticaj da ljudi to prihvate u svakodnevnom životu.

Treći mentalni obrazac koji je utjecao na odnose između zajednica kod manjeg broja ljudi bila je nesloga. Dokazi sugeriraju da su njihovi stavovi bili ukorijenjeni u masovnim ubijanjima 1941. i drugim slučajevima nasilja tokom

rata. Među onima koji su aktivno širili ta gledišta bili su vjerski lideri. Pravoslavni svećenik Branislav Branić iz kulenvakufskog kraja bio je poznat po tome što je za muslimane govorio da su "paščad". Aludirajući na činjenicu da su neki muslimani ubijali Srbe tokom rata, on je upozoravao Srbe da treba da se zaštite od svojih komšija muslimana zato što "pašče koje te je ujelo lani, uješće i ove godine".[64] Za nekoliko muslimanskih hodža u široj regiji prijavljeno je da su upozoravali mještane muslimane da su pod prijetnjom bivših Srba partizana, koje su nekada nazivali "četničko-komunistima" – što je spominjanje činjenice da su partizani tokom rata u svoje redove primili brojne srpske borce koji su prethodno ubijali muslimane.[65] Takvi primjeri sugeriraju značaj ratnih događaja u strukturiranju negativnih stavova prema muslimanima i Srbima koje su nakon rata zauzeli neki vjerski predstavnici pravoslavlja i islama.

Čak i neki koji su bili u prvim redovima promotora "bratstva i jedinstva" – komunistički zvaničnici i pripadnici vojske – gledali su negativno na svoje komšije drugih nacionalnosti.[66] Za neke pojedince opisane kao Srbi, uključujući šačicu članova Saveza komunista, tokom 1958. je zabilježeno da su muslimanima tog kraja pogrdno govorili "Turci" i da su im psovali "tursku mater", posebno pri piću.[67] Za neke Srbe članove Saveza komunista u tom kraju zabilježeno je da su se na sastancima žalili kako je teško proširiti članstvo njihove organizacije mimo njihovih sunarodnjaka zato što su muslimani "ustaše".[68]

Takvi komentari mogli su izazvati svađe, kao što je bio slučaj 1958. godine, kada se jedan Srbin, aktivni major Jugoslavenske narodne armije, jako napio u nekom hotelu za stolom s još nekoliko Srba. U jednom trenutku okrenuo se prema muslimanu koji je sjedio u blizini i doviknuo mu da je ustaša. Musliman i drugi s kojima je sjedio uzvratili su da su major i njegovo društvo četnici. Njih dvojica su ustala da se potuku, pri čemu je major potegao pištolj. Dvadesetak Srba se okupilo oko majora, a šezdesetak-sedamdesetak muslimana se okupilo nasuprot njima. Neki su izvukli noževe, dok su se drugi uhvatili stolica. U posljednjem trenutku jedan musliman bivši partizan uspio je smiriti Srbe te je masovna tuča izbjegnuta.[69] Ovaj primjer sugerira da su ratna iskustva i kategorije, koje su se često preklapale s etničkim kategorijama (npr. ustaše kao muslimani i četnici kao Srbi), i dalje imali jak utjecaj na neke pojedince i nakon rata, čak i među komunistima i pripadnicima vojske, unatoč njihovom zadatku da promoviraju "bratstvo i jedinstvo".[70]

Bilo je sličnih slučajeva i u drugim dijelovima šire regije krajem 1950-ih i početkom 1960-ih. Godine 1962. jedna grupa mladih Srba došunjala se u hrvatsko selo jedne noći i počela pjevati srpske pjesme i vikati "Jebemo vam ustašku majku!" Hrvatima. Neki mladići Hrvati izišli su iz kuća da se suoče s njima i počela je tuča u kojoj je učestvovalo trideset do četrdeset ljudi. U iz-

vještaju o tom incidentu Savez komunista identificirao je ratno naslijeđe kao direktni uzrok, navodeći da su roditelji mnogih tih Hrvata bili ustaše koji su 1941. godine pobili roditelje tih Srba.[71] U drugim prilikama nije dolazilo do fizičkog koškanja, ali je naslijeđe rata u strukturiranju percepcija bilo vrlo očito. Neki Srbi su kritizirali vlasti zbog uvođenja struje i izgradnje vodovoda i kanalizacije u muslimanskim selima i gradovima, tvrdeći da su to "ustaška mjesta" koja ne zaslužuju tu infrastrukturu.[72]

Sreski komitet Saveza komunista ukazao je 1963. godine na to da je poseban problem u vezi sa "šovinizmom" bio to što su neki pojedinci, koji su izgubili rođake u masovnim ubijanjima tokom rata, izražavali želju za osvetom.[73] Tako su 1962. godine u nekoj kafani čuli čovjeka kako kaže: "Daj Bože zdravlja i života, osvetiću svoje roditelje. Neću zaludu rukave zasukati. Molim se Bogu da mi se nijedan Turčin ne obrati jer ću im ja pokazati ko je zaklao moje roditelje – jebat ću im mater tursku."[74] Ili, te iste godine jedan drugi je doviknuo grupi nakon što su prisustvovali otkrivanju spomenika u znak sjećanja na rat: "Svi ste vi ustaše, i upamtit ćete čije ste majke ubili 1941. Jebat ću vam majku balijsku!"[75] Situacija je bila slična i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. U nekim pravoslavnim i muslimanskim selima u zeničkom kraju mnogi mještani su u ratu bili ili četnici ili ustaše. Savez komunista je zabilježio da su sukobi između nekoliko pojedinaca vukli korijene iz masovnih ubijanja tokom rata i trajali sve do 1960-ih godina.[76] U opštini Lukavac, dvojica ljudi – opisani kao musliman i Srbin – posvađali su se u kafani i musliman je viknuo: "Ono što ti se desilo ocu [1941] desit će se i tebi... treba te zaklat ko i tvog oca... doći će i tvoje vrijeme!"[77] Ti primjeri potkrepljuju tvrdnju koju je iznio Savez komunista 1962. godine: "Osim ekonomskih i kulturnih pitanja, rat je imao najveći utjecaj na savremene nacionalne odnose."[78] Za neke, u ratu proživljene traume su učinile da se njihova negativna gledišta o komšijama drugačije percipirane nacionalnosti, čini se, nisu promijenila. A taj stav je nekad prožimao percepciju ne samo prošlosti nego i budućnosti. Za jednog bivšeg četnika iz kakanjskog kraja rečeno je da je svojim komšijama Srbima 1961. godine rekao: "Držite se svog oružja jer doći će vrijeme kada će vam zatrebati."[79] Krajem 1960-ih u istočnoj Bosni, gdje su u ratu četnici masovno ubijali muslimane civile, jedan mještanin musliman predvidio je da će se rat uskoro vratiti: "Teško nama muslimanima. Srbi će nas opet klati."[80]

Ova tri mentalna obrasca – sloga, od države nametnuto "bratstvo i jedinstvo" i nesloga – nude uvid u kompleksnu prirodu lokalnih poslijeratnih odnosa među zajednicama u manjim zajednicama kao što su one u kulenvakufskom kraju. Ali sugerirati da je među njima postojala jasna distinkcija, mada je to

korisno za analizu, predstavlja donekle statičan portret društvenih odnosa koji zamagljuje jednu mnogo fluidniju i promjenjiviju dinamiku. Dokumenti koji ranije nisu bili dostupni sugeriraju da su se visoki nivoi antagonistične "grupne" pripadnosti mogli brzo iskristalizirati kao odgovor na incidente percipirane kao incidenti utemeljeni na "etničkom sukobu". U takvim momentima neki ljudi bi doživjeli iznenadnu promjenu i brzo protumačili da je uzrok incidenta usađen u etničku pripadnost učesnika, a pogotovo u onome što su bile ratne asocijacije koje su pripisivali cijelim etničkim grupama. Ta tumačenja nisu samo opisivala takve incidente kao "etnički zasnovane"; zapravo su ih i konstituirala u tim kategorijama.[81] Kao rezultat, često obični incidenti među pojedincima brzo su se mijenjali u sukobe između kolektiviteta, između "nas" i "njih". U tom procesu neki ljudi bi iznenada doživjeli moćan osjećaj antagonističke nacionalnosti.

Još su dva aspekta relevantna za konceptualizaciju ove dinamike "naprasne nacionalnosti". Prvo, činjenica da su etničke kategorije nekima i dalje bile važne nakon rata ne smije nas navesti na zaključak da su te kategorije, i za rat vezane asocijacije, bile dominantne među većinom ljudi u svakodnevnom životu. Dokazi sugeriraju da nisu, pogotovo zbog žestokog nadzora koji su vlasti provodile u provedbi "bratstva i jedinstva". Prije će biti da su mogli s vremena na vrijeme izbiti na površinu kada bi emocije postajale zapaljive, obično kao odgovor na konfliktne situacije. I drugo, reakcije na incidente koji su proizvodili naprasnu nacionalnost nisu obavezno bile vođene proračunatom željom da se etnicitet iskoristi za neki određeni cilj, naprimjer da se vlast okrene protiv pojedinaca u nekom ličnom sporu; prije će biti da su pojedinci iznenada prihvaćali veoma etnicizirano tumačenje događaja na jedan mnogo nesvjesniji i poluautomatski način nakon prijetnji nasiljem ili nasilnih akata koje je izazivao etnički način gledanja čiji su korijeni bili u iskustvima i sjećanju na nasilje počinjeno u ratu.[82] Naprasna nacionalnost je, dakle, bio brzi prelaz s općenito neetniciziranog na veoma etnicizirani načina gledanja na svijet, i bila je više automatski emocionalni odgovor nego racionalna, instrumentalna odluka.

Među incidentima koji su imali tendenciju da rezultiraju naprasnom nacionalnošću bili su verbalni napadi, fizička koškanja i ubistva, od kojih mnogi djeluju da su povezani s događajima iz rata. U jednom izvještaju iz 1963. godine Sreski komitet Saveza komunista pokazao je svijest o tome kako brzo takvi incidenti mogu promijeniti odnose među zajednicama: "Šovinizam je i dalje problem... opasnost od njega latentno živi. Čak neprilična gesta ili akcija ima potencijal da pokrene i izazove političke probleme."[83] Nekoliko primjera iz 1950-ih i 1960-ih ilustriraju kako se naprasna nacionalnost može kristalizirati nakon lokalnih incidenata. Krajem 1950-ih Savez komunista nije karakteri-

zirao odnose među zajednicama u široj regiji kao negativne. Ali kada su neki ljudi, opisani kao "Srbi", ubili "muslimana", koji je jedne noći prolazio kroz njihovo selo u opštini Bužim, neki mještani muslimani naprasno su izgubili svaku iluziju koju su mogli imati o podršci komunističkih vlasti za "bratstvo i jedinstvo". Nije bilo jasno da li je to ubistvo bilo usađeno u "etnički sukob". Ipak, kako je jedan musliman kasnije sažeo to opće osjećanje: "Da je Srbin ubijen, vlada bi ubila pedeset muslimana, a da se pobije pedeset muslimana oni ne bi ubili nijednog Srbina."[84] Ovo ubistvo nije samo izazvalo napetost među mještanima Srbima i muslimanima, nego je razotkrilo i osjećaj koji je postojao među nekim muslimanima da vlasti imaju velike predrasude prema njima. Ovo ubistvo je pokazalo koliko brzo se jedan incident mogao protumačiti i uspostaviti potpuno kroz prizmu etničkog sukoba, kao i potencijalno razočaravajući odgovor vlasti. Nije to više bilo ubistvo u koje je bilo umiješano nekoliko pojedinaca, od kojih su neki slučajno bili nominalno Srbi, a jedan od njih slučajno bio nominalno musliman; bio je to sada incident između "Srba" i "muslimana" općenito.

Drugi slučajevi pokazuju kako takvi primjeri sukoba razotkrivaju neka implicitna uvjerenja ljudi da su njihove komšije krive za izazivanje problema ne zbog pojedinačnog ponašanja, već prije zato što su percipirani kao osobe druge etničke pripadnosti. Negdje tokom 1958. u selu blizu Kulen-Vakufa musliman po imenu Salih Hadžić pojavio se pred kućom komšije Srbina Branka Rokvića u pijanom stanju. Ušao je u kuću bez poziva, a onda Rokvića udario bez ikakvog očitog razloga. Policijska istraga nije zaključila da je Hadžić napao Rokvića zato što je mrzio Srbe; pijanstvo i nekakav lični spor između njih dvojice čini se da su bili uzrok incidenta. Ali Rokvićeva porodica ipak je insistirala da se to tretira kao čin "nacionalnog šovinizma" i počela širiti glasine da su "muslimani" odgovorni za sve akte šovinizma.[85] U ovom slučaju neposredna percepcija ove porodice da je svađa bila povezana s etničkom mržnjom bila je važniji faktor u njihovom tumačenju incidenta nego sve informacije do kojih je došla policijska istraga. "Etnicitet" i "etnički sukob" nisu u ovom slučaju bili ni samorazumljivi ni inherentni mada se incident desio između pojedinaca opisanih kao "Srbin" i "musliman"; prije će biti da su to rođaci žrtve pokušali predstaviti kao "etnički sukob" svojim interpretativnim tvrdnjama nakon samog incidenta.[86] Čineći to, oni su bili središnji akteri proizvodnje naprasne nacionalnosti.

Ovi incidenti ponekad su navodili ljude da zahtijevaju da se kazne svi oni koje su percipirali kao pripadnike određenog etniciteta mada sam incident možda nije imao ništa s "etničkim sukobom", a da je okrivljena strana mogla biti tek pojedinac. Naprimjer, krajem 1950-ih ili početkom 1960-ih jedan mladić musliman silovao je stariju Srpkinju u selu Bušević nedaleko od Ku-

len-Vakufa. Mada je policija utvrdila da je mladić počinio krivično djelo iz razloga koji nisu bili "šovinistički", Srbi u selu počeli su govoriti da se treba osvetiti "muslimanima" za taj incident. U sličnom lokalnom događaju dvojica mladića, od kojih je jedan opisan kao "Srbin", a drugi kao "musliman", potukli su se i musliman je ubio Srbina. Razlozi za ovu tuču, čini se, nisu imali ništa s etničkim sukobom; očito je to bio lični spor koji se oteo kontroli. Ipak, lokalni Srbi govorili su o potrebi da se osvete za mladićevu smrt tako što će se pozabaviti ne samo muslimanom koji je kriv za ubistvo nego i svim muslimanima tog kraja koje su smatrali kolektivnim krivcima.[87] U sličnim slučajevima neki Srbi nisu htjeli govoriti o ubistvu jednog od svojih kao o pojedinačnom aktu. U jednom takvom slučaju, musliman po imenu Haso ubio je momka Srbina. Mještani Srbi, međutim, brzo su prešli s riječi "Haso je ubio momka" na "Turci su ubili momka", pri čemu je termin Turčin bio pogrdni naziv za muslimane, a mogao je značiti i "ustaša".[88] Takvi primjeri bacaju svjetlo na to kako su neki ljudi sukobe koji su nominalno bili međuetnički tumačili isključivo kroz viziru "etničkog sukoba". Ta perspektiva je onda bila okvir za njihove pozive na osvetu na etničkoj osnovi. Ali njihove interpretativne tvrdnje i njihovi kasniji pozivi na osvetu bili su *konstitutivni* akti usmjereni na to da se incidenti učine "etničkim", dok je posljedica bila proizvodnja naprasne nacionalnosti.

Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine zabilježio je 1959. godine da su često mali svakodnevni incidenti završavali tako da su prerastali u "etničke sukobe" – ili, možda još tačnije, u sukobe koje su ljudi percipirali kao etničke. Stoka nekog muslimana koja zaluta na srpsko imanje, ili Srbin koji prolazi kroz muslimansko selo pjevajući srpsku pjesmu – takvi incidenti mogli su isprovocirati muslimane da Srbima psuju "srpsku", "vlašku" ili "četničku" majku, ili Srbe da muslimanima psuju "tursku", "ustašku" ili "balijsku" majku, sve veoma uvredljivo za one kojima su psovke bile upućene. Te psovke, u kojima su gotovo uvijek oni kojima su bile upućene kategorizirani u etničkim terminima i/ili terminima vezanim za rat i uključivali psovku na račun primaočeve majke, sugeriraju blisku vezu između sjećanja na nasilje u ratu, rodnih odnosa i slučajeva naprasne nacionalnosti. Takve psovke možda su muškarcima – koji su ih, čini se, najčešće i dobacivali – bile sredstvo da ponovo steknu osjećaj moći i muškosti koji je u ratu bio tako duboko pogođen aktima masovnog nasilja, među kojima je često bilo i slučajeva masovnih seksualnih napada na njihove žene.[89] Naučnici koji se bave istraživanjem Južne Azije primijetili su sličnu dinamiku u lokalnim oblicima nacionalizma u kojima je prevazilaženje osjećaja efeminizacije koje nad čovjekom izvrši osoba koja je "etnički drugi" ključna pokretačka sila u slučajevima lokalnog sukoba, pogotovo među mladićima.[90]

Stoga teško da nas može iznenaditi što su ti verbalni napadi, koji su se odmah mogli protumačiti kao reference na intimne, traumatske historije nasilja nad ženama pripadnicama jedne zajednice tokom rata, lako mogli dovesti do male svađe koja je brzo mogla eskalirati u masovne tuče. U nekim situacijama cijela sela, koja su normalno živjela u mirnom suživotu, iznenada bi se našla u međusobnom sudaru nakon relativno sitnog incidenta, često bez vidljive osnove u "etničkom sukobu", izazvanom svađom između pojedinaca nominalno različite etničke pripadnosti.[91] Stepen do kojeg bi se pojedinci naglo svrstavali isključivo uz one koje su percipirali kao pripadnike svoje etničke grupe tokom i nakon takvih incidenata bivao je očit kada bi vlasti pokušale krivično goniti okrivljenu stranu. Često se dešavalo da bi samo muslimani dolazili svjedočiti u korist muslimana optuženih za učešće u takvim svađama, dok bi samo Srbi dolazili svjedočiti Srbima.[92]

Ponekad čak nije bilo potrebno da se desi incident da se naprasno pojave i brzo prošire tumačenja koja bi mogla dovesti do nasilja među zajednicama. Glasine su često bile jedino što je bilo potrebno da se izazovu krupni poremećaji, što su historičari i antropolozi koji proučavaju neke dijelove Evrope i Južne Azije zapazili u drugim kontekstima.[93] Centralni komitet je sa zaprepaštenjem zabilježio tuču između Srba i muslimana mještana jednog sela u sarajevskoj regiji krajem 1950-ih. Uzrok svađe bila je vijest koja je brzo stigla do Srba tog sela da su im komšije muslimani oštetili pravoslavnu crkvu i groblje. Uslijedila je velika tuča. Vijest je, međutim, bila lažna; bila je to obična glasina: muslimani nisu ništa učinili.[94]

U sličnom događaju koji se desio 1964. godine u Velikoj Kladuši jedan dječak musliman, koji je čuvao stoku blizu pravoslavnog groblja, bacio je kamen i oštetio sliku na jednom nadgrobnom spomeniku. Porodica umrlog se naljutila i smjesta zatražila od lokalne policije da uhvati dječaka zbog nacionalističkog napada. Njegova porodica se brzo izvinila, ali srpska porodica je i dalje insistirala da Savez komunista ovaj incident tretira kao šovinistički. Zapaljive glasine su onda počele kružiti po srpskim selima tog kraja da muslimani vade tijela iz groblja i da planiraju izgraditi novu džamiju tik do pravoslavne crkve.[95] Čak je i jednostavni čin bacanja kamena jednog djeteta mogao brzo eskalirati u "etnički sukob".

Ovi primjeri ne sugeriraju da su zajednice u kojima se stanovnici percipiraju, i sami sebe percipiraju, kao osobe različite etničke pripadnosti nekako sklonije sukobu i nasilju nego monokulturalne zajednice. Ono što proizvodi reakcije na takve incidente nije unutarnji osjećaj antagonističke kulturalne razlike među mještanima. Prije će biti da je specifična historijska dinamika lokalnih odnosa među zajednicama neke pojedince učinila sklonim da sukobe tumače na osobito antagonističan način. U mnogim slučajevima dokazi sugeriraju da

je sjećanje na nasilje počinjeno u ratu bilo u pozadini i da je strukturiralo i pojačavalo načine na koje neki ljudi tumače glasine i stvarne slučajeve sukoba. Zbog toga su te osobe bile sklone brzo povjerovati u priče o pretpostavljenim neprijateljskim namjerama određenih pojedinaca i grupa koje su se često brzo materijalizirale tokom i nakon incidenata. Kako Donald Horowitz zapaža u svojoj studiji o prevratima u mnogim drugim kontekstima, "glasina neće uhvatiti maha ako za nju nema tržišta".[96] U kulenvakufskom kraju iskustvo i sjećanje na nasilje među zajednicama u vrijeme rata uveliko su stvorili to tržište.

Tako je, naprimjer, 1961. godine jedan radnik Srbin poginuo na radnom mjestu na području Bosanskog Petrovca blizu Kulen-Vakufa kada se na njega slučajno obrušio neki teški komad građevinskog materijala. Samo su radnici muslimani toga dana tovarili tu građu. Nekoliko radnika Srba – koje će Savez komunista kasnije navoditi kao "srpske nacionalističke elemente" pošto su već odslužili zatvorsku kaznu jer su tokom rata bili četnici – pokrenulo je glasine da su radnici muslimani namjerno ubili tog Srbina. Čuvši tu priču, ostali radnici Srbi spremili su se da izazovu tuču s kolegama muslimanima. Prisustvo policije je spriječilo ono što bi svakako postala ozbiljna tuča. Čini se da su ratna iskustva Srbe koji su pustili tu glasinu uslovljavala da takav incident smjesta tumače kroz prizmu etničkog sukoba.[97]

Događaji iz rata igrali su ulogu i u strukturiranju reakcija na incidente međuetničkih sukoba u drugim krajevima. U fočanskom kraju je, tako, 1963. godine došlo do tuče između dva radnika tamošnje termoelektrane, pri čemu je jedan opisan kao musliman a drugi kao Srbin. Izvještaji Saveza komunista nisu sugerirali da su njih dvojica imala ličnu povijest međuetničkog sukoba u Drugom svjetskom ratu. Zapravo, čini se da su tada obojica bili djeca. Svejedno, njihova tuča je navela muslimana Hajrudina Hasanbegovića, koji je bio član Saveza komunista, da dovikne svom kolegi Srbinu Anđelku Pavloviću da su "ljudi kao on" (tj. Srbi) zaklali njegovog brata u ratu, a onda pokrali sve iz njihove kuće, i sada sebi grade novu kuću od onog što su opljačkali. Pavlović je odgovorio da su svi muslimani iz porodice Hasanbegović bili ustaše u ratu i da bi i Hajrudin bio ustaša da je imao dovoljno godina.[98] Ključni faktor ovdje je bio kako je svađa potaknula mentalni obrazac ratnih iskustava i/ili sjećanja koji je možda prenosila rodbina, a koji je strukturirao način na koji su obojica kategorizirali i napali jedan drugoga. Ova svađa između dvojice radnika nominalno različite etničke pripadnosti tako se pretvorila u "etnički sukob" sa snažnim asocijacijama na rat.

Da rodbina kod kuće i u selu može biti glavni prenosilac traumatskih historijskih sjećanja o nasilju među zajednicama djeci koja će mnogo godina kasnije učestvovati u takvim svađama može se vidjeti iz dokaza koje su prikupili lokal-

ni komiteti Saveza komunista. Godine 1961. članovi jednog takvog komiteta koji su obilazili nekoliko pravoslavnih sela na području Kulen-Vakufa otkrili su da mnoga djeca ne prave razliku između kategorija "musliman" i "Turčin" unatoč činjenici da riječ "Turčin" nisu koristile ni vlasti ni škole i da je, štaviše, ta riječ imala pogrdni ton. Često se dešavalo da su djeca objavljivala sasvim uvjereno: "Turci žive u raznim dijelovima naše regije."[99] Kada im je traženo da navedu primjer nasilja između svog naroda i "Turaka", članovi komiteta su očekivali da će djeca govoriti o danima osmanske vlasti u toj regiji; umjesto toga, oko 60 posto njih je odgovorilo da je za to primjer 1941. godina.[100] U drugom slučaju nekoliko komiteta Saveza komunista u sjeverozapadnoj Bosni zabilježilo je 1959. godine da učenici u pravoslavnim selima ponekad na pitanje "ko je bio naš neprijatelj tokom rata?" ne odgovaraju "fašisti" ili "ustaše", već "naše komšije Hrvati".[101] Takvi dokazi sugeriraju da mentalni obrazac za tumačenje svađa i drugih sukoba korištenjem ratnih kategorija i njihovo povezivanje s lokalnim aktima nasilja među zajednicama imaju formativne korijene na mikronivou – u nečijoj kući ili selu. To su bila neka od primarnih mjesta gdje su djeca učila "ko je šta" u smislu etničkih kategorija i "šta su nam oni učinili" u ratu. Takvi etnicizirani načini gledanja mogli su se naprasno aktivirati kao osnova po kojoj se traži logika u trenucima lokalnog sukoba, posebno pri utvrđivanju uzroka tuča i drugih sporova.

Jedan vladin izvještaj sačinjen 1961. godine o "šovinističkim svađama i incidentima" u široj regiji opštine Kulen-Vakuf potvrđuje ovu tendenciju kod određenih pojedinaca da svađe, ubijanja, silovanja i druge nasilne incidente brzo "oboje šovinističkim bojama". Čini se da je njihov automatski odgovor bio tumačenje incidenta kao "šovinističkog napada" ili kao manifestacije etničkog sukoba naprosto zato što su žrtva i počinilac percipirani kao osobe različite etničke pripadnosti.[102] Savez komunista je zabilježio da su kod nekih ratna iskustva igrala ključnu ulogu u tumačenju takvih incidenata.[103]

Arhivskih dokaza za to ko su tačno bili glavni akteri poticanja slučajeva naprasne nacionalnosti često je vrlo malo, a savremeno etnografsko istraživanje može dati frustrirajuće malo uvida u to s obzirom na stepen do kojeg je najnoviji rat u Bosni i Hercegovini (1992–1995) uništio lokalne zajednice masovnim ubijanjem, progonom i emigracijom. Često ima tek nekolicina preživjelih koji mogu ponuditi dodatne uvide u specifične lokalne sukobe zabilježene u arhivskim dokumentima sačinjenim tokom 1950-ih i 1960-ih godina. Bez obzira na to, moguće je sačiniti skicu socijalnog profila onih koji su palili i potpirivali taj plamen naprasne nacionalnosti.

Čini se da su to većinom bili ljudi iz seoskih krajeva i manjih gradova, gdje je nasilje među zajednicama tokom rata često bile žešće i intimnije. Mnogi

su bili srednjih godina i za njih se govorilo da su učestvovali u "četničkim" i "ustaškim" formacijama tokom rata. Drugi su bili djeca tih pojedinaca, koje su komunisti opisivali kao zadojene gledištima svojih roditelja.[104] Članovi porodice žrtve u datom incidentu često su igrali najaktivniju ulogu u stvaranju i poticanju etniciziranog tumačenja sukoba.[105] Grupa koja se u tome ističe su muškarci koji su ranije tokom 1950-ih i 1960-ih pušteni iz zatvora nakon što su odslužili kaznu zbog učešća u masovnom ubijanju i drugim ratnim zločinima. U nekim slučajevima oni su se vraćali u svoja sela i tamo bili dočekivani kao heroji, uz slavlja koja su danima trajala i pucnjavu u zrak iz pištolja, što je sve uznemiravalo stanovnike susjednih sela, gdje su živjeli ljudi koji su preživjeli njihovo nasilje.[106] Čini se da su ti pojedinci često bili ključni "moćnici", da upotrijebim upečatljivi termin Sudhira Kakara iz njegovog rada o vođama nasilja među zajednicama u Indiji, koji su pokušavali incidente prikazati u etničkim kategorijama.[107] Prema vlastima, oni su bili uspješniji u mobiliziranju drugih da usvoje njihova tumačenja kad su se prisjećali bolnih ratnih uspomena. Kako je Savez komunista naveo 1962. godine: "Poseban oblik šovinističke aktivnosti odnosi se na evociranje događaja iz rata. To utječe na mlade i hrabri ih da mrze druge nacionalnosti i angažiraju se u šovinističkim aktivnostima. To je posebno izraženo u krajevima gdje je bilo masovnog pogubljenja u ratu. Pod utjecajem takvih pojedinaca nije neuobičajeno da ljudi izražavaju želju da se osvete za svoje najbliže koji su ubijeni tokom rata."[108]

Ponekad su komunisti bili ti koji su inicirali slučajeve naprasne nacionalnosti, a ne oni protiv kojih su se komunisti borili i koje su zatvarali zbog međuetničkog ubijanja tokom rata.[109] Njihovo učešće, mada za nas može predstavljati iznenađenje, nije bilo iznenađenje i za njihove komšije, kako sugeriraju partijski dokumenti iz istočne Bosne: "Ima mnogo ljudi koji su počinili zločine tokom rata, a koji danas žive prikriveno... [ali] ljudi znaju šta je ko radio u ratu, uključujući i one koji su sada članovi [komunističke] partije."[110] Arhivski dokazi pokazuju da je bilo mnogo slučajeva u kojima su lokalni policajci i članovi Saveza komunista igrali vodeću ulogu, suprotno argumentima vlasti da su obično "neprijatelji naroda" iz rata odgovorni za pokretanje i eskalaciju slučajeva "šovinizma".[111] Tako, da li je pokretač bio u komunističkoj vlasti ili izvan nje, nije bio primarno odlučujući faktor. Prije će biti da su neposredno iskustvo ekstremnog nasilja među zajednicama ili sjećanja na to koja su prenosili rodbina i komšije bili ono što je rezultiralo mentalnim obrascem po kojem su se tokom i nakon veoma napetih konfliktnih trenutaka kategorije počinilaca iz ratnih vremena mogle lako povezati s cijelim "etničkim grupama".[112]

Dokazi, međutim, *ne* sugeriraju da je takav mentalni obrazac dominirao u svakodnevnom životu većine ljudi. On je često morao biti potaknut inci-

dentom, često običnim, da bi dao poticaj za izbijanje i eskalaciju naprasne nacionalnosti. Ta je dinamika bila rasprostranjena diljem Bosne i Hercegovine. Godine 1962. u regiji Jajca, jugoistočno od Kulen-Vakufa, Savez komunista je zabilježio da je "masovna likvidacija stanovništva na osnovu nacionalnosti" tokom rata uspostavila poslijeratni obrazac po kojem su "lični sukobi" brzo postajali "šovinistički po karakteru". Sporovi među komšijama oko međa na poljima i korištenja vode, ili svađe između pastira u brdima koji su nominalno bili različite etničke pripadnosti, mogli su smjesta dobiti okvir "etničkog sukoba". To uokvirivanje u kolektivne etničke kategorije moglo je aktivirati lokalna sjećanja na nasilje među zajednicama iz rata, koja bi ponekad cijela dva sela gurnula u masovnu tuču. U takvim momentima lokalni komunisti žalili su se da zbog obične svađe dvaju pastira u polju mentalitet koji korijen vuče iz nasilja počinjenog u ratu iznenada postaje od najvećeg značaja: "Svakog Hrvata i muslimana nazivaju ustašom, a svakog Srbina četnikom."[113] Iste takve eksplozije kolektivne kategorizacije koje korijen imaju u ratu bile su dio svakodnevnih sukoba i u regiji Kulen-Vakufa. Godine 1958. lokalni vlasnik kafane Nikola Filipović u pijanstvu je, u napadu bijesa, vikao svojim gostima: "Svi vi muslimani iz [Kulen] Vakufa ste ustaše! Ja vas znam od 1941."[114]

Značaj ratnih iskustava u uslovljavanju da neki ljudi tumače poslijeratne incidente između pojedinaca različite nominalne etničke pripadnosti kao "etničke sukobe" može se dalje vidjeti ako razmatramo reakcije na unutaretnička ubistva – ona koja se dešavaju samo među "Srbima" ili samo među "muslimanima". Takvim slučajevima ljudi su posvećivali dramatično manje pažnje. Većinom nije bilo zapaljivih glasina o razlogu ubistva. Ljudi se nisu pozivali na događaje iz rata da objasne zašto je došlo do ubistva; nisu koristili ni svoja ratna iskustva da pravdaju potrebu za bilo kakvom kaznom ili osvetom protiv krivca.[115]

Kada se smatralo da žrtva i počinilac pripadaju istoj etničkoj grupi, ljudi su na te incidente gledali kao na tragične, ali ih općenito nisu karakterizirali kao nešto što je povezano s ratom i nisu zahtijevali da se kazna proširi na sve osobe percipirane kao pripadnike iste etničke grupe kao i počinilac.[116] To sugerira da su međuetnički sukobi, ili glasine o takvim incidentima, imali posebnu moć da brzo evociraju uspomene na ekstremno nasilje počinjeno u ratu, osobito u krajevima gdje se ubijanje dešavalo na etničkoj osnovi i stvaralo mentalne obrasce kolektivne kategorizacije. Te emocionalne reakcije usađene u traumatična iskustva i sjećanja čini se da su ključni faktor pojave da neki ljudi gotovo smjesta takve incidente tumače isključivo kroz prizmu etničkog sukoba.

Naravno, sjećanje na nasilje počinjeno u ratu u mnogim je zajednicama sporo blijedilo. Ono je bilo redovno poticano zato što su počinioci i preživjeli i

dalje živjeli blizu jedni drugih. U kulenvakufskom kraju je bilo muškaraca koji su svaki dan radili na željeznici zajedno s istim onim muškarcima koji su im ubili roditelje.[117] Četvrtkom, na pazarni dan, žene su nijemo prolazile kraj osoba koje su ih pokušale 1941. godine na smrt pretući kraj Une.[118] Mujo Dervišević, jedini koji je preživio pokolj muškaraca i dječaka kod jame Golubnjača, ponekad je sretao Mileta Pilipovića, koji je bio spreman zaklati ga netom prije nego što će on uspjeti pobjeći. On se tih susreta prisjeća: "Rat je bio gotov... i ja sam počeo raditi kao zidar. Jednog dana, miješao sam malter, i pogledao sam niz cestu. Vidio sam kapetana [Jugoslavenske narodne armije] koji je išao prema meni i smješkao se. Viknuo je: 'Zdravo, Mujo!', a onda mi je pružio ruku. Ja sam ga gledao i gledao [i onda shvatio ko je]... 'A što mi pružaš ruku!? Zar si zaboravio da si me tom istom rukom htio ubiti i gurnuti me u jamu?!'"[119]

Članovi porodice žrtava doživljavali su slična iskustva. Priča se da je bivši ustanik po imenu Jovo Medić ušao u krojačku radnju u Kulen-Vakufu nekoliko godina nakon rata. Sin vlasnika radnje ubijen je u pokoljima u septembru 1941. godine. Razgovarajući s Medićem, vlasnik je prepoznao sat svoga sina na Medićevoj ruci. Nije ništa rekao, ali je počeo plakati. Medić je brzo izašao, da se nikad više ne vrati.[120] Očevi ljudi ubijenih u jami Golubnjača katkad su pokušavali otići na to mjesto, ali mještani seljaci – od kojih su možda neki i učestvovali u ubijanju u ratu – često su ih maltretirali i tjerali.[121] Jedan otac, koji je uspio locirati Golubnjaču, počeo se moliti blizu otvora u jamu, ali ga je jedan bivši ustanik prekinuo gađajući ga kamenjem. "Ako si čovjek, samo nastavi", viknuo je taj otac. "Allah će zaštititi grob mog sina od šejtana."[122] Ti svakodnevni susreti koji su poticali traumatska sjećanja na rat nastavljeni su kako su prolazile poslijeratne godine. Za jednog bivšeg ustanika, koji se kasnije priključio partizanima i nakon rata radio kao popisivač na popisu stanovništva, govorilo se da je jednom pokucao na vrata da upita koliko ljudi živi u kući, na šta mu je hladno rečeno: "Ti bi trebao znati; pobio si mnoge od njih tokom rata."[123] Ti susreti su osiguravali da se lokalne, intimne ratne traume ne zaboravljaju lako. A značili su da na nivou sela i grada počinioci nisu opisivani tek kao apstraktne kategorije "ustanika", "četnika" ili "ustaša", kako to čini većina historičara. Prije će biti da su bili poznati po imenu – "Kurtagići, Kadići i Mašinovići", kao što su se dvojica stanovnika Martin Broda mogla odmah sjetiti mnogo decenija nakon rata – i po njihovim pojedinačnim ratnim djelima.[124]

Ovaj kraj je bio donekle izuzetak u tom pogledu u poređenju s najvećim dijelom ostatka Evrope, gdje je došlo do velikog "nemiješanja" ljudi – te time i počinilaca i preživjelih – na etničkoj osnovi tokom i nakon rata. Stoga je bilo manje vjerovatno da će ta vrsta svakodnevnih susreta koji su poticali sjećanja na nasilje među zajednicama u vrijeme rata izbiti na površinu.[125] U

ovom dijelu Jugoslavije, nasuprot tome, pobjeda partizana pod komunističkim vodstvom očuvala je multietničku zajednicu u dramatično etnički homogeniziranom krajoliku poslijeratne Evrope. Ali pobjeda multietničkog principa imala je svoju cijenu: preživjeli i počinioci, kao i njihovi potomci, i dalje su bili komšije, pa su njihovi svakodnevni susreti, posebno slučajevi sukoba, redovno izazivali naprasnu nacionalnost. Poslijeratni odnosi među zajednicama tako su često bili izuzetno fluidni i veoma su zavisili od stepena do kojeg su aktuelni konfliktni incidenti aktivirali oblike kolektivne kategorizacije koji su korijene imali u ratnim iskustvima i sjećanjima. U tim momentima punim naboja kad bi gotovo smjesta dolazilo do obilježavanja incidenata kao "etničkih" među nekim ljudima bi buknuli antagonistički osjećaji "mi" i "oni", koje su oni onda pokušavali proširiti dalje.

Započeli smo pričom iz Višegrada u kojoj je čovjek koji je bio optužen za ubistvo iznenada u sudnici izgubio svoju individualnost i postao "Srbin" i "četnik". Šta objašnjava ovu brzu preobrazbu kojom ljudi bivaju degradirani u kolektivne antagonističke kategorije? Kako se u tim momentima naprasno dogodi nacionalnost? Koju ulogu, ako je ima, igra nasilje u tom procesu? I čime može analiza mikrodinamike nacionalnosti usmjerena na događaje generalno doprinijeti proučavanju nacionalizma? Nakon rata vidjeli smo da su se pojavila tri primarna mentalna obrasca odnosa među zajednicama: sloga, "bratstvo i jedinstvo" koje nameće država i nesloga. Za neke, činjenica da je u ratu komšija spašavao komšiju druge percipirane etničke pripadnosti svjedočila je o značaju međuetničkog prijateljstva i to je pomoglo nastanku istinskog osjećaja skladnih poslijeratnih odnosa među zajednicama. Intenzivni rad komunističkih vlasti na "bratstvu i jedinstvu" bio je od središnjeg značaja u stvaranju i nadziranju društvene sloge, koja je za mnoge bila iskrena, ali su je drugi mogli doživljavati više kao oblik "lažne uljudnosti".[126] A opet, za neke druge gubici koje su doživjeli u ratu zaključali su ih u mentalitet u kojem su percipirane etničke razlike, i njihova povezanost sa zločinima počinjenim u ratu bile od primarnog značaja u razlikovanju poslijeratnih prijatelja od neprijatelja.

Dok ovi mentalni obrasci obuhvaćaju jednu važnu realnost, novi dokazi na lokalnom nivou otkrivaju nepostojanu dinamiku naprasne nacionalnosti. Nakon ekstremnog nasilja među zajednicama u ratu, neki ljudi su pokazivali tendenciju da lokalne incidente između pojedinaca različite percipirane etničke pripadnosti brzo označavaju kao "etnički sukob" iako kasnija policijska istraga, kao i lokalna tumačenja među mnogim stanovnicima, neće samim učesnicima pripisivati takve motivacije. Na ovaj način oni su pokušavali izazvati i širiti osjećaj "etničkog sukoba" u svojim zajednicama, kao i osjećaj tvrdih, antagoni-

stičkih granica među grupama, iako su prije tih incidenata te granice za mnoge možda bile meke i nevažne u svakodnevnom životu. Ukratko, upravo je to naknadno označavanje incidenta kao etnički sukob uveliko zbog mentalnih obrazaca stvorenih u ratu – a ne raniji, rasprostranjeni osjećaj antagonističke nacionalnosti – bilo ono što je često dovodilo do toga da se incidenti šire tumače kao "etnički sukob".

Otkrivanje ove dinamike važno je zato što nam pomaže da bolje shvatimo mikromehanizme nacionalizma među običnim ljudima, onoj često neuhvatljivoj grupi o čijem ponašanju naučnici često spekuliraju, ali ga mnogo rjeđe izbliza istražuju. Neki analitičari, naprimjer, tvrde da su nacionalizam i "etnički sukobi" fenomeni koje stvara elita, koja u nekim slučajevima kod običnih ljudi može nadvladati osjećaj nacionalne ravnodušnosti ili ih demobilizirati u traženju nenacionalnih alternativa.[127] U mnogim slučajevima ovaj argument obuhvata jednu važnu dinamiku nacionalizma, ali također ostavlja bez odgovora pitanje zašto neki pojedinci u malim zajednicama gotovo smjesta konfliktne incidente tumače kroz "etničku" prizmu čak i kada postoje dokazi da to nije slučaj. Ovdje je ključno uzeti u obzir akcije ljudi na lokalnom nivou stoga što je ponašanje na mikronivou često od odlučujućeg značaja za uspjeh ili neuspjeh bilo kakvog pokušaja elite da raširi antagonistički osjećaj grupne pripadnosti. Ideja o naprasnoj nacionalnosti – s naglaskom na ulozi mentalnih obrazaca nastalih na iskustvima i sjećanjima na masovno nasilje – pruža sredstvo za analizu tog djelovanja. Pokazuje nam i omogućava da shvatimo proces u kojem obični ljudi lokalne slučajeve sukoba pretvaraju u "etnički sukob" i kako njihove akcije mogu doprinijeti dramatičnoj promjeni u značaju etničkih kategorija na mikronivou.

Nasuprot tome, u prepoznavanju i analizi naprasne nacionalnosti podsjetimo se da momenti intenzivno doživljene kolektivne solidarnosti i antagonistička kolektivna kategorizacija drugih *nisu* konstantne i trajne karakteristike života na lokalnom nivou. Nažalost, ograničeni izvori nam otežavaju da ovaj fokus proširimo i mimo incidenata u kojima određeni pojedinci pokušavaju proizvesti moćni osjećaj antagonističnog pripadanja grupi. Komunističke vlasti, kojima je bilo veoma stalo da policijski nadziru provođenje "bratstva i jedinstva", posvetile su mnogo više vremena pisanju internih izvještaja o lokalnim konfliktnim incidentima koji su prerastali u "šovinizam" nego što su bilježili primjere međuetničkih incidenata u kojima do ove eskalacije nije došlo.

Ipak, najvjerovatnije je bilo međuetničkih incidenata u kojima se osjećaj antagonističkog pripadanja grupi nije naprasno javljao. U jednom izvještaju iz 1962. o manifestacijama "šovinizma", što ga je sačinio jedan lokalni komitet Saveza komunista, zaključuje se da takvi incidenti "često nisu nailazili na podršku

ili odobravanje lokalnog življa".[128] Do sada, međutim, raspoloživi dokazi nam nisu dopustili mnogo analize ove dinamike. Daljnje istraživanje međuetničkih konfliktnih incidenata koji nisu rezultirali naprasnom pojavom nacionalnosti pomogli bi nam da bolje objasnimo zašto se ona u drugim slučajevima javljala. Naprimjer, bilo bi važno bolje utvrditi da li je naslijeđe nasilja među zajednicama iz Drugog svjetskog rata bilo zapravo ono što je primarno doprinosilo tendenciji nekih ljudi da tumače događaje kroz prizmu "mi" i "oni". Možda je bilo međuetničkih konfliktnih incidenata koji su se desili u krajevima s historijom međuetničkog nasilja u ratu, ali koji nisu proizveli naprasnu nacionalnost. Koji bi drugi faktori to mogli objasniti?

Jedna moguća hipoteza, koju potkrepljuje arhivska građa u zapadnoj Bosni, tiče se ponašanja lokalnog političkog vodstva. Mnogi komunisti iz krajeva koji su doživjeli žestoko nasilje među zajednicama tokom rata jako su vjerovali u brzu i odlučujuću reakciju s ciljem osiguravanja da poslijeratni incidenti međuetničkog sukoba ne eskaliraju.[129] Njihov stav je bio često ukorijenjen u njihovim vlastitim ratnim iskustvima svjedočenja aktima ekstremnog nasilja za koje su željeli da se više ne ponove. Prisustvo takvih pojedinaca na pozicijama vlasti bilo je najvjerovatnije ključno za sprečavanje pojave naprasne nacionalnosti. Na koncu, isti su strukturalni faktori – etnička pomiješanost, ratna historija nasilja među zajednicama i redovni poslijeratni incidenti sukoba – bili uobičajeni u mnogim zajednicama u Bosni. Ali ključni faktor u tome da li će incidenti eskalirati bilo je poslijeratno ponašanje lokalnog vodstva: neki su žestoko intervenirali da spriječe ili zaustave te incidente, drugi su bili ravnodušni ili su ih šutke odobravali, dok je manjina aktivno inicirala i/ili učestvovala u tim incidentima, što je brzo poticalo naprasnu nacionalnost.[130]

Druga hipoteza je da su ratna iskustva međuetničkog spašavanja ili drugih oblika solidarnosti iskazanih tih godina mogla proizvesti mentalni obrazac koji je mogao snažno obuzdati naprasnu nacionalnost, jednako kao što je iskustvo progona jedne zajednice od strane druge moglo stvoriti mentalni obrazac koji je mogao biti aktiviran s ciljem eskalacije.[131] Slučaj Rajka Srdića je tu sugestivan. Kao devetogodišnji Srbin, on je izbjegao masovno pogubljenje u regiji Kulen-Vakufa u ljeto 1941. i preživio zahvaljujući jednoj muslimanskoj porodici koja ga je sakrivala više od mjesec dana. Šestog septembra oni su izbjegli iz tog kraja zajedno s ostalim izbjeglicama iz Kulen-Vakufa, ali su ih uskoro srpski ustanici zarobili. "Za većinu [ustanika]", prisjeća se Srdić, "bilo je dovoljno biti musliman ili Hrvat da izgubiš glavu."[132] Zato što je savršeno izgovorio nekoliko pravoslavnih molitvi, on je ustanike uvjerio da je on brat "Srbin" i tako spasio i sebe i muslimansku porodicu koja ga je prethodno spasila. Takvo iskustvo moglo je stvoriti nezaboravni osjećaj međuetničke solidar-

nosti. Kao što je Srdić naglasio više od četrdeset godina nakon rata: "Da nije bilo muslimana, ja ne bih bio živ."[133]

Jedan lokalni poslijeratni incident možda može baciti svjetlo na to do koje mjere takva iskustva međuetničke solidarnosti u ratu mogu djelovati kao faktor obuzdavanja naprasne nacionalnosti čak i u kulenvakufskom kraju, gdje je nasilje među zajednicama bilo žestoko. U proljeće 1958. dva kandidata su se natjecala na lokalnim izborima oko toga ko će predstavljati tu regiju u Skupštini Bosne i Hercegovine. Jedan je bio Vaso Trikić, bivši član Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, drugi je bio Milan Zorić, general Jugoslavenske narodne armije.[134] Šestog marta 1958. Trikić je došao u Kulen-Vakuf i, po riječima jednog svjedoka, izjavio da su muslimani tog kraja "ustaše i da je Kulen-Vakuf ustaško mjesto".[135] Njegov komentar izazvao je talas gnjeva, pri čemu je jedan mještanin odjurio da nađe nož kako bi ubio Trikića, što je lokalna milicija intervencijom spriječila. Drugi su brzo mobilizirali komšije da osiguraju da niko ne glasa za njega na predstojećim izborima. Čini se vjerovatnim da je taj incident, koji je oživio sjećanja na rat, pokrenuo jedan općiji osjećaj da su "Srbi" bili protiv "muslimana". Ipak, ono što je moglo prerasti u antagonističku kolektivnu kategorizaciju, tipičnu za incidente naprasne nacionalnosti, *nije se desilo*. Jednog mještanina koji je bio aktivan u uvjeravanju svojih komšija da ne glasaju za Trikića ipak su u isto to vrijeme u jednoj kafani čuli kako poletno objavljuje: "Mi ćemo glasati za generala Zorića!"[136] Oba kandidata su bili nominalno "Srbi", a ipak pogrdni Trikićevi komentari nisu barem neke mještane naveli da odmah zaključe da su Srbi bili izvor tenzije. Zašto?

Čini se da je pozivanje na ponašanje u ratu, pogotovo tokom 1941, bilo ovdje ključno za proces njihovog razmišljanja. Za generala Zorića, koji je te godine bio u tom kraju kao ustanik, govori se da je uživao veliko poštovanje mještana muslimana. Dok su tenzije u proljeće 1958. godine rasle, neki muslimani iz sela Bjelaj došli su u selo Orašac i ispričali im priču o tome kako je 1941. godine general Zorić došao u jednu kuću u njihovom selu. Nosio je pocijepanu košulju. Jedan mještanin s kojim je on razgovarao odmah mu je ponudio dvije nove košulje. Zorić mu je rekao da ne može prihvatiti ništa ako čovjek prvo ne zatraži za to dozvolu seoskih starješina. I tako je čovjek odmah otišao da se s njima konsultira. Tek nakon što su se oni složili da on Zoriću da košulje ovaj je to prihvatio. Zbog takvog ponašanja seljani Bjelaja su svojim komšijama u Orašcu rekli da je general Zorić "najispravniji i najpravedniji čovjek na svijetu".[137] U ovom slučaju tenzija je nestala jednako brzo kao što se i pojavila, uveliko zahvaljujući seljanima iz Bjelaja koji su podsjetili svoje komšije da je najvažnije čovjekovo ponašanje – a ne etnička pripadnost. Ono što je njima omogućilo da to učine bilo je to što je u ratu stvoren mentalni obrazac koji se

mogao aktivirati u napetim trenucima kako bi se na moćan način obuzdala naprasna pojava nacionalnosti.

Izgleda da su ovakva sjećanja na 1941. godinu – sjećanja na međuetničku solidarnost i spašavanje – takve pojedince činila znatno manje sklonim da se nakon rata uključe ili da pozitivno reagiraju na antagonističku etničku kategorizaciju nakon lokalnih međuetničkih incidenata. Ipak, bilo bi potrebno sistematičnije mikrokomparativno istraživanje u nekoliko krajeva želimo li pružiti bolji odgovor na ovo važno pitanje o odnosu između efekata progona i spašavanja tokom rata i poslijeratne eskalacije i obuzdavanja naprasne nacionalnosti. Bilo bi posebno važno istražiti slučajeve u kojima međuetnički sukob nije izazvao antagonistički osjećaj "mi protiv njih". Studija takvih slučajeva je, dakle, predmet budućeg istraživanja koje u sebi krije veliki potencijal boljeg rasvjetljavanja zašto su neki ljudi u specifičnim zajednicama skloniji pokretanju ili odgovaranju na naprasnu nacionalnost nego ostali.

Ali, bez obzira na to koje slučajeve istražujemo, nalazi ove analize mikronivoa upozoravaju naučnike koji bi previše olako prihvatili oznaku "etničkog sukoba" pri karakterizaciji incidenata među pojedincima za koje se smatra da nominalno pripadaju različitim etničkim grupama.[138] Mnogi incidenti koje su zabilježili lokalni komiteti Saveza komunista bili su doista nominalno međuetnički, ali dokazi sugeriraju da je ta etnička razlika često imala malo ili nimalo veze sa stvarnim uzrokom sukoba. Ono što je ovdje važno jest da su drugi odlučili ignorirati pijanstvo ili lične sporove, koji su često bili okidač za te incidente, i odlučili ih pretvoriti u "etnički sukob" koristeći jezik nacionalnosti (uz njegove asocijacije na rat) kao primarni uzrok. Naučnici koji nekritički usvajaju takve oznake čine grešku što opis incidenata koji daju historijski akteri, savremenici događaja, povezuju s njihovim uzrocima. Čineći to, oni repliciraju tvrdnje onih koji nastoje međuetničke incidente pretvoriti u "etnički sukob". Kad nekritički prihvaćamo takav opis, mi krećemo kraticom u rješavanju zadatka utvrđivanja kako i zašto neki incident neki ljudi shvate na taj način. Izazov za historičare, ali i za ostale, jest otkriti one vrste dokaza na mikronivou koji će nam omogućiti da dubinski sagledamo proces koji neke ljude navodi da reagiraju na međuetničke incidente tako što "sukob" označavaju kao "etnički". Analiza specifičnih mehanizama koji proizvode naprasnu nacionalnost ne samo da nudi naučnicima način da razmotre kako i zašto historijski akteri biraju da te dvije riječi spoje u jednu nego nas navodi da upitamo da li ta oznaka zapravo odražava dinamike lokalnih sukoba ili nam umjesto toga više kazuje o tome kako i zašto neki ljudi žele oblikovati način na koji se sukobi percipiraju.

Unatoč tome što naučnici sve više priznaju da je nacionalnost nešto što se može "desiti", vrlo malo njih je pokušalo objasniti trenutke kada na lokalnom

nivou ona iznenada postane dominantna i antagonistička prizma kroz koju se promatraju društvene kategorizacije. Kao što je napisao Rogers Brubaker: "Mi iz niza zapanjujućih svjedočenja dobro znamo da se to dešava, ali premalo znamo o tome kako se to dešava."[139] Koncept naprasne nacionalnosti nudi konkretan način da otkrijemo neke od mikromehanizama nacionalnosti potaknute događajima do kojih dolazi pogotovo u lokalnim zajednicama u ratu i nakon građanskog rata. Specifično, to osvjetljava analitičku prednost koju možemo imati usmjerimo li se na to kako konfliktni incidenti mogu dovesti do momenata kolektivne etničke kategorizacije koji se temelje na iskustvima i sjećanjima na nasilje među zajednicama. Razmišljanje o tim vezama sugerira potrebu da se šire razmisli o tome kako obični ljudi prakticiraju nacionalnost. To može biti nešto što ljudi prihvaćaju postepeno i s vremenom kao odgovor na strukturalne ekonomske, društvene i kulturne transformacije. To može biti nešto na šta ljudi ostaju tvrdoglavo ravnodušni ili nešto što koriste kad im zatreba.[140] Ipak, to može biti i način gledanja na svijet koji obični ljudi brzo usvoje kao odgovor na događaje koji potiču etnicizirane oblike kolektivne kategorizacije sa stvarnim korijenima u njihovim traumatičnim iskustvima i sjećanjima na nasilje. Ovo razumijevanje nacionalnosti pomaže u objašnjenju kompleksne dinamike odnosa među zajednicama u kulenvakufskom kraju tokom i nakon Drugog svjetskog rata. Ali to ima i potencijal da osvijetli druge slučajeve brze, antagonističke kolektivne kategorizacije, kao što su to bili pogromi u istočnoj Evropi 1941, genocid u Ruandi 1994. i nemiri u Južnoj Aziji u različitim periodima.[141] Koncept naprasne nacionalnosti, s naglaskom na veze između nasilja, sjećanja i lokalnih incidenata sukoba, tako nudi obećavajući način da se dođe do novih odgovora na ključno a i dalje teško pitanje koje zanima mnoge naučnike: Kako dolazi do toga da obični ljudi progovore jezikom nacionalizma?

Konačno, važno je uzeti u obzir i objasniti naprasnu nacionalnost ako želimo biti u stanju bolje objasniti odnos između nacionalizma i nasilja. Incidenti međuetničkog sukoba nisu sami po sebi dovoljan okidač za izbijanje raširenijeg nasilja. Prije će biti da je označavanje takvih incidenata, a pogotovo izbor da se takva tumačenja raširе, ono što nosi potencijal brzog trovanja odnosa među zajednicama. Relativno mali broj pojedinaca u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini je inicirao ili eskalirao slučajeve naprasne nacionalnosti. Ali većina komunističkih vlasti bila je duboko predana policijskom nadziranju takvih pojedinaca i ulagala značajno mnogo vremena i sredstava da njihove akcije obuzdaju intenzivnom provedbom "bratstva i jedinstva".

Najplodnije tlo za brzo širenje naprasne nacionalnosti, međutim, bilo bi ono koje postoji u kontekstu u kojem manjina pojedinaca koji je prakticiraju ne bi više bila suočena s velikim otporom vlasti i gdje specifični historijski fak-

tori koji čine neke ljude momentalno prijemčivim za to, kao što je naslijeđe nasilja među zajednicama, budu na čelu i u središtu politike i masovnih medija. Upravo to se desilo u ovom dijelu bivše Jugoslavije krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, u periodu koji je svjedočio naglom nestanku Saveza komunista i rastu nacionalističkih političkih partija, od kojih su neke nastojale mobilizirati svoju izbornu bazu uspostavom veze između savremenih slučajeva međuetničkih incidenata (ili pukih glasina o njima) i sjećanja na nasilje među zajednicama u Drugom svjetskom ratu.[142]

Mada nam proučavanje fenomena naprasne nacionalnosti može pomoći da bolje shvatimo dinamiku odnosa među zajednicama u decenijama neposredno nakon Drugog svjetskog rata, ona potencijalno može igrati i veću ulogu. Ona se također može pokazati ključnom da nam pomogne da objasnimo slabo shvaćene procese prije i tokom ratova 1990-ih do kojih je došlo tokom raspada Jugoslavije – u vremenu kada su, za mnoge, komšije iznenada izgubile svoju individualnost i postale antagonističke etničke kategorije, pri čemu je rezultat bio na hiljade ubijenih. Istraživanje na mikronivou tih ključnih momenata kada se nacionalnost naprasno dogodila može pružiti važne nove uvide u to kako je najveći dio nedavnog talasa nasilja zahvatio regiju na najintimnijem nivou.

Suočavanje s ovim izazovom – i drugim sličnim izazovima u zonama sukoba diljem svijeta – traži od nas da ponovo razmotrimo sve svjesne ili nesvjesne prethodne koncepcije koje bismo mogli imati o odnosu između nacionalizma i nasilja. Dokazi iz kulenvakufskog kraja pokazuju nam da nacionalizam ne proizvodi nasilje sam od sebe. Umjesto toga, kao što smo se stalno iznova uvjeravali, nasilje može proizvesti izuzetno moćne talase nacionalizma, a to iskustvo može osobe koje taj nacionalizam zahvati učiniti podložnim naprasnoj nacionalnosti (ili se mogu tome suprotstaviti). To može stvoriti kontekst za buduće nasilje, ali i za solidarnost. Ali u ovom teško primjetnom procesu – koji je skoro sasvim vidljiv na lokalnom nivou – nasilje nije samo rezultat; ono je i generativna sila.

EPILOG

Nasilje kao generativna sila

Kako bismo pravilno ocijenili izazov pripovijedanja ove priče o Kulen-Vakufu i bolje shvatili njen širi značaj, vrijedi razmotriti tri slike iz skorije historije ovog kraja. One mogu baciti svjetlo na to do koje su mjere događaji iz 1980-ih, pa sve do danas, stvorili osjećaj historijske svijesti koja zamagljuje i krije – umjesto da objašnjava – uzroke i efekte nasilja počinjenog 1941. godine. Prije nego što povežemo glavne niti te priče moramo uzeti u obzir kako je nedavna prošlost oblikovala – i dalje oblikuje – osnovne pretpostavke i percepcije o tome kako ispričati ovu nasilnu historiju. I moramo biti svjesni kako one slabe našu sposobnost historijskog razumijevanja.

Prvi portret vodi nas do jednog jesenjeg dana 1981, kada su lokalne komunističke vlasti otkrile prvi od svih spomenika posvećenih ratu u Kulen-Vakufu. Drugi nas vodi do juna 1992, kada je najnoviji talas nasilja u tom kraju – rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995 – zapljusnuo ovaj dio doline Une. Treći u fokus stavlja današnji pejzaž sjećanja na rat.

Trećeg novembra 1981: Kulen-Vakuf izgleda vidno drugačije nego u jesen 1941. Onda je grad bio tek malo više od skeleta spaljenih zgrada, s nagorjelim ostacima drvenog mosta koji je nekada premoštavao unske brzace. Sada je sve bilo čisto i sređeno. Fasade mnogih novih zgrada i privatnih kuća bile su skoro u savršenom stanju. Očišćene ulice. Na balkonima saksije pune cvijeća jarkih boja. Uličnе svjetiljke poredane po novom mostu od čelika i asfalta nad smaragdnozelenom Unom koja je ispod njega žuborila i svjetlucala na suncu. A džamijska munara ponovo se dizala u nebo. Treći novembar 1981. obilježilo je to što su lokalne komunističke vlasti tog dana otkrile prvi spomenik posvećen ratu u tom gradu.[1] Decenijama je Kulen-Vakuf bio izuzetak u tom kraju i u cijeloj Jugoslaviji, gdje je podignuto na hiljade spomenika za mnoge ubijene u ratu vođenom od 1941. do 1945, često bezumnim tempom. Ali ovdje, kao što je slučaj s lokalnim zajednicama slične ratne historije, javno sjećanje na

žrtve rata bilo je opterećeno tenzijom. Mogućnost da se prisjeti jedne grupe smjesta je otvarala pitanje drugih, što je vodilo pravo natrag do ubijanja među zajednicama koja su se desila 1941. godine i do njihove poslijeratne političke nesvarljivosti. Umjesto javnog sjećanja, vladala je decenijska šutnja o najvećem dijelu tog nasilja.[2]

U jedan sat poslijepodne nekoliko hiljada ljudi okupilo se oko novog spomenika blizu osnovne škole. S vijencima u rukama, grupa svečano obučenih partizana prvoboraca stajala je nasuprot podija. Masu ljudi iza njih činili su ljudi svih godišta. Obučena u narodnu nošnju, djeca su igrala kolo, praveći krugove oko spomenika s rukom u ruci. Mlađi muškarci, tinejdžeri, penjali su se na krovove obližnjih zgrada da bolje vide.[3] Spomenik je bio smještan na kružnoj osnovici. U njegovom središtu bio je veliki zatvoreni kameni cvijet, koji je predstavljao Jugoslaviju. Oko njega – osam malih cvjetova, koji su predstavljali šest republika i dvije autonomne pokrajine jugoslavenske federacije. Na zemlji su bile četiri ploče. Na njima imena 147 palih boraca toga kraja (tj. partizana ubijenih u ratu).[4]

Prvi govornik je bio Hajro Kulenović, general u penziji, rodom iz tog kraja, i prezimenjak čovjeka po kojem je Kulen-Vakuf stoljećima prije dobio ime. "Naši sinovi i kćeri", rekao je, "uz borce iz drugih dijelova zemlje, svojom su krvlju ispisali najslavnije stranice naše historije i iskovali najsjajniju baštinu naše revolucije: bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti."[5] Onda se drugi penzionisani general popeo na podij. Bio je to Nikola Karanović iz obližnjeg sela Čovka. Bio je "narodni heroj", što je najveće priznanje koje su dobivali bivši partizani.[6] On je bio među ustanicima koji su napali kolonu izbjeglica 6. septembra 1941. u zbjegu iz Kulen-Vakufa. Možda je on čak tog dana učestvovao i u pokolju oko sedamdeset muškaraca koje su strijeljali i bacili u jamu Dugopolje.

Jedna fotografija snimljena tokom te ceremonije prikazuje generala Karanovića na podiju. Među ljudima okupljenim u masi tog sunčanog jesenjeg popodneva bilo je na stotine osoba koje su preživjele pokolje počinjene 6–8. septembra 1941, kao i njihove djece. Mirno su stajali nasuprot oniskom generalu sijede kose i brkova, koji je bio jedan od onih koji su komandovali ustanicima odgovornim za ubijanje oko 2.000 njihovih rođaka i komšija. Ni Karanović ni bilo ko u masi nije progovorio nijednu riječ o tom nasilju, niti o masovnom ubijanju pravoslavnih seljaka ranije tog ljeta godine 1941, koje je izazvalo te pokolje. Umjesto toga, hvalili su hrabrost "palih boraca", čija su imena bila ispisana na pločama. Ljudi u masi su slušali, a onda aplaudirali.[7] Nekoliko ih je kasnije prišlo spomeniku da provjere imena. Mnoga su bila poznata starijim stanovnicima. Priča se da je među njima bilo i imena nekih ustanika koji su učestvovali u pokoljima počinjenim 6–8. septembra.[8]

Fotografija 13. Penzionisani general Nikola Karanović drži govor tokom otkrivanja prvog spomenika posvećenog ratu u Kulen-Vakufu 3. novembra 1981, podignutog mještanima, poginulim partizanima. U masi su bili preživjeli ubijanja u kojima su 6–8. septembra on i ustanici pod njegovom komandom odigrali svoju ulogu. Nije u svom govoru ni spomenuo ta ubijanja. Fotografija dobijena od Sadete Ibrahimpašić.

Dvanaestog juna 1992: Na mjestu na Uni koje se zove Štrbački buk, nedaleko od sela Orašac i Ćukovi, Una se pretvara u veličanstveni vodopad koji pada preko nekoliko prirodnih stepenica a onda prokulja prema kanjonu. Pješački most načinjen od drvenih debala nekada je premošćivao rijeku neposredno ispred tih slapova. Tog junskog dana njena istočna obala bila je puna naroda – oko 6.000 izbjeglica iz Kulen-Vakufa, Klisa, Orašca i Ćukova. Od 10. juna su ti ljudi bili izloženi napadu i bili u bijegu od snaga bosanskih Srba. Trojica ljudi u tom zbjegu krenula su prema Donjem Lapcu, gdje je bio stacioniran kontingent francuskih vojnika zaštitnih snaga Ujedinjenih nacija (UNPROFOR) zbog rata koji je započeo u novoosnovanoj nezavisnoj Hrvatskoj 1991. godine.[9] Prešavši preko ledene Une i nakon što su prepješačili do Donjeg Lapca, sad su preklinjali UN-ove mirovnjake da sačekaju izbjeglice na zapadnoj strani mosta i stave ih pod svoju zaštitu.

Francuski vojnici doći će na most, ali će tu doći i jedan kontingent novoformirane vojske bosanskih Srba, koja se već priključila snagama hrvatskih Srba. Obje strane su rekle šta su naumile učiniti: vojnici UNPROFOR-a su rekli da namjeravaju odvesti izbjeglice u svoju bazu. Ali komandanti srpskih snaga su se tome usprotivili; imali su spisak traženih muškaraca za koje su vjerovali da

su među izbjeglicama. Prvo ih trebaju identificirati, uhapsiti i ispitati. Vojnici UNPROFOR-a među sobom su porazgovarali o tom pitanju; komandanti bosanskih Srba su ih psovali na svom jeziku. Iscrpljene izbjeglice, koje su pobjegle iz svojih kuća i provele prethodnu noć na ledenoj kiši, nervozno su to promatrale. Vojnici UNPROFOR-a odlučili su da stanu sa strane i dopuste srpskim snagama da obave detaljnu selekciju muških izbjeglica.[10]

Jedan po jedan, svaki muškarac izbjeglica morao je prići kontingentu vojnika kod kojih su bili spiskovi, neki su imali crne maske na licu. Na spiskovima su bila imena muškaraca za koje su srpske snage vjerovale da su aktivni u novoformiranoj Stranci demokratske akcije (SDA). Tu su bila imena onih za koje se pretpostavljalo da su pripadnici paravojne grupe, takozvanih Zelenih beretki, za koje su srpske snage vjerovale da postoje u regiji, kao i pripadnici lokalne policije i njeni rezervisti. Više od 200 muškaraca i maloljetnika je odvedeno.[11] Među onima koji su pomagali prilikom selekcije bili su mještani, bivši vozači autobusa i policajci iz tog mjesta, ljudi koji su godinama poznavali te izbjeglice – svoje komšije.[12] Zarobljenici su onda ukrcani na kamione. Dok su ih odvozili, Hilmo Kozlica iz Orašca čuo je kako neko viče: "Balije, dolje glavu! Jebem vam tursku mater, pobit ćemo vas!"[13] Rezervni policajac Đulaga Dervišević iz Klisa prisjeća se kako su ga kasnije ispitivali: "Jebem ti ustašku mater! Otkud ti te čizme srpske vojske?", vikao je bivši član regionalne policije Ilija Majstorović. Derviševićev otac, tvrdio je on, bio je ustaša.[14] Samoopravdanje za toliku agresivnost kasnije će biti otkriveno u internim bezbjednosnim dokumentima bosanskih Srba sačinjenim 1993: "Srpski narod u ovoj opštini instinktivno je osjećao prijetnju od ustaštva zbog rata u Hrvatskoj [1991] i počeo se organizovati. Najvažniji zaključak je bio da se srpski narod organizuje za samoodbranu i pripremi da dobije oružje."[15]

Onima koji nisu bili izdvojeni tog 12. juna dozvoljeno je da pređu drveni pješački most na Uni. Ukrcani su u bijele UN-ove kamione i odvedeni u Donji Lapac, gdje su privremeno smješteni u skladištu na otvorenom, prije nego što će ih prebaciti u Bihać. Tamo će živjeti kao izbjeglice preko tri godine, dok je grad bio pod stalnom opsadom.[16] Jedna grupa, uglavnom žene, formirana uskoro po dolasku, zahtijevala je da čuju šta se desilo s muškim zarobljenicima. Bez prestanka su tražile da se oni puste, ali kako su mjeseci prolazili njihovi su strahovi rasli. "[Kulen-Vakuf] je nekada bio pun mladih i muzike", napisala je izbjeglica iz tog grada po imenu Nataša Kadić, majka dvoje djece. "Danas toliko njih više nije s nama. 210 je nestalih... da nisu ubijeni?"[17] Sedamdeset i dva zarobljenika će kasnije tokom 1992. godine biti razmijenjena. Ali sudbina ostalih je ostala nepoznata. Grupa žena nastavila je zahtijevati da saznaju za njihovu sudbinu i sljedećih nekoliko godina, dok je okolo trajao rat. Nije bilo

načina da saznaju da su mnogi od njih, među kojima i Natašin suprug Ahmet, već bili ubijeni krajem ljeta 1992. a da su tijela većine njih bačena u dvije okomite jame. Potraga za njihovim ostacima i pokušaj identificiranja onih koji su pronađeni traje i danas.[18]

Ljeto, 2014: Kamena ploča je pričvršćena na veliku stijenu 2004. godine blizu mosta preko buka u Kulen-Vakufu, odakle su žene bacale svoju djecu, a onda i same skakale u smrt u septembru 1941, radije nego da ih ustanici i lokalni seljaci mještani pokolju. Natpis na mostu glasi: "U septembru 1941. godine ustanici su na ovom mostu počinili genocid nad Bošnjacima [muslimanima], a 1992. godine su ga četnici srušili." Niko danas neće saznati da je lokalni ustaški moćnik Miroslav Matijević nekad držao kafanu nedaleko od tog mosta, odakle je 1941. godine pomogao u organiziranju masovnog ubijanja stotina mještana seljaka pravoslavaca. I niko neće znati da je na stotinjak metara tek asfaltiranom cestom od te ploče nekada bila žandarmerijska stanica, gdje su mještani ustanici podigli i repetirali puške da spriječe da njihovi saborci ubiju stotine muslimanki i njihove djece koji su se krili u toj zgradi. Njene ruševine, zarasle u drveću tokom poslijeratnih decenija, stajale su tu sve do 2013. godine, kada

Fotografija 14. Mjesto bivše žandarmerijske stanice u Kulen-Vakufu, gdje je grupica ustanika zaštitila žene i djecu u septembru 1941. Godine 2013. je sravnjena sa zemljom. Snimio autor.

je jedan mještanin koga su kao dijete u septembru 1941. našli kako sjedi kraj mrtve majke naredio da se sravni sa zemljom. Sada je to mjesto pusto, izuzev poneke buldožerom raznesene stare cigle, tu i tamo.

U Kulen-Vakufu spomenik koji je otkriven 3. novembra 1981. u čast 147 "palih boraca" i "bratstva i jedinstva", za koje se pretpostavlja da su se borili, srušen je i uklonjen teškom mehanizacijom nekoliko godina nakon rata 1992–1995. To je učinjeno navodno po naredbi bivšeg direktora gradske osnovne škole, za koga se kaže da je smatrao, kao i neki drugi mještani, da taj spomenik čuva sjećanje na neke ljude koji su izvršili masovno ubijanje njihovih komšija i rođaka u septembru 1941. Danas nema ni traga od tog spomenika. Umjesto njega, sada je tu dom za siročad. Novi spomenik je otkriven u decembru 2008. u malom parku blizu gradske autobuske stanice. U njegovom središtu je velika crna ploča izrezana u obliku jedinstvene Bosne i Hercegovine. Na njoj su isklesana lica sedamdeset i osam mještana, muškaraca koji su pobijeni u ratu 1992–1995. Na spomen-ploči su islamski motivi i kameni primjerak Kur'ana, s otvorenom stranicom, na desnoj strani. Otkriveni i identificirani ostaci nekih od tih ljudi sahranjeni su sjeverno od sela Ćukovi na za njih napravljenom šehidskom mezarju. Nakon njihove nasilne smrti, ti su ljudi etnicizirani u sjećanju i služe propagiranju vizije jedinstvene države.

Dvadeset i sedmog jula 2011. u Boričevcu (danas u Hrvatskoj) otkrivena je ploča na obnovljenom zidu katoličke crkve. To su selo ustanici do temelja spalili početkom augusta 1941. i decenijama nakon 1945. bilo je gotovo prazno. Natpis na ploči glasi: "Oko ove župne crkve Male Gospe živjelo je selo Boričevac do subote 2. kolovoza 1941, kada su seljane protjerali i selo opljačkali i sve kuće (neke s ukućanima) zapalili *ustanici*. U spomen na prognane i ubijene Boričevljane ovu ploču postaviše njihovi potomci." Niko neće saznati da je ovdje živio lokalni ustaški moćnik Grga Pavičić i njegovi sljedbenici među kojima je bio popriličan broj mještana Boričevca, poput nekoliko članova plemena Markovinovića. Niko neće saznati o tome kako su ubijali svoje komšije pravoslavce u selima poput Suvaje, Osredaca i Bubnja, i vršili masovnu pljačku njihove imovine u ljeto 1941. godine – što je sve prethodilo i izazvalo napad ustanika na Boričevac. Danas se bivši stanovnici Boričevca trebaju pamtiti samo kao nevine žrtve, kao da se napad na njih desio iz čista mira. Crkva s tom pločom je mjesto na kojem se odaje počast isključivo etniciziranom stradanju a briše svaka odgovornost sela za doprinos historiji nasilja u tom kraju.

Nedaleko cestom prema sjeveru, u selu Nebljusi i dalje stoji spomenik za skoro 270 ustaških žrtava iz tog sela – koje su komunističke vlasti kategorizirale kao "žrtve fašističkog terora". Imena svih žrtava mogu se pročitati na sedam ploča. Mnogi su pripadali nekim širim porodicama: dvadeset njih iz plemena

Fotografija 15. Izlazne rupe od metaka ispaljenih u spomenik Stojanu Matiću u selu Nebljusi. Snimio autor.

Repac, jedanaest Škorića, šest Smrzlića i još mnogo njih – muškaraca, žena, djece i staraca. Upravo prije posljednje ploče na krajnjoj lijevoj strani stoji spomenik lokalnom ustaniku Stojanu Matiću, koga su poslijeratne komunističke vlasti označile kao "narodnog heroja". Matić je imao dvadeset i šest godina 6. septembra 1941, kada je ispalio nekoliko metaka u pokušaju da zaustavi ubi-

janje i pljačku koju su vršili njegovi saborci ustanici na izbjeglice u bijegu iz Kulen-Vakufa. Iz daljine se čini da je glava na bisti i sad netaknuta. Kad se pogleda izbliza, međutim, vidi se da je pet metaka ispaljeno u desnu stranu: jedan kroz sljepoočnicu, drugi kroz bradu i dva kroz vrat, od kojih su svi prošli kroz velike rupe s lijeve strane glave. Jedan metak još uvijek stoji na Matićevom licu na mjestu na kojem je ušao, na pola puta između uha i brade.

U selu Malo Očijevo, visoko na klancu iznad Martin Broda, gdje se sastaju bujice Une i Unca, spomenik podignut u znak sjećanja na lokalnog komunistu Ranka Šipku stoji sada usred pustog sela. Osmog septembra 1941. Šipka je bio prvi koji je ustao i zahtijevao od ustanika u Martin Brodu da ne slušaju naredbu Petra Đilasa da sve muslimane zarobljenike dovedene prethodne noći iz Kulen-Vakufa treba ubiti zato što su svi navodno bili ustaše. Spomenik podignut u znak sjećanja na njega bio je oko dva metra visok: bista njegove glave i tabla s njegovim imenom i datumom rođenja i smrti. Danas se može vidjeti da je spomenik silom iščupan iz zemlje; bista Šipkine glave je nestala, ploča je razbijena i nedostaje godina Šipkinog rođenja. Poput strijeljane glave Stojana Matića u Nebljusima, polomljeni ostaci Šipkinog spomenika svjedoče zorno o želji nekih ljudi da fizički izbrišu i zaborave historiju koja uključuje svako sjećanje na solidarnost među zajednicama.

Fotografija 16. Ostaci kuće Marka Vladetića u Martin Brodu, viđeni 2014. Snimio autor.

Dolje u dolini, u selu Martin Brod, kameni ostaci kuće Marka Vladetića okruženi su zahrđalom žičanom ogradom i zarasli u drveće i grmlje. Tu je on sklonio Hanu Štrkljević i njenu kćerku nakon što su 7. septembra 1941. izbjegle masovnom ubijanju stotina žena i djece kraj Une u Kulen-Vakufu. Nema ničeg što bi bilo koga ko bi tu naišao moglo podsjetiti da je 8. septembra neka osoba tu pokušala spasiti život nekih zarobljenika u Martin Brodu. On je to uradio bez obzira na to što su ga ustaše opljačkale (kao i ustanici maskirani kao ustaše) i unatoč činjenici da su Miroslav Matijević i njegova ustaška banda nedavno ubili njegove sinove Stevu i Dušana.

Nešto više od tri kilometra od Martin Broda, preko granice s Hrvatskom, i uz krivudavi seoski put, jama Golubnjača ostat će skrivena za vanjski svijet sve do jula 2014. Tada je jedan lokalni policajac uspio locirati to mjesto koristeći dokumente koje mu je dao autor ove knjige i jednu staru klasificiranu vojnu mapu bivše Jugoslavenske narodne armije. On je odmah prepoznao napuštene šljivike blizu oštrog skretanja na cesti koja vodi prema obližnjem selu Miljuši, koje je Gojko Polovina zabilježio u svojim memoarima opisujući kako je našao to mjesto dan nakon pokolja počinjenog 8. septembra 1941. Nema ograde oko otvora u jamu. Nema tu nikakvog spomenika u znak sjećanja na žrtve pobijene i bačene u nju, niti bilo kakvog spomena na one koji su ih pobili. Kada se kamen baci u mrak jame, on pada nekoliko sekundi, pa zvuk koji se čuje kako se odbija o jednu i drugu stranu biva sve slabiji, sve dok ne udari o dno. Negdje tu su ostaci više od 400 muškaraca i dječaka. Ako su se golubovi ikada skupljali oko njenog otvora, kao što veli legenda, da bi zaštitili mještane od zlih duhova, oni su davno otišli, ostavivši to mjesto u zlokobnoj tišini. Jedini zvuci koji se čuju su planinski vjetar što huči preko obližnjih proplanaka i šuštanje lišća davno napuštenih šljivika.

Ova tri portreta pomažu nam da historiju ove regije uvedemo u sadašnjost: otkrivanje spomenika u Kulen-Vakufu 1981, selekcija muškaraca i tinejdžera na podnožju mosta na Uni 1992. i jedan pogled na sadašnji krajolik sjećanja na rat. Ono što nam pada na um dok razmišljamo o tim prizorima jest ogroman stepen do kojeg je prošlo i sadašnje nasilje oblikovalo, i dalje nastavlja oblikovati, percepcije identiteta u ovom kutku svijeta. Do dana današnjeg oblici samoidentifikacije i identifikacije drugih iznova se oblikuju tokom i nakon akata nasilja, uz pripisivanje (ili upisivanje) sveobuhvatnih kategorija. One uključuju eksplicitne i implicitne "etničke grupe" kao jasno razgraničene, uzajamno antagonističke aktere; određene "grupe" su ili mučenici ili nitkovi, ili počinioci ili žrtve; i zapanjujuće selektivno javno sjećanje koje se javlja zaglušujućom šutnjom. Te oštre konceptualizacije ljudskog krajolika nastavljaju vršiti duboki

utjecaj na to kako se pripovijedaju historije ovog dijela svijeta: one su često crno-bijele, duboko etnicizirane i veoma selektivne. Ti načini gledanja na prošlost (i sadašnjost) razumljivi su ako zamislimo kako bi bilo naći se u koži onih koji su proživjeli tu traumatičnu povijest. Ali ako nam je cilj *objasniti* uzroke, dinamiku i posljedice nasilja, prihvaćanje ovakvog načina gledanja na stvari u konačnici mnogo više zamagljuje nego što rasvjetljava.

Naš izazov je, dakle, ogroman: otkriti i objasniti prošlost koja je bila i duboko etnicizirana i selektivno skrivana, kao posljedica ekstremnog nasilja od ljudi svih političkih uvjerenja i iz svih slojeva – od komunista do nacionalista, od taksista do historičara. Nijanse i kompleksnosti historije se neprekidno zamagljuju, zamračuju, kriju i fizički uništavaju. Te sive zone – kojima se historičari najviše bave (ili bi se trebali baviti) – svode se, pogotovo u toj regiji danas, na uveliko antagonističke crno-bijele kategorije i objašnjenja. Mi smo, stoga, suočeni s ogromnim izazovima pripovijedanja ove historije jer su epizode nasilja i njihovi odjeci pomogli da se prikriju neizvjesne i višestruke mogućnosti s kojima su se u prošlosti stvarno suočavali ljudi koje mi ovdje želimo analizirati i čije ponašanje nastojimo objasniti. Umjesto toga, danas smo izloženi iskušenju da prihvatimo "etnicitete" kao naše kolektivne aktere, da identificiramo pretjerano pojednostavljene, bipolarne kategorije počinilaca i žrtava, da pretpostavimo njihove navodno dugotrajne historije činjenja masovnih ubijanja, ili da prihvatimo prošlost koja se sastoji isključivo od njihovog trpljenja opetovanih pokolja od ruke osoba koje su bile etnički drugi.

Stoga se čini da je teško oduprijeti se, osobito u sjeni nedavnog nasilja u tom kraju tokom 1990-ih, opasci da se ovdje "historija ponavlja". To je nešto što danas čovjek često čuje u ovom kraju kada ljudi pokušavaju objasniti zašto je nečija pretpostavljena "etnička grupa" stradala od ruke neke "druge". I tako se možda čini razumnim da naše pisanje ove historije nasilja započnemo jednostavnim pitanjem: Zašto je etnička grupa x izvršila ubijanje etničke grupe y? Ali trebalo bi nam dosad već biti jasno da je ovakvo, naizgled direktno pitanje zapravo opasno; ono ustvari vodi ka selektivnom prikupljanju informacija kako bi se promicala jedna vrsta identitetske politike – a ne vodi boljem razumijevanju uzroka, dinamike i posljedica nasilja. Kao takvo, ovo pitanje treba prepustiti onima koji žele stvarati i zadržati osjećaj etničkih identiteta i zajednica zasnovanih na percepcijama etniciziranog stradanja. Ispravno ćemo postupiti ako svoja pitanja formuliramo na takve načine koji će nam omogućiti da smjesta problematiziramo veze između "etniciteta" i "nasilja" kako bismo zadržali fokus isključivo na zadatku objašnjavanja a da identitetske politike prepustimo etničkim poduzetnicima.

Postavljanje dva jednostavna a opet globalno značajna pitanja može nam pomoći da odgovorimo na izazovni zadatak razlučivanja kategorija historijske analize od kategorija narodne (kao i neke naučne) prakse. Oni su, zapravo, ono što je bilo okvir za stazu našeg detaljnog putovanja u povijest kulenvakufske regije: Šta izaziva masovno nasilje među komšijama u multietničkim zajednicama? I kako to nasilje utječe na njihove identitete i odnose? Sada se možemo osvrnuti natrag na sve one okuke koje smo prošli i identificirati glavne prepreke koje su na tom putu iskrsnule, a koje zaslužuju našu pažnju u razmatranju ovih pitanja, kao i šire dinamike odnosa između nasilja, nacionalizma i historijskog sjećanja.

Našu priču počeli smo davno prije ključne, 1941. godine. Umjesto da svoju historiju gradimo prvenstveno na osnovi sekundarne literature posvećene ovom dijelu Balkana, čiji je velik dio politički usredotočen na makronivo, otkriće nekorištenih arhivskih dokumenata omogućilo nam je da zađemo u jedan uveliko nepoznati svijet pojedinih lokaliteta. Pošto smo jednu zajednicu u ruralnom zaleđu uzeli za primarnu analitičku prizmu, naš prvi zadatak je bio rekonstruirati slabo shvaćenu lokalnu dinamiku društvene identifikacije, kohezije i sukoba. Izvori nam tu otkrivaju cijeli jedan svijet u kojem je jezik antagonističkog etniciteta postojao kao raspoloživi vokabular. To je bio mentalni obrazac i jezik koji su ljudi mogli primijeniti kako bi dali smisao događajima, odnosima, problemima i sukobima. Ipak, on je koegzistirao s drugim raspoloživim vokabularima koji su postojali na neetničkoj i na unutaretničkoj osnovi. Nasuprot gledištima mnogih naučnika koji su skloni pretpostaviti da se osjećaj etničkih podjela na nivou elita prenosi u lokalne sredine, naši dokazi sugeriraju da je jezik antagonističkog etniciteta bio prisutan – ali ne i dominantan – u ovoj lokalnoj zajednici u godinama neposredno prije 1941.[19]

Ta saznanja dozvoljavaju nam da obnovimo nužno potrebni osjećaj neizvjesnosti u našem proučavanju lokalnih odnosa među zajednicama. Fokusom na lokalne događaje u analizi možemo izbjeći pretpostavku da je "etnički sukob" bio primarna prizma kroz koju su ljudi gledali svoje odnose i da je to bila prirodna i središnja osnova na kojoj su nastojali razriješiti buduće sukobe u slučaju bilo kakvog prevrata. Umjesto toga, otkrivanje vjerovatnosti lokalnih društvenih odnosa stavlja nas pred izazov da upitamo šta je to što se mora desiti da "etnicitet" dobije veći politički značaj, umjesto da pretpostavimo da je njegov značaj već bio na veoma visokom nivou. Na taj način, pisanje lokalne historije ne pruža nam jednostavno pogled "odozdo", koji može nadopuniti historiju "odozgo", te time dati potpuniji, mada fundamentalno nepromijenjeni historijski portret za koji historičari već tvrde da im je poznat. Umjesto toga,

lokalna perspektiva pruža nam kritička sredstva pomoću kojih se postavlja pitanje o ključnoj pretpostavci koja se nalazi u središtu tolikih studija o ovom dijelu svijeta – da je etnicitet duboko usađen i središnja kategorija prakse, te stoga i središnja osnova sukoba. Dakle, kada se suočimo s izazovom objašnjavanja onog što se čini da je bio dramatičan porast "etničkog sukoba", kao što je bilo ono što se desilo 1941, ključno pitanje koje moramo postaviti jest: Postoje li konkretni poticaji koji se jave kod ljudi u lokalnim zajednicama da oni uokvire svoje probleme te iniciraju ili iskažu sukobe koji postoje otprije, ali na etničkoj osnovi?

Kada promatramo lokalnu dinamiku promjene do koje je došlo tokom prvih ključnih mjeseci postojanja NDH, zapažamo da "etnički sukob" nije, zapravo, "eksplodirao" među komšijama koji su navodno već bili konstituirani kao jasno definirane, uzajamno antagonističke "grupe". Prije će biti da je to moralo biti svjesno učinjeno uz priličan trud na makro, mezo i mikro nivou društvenog i političkog života. Uloga nacionalističke ideologije (tj. etniciziranog pogleda na čovjeka i posvećenost preoblikovanju sastava stanovništva uključivanjem i isključivanjen ljudi prema njihovoj percipiranoj etničkoj pripadnosti) u poticanju promjene bila je ključna za aktere na makro i mezo nivou. Ali to je imalo mnogo manje značaja za ljude na mikronivou. Tamo su, kako smo otkrili, konkretni, svakodnevni poticaji – posebno materijalni dobici i prilika da se razriješe stari, dugotrajni međusobni sukobi – bili za neke ljude daleko važniji motiv da se uključe u lokalni progon na etničkoj osnovi. Bilo je jasnih, opipljivih poticaja na lokalnom nivou za one koji su se uklapali u etnicizirane kategorije uključenosti koje su nove vlasti nametnule s ciljem da izvuku ekonomsku korist iz svog učešća i koji su, čineći to, razrješavali dugotrajne sukobe u svojim zajednicama.

Nema ničeg tajanstvenog oko toga šta je pokretalo lokalnu mobilizaciju; zapravo, ono što se tu ističe upravo je racionalnost. Bilo je neviđenih koristi za one koji se uključe u progon osoba označenih za isključivanje prema redefiniranim etničkim kategorijama koje su sad dobile izuzetan politički značaj. Neki mještani brzo su uočili te prilike i iskoristili ih. Ta dinamika kojom je vođena lokalna mobilizacija da se na mikronivou poduzme progon na etničkoj osnovi, kao što smo zabilježili, ima mnogo paralela s cijelim nizom drugih konteksta diljem svijeta, uključujući zajednice u Africi, Aziji, istočnoj Evropi i Latinskoj Americi. Naša priča tako pokazuje da se visoki nivo progona i nasilja može nastaviti čak i kada ima velikih razlika između motivacija aktera na makro, mezo i mikro planu. Široko rasprostranjena ideološka indoktrinacija idejama nacionalističke elite nije, zapravo, neophodan preduslov na svim nivoima društva. Nije za to preduslov ni postojanje rasprostranjenih, duboko usađenih "etnič-

kih" podjela na lokalnom nivou. Prije će biti da je spoj različitih platformi i uzajamno korisnih poticaja mogao biti dovoljan da određeni broj ljudi navede na to da progone svoje komšije i nad njima provode nasilje.

"Etnički sukob" je tako brzo postao dominantna osnova lokalnog sukoba tokom proljeća i ljeta 1941. zato što su nove NDH vlasti pružile za to jasne poticaje – koji su bili posebno privlačni mještanima što su ranije živjeli na marginama ekonomskog, društvenog i političkog života – da iskoriste ranije društvene sukobe i izazovu nove, koristeći pritom etnički ključ. Zašto je ovo saznanje važno? Naša lokalna priča sugerira nešto mnogo šire: da se sukobi, ustvari, kristaliziraju kao "etnički" odgovor na poticaje koje stvara situacija. Mi ne smijemo miješati, spajati ili pogrešno tumačiti te moćne poticaje potencijalne političke situacije i pretpostavljene uzajamno antagonističke "etničke" afinitete za koje bi neko mogao pretpostaviti da su dugotrajni, široko rasprostranjeni i duboko usađeni. Ovdje, na lokalnom nivou, dokazi sugeriraju da su političke sklonosti prije sukoba na etničkoj osnovi bile mnogo manje važne kada se radi o poticaju za nečije ponašanje nego što bi se pomislilo. "Etnički sukobi", stoga, moraju biti izazvani na mikronivou intenzivnim radom u sadašnjici; oni naprosto ne odražavaju podjele na makronivou, ili se pojavljuju logično i prirodno na temelju prethodno postojećih kulturnih razlika ili čak antagonizama na toj osnovi. Oni su, kratko rečeno, veoma neizvjesni čak i u društvima u kojima se mnogi ljudi percipiraju kao osobe nominalno druge etničke pripadnosti.

Koliko su neizvjesni postaje upečatljivo jasno kad se suočimo s dokazima na lokalnom nivou da oni koji odgovore na poticaje da učestvuju u međuetničkom progonu često istovremeno učestvuju u unutaretničkoj pljački i nasilju. Naši dokazi sugeriraju da je ta dinamika postojala među gotovo svim glavnim protagonistima naše priče bez obzira na nominalnu etničku pripadnost učesnika. Po tome, ona dodatno podržava ideju o "etničkom sukobu" kao sukobu koji je fluidan i nevažan, a ne fiksiran i trajan. Stoga slijedi da se nijedno istraživanje sukoba u regiji prikazanog kao "multietnički" ne smije temeljiti na pretpostavci da etnicitet mora biti ključna društvena linija podjele, čak i kada dokazi sugeriraju da su se progon i nasilje desili ili se dešavaju na etničkoj osnovi. Umjesto toga, način na koji sukob postane "etniciziran" mora se pažljivo objasniti – a ne pretpostaviti, čak i kada izgleda da su učesnici nominalno "etnički". Provodeći analizu na lokalnom nivou, možemo osvijetliti specifični proces i razlučiti logiku kako se okruženje, koje potencijalno može voditi do "etničkog sukoba", zapravo kristalizira na terenu.

Pogled izbliza na lokalnu zajednicu izoštrava fokus na još jednu zagonetku koja nam nameće izazov da se dalje pozabavimo temom neizvjesnosti u "etnič-

kom sukobu". Ako je, kao što mnogi mogu na prvi pogled pretpostaviti, početni talas nasilja u ovom kraju, pretpostavlja se, bio vođen duboko usađenim i široko rasprostranjenim etničkim podjelama, kako onda objasniti tako velike vremenske i prostorne varijacije? Tokom posljednje decenije naučnici su posvetili pažnju ovoj zagonetki varijacija lokalnog nasilja te ponudili poučne studije, pogotovo provodeći komparativnu analizu na subnacionalnom nivou.[20] Umjesto da ponudimo analizu nekoliko različitih regija, mi smo zadržali fokus na jednoj, ali smo u nju duboko zaronili – sve do nivoa sela – kako bismo bolje spoznali kada i zašto se nasilje desilo u nekim selima, a u drugima nije. Tu se ističe središnje pitanje koje je od šireg značaja i koje može doprinijeti debati o varijacijama u pojavljivanju nasilja. Uzajamno hranjeni strahovi na mezo i mikro nivou, koji se prema lokalnim prilikama kristaliziraju u određenim vremenima i na određenim mjestima, mogu prisiliti višestruke nivoe državne vlasti da poduzmu masovno nasilje u "samoodbrani". Priznajući ulogu straha – kako stvarnog tako zamišljenog pogotovo – možemo bolje shvatiti zašto oružane grupe mogu odlučiti da pokrenu masovno nasilje u određenim momentima i na određenim mjestima čak i protiv civila koji im mogu predstavljati malu stvarnu prijetnju.[21]

Strah od potencijalnog napada onih koje počinioci već progone može među počiniocima pokrenuti dramatičnu "defanzivnu" eskalaciju nasilja. To je posebno vjerovatno kad taj strah od otpora žrtve dosegne vrhunac, što obično potakne incidente ili tek glasine o njima. Kad je u pitanju objašnjenje vremenskih i geografskih varijacija nasilja, zapazili smo da defanzivno nasilje ima tendenciju da se dešava prema tome gdje državne oružane grupe vide najakutniju sigurnosnu prijetnju. Makro i mezo nivoi vlasti pritom često igraju ključnu ulogu u uspostavljanju konteksta za dramatičnu eskalaciju; neki akteri na tim nivoima mogu biti ključne osobe koje donose odluku o poduzimanju koraka ka masovnom nasilju. Ali, ponavljamo, naša priča snažno sugerira da je u velikoj mjeri važan i lokalni nivo. Početni nalet masovnog ubijanja, mada se često objašnjava širom percepcijom prijetnje za sigurnost na datom lokalitetu, može potom generirati vlastitu unutarnju dinamiku koja može potaknuti daljnju eskalaciju nasilja na mikronivou, koju makro i mezo nivo možda ne žele. Analiza ta dva nivoa ne može nam otkriti šta je to što zapravo pokreće daljnju eskalaciju nasilja na terenu (ili njegov prekid), što može uveliko varirati vremenski i od mjesta do mjesta, uslijed često veoma različitog ponašanja aktera na mikronivou.

Ova unutarnja dinamika nasilja, u kojoj akteri na lokalnom nivou preuzimaju inicijativu na načine koji se mogu razlikovati od želja njihovih nadređenih, dalje nam pomaže da razjasnimo zašto se slučajevi lokalnog nasilja mogu

tako dramatično razlikovati u pogledu vremena i mjesta. Dokazi upečatljivo pokazuju da nasilne organizacije mogu uživati znatnu lokalnu autonomiju, pogotovo u slabim državama poput NDH. Ustaške jedinice nisu bile tek posljednja karika u lancu poslušnih aktera koji provode komande centralnih vlasti upućene podređenima. Jednom kad su uspostavljene, te jedinice su brzo postale snaga sama za sebe zbog ukupne slabosti NDH i nedostatka oružanog autoriteta (tj. vojske i oružništva) nad njima. One su napadale i ubijale gdje god su vidjele sigurnosne prijetnje. Ipak, one su pljačkale, hapsile i mučile – mada često nisu ubijale – gdje god je otimanje sredstava i imovine bivalo lakše ako se primijeni manje nasilan pristup. A kad ta pljačka više nije bila izvodljiva bez posezanja za većim nivoom nasilja, one su često ponovo prelazile na ubijanje. Dokazi otkrivaju zapanjujući nivo njihove autonomije i gotovo potpunu kontrolu nad nasilnom aktivnošću u ruralnim mjestima, kao što je kulenvakufski kraj. Ta dinamika nam pomaže da bolje objasnimo zbunjujući nivo vremenskih i geografskih varijacija u njihovom lokalnom nasilju. Mada su uspostavljene odozgo i svakako imale naredbe da provode politike svojih nadređenih, ustaške jedinice ipak su često postupale reagirajući na svoje lokalne brige i u skladu s tim posezale za nasiljem. Šire gledano, naši dokazi sugeriraju da u takvim kontekstima gdje je centralna vlast slaba naredbe za eskalaciju nasilja mogu dolaziti i odozgo i odozdo.

Dakle, odgovor na pitanje "Šta izaziva masovno nasilje među komšijama u multietničkim zajednicama?" Kada se snažni poticaji koje donosi situacija u lokalnoj zajednici pojave da se na odlučan način razriješe ekonomski i međuljudski problemi po etničkom ključu, neke komšije će posegnuti za nasiljem na etničkoj osnovi; to nasilje će se dešavati na mjestima gdje i u vremenima kada je najveća percipirana sigurnosna prijetnja od komšija koji su bili meta progona; a mada se to nasilje može uspostaviti "odozgo", ono može biti vođeno i "odozdo", pogotovo u kontekstima gdje je kontrola države slaba, a lokalna autonomija nad nasiljem jaka. Ova saznanja pružaju nam načine da razumijemo zašto, kada i gdje komšije u lokalnim zajednicama koji su dotad u dugim periodima mirno živjeli, ako ne i bili potpuno oslobođeni sukoba, mogu jedni druge u određenim momentima napasti. Kad to učinimo, mi ne moramo prihvatiti koncepciju po kojoj "etničke grupe" predstavljaju naše kolektivne historijske aktere ni pretpostaviti da i među takvim akterima postoji dugotrajan sukob, niti prihvatiti ideje o traumatičnoj historiji stradanja jedne grupe koja se na neki mističan način ponavlja. Ono što je u tim spoznajama možda najupečatljivije jest jasna logika i racionalnost kojom se neke komšije rukovode kad jedni druge napadaju na etničkoj osnovi.

Naša priča je više od pukog nastojanja da se bolje shvate uzroci i varijacije "etničkog nasilja". Ono što ovdje nedostaje jest razmatranje o drugom krupnom pitanju koje smo sebi postavili, ali na koje ima mnogo manje odgovora: Kako se identiteti i društveni odnosi mijenjaju usred tako nasilnog sukoba? Što se ovoj temi nije posvećivala pažnja, pogotovo kroz detaljno empirijsko istraživanje, i dalje predstavlja upečatljivu prazninu u literaturi o etničkom nasilju i nacionalizmu. To iznenađuje zato što su skoriji utjecajni radovi o građanskom ratu pokazali da nasilje zapravo može na neočekivane načine duboko oblikovati i preoblikovati identitete, često proizvodeći dalekosežne transformacije društvenih odnosa, oblika kategorizacije i konfiguracije moći, posebno na mikronivou.[22] Tu je od značaja nedovoljno shvaćena unutarnja dinamika nasilja i njihova sposobnost da brzo preobraze društvenu i političku identifikaciju na načine koji znatno odstupaju od onoga što je postojalo prije nasilnog sukoba. Literatura o etničkom nasilju i nacionalizmu, međutim, sporo je prihvaćala ove spoznaje naučnika koji se bave političkim nasiljem. Rezultat toga je da, mada učimo više nego ikad o tome koji faktori mogu biti uzrok etničkog nasilja, kao i o razlozima za njegove geografske i vremenske varijacije, mi i dalje znamo relativno malo o tome kako nasilje djeluje na etničku identifikaciju, nacionalizam i društvene odnose nakon početka nasilnog sukoba.[23]

Ova lokalna studija pruža nam cijeli niz empirijskih saznanja na osnovi kojih možemo prihvatiti izazov da teoretski rasvijetlimo ovu životno važnu temu. Za početak, kako nasilje preobražava značenje etničkih kategorija? Naša priča upečatljivo demonstrira da nasilje može brzo i dramatično promijeniti percepcije ljudi o njihovim komšijama na etničkoj osnovi. Progon i nasilje po etničkom ključu može znatno ojačati važnost "etniciteta", što može pomoći u stvaranju osnova za "etnički sukob". U tom kontekstu, nasilje ne predstavlja toliko kulminaciju široko rasprostranjenih, duboko usađenih etničkih antagonizama; ono je često okidač koji može pokrenuti brzu etnicizaciju društvenih identiteta i odnosa.

Jednom kad počne ubijanje koje se temelji na percepciji etničke pripadnosti etničke kategorije postaju mnogo važnije stoga što ono kako se osoba percipira može odrediti da li će živjeti ili umrijeti. Upisivanjem etniciziranih identiteta i granica među njima kroz akte ubijanja počinioci brzo stvaraju percepcije ekstremno polariziranih, antagonističkih grupnih identiteta. Čini se da rezultat onda proizvodi nešto slično onome što se zove "kolektivna kategorizacija drugih".[24] Konkretni pojedinci, koji pokreću taj proces stvaranja grupe, često se brzo gube na periferiji. Počinioce nasilja – i sve one koji su s njima etnički povezani – žrtve tada počinju percipirati isključivo kao antagonističke "etnički druge".

Ipak, kada se razmotri izbliza, na lokalnom nivou, naša priča otkriva da je kolektivna kategorizacija pokrenuta nasiljem proces koji se istovremeno prolama u *više* pravaca. Ona ne potiče samo osjećaj lokalne multietničke zajednice kao zajednice koja je antagonistički podijeljena između "etnički drugih". Sličan proces često se dešava unutar tih novih utvrđenih grupnih granica između pretpostavljene "etničke braće", od kojih možda neki i ne prihvaćaju taj novi preobraženi društveni poredak. Naprimjer, oni koji su preživjeli pokolje mogu zahtijevati etnicizaciju od onih koje percipiraju kao "braću", kao odgovor na njihov kolektivni etnički progon. Naša priča tako otkriva međusobno povezani niz procesa etnicizacije koji počinje nasiljem na etničkoj osnovi u multietničkoj zajednici: počinioci upisuju etnicitet svojim žrtvama; žrtve, zauzvrat, mogu i prihvatiti tu izvana nametnutu etničku kategorizaciju te, osvetničkim aktima, oni mogu upisati etnicitet prvobitnim počiniocima. Ipak, etnicizacija se također može brzo širiti unutar grupa počinilaca/žrtava kroz akte nasilja i prijetnji – i protiv etnički "drugih" i protiv etničke "braće".

U kontekstu građanskog rata u multietničkoj zajednici, svaki sljedeći talas osvetničkog ubijanja sve brže i dublje motivira na stvaranje tih identiteta i na procese uspostavljanja granica. Kad se utvrde percepcije antagonističkih etničkih granica kao odgovor na spiralu nasilja, često se počinje gubiti jasna distinkcija između počinilaca i žrtava. Talasi osvetničkog ubijanja mogu spojiti ta dva identiteta u jedan. Oni koji nemaju želju da se uključe u nasilje i procese etnicizacije koji ga prate često su nemoćni da se odupru. Oni se sada mogu sve više percipirati kao etnički neprijatelji naprosto zbog njihove povezanosti s počiniocima. A ako se to desi, oni onda mogu biti izloženi osvetničkom nasilju na etničkoj osnovi unatoč činjenici da nisu krivi za bilo kakvo nasilje i da možda imaju malo jakog etničkog osjećanja o sebi i o drugima. U tom kontekstu, prostor da se bude "nacionalno ravnodušan" sužava se brzo i dramatično. Oni koji još uvijek mogu željeti da umanje značaj etniciteta u svakodnevnom životu brzo se navedu da postanu svjesni njegovog ključnog značaja jer percepcije etniciteta sada mogu odlučivati o životu i smrti.

Kada razlučimo i razmotrimo slučajeve nasilja koji potiču i hrane tu dinamiku, analizirajući njihovo nastajanje, odvijanje i ono što slijedi nakon njega, ono što se ističe jest da je primarna karakteristika značaja koji zadobije identitet to što do toga pretežno dolazi u naletima. Ključni su tu provala emocija koja oslobađa ubijanje, otkriće unakaženih tijela rođaka i komšija te suočavanje s uništenim i spaljenim domom, kao i cijelim selom. Ta traumatična iskustva mogu pokrenuti brzu i dramatičnu preorijentaciju u identifikaciji sebe i drugih. Ta ideja o "provali emocija" koje hrane etničku identifikaciju pomaže nam da bolje shvatimo mikrodinamiku u kojoj se samoidentifikacija na etničkoj

osnovi – i "drugih" i "braće" – ustvari dešava na terenu. Kao što smo vidjeli u našoj raspravi o tome šta je potrebno da bi se proizveo etnički sukob, te provale antagonističke etnicizacije nisu rezultat duboko ukorijenjenih historijskih sila koje nekad zahvate ljude i pretvore ih u "grupe". Prije će biti da se oni moraju svjesno proizvesti konkretnim čovjekovim aktima, putem prisilnog građenja zajednice na lokalnom nivou, što se često dešava na unutaretničkoj osnovi. Jedan način na koji se to dešava je kroz pripovijedanje priča o zločinima s ciljem poticanja osjećaja unutaretničke homogenizacije. Unutaretničke prijetnje, čak i akti nasilja protiv onih koji se percipiraju kao "braća", druga je metoda koju ti akteri primjenjuju da narod koji percipiraju kao svoj izdvoje u jednu koherentnu grupu suprotstavljenu drugima. Zajedno, ti akti pomažu u stvaranju jednog šireg, antagonističkog osjećaja "mi" i "oni".

Ipak, nešto kontraintuitivno pojavilo se u našoj lokalnoj priči: međuetnički progon i ubijanje te talasi antagonističke etnicizacije koji su uz to išli mogu proizvesti i međuetničku solidarnost. Segmenti multietničkih zajednica mogu ustvari učvrstiti veze među zajednicama pod pritiskom međuetničkog nasilja. Veze koje su postojale prije nasilja do izvjesne mjere su važne u nastanku potencijala za akte solidarnosti među zajednicama dok traje nasilje. Ali neizvjesna prilika da se na osnovi takvih veza komšija zaštiti u krajnjoj instanci određuje da li će do takve intervencije doći. Među ključnim faktorima može biti to da li pripadnici zajednice percipiraju autoritet počinilaca kao legitiman i da li ih poznaju odranije. Ako se njihov autoritet ne vidi kao legitiman, i ako su dobro znani ali ne i poštovani, tendencija je da akti intervencije budu češći. U kontekstima gdje se ovo dešava može se javiti jači osjećaj da je ponašanje neke osobe u prošlosti, a pogotovo u sadašnjosti, najvažnije pri određivanju da li tu osobu percipirati kao "brata" ili kao "drugoga" – a ne pozivati se na percipiranu etničku pripadnost osobe ili je povezivati s "etničkom grupom". Upozorenje da bježe, intervencije da se oslobode zarobljenici, sklanjanje onih koji su preživjeli ubijanje i direktno spašavanje tokom akata ubijanja – sva ta ponašanja pomažu da se na terenu tokom međuetničkog sukoba ostvari međuetnička solidarnost.

Ti primjeri solidarnosti i brisanje etničkih granica koje nastaje kao rezultat često se kristaliziraju u naletima baš kao i antagonizmi i utvrđivanje granica koji uslijede. Nasilje je često vatra u kojoj i jedno i drugo na dramatičan način nastaje, generirajući takve brze transformacije u prakse i percepcije etniciteta. Postaju nam vidljivi kad postavimo pitanje *kako* ljudi sebe vide – ili ne vide – kao "etničke", umjesto da podrazumijevamo da ljudi postoje sa svojim zasebnim etničkim identitetima i da nasilje u određenim momentima poduzimaju kao koherentne "grupe".

To nas dovodi do druge važne spoznaje o tome kako nasilje utječe na identitete i društvene odnose: stvaranje dubokih antagonizama i solidarnosti u periodima nasilja *stvara* nove forme zajednica. Ubijanje na etničkoj osnovi, naravno, razara mirne odnose među zajednicama u multietničkim sredinama. Ali nasilje nije naprosto niz ponašanja u kojem uzajamno antagonističke etničke zajednice koje postoje odranije učestvuju u destruktivnom fizičkom sukobu. Prije će biti da nasilje *stvara* nove konfiguracije lokalnih zajednica. Kao što smo vidjeli iz naše priče, to mogu biti a) oni koji počine nasilje, b) oni koji su nasilju izloženi, prežive ga i traže osvetu, c) oni koji su nasilju svjedočili, ali nisu učestvovali, d) i oni koji pokušavaju intervenirati, nasilje zaustaviti i spasiti komšije. Kao posljedica, lokalna zajednica prije sukoba brzo biva zahvaćena moćnim novim oblicima sebe i grupne identifikacije. Neki ljudi se identificiraju s nekoliko odjednom, kao što je identifikacija sa žrtvom pa se onda postane počinilac (i obratno), ili s onima koji su spašeni pa se onda odlučuje spašavati (i obratno). Te nove zajednice se mogu poklopiti s etničkim kategorijama (npr. ustaše kao "Hrvati" ili "muslimani", ustanici kao "Srbi"), ali mogu i jedne i druge povezivati (npr. komšije svih percipiranih etniciteta kao "spasioci").

Iskustvo masovnog nasilja stvara kontekst za stvaranje novih mentalnih obrazaca koji služe kao osnova za uspostavu tih zajednica. To može biti osjećaj antagonističke kolektivne kategorizacije ili osjećaj solidarnosti. Oni koji su sposobni djelovati, posebno nasilnim aktima ili aktima spašavanja/intervencije, ključni su akteri koji pokreću formiranje tih obrazaca i zajednica koje iz njih nastaju. Ali kristalizacija ovih novih oblika identifikacije podsjeća nas na duboku bespomoćnost mnogih drugih. Oni možda ne žele biti dio bilo koje od tih zajednica. Međutim, moć stvaranja zajednice koju u sebi nose akti nasilja u ime grupa brzo postaje ogromna prevladavajuća snaga koja može ljude podvesti u te nove percipirane "grupe".

Te nasiljem stvorene zajednice kristaliziraju se na veoma neizvjesne i situacijom određene načine. Ali sjećanja na traumatična iskustva koja su ih uspostavila mogu postojati i dalje kao moćno sredstvo za stvaranje zajednice koja se može stalno iznova koristiti za mobilizaciju u budućnosti. Ako se žrtve traže na etničkoj osnovi i muče i ubijaju na duboko ponižavajuće načine, tada ti akti mogu pomoći da se uspostave jasne, antagonističke percepcije etničkih zajednica, koje se ne daju lako zaboraviti. Obratno, ako se ljude ciljano ubijaju na toj osnovi, ali ih njihove komšije druge nominalne etničke pripadnosti spase, ti akti mogu pružiti osnovu za duboko zahvalne, tople i prijateljske percepcije pretpostavljenih "etnički drugih", što također ne nestaje lako.

Takvi mentalni obrasci koji nastaju tokom iskustava ekstremnog nasilja mogu se ponovo koristiti da bi se osigurala logika stvarnosti koja potom

nastaje i konkretno za utvrđivanje ko su prijatelji, a ko neprijatelji. Naravno, percepcije zajednica generirane lokalnim nasiljem između različitih zajednica možda mogu ne biti konstantne i trajne. Vlasti se nakon sukoba mogu truditi da promoviraju istaknutost nekih umanjujući značaj drugih, kao što su to činile komunističke vlasti u kulenvakufskom kraju, pogotovo kad se radi o gušenju javnog izražavanja antagonistički stvorenih zajednica. Ali drugi lokalni akteri, kao što su roditelji, vjerske vođe i lokalni učesnici u nasilju, mogu se jednako tako truditi da održe u životu forme antagonističke grupne identifikacije koje nisu oficijelne. Razilaženje tih ciljeva može trajati kao neprestana borba i može u budućnosti imati značajne efekte na dinamiku lokalne politike i svakodnevnog života. Te sukobe je teško, ako ne i nemoguće, razlučiti analizom makronivoa; a opet, oni se vide jasno kad analitički fokus pomjerimo na mezo, a posebno na mikro nivo. Na tom nivou analize možemo shvatiti kako iskustva nasilja među zajednicama i sjećanje na njih predstavljaju izuzetno moćnu snagu u izgradnji zajednice.

Svijest o snazi nasilja u stvaranju novih oblika društvene identifikacije dovodi nas do treće spoznaje. Međuetničko ubijanje ne samo da može pomoći u generiranju "antinacionalističkih" zajednica nego nasilje koje traje može njihove članove navesti i na to da razviju konkretne strategije obuzdavanja, izbjegavanja i zaustavljanja međuetničkog ubijanja. Kao što smo zapazili, oni koji prihvate nove mentalne obrasce antagonističke kolektivne kategorizacije ne potiču talase međuetničkog ubijanja u vakuumu. Njihovo nasilje može rezultirati pokušajima onih drugih, koje mi ovdje nazivamo "zagovornicima obuzdavanja", da ljude razlikuju po ponašanju – ne po etničkoj pripadnosti. Duboko polarizirajući efekti nasilja među zajednicama tako mogu pomoći da se među onima koji mu se suprotstavljaju generiraju specifične metode obuzdavanja.

Za razumijevanje pojave tih zagovornika obuzdavanja, faktori koji su postojali prije sukoba (tj. demografija, ekonomski razvoj, prethodni politički sukobi i aktivnosti itd.) mogu biti važni jer mogu stvoriti kontekst za veći ili manji potencijal za formiranje takve jedne grupe.[25] Ali naša priča sugerira da je unutarnja dinamika nasilja ključna za pojavu zagovornika obuzdavanja na terenu – u određenim vremenima i na određenim mjestima. To je stoga što su, u kontekstu građanskog rata, takve snage često vrlo mobilne (gerilske snage), što može znatno umanjiti značaj faktora koji su postojali prije sukoba, koji često imaju tendenciju da budu usađeni u konstelaciju faktora na jednom određenom mjestu. Lokalna prizma nam dozvoljava da razlučimo kako se te snage formiranju i kako djeluju.

Konkretno, razmatranjem dinamike obuzdavanja i interakcije njegovih zagovornika sa zagovornicima eskalacije više saznajemo o tome šta je to što

pokreće ubijanje na lokalnom nivou. Obuzdavanje ima tendenciju da ne uspije kad a) njegovi zagovornici nemaju vremena da pripreme svoje vojne akcije, odnosno da pažljivo proberu borce koji su posvećeni obuzdavanju, b) u tim snagama ima malo ili nimalo iskustva iz prethodnih organizacijskih aktivnosti te stoga i slabe osnove za uspostavu autoriteta među lokalnim borcima, i c) kada su ključni zagovornici obuzdavanja odsutni ili ubijeni. U tim kontekstima eskalacija nasilja pokazuje tendenciju da se nastavlja ne samo zbog želja njegovih zagovornika (npr. za osvetom, za postizanjem vojnih ciljeva itd.) nego i zato što oni uspiju poraziti zagovornike obuzdavanja, ili same te snage na neki način doprinesu vlastitoj marginalizaciji.

Iz ovog slijedi da za one koji su zainteresirani da objasne dinamiku masovnog nasilja u određenim kontekstima može biti nedovoljno da analiziraju ideologije, planove i akcije počinilaca. Mi moramo razmotriti i zašto se oni koji im se suprotstave – zagovornici obuzdavanja, koji mogu biti nominalno "na istoj strani" – pokažu nesposobnim da se uspješno odupru, bilo kroz strateške greške, jer nisu prisutni u datoj situaciji, jer nisu imali snage, ili zbog drugih faktora. Do boljeg ukupnog razumijevanja nasilja dolazimo kad analiziramo koji su to često istovremeni pokušaji obuzdavanja i eskalacije nasilja. U širem smislu, do tog novog metodološkog horizonta dolazimo tako što uvidimo da nasilje među zajednicama može stvoriti snage obuzdavanja; a gdje se oni pojave i sudare, rezultat će na odlučujući način određivati da li će ubijanje eskalirati – ili ne.

Kada svoju analizu obuzdavanja pomjerimo s nedržavnih aktera, kao što su gerilske grupe, i pažnju posvetimo pokušajima državnih vlasti da obuzdaju ili zaustave nasilje, dolazimo do četvrte bitne spoznaje: Nasilje može stvoriti nove oblike i konfiguracije moći, pogotovo na lokalnom nivou. Naša priča nas ovdje suočava sa zagonetkom: Ako se u većini objašnjenja zašto dolazi do masovnog nasilja smatra da su ključni moćni akteri na državnom nivou koji su skloni progonu, zašto onda izgleda da su u nekim kontekstima, kao što je NDH, te iste centralne vlasti bile nesposobne da obuzdaju ili zaustave nasilje koje su same pokrenule? Struktura države, pogotovo slabe države kakva je bila NDH, može brzo ogromnu autonomiju – a time i moć – predati u ruke lokalnih vođa i njihovih sljedbenika. Bit će teško postići bolje razumijevanje kasnije dinamike progona i nasilja ako ne posvetimo veliku pažnju tom naročitom prenošenju moći na one u lokalnoj zajednici koji podržavaju režim.

Šta je to što naša priča, općenitije gledano, otkriva o odnosu između nasilja i moći? Nasilje može biti konceptualizirano kao oblik ponašanja koje oni koji su već moćni poduzimaju da bi postigli specifične ideološke, vojne i političke ciljeve. Alternativno, nasilje može biti rezultat akcija pobunjenika ili drugih

nedržavnih aktera koji posegnu za oružanim sukobom u pokušaju da vlastima oduzmu moć i uzmu je u svoje ruke. Ali naša studija na lokalnom nivou sugerira jednu drugačiju dinamiku: novi oblici lokalne moći mogu se brzo prigrabiti aktima nasilja. Ubijanje i pljačka stvaraju nove izvore moći i time nove konfiguracije moći. Državna elita može osnažiti aktere i grupe na mezo i mikro nivou da počnu činiti nasilje. Ali, čineći to, ti akteri mogu brzo stvoriti nove oblike lokalne moći, pogotovo u slabim državama. Štaviše, oni mogu eskalirati nasilje na načine koji odstupaju od interesa elite. Na taj način pomak ka nasilju na makronivou u slaboj državi može brzo postati skupa i veoma destabilizirajuća politika.

To nije naprosto zato što masovno nasilje može izazvati otpor kod populacije žrtava. Takva država može brzo izgubiti i jaku sposobnost da kontrolira vlastite instrumente nasilja na pojedinim mjestima zato što, kad jednom ojačaju, oni mogu svojim nasilnim aktima brzo osvojiti neočekivani nivo moći. Ta dinamika nam može pomoći da objasnimo varijacije u pogledu lokalnog nasilja. U slabijim državama nije centralnim i regionalnim vlastima uvijek tako lako brzo zaustaviti nasilje na lokalnom nivou kada ono započne. To nasilje može donijeti sa sobom i nenamjeravane posljedice, kao što su pokolji, koji se mogu dešavati u vremenima i na mjestima gdje to centralne vlasti nisu naredile, te može dovesti do daljnje destabilizacije već slabe države. Ono što ovdje treba, međutim, zapamtiti jest da takve pukotine u državnoj vlasti nastaju same od sebe. Grupe žrtava mogu uspješno uzvratiti, što može dovesti do spoznaje o tim slabostima. Ali lokalni državni akteri mogu nastaviti s kontraproduktivnim lokalnim ubijanjem i pljačkom. Čineći to, oni akumuliraju još više moći u svojim zajednicama, što ih može dalje ohrabriti da ignoriraju naredbe za obuzdavanje koje dolaze odozgo.

Konačno, naša priča jasno pokazuje kako nasilje među zajednicama može nakon sukoba na lokalnom nivou generirati dinamiku koja vodi do pojave novog oblika nacionalizma; ono što ovdje zovemo "naprasna nacionalnost". Osnova za antagonistički osjećaj etniciteta i za njegovu iznenadnu veću važnost u određenim momentima može imati korijene u prethodnim iskustvima i sjećanjima na lokalno nasilje. Pristup koji je ovdje primijenjen je "analiza usmjerena na događaje", pri čemu smo razmatrali lokalne sukobe kako bismo razlučili na koje načine neizvjesni i neočekivani događaji mogu radikalno i naprasno promijeniti društvene odnose. Zapažanjem kako lokalni incidenti mogu potaknuti mentalne obrasce kolektivne etničke kategorizacije na osnovi traumatičnih sjećanja i iskustava na nasilje možemo bolje shvatiti kako nacionalnost može brzo postati primarna prizma kroz koju ljudi pokušavaju naći logiku u stvarnosti koja se pred njima odvija. Da li će oni koji nastoje poticati

slučajeve naprasne nacionalnosti biti uspješni zavisi od cijelog niza faktora, kao što su prijemčivost od strane rođaka i komšija te prijetnja sankcijama od strane vlasti. Ali, bez obzira na ishod, i dalje iznenađuje stepen do kojeg sjećanje na lokalno nasilje među zajednicama, kada se potakne u momentima sukoba, može zadržati sposobnost da decenijama kasnije generira naprasnu nacionalnost. Ta specifična mikrodinamika načina kako ljudi u lokalnim zajednicama zapravo prakticiraju nacionalizam, koji karakterizira visok nivo nestalnosti, do sada nije bila dovoljno proučavana i nije joj pridavan dovoljan značaj u inače opsežnoj literaturi o nacionalizmu.

Naučnici su u posljednje vrijeme posvetili znatnu pažnju pitanju šta je to što neke ljude čini ravnodušnim ili nezainteresiranim za nacionalizam, kao što je to bio slučaj u Poljskoj i u dijelovima bivšeg Austro-Ugarskog Carstva.[26] Ali malo se naučnika istinski suočilo s izazovom da pruže objašnjenje kako se i zašto takva ravnodušnost, a posebno otpor, prema nacionalizmu može iskristalizirati na lokalnom nivou u zajednicama koje žive u sjeni ogromnog nivoa nasilja među zajednicama. Zašto nailazimo na ravnodušnost i antinacionalističke snage u kontekstima u kojima su komšije počinile ili doživjele zločine na etničkoj osnovi? Naša detaljna priča stalno nam iznova sugerira jedan kontraintuitivni odgovor: momenti ekstremnog nasilja među zajednicama mogu potaknuti međuetničku solidarnost, koja onda može biti osnova za otpor naprasnoj nacionalnosti. Nasilje potom generira mentalne obrasce ne samo naprasne nacionalnosti nego i njenog obuzdavanja, bilo kroz ravnodušnost ili direktan otpor. Iskustvo ubijanja na lokalnom nivou i interakcija s drugima u toku tog iskustva često imaju odlučujući utjecaj na to da li će ljudi poticati eskalaciju ili obuzdavanje nasilja. A i nakon što ubijanje prestane otvoreno je pitanje da li će ljudi, odgovarajući na incidente lokalnog sukoba, poticati ili će se oduprijeti naprasnoj nacionalnosti. Iskustvo nasilja, ukratko, generira zagovornike oba ta stava.

Sada možemo odgovoriti na drugo i završno pitanje, koje pruža okvir za naše dugo putovanje u povijest kulenvakufskog kraja: Kako nasilje utječe na identitete i društvene odnose u lokalnim multietničkim zajednicama? Nasilje u velikim naletima izaziva višestruke, istovremene transformacije značenja etničkih kategorija i granica i, čineći to, stvara nove forme lokalnih zajednica. Ono pomaže u stvaranju snaga koje nastoje obuzdati ubijanje, dok istovremeno stvara nove forme moći koje žele eskalaciju ubijanja. I nasilje stvara novu mikrodinamiku nacionalizma, koja traje dugo nakon što ubijanje prestane i u kojoj incidenti bivaju okidač za traumatična sjećanja koja dovode do trenutačnih erupcija "naprasne nacionalnosti". Uzete zajedno, ove spoznaje nam sugeriraju

jedan sveobuhvatni argument: Lokalno nasilje među zajednicama nije samo destruktivno na niz načina; ono može biti i *moćna generativna sila* koja pokreće stvaranje društvenih identiteta i konfiguracija moći.

Ovaj argument pruža nam nove puteve za kazivanje historije multietničkih zajednica pogođenih nasiljem kako u ovom dijelu svijeta tako i šire. Tri portreta na početku ovog Epiloga – šutnja i selektivno javno pamćenje tokom otkrivanja spomenika u Kulen-Vakufu 1981. godine, razvrstavanje ljudi na mostu kraj Une 1992. godine i današnji duboko etnicizirani pejzaži sjećanja – na prvi pogled sugeriraju tri načina mišljenja o prošlosti: da "etničke grupe" treba da budu naši primarni historijski akteri, da su ljudi ili počinioci ili žrtve/mučenici i da se slučajevi nasilja aranžiraju, i ponekad brišu, kako bi se stvorile historije žrtvovanja ili progona. Na kraju našeg putovanja stekli smo načine da odemo dalje od ovih pretpostavki. Umjesto da etničke grupe doživljavamo kao primarne aktere nasilnih akata, trebamo postaviti pitanje: "Kako takvi akti grade, razgrađuju i ponovo grade etnicizirane percepcije tih 'grupa'?" Umjesto da dijelimo čovječanstvo na počinioce i žrtve/mučenike, trebamo postaviti pitanje: "Šta je to što neke ljude u određenim momentima i na određenim mjestima namami da progone svoje komšije na etničkoj osnovi?" Umjesto da promatramo i aranžiramo prošlost u crno-bijelim kategorijama, u kojima etnička grupa x "uvijek" cilja na etničku grupu y (ili obratno), trebamo postaviti pitanje: "Kako oni koji posežu za nasiljem da bi postigli različite ciljeve na koncu proizvedu rasprostranjenu percepciju 'etničkog nasilja'?"

Konačno, historija koju smo ovdje otkrili pokazuje nam da sukob i nasilje u multietničkim zajednicama često *nisu* onakvi kakvi nam se na površini čine. Pojam *nasilja kao generativne sile* – koji ova priča stalno iznova i živo razotkriva – nije tek historijski argument o dinamici sukoba u kulenvakufskom kraju, tom uveliko nepoznatom području na granici između Bosne i Hercegovine i Hrvatske. To je, zapravo, put da se prevaziđe ćorsokak koji tako duboko oblikuje nauku, politiku i svakodnevni život u mnogim dijelovima svijeta: nadmoć etničkih kategorija koja i dalje traje u svakodnevnoj praksi i sveopća nesposobnost da se za potrebe historijske analize formuliraju nove kategorije. U našoj priči identitet, nacionalizam i sjećanje često *nisu bili* ono što je izazvalo nasilje koje je tolikom broju ljudi uništilo život; naprotiv, daleko se manje ljudi odlučilo da čini nasilje i time generiralo i nastavilo generirati veoma antagonističke forme identiteta, nacionalizma i sjećanja. I danas uveliko vise nad životima mnogih ljudi u ovom dijelu svijeta, i drugih njima sličnih, čineći da etnički podijeljena sadašnjost i budućnost izgledaju skoro neizbježne. Nerazumijevanje načina na koji dolazi do tog napuklog osjećaja historijske svijesti nameće ogromna ograničenja na mogućnost promjene u sadašnjosti – i budućnosti.

Da bi se krenulo naprijed, možda je potrebno prvo se osvrnuti natrag i ponovo razmotriti kako mi zapravo pripovijedamo priču o nasilnoj prošlosti. Lokalno nasilje među zajednicama rezultat je izbora koji čovjek čini na mnogim životnim planovima, od ekstremističke elite do naših komšija s kojima dijelimo kruh i svađu. Priča o Kulen-Vakufu upućuje nam izazov da to nasilje ne gledamo prosto kao rezultat "nacionalizma", "etničkih grupa" ili "etničkog sukoba" – za što mnogi mogu htjeti reći da su u uzročno-posljedičnom odnosu. Umjesto toga, ova priča nas suočava s idejom da nasilje zapravo uveliko generira te koncepte, uvećava im značaj i čini da u određenim momentima dobiju na važnosti. Na koncu, suočavanje s historijom ove balkanske zajednice – ili drugih zajednica diljem svijeta koje imaju nasilnu prošlost – podrazumijeva hrvanje s mnogo širim, uznemirujućim pitanjem: mogu li tako intimno nasilje i historija koju o njemu pripovijedamo u konačnici biti izbor koji svi mi držimo u svojim rukama?

BILJEŠKE

UVOD

1 Arhiv Bosne i Hercegovine [u daljnjem tekstu ABiH], Fond Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine [u daljnjem tekstu: SUBNOR BiH], Republički odbor, Pov. br. 05-7/83, 20. juna 1983, 1–2; Pregled stratišta i žrtava terora u Bosni i Hercegovini, septembar 1985, 1.

2 Ibid., Osvrt na pregled stratišta i žrtava fašističkog terora i njihove obilježenosti u Bosni i Hercegovini, novembar 1986, 4; Pregled stratišta i žrtava terora u Bosni i Hercegovini, septembar 1985, 2, 4–5; Obrazloženje tabele (nedatirani dokument, najvjerovatnije iz juna 1985), 5.

3 Esad Bibanović, "Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku", u *Bihać u novijoj istoriji* (1918–1945): *Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine*, ur. Galib Šljivo, 2 knjige (Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1987), 1: 419–466; Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967), 191–192.

4 Za izuzetak, djelo koje je novinarski i memoarski rad i koje se ne temelji na ekstenzivnom istraživanju arhiva, vidjeti Slavko Goldstein, *1941., godina koja se vraća* (Zagreb: Novi Liber, 2007); na engleskom: *1941: The Year That Keeps Returning*, u prevodu Michaela Gablea i Nikole Djuretica (New York: New York Review of Books, 2013).

5 Općenitije o nasilju u NDH, vidjeti, naprimjer, Savo Skoko, *Pokolj hercegovačkih Srba '41.* (Beograd: Stručna knjiga, 1991); Nikola Živković i Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: izabrana dokumenta* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1998); Vladimir Dedijer i Antun Miletić, ur., *Genocid nad Muslimanima, 1941–1945: zbornik dokumenata i svjedočenja* (Sarajevo: Svjetlost, 1990); idem, *Proterivanje Srba sa ognjišta, 1941–1944: svedočanstva* (Beograd: Prosveta, 1989); Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti* (Sarajevo: Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996); Šemso Tucaković, *Srpski zločini nad Bošnjacima-Muslimanima 1941–1945.* (Sarajevo: El-Kalem, 1995); Zdravko Dizdar i Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.–1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1999); Slavko Vukčević, ur., *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata* [u daljnjem tekstu *Zločini*] (Beograd: Vojno-istorijski institut, 1993); o nasilju na području NDH koje razmatra ova knjiga, vidjeti, naprimjer, Milan Vukmanović, *Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine* (Banja Luka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1987); Josip Jurjević, *Pogrom u Krnjeuši 9. i 10. kolovoza 1941. godine* (Zagreb: Vikarijat Banjalučke biskupije, 1999); Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945.", u *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, ur. Gojko Vezmar i Đuro Zatezalo (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1985); Josip Pavičić, ur., *Dossier Boričevac* (Zagreb: Naklada Pavičić, 2012); Milan Štikavac, "Krvavo lapačko ljeto", u *Ratna sjećanja iz NOB*, knjiga I, ur. Esad Tihić i Momčilo Kalem (Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1981), 599–616; Ilija Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1988).

6 Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010).

7 Vidjeti, naprimjer, Mark Mazower, "Timothy Snyder's Bloodlands", *Contemporary European History*, 21, br. 2 (2012): 117–123; Omer Bartov, "Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin (Book Review)", *Slavic Review* 70, br. 2 (2011): 424–428; Christian Gerlach, "Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin (Book Review)", *American Historical Review* 116, br. 5 (2011): 1594–1595.

8 Vidjeti, naprimjer, Živković i Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*.

9 U vezi s kulenvakufskim krajem, vidjeti Ana Došen, *Krnjeuša u srcu i sjećanju* (Rijeka: Matica hrvatska, 1994); idem, *To je bilo onda* (Zagreb: Došen, vlastito izdanje, 2006); Jurjević, *Pogrom u Krnjeuši*; Pavičić, ur., *Dossier Boričevac*; Mujo Begić, *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini 1941. godine* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013).

10 Vidjeti, naprimjer, Dizdar i Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*; Skoko, *Pokolj hercegovačkih Srba '41*; Živković i Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*; Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*; Tucaković, *Srpski zločini nad Bošnjacima-Muslimanima*; Došen, *Krnjeuša u srcu i sjećanju*; idem, *To je bilo onda*; Jurjević, *Pogrom u Krnjeuši*; Pavičić, ur., *Dossier Boričevac*.

11 Dizdar i Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, 104.

12 Ima važnih studija o NDH na južnoslavenskim jezicima koje nemaju ove karakteristike; međutim, one su usmjerene općenitije – na stvaranje te države, historijat njenih vođa i njihovu ideologiju i politiku, ali ne u velikoj mjeri na temu nasilja. Vidjeti, naprimjer, Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 1941–1945.* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, 1977); Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i Ustaše* (Zagreb: Globus, 1978).

13 Donald Horowitz, *The Deadly Ethnic Riot* (Berkeley: University of California Press, 2001), 2–3.

14 Vidjeti Tara Zahra, "Going West", *East European Politics and Societies* 25, br. 4 (2011): 785–791.

15 O životu u Sarajevu tokom rata, vidjeti Emily Greble, *Sarajevo, 1941–1945: Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011); o politikama i praksama ustaša i četnika, vidjeti Tomislav Dulić, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia-Herzegovina, 1941–1942* (Uppsala: Uppsala University, 2005); Alexander Korb, "Understanding Ustaša Violence", *Journal of Genocide Research* 12, br. 1–2 (2010): 1–18; detaljnija analiza Korbove argumentacije o nasilju u NDH može se naći u idem, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945* (Hamburg: Hamburger Edition, 2013); o partizanima i četnicima, vidjeti Marko Atilla Hoare, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks* (Oxford: Oxford University Press, 2006); o kulturnim politikama režima NDH, vidjeti Rory Yeomans, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2013).

16 Stathis Kalyvas, "The Urban Bias in Research on Civil Wars", *Security Studies* 13, br. 3 (2004), 160–190, ovdje 166.

17 Vidjeti, naprimjer, Yang Su, *Collective Killings in Rural China during the Cultural Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011); Lee Ann Fujii, *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2009); Séverine Autesserre, *The Trouble with the Congo: Local Violence and the Failure of International Peace Building* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010); Omar Shahabudin McDoom, "Who Killed in Rwanda's Genocide? Micro-Space, Social Influence and Individual Participation in Intergroup Violence", *Journal of Peace Research* 50, br. 4 (2013): 453–467; idem, "Antisocial Capital: A Profile of Rwandan Genocide Perpetrators' Social Networks", *Journal of Conflict Resolution* 58, br. 5 (2014): 866–894.

18 Vidjeti Jan T. Gross, Neighbors: *The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001); o istočnoj Galiciji, vidjeti Shimon Redlich, *Together and Apart u Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2002); Omer Bartov, "Communal Genocide: Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944", u Omer Bartov and Eric D. Weitz, *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2013), 399–420.

19 Vidjeti Goldstein, *1941*, koja je jedina uporediva knjiga o NDH, mada se ni ona ne temelji na ekstenzivnom istraživanju arhiva.

20 Vidjeti, naprimjer, Dulić, *Utopias of Nation*; Korb, "Understanding Ustaša Violence".

21 Važan izuzetak ovdje je rad Marka Biondicha, koji, mada se ne bavi temom ubijanja (umjesto toga, on analizira politike i prakse promjene vjere provođene u NDH), pokazuje značajnu autonomiju koju su uživale lokalne vođe u krojenju politika prema vlastitim potrebama. Vidjeti Mark Biondich, "Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941–1942", *Slavonic and East European Review* 83, br. 1 (2005), 71–116.

22 Vojni arhiv [u daljnjem tekstu VA], Fond Nezavisne države Hrvatske [u daljnjem tekstu NDH], kut. 85, f. 11, dok. 45, Zapovjedništvo vojne krajine Zapovjedništvu bosanskog divizijskog područja, Situacija u Jajcu, 30. rujna 1941, 1.

23 Hrvatski državni arhiv [u daljnjem tekstu HDA], Fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača [u daljnjem tekstu ZKUZ] (Hrvatska), kut. 245, Zh. br. 11639–11651,

Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača [u daljnjem tekstu OKUZ] za Liku, Zapovjedništvo posade Bihać Zapovjedniku Gospićkog oružničkog krila, Izvještaj o događajima na teritoriji kotara Donji Lapac, 5. srpnja 1941, 1.

24 Omer Bartov, "Eastern Europe as the Site of Genocide", *Journal of Modern History* 80, br. 3 (2008): 557–593; idem, "Seeking the Roots of Modern Genocide: On the Macro- and Microhistory of Mass Murder", u *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*, ur. Robert Gellately and Ben Kiernan (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 75–96.

25 Vidjeti Dulić, *Utopias of Nation*; Marko Atilla Hoare, "Genocide in the Former Yugoslavia before and after Communism", *Europe-Asia Studies* 62, br. 7 (2010): 1193–1214; idem, *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History* (London: Hurst, 2013); Hoare, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia*; Greble, *Sarajevo*.

26 Za skorije preglede ove literature, vidjeti Benjamin Valentino, "Why We Kill: The Political Science of Political Violence against Civilians", *Annual Review of Political Science* 17 (2014): 89–103; Charles King, "Can There Be a Political Science of the Holocaust?" *Perspectives on Politics* 10, br. 2 (2012): 323–341; za pregled većeg fokusa usmjerenog na proučavanje genocida, vidjeti Peter B. Owens, Yang Su, David A. Snow, "Social Scientific Inquiry Into Genocide and Mass Killing: From Unitary Outcome to Complex Processes", *Annual Review of Sociology* 39, br. 4 (2013): 4.1–4.16.

27 Ovdje je ključni rad Stathisa Kalyvasa, *The Logic of Violence in Civil War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

28 Vidjeti, naprimjer, Diana Dumitru and Carter Johnson, "Constructing Interethnic Conflict and Cooperation: Why Some People Harmed Jews and Others Helped Them during the Holocaust in Romania", *World Politics* 63, br. 1 (2011), 1–42; Jeffrey Kopstein and Jason Wittenberg, "Deadly Communities: Local Political Milieus and the Persecution of Jews in Occupied Poland", *Comparative Political Studies* 44, br. 3 (2011), 259–283; Su, *Collective Killings in Rural China*.

29 Scott Straus, "Retreating from the Brink: Theorizing Mass Violence and the Dynamics of Restraint", *Perspectives on Politics* 10, br. 2 (2012), 343–362; idem, *Making and Unmaking Nations. War, Leadership, and Genocide in Modern Africa* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2015), posebno pogl. 2.

30 Laia Balcells, "Rivalry and Revenge: Violence against Civilians in Conventional Civil Wars", *International Studies Quarterly* 54, br. 2 (2010), 291–313; Horowitz, *The Deadly Ethnic Riot*, 15.

31 Vidjeti, naprimjer, Veena Das, "Collective Violence and the Shifting Categories of Communal Riots, Ethnic Cleansing, and Genocide", u *The Historiography of Genocide*, ur. Dan Stone (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 93–127; Glenn Bowman, "The Violence in Identity", u Bettina E. Schmidt and Ingo W. Schröder, *Anthropology of Violence and Conflict* (London: Routledge, 2001): 25–46; Stephen C. Lubkemann, *Culture in Chaos. An Anthropology of the Social Conditions in War* (Chicago: University of Chicago Press, 2008); Elisabeth Jean Wood, "The Social Processes of Civil War: The Wartime Transformation of Social Networks", *Annual Review of Political Science* 11 (2008): 539–561; Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*; idem, "Ethnic Defection in Civil War", *Comparative Political Studies* 41, br. 8 (2008): 1043–1068; Nicholas Sambanis & Moses Shayo, "Social Identification and Ethnic Conflict", *American Political Science Review* 107, br. 2 (maj 2013): 294–325.

32 Vidjeti, naprimjer, Scott Straus, "The Historiography of the Rwandan Genocide", u *The Historiography of Genocide*, ur. Stone, 527–528.

33 Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 13–22.

34 Marshall Sahlins, "The Return of the Event, Again", u Marshall Sahlins, *Culture in Practice. Selected Essays* (New York: Zone Books, 2000), 293–352; Willian H. Sewell Jr, "Three Temporalities: Towards an Eventful Sociology", u *The Historic Turn in the Human Sciences*, ur. Terrence J. McDonald (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996), 245–280.

POGLAVLJE 1. VOKABULARI ZAJEDNICE

1 Sir Arthur J. Evans, *Illyrian Letters. A Revised Selection of Correspondence From the Illyrian Provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia, Addressed to the "Manchester Guardian" during the Year 1877* (New York: Cosimo Classics, [1878] 2007), 114.

2 Lična arhiva Esada Bibanovića [u daljnjem tekstu LAEB], Esad Bibanović, "Kulen Vakuf. Svjedočanstvo jednog vremena" (neobjavljeni memoari, privatna zbirka, Sarajevo), 3–6, 19–20; *Krajina*: list Saveza socijalističkog radnog naroda bihaćkog sreza, "Kulen Vakuf", 18. juna 1964, 4; Nijazija Maslak i dr., *Turističke informacije. Stari gradovi općine Bihać* (Bihać: Općina Bihać, 2008), 26. O važnosti vakufa u islamskom životu u Bosni i Hercegovini, vidjeti Muhamed Hadžijahić i dr., *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Svjetlost, 1977), 66–68.

3 O povijesti kapetanije, vidjeti Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Svjetlost, [1953] 1980).

4 Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, 180–182; o ugledu porodice Kulenović kao navodno najstarije, najveće i najbogatije u Bosni, vidjeti Slavoljub Bošnjak [Ivan Franjo Jukić], *Zemljopis i poviestnica Bosne* (Zagreb: Bèrzotiskom narodne tiskarnice dra. Ljudevit Gaja, 1851), 93; Ivan Kukuljević Sakcinski, *Putovanje po Bosni* (Zagreb: Narodna tiskarnica dr. Ljudevit Gaja, 1858), 32; Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Zagreb; Institut za istoriju – Sarajevo, 2003), 398–409; LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 8–13.

5 O ulozi koju su na periferiji Osmanskog Carstva igrali nosioci moći u diktiranju politike, vidjeti naprimjer, Suraiya Faroqhi, "Coping with the Central State, Coping with Local Power: The Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to the Early Nineteenth Century", u *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, ur. Fikret Adanir and Suraiya Faroqhi (Leiden: Brill, 2002), 351–382; Frederick Anscombe, ur., *The Ottoman Balkans, 1750–1830* (Princeton, NJ: Markus Wiener, 2006); Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review* 1, br. 1 (1980): 81–105.

6 Više o tome kako su dešavanja u zapadnim pograničnim krajevima poticala ove prakse u Edin Hajdarpašić, "Whose Bosnia? National Movements, Imperial Reforms, and the Political Re-Ordering of the Late Ottoman Balkans, 1840–1875" (doktorska disertacija, University of Michigan, 2008), 97.

7 Ibid., 99–100.

8 Evans, *Illyrian Letters*, 104–105.

9 O tome kako se ta riječ ranije nije odnosila na jednu vjersku zajednicu, vidjeti Ćiro Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1915), 30–31; o historijatu agrarnog pitanja u Bosni, s posebnim osvrtom na preobražaj tokom sredine devetnaestog stoljeća, vidjeti Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida* (1839–1861) (Beograd: Srpska akademija nauka, 1949).

10 Hajdarpašić, "Whose Bosnia?", 108, 122.

11 Matija Mažuranić, *A Glance into Ottoman Bosnia or a Short Journey into That Land by a Native in 1839–1840* (London: Saqi, [1842] 2007), 63.

12 O pohodima u Bosnu, vidjeti Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini, 1850–1852.* (Sarajevo: Svjetlost, 1977), 48–71.

13 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 3–6, 19–20; *Krajina*, "Kulen Vakuf", 18. juna 1964, 4.

14 Husejn Altić, "Lički muslimani", *Kalendar Narodna uzdanica za godinu 1941.*, godina IX (Sarajevo: Narodna uzdanica, 1941), 97–100; o historiji ovog kraja do osmanskog osvajanja, vidjeti Branimir Gušić, "Naseljenje Like do Turaka", u *Lika u prošlosti i sadašnjosti*, zbornik 5, ur. Branimir Gušić (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1973), 13–61.

15 Evans, *Illyrian Letters*, 65; LAEB, Esad Bibanoć, "Stanovništvo Kulen Vakufa i okoline kroz istoriju" (neobj. memoari, privatna zbirka, Sarajevo, 1980), 9, 15–16; o nejasnoj razlici lokalnih praksi između "kršćanske" i "muslimanske" zajednice pod Osmanlijama, vidjeti značajnu knjigu F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 vol. (New York: Octagon Books, [1929] 1973).

16 O historiji Klise i Orašca, koji su se, kao i Kulen-Vakuf, općenito razvili kao odgovor na obližnje osmanske vojne utvrde smještene na grebenima uz međunarodnu granicu, vidjeti Hamdija Kreševljaković, *Kulen Vakuf* (Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1935), 9–10.

17 Evans, *Illyrian Letters*, 53.

18 Vidjeti, naprimjer, Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, 186. Vidjeti i LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 34.

19 Evans, *Illyrian Letters*, 104.

20 Ibid., 30.

21 Alessandro Portelli, "The Peculiarities of Oral History", *History Workshop* 12, br. 1 (Autumn 1981): 96–107, ovdje 100.

22 Za tvrdnje jednog lokalnog naučnika da se nasilje među zajednicama desilo 1873, za što nisu ponuđeni provjerljivi dokazi, vidjeti Mujo Demirović, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici* (Bihać: Ekonomski fakultet, 1999), 270–271.

23 O korijenima ustanka u Bosni 1875. godine, vidjeti Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni, 1875–1878*, treće, izmenjeno izdanje (Beograd: Službeni list SRJ, [1960] 1996), 23, 25–26, 28, 44–45; Vasa Čubrilović, *Bosanski ustanak, 1875–1878*, Drugo izdanje (Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ, [1930] 1996), 22.

24 Čubrilović, Bosanski ustanak, 72–73.

25 Vidjeti, naprimjer, Evans, *Illyrian Letters*, 21, 98–99; Bibanović citira "Životopis" ustanika Pere Krece u kojem on opisuje odsijecanje glava "Turcima" i njihovo slanje komandantu ustanika Golubu Babiću. Vidjeti LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 26.

26 Evans, *Illyrian Letters*, 3–4, 16.

27 Ibid., 39; prikazi koje su decenijama kasnije pisali historičari, koji su koristili arhivsku građu, ne razlikuju se od Evansovih izvještaja iz prve ruke, što se može vidjeti u Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 101, 121; Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 82.

28 Evans, *Illyrian Letters*, 53.

29 Ibid., 77–78.

30 Ibid., 77.

31 Ibid., 104.

32 Ibid., 106.

33 Ibid., 118–119.

34 Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 120.

35 Ibid., 93, 98–99.

36 Ibid., 111.

37 Edin Hajdarpašić, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2015).

38 O općoj odbojnosti muslimanske elite prema austrougarskoj okupaciji, vidjeti Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 102; o općenitom odsustvu rasprostranjenog nasilja kao odgovora na okupaciju u kulenvakufskom kraju, kad su izgleda ubijena dva muslimana, vidjeti Kreševljaković, *Kulen Vakuf*, 24.

39 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 30–31; *Krajina*, "Kulen Vakuf", 18. juna 1964, 4. O tome da je austrougarska vlast zadržala postojeće obrasce vlasništva nad zemljom ustanovljene pod osmanskom vlašću, vidjeti Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878–1914.* (Sarajevo: Bosanski kulturni centar [1976] 1997), 49–59.

40 Vidjeti, naprimjer, ABiH, Fond Zemaljske Vlade Sarajevo, kut. 522, fas. 171–193 (1912–1914).

41 Požar koji se desio 1903. uništio je devedeset i šest kuća i cijelu čaršiju. Za izvještaj o požaru 1903, vidjeti ABiH, Fond Zajedničkog ministarstva finansija za Bosnu i Hercegovinu, dok. br. 9784, 10. augusta 1903, 1–8.

42 Kreševljaković, *Kulen Vakuf*, 3–4.

43 O tome kako su Habsburzi percipirali srpsku zajednicu u Bosni nakon junskog atentata i o represivnim metodama poduzetim protiv toga, vidjeti Jonathan Gumz, *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia*, 1914–1918 (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 34–43. Za kratki prikaz progona onih koji su percipirani kao srpski živalj u Bosni nakon Sarajevskog atentata, posebno inteligencije i političke elite, vidjeti Vladimir Ćorović, *Bosna i Hercegovina* (Banja Luka: Glas srpski, [1940] 1999), 235–236.

44 O nasilju među zajednicama do kojeg je došlo u Bosni i Hercegovini tokom prvih godina Prvog svjetskog rata, vidjeti Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Sarajevo: Bosanski kulturni centar, [1974] 1999), 16–17, 47, fus. 124. O debatama oko etničkog sastava "Schutzkorpsa", vidjeti Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca: Cornell University Press, 1984), 367, fusnota 18.

45 Glavni razlog za vladinu odluku o provođenju agrarne reforme je čini se bio strah da bi se revolucionarne ideje, koje su se javljale u Rusiji nakon 1917. godine, povezale s postojećim bijesom seljaka i bile okidač za širu društvenu i političku revoluciju. Vidjeti Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 32.

46 O vladinim ukazima o agrarnoj reformi, vidjeti Jozo Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia* (Stanford: Stanford University Press, 1955), 345–347; o agrarnoj reformi u Jugoslaviji općenitije, vidjeti Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941* (Trebinje: Kultura, 1958); vidjeti i Đorđo Krstić, *Agrarna politika u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Štamparija "Bosanska pošta", 1938).

47 ABiH, Fond Agrarne direkcije u Sarajevu, kut. 18, Mile i Lazo Tintor Njegovom kraljevskom Visočanstvu Regentu Aleksandru Karađorđeviću u Beogradu, 12. oktobra 1919, 1.

48 Ibid., 14846/20, Agrarna direkcija, Ministarstvu za agrarnu reformu u Beogradu (nedatirano, rukom pisano pismo, najvjerovatnije iz oktobra 1919), 1.

49 Ibid., Alajbeg Kulenović Kotarskom uredu u Bosanskom Petrovcu, 14. oktobra 1919, 1.

50 O haosu i nasilju nad muslimanima – kako nad bivšim zemljoposjednicima tako i nad drugima – nakon objave agrarne reforme, vidjeti Atif Purivatra, "Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine", u Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana. Rasprave i članci* (Sarajevo: Svjetlost, 1969), 220–224, 226.

51 Za ova tumačenja nasilja nad muslimanskom zajednicom, vidjeti Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću* (Sarajevo: Sejtarija, 1998), 57; Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006), 325; Kemal Hrelja, "Proizvodni odnosi u poljoprivredi Bosne i Hercegovine, 1918–1941", u Kemal Hrelja i Atif Purivatra, *Ekonomski genocid nad bosanskim muslimanima* (Sarajevo: MAG – Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1992), 46.

52 Banac, *The National Question in Yugoslavia*, 367–368.

53 Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 33.

54 Ibid., 33–34, 39–40.

55 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 32. Pop Vukosav Milanović rođen je 1866. (čini se u selu Suvaja) i bio je otac petero djece. Vidjeti Arhiv Srpske pravoslavne crkve, Ministarstvo vera, Pravoslavno odeljenje, Personalna knjiga pravoslavnog svećenstva I.

56 LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen Vakufa", 115.

57 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 34.

58 Arhiv Jugoslavije [u daljnjem tekstu: AJ], Fond 14, Ministarstvo unutrašnjih poslova [u daljnjem tekstu MUP] Kraljevine Jugoslavije, f. 4, Pitanje gospodinu ministru unutrašnjih dela, 15. septembra 1920, 1 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom).

59 Vidjeti, naprimjer, ibid., f. 179, Okružno načelstvo Bihać Ministarstvu unutrašnjih dela, Odeljenje za javnu bezbednost, Odeljenje za Bosnu i Hercegovinu, Politička situacija u okrugu, izvještaj za mjesec oktobar 1921, 9. novembra 1921, 2.

60 Ibid., Okružno načelstvo Bihać Ministarstvu unutrašnjih dela, Odeljenje za javnu bezbednost, Politička situacija u okrugu, izvještaj za mjesec avgust 1921, 8. septembra 1921, 1.

61 Ibid., Okružno načelstvo Bihać Ministarstvu unutrašnjih dela, Odeljenje za javnu bezbednost, Politička situacija u okrugu bihaćkom, izvještaj za mjesec septembar 1921, 7. oktobra 1921, 4.

62 Za primjer jednog od tih ubistava, vidjeti Arhiv Unsko-sanskog kantona [u daljnjem tekstu AUSK], Fond Okružnog inspektorata Vrbaske Banovine [u daljnjem tekstu OIVB] Bihać, kut. 11, Okružni inspektor Vrbaske Banovine Bihać Kraljevskoj banskoj upravi, Upravnom odeljenju Banja Luka, 15. aprila 1930, 1; vidjeti i LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen-Vakufa", 114.

63 Vidjeti, naprimjer, AUSK, Fond Okružne oblasti Bihać, kut. 4, Zapisnik proveden u Kestenovcu sa Đurom Tišom netijakom Jandrije Majstorovića sa Kestenovca, 7. jula 1920, 1–4; Tužba Jandrije Majstorović iz Kestenovca, Kotar Bos. Petrovca, 1. juna 1920, 1; ibid., Fond Velikog župana bihaćke oblasti, kut. 7, Zapisnik o glavnoj raspravi, 13. juna 1922, 1–7.

64 Stevan Obradović Langa i njegova banda sljedbenika bila je izgleda tada već pohapšena. Vidjeti AJ, Fond 14, MUP Kraljevine Jugoslavije, f. 179, Ispostava Sreza bosanskog-petrovačkog u Kulen Vakufu Velikom županu bihaćke oblasti u Bihaću, Izveštaj o političkoj situaciji za mesec decembar 1925. godine, 31. decembra 1925, 1.

65 AJ, Fond 14, MUP Kraljevine Jugoslavije, f. 179, Okružno načelstvo Bihać Ministarstvu unutrašnjih dela, Odeljenje za javnu bezbednost, Politička situacija u okrugu bihaćkom, izvještaj za mjesec septembar 1921, 7. oktobra 1921, 7.

66 Vidjeti, naprimjer, AJ, Fond 14, MUP Kraljevine Jugoslavije, f. 179, Poglavar Sreza cazinskog Velikom županu bihaćke oblasti u Bihaću, Politički izveštaj za mjesec mart 1924, 6. aprila 1924, 3.

67 AJ, Fond 14, MUP Kraljevine Jugoslavije, f. 179, Veliki župan bihaćke oblasti u Bihaću Ministarstvu unutrašnjih dela, Odeljenju za javnu bezbednost, Izveštaj o situaciji za mjesec novembar 1923, 29. decembra 1923, 2.

68 Vidjeti, naprimjer, Arhiv Republike Srpske Banja Luka [u daljnjem tekstu: ARSBL], Fond 9, Kraljevska banska uprava Vrbaske Banovine [u daljnjem tekstu: KBUVB], Poljoprivredno odeljenje, arhivska jedinica [u daljnjem tekstu: aj.] 30, Kulenović-Vođenica Omer-beg i drugi iz Bos. Petrovca, agr. spor-žalba, 1936.

69 O čestim promjenama zakona o agrarnoj reformi i kako je unutrašnja reorganizacija države, koja je bila rezultat uspostave kraljevske diktature, utjecala na provođenje reformi o rješavanju lokalnih zemljišnih sporova, vidjeti Samija Sarić, "Prilog pregledu provođenja agrarne reforme u Bosni i Hercegovini 1918–1941. godine", *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina XVIII–XIX, knjiga XVIII–XIX (Sarajevo, 1978–1979), 213–223.

70 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 34; Derviš Kurtagić, *Zapisi o Kulen Vakufu* (Bihać: Kurtagić, 2005), 10–11.

71 Vidjeti, naprimjer, ARSBL, Fond 9, KBUVB, Poljoprivredno odeljenje III, aj. 31, Prijava Ajiše Kulenović umrl. Jasimbega Mehmeda Kulenovića umrl. Sulejman-bega iz Kulen Vakufa za isplatu šuma šikara u bivšim kmetskim selištima, 19. oktobra 1936, 1–3.

72 Vidjeti, naprimjer, Hrelja i Purivatra, *Ekonomski genocid nad bosanskim muslimanima*; Marko Atilla Hoare, *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day* (London i Beirut: Saqi, 2007), 108; Dulić, *Utopias of Nation*, 66–67.

73 Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, 345–355. Za kratki sažetak agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini po gledištima vlasti Kraljevine Jugoslavije u sjeverozapadnoj Bosni 1933, vidjeti ARSBL, Fond KBUVB, Poljoprivredno odeljenje III, aj. 33, Historijat agrarnog pitanja u B. i H. za vreme od okupacije u B. i H. po austro-ugarskoj do oslobođenja i posle oslobođenja (1933), 1–3.

74 AJ, Fond 14, MUP Kraljevine Jugoslavije, f. 63, Pravila trgovačkog udruženja u Kulen-Vakufu, 26. februara 1930, 1–7.

75 O ekonomskim teškoćama u tom gradu do kojih je donekle došlo zbog nepostojanja transportnih veza, vidjeti ARSBL, Fond KBUVB, Opšte odeljenje I, aj. 13, Ispostava Sreza bosanskog-petrovačkog u Kulen Vakufu Kraljevskoj banskoj upravi Vrbaske Banovine, Otsek za trgovinu, obrt i industriju Banja Luka, Predmet: izveštaj o stanju obrta i trgovine za mesec novembar 1930. na teritoriji sreske ispostave Kulen Vakuf, 30. novembra 1930, 1.

76 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 36. Lokalni historičari, poput Bibanovića, tvrde da je pazarni dan bio četvrtkom. Međutim, arhivska građa sugerira da je zapravo bio utorkom. Vidjeti ARSBL, Fond 9, KBUVB, Opšte odeljenje I, aj. 18, Spisak o godišnjem sajmovima (panaćurima) i nedeljnim pazarnim danima, 1.

77 Jovica Keča, "Ustanički dani u okolini Kulen Vakufa", u *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja. Knjiga IV*, ur. Vladimir Čerkez (Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974), 199–200.

78 Mara Kecman-Hodak, "Sjećanja na Bušević, Kestenovac, Bosanske Štrpce i Kalate", u *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja. Knjiga III*, ur. Vladimir Čerkez (Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974), 150.

79 O odluci da Kulen-Vakuf bude sjedište za izgradnju dijela željezničke pruge, vidjeti HDA, f. 1352, Grupa V, inv. br. 316, Predmet: Štrajk radnika na unskoj pruzi, proveravanje navoda izveštaja g. Pomoćnika Ministra saobraćaja, 26. juna 1937, 1; o ekonomskom poticaju koji je donijela izgradnja željezničke pruge, vidjeti LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 36.

80 Ibid., f. 1363, Grupa XXI, inv. br. 2645, Sresko načelstvo u Donjem Lapcu, Predmet: Tromjesečni izvještaj o radu opće uprave, 28. marta 1932, 1.

81 AUSK, Fond OIVB Bihać, kut. 9, Načelnik Sreza bosanskog-petrovačkog Okružnom inspektoratu Bihać, Predmet: ekonomska i socijalna situacija u Srezu Bosanski Petrovac, 22. novembra 1929, 1. Tek tokom 1930-ih će biti izgrađeno nekoliko novih škola u selima poput Prkosa, Orašca i Kestenovca. O njihovoj gradnji, vidjeti ARSBL, Fond 9, KBUVB, Prosvetno odeljenje IV, aj. 10, Sresko načelstvo u Bosanskom Petrovcu Kraljevskoj banskoj upravi, Prosvetnom odeljenju u Banjoj Luci, Predmet: podaci o novootvorenim i novosagrađenim školama, 13. marta 1933, 1.

82 Vidjeti, naprimjer, ARSBL, Fond 9, KBUVB, Poljoprivredno odeljenje III, aj. 6, Sresko načelstvo Sreske ispostave u Kulen Vakufu Kraljevskoj banskoj upravi III, Poljoprivredno odeljenje, Banja Luka, Izveštaji o stanju poljoprivrede, 30. septembra 1933; 30. septembra 1935, 20. maja 1937.

83 AUSK, Fond OIVB Bihać, kut. 14, Sreska ispostava u Drvaru Kraljevskoj banskoj upravi, Odeljenje za socijalnu politiku i narodno zdravlje Banja Luka, Predmet: ishrana naroda, 15. januara 1932, 1.

84 Milan Obradović, "Selo Bubanj u plamenu", u *1941–1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knjiga 7, ur. Radomir Petković (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1975), 434.

85 AJ, Fond 14, MUP Kraljevine Jugoslavije, f. 179, Ispostava Sreza bosanskog-petrovačkog u Drvaru Velikom županu bihaćke oblasti, Izveštaj o političkoj situaciji za mesec novembar 1923, 2. decembra 1923, 3.

86 U aprilu 1924. godine lokalni zvaničnici ukazuju na to da je radnički pokret u tom kraju postojao samo u Drvaru. Vidjeti AJ, Fond 14, MUP Kraljevine Jugoslavije, f. 179, Veliki župan bihaćke oblasti u Bihaću Ministarstvu unutrašnjih dela, Odeljenje javne bezbednosti, Izveštaj o situaciji za mesec mart 1924, 30. aprila 1924, 2.

87 HDA, f. 1352, Grupa V, inv. br. 316, Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odeljenje za državnu zaštitu, Predmet: Štrajk radnika zaposlenih na izgradnji unske pruge, 12. juna 1937, 1; o manjim štrajkovima, vidjeti ibid., Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine, 23. juna 1937, 1; Sresko načelstvo u Donjem Lapcu, Predmet: Štrajk radnika na izgradnji Unske pruge, 23. juna 1937, 1; ibid., Sresko načelstvo u Donjem Lapcu, Predmet: Unska pruga – stanje štrajka, 28. juna 1937, 1.

88 O tome kako lokalne vlasti opisuju radničke zahtjeve, vidjeti ibid., Savez građevinskih radnika Jugoslavije – podružnica Kulen Vakuf, 27. juna 1937, 1.

89 O ulozi Josipa Hodaka u organizaciji štrajkova, vidjeti ibid., Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odeljenje za državnu zaštitu, Predmet: Štrajk radnika zaposlenih na izgradnji Unske pruge, 12. juna 1937, 1; ibid., Predmet: Izazivanje nereda i nemira među radnicima zaposlenim na Unskoj pruzi od strane raznih agitatora, 21. juna 1938, 1; ibid., Predmet: Spremanje štrajka na Unskoj pruzi, 27. juna 1938, 1.

90 Ibid., Sresko načelstvo u Donjem Lapcu, Predmet: Unska pruga pripremanje štrajka, 27. juna 1938, 1.

91 Ibid., Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odeljenje za državnu zaštitu, Predmet: Hodak, Josip, Sekretar građevinskih radnika u Kulen Vakufu – nadzor, 2. jula 1938, 1.

92 Vidjeti, naprimjer, HDA Državni arhiv Karlovac [u daljnjem tekstu: DAKA], Fond Radnog materijala Zbornik Donji Lapac [u daljnjem tekstu RMZDL], Likovi (kut. bez broja), Mićo Medić, "Hvatao je za cijevi četničkih pušaka", 1; ibid., Milan Obradović, "Politički komesar Dušan Obradović", 1; ibid., kut. 3, Milan Majstorović i Mićo Medić, "Formiranje i borbena dejstva doljanske partizanske čete", 3; ibid., Radovi za hronike sela (neobjavljeno), Rade Grbić, "Osredci u prošlosti i sadašnjosti. Put osredačkog odreda od 27. 07. 1941–28. 03. 1942. god.", 8; ibid., Radica Popović, "Donjolapački kotar: omladina Nebljusa i okolnih sela u Narodno-oslobodilačkoj borbi", 5; "Bušević u Narodnooslobodilačkoj borbi", 6–8.

93 Za gledište jednog lokalnog historičara, vidjeti LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 39. Za najsveobuhvatniju studiju na makronivou kompleksnog političkog pejzaža Jugoslavije na državnom nivou od 1918. do 1921, vidjeti Banac, *The National Question in Yugoslavia*; o političkoj situaciji u zemlji tokom 1930-ih, vidjeti Dejan Djokić, *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia* (New York: Columbia University Press, 2007); o Hrvatskoj seljačkoj stranci, vidjeti Mark Biondich, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928* (Toronto: University of Toronto Press, 2000); o Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, vidjeti Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*; Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929–1941. U ratu i revoluciji 1941.–1945.* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2012).

94 ARSBL, Fond 9, KBUVB, Opšte odeljenje I, aj. 24–25, Izborni okrug broj 11 (izborni srezovi: petrovački, sanski, cazinski).

95 AJ, Fond 14, MUP Kraljevine Jugoslavije, f. 179, Ispostava Sreza bosanskog-petrovačkog u Kulen Vakufu Velikom županu bihaćke oblasti, Izveštaj o političkoj situaciji za mesec mart 1924. godine, 1. aprila 1924, 1.

96 Vidjeti, naprimjer, HDA, f. 1353, Grupa VI, inv. br. 277, Sresko načelstvo Donji Lapac Velikom županu primorsko-krajiške oblasti, Karlovac, 11. septembra 1929, 1, gdje su seljani Boričevca, za koje se kaže da su podržavali Hrvatsku seljačku stranku, "zaboravili na politiku i zanimaju ih samo njihova egzistencija i ekonomska pitanja".

97 VA, Fond Narodnooslobodilačke vojske [u daljnjem tekstu NOV], kut. 1997, f. 8, dok. 4, Drago Đukić, "Pripreme ustanka, ustanak i borbe 1941. godine u bosansko-petrovačkom srezu" (nedatirani dokument, najvjerovatnije sačinjen početkom 1950-ih), 2; HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 3, Originali, Milan Majstorović i Milan Medić, "Formiranje i borbena dejstva doljanske partizanske čete" (nedatirano), 4.

98 HDA, f. 1361, Grupa XVII, inv. br. 1411, Sresko načelstvo Donji Lapac Kraljevskoj Banskoj upravi Savske Banovine, Otsek za državnu zaštitu, Širenje letaka, 25. oktobra 1935, 1; ibid., inv. br. 1753, Sresko načelstvo u Donjem Lapcu Kraljevskoj Banskoj upravi Savske Banovine, Odeljku za državnu zaštitu, Ubacivanje komunističke literature iz inostranstva u našu državu, 25. septembra 1937, 1.

99 Ibid., f. 1363, Grupa XXI, inv. br. 5499, Sresko načelstvo u Donjem Lapcu, Predmet: Izvještaj o političkim prilikama i događajima u mjesecu maju 1939. godine, 3. juna 1939, 1.

100 O Miletu Budaku, vidjeti Darko Stuparić, ur., *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945.* (Zagreb: Minerva, 1997), 53–55.

101 HDA, f. 1355, Grupa VIII, inv. br. 236, Načelstvo sreza Donjolapačkog Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Predmet: Pavičić, Juko, veze sa hrvatskim emigrantima, 3. studenog 1933, 1; o nastavku nadzora lokalnih vlasti nad ovim pojedincima i nepostojanju njihove političke aktivnosti, vidjeti ibid., f. 1363, Grupa XXI, inv. br. 3470, Načelstvo sreza Donjolapačkog, Predmet: Političke prilike i događaji u mjesecu aprilu 1934. god. – izvještaj, 1. maja 1934, 1; ibid., inv. br. 5006, Sresko načelstvo u Donjem Lapcu, Predmet: Političke prilike, podaci, 23. juna 1937, 1.

102 Vidjeti, naprimjer, VA, Fond Sekretarijata unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine [u daljnjem tekstu: SUPBiH], Film 3, Predmet: Elaborat o izvršenoj rekonstrukciji ustaške nadzorne službe na terenu srezu Bihaća, 1959, 1–2; ibid., Elaborat ustaškog pokreta Bihać (nedatirano), 1; ibid., Ustaški elaborat Banja Luka (nedatirano), 1–2; ARSBL, Fond 9, KBUVB, Upravno odeljenje II, aj. 5, Ispostava Sreza

bosanskog-petrovačkog, 5. oktobra 1932, 1; ibid., Sreska ispostava u Drvaru, "Ustaška organizacija: sprečavanje širenja antidržavnih lektira", 4. oktobra 1932, 1; o tome da na tom području nema ustaša jer su bili u izgnanstvu u Italiji tokom 1930-ih, vidjeti AJ, Fond 14, MUP Kraljevine Jugoslavije, f. 27 Odeljenje za državnu zaštitu, Delatnost ekstremnih političkih organizacija, Spisak ustaša u Italiji, 1–13.

103 O četničkim udruženjima u Bosni i Hercegovini, vidjeti Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini, 1918–1941. Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1971).

104 ARSBL, Fond 9, KBUVB, Upravno odeljenje II, aj. 5, Predmet: Rad četničkih udruženja, 9. avgusta 1937, 1; o tome da nema četničkih udruženja u Srezu Bosanski Petrovac 1938. godine, vidjeti ibid., Opšte odeljenje I, aj. 45, Društva i udruženja na teritoriji Vrbaske Banovine, 1938, novembar 1939, 1.

105 Vidjeti, naprimjer, ARSBL, Fond 9, KBUVB, Upravno odeljenje II, aj. 11, Sresko načelstvo u Bosanskom Petrovcu Kraljevskoj banskoj upravi, Upravno odeljenje, Predmet: izvještaj o političkoj situaciji za mjesec april 1936. god., 30. aprila 1936, 1; ibid., Predmet: izvještaj o političkoj situaciji za mjesec juli 1938. god., 2. avgust 1938, 1.

106 ARSBL, Fond 9, KBUVB, Upravno odeljenje II, aj. 11, Ispostava Sreza bosanskog-petrovačkog u Kulen Vakufu Kraljevskoj banskoj upravi, Upravno odeljenje, Predmet: izveštaj o političkoj situaciji za mesec juli 1938. god., 1; ibid., Predmet: izveštaj o političkoj situaciji za mesec juli 1939. god., 1; ibid., Predmet: izveštaj o političkoj situaciji za mesec avgust 1939. god., 1.

107 AUSK, Fond OIVB Bihać, kut. 16, Okružni inspektor Vrbaske Banovine Bihać Kraljevskoj banskoj upravi Vrbaske Banovine, Upravno odeljenje, 1. oktobra 1932, 1; o tome kakva je mogla biti priroda ove "mržnje" u vezi s Ivanom Topalovićem, vidjeti ibid., kut. 15, Opština kulen vakufska Okružnom inspektoratu bihaćke oblasti u Bihaću, Žalba: protiv zapljene opštinskog namještaja po g. Ivanu Topaloviću star. sreske ispostave u Kulen Vakufu, 27. juna 1932, 1.

108 AUSK, Fond OIVB Bihać, kut. 16, Žandarmerijska stanica Drvar Sreskom sudu u Bosanskom Petrovcu, Predmet: Đurđević Jovan pok. Đurđa iz Drvara radi izvršenja krivičnog dela, 14. septembra 1932, 1.

109 ARSBL, Fond 9, KBUVB, Opšte odeljenje I, aj. 42, Statistički pregled kriminaliteta, 1935–1936.

110 AJ, Fond 14, MUP Kraljevine Jugoslavije, f. 179, Okružno načelstvo Bihać Ministarstvu unutrašnjih dela, Odeljenje za javnu bezbednost, Odeljenje za Bosnu i Hercegovinu, Politička situacija u okrugu, izvještaj za mjesec oktobar, 9. novembra 1921, 1.

111 Ibid, Ispostava Sreza bosanskog-petrovačkog u Kulen Vakufu Velikom županu bihaćke oblasti u Bihaću, Izveštaj o političkoj situaciji za mesec novembar 1925, 1; o unutaretničkim ubistvima među pravoslavcima, vidjeti i HDA, f. 1364, Grupa XXI, inv. 2191, Sresko načelstvo u Donjem Lapcu, Predmet: Javne uprave stanje za mesec januar i februar 1931, I. Javna bezbednost, 28. februara 1931, 1.

112 Ibid., f. 1363, Grupa XXI, inv. br. 5500, Sresko načelstvo u Donjem Lapcu, Predmet: Izvještaj o radu opšte uprave za tromjesečje januar, februar i mart 1939, I. Javna bezbednost, 3. travnja 1939, 1.

113 O slučaju Keča iz Suvaje, vidjeti HDA, f. 1363, Grupa XXI, inv. br. 2191, Sresko načelstvo Donji Lapac, Predmet: Izvještaj o stanju javne uprave za mjesec maj i juni 1931, I. Javna bezbednost, 1. jula 1931, 1; o Obradovićima iz opštine Donji Lapac, vidjeti ibid, inv. br. 2645, Sresko načelstvo Donji Lapac, Predmet: Tromjesečni izvještaj o stanju opće uprave / april–juni 1932. god., 1. jula 1932, 1; o slučaju osoba koje žive u istom domaćinstvu u selu Osredci, vidjeti ibid., inv. br. 5162, Sresko načelstvo u Donjem Lapcu, Predmet: Izvještaj o radu opšte uprave za tromjesečje juli, avgust i septembar 1938. god., 3. oktobra 1938, 1.

114 Vidjeti, naprimjer, Marvin Wolfgang, *Patterns in Criminal Homicide* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1958).

115 HDA, f. 1363, Grupa XXI, inv. br. 1819, Sresko načelstvo Donji Lapac, Predmet: Izvještaj o stanju javne uprave za mjesec maj i juni 1930, I. Javna bezbednost, 2. jula 1930, 1.

116 Ibid., Sresko načelstvo Donji Lapac, Predmet: Javne uprave stanje izveštaj za mesec septembar i oktobar 1930, IX. Elementarne nepogode, 31. oktobra 1930, 1.

117 Vidjeti, naprimjer, AUSK, Fond OIVB Bihać, kut. 12, Opštinsko poglavarstvo u Kulen Vakufu, Izvadak iz sjedničkog zaključka opštinskog vijeća u Kulen Vakufu, 10. marta 1930, 1–3; ibid, 18. maja 1930, 1–5; o predavanjima koja su držali ljekari i veterinari u tom kraju vidjeti, naprimjer, ARSBL, Fond 9, KBUVB, Upravno odeljenje II, aj. 30, Ispostava Sreza bosanskog-petrovačkog u Kulen Vakufu, Narodni univerzitet u Kulen Vakufu, Izveštaj za avgust 1930. godine, 30. augusta 1930; o brigama lokalnih vlasti oko ekonomskog razvoja, javnog zdravlja i socijalnih pitanja vezanih za nezaposlenost, vidjeti ARSBL, Fond 9, KBUVB, Upravno odeljenje II, aj. 27, Ispostava Sreza bosanskog-petrovačkog u Kulen Vakufu Kraljevskoj banskoj upravi Vrbaske Banovine, Upravnom odeljenju Banja Luka, Održavanje konferencija sa opštinskim načelnicima kod sreskih načelnika, 30. aprila 1930, 1–2.

118 ARSBL, Fond 9, KBUVB, Upravno odeljenje II, aj. 11, Ispostava Sreza bosanskog-petrovačkog u Kulen Vakufu Kraljevskoj banskoj upravi, II odeljenja Banja Luka, Predmet: proslava rođendana nj. v. Kralja, 7. septembra 1938, 1.

119 Za pregled tih sastanaka i rezoluciji učesnika, vidjeti HDA, f. 1363, Grupa XXI, inv. broj. 6129, Banska vlast Banovine Hrvatske, Odjeljak za državnu zaštitu, Predmet: Ocjepljenje i odvajanje pojednih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup", 26. aprila 1940, 1–10; o ovom pokretu općenitije u Hrvatskoj banovini, vidjeti Djokić, *Elusive Compromise*, posebno pogl. 5–6.

120 O Stevi Rađenoviću, vidjeti ibid., 3; o nepostojanju pokreta u kulenvakufskom kraju, vidjeti ibid., Sresko načelstvo u Donjem Lapcu, Predmet: Pokret "Srbi na okup", otcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova sa područja banovine Hrvatske, 15. marta 1940, 1.

121 Za primjere ove retorike, kao i slučajeva sukoba, vidjeti ibid., Rezolucija predstavnika srpskih nacionalnih i kulturnih ustanova i Srba građana Tuzle, 4. novembra 1939, 1; Ispostava banske vlasti u Splitu, Predmet: Pokret "Srbi na okup", otcijepljenje i odvajanje pojedinih srezova iz područja banovine Hrvatske, 16. aprila 1940, 1; Gospodinu Dr. Ivi Subašiću, Banu Banovine Hrvatske u Zagrebu, U ime Srba daruvarskog sreza, 10. jula 1940, 1–2; Akcioni odbor savjetovanja u Vrhovinama, Srbi Like i Korduna, 20. novembra 1939, 1.

122 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 38–39.

123 Intervjui s Muratom Mušetom, 7. septembra 2008, Kulen Vakuf; s Abasom Mušetom, 7. jula 2012, Crikvenica; sa Smajom Hodžićem, 23. juna 2013, Ćukovi.

124 Jurjević, *Pogrom u Krnjeuši*, 64.

125 AUSK, Fond OIVB Bihać, kut. 11, Okružni inspektor Vrbaske Banovine Bihać Kraljevskoj banskoj upravi Upravnom odeljenju Banja Luka, br. 657/30, 15. aprila 1930, 2–3.

126 Ibid., Okružni inspektor Vrbaske Banovine Bihać Kraljevskoj banskoj upravi Upravnom odeljenju Banja Luka, br. 466/30, 15. aprila 1930, 2.

127 Ibid., Okružni inspektor Vrbaske Banovine Bihać Kraljevskoj banskoj upravi Upravnom odeljenju Banja Luka, br. 657/30, 15. aprila 1930, 1.

128 Ibid, Okružni inspektor Vrbaske Banovine Bihać Kraljevskoj banskoj upravi Upravnom odeljenju Banja Luka, br. 466/30, 15. aprila 1930, 2.

129 Evans, *Illyrian Letters*, 130.

130 Vidjeti, naprimjer, Banac, *The National Question in Yugoslavia*; za alternativnu perspektivu, u kojoj se naglašava dinamika nevezana za sukob, vidjeti Djokić, *Elusive Compromise*.

POGLAVLJE 2. JEDAN SVIJET OKRENUT NAGLAVAČKE

1 Bez popisa stanovništva 1941. godine, pri čemu je posljednji bio proveden 1931, možemo samo procijeniti broj stanovnika i njegovu strukturu. Prema Hamdiji Kreševljakoviću, približna struktura stanovništva Kulen-Vakufa sredinom 1930-ih bila je: 5.600 "Muslimana", 8.600 "Srba pravoslavaca" i 1.600 "Hrvata katolika". O tim brojkama, vidjeti Kreševljaković, *Kulen Vakuf*, 17–23; vidjeti također LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen Vakufa", 36–59.

2 Vidjeti Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration* (Stanford: Stanford University Press, 2001), pogl. 2.

3 O njemačkom prodoru u sjeverozapadnu Bosnu u aprilu, vidjeti Slavko Odić, "Okupacija Bosne u aprilskom ratu 1941. godine", u *Srednja Bosna u NOB-u: srednja Bosna do ustanka i u ustanku 1941, članci i sjećanja*, knjiga prva, ur. Slavko Odić (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1976), 163–170.

4 O pokušaju ustanka, vidjeti Todor Stojkov, "O takozvanom Ličkom ustanku 1932", *Časopis za suvremenu povijest*, godina II, broj 2 (1970): 167–180.

5 O formiranju i aktivnostima ustaša prije 1941, vidjeti Fikreta Jelić-Butić, "Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941", *Časopis za suvremenu povijest*, godina I, broj 1–2 (1969): 55–91; idem, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 54–55.

6 Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija* (Svjetlost Sarajevo i Prosveta Beograd, [1945] 1988), 189.

7 O ovim ukazima u kojima vodstvo NDH formulira kategorije "rasne pripadnosti", vidjeti HDA, Fond 223, Ministarstvo unutarnjih poslova (MUP) NDH, kut. 99, 1126, IIA, 11648/41, Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, 1–2; ARSBL, Fond 631, Ustaški stožer i povjereništvo za bivšu Vrbasku banovinu Banja Luka [u daljnjem tekstu USPBVBBL], kut. 3, Uputa za sastav izjave o rasnoj pripadnosti, 1–2. Fikreta Jelić-Butić citira intervju što ga je Pavelić dao 15. aprila 1941. jednom italijanskom listu u kojem koristi rasne koncepte kako bi proveo diferencijaciju između "Srba" i "Hrvata". Ipak, ne čini se da su takvi komentari u velikoj mjeri strukturirali — ako su uopće — službeno utvrđene kategorije i zakone, osobito državne prakse utvrđivanja granica između tih "grupa". Vidjeti Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 139–140.

8 *Hrvatski narod: glasilo hrvatskog ustaškog pokreta*, "Bošnjački muslimani jesu krv naše krvi, oni su cvijet naše hrvatske narodnosti", 24. travnja 1941, 5 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom).

9 *Hrvatski narod*, "Poglavnik je uvijek imao pravo, on će urediti ovu državu", 16. lipnja 1941, 1. Netom nakon uspostave NDH, Budak je imenovan za ministra bogoštovlja i nastave. Za informacije o Budakovoj biografiji, vidjeti Stuparić, ur., *Tko je tko u NDH*, 53–55 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom)

10 O NDH-ovom intelektualnom objašnjenju "hrvatstva" bosanskohercegovačkih muslimana, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 284, f. 1, dok. 19, Nezavisna Država Hrvatska, Hrvatska izvještajna služba, "Hrvatstvo bosansko-hercegovačkih muslimana", nedatirani dokument, 1–4; ibid., kut. 284, f. 1, dok. 20, Muhamed Hadžijahić, "Narodnosna pripadnost i opredjeljenje bosansko-hercegovačkih muslimana", nedatirani dokument, 1–9, ovdje 8; ibid, kut. 284, f. 2, dok. 7, Dr. Mehmed Alajbegović, "Islam i njegovi sljedbenici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", nedatirani dokument, 1–8, ovdje 1; vidjeti i tekst Ahmeda Muradbegovića u *Hrvatski narod*, "Hrvati muslimanske vjere", 28. travnja 1941, 5 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom).

11 VA, Fond NDH, kut. 284, f. 2, dok. 7, Dr. Mehmed Alajbegović, "Islam i njegovi sljedbenici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", nedatirani dokument, 1–8, 1. Za informacije o Alajbegovićevoj biografiji, vidjeti Stuparić, ur., *Tko je tko u NDH*, 4–5 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom).

12 VA, Fond NDH, kut. 284, f. 1, dok. 20, Muhamed Hadžijahić, "Narodnosna pripadnost i opredjeljenje bosansko-hercegovačkih muslimana", nedatirani dokument, 1–9, ovdje 8 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom); o temi "muslimana", NDH i hrvatskog nacionalizma, vidjeti i Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam, 1941.–1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Školska knjiga, 2009).

13 Za prikaz progona tokom Prvog svjetskog rata, vidjeti *Hrvatski narod*, "Srbi su htjeli uništiti muslimanske Hrvate", 30. svibnja 1941, 12.

14 Vidjeti, naprimjer, HDA, f. 246, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 111, Problem agrarne reforme u Bosni i Hercegovini, Korektura nepravde učinjene muslimanima (nedatirani dokument, najvjerovatnije iz maja ili juna 1941), 1–4 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom); ibid., Referat o stanju kmetskog, beglučkog i erarskog zemljišta u Bosni i Hercegovini, 24. maja 1941, 1–12; Vukčević, ur., *Zločini*, br. 150, Predlog poglavnikovog povjerenika u Sarajevu od 23. jula 1941. Ministarstvu unutrašnjih poslova za naseljavanje istočne granice NDH muslimanskim i katoličkim življem, 23. jula 1941, 369–372.

15 Vidjeti, naprimjer, *Hrvatski narod*, "Kako su nas ubijali 'braća' Srbi — Djelomičan popis poubijanih Hrvata u Velikosrpskoj Jugoslaviji", 20. lipnja 1941, 4.

16 *Hrvatska Krajina*, "Proglas Hrvatskim Muslimanima", 20. travnja 1941, 2.

17 Zanimljivo je da su oni koji su smatrani "Crnogorcima" dobili sva prava i zaštitu vlasti NDH unatoč njihovih bliskim kulturnim vezama (npr. kao hrišćani pravoslavci) s onima koji su percipirani kao članovi srpske zajednice. Vidjeti ARSBL, Fond 631, USPBVBBL, kut. 1, 1661/41, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost za Nezavisnu Državu Hrvatsku, Predmet: Postupak s Crnogorcima, 16. srpnja 1941; isto se odnosi na pojedince koji su kategorizirani kao "Rumuni" i "Ukrajinci"; ibid., Fond 74, Velika Župa Sana i Luka, 54/41, Nezavisna Država Hrvatska, Ministarstvo vanjskih poslova Zagreb, Predmet: Postupak s Rumunjima, 24. srpnja 1941; ibid., 57/41, Nezavisna Država Hrvatska, Ministarstvo vanjskih poslova Zagreb, Predmet: Postupak s Ukrajincima, 30. lipnja 1941.

18 O ovim brojkama i mapama koje pokazuju kako je vodstvo NDH vidjelo prostornu raspodjelu percipiranih grupa stanovništva u Bosni i Hercegovini, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 284, f. 1, dok. 24, Propagandne etnografske karte Bosne i Hercegovine (nedatirane mape).

19 *Hrvatski narod*, "Doglavnik Mile Budak o dužnostima svakog Hrvata", 7. srpnja 1941, 3. Za zbirku sličnih citata koje je iz novina izdavanih u NDH prikupila poratna komunistička komisija za ratne zločine, vidjeti AJ, Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (u daljnjem tekstu DKUZ), f. 131, F. br. 6017, Kvaternik Ljubomir (nedatirani dokument, najvjerovatnije napisan 1946. ili 1947), 1–2. Za biografske informacije o Puku, vidjeti Stuparić, ur., *Tko je tko u NDH*, 333–334.

20 O prijeratnim aktivnostima Viktora Gutića, vidjeti VA, Fond SUP-a BiH, Film 3, Ustaški elaborat Banja Luka (nedatirano), 1–2; *Glas Socijalističkog saveza radnog naroda banjalučkog sreza*, "Ko je bio Viktor Gutić. Gutić postaje i ustaša", 26. jula 1965, 4; ARSBL, Fond Zbirke varia, 330, Optužnica Viktora Gutića, Javno tužilaštvo okruga Banja Luka Okružnom sudu Banja Luka, 25. decembra 1946, 21–22, 49; vidjeti i Stuparić, ur., *Tko je tko u NDH*, 145.

21 AJ, Fond 110, DKUZ, f. 121, F. br. 4536, Gutić Dr. Viktor, 9. oktobra 1945, 4.

22 Mjesta u kojima je on odigrao ključnu ulogu u uspostavi ustaške vlasti uključivala su Banju Luku, Bosanski Novi, Bosansku Krupu, Kotar Varoš, Sanski Most, Bosansku Gradišku, Mrkonjić Grad, Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo i Derventu. O Gutićevom podrobnom poznavanju ustaša u sjeverozapadnoj Bosni i njegovoj ključnoj ulozi u njihovom dovođenju na vlast, vidjeti VA, Fond SUP-a BiH, Film 3, Ustaški elaborat Banja Luka (nedatirano), 15, 19; ARSBL, Fond Zbirke varia, 330, Optužnica Viktora Gutića, Javno tužioštvo okruga Banja Luka Okružnom sudu Banja Luka, 25. decembra 1946, 4–5, 25, 49; ARSBL, Lični fond Milan Vukmanović (1928–1993), 559, Ispis o Viktoru Gutiću, 5, 13. Ovaj drugi dokument je zbirka transkribirane građe iz raznih ograničke državne bezbjednosti u Banjoj Luci o Gutićevom hapšenja i isljeđivanju nakon rata 1946. godine. Vidjeti i AJ, Fond 110, Inv. br. 56127, Zapisnik sačinjen u Bihaću po Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača [u daljnjem tekstu ZKUZ], 7. augusta 1946, 1.

23 O ekonomskim poticajima koje je Gutić koristio da izgradi ustaški pokret i NDH-ov državni aparat u sjeverozapadnoj Bosni, vidjeti VA, Fond SUP-a BiH, Film 3, Ustaški elaborat Banja Luka (nedatirano), 17–18; *Glas Socijalističkog saveza radnog naroda banjalučkog sreza*, "Ko je bio Viktor Gutić. Prvi dani 'mira, reda i rada'", 16. augusta 1965, 4–5; AJ, Fond 110, DKUZ, f. 121, F. br. 4536, Gutić Dr. Viktor, 9. listopada 1945,1; ARSBL, Fond Zbirke varia, 330, Optužnica Viktora Gutića, Javno tužioštvo okruga Banja Luka Okružnom sudu Banja Luka, 25. decembra 1946, 27.

24 *Hrvatska Krajina*, "G. Suljo Hadžidedić imenovan za komesara", 29. travnja 1941, 2; vidjeti i u ibid., "Poziv stanarima u zgradama grko-istočnjaka", 10. kolovoza 1941, 4.

25 *Hrvatska Krajina*, "Proglas", 11. srpnja 1941, 4. Čini se da su ti zakoni često kršeni jer su vlasti bile prisiljene objavljivati pozive ljudima da prijavljuju imovinu koju su dobijali ili kupovali od osoba definiranih kao "Srbi" i "Jevreji" i prijetiti kažnjavanjem onih koji to ne učine. Vidjeti *Hrvatska Krajina*, "Građani su pozvani da prijave sve što su kupili ili dobili od Srba i Židova", 26. rujna 1941, 3.

26 O historijatu vojske NDH, vidjeti Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003).

27 O zapovjednoj strukturi ustaša, vidjeti *Hrvatski narod*, "Ustav ustaše hrvatskoga oslobodilačkoga pokreta", 31. svibnja 1941, 17.

28 O strukturi i ovlastima regionalnih i lokalnih ustaških organizacija u sjeverozapadnoj Bosni, vidjeti VA, SUP BiH, Film 3, Ustaški elaborat Banja Luka (nedatirani dokument), 22–27.

29 *Hrvatska Krajina*, "Dr Viktor Gutić imenovan je Stožernikom Bosanske Hrvatske", 20. travnja 1941, 2. Vidjeti i VA, Fond SUP-a BiH, Film 3, Ustaški elaborat Banja Luka (nedatirano), 15. Dana 28. juna 1941. Pavelić je Gutića imenovao za "likvidatora" bivše Vrbaske banovine, što je učinjeno kada su stvorene "velike župe" kao najveće administrativne jedinice unutar NDH. Vidjeti *Hrvatska Krajina*, "Odredbom Poglavnika Dr. Ante Pavelića Stožernik Dr. Gutić postavljen je likvidatorom bivše Vrbaske banovine", 22. lipnja 1941, 1; ibid., "Ustaški Stožer za Bosansku Hrvatsku i Likvidator Vrbaske Banovine", 2. srpnja 1941, 6.

30 Za jedan od prvih primjera korištenja ove titule, vidjeti *Hrvatska Krajina*, "Oglas za predaju radio i fotografskih aparata te dalekozora (durbina)", 26. travnja" 1941, 4.

31 *Hrvatska Krajina*, "Put Stožernika i Povjerenika Dra Viktora Gutića u Zagreb i posjet kod Poglavnika Dra Pavelića i Hrvatskih ministara", 24. travnja 1941, 1.

32 *Hrvatska Krajina*, "Čišćenje Hrvatske Krajine od nepoželjnih", 28. svibnja 1941, 1.

33 *Hrvatska Krajina*, "Brišu se srpski i balkanski natpisi", 23. travnja 1941, 2. Čini se da je Gutić izdao naredbu da se zabrani pisanje ćirilicom nekoliko dana prije središnjih vlasti u Zagrebu, i više od mjesec dana prije zvaničnika NDH u Sarajevu, ili barem prije nego što su oni izdali nalog za provođenje te naredbe. Vidjeti VA, Fond NDH, kut. 171a, f. 1, dok. 16, Povjereništvo Sarajevo, Predmet: Zabrana ćirilice, 29. svibnja 1941, 1.

34 *Hrvatska Krajina*, "Raspis svima ustanovama", 23. travnja 1941, 4.

35 *Hrvatska Krajina*, "Novi nazivi ulica", 4. lipnja 1941, 3.

36 *Hrvatska Krajina*, "Naredba", 24. travnja 1941, 4. Ova naredba je kasnije doživjela nekoliko izmjena, poput zahtjeva da se oni koji su smatrani "Srbima" iz Srbije koji su se naselili u NDH poslije 1. januara 1900, skupa sa svojim "potomcima", registriraju kod lokalnih vlasti u mjestu stanovanja. Čini se da je ova naredba bila dio šireg plana NDH da se rasele mnogi ljudi smatrani "Srbima". Vidjeti ibid., "Naredba o dužnosti prijave Srbijanaca", 15. lipnja 1941, 3.

37 *Hrvatska Krajina*, "Muslimani i katolici ne trebaju seliti", 26. travnja 1941, 1; ibid., "Dodatak", 26. travnja 1941, 4.

38 *Hrvatska Krajina*, "Odredba", 14. svibnja 1941, 3; ibid., "O ograničenju kretanja Srba i Židova na području grada Banje Luke", 18. svibnja 1941, 4.

39 *Hrvatska Krajina*, "Službeni dio, Odpušteni su iz banovinske službe slijedeći činovnici i službenici", 30. svibnja 1941, 3; ibid., "Otpušteno je 26 Srba namještenika Gradske općine", 29. lipnja 1941, 3.

40 *Hrvatska Krajina*, "Odredba", 28. svibnja 1941, 4.

41 *Hrvatska Krajina*, "Neka se zna...", 25. svibnja 1941, 3.

42 Bilo je, međutim, izuzetaka. Od Jevreja koji su radili u javnoj upravi i koji još uvijek nisu bili zamijenjeni nije se tražilo da nose oznaku. Vidjeti *Hrvatski narod*, "Koji Židovi ne moraju iznimno nositi znaka", 28. svibnja 1941, 11. O državnom zakonu, vidjeti *Hrvatska narod*, "Židovi moraju nositi židovski znak", 23. svibnja 1941, 5. O Gutićevoj provedbi u sjeverozapadnoj Bosni, vidjeti *Hrvatska Krajina*, "Židovi u Banjoj Luci dobili su znakovi", 18. lipnja 1941, 3; ibid, "Ustaško Redarstvo", 9. srpnja 1941, 6; VA, Fond SUP-a BiH, Film 3, Ustaški elaborat Banja Luka (nedatirano), 17. O Jevrejima koji su ignorirali ovaj zakon u Banjoj Luci, vidjeti *Hrvatska Krajina*, "Židovi moraju nositi znakove 'Ž'", 5. listopada 1941, 3.

43 ARSBL, Fond Zbirke varia, 330, Optužnica Viktora Gutića, Javno tužiteljstvo okruga Banja Luka Okružnom sudu Banja Luka, 25. decembra 1946, 5. Za Gutićevu naredbu od 17. maja kojom je uvedena ova promjena, vidjeti ARSBL, Fond 631, USPBVBBL, dok. br. 499, Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku i povjereništvo za bivšu vrbasku banovinu, Naredba, 17. svibnja 1941, 1; vidjeti i Slavko Odić, "Ustaški pokret i katolička crkva u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini", u *Srednja Bosna u NOB-u: srednja Bosna do ustanka i u ustanku 1941, članci i sjećanja*, knjiga prva, ur. Slavko Odić (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1976), 259–260. Čini se da su središnje vlasti NDH službeno odobrile ovu promjenu naziva "Srpsko-pravoslavna vjera" u "grko-istočna vjera" 18. jula 1941. Vidjeti Živković i Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 103, Ministarska naredba o nazivu "grko-istočne vjere", 18. jula 1941.

44 Vidjeti, naprimjer, Odić, "Ustaški pokret i katolička crkva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini", 256–257.

45 Među novijim studijama, vidjeti, naprimjer, Greble, *Sarajevo*; Dulić, *Utopias of Nation*; Korb, "Understanding Ustaša Violence"; Hoare, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia*; Yeomans, *Visions of Annihilation*.

46 HDA, f. 1355, Grupa VIII, Emigracija, Načelstvo sreza Donjolapačkog Kraljevskoj banskoj upravi savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Predmet: Pavičić, Juko, veze sa hrvatskim emigrantima, 3. novembra 1933.

47 AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 5361, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen-Vakuf, 9. augusta 1946, 1; ibid., f. 230, F. broj 24047, Matijević, Miro, 29. aprila 1947, 2.

48 AJ, Fond 110, DKUZ, f. 230, F. broj 24047, Matijević, Miro, 29. aprila 1947, 1; za kratku skicu karaktera i fizički opis Matijevića, vidjeti Nikica Pilipović, *Romori vrtočke prošlosti* (Bihać: Mjesna zajednica Vrtoče, 1989), 136–138.

49 Došen, *To je bilo onda*, 10–15, pasus na 10. stranici.

50 Za neke detalje o mogućim vezama Matijevića, kao i njegovog oca, s ustašama prije njemačke invazije, vidjeti Nikica Pilipović, "Vrtočani u danima ustanka, požara i otpora", u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga I*, ur. Vladimir Čerkez (Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974), 541–542; Došen, *To je bilo onda*, 190.

51 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 43.

52 Ibid., 43–44.

53 Vidjeti, naprimjer, AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 817, Okružni sud Bihać, Pojedinačne optužnice i presude, 1946, dos. br. 817–320, Javno tužiteljstvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Burzić, Avde, 27. maja 1946; ibid., dos. br. 817–376, Javno tužiteljstvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kadić Bege, 23. septembra 1946; ibid., dos. br. 817–403, Javno tužiteljstvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kozlice Agana, 12. oktobra 1946; ibid., dos. br. 817–421, Javno tužiteljstvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kulenović Mahmuta, 26. augusta 1946; ibid., dos. br. 817–469, Javno tužiteljstvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Pehlivanović Ibrahima, 30. maja 1946; ibid., dos. br. 817–534, Javno tužiteljstvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Sušnjar-Vukalić Mujaga, 15. oktobra 1946; AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 531, dos. broj. 5361, Zapisnik br. 14, Mjesni odbor: Vrtoče, 31. jula 1946; ibid., Zapisnik br. 10, Mjesni odbor: Kalati, 5. augusta 1946; Zapisnik br. 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7. augusta 1946; Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8. augusta 1946; Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen-Vakuf, 9. augusta 1946; ABiH, Fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača Bosne i Hercegovine [u daljnjem tekstu ZKUZ BiH], kut. 91, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9. augusta 1946; ibid., kut. 68, Srez Bosanski Petrovac, Zapisnik br. 18, Mjesni odbor: Prkosi, 4. augusta 1946; kut. 14, Srez Bihać, Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8. augusta 1946.

54 Godine 1941. stanovništvo grada Kulen-Vakufa brojalo je oko 2.100 ljudi, od kojih se 1.975 moglo nominalno smatrati muslimanima. U ostalim muslimanskim selima u ovom dijelu doline Une (tj.

Klisa, Orašac i Ćukovi) ukupan broj stanovnika bio je oko 3.700. Na ovih 5.675 muslimana treba dodati otprilike oko 2.500 katolika, koji su percipirani kao "Hrvati" i koji su živjeli uglavnom u obližnjim selima Boričevac, Kalati i Vrtoče.

55 O ljudima poslanim izvana da rade u Donjem Lapcu i njihovim teškoćama u mobiliziranju mještana u ustaše, vidjeti HDA DAKA, Fond RMZDL, Nikola Vidaković, "Partijska organizacija u Donjem Lapcu od osnivanja do početka ustanka 1941. godine", 18; o tome da većina ustaša nije bila iz ovog kraja, vidjeti i ibid., Đoko Jovanić, "Kotar donjolapački u ustanku 1941. godine", 11–12.

56 HDA, f. 1355, Grupa VIII, inv. br. 236, Načelstvo sreza Donjolapačjevskoj banskoj upravi Savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Predmet: Pavičić, Juko, veze sa hrvatskim emigrantima, 3. novembra 1933, 1.

57 O uključenosti Mehmeda Mušete u ustaške redove, vidjeti zahtjev njegove supruge za državnu pomoć vlastima NDH 1944: ARSBL, Fond 76, Rizičko upraviteljstvo Banja Luka (NDH), dok. br. 7248, Mehmed Mušeta (1944), Predmet: Đula Mušeta, molba za obiteljsku državnu pomoć, 23. siječnja 1944, 1–3; vidjeti i AJ, Fond 110, dos. br. 5361, Zapisnik broj 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7. augusta 1946, 1; o njegovom učešću u radu Opštinskog vijeća Kulen-Vakufa prije 1941, vidjeti AUSK, Fond Okružnog inspektorata Vrbaske Banovine Bihać, kut. 14, Članovi opštinskog vjeća Kulen-Vakuf, 25. oktobra 1931.

58 Intervju s Abasom Mušetom, 8. jula 2012, Crikvenica; Abas Mušeta, "Kulen Vakuf: Tragedija od 10.04 do 06–18.09 1941. godine" (neobj. memoari, privatna zbirka), 21.

59 O uključenosti Huseina Huće Zelića u ustaške redove, vidjeti HDA DAKA, Fond RMZDL, Radovi za hronike sela (neobjavljeno), *Bušević u Narodnooslobodilačkoj borbi, 1941–1945* (1980), 24; Bibanović, "Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku", 430; AJ, Fond 110, DK dos. br. 5361, Zapisnik broj 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7. augusta 1946, 1; ibid., dos. br. 5361, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen-Vakuf, 9. augusta 1946, 1.

60 Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945", 827.

61 Dotični trgovac po imenu Mehmed možda je Mehmed Altić. O ovim primjerima, vidjeti Đuro Karanović, "Napad na žandarmerijsku stanicu u Martin Brodu", u *Drvar 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 2*, ur. Pero Morača (Drvar: Skupština opštine, 1972), 425.

62 M. J. Akbar, *Riot after Riot:. Reports on Caste and Communal Violence in India* (New Delhi: Penguin Books, 1988), 23.

63 O Pehlivanovićima iz Ostrovice, vidjeti Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945", 824; o rasprostranjenoj tendenciji seljana da ilegalno sijeku drveće u tim u decenijama prije 1941, vidjeti i HDA, f. 1363, Grupa XXI, inv. br. 1819, Sresko načelstvo Donji Lapac, Predmet: Izvještaj o stanju javne uprave za mjesec mart i april 1930, I. Javna bezbednost, 1. maja 1930, 1–2; ibid., inv. br. 2191, Sresko načelstvo Donji Lapac, Predmet: Izvještaj o stanju javne uprave za mjesec januar i februar 1931, IV. Poljoprivreda, 28. februara 1931, 1; inv. br. 2645, Sresko načelstvo u Donjem Lapcu, Predmet: Tromjesečni izvještaj po struci šumarskoj, 1. jula 1932, 1–2.

64 Vidjeti, naprimjer, Stevo Trikić, "Uspostavljanje vlasti NDH i ustaški teror u Drvaru", u *Drvar, 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 1*, ur. Pero Morača (Drvar: Skupština opštine Drvar, 1972), 219.

65 O sličnostima s istočnom Bosnom, vidjeti Vukčević, ur., *Zločini*, br. 128, Izvještaj Krilnog oružničkog zapovjedništva Tuzla od 14. srpnja Zapovjedniku 4. Hrvatske oružničke pukovnije o vojno-političkoj situaciji na svojoj teritoriji i zlostavljanju pravoslavaca od ustaša, naročito u kotaru vlaseničkom, 14. srpnja 1941, 328.

66 Vidjeti McDoom, "Who Killed in Rwanda's Genocide?"; idem, "Antisocial Capital".

67 O zvaničnicima NDH koji su sugerirali da postoji veza između negativnih efekata agrarnih reformi na bivše muslimanske zemljoposjednike i podrške muslimana NDH, vidjeti Vukčević, ur., *Zločini*, br. 327, Izveštaj Ministarstva unutrašnjih poslova od 4. novembra Ministarstvu domobranstva o prilikama u Bosni sa podacima o odnosu Hrvata, Muslimana i Srba, 14. novembra 1941, 814; ibid., br. 150, Predlog Poglavnikovog povjerenika u Sarajevu od 23. jula 1941. Ministarstvu unutrašnjih poslova za naseljavanje istočne granice NDH muslimanskim i katoličkim življem, 23. jula 1941, 369–370.

68 Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945.", 824.

69 O sličnosti između ustaša kulenvakufskog kraja i onih u Hercegovini, vidjeti Vukčević, ur., *Zločini*, br. 101, Izvještaj posebnog opunomoćenika podmaršala Lakse od 5. jula 1941. Zapovjedniku kopnene vojske o divljačkim i neljudskim postupcima ustaša u Hercegovini, 5. jula 1941, 208.

70 VA, Fond SUP-a BiH, Film 3, Ustaški elaborat Banja Luka, 2; o ovom društvenom profilu ustaša prije rata u dijelovima Like, vidjeti Stojkov, "O takozvanom Ličkom ustanku 1932", 171.

71 Pilipović, "Vrtočani u danima ustanka, požara i otpora", 545.

72 O Miroslavu Matijeviću, vidjeti Pilipović, "Vrtočani u danima ustanka, požara i otpora", 545; LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen Vakufa", 129; AJ, Fond 110, DKUZ, f. 230, F. broj 24047, Matijević, Miro,

29. aprila 1947, 2; o Mehmedu Mušeti i Huseinu Hući Zeliću, vidjeti AJ, Fond 110, dos. br. 5361, Zapisnik broj 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7. augusta 1946, 1; ARSBL, Fond 76, Rizičko upraviteljstvo Banja Luka (NDH), dok. br. 7248, Mehmed Mušeta (1944), Predmet: Đula Mušeta, molba za obiteljsku državnu pomoć, 23. januara 1944, 1–3; o Zeliću, vidjeti i HDA, f. 1355, Grupa VIII, Emigracija, Načelstvo sreza Donjolapačkog Kraljevskoj banskoj upravi savske banovine, Odeljak za državnu zaštitu, Predmet: Pavičić, Juko, veze sa hrvatskim emigrantima, 3. novembra 1933, 1; o Vinku Marinkoviću i Grgi Pavičiću, vidjeti Milan Šijan, "Nastanak i djelovanje KPJ na teritoriji kotara do oslobođenja Donjeg Lapca februara 1942. godine", u *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Vezmar i Zatezalo, 41; Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945", 827; Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti*, 14, 22.

73 O nasilnim pokušajima muslimana u cazinskom kraju da prevedu Srbe pravoslavce na islam, što je dovelo do njihovog bijega u Slunj, gdje su izrazili želju da postanu katolici, vidjeti Arhiv Muzeja Unsko-sanskog kantona [u daljnjem tekstu AMUSK], Prijepisi originalnih dokumenata iz Arhiva za Historiju radničkog pokreta [u daljnjem tekstu AHRP], 1941–1945, Nezavisna Država Hrvatska, Ured Poglavnika, Predmet: Izvještaj Ravnateljstva za javni red i sigurnosti, 6. rujna 1941.

74 VA, Fond NDH, kut. 170, f. 12, dok. 18, Državno ravnateljstvo za ponovu Svim kotarskim oblastima, Svim ispostavama, Svim redarstvenim ravnateljstvima, Svim Velikim Županima, Svim gradskim poglavarstvima, Svim izseljeničkim logorima, Predmet: Uhićenje popova, postupak sa Rumunjima, Makedoncima i Rusima, 9. kolovoza 1941, 1.

75 *Hrvatska Krajina*, "Objašnjenje: kako se imade postupati sa onim grko-istočnjacima koji su prešli na katoličku vjeru", 22. lipnja 1941, 4.

76 O evoluciji ustaške politike prisilne promjene vjere, osobito o njenoj subnacionalnoj varijaciji, vidjeti važan članak Biondich, "Religion and Nation in Wartime Croatia", 71–116.

77 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 169, Okružnica Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja od 30. srpnja 1941. sa uputstvima za prevođenje pravoslavaca u katoličku veru, 30. srpnja, 1941, 412–413; vidjeti i ibid., br. 282, Okružnica Predsjedništva vlade NDH od 15. septembra 1941. Ministarstvu unutrašnjih poslova o nadležnostima i poslovima u vezi sa prelaskom iz jedne vere u drugu, 15. septembra 1941, 702–703.

78 Čini se da je Gutića posebno zanimala sudbina učitelja Srba, kao što se da vidjeti po njegovom pokušaju 9. juna da sačini tačan spisak tih pojedinaca u bivšoj Vrbaskoj banovini. Vidjeti ARSBL, Fond 631, USPBVBBL, 1656/41, Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku, Spiskovi učitelja i učiteljica grko-istočne vjere na teritoriji bivše Vrbaske banovine, 9. lipnja 1941, 1.

79 Za studiju koja naglašava važnost rasnih ideja u NDH (a osobito u hrvatskim zemljama prije 1941), ali koja malo pažnje posvećuje stvarnim politikama i praksama vlasti, vidjeti Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory* (Leiden: Brill, 2014).

80 Ipak, čak i sa naizgled jasnom koncepcijom "Jevreja" i "Cigana" kao nepromjenjivih rasnih kategorija, vlasti NDH su izdale odluke o izuzecima i kvalifikacijama, kao što je ona o "Bijelim Ciganima" za koje se reklo da su "Arijevci" zbog toga što "prihvataju islam, njihove žene se udaju za druge muslimane Hrvate, imaju kuće i općenito su zanatlije". Kao što je to bio slučaj s tim kako je NDH vidjela "Srbe", ovdje se čini da je ponašanje često bilo odlučujući faktor da se za nekog pretpostavi da predstavlja prijetnju, a ne apstraktne, nepromjenjive kategorije "rase" ili "nacije". Vidjeti VA, Fond NDH, kut. 200B, f. 1, dok. 23, Ministarstvo unutarnjih poslova, Predmet: Cigana bijelih – rasna pripadnost, 30. kolovoza 1941, 1 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom). O proglasima NDH u kojima se koristi jezik "rase", a bave se definicijama "Jevreja" i "Cigana" – a ne "Srba" – vidjeti *Hrvatska Krajina*, "Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti" i "Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda", 4. svibnja 1941, 4; *Hrvatski narod*, "Krv i čast hrvatskog naroda zaštićeni posebnim odredima", 1. svibnja 1941, 1.

81 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 169, Okružnica Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja od 30. srpnja 1941. sa uputstvima za prevođenje pravoslavaca u katoličku veru, 30. srpnja 1941, 413.

82 HDA DAKA, Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u, 31/2010, Sjećanja Lika (LI-3), Podaci za dvadeset sela s područja kotara Donji Lapac, Popis učesnika aprilskog rata sela D. Lapca, 6.

83 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 169, Okružnica Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja od 30. srpnja 1941. sa uputstvima za prevođenje pravoslavaca u katoličku veru, 30. srpnja 1941, 413.

84 Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 174.

85 O rumunskom slučaju, vidjeti Vladimir Solonari, *Purifying the Nation. Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania* (Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010); o nacističkoj Njemačkoj, vidjeti Mark Mazower, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe* (New York: Penguin Books, 2008); općenitije o istočnoj Evropi, vidjeti Alexander V. Prusin, *The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992* (Oxford: Oxford University Press, 2010), posebno pogl. 6–7.

86 Prvobitno su, skupa s njemačkom vojskom, sačinili planove da se preseli nekoliko stotina hiljada Srba u Srbiju i da se oni zamijene jednakim brojem Slovenaca katolika. U junu i julu su činjeni pokušaji da se ovi planovi realiziraju, ali se kasnije od njih odustalo. Vidjeti, naprimjer, HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska) za Liku, kut. 70, inv. br. 4790, Ministarstvo prometa i javnih radova – Odio za željeznički promet, Predmet: Transporti Slovenaca u Slavonsku Požegu i Srba iz Hrvatske u Srbiju, 10. srpnja 1941, 1–2. Za studiju ovih politika, vidjeti Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1979).

87 O stvaranju Državnog ravnateljstva za ponovu, vidjeti *Hrvatski narod*, "Osniva se Državno Ravnateljstvo za Ponovu", 25. lipnja 1941, 19; *Hrvatska Krajina*, "Osnovano Državno ravnateljstvo za ponovu", 27. lipnja 1941, 2.

88 VA, Fond NDH, kut. 170, f. 12, dok. 18, Državno ravnateljstvo za ponovu Svima kotarskim oblastima, Svima redarstvenim ravnateljstvima, Predmet: Upute za iseljavanje obitelji dviju vjera, 24. srpnja 1941, 1.

89 HDA DAKA, Fond 141, Razni spisi iz razdoblja NDH, kut. 3, Ministarstvo Hrvatskog Domobranstva, II. Odjel, I. Odsjek Domobranskom popunitbenom zapovjedništvu, Tko se smatra Srbin, 4. studenoga 1941, 1.

90 Vidjeti, naprimjer, VA, Fond NDH, kut. 143a, f. 10, dok. 14, Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu 4. Hrvatske oružničke pukovnije, Izvještaj o obavještajnoj službi dostavlja, 16. srpnja 1941, 2–3. Transkripti snimaka poratnog isljeđivanja Viktora Gutića sugeriraju da je u Zagrebu održana specijalna konferencija kako bi se razgovaralo o iseljavanju Srba s tog područja. Na konferenciji su bili prisutni mnogi ključni pripadnici političke elite u NDH, uključujući Slavka i Eugena Kvaternika, kao i Dr. Rožankovića, ravnatelja Državnog ravnateljstva za ponovu. Vidjeti ARSBL, Lični fond Milan Vukmanović (1928–1993), 559, Ispis o Viktoru Gutiću, Saslušanje, 7. juna 1946, 9; o naredbi za cijelu državu, vidjeti Vukčević, ur., *Zločini*, br. 93, "Okružnica Državnog ravnateljstva za ponovu od 2. srpnja 1941. svim Kotarskim predstojništvima o osnivanju ureda za iseljavanje, njegovoj organizaciji i zadacima", 2. srpnja 1941, 183–188.

91 O ovim instrukcijama, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 170, f. 12, dok. 2, Državno ravnateljstvo za ponovu Svima kotarskim predstojništvima, 2. srpnja 1941, 1–6.

92 VA, Fond NDH, kut. 170, f. 13, dok. 3, Raspis Velikim županima (nedatirani dokumenti, najvjerovatnije od sredine jula 1941), 1.

93 Iznenadni odlazak nehrvatskog stanovništva obično je pokretao veliki broj zahtjeva mještana muslimana i katolika da dobiju njihove stanove, imovinu i poslove. Većina je svoje zahtjeve pravdala naglašavajući da su "Hrvati" ili "Hrvati islamske vjere", i da su prije uspostave NDH stradali od svojih komšija nehrvata i jugoslavenske države, da su bili siromašni, te da su stoga zaslužili srpsku i jevrejsku imovinu. Vidjeti, naprimjer, veliki broj zahtjeva za srpskom i jevrejskom imovinom u ARSBL, Fond 631, USPBVBBL, Ustaški stožer i povereništva za bivšu Vrbasku banovinu, Ravnateljstvo za ponovu (neoznačeno brojem).

94 ARSBL, Fond Zbirke varia, 330, Optužnica Viktora Gutića, Javno tužioštvo okruga Banja Luka Okružnom sudu Banja Luka, 25. decembra 1946, 7–8.

95 VA, Fond NDH, kut. 170, f. 12, dok. 17, Državno ravnateljstvo za ponovu Svima općinskim poglavarstvima, Predmet: Čuvanje pokretne i nepokretne imovine ispražnjenih posjeda trgovina, industrija, obrta, te kuća izseljenih i nestalih Srba, 24. srpnja 1941, 1.

96 *Hrvatski narod*, "Židovi su dužni prijaviti svoju imovinu", 6. lipnja 1941, 14.

97 Izvještaj Gradskog poglavarstva u Banjoj Luci Povjerenstvu za uspostavu javnoga reda i poretka, 22. novembra 1941, kako je citirano u ARSBL, Fond Zbirke varia, 330, Optužnica Viktora Gutića, Javno tužioštvo okruga Banja Luka Okružnom sudu Banja Luka, 25. decembra 1946, 29.

98 Ova velika odstupanja privukla su pažnju italijanskog vicekonzula u Banjoj Luci, koji je to spomenuo u jednom izvještaju napisanom krajem jula 1941: "Protjerivanje pravoslavnog stanovništva s teritorije bivše Vrbaske banovine dešava se najčešće na osnovu ličnih kriterija, uz znanje stožernika (Viktor Gutić) i Velikog župana (Ljubomir Kvaternik). Doista, dok u Bihaću nije ostao nijedan pravoslavac (Srbin), odakle su svi otjerani za samo nekoliko sati, u Banjoj Luci još ima oko 2.000 porodica. Nekima od onih koji su morali otići dato je samo onoliko vremena koliko im je trebalo da spakiraju svoj prtljag i pobrinu se kako valja za svoju imovinu, dok su drugi bili prisiljeni iznenada otići." Vidjeti Vukčević, ur., *Zločini*, br. 162, Izvještaj Italijanskog vicekonzula u Banjaluci od 26. jula 1941. Italijanskom poslanstvu u Zagrebu o proterivanju Srba i Jevreja sa teritorije bivše Vrbaske banovine, 26. jula 1941, 397. O prvim iseljavanjima "Srba" iz Banje Luke, vidjeti i *Hrvatska Krajina*, "Prvi transport iseljenih Srba napustio je Banju Luku", 23. srpnja 1941, 3.

99 O svijesti vojske NDH o ovoj dinamici, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 143a, f. 10, dok. 14, Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu 4. Hrvatske oružničke pukovnije, Izvještaj o obavještajnoj službi dostavlja, 16. srpnja 1941, 2–3.

100 Vidjeti, naprimjer, VA, Fond NDH, kut. 169, f. 6, dok. 3, Ravnateljstvo ustaškog redarstva (Banja Luka) Ustaškom redarstvenom ravnateljstvu u Banja Luci, Izvještaj izaslanika Josipa Knopa, 16. srpnja 1941, 1.

101 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 209, Dopis Državnog ravnateljstva za ponovu od 13. avgusta 1941. Ministarstvu vanjskih poslova o intervenciji nemačkog vojnog zapovednika Srbije povodom masovnog hapšenja i smeštaja Srba u sabirne logore i preseljavanja u Srbiju, 13. augusta 1941, 497–498. O sporazumu, vidjeti Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 169; Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije*.

102 O Kvaternikoj naredbi Srbima da napuste Bihać i ne prilaze bliže od petnaest kilometara od grada, izuzev ako dobiju posebnu dozvolu vlasti, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 195, f. 20, dok. 14, Veliki Župan Velike Župe Krbava i Psat, Proglas, 20. lipnja 1941; vidjeti i *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* [u daljnjem tekstu *Zbornik NOR-a*], *tom IV, knjiga 1, Borbe u Bosni i Hercegovini 1941. god.* (Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske Armije, 1951), br. 23 "Izvještaj Zapovjedništva bosanskog divizijskog područja od 10. srpnja o pripremama naroda za ustanak i raseljavanju srpskog stanovništva u Bosanskoj Krajini", 523–524.

103 VA, Fond NDH, kut. 85, f. 8, dok. 14, Zapovjedništvo 4. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu hrvatskog oružništva, Prebacivanje pravoslavnog življa, 12. srpnja 1941, 1. Za sjećanja stanovnika Bihaća o tim deportacijama, vidjeti AJ, Fond 110, DKUZ, f. 735, Okrug Bihać, Inv. br. 56127, Zapisnik sastavljen 7. augusta 1946. god. u Bihaću, srez Bihać, po ZKUZ-u, 7. augusta 1946, 2–3.

104 Za upečatljiva svjedočenja o pješačenju ukrug i stradanju protjeranih, vidjeti ARSBL, Fond 209, Memoarske građe, sig. 209-017-008, Anka Toman (rođena Radaković), "Interniranje moje porodice iz Bihaća 1941 godine", 7. oktobra, 1988, 1–9; AJ, Fond 110, DKUZ, Dos. br. 3136, Zapisnik sastavljen u Ministarstvu unutrašnjih poslova (Beograd), Izjava Božidarke Vojvodić, 2. jula 1941, 1–2; ibid., f. 588, Inv. br. 14398, Zapisnik od 2. jula 1941. godine sastavljen u Ministarstvu unutrašnjih poslova (Izjava Božidarke Vojvodić iz Bihaća), 12. jula 1941, 2; ibid., Inv. br. 14399, Zapisnik od 20. aprila 1941. godine sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, 20. aprila 1942, 1–6.

105 O pretpostavci o zabrani "Srbima" da dođu na pet kilometara od Bosanskog Petrovca, vidjeti VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 8, dok. 2, Podgrupa Bosanski Petrovac, Stenografske beleške, 8. juna 1951, 2.

106 VA, Fond NDH, kut. 153a, f. 5, dok. 13, Talijanski vicekonzulat, Banja Luka, Predmet: Mjere za protjerivanje Srba, 16. srpnja 1941, 1.

107 Ibid., Zapovjedništvo Hrvatskog oružništva Zapovjedništvu vojske i Ministarstvu domobranstva, 14. srpnja 1941, 1. O improvizaciji prilikom iseljavanja, vidjeti i AJ, Fond 110, Inv. br. 56127, Zapisnik sastavljen u Bihaću po ZKUZ-u, 7. augusta 1946, 7–8.

108 VA, Fond NDH, kut. 85, f. 6, dok. 12, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za prvu deseticu (1.10) srpnja (nedatirani dokument, najvjerovatnije od sredine jula 1941), 8–9. O teškim uslovima s kojima su se suočili deportirci iz Bihaća, vidjeti i ibid., kut. 312, f. 1, dok. 55, Kratak pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini, bihaćki okrug, 1.

109 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 4, dok. 24, Zapovjedništvo kopnene vojske, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za drugu deseticu (10.–20.) srpnja 1941, 21. srpnja 1941, 9, 12.

110 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 4, dok. 24, Stožer Vrbaskog divizijskog područja Zapovjedništvu kopnene vojske, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za drugu deseticu (10.–20.) srpnja 1941, 18. srpnja 1941, 2.

111 AJ, Fond 110, DKUZ, f. 230, F. broj 24047, Matijević, Miro, 29. aprila 1947, 1–2.

112 HDA, Fond 223, MUP NDH, kut. 32, Ustaša – Hrvatski oslobodilački pokret – Ustaški stožer u Bihaću Ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu, 6. rujna 1941, 1. U poratnim izvještajima o istragama koje su sačinile komunističke komisije za ratne zločine, svjedoci iz hrvatskih sela u sjeverozapadnoj Bosni (npr. Zavalje) sjećali su se da su im Kvaternik i drugi navodno obećavali da bi dobili srpsku imovinu ako budu učestvovali u akcijama protiv njih. Vidjeti AJ, Fond 110, DKUZ, Inv. br. 56136, Mjesni narodni odbor Zavalje, Zapisnik sastavljen u Sreskom narodnom odboru po ZKUZ-u, 21. jula 1946, 1.

113 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 305, Izveštaj Zapovjedništva Vojne krajine od 1. oktobra 1941. Doglavniku – Vojskovođi o izvršenom pokolju pravoslavnog življa u Jajcu i okolini, 1. kolovoza 1941, 768.

114 O miliciji Janjaweed u Darfuru, naprimjer, vidjeti Gérard Prunier, *Darfur: A 21st Century Genocide*, 3rd izd. (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008), 122.

115 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 98, Izvještaj predstojnika kotarske oblasti Bileća Ravnateljstva za javni red i sigurnosti o situaciji na području kotara i čitave Hercegovine za period 11. juni – 4. juli 1941. god. sa

podacima o pravoslavnom stanovništvu, međusobnim odnosima naroda, zločinima ustaša i uzrocima takvog stanja, 202; vidjeti i VA, Fond NDH, kut 135i, f. 8, dok. 4, Zapovjednik trusinskog odreda, Izvještaj o događajima u selu Berkovićima, 29. kolovoza 1941, 1, što sugerira da su, prema riječima vojnih komandanata NDH stacioniranih u hercegovačkim selima, mještani muslimani koji su se priključili ustašama "iskoristili novostvorene uslove za pljačku i brzo bogaćenje".

116 O ovome, vidjeti Philip Zimbardo, *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil* (New York: Random House, 2007), 449–451.

117 VA, Fond NDH, kut. 150a, f. 2, dok. 40, Krilno oružničko zapovjedništvo Gospić Zapovjedništvu I. Hrvatske oružničke pukovnije, Rezultat izviđaja po ucjeni oružnika postaje Doljane, 12. srpnja 1941, 1–2.

118 Ilija Rašeta, "Pripremanje i početak ustanka u Donjem Lapcu", u *1941–1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knjiga 4*, ur. Radomir Petković (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1975), 218.

119 VA, Fond NDH, kut. 179, f. 1, dok. 15, Kotarska oblast u Vlasenici Velikoj Župi Vrhbosna, Izvještaj o nezakonitom radu pojedinih ustaških organa, 19. srpnja 1941, 1–2; ibid, kut. 180, f. 1, dok. 24, Kotarska oblast u Rogatici Velikoj Župi Vrhbosna, 17. srpnja 1941, 1–2.

120 Ibid., kut. 84, f. 6, dok. 15, Zapovjedništvo kopnene vojske, Vojni ured Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za treću desetice, 31. svibnja 1941, 6.

121 Ibid., kut. 84, f. 5, dok. 25, Zapovjedništvo kopnene vojske, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za treću deseticu (20.–31.) srpnja 1941, 1. kolovoza 1941, 10.

122 Ibid., kut. 179, f. 1, dok. 15, Kotarska oblast u Vlasenici Velikoj Župi Vrhbosna, Izvještaj o nezakonitom radu pojedinih ustaških organa, 19. srpnja 1941, 1–2; ibid., kut. 180, f. 1, dok. 24, Kotarska oblast u Rogatici Velikoj Župi Vrhbosna, 17. srpnja 1941, 1–2.

123 Ibid., kut. 85, f. 7, dok. 14, Zapovjedništvo III. hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu hrvatskog oružništva, Ćubrilo Ilija i dr. pljačke za račun ustaša vršili, 16. srpnja 1941, 1.

124 O miliciji Interahamwe u Rwandi i Janjaweed u Darfuru, vidjeti Prunier, *Darfur: A 21st Century Genocide*, 97; idem, *The Rwanda Crisis: A History of a Genocide* (London: Hurst & Company, [1995] 2010), 135–144, 231.

125 Dokumenti sa suđenja sugeriraju da je Gutić ovu izjavu dao kad je posjetio jedan manastir sredinom maja. Vidjeti ARSBL, Fond Zbirke varia, 330, Optužnica Viktora Gutića, Javno tužioštvo okruga Banja Luka Okružnom sudu Banja Luka, 25. decembra 1946, 31.

126 Velika Župa Krbava i Psat su uključile ove opštine: Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Bosansko Grahovo, Cazin, grad Bihać, Donji Lapac i Korenicu. Vidjeti AJ, Fond 110, DKUZ, f. 131, F. br. 6017, Kvaternik Ljubomir (nedatirani dokument najvjerovatnije napisan 1946. ili 1947), 1.

127 VA, Fond NOV, kut. 2000, f. 2, dok. 2, Podgrupa za Bihać, Period od 27. marta do okupacije, Stenografske beleške, 22. maja 1951, 4.

128 O Pavelićevoj odluci, vidjeti AJ, Fond 110, DKUZ, f. 131, F. br. 6017, Kvaternik Ljubomir (nedatirani dokument najvjerovatnije iz 1946. ili 1947), 1. Za kratku Kvaternikovu biografiju, vidjeti *Hrvatski narod*, "Ljubomir Kvaternik, Veliki Župan Velike Župe Krbava i Psat", 9. lipnja 1941, 4.

129 HDA, Fond 223, MUPNDH, Personalni podaci zvaničnika NDH, br. 2539, Ljubomir Kvaternik, Velika župa Krbava i Psat Ministarstvu unutarnjih poslova, 19. lipnja 1941, 1.

130 VA, Fond NOV, kut. 2000, f. 2, dok. 2, Podgrupa za Bihać, Period od 27. marta do okupacije, Stenografske beleške, 22. maja 1951, 4; AJ, Fond 110, DKUZ, f. 735, Okrug Bihać, Inv. br. 56127, Zapisnik sastavljen 7. augusta 1946. god. u Bihaću, srez Bihać, po ZKUZ-u, 7. augusta 1946, 1.

131 VA, Fond NDH, kut. 195, f. 10, dok. 61, Veliki Župan Velike Župe Krbave i Psat, Proglas, 23. lipnja 1941, 1.

132 Arhiv Srbije [u daljnjem tekstu AS], Fond G-2, Komesarijat za izbeglice [u daljnjem tekstu KI], f. 5, Okrug bihaćki srez, br. 3, Teror Hrvata (ustaša) u Bihaću i okolini (1941–1944), nedatirani dokument, 1, 3. Mada politički marginaliziran, Ibrahimpašić i oni koji su ga podržavali i dalje su javno govorili protiv vlasti NDH u Bihaću tokom cijele 1941. i dijelom tokom 1942; izgleda da je to činio u kafanama tako što je pokušavao platiti piće novcem koji je važio u Jugoslaviji između dva rata i javnim optuživanjem nekih osoba za progon Srba. O tim djelima, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 195, f. 10, dok. 33, Velika župa Krbava i Psat, Predmet: Doglasni izvještaj, 1. ožujka 1942, 1–2.

133 Slavko Odić, "Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941. godine", u *Podgrmeč u NOB: Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941. Zbornik sjećanja, knjiga prva*, ur. Dušan Pejanović (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972), 81.

134 VA, Fond NDH, kut. 201, f. 21, dok. 12, Veliki župan Velike Župe Krbava i Psat Kotarskim oblastima – svima, Kotarskim ispostavama – svima, Gradskom poglavarstvu – Bišće, 12. srpnja 1941, 1.

135 Ibid., kut. 195, f. 5, dok. 3, Velika župa Bribir i Sidraga, Predmet: izvještaj o događajima u župi za vrijeme od 7. kolovoza do 16. kolovoza, 16. kolovoza 1941, 7–8.

136 VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 8, dok. 6, Jovo Kecman, "Podaci o organizacionom stanju Partijske organizacije prije rata na srezu Bosanskom Petrovačkom", 24. maja 1951, 6.

137 AJ, Fond 110, DKUZ, f. 588, Inv. br. 14437, Zapisnik od 25. januara 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu (Nikolić Natalija iz Drvara), 25. januara 1944, 3; VA, Fond NDH, kut. 169, f. 6, dok. 3, Ravnateljstvo ustaškog redarstva (Banja Luka) Ustaškom redarstvenom ravnateljstvu u Banja Luci, Izvještaj izaslanika Josipa Knopa, 16. srpnja 1941, 1–2; ibid., SUP BiH, Film 3, Ustaški elaborat Drvar, 10. marta 1953, 2.

138 Vidjeti, naprimjer, AJ, Fond 110, DKUZ, f. 588, Inv. br. 14437, Zapisnik od 25. januara 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu (Nikolić Natalija iz Drvara), 25. januara 1944, 3.

139 O važnosti smjene umjerenih osoba iz vlasti NDH u Bihaću i njihovoj zamjeni zagovornicima radikalizacije kako bi se otvorio put za radikalnije politike progona nad nehrvatskim stanovništvom ovog područja, vidjeti Vukčević, ur., *Zločini*, br. 373, Pregled masovnih ustaških zločina tokom 1941. na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga (nedatirani dokument), 981. Smjena nekoliko tih pojedinaca kasnije tokom 1941. godine bilo je ključni razlog za deeskalaciju nasilja. O ovome, vidjeti ibid., 985.

140 Vidjeti, naprimjer, Scott Straus, *The Order of Genocide: Race, Power, and War in Rwanda* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2006), naročito pogl. 3.

141 AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 5361, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen-Vakuf, 9. augusta 1946, 1; ibid., f. 230, F. broj 24047, Matijević, Miro, 29. aprila 1947, 2.

142 O Zeliću, vidjeti HDA DAKA, Fond RMZDL, Radovi za hronike sela (neobjavljeno), *Bušević u Narodnooslobodilačkoj borbi, 1941–1945* (1980), 24.

143 Koliko je dobro on shvatao nacističku ideologiju ostaje otvoreno pitanje. Vidjeti Bibanović, "Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku", 430.

POGLAVLJE 3. UBIJANJE I SPAŠAVANJE

1 Za dokaze o ubistvima, koja su, čini se, bila među prvim u tom kraju, a koja su se desila 5. juna ili oko tog datuma u selu Gajina (sjeverozapadno od Kulen-Vakufa), vidjeti HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 244, OKUZ za Liku, Zh. br. 11479–11500, Odluke i izjave, maj 1945, 1–24; o drugim ubistvima tokom druge polovine juna, vidjeti ibid., kut. 244, OKUZ za Liku, Zh. br. 11754–11759, Zapisnik sastavljen pred komisijom u Bubnju, 13. maja 1945, 1–2; ibid., inv. br. 42206–42211, Zapisnik sastavljen pred komisijom u Doljanima, 15. jula 1945, 1–2.

2 O ovim ubistvima, vidjeti, naprimjer, Skoko, *Pokolj hercegovačkih Srba '41*; Živković i Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*; Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 165.

3 O važnosti takvih ideologija u stvaranju konteksta koji vodi u masovno nasilje, vidjeti Eric Weitz, *A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2003).

4 Barbara Herff, "Genocide as State Terrorism", u *Government Violence and Repression: An Agenda for Research*, ur. Michael Stohl and George A. Lopez (Westport, CT: Greenwood Press, 1986), 165–187, ovdje 182.

5 Vidjeti, naprimjer, Su, *Collective Killings in Rural China*; Fujii, *Killing Neighbors*; Autesserre, *The Trouble with the Congo*; McDoom, "Who Killed in Rwanda's Genocide?"; idem, "Antisocial Capital"; Gross, *Neighbors; Redlich, Together and Apart in Brzezany*; i Bartov, "Communal Genocide".

6 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 6, dok. 19, Zapovjedništvo cjelokupne hrvatske kopnene vojske, V. T. Naredba br. 21, 30. travnja 1941, 1–3.

7 *Hrvatska Krajina*, "Proglas", 24. travnja 1941, 1.

8 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 7, dok. 58, Stožer Vrbaskog divizijskog područja, Izvještaj po naredbi V.T-br. 2, toč. XIII. Zapovjedništvu hrvatske kopnene vojske, 9. svibnja 1941, 1–2.

9 O ovim brojkama, vidjeti ABiH, Fond ZKUZ BiH, kut. 7, Referati, inv. br. 80, Referat o geopolitičkim i etnografskim razmatranjima u Bosni i Hercegovini (nedatirani dokument, mada se čini da je broj stanovnika dat na osnovu podataka prikupljenih 1940), 5–7.

10 O ovome, vidjeti Rašeta, "Pripremanje i početak ustanka u Donjem Lapcu", 200; Obradović, "Selo Bubanj u plamenu", 435.

11 O maloj količini oružja koje su ustaše uspjele prikupiti, vidjeti Rašeta, "Pripremanje i početak ustanka u Donjem Lapcu", 205.

12 VA, Fond NDH, kut. 85, f. 3, dok. 9, Zapovjedništvo kopnene vojske (Vojni ured), Izvještaj, 21. lipnja 1941, 2.

13 VA, Fond NOV, kut. 2000, f. 2, dok. 4, Srez Bihać, Period od okupacije do kraja 1941. godine, Stenografske beleške, 9. juna 1951, 1; HDA DAKA, Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u, 31/2010, Sje-

ćanja Lika (LI-3), Učešće naroda i razvoj NOR-a na teritoriji Dobrosela, 5–7; ibid., Podaci za dvadeset sela s područja kotara Donji Lapac, Popis učesnika u aprilskom ratu 1941. godine koji su se zatekli kao vojnici na odsluženju kadrovskog roka ili bili pozvani kao rezervisti iz sela Osredaka, 1–2.

14 HDA DAKA, Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u, 31/2010, Sjećanja Lika (LI-3), Podaci za dvadeset sela s područja kotara Donji Lapac, Popis učesnika u aprilskom ratu 1941. koji su se zatekli kao vojnici na odsluženju kadrovskog roka ili bili pozvani kao rezervisti iz sela Osredaka, 1–2; ibid., Fond RMZDL, Radovi za hronike sela (neobjavljeno), Rade Grbić, "Osredci u prošlosti i sadašnjosti – Put osredačkog odreda od 27.07.1941.–28.03.1942. godine" (1980), 9; ibid., kut. 3 (originali), Milan Majstorović i Mićo Medić, "Formiranje i borbena dejstva doljanske partizanske čete" (nedatirano, najvjerovatnije napisano krajem 1970-ih i početkom 1980-ih), 1–2.

15 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 6, dok. 15, Zapovjedništvo kopnene vojske, Vojni ured Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za treću deseticu, 31. svibnja 1941, 3; ibid., kut. 84, f. 1, dok. 58, Stožer Vrbaskog divizijskog područja, Zapovjedniku kopnene vojske (Vojni ured), Doglasni izvještaj, 9. lipnja 1941, 1–2.

16 Đoko Jovanić, *Ratna sjećanja* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988), 37.

17 HDA DAKA, Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u, LI-1, Izjave s područja Like, Sastanak ličke grupe, 23. ožujka 1951, 16–17.

18 O strahu u redovima vojske NDH da su Srbi sa šireg područja pobjegli u šume da pripremaju neki oblik ustaničke akcije, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 85, f. 8, dok. 14, Zapovjedništvo 4. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu hrvatskog oružništva, Prebacivanje pravoslavnog življa, 12. srpnja 1941, 1; ibid., kut. 84, f. 1, ok. 58, Stožer Vrbaskog divizijskog područja, Zapovjedniku kopnene vojske (Vojni ured), Doglasni izvještaj, 9. lipnja 1941, 1.

19 HDA DAKA, Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u, LI-1, Izjave s područja Like, Sastanak ličke grupe, 23. ožujka 1951, 16–17.

20 Za analizu ustaškog nadzora nad bihaćkim krajem, vidjeti VA, Fond SUP-a BiH, Film 3, Predmet: Elaborat o izvršenoj rekonstrukciji ustaške nadzorne službe na terenu srezu Bihaća, 1959, 5–8; o takvim aktivnostima na nivou sela, vidjeti HDA DAKA, Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u, 31/2010, Sjećanja Lika (LI-3), Učešće naroda i razvoj NOR-a na teritoriji Dobrosela, 11; vidjeti i svjedočenja Milana Filipovića i Steve Inđića (obojica iz Kalata) u Gojko Polovina, *Svedočenje: prva godina ustanka u Lici* (Beograd: Izdavačka radna organizacija "Rad", 1988), 58.

21 Za gledišta u kojima se čini da je državna elita ključni pokretač eskalacije nasilja, vidjeti, naprimjer, Benjamin Valentino, *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004); Geoffrey Robinson, *The Dark Side of Paradise: Political Violence in Bali* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995).

22 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 1, dok. 37, Stožer Vrbaskog divizijskog područja Zapovjedništvu Hrvatske kopnene vojske (Vojni odsjek), Prilike i političko stanje na području, 31. svibnja 1941, 1.

23 O ustanku u Hercegovini, vidjeti Savo Skoko i Milan Grahovac, "Junski ustanak", u *Hercegovina u NOB, april 1941.–juni 1942, tom 2*, ur. Sveta Kovačević i Slavko Stijačić Slavo (Beograd i Mostar: Vojnoizdavački i novinski centar i Istorijski arhiv Hercegovine, 1986), 409–439; Uglješa Danilović, "Ustanak u Hercegovini, jun 1941 – jun 1942", u *Hercegovina u NOB. Pišu učesnici*, ur. Milisav Perović (Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", 1961), 25–39; Davor Marijan, "Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 35, br. 2 (2003): 545–576.

24 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 3, dok. 21, Zapovjedništvo kopnene vojske Zapovjedništvu vojske i Ministarstvu Domobranstva, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za treću deseticu (20.–30.) lipnja 1941, 1. srpnja 1941, 2, 4–5.

25 Za citat, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 84, f. 2, dok. 28, Stožer vrbaskog divizijskog područja Zapovjedništvu kopnene vojske, Izvješće, 19. lipnja 1941, 1; o prijetnjama i planovima za ove vojne operacije, vidjeti ibid., VA, f. 3, dok. 24, Zapovjedništvo kopnene vojske u Zagrebu (Tajništvo) Vojnom uredu zapovjedništvu, 1. srpnja 1941, 1; ibid., kut. 85, f. 8, dok. 11, Zapovjedništvo I. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu Hrvatskog oružništva, Pojava četnika u Srbu, 6. rpnja 1941, 1; ibid., Fond NOV, kut. 2006, f. 5, dok. 1, Historijat Kotar Donji Lapac, Razvoj Narodno-oslobodilačke borbe u donjolapačkom kotaru, 7. srpnja 1952, 4.

26 *Hrvatski narod*, "Poglavnikova izvanredna zakonska odredba i zapovijed", 27. lipnja 1941, 1; ibid., "Izvanredna zakonska odredba i zapovijed Poglavnika Nezavisne Države Hrvatske", 28. lipnja 1941, 1; vidjeti i VA, Fond NDH, kut. 86, f. 1 dok. 1–20, Izvanredna zakonska odredba i zapovijed 28. lipnja 1941, 1.

27 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945. godine", 30; VA, Fond NDH, kut. 85, f. 8, dok. 11, Zapovjedništvo I. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu Hrvatskog oružništva, Pojava četnika u Srbu, 6. srpnja 1941, 1.

28 *Hrvatska Krajina*, "Najstrožije mjere biti će primijenjene za napadaje protiv Hrvata", 18. srpnja 1941, 5.

29 Ibid., "Prema ubojicama ne smije biti obzira", 9. srpnja 1941, 1.

30 Mile Labus, "Sjećanja i zapisi", u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Vladimir Čerkez (Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974), 518.

31 Horowitz, *The Deadly Ethnic Riot*, 87.

32 Jonathan Spencer, "Popular Perceptions of the Violence: A Provincial View", u *Sri Lanka in Change and Crisis*, ur. James Manor (London & Sydney: Croom Helm, 1984), 187–195, ovdje 192–193; o važnosti glasina za stvaranje konteksta za nasilje, vidjeti i Valery Tishkov, "'Don't Kill Me, I'm a Kyrgyz!': An Anthropological Analysis of Violence in the Osh Ethnic Conflict", *Journal of Peace Research* 32, br. 2 (1995): 133–149.

33 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* [u daljnjem tekstu *Zbornik NOR-a*], *tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj 1941. god.* (Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske Armije, 1952), br. 229, Izvještaj Grupe kraljevskih karabinjera iz Zadra iz 15. srpnja 1941. o zločinima ustaša u Lici, 15. srpnja 1941, 511–512.

34 Za svjedočenje jednog preživjelog koji je vidio unakaženi leš Ljubice Lavrnja i fetus njenog nerođenog djeteta, vidjeti HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945. godine", 27; o ovim ubistvima i sakaćenjima, vidjeti i HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 245, Zh. br. 11639–11640, OKUZ za Liku, Zapisnik sastavljen pred komisijom u Donjoj Suvaji, 11. maja 1945, 1–2.

35 O linčovanjima u Sjedinjenim Državama, vidjeti Orlando Patterson, *Rituals of Blood. Consequences of Slavery in Two American Centuries* (New York: Basic Books, 1998), 179–180; o Ruandi, vidjeti Prunier, *The Rwandan Crisis*, 256–257.

36 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj 1941. god*, br. 229, Izvještaj Grupe kraljevskih karabinjera iz Zadra iz 15. srpnja 1941. o zločinima ustaša u Lici, 15. jula 1941, 511–512.

37 Rade Dubajić Čkaljac, "Tragično djetinjstvo", u *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Vezmar i Zatezalo, 862–863.

38 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj 1941. god*, br. 229, "Izvještaj Grupe kraljevskih karabinjera iz Zadra iz 15. srpnja 1941. o zločinima ustaša u Lici", 15. jula 1941, 511–512; o pretpostavljenom prisustvu "četnika" u ovom kraju kao razlogu za napade, vidjeti i AS, Fond G-2, KI, f. 16, Srez Donji Lapac, Medić Milica, student medicine, daje sledeće podatke o stradanju Srba u njenom kraju, 3. jula 1941, 1.

39 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 3, dok. 48, Stožer Vrbaskog divizijskog područja Zapovjedništvu kopnene vojske (Glavaru Vojnog ureda—za III Odsjek), 10-dnevno izvješće o stanju na području, 12. srpnja 1941, 2.

40 VA, Fond NDH, kut. 85, f. 8, dok. 11, Zapovjedništvo I. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu Hrvatskog oružništva, Pojava četnika u Srbu, 6. srpnja 1941, 1.

41 HDA, Fond 1450, Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske [u daljnjem tekstu MINORS NDH], D-2230, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za prvu deseticu (1.–10.) srpnja 1941, 4–5.

42 Za citat, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 84, f. 3, dok. 54, Zapovjedništvo kopnene vojske, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za prvu deseticu (1.–10.) srpnja 1941, 11. jula 1941, 5; vidjeti i ibid., kut. 84, fas. 3, dok. 48, Stožer vrbaskog divizijskog područja 10-dnevno izvješće o stanju na području Zapovjedništvu kopene vojske (Glavaru Vojnog ureda – za III odsjek), 12. jula 1941, 2; ibid., kut. 85, f. 6, dok. 12, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za prvu deseticu (1.–10.) srpnja 1941 (nedatirani dokument, najvjerovatnije od sredine jula 1941), 4–5.

43 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 3, dok. 48, Stožer Vrbaskog divizijskog područja Zapovjedništvu kopnene vojske (Glavaru Vojnog ureda – za III Odsjek), 10-dnevno izvješće o stanju na području, 12. srpnja 1941, 1; vidjeti i VA, Fond NDH, kut. 84, f. 3, dok. 51, Stožer Vrbaskog divizijskog područja Zapovjedništvu kopnene vojske (Vojni ured V. odsjek), Obavještajni izvještaj, 9. srpnja 1941, 1.

44 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 132, Izvještaj Zapovjedništva Prve hrvatske oružničke pukovnije od 16. kolovoza 1941. god. o zločinima ustaša i akcijama partizana u Kordunu, 16. kolovoza 1941, 340.

45 O pretjerivanu u pogledu broja ustanika, vidjeti HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2189, Zapovjedništvo kopnene vojske (veomo žurno tajno), 2. augusta 1941, 1.

46 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 3, dok. 54, Zapovjedništvo kopnene vojske, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za prvu deseticu (1.–10.) srpnja 1941, 11. srpnja 1941, 5.

47 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945. godine", 30–31.

48 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 133, Izvještaj Teritorijalne legije karabinjera u Ankoni grupa Zadra od 15. jula 1941. kr. Guvernatoratu Dalmacije kabineta u Zadru o represalijama ustaša nad pravoslavcima na teritoriji Srba, 15. jula 1941, 341.

49 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945. godine", 31–32.

50 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 3, dok. 48, Stožer Vrbaskog divizijskog područja Zapovjedništvu kopnene vojske (Glavaru Vojnog ureda – za III Odsjek), 10-dnevno izvješće o stanju na području, 12. srpnja 1941, 2.

51 Milica Dubajić-Damjanović, "Omladina sela Zalužja 1941. godine", u *Lika u NOB. Zbornik. Pišu učesnici*, ur. Đoko Jovanić (Novi Sad: Budućnost, 1963), 590; o sličnoj dinamici u drugim dijelovima tog šireg područja, kao što je selo Krnjeuša, vidjeti Arhiv Srbije, Fond G-2, KI, f. 5, Bosanski Petrovac, br. 98, Srez Bosanski Petrovac, Dalmatinska eparhija Arhijerejskom namjesniku sreza moravskog, 4. augusta 1941, 1; ibid., br. 103, Srez Bosanski Petrovac, Dalmatinska eparhija V. preč. srpsko prav. arh. nam. Ljubičkom u Preljini, 30. marta 1942, 1–2.

52 *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 249, Izvještaj Kotarske oblasti u Vlasenici od 7. augusta 1941. god. o širenju narodnog ustanka u Vlaseničkom srezu, 7. augusta 1941, 555.

53 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 132, Izvještaj Zapovjedništva Prve hrvatske oružničke pukovnije od 16. kolovoza 1941. god. o zločinima ustaša i akcijama partizana u Kordunu, 16. augusta 1941, 343.

54 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 123, Izvještaj Krilnog oružničkog zapovjedništva Gospić od 12. jula 1941. Zapovjedniku 1. Hrvatske oružničke pukovnije o klanju, ubijanju, paljenju i pljački srpskog življa u selu Bubanj, 12. jula 1941, 319.

55 VA, Fond NDH, kut. 143, f. 1, dok. 19, Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu 4. Oružničke pukovnije, Izvješće doglasne službe, 26. lipnja 1941, 1.

56 O "kolektivnoj kategorizaciji drugoga" u Ruandi 1994, vidjeti Straus, *The Order of Genocide*. Za više teoretsku obradu, vidjeti James Waller, *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing* (New York: Oxford University Press, 2002). O pojmu "mekih" i "čvrstih" granica u percepcijama grupa kod ljudi i o fluidnoj i historijski vjerovatnoj prirodi tih granica, vidjeti Prasenjit Duara, "Historicizing National Identity, or Who Imagines What and When", u *Becoming National. A Reader*, ur. Geoff Eley and Ronald Grigor Suny (New York: Oxford University Press, 1996), 168–169.

57 Za druge primjere brze pojave ovog vida osjetljivosti nakon masovnih ubijanja u kulenvakufskom kraju tokom ljeta 1941, vidjeti LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 54–55; Vukmanović, *Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine*, 130; Kecman-Hodak, "Sjećanje na Bušević, Kestenovac, Bosanske Strpče i Kalate", 199–200; Nikola Karanović, "Sadjejstvo sa ličkim ustanicima", u *Drvar, 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 2*, ur. Pero Morača (Drvar: Skupština opštine Drvar, 1972), 410.

58 Za Grčku, vidjeti Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*; za Južnu Aziju, vidjeti Das, "Collective Violence and the Shifting Categories of Communal Riots, Ethnic Cleansing and Genocide", 93–127; o ovoj dinamici općenitije, vidjeti Bowman, "The Violence in Identity", 25–46.

59 Za primjer studije koja unapređuje ovu teoretsku tezu, ali pruža malo empirijskih dokaza za ilustraciju, vidjeti İpek Yosmaoğlou, *Blood Ties: Religion, Violence and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2013).

60 VA, Fond NDH, kut. 150a, f. 2, dok. 39, Krilno oružničko zapovjedništvo Gospić Zapovjedniku I. Hrvatske oružničke pukovnije, Rezultat izviđaja o događajima u selu Bubnju, 12. srpnja 1941, 2.

61 HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 245, Zh. br. 11647, Odluka, Marinković dr. Vinko (ustaški politički povjerenik iz Donjeg Lapca), maj 1945, 2; ibid., OKUZ za Liku, Zapisnik sastavljen pred komisijom u Bubnju, 12. maja 1945, 1. Prema arhivskoj dokumentaciji koju je priredila poratna komunistička komisija za ratne zločine, među mještanima Boričevaca su bili: Antić Markovinović, Mile Markovinović, Nikola Markovinović, Joso Markovinović, Marko Markovinović, Jure Markovinović, Ivan Markovinović, Juko Gužvina, Dane Brkić, Grga Grco Pavičić i drugi.

62 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 123, Izvještaj Krilnog oružničkog zapovjedništva Gospić od 12. jula 1941. Zapovjedniku 1. Hrvatske oružničke pukovnije o klanju, ubijanju, paljenju i pljački srpskog življa u selu Bubanj, 12. jula 1941, 319–322.

63 HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 235, Zh. br. 10278–10287, OKUZ za Liku, Zapisnik sastavljen pred komisijom u Malom Bubnju, 13. maja 1945, 1–2.

64 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 1, Đoko Jovanić, "Kotar donjolapački u ustanku 1941. godine", 13.

65 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 116, Izvještaj Zapovjedništva kopnene vojske Zapovjedništvu vojske i Ministarstvu domobranstva o vojno-političkoj situaciji NDH od 1. do 10. jula 1941. sa podacima o raspoloženju naroda i posebno o odnosu prema pravoslavnom življu, iseljavanju, paljevinama čitavih sela i ubistvima, 304.

66 Vidjeti ARSBL, Fond 330, Zbirka dokumenata VII JNA, 817/10, MUP, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost [u daljnjem tekstu RAVSIGUR] NDH, Izvještaj o stanju do 19. VII. u 8 sati, 19. srpnja 1941, 1.

67 VA, Fond NDH, kut. 85, f. 8, dok. 49, Uredovni zapisnik, 21. lipnja 1941, 1.

68 Ibid., Krilno oružničko zapovjedništvo Zapovjedniku 3. oružničke pukovnije, 22. lipnja 1941, 1.

69 Za daljnje dokaze koji sugeriraju da su direktive o poduzimanju masovnog nasilja često davane telefonom, što se u ovom slučaju odnosi na pretpostavljenu naredbu Ljubomira Kvaternika od 31. jula 1941. civilnim vlastima u Cazinu da počnu ubijati Srbe, vidjeti Vukčević, ur., *Zločini*, br. 373, Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga (nedatirani dokument), 986; VA, Fond NDH, kut. 312, f. 1, dok. 55, Kratki pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini, bihaćki okrug, 4; AJ, Fond 110, DKUZ, f. 131, F. br. 6017, Kvaternik Ljubomir (nedatirani dokument, najvjerovatnije iz 1946. ili 1947), 4; ibid., Inv. br. 55967, Zapisnik sastavljen u Cazinu po ZKUZ-u, 12. jula 1946, 2. Poratne istrage koje su provodili komunisti o ključnom ustaškom vođi u sjeverozapadnoj Bosni Viktoru Gutiću također sugeriraju da je on često izdavao naredbe putem telefona svojim ljudima u manjim gradovima da čine masovno nasilje. Vidjeti ARSBL, Fond Zbirke varia, 330, Optužnica Viktora Gutića, Javno tužiteljstvo okruga Banja Luka Okružnom sudu Banja Luka, 25. decembra 1946, 44–45.

70 AJ, Fond 110, DKUZ, f. 131, F. br. 6017, Kvaternik Ljubomir (nedatirani dokument, najvjerovatnije napisan 1946. ili 1947), 1.

71 VA, Fond NDH, kut. 85, f. 2, dok. 7, Zapovjedništvo I. hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu hrvatskog oružništva, Iskaz o prilikama na području oružničkog krila u Gospiću, 10. svibnja 1941, 1.

72 HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 245, Zh. br. 11639–11651, OKUZ za Liku, Zapovjedništvo posade Bihać Zapovjedniku Gospićkog oružničkog krila, Izvještaj o događajima na teritoriji kotara Donji Lapac, 5. srpnja 1941, 1.

73 Robert W. Hefner, *The Political Economy of Mountain Java. An Interpretative History* (Berkeley: University of California Press, 1990), 211.

74 O broju mrtvih kako su ga utvrdile vlasti NDH, vidjeti Vukčević, ur., *Zločini*, br. 142, Izvještaj Ravnateljstva za javni red i sigurnosti od 19. jula 1941. o stanju na teritoriji NDH, ustaškim zločinima u selu Bubnju i iseljavanju Srba, 19. jula 1941, 357.

75 Vidjeti AS, Fond G-2, KI, f. 16, Srez Donji Lapac, Medić Milica, student medicine, daje sledeće podatke o stradanju Srba u njenom kraju 3. jula 1941. god. (nedatirani dokument, najvjerovatnije napisan u kasno ljeto 1941), 1.

76 Neki od ovih pojedinaca već su učestvovali u mnogo manjem napadu na Bubanj 19. juna 1941, tokom kojeg su uhapsili oko šest ljudi, mučili ih u zatvoru u selu Boričevac nekoliko dana, a onda ih odveli do jame i tu strijeljali. Vlado Drča je jedini preživio. Vidjeti AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 2758, OKUZ za Liku (Medić Smilja iz Bubnja; Vlado Drča iz Dobrosela), 13. maja 1945, 1–2.

77 AS, Fond G-2, KI, f. 16, Srez Donji Lapac, Medić Milica, student medicine, daje sledeće podatke o stradanju Srba u njenom kraju 3. jula 1941. god., 2; o učešću muslimana iz Kulen-Vakufa i okoline u napadu na Bubanj, vidjeti i Obradović, "Selo Bubanj u plamenu", 437, 439; VA, Fond NDH, kut. 67, f. 2, dok. 8, Zapisnik sastavljen po izjavi pričuvnog nadporučnika Sabati Dragutina prilikom borbe kod sela Ostrovice (nedatirani dokument, najvjerovatnije od kraja augusta 1941), 2.

78 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 123, Izvještaj Krilnog oružničkog zapovjedništva Gospić od 12. jula 1941. Zapovjedniku 1. Hrvatske oružničke pukovnije o klanju, ubijanju, paljenju i pljački srpskog življa u selu Bubanj, 12. jula 1941, 319–322. Svjedočenja preživjelih potvrđuju ova zapažanja, navodeći da su mještani muslimani s područja Kulen-Vakufa, kao što je Suljo Pehlivanović iz sela Ostrovica, došli da kradu njihovu imovinu. Vidjeti AS, Fond G-2, KI, f. 16, Srez Donji Lapac, Medić Milica, student medicine, daje sledeće podatke o stradanju Srba u njenom kraju, 3. jula 1941, 1; o Pehlivanovićevom prisustvu u Bubnju, vidjeti i Obradović, "Selo Bubanj u plamenu", 437, što se temelji na razgovorima obavljenim 1969. sa očevicima koji su preživjeli napad. Drugi mještanin musliman koji je učestvovao bio je Meho Kumalić. Vidjeti LAEB, Esad Bibanović, Radni materijal za knjigu "Kulen Vakuf i okolina kroz istoriju", Civili ubice, saradnici ustaša i UDB-e (stranice nisu numerisane); učestvovao je i Ibrahim Pehlivanović, čije se učešće u napadu razmatra u AJ, Fond 110, kut. 817, Okružni sud Bihać, Pojedinačne optužnice i presude, 1946, dos. br. 817-469, Javno tužiteljstvo za Okrug Bihać, Javno tužiteljstvo za Okrug Bihać, Optužnica Pehlivanović Ibrahima (iz Ostrovice), 30. maja 1946, 1.

79 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 1, Đoko Jovanić, "Kotar donjolapački u ustanku 1941. godine", 15.

80 Ibid., kut. 4, Originali, Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945. godine", 7.

81 HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 245, OKUZ za Liku, Zapisnik sastavljen pred komisijom u Bubnju, 12. maja 1945, 1. Prema dokumentaciji komisije, među muškarcima iz mnogobrojne po-

rodice Markovinovića bili su Antić Markovinović, Mile Markovinović, Nikola Markovinović, Joso Markovinović, Marko Markovinović, Jure Markovinović i Ivan Markovinović.

82 VA, Fond NDH, kut. 143a, f. 9, dok. 36, Krilno Zapovjedništvo Bileće Zapovjedništvu 4. Hrvatske oružničke pukovnije, 25. lipnja 1941, 2.

83 Svjedočenje Nikole Vučkovića, u Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti*, 190.

84 Vidjeti, na primjer, HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 235, Zh. br. 1027, Odluka, Markovinović Antić (ustaški komandant iz Boričevca), maja 1945, 2.

85 Vidjeti, na primjer, Beth Roy, *Some Trouble with Cows: Making Sense of Social Conflict* (New Delhi: Vistaar Publications, 1994).

86 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 137, Izvještaj 3. Hrvatske oružničke pukovnije od 16. jula 1941. Zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije o situaciji na svojoj teritoriji, iseljavanju i hapšenju Srba i Jevreja, 16. jula 1941, 347.

87 ABiH, Fond ZKUZ, Presude, Okružni sud Bihać, 1946, kut. 3 (Vojić Avdo, Vojić Sulejman, Vojić Ahmet – svi iz Orašca), 27. juni 1946, 2–3.

88 Vidjeti, naprimjer, Jack Katz, *Seductions of Crime: A Chilling Exploration of the Criminal Mind –from Juvenile Delinquency to Cold-Blooded Murder* (New York: Basic Books, 1988); Wolfgang, *Patterns in Criminal Homicide*; vidjeti i Lewis A. Coser, *The Functions of Social Conflict* (New York: Free Press, 1956).

89 Vidjeti, naprimjer, Sudhir Kakar, *The Colours of Violence: Cultural Identities, Religion, and Conflict* (Chicago: University of Chicago Press, 1996); Fujii, *Killing Neighbors*; vidjeti i Stanley Milgram, *Obedience to Authority: An Experimental View* (New York: Harper Perennial, [1974] 2009), koji sugerira da što je manja distanca između mučitelja i mučenog to je veća vjerovatnoća da će biti manje poslušnošću poticanog nasilja.

90 Svjedočenje Jove Radakovića iz Bubnja, u Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti*, 163.

91 Svjedočenje Radeta Radakovića iz Bubnja, u ibid., 156.

92 HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 245, Zh. br. 11639–11651, OKUZ za Liku, Zapovjedništvo posade Bihać Zapovjedniku Gospićkog oružničkog krila, Izvještaj o događajima na teritoriji kotara Donji Lapac, 5. srpnja 1941, 1.

93 Za drugi primjer svađa među "Hrvatima" oko toga ko treba dobiti "srpsku imovinu" nakon napada na jedno pravoslavno selo, vidjeti *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 132, Izvještaj Zapovjedništva prve hrvatske oružničke pukovnije od 16. kolovoza 1941. god. o zločinima ustaša i akcijama partizana u Kordunu, 340.

94 Vidjeti, naprimjer, Jan Grabowski, *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German Occupied Poland* (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 53; Timothy Longman, *Christianity and Genocide in Rwanda* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 295.

95 O ovome, u ruandanskom kontekstu, vidjeti Aliza Luft, "Toward a Dynamic Theory of Action at the Micro Level of Genocide: Killing, Desistance, and Saving in 1994 Rwanda", *Sociological Theory* 33, br. 2 (2015): 148–172.

96 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 1, Đoko Jovanić, "Kotar donjolapački u ustanku 1941. godine", 15.

97 Vidjeti Nico Frijda, "The Lex Talionis: On Vengeance", u *Emotions: Essays on Emotion Theory*, ur. Stephanie van Goozen, Nanne van de Poll, and Joseph Sergeant (Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum, 1994), 263–289, ovdje 267; vidjeti i Wolfgang, *Patterns in Criminal Homicide*.

98 Veena Das, *Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary* (Berkeley: University of California Press, 2007), 157; o ulozi "ranijih uvreda" u pokretanju sukoba među zajednicama na lokalnom nivou u južnoj Aziji, vidjeti i Roy, *Some Trouble with Cows*.

99 Longman, *Christianity and Genocide in Rwanda*, 295.

100 Victor Montejo, *Testimony: Death of a Guatemalan Village*, engl. prevod Victor Perera (Willimantic, CT: Curbstone Press, 1987), 35–36.

101 Michael Fellman, *Inside War. The Guerrilla Conflict in Missouri during the American Civil War* (New York: Oxford University Press, 1989), 62.

102 Leslie Dwyer and Degung Santikarma, "'When the World Turned to Chaos': 1965 and Its Aftermath in Bali, Indonesia", u *The Spectre of Genocide*, ur. Gellately and Kiernan, 293–294.

103 Vidjeti Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ: Princeton University Press, [1988] 2002).

104 Za više dokaza o tome kako su prijeratni sukobi igrali ulogu u motiviranju počinilaca i određivanju ko će biti izabran za žrtvu u nasilju 1941, vidjeti Arhiv Srpske pravoslavne crkve [u daljnjem tekstu ASPC], Prepisi iz Komisije za prikupljanje podataka o zločinima nad Srbima u NDH, 1941–42, Zapisnik sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, Čajkanović Rajko (Bosanski Petrovac), 21. aprila 1943, 2, 5; o velikim količinama stoke i stvarima u domaćinstvima koje su ustaše

pokrale tokom napada na Suvaju i Bubanj, vidjeti AS, Fond G-2, KI, f. 16, Srez Donji Lapac, Zapisnik od 2. juna 1942. godine sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenika u Beogradu, Obradović Jovo, Krtinić Božo, 2; Obradović, "Selo Bubanj u plamenu", 441.

105 Srđan Brujić i Đuro Stanisavljević, "Razvoj organizacija KP u Lici i njihova uloga u ustanku 1941", u *Lika u NOB, 1941. Zbornik, knjiga prva*, ur. Đoko Jovanić (Begrad: Vojno izdavački zavod JNA "Vojno delo", 1963), 30.

106 O ovoj dinamici na američkom jugozapadu, vidjeti Philip Deloria, *Indians in Unexpected Places* (Lawrence: University Press of Kansas, 2004), 15–21; o Ruandi, vidjeti Straus, *The Order of Genocide*, 172; o Šri Lanki, vidjeti Jonathan Spencer, "Violence and Everyday Practice in Sri Lanka", *Modern Asian Studies* 24, br. 3 (juli 1999): 603–623, ovdje 618–619; za općenitije teoretsko razmatranje, vidjeti Scott Straus, "'Destroy Them to Save Us': Theories of Genocide and Logics of Political Violence", *Terrorism and Political Violence* 24, br. 4 (2012): 544–560.

107 Vidjeti, naprimjer, Mika Haritos-Fatouros, *The Psychological Origins of Institutionalized Torture* (London: Routledge, 2003), 88–89; o "djelatnicima nasilja", vidjeti Martha Huggins, Mika Haritos-Fatouros, and Philip Zimbardo, *Violence Workers: Police Torturers and Murderers Reconstruct Brazilian Atrocities* (Berkeley: University of California Press, 2002).

108 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Razna pisma, Rade Radaković, "U raljama smrti", 1–2; o pričama koje su preživjeli ispričali o ljudima u šumama, vidjeti Obradović, "Selo Bubanj u plamenu", 439–440; idem, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945.", 836.

109 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 1, Đoko Jovanić, "Kotar donjolapački u ustanku 1941. godine", 18.

110 Keča, "Ustanički dani u okolini Kulen Vakufa", 200.

111 O brzom širenju vijesti o masovnim ubijanjima, vidjeti HDA DAKA, Fond RMZDL, Radovi za hronike sela (neobjavljeno), "Bušević u Narodnooslobodilačkoj borbi", 1941.–1945. (1980), 27.

112 Obradović, "Selo Bubanj u plamenu", 445.

113 HDA DAKA, Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u, 31/2010, Sjećanja Lika (LI-3), Učešće naroda i razvoj NOR-a na teritoriji Dobrosela, 17.

114 HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 43, OKUZ za Liku, Popis žrtava lišenih života, Mjesto: Donja Suvaja, Kotar: Donji Lapac, Okrug: Lika, 1–12.

115 Jovanić, *Ratna sjećanja*, 41–42.

116 O ubistvu šire porodice Keča u Suvaji, vidjeti HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945. godine", 28–29.

117 Obradović, "Selo Bubanj u plamenu", 446.

118 AS, Fond G-2, KI, f. 16, Srez Donji Lapac, Medić Milica, student medicine, daje sledeće podatke o stradanju Srba u njenom kraju, 3. jula 1941, 2.

119 HDA DAKA, Fond RMZDL, Radovi za hronike sela (neobjavljeno), Bušević u Narodnooslobodilačkoj borbi, 1941–1945 (1980), 27; za druge primjere kako su u ovom regionu slučajevi ubijanja pokidali veze među zajednicama, vidjeti Kecman-Hodak, "Sjećanja na Bušević, Kestenovac, Bosanske Štrpce i Kalate", 150; Keča, "Ustanički dani u okolini Kulen Vakufa", 199–200.

120 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 123, Izvještaj Krilnog oružničkog zapovjedništva Gospić od 12. jula 1941. Zapovjedniku 1. Hrvatske oružničke pukovnije o klanju, ubijanju, paljenju i pljački srpskog življa u selu Bubanj, 12. jula 1941, 321.

121 Barry Posen, "The Security Dilemma and Ethnic Conflict", *Survival* 35, br. 1 (Spring 1993): 27–47, ovdje 28.

122 O tome kako takvo nasilje potire koncept prestupa, vidjeti Stathis Kalyvas, "The Paradox of Terrorism in Civil War", *Journal of Ethics* 1, br. 1 (2004): 97–138, ovdje 104.

123 Ovo su ta sela: Stjenjani, Rajinovci, Kalati, Palučci, Rmanj Manastir (Martin Brod), Veliko i Malo Očijevo, Kestenovac, Bušević, Prkosi, Oraško Brdo i Vrtoče.

124 AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 4670, Inv. br. 56146, M.N.O. Kestenovac, Zapisnik sastavljen 1. augusta 1946. u Bihaću, 1. avgusta 1946, 1; ibid., Inv. br. 56808, Zapisnik Br. 14, Mjesni odbor: Vrtoče, 31. jula 1946, 1; ibid., Inv. br. 55905, Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8. augusta 1946, 1; HDA DAKA, Fond 143, Memoarsko gradivo NOR-u, Zbirka o zločinima, Presuda Vojnog suda II Korpusa s područja Lika, 55/2010, Presuda Okružnog suda za Liku u Gospiću optuženom Vidaković Ivanu iz Donjeg Lapca, 21. februara 1946, 1–3.

125 AJ, Fond 110, DKUZ, Inv. br. 56901, Zapisnik br. 19, Mjesni odbor: Kalati, 5. augusta 1946, 1–2.

126 Đoko Jovanić, "Ustanak u južnoj lici 1941. godine (Neki podaci i sjećanje)", u *Lika u NOB, 1941. Zbornik, Knjiga prva*, ur. Jovanić, 105.

127 AJ, Fond 110, DKUZ, Inv. br. 56902, Zapisnik broj 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7. augusta 1946, 1–2; ibid., Inv. br. 56904, Zapisnik Br. 22, Mjesni odbor: Kulen-Vakuf, 9. augusta 1946, 2–3.

128 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 123, Izvještaj Krilnog oružničkog zapovjedništva Gospić od 12. jula 1941. Zapovjedniku 1. Hrvatske oružničke pukovnije o klanju, ubijanju, paljenju i pljački srpskog življa u selu Bubanj, 12. jula 1941, 320; vidjeti i VA, Fond NDH, kut. 150a, f. 2, dok. 39, Krilno oružničko zapovjedništvo Gospić Zapovjedniku I. Hrvatske oružničke pukovnije, Rezultat izviđaja o događajima u selu Bubnju, 12. srpnja 1941, 2.

129 VA, Fond NDH, kut. 150a, f. 2, dok. 39, Krilno oružničko zapovjedništvo Gospić Zapovjedniku I. Hrvatske oružničke pukovnije, Rezultat izviđaja o događajima u selu Bubnju, 12. srpnja 1941, 2.

130 Svjedočenje Nikice Medića, u Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945.", 843–844; vidjeti i HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945. godine", 49–50.

131 Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945", 844.

132 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 123, Izvještaj Krilnog oružničkog zapovjedništva Gospić od 12. jula 1941. Zapovjedniku 1. Hrvatske oružničke pukovnije o klanju, ubijanju, paljenju i pljački srpskog življa u selu Bubanj, 12. jula 1941, 320–321.

133 AJ, Fond 110, DKUZ, Inv. br. 56140, M.N.O. Kestenovac, Zapisnik sastavljen 1. avgusta 1946. u Bihaću, 1. augusta 1946, 2; Inv. br. 56901, Zapisnik br. 19, Mjesni odbor: Kalati, 5. augusta 1946, 3; HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 247, Zh. br. 11865–11868, OKUZ za Liku, Zapisnik sastavljen pred komisijom u Dobroselu, 13. maja 1945, 1–2; svjedočenje Milana Filipovića i Steve Inđića (obojica iz Kalata) u Polovina, *Svedočenje*, 58–59.

134 AJ, Fond 110, DKUZ, Inv. br. 56902, Zapisnik broj 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7. augusta 1946, 2–4.

135 Prema nekim iskazima, masovno ubijanje kod jame blizu Boričevca počelo je rano u julu, možda 2–3. jula 1941. ili oko tog datuma, vidjeti Bogdan Čučak, *Nebljusi u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, 1941.–1945.* (Beograd: Savez boraca NOR-a Nebljusi i Skupština opštine Donji Lapac, 1981), 35–39.

136 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945. godine", 22; vidjeti i Čučak, *Nebljusi u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, 35–39.

137 ABiH, Fond ZKUZ BiH, kut. 88, Srez Drvar, Selo Boričevac, Zapisnik sastavljen kod Sreskog suda u Drvaru, 12. decembra 1945, 1–3; ibid., Zapisnik sastavljen u kancelariji okružnog organa ZEM-KOM-e za okrug Drvar, Saslušanje Vladimira Tankosića po masovnom ubistvu u selu Boričevac dana 24. VII. 1941, 28. marta 1945, 1–2; o poratnom suđenju ustaši Hilmiji Altiću i njegovom navodnom priznanju da je počinio zločine nad srpskim življem, vidjeti *Glas: organ Oblasnog odbora Narodno-oslobodilačkog fronta za Bosansku Krajinu*, "Veliko javno suđenje u Sanskom Mostu: izdajnici i ratni zločinici pred sudom", 28. oktobra 1944, 3–4.

138 Vidjeti, naprimjer, Milan Majstorović i Mićo Medić, *Prve iskre: Doljani u NOB* (Zagreb: Lykos, 1961), 11–12.

139 Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945", 831. Izuzetak je bila Draginja Matić, mlada žena iz Nebljusa. Prema svjedočenju preživjele Dare Škorić Popović, ona se fizički borila s ustašama koji su je pokušali ubiti na ivici jame Boričavac. Uspjeli su je izbosti bajonetima, a onda je još živu baciti u jamu. Vidjeti Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti*, 133; Čučak, *Nebljusi u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, 35–39.

140 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 50.

141 ABiH, Fond ZKUZ BiH, kut. 88, Zapisnik sastavljen u kancelariji okružnog organa ZEM-KOM-e za okrug Drvar, Saslušanje Vladimira Tankosića po masovnom ubistvu u selu Boričevac dana 24. VII. 1941, 28. marta 1945, 1–2.

142 ABiH, Fond ZKUZ BiH, kut. 88, Zapisnik sastavljen u kancelariji okružnog organa ZEM-KOM-e za okrug Drvar, Saslušanje Vladimira Tankosića po masovnom ubistvu u selu Boričevac dana 24. VII. 1941, 28. marta 1945, 2; AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 4670, Inv. br. 40740, Zapisnik sastavljen u kancelariji okružnog organa ZEM-KOM za okrug Drvar 23. marta 1945. god, 23. marta 1945, 1–2; donekle drugačija verzija načina kako je Mile Pilipović upao u jamu pojavila se u AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 5361, Mesni odbor: Rajinovci, 7. augusta 1946, 3.

143 Za primjere masovnog ubijanja koje se desilo kod jame Boričevac, vidjeti AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7. augusta 1946, 1–3; ibid., Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 1; ABiH, Fond ZKUZ BiH, kut. 91, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9. augusta 1946, 1. Za drugi iskaz iz prve ruke osobe koja je preživjela masovno ubijanje u Boričevcu, vidjeti svjedočenje Dare Škorić u Čučak, *Nebljusi u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, 36–39; o ovom ubijanju, vidjeti i Rade Repac, "Nebljuški kraj u NOB-u", u *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Vezmar i Zatezalo, 209.

144 Franjo Odić, "Julski dani 1941. na unskoj pruzi", u *Podgrmeč u NOB. Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941. Zbornik sjećanja, knjiga prva*, ur. Dušan Pejanović (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972),

212–213; vidjeti i AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 4670, Inv. br. 55919, Zapisnik sastavljen dana 9. avgusta 1946. god. u Drvaru, 9. augusta 1946, 1–2; ibid, Inv. br. 56904, Zapisnik br. 22, Kulen-Vakuf, 9. augusta 1946, 2.

145 Nikola Vidaković, "Sjećanje na osnivanje i rad partijske organizacije do početka ustanka 1941", u *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Vezmar i Zatezalo, 31.

146 Vidjeti Gross, *Neighbors*. Vidjeti i Jan T. Gross, s Irenom Grudzinska Gross, *Golden Harvest. Events at the Periphery of the Holocaust* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

147 O ovoj dinamici ubijanja i pljačkanja, vidjeti Savo Novaković, "Tuk Dževar – Dobro selo u zla vremena", u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Čerkez, 483.

148 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2175, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za treću deseticu (19.–29.) kolovoza 1941, 1.

149 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 4, dok. 24, Stožer Vrbaskog divizijskog područja Zapovjedništvu kopnene vojske, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za drugu deseticu (10.–20.) srpnja 1941, 18. srpnja 1941, 1.

150 AJ, Fond 110, DKUZ, f. 588, Inv. br. 14400, Zapisnik na 15. januara 1944. godine sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu (izjave od Turudije Sminje, Turudije Vere, Turudije Branka), 15. januara 1944, 4 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom).

151 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 132, Izvještaj Zapovjedništva prve hrvatske oružničke pukovnije od 16. kolovoza 1941. god. o zločinima ustaša i akcijama partizana u Kordunu, 16. augusta 1941, 343.

152 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945. godine", 24–25.

153 Ibid., Radovi za hronike sela (neobjavljeno), "Bušević u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945 (1980)", 46; Mićo Medić, "Obavještajna služba na području donjolapačkog kotara", u *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Vezmar i Zatezalo, 889.

154 Polovina, *Svedočenje*, 62.

155 LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen Vakufa", 236–241.

156 ABiH, Fond ZKUZ BiH, Presude, Okružni sud Bihać, 1945, kut. 2, Presuda Dervišević Muharema, 7. februara 1946, 4.

157 LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen Vakufa", 208.

158 Za primjer iz Hercegovine o muslimanu koji je bio mobiliziran u ustašku jedinicu, ali je odbio da ubije komšiju Srbina, pa ga je jedan ustaša ubio zato što se odupro naredbi, vidjeti Mahmud Konjhodžić, *Kronika o ljubuškom kraju* (Sarajevo: Oslobođenje; Opštinski odbor SUBNOR-a Ljubuški, 1974), 291–292; vidjeti i Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, 164.

159 O ovoj dinamici u Ruandi, vidjeti Straus, *The Order of Genocide*, pogl. 5.

160 Rašeta, "Pripremanje i početak ustanka u Donjem Lapcu", 211.

161 HDA DAKA, Fond RMZDL, Nikola Vidaković, "Partijska organizacija u Donjem Lapcu od osnivanja do početka ustanka 1941. godine", 21.

162 Ibid., 27. Vidjeti i ibid., kut. 1, Đoko Jovanić, "Kotar donjolapački u ustanku 1941. godine", 16.

163 Svjedočenje Nikole Vučkovića u Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti*, 190.

164 Vidaković, "Sjećanje na osnivanje i rad partijske organizacije do početka ustanka 1941", 30.

165 Svjedočenje Rajka Srdića u Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti*, 179.

166 Svjedočenje Milice Pilipović u ibid., 141.

167 Naprimjer, Đoko Jovanić, "Ustanak u donjolapačkom kotaru 1941. godine", u *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Vezmar i Zatezalo, 105; Šijan, "Nastanak i djelovanje KPJ na teritoriji kotara do oslobođenja Donjeg Lapca februara 1942. godine", 41, 43; Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945.", u ibid., 824, 831–832; Medić, "Obavještajna služba na području donjolapačkog kotara", u ibid., 889; HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945. godine", 6–7, 14, 24–25.

168 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 48–50; ibid., "Stanovništvo Kulen Vakufa", 120–124; idem, "Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku", 432–434; za lične karte ovih, kako se čini, trideset i pet žrtava, od kojih je bilo devetero djece i trinaest žena, vidjeti AMUSK, Doprinos u NOB, 1941–1945 (informacije o poginulim borcima i žrtvama fašističkog terora – Kulen Vakuf, Klisa, Kalati), Kulen Vakuf – žrtve fašističkog terora (čini se da su podaci o ovim civilnim žrtvama prikupljeni 1967).

169 Vidjeti, naprimjer, Rogers Brubaker and David Laitin, "Ethnic and Nationalist Violence", *Annual Review of Sociology* 24, br. 4 (1998): 423–452; Das, "Collective Violence and the Shifting Categories of Communal Riots, Ethnic Cleansing and Genocide", 93–127; Chaim Kaufmann, "Possible and Impossible Solutions to Ethnic Civil Wars", *International Security* 20, br. 4 (1996): 136–175.

170 Rašeta, "Pripremanje i početak ustanka u Donjem Lapcu", 215–216.
171 Vidjeti, naprimjer, Straus, *The Order of Genocide*, 127–128.
172 Vidjeti Milgram, *Obedience to Authority*.
173 VA, Fond NDH, kut. 150a, f. 2, dok. 40, Krilno oružničko zapovjedništvo Gospić Zapovjedništvu I. Hrvatske oružničke pukovnije, Rezultat izviđaja po ucjeni oružnika postaje Doljane, 12. srpnja 1941, 2.
174 Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti*, 20; o imenovanju Tome Ivaniša na položaj ustaškog logornika u Kulen-Vakufu 29. maja 1941, vidjeti *Narodne novine*, br. 44/1941, 5. juna 1941, 7.
175 Vidjeti, naprimjer, svjedočenja Milana Filipovića i Steve Inđića (obojica iz Kalata) u Polovina, *Svedočenje*, 58–60.
176 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945. godine", 24–25; VA, Fond NDH, kut. 84, f. 1, dok. 58, Stožer Vrbaskog divizijskog područja, Zapovjedniku kopnene vojske (Vojni ured), Doglasni izvještaj, 9. lipnja 1941, 1; Vukčević, ur., *Zločini*, br. 305, Izvještaj Zapovjedništva vojne krajine od 1. oktobra 1941. Doglavniku – Vojskovođi o izvršenom pokolju pravoslavnog življa u Jajcu i okolini, 1. listopada 1941, 768; ibid., br. 101, Izvještaj posebnog opunomoćenika podmaršala Lakse od 5. jula 1941. Zapovjedniku kopnene vojske o divljačkim i neljudskim postupcima ustaša u Hercegovini, 5. srpnja 1941, 208.
177 VA, Fond NDH, kut. 152, f. 4, dok. 55, Priepis pisma, "Braći hrvatskim seljacima", 29. kolovoza 1941, 1.
178 Milgram, *Obedience to Authority*, 97.
179 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 63.
180 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 289, Izveštaj Zapovjedništva vojne krajine od 20. septembra 1941. Zapovjedništvu bosanskog divizijskog područja o zlodelima hercegovačkih ustaša u Jajcu i okolini i pokolju u pravoslavnoj crkvi u Jajcu, 20. septembra 1941, 718–719; Vidjeti i iskaz u Zorić, *Drvar u ustanku 1941*, 242–243, koji se temelji na dokumentima NDH.
181 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 305, Izveštaj Zapovjedništva vojne krajine od 1. oktobra 1941. Doglavniku – Vojskovođi o izvršenom pokolju pravoslavnog življa u Jajcu i okolini, 1. oktobra 1941, 770.
182 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2177, Zapovjedništvo vojne krajine, Pokolj u Jajcu, 1. listopada 1941, 2; Vidjeti i zbirku svjedočenja stanovnika ovog kraja 1941. godine, Pero Morača, ur., *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941–1945. Zbornik sjećanja, Knjiga I* (Novi Sad: "Budućnost"; Skupština opština Donji Vakuf, Jajce i Šipovo, 1981).
183 VA, Fond NDH, kut. 150a, f. 2, dok. 41, Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu 1. Hrvatske oružničke pukovnije, Izvješće o stanju na području krila u vezi sa izvještajnom službom, 16. kolovoza 1941, 1.
184 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 101, Izvještaj posebnog opunomoćenika podmaršala Lakse od 5. jula 1941. Zapovjedniku kopnene vojske o divljačkim i neljudskim postupcima ustaša u Hercegovini, 5. jula 1941, 208.
185 VA, Fond NDH, kut. 85, f. 11, dok. 45, Zapovjedništvo vojne krajine Zapovjedništvu Bosanskog divizijskog područja, Situacija u Jajcu, 30. rujna 1941, 1.
186 Vidjeti Grabowski, *Hunt for the Jews*, 70–71. Naravno, ne smijemo zaboraviti da je do ovog učešća došlo i zbog želje mještana sela da kradu od Jevreja, što znači da strah od njemačke odmazde nije bio jedini motivirajući faktor.
187 O dinamici spašavanja u Ruandi, vidjeti Scott Straus, "From 'Rescue' to Violence: Overcoming Local Opposition to Genocide in Rwanda", u *Resisting Genocide: The Multiple Forms of Rescue*, ur. Jacques Semelin, Claire Andrieu, and Sarah Gensburger, engl. prevod Emma Bently and Cynthia Schoch (New York: Columbia University Press, 2011), 331–343.
188 Vidjeti, naprimjer, Kristen Renwich Monroe, *Ethics in an Age of Terrorism and Genocide: Identity and Moral Choice* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011); Nechama Tec, *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescuers of Jews in Nazi-Occupied Poland* (Oxford: Oxford University Press, 1986); Samuel P. and Pearl M. Oliner, *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi-Europe* (New York: Free Press, 1988); za iznijansiranu, mada ograničenu ulogu morala u objašnjenju spašavanja, vidjeti Perry London, "The Rescuers: Motivational Hypotheses about Christians Who Saved Jews From the Nazis", u *Altruism and Helping Behavior: Social Psychological Studies of Some Antecedents and* Consequences, ur. Jacqueline Macaulay and Leonard Berkowitz (New York: Academic Press, 1970), 241–250; za kritiku uloge morala u objašnjavanju akata intervencije, vidjeti Milgram, *Obedience to Authority*, 153.
189 Polovina, *Svedočenje*, 42.
190 Rašeta, "Pripremanje i početak ustanka u Donjem Lapcu", 219.

191 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 5, dok. 28, Stožer vrbaskog divizijskog područja, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za treću deseticu (20.–31.) srpnja, 31. srpnja 1941, 1; VA, Fond NDH, kut. 84, f. 5, dok. 25, Zapovjedništvo kopnene vojske, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za treću deseticu (20.–31.) srpnja, 1. kolovoza 1941, 10.

192 Rašeta, "Pripremanje i početak ustanka u Donjem Lapcu", 220.

193 VA, Fond NOV, kut. 2000, f. 2, dok. 9, Savo Popović, "O borbi i radu partijske organizacije na bihaćkom srezu 1941. i 1942. godine" (nedatirani dokument, najvjerovantije napisan tokom ranih 1950-ih), 3 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom).

194 VA, Fond NDH, kut 135i, f. 8, dok. 4, Zapovjednik trusinskog odreda, Izvještaj o događajima u selu Berkovićima, 29. kolovoza 1941, 2.

195 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2175, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za treću deseticu (19–29) kolovoza 1941, 1.

196 VA, Fond NDH, kut. 85, f. 9, dok. 6, Vrhovno oružničko zapovjedništvo Zapovjedništvu kopnene vojske i Ministarstvu Domobranstva, 22. srpnja 1941, 1.

197 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 132, "Izvještaj Zapovjedništva prve hrvatske okružičke pukovnjie od 16. kolovoza 1941. o zločinima ustaša i akcijama partizana u Kordunu", 16. augusta 1941, 343.

198 Dubajić Čkaljac, "Tragično djetinjstvo", 862–863.

199 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2229, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za treću desetice (19.–29.) srpnja 1941, 1.

200 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 3, dok. 55, Posebni opunomoćenik poglavnika Zapovjedniku kopnene vojske na ruke pukovniku gospodinu Luliću, 5. srpnja 1941, 1. 201.

201 VA, Fond NDH, kut. 85, f. 6, dok. 12, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za prvu deseticu (1–10) srpnja 1941. (nedatirani dokument, najvjerovantije iz sredine jula 1941), 5.

POGLAVLJE 4. USTANAK I OSVETA

1 Vojni izvještaji NDH pokazuju da su "četnici" (termin koje su vlasti koristile govoreći o naoružanim pravoslavnim ustanicima), uz mještane seljake, napali komandni punkt u selu Nebljusi 24. jula, a onda sljedećih dana i druge u širem području Kulen Vakufa. Vidjeti VA, Fond NDH, kut. 85, f. 9, dok 52, Vrhovno oružničko zapovjedništvo Zapovjedništvu vojske i Ministarstvu Domobranstva, 30. srpnja 1941, 1.

2 HDA DAKA, Fond RMZDL, Radovi za hronike sela (neobjavljeno), Štikovac, "Krvavo lapačko ljeto" (nedatirano), 2.

3 O historijatu planiranja ustanka u ovom kraju, prema usmenim svjedočenjima učesnika zabilježenim 1950-ih, vidjeti VA, Fond NOV, kut. 2006, f. 5, dok. 1–8, Historijat kotar Donji Lapac, Razvoj Narodno-oslobodilačke borbe u donjolapačkom kotaru, 7. jula 1952, 5–6; VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 8, dok. 4, Pripreme ustanka, ustanak i borbe 1941. godine u bosansko-petrovačkom srezu (nedatirano, najvjerovatnije napisano tokom ranih 1950-ih), 6–8.

4 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 1, Đoko Jovanić, "Kotar donjolapački u ustanku 1941. godine", 22.

5 Kosta Nađ, *Ustanak: ratne uspomene Koste Nada* (Zagreb: Spektar, 1981), 123.

6 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 1, Đoko Jovanić, "Kotar donjolapački u ustanku 1941. godine", 22–23; idem, *Ratna sjećanja*, 29.

7 Karanović, "Sadjejstvo sa ličkim ustanicima", 410; za dodatne biografske informacije o Karanoviću, vidjeti *Krajina*, "Likovi boraca iz revolucije. Nikola Karanović", 1. juna 1961, 5; Olga Đurđević-Đukić, ur., *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga prva A-M* (Beograd: Mladost, 1975), 346–347.

8 AS, Fond G-2, KI, f. 16, Srez Donji Lapac, Zapisnik od 2. juna 1942. godine sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, Obradović Jovo, Krtinić Božo, 2; vidjeti i Jovanić, "Ustanak u južnoj Lici 1941. godine", 116–119.

9 Ovo su ta sela i gradovi: Oštrelj, Drvar, Rmanj Manastir (Martin Brod), Srb, i Grkovac. Za izvještaje NDH o ovim napadima, vidjeti HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2229 Vrhovno oružničko zapovjedništvo Zapovjedništvu kopnene vojske, 28. srpnja 1941; vidjeti i ibid., Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za treću deseticu (20.–31.) srpnja 1941, 6–7; ibid., D-2121, Telefonska obavjest primljena 27. VII. 1941, 1; o ubistvima ustaša tokom nekih od ovih napada, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 85, f. 10, dok. 31, Zapovjedništvo I. Hrvatske oružničke pukovnije Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu, Napad na oružničku postaju Doljani, razoružanje i ubistvo oružnika i ustaša, 31. srpnja 1941, 1.

10 VA, Fond NDH, kut. 169, f. 6, dok. 3, Ravnateljstvo ustaškog redarstva (Banja Luka) Ustaškom redarstvenom ravnateljstvu u Banja Luci, Izvještaj izaslanika Josipa Knopa, 16. srpnja 1941, 1.

11 Ta sela su Doljani, Nebljusi, Palanka, i Drenovo Tijesno. Za izvore NDH o ovim napadima, vidjeti HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2121, Situacija, 30. srpnja 1941. godine prije podne, Bihać u

12.05 časova, 1; vidjeti i VA, Fond NDH, kut. 85, f. 9, dok. 53, Vrhovno oružničko zapovjedništvo Zapovjedništvu vojske i ministarstvu domobranstvu, Izviješće o borbama sa četnicima, 30. srpnja 1941, 1–2; ibid, kut. 143, f. 2, dok. 1, Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedniku 4. oružničke pukovnije, Doglasno izvješće dostavlja, 8. kolovoza 1941, 1–2.

12 VA, Fond NDH, kut. 1i, f. 1, dok. 27–1, Sarajevo u 23 sata 30 časaka, 27. srpnja 1941, 1; Knin u 23.50 sati, 27. srpnja 1941, 1; Bihać u 2.40 sati, 28. srpnja 1941, 2; ibid, k. 1i, f. 1, dok. 31–1, Rezime situacije, 30. srpnja i 30.–31. srpnja 1941, 1–2.

13 VA, Fond NDH, kut. 152a, f. 11, dok. 58, Kotarska oblast u Udbini Velikoj župi Gacke i Like, Predmet: Izvješće o izvanrednoj situaciji, 2. kolovoza 1941, 1.

14 O šarolikom izgledu ustanika, od odjeće do zastava, vidjeti svjedočenje Hamida Agfana, bivšeg zvaničnika NDH u Drvaru, kojeg su ustanici nekoliko sedmica držali u zatvoru, ARSBL, Fond 330, Zbirka dokumenata VII JNA, Izjava g. Agfana Hamida, zakupnika činovničkog doma u Drvaru, sada nastanjenog u Banjoj Luci, 20. listopada 1941, 1–2. O ustanicima koji su mahali crvenim zastavama, ali su također pozivali na obnovu Srbije i nestanak Hrvatske, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 85, f. 14, dok. 3, Izvješće, 20. kolovoza 1941, 3; o prisustvu crvenih zastava, vidjeti i ibid., f. 9, 45, Zapovjedništvo I. Hrvatske oružničke pukovnije Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu, Rezanje brzojavno-brzoglasnih žica u Gračacu i pojava četnika sa crvenim zastavama, 28. srpnja 1941, 1.

15 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 116, Izvještaj Zapovjedništva I hrvatske oružničke pukovnije o akcijama partizana u južnoj lici u vremenu od 27. srpnja do 4. kolovoza 1941. godine, 9. augusta 1941, 315.

16 Dušan Vojvodić, "Sjećanje na događaje u kotaru Donji Lapac od 1940. do 1942. godine", u *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Vezmar i Zatezalo, 170.

17 Za biografske informacije o Jovaniću, vidjeti Đurđević-Đukić, ur., *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga prva A-M*, 316–317.

18 O korijenima ustanka u ovom kraju, vidjeti, Jovo Reljić, "Martin Brod 1941. godine", u Drvar, *1941–1945, knjiga 2*, ur. Morača, 393–394; Karanović, "Sadjejstvo sa ličkim ustanicima", 410; Jovanić, *Ratna sjećanja*, 119; idem, "Ustanak u južnoj lici 1941. godine", 105–116; Nikola Majstorović, "Kulen Vakuf opština u NOR-u", u *Bosanski Petrovac u NOB. Knjiga III*, ur. Čerkez, 379; Keča, "Ustanički dani u okolini Kulen Vakufa", 201; Majstorović i Medić, *Prve iskre*, 59; o slabosti komunista u Hercegovini, i u dobrom dijelu Bosne i Hercegovine u preuzimanju kontrole nad ustanicima, vidjeti Rasim Hurem, *Kriza Narodooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine* (Sarajevo: Svjetlost, 1972), 33–71; vidjeti i Danilović, "Ustanak u Hercegovini", 29.

19 HDA DAKA, Fond RMZDL, Nikola Vidaković, "Partijska organizacija u Donjem Lapcu od osnivanja do početka ustanka 1941. godine", 7, 47; HDA DAKA, Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u, LI-1, Izjave s područja Like, Sastanak ličke grupe, 28. marta 1951, 3.

20 Jovanić, "Ustanak u južnoj Lici 1941. godine", 124.

21 VA, Fond CK HRV, 11/320–321, Okružni komitet Komunističke partija Hrvatske, Politička situacija i stanje partijskih organizacija, 11. septembra 1941, 2.

22 VA, Fond NOV, kut. 2000, f. 2, dok. 9, Savo Popović, "O borbi i radu partijske organizacije na bihaćkom srezu 1941. i 1942. godine" (nedatirano, najvjerovatnije napisano tokom ranih 1950-ih), 3.

23 Gojko Polovina, "Sjećanja na početni period narodnog ustanka u Lici godine 1941", u *Zbornik 3: Prva godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, ur. Đuro Zatezalo (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1971), 779.

24 O tome kako je junski ustanak u Hercegovini okarakteriziran kao "spontani ustanak srpskog stanovništva protiv ustaškog ubijanja i paljevine imovine", za koji su se lokalni komunisti uveliko borili da ga kontroliraju, vidjeti Danilović, "Ustanak u Hercegovini", 25.

25 Reljić, "Martin Brod 1941. godine", 398; idem, "Martin Brod – Partizanska baza", u *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Pišu učesnici, Zbornik, knjiga šesta*, ur. Svetislav Savković (Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", 1964), 396; o Štikovovčevom položaju blagajnika u Dobroselu prije 1941, vidjeti HDA, f. 1353, Grupa VI, inv. br. 1412, Sresko načelstvo u Donjem Lapcu Banskoj vlasti Banovine Hrvatske, Predmet: Mesnih odbora SDS osnivanje u Doljanima i Dobroselo, 6. marta 1940, 1.

26 Sava Mileusnić, "Donji Lapac u ustanku", u Jovanić, ur., *Lika u NOB. Zbornik. Pišu učesnici*, 392; HDA DAKA, Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u, Lika 2 (LI-2), 30/2010, Sava Mileusnić, "Organizacija i djelatnost KPJ u uslovima Drugog svjetskog rata na kotaru Donji Lapac", 1963, 14.

27 Vidjeti, naprimjer, Lutvo Džubur, "Poslednje školsko zvono", u *Hercegovina u NOB*, ur. Kovačević i Stijačić-Slavo, 396, 400; o nastavku ove unutaretničke pljačke i tokom septembra, vidjeti *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 204, Izvještaj Uglješe Danilović od 17. septembra 1941. god. Svetozaru Vukmanoviću Tempu o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Hercegovini, 17. septembra 1941, 446.

28 Mao Tse-tung, *On Guerrilla Warfare*, engl. prevod Samuel B. Griffith (Mineola, NY: Dover Publications, [1937] 2005), 44–45.

29 VA, Fond NDH, kut. 85, f. 7, dok. 14, Zapovjedništvo III. hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu hrvatskog oružništva, Čubrilo Ilija i dr. pljačke za račun ustaša vršili, 16. srpnja 1941, 1.

30 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 1, Đoko Jovanić, "Kotar donjolapački u ustanku 1941. godine", 50.

31 VA, Fond NDH, kut. 152a, f. 11a, dok. 28, Zapisnik nad Himzom Aganovićem i Alijom Vučkovićem o njihovom zarobljivanja u Drvaru od strane Četnika, 2. rujna 1941, 2.

32 VA, Fond NDH, kut. 213, f. 2, dok. 48, Iz saslušanja domobrana koji su zarobljeni u Drvaru i koji su se vratili 22. rujna, 7. oktobra 1941, 1.

33 O ovom mentalnom sklopu, vidjeti Jovanić, "Ustanak u donjolapačkom kotaru 1941. godine", 122, 128; HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Simo Lukić, "Četnici u kotaru Donji Lapac", 9.

34 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 1, Duško Vojvodić, "Sjećanje na političke i ostale događaje u kotaru Donji Lapac od 1940. do 1942. godine", 29.

35 Rašeta, "Pripremanje i početak ustanka u Donjem Lapcu", 222.

36 Ibid., 223.

37 VA, Fond NDH, kut. 67, f. 1, dok. 26, Saslušanje pokusnog oružnika Mate Bijondića, sa službom na oružničkoj postaji Doljani, 8. kolovoza 1941, 1.

38 Polovina, "Sjećanja na početni period narodnog ustanka u Lici", 798.

39 Jovanić, *Ratna sjećanja*, 107–108.

40 HDA DAKA, Fond RMZDL, Milan Šijan, "Nastanak i djelovanje KPJ na teritoriji donjolapačkog kotara" (nedatirani dokument, najvjerovatnije napisan 1979. ili 1980), 36.

41 Branko Popadić, "Na prostoru Stoca i Bileće", u *Hercegovina u NOB*, ur. Kovačević i Stijačić-Slavo, 638; o antimuslimanskim tendencijama među mnogim borcima u početnim fazama ustanka, vidjeti i Danilović, "Ustanak u Hercegovini", 27–29.

42 Asim Pervan, "Ljudi i događaji fatničkog kraja", u *Hercegovina u NOB*, ur. Kovačević i Stijačić-Slavo, 766.

43 O tome koliko je lokalnih boraca u sjeverozapadnoj Bosni percipiralo ustanak kao "rat protiv Turaka", vidjeti i u Nađ, *Ustanak*, 179; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari* (Beograd: Komunist, 1971), 217, 223.

44 *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 222, Izvještaj Štaba NOP odreda za Bosansku krajinu od septembra 1941. god. Štabu NOP odreda Bosne i Hercegovine o vojno-političkoj situaciji i borbama protiv okupatora i domaćih izdajnika na području Bos. krajine, 489.

45 VA, Fond NDH, kut. 67, f. 1, dok. 45, Saslušanje oružničkog vodnika, na službi kod krilnog oružničkog zapovjedništva u Gospiću Frkovića Jakova, 11. kolovoza 1941, 1.

46 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2174, Sadržaj: Rašeta Boško major Jugoslovenske vojske sa majkom Milkom i služavkom Maricom i Rašeta Jandre sa ženom Anđom i bratom Milom svi iz Donjega Lapca – vrijedni priznanja, 24. listopada 1941, 2.

47 Ivica Bodnaruk, "Sjećanje na dane ustanka u Drvaru i Petrovcu", u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Čerkez, 45.

48 Vladimir Veber, koji je bio vojni komandant vojnih snaga NDH (domobrana) u Kulen-Vakufu, govori se da je našao jedan "četnički" dokument u kojem su svi "srpski borci" pozvani da se uključe u ustanak. Vidjeti ARSBL, Fond 328, Zbirka dokumenata VII JNA (Bosanska Krajina), MUP NDH, RAVSIGUR, Izvješće o stanju do 30. VIII. 1941. godine u 8 sati, 30. kolovoza 1941, 2.

49 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2251, Prijepis pisma u Svračkovom selu, 28. kolovoza 1941.

50 O efektima priča o zločinima ustanika, vidjeti Milkan Pilipović, "Dramatična borba na vrtočkoj gradini", u *Bosanski Petrovac u NOB. Knjiga II*, ur. Čerkez, 305.

51 Rašeta, "Pripremanje i početak ustanka u Donjem Lapcu", 226–227; idem, *Kazivanje pobjednika smrti*, 22–23.

52 VA, Fond NDH, kut. 67, f. 1, dok. 26, Saslušanje pokusnog oružnika Tome Crnković, sa službom na oružničkoj postaji Srb, 8. kolovoza 1941, 1. Neki ustanici nisu se ustezali ni da zarobljavaju mještane pravoslavce kada bi ovi odlučili da ne pruže podršku za borbu protiv NDH. Vidjeti, naprimjer, VA, Fond NDH, kut. 213, f. 2, dok. 48, Iz saslušanja domobrana koji su zarobljeni u Drvaru i koji su se vratili 22. rujna, 7. listopada 1941, 1.

53 O takvoj dinamici u Gvatemali, vidjeti David Stoll, *Rigoberta Menchú and the Story of All Poor Guatemalans* (Boulder, CO: Westview Press, 1999), 58–61; u Latinskoj Americi općenitije, vidjeti Timothy Wickman-Crowley, "Terror and Guerrilla Warfare in Latin America, 1956–1970", *Comparative Studies in Society and History* 32, br. 2 (1990): 201–237; u Alžiru, vidjeti Alistair Horne, *A Savage War of Peace. Algeria 1954–1962* (New York: New York Review of Books, [1977] 2006), 134; te u nizu drugih konteksta, vidjeti Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*.

54 Polovina, *Svedočenje*, 67.

55 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2229, Zapovjedništvo kopnene vojske, Vojni ured, 30. srpnja 1941, 1.

56 Živković i Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, br. 111, Izvještaj oficira za transport pri njemačkom generalu u Zagrebu od 27. augusta 1941. Ispostavi Abvera u Zagrebu o vojno-političkoj situaciji i zločinima ustaša nad srpskim stanovištvom u NDH, 27. augusta 1941, 200.

57 Dušan Balaban, "Vrtoče u prvim danima ustanka", u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Čerkez, 49–73, ovdje 64.

58 HDA DAKA, Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u, Lika 2 (LI-2), 30/2010, Sava Mileusnić, "Organizacija i djelatnost KPJ u uslovima Drugog svjetskog rata na kotaru Donji Lapac", 1963, 21; ibid., Fond RMZDL, Radovi za hronike sela (neobjavljeno), "Bušević u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945", 1980, 44; Đuro Stanisavljević, "Narodni heroj, Matić Ilije Stojan", u *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Vezmar i Zatezalo, 974; vidjeti i Đurđević-Đukić, ur. *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga prva A-M*, 497–498.

59 Dušan Grbić, "Cvjetnička četa", u *Drvar, 1941–1945, knjiga 2*, ur. Morača, 358.

60 *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 66, Izvještaj o savjetovanju i rezolucija delegata narodnooslobodilačkih gerilskih odreda za zapadnu Bosnu i Liku od 31. augusta 1941. godine, 31. augusta 1941, 147.

61 O Polovininim predratnim političkim aktivnostima u ovom kraju, vidjeti HDA, f. 1353, Grupa VI, inv. br. 1267, Sresko načelstvo u Donjem Lapcu Ministarstvu unutrašnjih poslova, Odeljenje javne bezbednosti, Predmet: Političkih konferencija UO na području sreza D. Lapac – održavanje, 25. novembra 1938, 1–2.

62 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 7, Poziv Privremenog glavnog štaba gerilskih odreda za Liku početkom kolovoza 1941. godine srpskom i hrvatskom narodu protiv okupatora i ustaša, 29–31.

63 Vukčević, ur. *Zločini*, br. 248, Pismo seljaka iz Donjih Ploča od 31. avgusta 1941. Hrvatima i komšijama iz Vraničana sa pozivom da ne ubijaju više Srbe podsećajući na raniju slogu i ljubav, 31. augusta 1941, 592–593.

64 ARSBL, Fond 74, Velika Župa Sana i Luka, 3005/41, Pozdrav Narodnooslobodilačke vojske iz Grmeča (nedatirano, ali najvjerovatnije napisano od sredine do kraja septembra 1941).

65 Rašeta, "Pripremanje i početak ustanka u Donjem Lapcu", 211. Za više primjera katolika na području Donjeg Lapca koji su poduzeli korake da spase svoje komšije pravoslavce, ili barem nisu učestvovali u bilo kojim ustaškim akcijama, a ustanici su ih ipak ubili zato što su ih percipirali kao "Hrvate", vidjeti ibid., 226–227.

66 Balaban, "Vrtoče u prvim danima ustanka", 67.

67 Lazo Radošević, "Vrtoče u ustanku", u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Čerkez, 470.

68 Dane Ivezić, "Brotnja: ustanici istrijebili Iveziće", u *Dossier Boričevac*, ur. Pavičić, 343–352; HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Simo Lukić, "Četnici u kotaru Donji Lapac", 9; za ono što se čini da je tek djelimični spisak žrtava za koje se kaže da su ubijeni "pročetnički elementi" koji su odgovorili na ubijanja koja su lokalne ustaše počinile ranije u julu 1941, vidjeti *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Vezmar i Zatezalo, 1126–1127; za spisak žrtava (kao i priču o tim događajima koja ne spominje da je ustaško nasilje u tom kraju imalo ikakve veze s ubijanjima u Brotnji), vidjeti Luka Pavičić, *Kronika stradanja Hrvata južne Like* (Zagreb: D-GRAF, 1996), 245–252.

69 HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 2243, Zh. br. 11379–11380, OKUZ za Liku, Zapisnici sastavljeni pred komisijom u Brotnji, 11. maja 1945, 1–9; ibid., kut. 535, Zh. br. 42195, OKUZ za Liku, Zapisnici sastavljeni pred komisijom u Brotnji, 18. jula 1945, 1–2.

70 Polovina, *Svedočenje*, 44; idem, "Sjećanja na početni period narodnog ustanka u Lici", 785; o učešću Jovice Keče u ubijanjima, vidjeti i Simo Lukić, "Četnici u kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945", u *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Vezmar i Zatezalo, 867.

71 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 1, Đoko Jovanić, "Kotar donjolapački u ustanku 1941. godine", 42.

72 Pavičić, *Kronika stradanja Hrvata južne Like*, 249–252.

73 *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 204, Izvještaj Uglješe Danilović od 17. septembra 1941. god. Svetozaru Vukmanović-Tempu o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Hercegovini, 445; Džubur, "Poslednje školsko zvono", 395–397.

74 Frijda, "The Lex Talionis", 277.

75 Dane Ivezić, "Srbi su pobili cijeli rod Ivezića u selu Brotnja", *Vila Velebita*, br. 31, 17. ožujka 1995, 10.

76 Za drugi primjer uspješnog bijega od ustanika tokom kojeg su se dvojica izbjeglica muslimana u tom kraju uspjeli predstaviti kao Srbi pravoslavci, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 61a, f. 15, dok. 42, Dnevno izvješće o važnijim događajima, prema podatcima oružništva za dan 10. rujna 1941. godine, 10. rujna 1941, 2.

77 Jovanić, *Ratna sjećanja*, 86.

78 Jurjević, *Pogrom u Krnjeuši*, 64.

79 O ovoj tvrdnji, za koju nema potvrde u arhivskim izvorima NDH, vidjeti Milan Zorić, *Drvar u ustanku 1941.* (Beograd: Sloboda, 1984), 120.

80 O svećeniku Krešimiru Barišiću, vidjeti Anto Orlovac, *Palme im rukama. Život i mučeništvo župnika Krešimir Barišić i uništenje župe Krnjeuša 1941. godine* (Banja Luka i Zagreb: Biskupski ordinarijat Banja Luka; Ekološki glasnik d.o.o, 2008), 83–106.

81 *Novi list*, "Užasna zvjerstva četničko-komunističkih banda nad hrvatskim življem u Bosni i Lici", 21. rujna 1941, 5; *Hrvatski narod*, "Zločinstva četničko-komunističkih družbi u Pounju", 27. kolovoza 1941, 6.

82 VA, Fond NDH, kut. 67, f. 2, dok. 8, Zapisnik sastavljen po izjavi pričuvnog nadporučnika Sabati Dragutina prilikom borbe kod sela Ostrovice (nedatirani dokument, najvjerovatnije s kraja kolovoza 1941), 1.

83 Za izvještaje NDH o ubijanjima katolika u Krnjeuši, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 1j, f. 2, dok. 14, Situacija, 14–15. kolovoza 1941, 1, 6; ibid., kut. 85, f. 14, dok. 13, Izvješće, 20. kolovoza 1941, 1–11; HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2121, Izvještaj o selu Krnjeuša, 14. VIII. 1941 u 20.50 sati, 14. kolovoza 1941; *Novi list*, "Strašna zlodjela i pustošenja najgorih bandita u povijesti čovječanstva", 20. kolovoza 1941, 5; ibid., "Nevine žrtve četničko-komunističkih banda u Pounju", 28. kolovoza 1941, 5. Pokušaj ustanika da unište cijelo katoličko stanovništvo ovog sela također je zabilježen u izvještajima koje je prikupio Komesarijat za izbjeglice u Srbiji, koji je uzeo svjedočenje izbjeglica koje su iz tog kraja pobjegle 1943, vidjeti AS, Fond G-2, KI, f. 5, Srez Bosanski Petrovac, 1943, 5. Za rekonstrukciju nasilja u Krnjeuši, vidjeti Jurjević, *Pogrom u Krnjeuši*.

84 *Novi list*, "Nedužne žrtve strahovitih četničkih zločina pričaju o svojim užasnim doživljajima", 14. rujna 1941, 11.

85 Pilipović, *Romori vrtočke prošlosti*, 169.

86 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2232, Izvješće Aleksandra Seitza Poglavniku, 20. kolovoza 1941. Vidjeti i Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske, *Odmetnička zvjerstva pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske Narodne Države* (Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova, 1942), 38–42; *Hrvatski narod*, "Četnička krvološtva i brojni teški zločini u Hrvatskoj", 20. kolovoza 1941, 6; *Novi list*, "Strašna zlodjela i pustošenja najgorih bandita u povijesti čovječanstva", 20. kolovoza 1941, 5; ibid., "Nevine žrtve četničko-komunističkih banda u Pounju", 28. kolovoza 1941, 5.

87 VA, Fond NDH, kut. 1j, f. 2, dok. 13, Događaji i stanje, 13–14. kolovoza 1941, 2. O ubijanjima i krađama koje su lokalne ustaše počinili u Vrtoču 2–3. kolovoza 1941, što je najvjerovatnije bilo neposredni povod za napad ustanika na to selo, vidjeti AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 4670, Zapisnik br. 14, Mjesni odbor: Vrtoče, 31. jula 1946, 2. Za jedno sjećanje bivšeg ustanika u kojem se ublažavaju izvještaji vojske NDH o žestini ubijanja i sakaćenja u Vrtoču, vidjeti Pilipović, *Romori vrtočke prošlosti*, 151.

88 Vidjeti Simon Schama, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (New York: Albert Knopf, 1989), pogl. 17; Karl Jacoby, *Shadows at Dawn: An Apache Massacre and the Violence of History* (New York: Penguin Books, 2008), 113–114, 156–157; Dwyer and Santikarma, "'When the World Turned to Chaos'", 300.

89 O ovome općenitije, vidjeti Nathan Leites and Charles Wolf Jr, *Rebellion and Authority: An Analytic Essay on Insurgent Conflicts* (Chicago: Markham, 1970), 106–107.

90 Vidjeti, naprimjer, Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 26, koji tvrdi da je "nasilje imalo za namjeru oblikovati ponašanje ciljane publike promjenom očekivanih vrijednosti određenih stavova. Drugim riječima, nasilje vrši komunikativnu funkciju s jasnom dimenzijom odvraćanja".

91 LAEB, Hamdija Kreševljaković, *Kulen Vakuf* (Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1935), 15.

92 U ovom smislu, može se debatirati o tome da li se ove nasilne prakse mogu označiti kao "ekstra-smrtonosno nasilje", što je koncept nedavno uveden u društvenim naukama koji te prakse definira kao "fizičke akte koji su počinjeni licem u lice i koji prevazilaze uobičajene norme i vjerovanja o odgovarajućem postupanju prema živima i prema mrtvima". Ovdje je stil odrubljivanja glave zapravo odražavao zajedničku povijest normi i vjerovanja o odgovarajućim oblicima pogubljenja. Vidjeti Lee Ann Fujii, "The Puzzle of Extra-Lethal Violence", *Perspectives on Politics* 11, br. 2 (juni 2013): 410–426, ovdje 411.

93 Nikola Plećaš-Nitonja, *Požar u Krajini* (Chicago: Plećaš-Nitonja, 1975), 36. Drugi dokazi sugeriraju da je nabijanje na kolac živih žrtava – što je također praksa iz osmanske ere – bila druga nasilna tehnika koju su neki ustanici prakticirali u sjeverozapadnoj Bosni. Vidjeti, naprimjer, *Novi list*, "Strašna zlodjela srbskih četnika nad hrvatskim muslimanima", 6. rujna 1941, 7.

94 *Novi list*, "Zvjerska krvoločnost četničko-komunističkih banda", 19. rujna 1941, 6.

95 Vidjeti, naprimjer, Dulić, *Utopias of Nation*, 356–357.

96 O ideji da ubijanje klanjem umjesto pucanjem može biti način da se žrtve svedu na nivo životinja, vidjeti John Allcock, *Explaining Yugoslavia* (New York: Columbia University Press, 2000), 398.

97 Vidjeti, naprimjer, VA, Fond NDH, kut. 61a, f. 11, dok. 12, Zapovjedništvo jadranskog divizijskog područja Ministarstvu hrvatskog domobranstva (Glavni stožer, Očevidni odjel), 30. listopada 1941, 1, koji opisuje metode kasapljenja i ubijanja koje su ustanici primjenjivali nad muslimanima mještanima Avtovca krajem juna 1941.

98 Vidjeti *Novi list*, "Strašna zlodjela srbskih četnika nad hrvatskim muslimanima", 6. rujna 1941, 7; vidjeti i ibid., "Grozna nedjela razbješnjelih četničko-komunističkih banda nad mirnim i golorukim Hrvatima muslimanima u stolačkom kotaru", 10. rujna 1941 5; ibid., "Nedužne žrtve strahovitih četničkih zločina pričaju o svojim užasnim doživljajima", 14. rujna 1941, 11.

99 O Alžiru, vidjeti Horne, *A Savage War of Peace*, 112; o Gvatemali, vidjeti Montejo, *Testimony*, 83–85.

100 Ustanici su kasnije pokušali ubiti ovog zarobljenika bacivši ga u jamu, ali on se nekoliko dana kasnije uspio iz nje izverati. Vidjeti VA, Fond NDH, kut. 135i, f. 8, dok. 4, Saslušanje svjedoka Ćastović Mahmuta, iz Milanića kotar Bileća, po napadu četnika na selu Berkoviće (rađeno u ambulanti), 27. kolovoza 1941, 1.

101 *Hrvatska Krajina*, "Jedno grozno zvjerstvo", 20. lipnja 1941, 1.

102 O takvim metodama mučenja Armena kršćana, vidjeti Peter Balakian, *Black Dog of Fate. A Memoir* (New York: Basic Books, 1997), 213–214; o skrnavljenju tijela žrtava u drugim slučajevima masovnog nasilja tokom 20. stoljeća, vidjeti Weitz, *A Century of Genocide*, 180.

103 Vidjeti Alon Confino, "Why Did the Nazis Burn the Hebrew Bible? Nazi Germany, Representations of the Past, and the Holocaust", *Journal of Modern History* 84, br. 2 (2012): 369–400; idem, *A World without Jews: The Nazi Imagination from Persecution to Genocide* (New Haven:Yale University Press, 2014), 161–162.

104 Fellman, *Inside War*, 188–189.

105 Moji pokušaji da ovdje objasnim nasilne akte ustanika temelje se na Frijda, "The Lex Talionis", 280–281.

106 Vidjeti Milgram, *Obedience to Authority*, 188.

107 O pojmovima selektivnog i nasumičnog nasilja, vidjeti Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, posebno 141–145.

108 VA, Fond NDH, kut. 85, f. 14, dok. 13, Izvješće, 20. kolovoza 1941, 10.

109 HDA, Fond 1450, MINORS, D-2121, Izvještaj o selu Krnjeuša, 14. VIII. 1941. u 20.50 sati, 14. kolovoza 1941; o reakcijama na ubijanja u Krnjeuši, vidjeti i ibid., Glavni stožer, Stanje 14, 14.–15. kolovoza 1941, 1; o teškoćama u identificiranju tijela, vidjeti *Hrvatski narod*, "Zločinstva četničko-komunističkih družbi u Pounju", 27. kolovoza 1941, 6.

110 VA, Fond NDH, kut. 1j, f. 2, dok. 14, Situacija, 14.–15. kolovoza 1941, 7.

111 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 65; ibid., "Stanovništvo Kulen Vakufa", 210.

112 AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 5361, Zapisnik br. 18, Mjesni odbor: Prkosi, 4. augusta 1946, 1–2; Zapisnik br. 19, Mjesni odbor: Kalati, 5. augusta 1946, 1–2; Zapisnik br. 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7. augusta 1946, 2.

113 O grupi seljana pravoslavaca odvedenih iz Pritoke u Kulen-Vakuf u augustu, gdje je većina kasnije ubijena, vidjeti Jovanka Rudić, "Na prekopanoj cesti", u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga I*, ur. Čerkez, 349–355.

114 VA, Fond NDH, kut. 84, fas. 5, dok. 20, Stožer vrbaskog divizijskog područja Zapovjedništvu kopnene vojske (Vojni ured), Akcija protiv pobunjenika, 29. srpnja 1941, 1.

115 VA, Fond NDH, kut. 84, f. 6, dok. 9, Zapovjedništvo kopnene vojske, Zapovijed za akciju oko savladivanja pobune u Bosni, 31. srpnja 1941, 2; vidjeti i ARSBL, Dokumenti iz AVII, F-NDH, fas. 14, Vrhovno oružničko zapovjedništvo Zapovjedništvu 4. Hrvatske oružničke pukovnije, Zapovijed za akciju oko savladivanja pobune u Bosni u svrhu daljnjeg rada oko savladivanja pobune u Bosni, 1. kolovoza 1941, 1–2.

116 HDA Fond 1450, MINORS NDH, D-2178, Zapovjedništvo kopnene vojske, Zapovijed za akciju oko savladivanja pobune u Bosni (veoma žurno tajno), 31. srpnja 1941, 2.

117 O kontraustanku u Gvatemali, vidjeti Jennifer Schirmer, *The Guatemalan Military Project: A Violence Called Democracy* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998); Stoll, *Rigoberta Menchú and the Story of All Poor Guatemalans*; idem, *Between Two Armies in the Ixil Towns of Guatemala* (New York: Columbia University Press, 1993).

118 Za analizu ove dinamike u mnogim kontekstima, vidjeti Benjamin Valentino, Paul Huth, and Dylan Balch-Lindsay, "Draining the Sea: Mass Killing and Guerrilla Warfare", *International Organization* 58 (Spring 2004): 375–407.

119 O Alžiru, vidjeti Horne, *A Savage War of Peace*; o Čečeniji, vidjeti Sebastian Smith, *Allah's Mountains: The Battle for Chechnya* (New York: I.B. Tauris, 2006); Anna Politkovskaya, *A Small Corner of Hell: Dispatches from Chechnya* (Chicago: University of Chicago Press, 2003); o Afganistanu, vidjeti Lester Grau, *The Soviet-Afghan War: How a Superpower Fought and Lost* (Lawrence: University Press of Kansas, 2002); o Šri Lanki, vidjeti Manor, ur., *Sri Lanka in Change and Crisis*.

120 O ovome, vidjeti Jeff Goodwin, *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945–1991* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 123; vidjeti i Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 151–153.

121 O ovoj dinamici, vidjeti Vukčević, ur., *Zločini*, br. 288, Telegram Predsjednika prijekog suda Mostara od 19. septembra 1941. Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja da se molba za pomilovanje dva ustaška zločinca osuđena na smrt ne prihvati, zbog teških zločina u selu Poplata, 19. septembra 1941, 717.

122 Petar Radošević, "Teror ustaša u Vrtoču", u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga I*, ur. Čerkez, 648.

123 AMUSK, Fond Sjećanja boraca iz Narodnooslobodilačkog rata, 1941–1945, Intervju s drugovima Sajom Grbićem, Savom Popovićem i Slobodanom Pilipovićem o ustanku na području Bihaća 1941. godine, 24. decembra 1961, 10–11.

124 ABiH, Fond ZKUZ BiH, kut. 68, Zapisnici, Srez Bosanski Petrovac, Zapisnik br. 18, Inv. br. 56900, Mjesni odbor: Prkosi, 4. augusta 1946, 2.

125 VA, Fond NDH, kut. 67, f. 1, dok. 26, Saslušanje pokusnog oružnika Mate Bijondića, sa službom na oružničkoj postaji Doljani, 8. kolovoza 1941,1.

126 Za dokumente NDH, vidjeti AMUSK, Prijepisi originalnih dokumenata iz AHRP, Izvještaj o situaciji na područjima pobune, Izvještaj iz Bihaća u 23 sata, 4. kolovoza 1941, 10; VA, Fond NDH, kut. 67, f. 1, dok. 26, Saslušanje pokusnog oružnika Mate Bijondića, sa službom na oružničkoj postaji Doljani, 8. kolovoza 1941, 2; ibid., dok. 45, Saslušanje oružničkog vodnika, na službi kod krilnog oružničkog zapovjedništva u Gospiću Frković Jakov, 2; o odlasku nekih ustaša i njihovih porodica, vidjeti i sjećanja lokalnih ustanika u HDA DAKA, Fond RMZDL, Radovi za hronike sela (neobjavljeno), "Bušević u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945 (1980)", 43–44; Pilipović, *Romori vrtočke prošlosti*, 138–139.

127 ARSBL, Fond 330, Zbirka "Varia", dok. br. 330-004-036, "Zločinstva i nasilja tako zvanih 'divljih ustaša' i njihovih pomoćnika u Derventi i okolici" (nedatirani dokument), 2. O pojavi izraza "divlje ustaše" u dokumentima NDH, vidjeti Vukčević, ur., *Zločini*, br. 315, Izveštaj Zapovjedništva oružničkog vođe Metkovića za 9. listopada 1941. Zapovjedništvu jadranskog divijskog područja o bekstvu pravoslavaca sa područja Čapljine od ustaških zločina sa podatkom o 800 ubijenih Srba u selu Prebilovci, 793–794; VA, Fond NDH, kut. 150a, f. 2, kut. 41, Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu 1. Hrvatske oružničke pukovnije, Izvješće o stanju na području krila u vezi sa izvještajnom službom, 16. kolovoza 1941, 1; ibid., kut. 152, f. 4, dok. 22, Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, Izvješće o stanju komunističko-četničke akcije na području krila, Gospić, 19. kolovoza 1941, 1.

128 ARSBL, Fond 330, Zbirka "Varia", dok. br. 330-004-036, "Zločinstva i nasilja tako zvanih 'divljih ustaša' i njihovih pomoćnika u Derventi i okolici", 6.

129 Vukčević, ur. *Zločini*, br. 219, Izveštaj Krilnog oružničkog zapovjedništva Gospić od 16. avgusta 1941. Zapovjedništvu 1. Hrvatske oružničke pukovnije o prilikama na području krila sa podacima o ubijanju, paljenju i pljački srpskog življa od strane ustaša, 16. augusta 1941, 524. Za sličnu kritiku ustaškog nasilja u raznim područjima NDH, vidjeti ibid., br. 243, Izveštaj Zapovjedništva 2. hrvatske oružničke pukovnije od 28. kolovoza 1941. Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu o situaciji sa podacima o pljački imovine Srba od strane ustaša na području kotara Stolac, 28. augusta 1941, 578.

130 Za kratki izvještaj NDH o napadu ustanika na Boričevac i egzodusu svih seljana, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 143, f. 1, dok. 1–2, Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedniku 4. oružničke pukovnije, Doglasno izvješće dostavlja, 8. kolovoza 1941, 3.

131 Plećaš-Nitonja, *Požar u Krajini*, 78–79; HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 244, Zh. br. 11479–11500, OKUZ za Liku, Niko Vlatković i Nikola Rašeta (izjave), 14. maja 1945, 2.

132 Pero Pilipović, "Borba Cvjetnićana na petrovačkom području, u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga I*, ur. Čerkez, 589.

133 Ibid.; za Tankosićeva svjedočenja o vlastitim iskustvima napisanim 1970-ih, vidjeti Vlado Tankosić, "Kako sam strijeljan i bačen u jamu", u *Drvar, 1941–1945, knjiga 1*, ur. Morača, 250–252; a svjedočenje koje je on dao prije kraja rata, vidjeti ABiH, Fond ZKUZ BiH, kut. 88, Zapisnik sastavljen u kancelariji okružnog organa ZEM-KOM-e za okrug Drvar, Saslušanje Vladimira Tankosića po masovnom ubistvu u selu Boričevac dana 24. VII. 1941, 28. marta 1945, 2; AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 4670, Inv. br. 40740, Zapisnik sastavljen u kancelariji okružnog organa ZEM-KOM za okrug Drvar 23. marta 1945. god, 23. marta 1945, 1–2.

134 Štikavac, "Krvavo lapačko ljeto", 616; vidjeti i Karanović, "Sadjejstvo sa ličkim ustanicima", 410.
135 Nikola Knežević, "Cvjetnićani u akciji", u *Drvar, 1941–1945, knjiga 2*, ur. Morača, 457.
136 Nikola Knežević Niko, "Maćuka", u *Drvar, 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 3*, ur. Pero Morača (Drvar: Skupština opštine Drvar, 1978), 88.
137 Polovina, "Sjećanja na početni period narodnog ustanka u Lici", 785–786.
138 Polovina, *Svedočenje*, 42.
139 Karanović, "Napad na žandarmerijsku stanicu u Martin Brodu", 429.
140 Rašeta, "Pripremanje i početak ustanka u Donjem Lapcu", 226.
141 Majstorović i Medić, *Prve iskre*, 41; o ustaškim napadima na Kalate općenitije, vidjeti AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 5361, Zapisnik br. 19, Mjesni odbor: Kalati, 5. augusta 1946, 1–5; tačan broj žrtava ovog napada teško je utvrditi, mada podaci prikupljeni sredinom 1960-ih sugeriraju da je bilo najmanje 158 ubijenih. O ovim brojkama, vidjeti AMUSK, Doprinos u NOB, 1941–1945 (informacije o poginulim borcima i žrtvama fašističkog terora – Kulen-Vakuf, Klisa, Kalati), Kalati – žrtve fašističkog terora (čini se da su podaci prikupljeni 1967).
142 Danilo Damjanović Danić, *Ustanak naroda Hrvatske 1941 u Srbu i okolini* (Zagreb: IP "Progres", 1972), 121–122; Mileusnić, "Donji Lapac u ustanku", 390; vidjeti i svjedočenja Milana Filipovića i Steve Inđića (obojica iz Kalata) u Polovina, *Svedočenje*, 60–61.
143 Majstorović i Medić, *Prve iskre*, 41.
144 "Jevrejsko-boljševički teror" bila je formulacija koju su takvi nacionalistički nastrojeni borci koristili kako bi u jedno spojili "Jevreje" i "komuniste". Vidjeti Wendy Lower, "Pogroms, mob violence and genocide in western Ukraine, summer 1941: varied histories, explanations, and comparisons", *Journal of Genocide Research* 13, br. 3 (2011): 226.
145 Polovina, *Svedočenje*, 340.
146 Knežević, "Cvjetnićani u akciji", 457; za novinske članke NDH o paljevini u Boričevcu, vidjeti *Novi list*, "Kuće su palili, crkve opljačkali... Zvjerstva četnika u selima kotara Gračac i Donji Lapac", 31. kolovoza 1941, 5; ibid., "Jedan čas s postradalima iz Bihaća", 22. rujna 1941, 5; vidjeti i HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2188, Saslušanje oružničkog narednika Antona Leševića, sa službom na oružničkoj postaji Donji Lapac, krilnog oružničkog zapovjedništva Gospić, povodom četničke akcije u području kotara Donji Lapac, 28. kolovoza 1941, 1–2.
147 Knežević Niko, "Maćuka", 88.
148 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 1, Đoko Jovanić, "Kotar donjolapački u ustanku 1941. godine", 44.
149 VA, Fond CK HRV, 1/50–52, Štab brigade gerilskih odreda za oslobođenje krajeva Bosne i Like Svim dosadašnjim rukovodiocima gerilskih odreda i komandirima pojedinih odreda, Opšta naredba, 16. augusta 1941, 1.
150 Bodnaruk, "Sjećanje na dane ustanka u Drvaru i Petrovcu", 48. O prisustvu malog broja ljudi među ustanicima koji su sebe percipirali kao Hrvate, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 213, f. 2, dok. 48, Iz saslušanja domobrana koji su bili zarobljeni u Drvaru i koji su se vratili 22. rujna, 7. oktobra 1941, 1.
151 *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 77, Izvještaj komandanta drvarske brigade od 2. septembra 1941. god. Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu o razvoju ustanka na području brigade, 2. septembra 1941, 170–173.
152 Ibid., br. 18, Članak iz "Gerilca" br. 5 o narodnom zboru održanom u selu Bastasima 10. augusta 1941. god, 10. augusta 1941, 51.
153 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2188, Štab gerilskih odreda za Liku (letak), nedatirani dokument, najvjerovatnije iz augusta 1941, 1.
154 Ibid., Prepis proglasa Štaba gerilskih odreda za Liku, 29. augusta 1941, 1.
155 Ibid., Štab gerilskih odreda za Liku (letak), nedatirani dokument, najvjerovatnije iz augusta 1941, 1.
156 *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 25, Uputstvo Štaba Prvog bataljona "Sloboda" od 20. augusta 1941 god. političkim komesarima odreda za politički rad u jedinicama, 20. august 1941, 65.
157 Vidjeti, naprimjer, Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, 290–291.
158 O ovome, vidjeti Jeremy Weinstein, *Inside Rebellion: The Politics of Insurgent Violence* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), pogl. 4.

POGLAVLJE 5. IZAZOV OBUZDAVANJA

1 Za ranije studije na ovom tragu, vidjeti Helen Fein, *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust* (New York: Free Press, 1979); Leo Kuper, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century* (New Haven: Yale University Press, 1981); za kritiku novije literature, vidjeti Scott Straus, "Second-Generation Comparative Research on Genocide", *World Politics* 59, br. 3 (2007): 476–501. Za izuzetak, koji daje slučajeve kada je masovno nasilje bilo vjerovatno, ali se

nije desilo, vidjeti Manus Midlarsky, *The Killing Trap: Genocide in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

2 Vidjeti, naprimjer, Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*; Alexander Downes, *Targeting Civilians in War* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008); James Ron, *Frontiers and Ghettos: State Violence in Serbia and Israel* (Berkeley: University of California Press, 2004); Weinstein, *Inside Rebellion*; Su, *Collective Killings in Rural China*; Dumitru and Johnson, "Constructing Interethnic Conflict and Cooperation"; Kopstein and Wittenberg, "Deadly Communities".

3 Za kritiku literature na ovom tragu, koja je također i važan pokušaj formuliranja agende za istraživanje obuzdavanja nasilja, vidjeti Straus, "Retreating from the Brink". Za ranu anticipaciju smjera istraživanja u kojem se prepoznaje značaj proučavanja pitanja zašto se masovno nasilje dešava, i ne dešava, u slučajevima koji imaju slične karakteristike, vidjeti Herff, "Genocide as State Terrorism", posebno 184.

4 O ovome, vidjeti Straus, *Making and Unmaking Nations*; vidjeti i Daniel Chirot and Clark McCauley, Why Not Kill Them All? The Logic and Prevention of Mass Political Murder (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006), 8; David Laitin, *Nations, States, and Violence* (Oxford: Oxford University Press, 2007),11; James Fearon and David Laitin, "Explaining Interethnic Cooperation", *American Political Science Review* 90, br. 4 (1996): 715–735.

5 Za izvore koje su o ovim događajima sačinili ustanici, vidjeti Majstorović i Medić, *Prve iskre*, 47; Jovanić, "Ustanak u južnoj lici 1941. godine", 130; Mileusnić, "Donji Lapac u ustanku", 394; Milan Majstorović i Mićo Medić, "Doljani u narodnom ustanku", u *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Pišu učesnici, Zbornik, knjiga peta*, ur. Koča Popović (Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", 1964), 459–460; za izvore NDH, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 67, f. 2, dok. 8, Zapisnik sastavljen po izjavi pričuvnog nadporučnika Sabati Dragutina prilikom borbe kod sela Ostrovice (nedatirani dokument, najvjerovatnije nastao krajem kolovoza 1941), 2–4.

6 Majstorović i Medić, *Prve iskre*, 48; za izvore NDH o brojkama mrtvih, nestalih i ranjenih, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 67, f. 2, dok. 8, Izkaz poginulih, ranjenih i nestalih časnika, dočasnika i momaka u borbama 18–20. VIII o.g. (nedatirani dokument, najvjerovatnije od kraja kolovoza 1941), 1.

7 Majstorović i Medić, *Prve iskre*, 50–51.

8 Vojvodić, "Sjećanje na događaje u kotaru Donji Lapac od 1940. do 1942. godine", 171.

9 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 1, Dušan Vojvodić, "Sjećanje na političke i ostale događaje u kotaru Donji Lapac od 1940. do 1942. godine", 29.

10 Damjanović Danić, *Ustanak naroda Hrvatske 1941 u Srbu i okolini*, 202–203.

11 HDA DAKA, Fond RMZDL, kut. 1, Dušan Vojvodić, "Sjećanje na političke i ostale događaje u kotaru Donji Lapac od 1940. do 1942. godine", 29.

12 Damjanović Danić, *Ustanak naroda Hrvatske 1941 u Srbu i okolini*, 202–203.

13 Dokumenti iz međuratnog perioda ukazuju na to da je ovo selo imalo dva službena imena: Rašinovac srpski i Rašinovac turski. Vidjeti AUSK, Fond Okružnog inspektorata Vrbaske Banovine Bihać, kut. 11, Poglavarstvo Sreza petrovačkog, Spisak svih sela na području ovoga sreza, 15. marta 1930, 1. Statistički podaci o broju stanovnika prikupljeni vjerovatno tokom kasnih 1930-ih sugeriraju da je Rašinovac srpski imao 611 stanovnika, a Rašinovac turski 252. Vidjeti ARSBL, Fond 9, KBUVB, Opšte odeljenje, aj. 24–25, podaci o selima, 32.

14 AJ, Fond 110, DKUZ, f. 588, Inv. br. 14440, Zapisnik sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, Latinović Luka iz Rašinovca, 11. juna 1943, 1–2 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom). O ustaškom nasilju u Rašinovcu prije početka ustanka, vidjeti i VA, Fond NDH, kut. 312, f. 1, dok. 55, Kratak pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini, bihaćki okrug, 8; o ubijanju i pljački u ovom selu nakon izbijanja ustanka, vidjeti ABiH, ZKUZ BiH, Srez Bosanski Petrovac, kut. 68, Inv. broj 37012–37017, Prijave, 10. februara 1945; ibid., Inv. br. 5712, Zapisnik sastavljen kod NOO Rašinovac, srez Petrovac, okrug Drvar, 17. januara, 1946, 1; AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 5105, Srez Bosanski Petrovac, Selo Rašinovac, Inv. br. 56884, Zapisnik sastavljen dana 19. jula 1941. godine u mjestu B. Petrovac, 19. jula 1946, 1–2; ibid., Zapisnik br. 2, Mjesni odbor: Tuk Dževar, 19. jula 1946, 1–5; za spisak sedamnaest ljudi iz sela za koje je poratna komunistička komisija za ratne zločine smatrala da su bile ustaše, vidjeti AJ, Fond 110, DKUZ, f. 131, F. br. 6017, Odluka za Ljubomira Kvaternika, Prilog 3, Saučesnici (nedatirani dokument, najvjerovatnije napisan 1946. ili 1947), 5.

15 Milanko Pećanac, "Suvaja i njeni ljudi u ustaničkim danima", u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Čerkez, 86.

16 Ibid.

17 O ulozi dehumanizacije u omogućavanju nasilja, vidjeti Zimbardo, *The Lucifer Effect*, 14–16, 298–313.

18 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 98, Izvještaj predstojnika kotarske oblasti Bileća Ravnateljstva za javni red i sigurnosti o situaciji na području kotara i čitave Hercegovine za period 11. juni – 4. juli 1941. god. sa

podacima o pravoslavnom stanovništvu, međusobnim odnosima naroda, zločinima ustaša i uzrocima takvog stanja, 201. Za prikaz onog što je, čini se, bio isti incident, vidjeti Popadić, "Na prostoru Stoca i Bileće", 635.

19 Polovina, "Sjećanja na početni period narodnog ustanka u Lici", 788.

20 Popadić, "Na prostoru Stoca i Bileće", 639–640.

21 Ibid., 644.

22 Pervan, "Ljudi i događaji fatničkog kraja", 776.

23 O ovim ubijanjima, vidjeti Tahir Pervan, *Čavkarica – Vrata pakla* (Sarajevo: Behar, 2007); vidjeti i Danilović, "Ustanak u Hercegovini", 28.

24 O prijeratnim odnosima između zajednica u Bjelaju i djelovanju lokalne muslimanske mladeži na uspostavljanju veza s ustaničkim komandatima tog kraja, vidjeti Ahmet Hromadić, "Selo Bjelaj", u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Čerkez, 494–497; Filip Đukić Pilja, "Bjelajčani u ustanku", u ibid., 502–504; Rade Kovačević, "Na zajedničkom djelu", ibid., 573–578; Mićo Rakić, "Rad SKOJ-a u Bosanskom Petrovcu", u *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Pišu učesnici, knjiga treća*, ur. Koča Popović (Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", 1963), 368; o lokalnim ustašama, vidjeti ABiH, Fond ZKUZ BiH, Srez Bosanski Petrovac, kut. 65, Zapisnik br. 15, Mjesni odbor: Bjelaj, 1.

25 VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 8, dok. 4, Drago Đukić, "Pripreme ustanka, ustanak i borbe 1941. godine u bosansko-petrovačkom srezu" (nedatirani dokument, ali najverovatnije napisan ranih 1950-ih), 12 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom).

26 Za citate, vidjeti ibid., 13; o sastanku, vidjeti i Rakić, "Rad SKOJ-a u Bosanskom Petrovcu", 374; o mještanima muslimanima u Bjelaju koji su bili povezani s Komunističkom partijom prije rata, vidjeti VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 8, dok. 6, Jovo Kecman, "Podaci o organizacionom stanju Partijske organizacije prije rata na srezu Bosansko Petrovačkom", 24. maja 1951, 3. Jednog od ovih omladinskih aktivista, Mahmuta Ibrahimpašića, kasnije će vlasti NDH uhapsiti i izvesti na sud zbog "širenja komunizma, anarhije i terorizma", kao i zbog veze s grupama (tj. Komunističkom partijom) koje su nastojale srušiti državu. Vidjeti HDA, Fond 493, Sudovi oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske, Optužnica Ibrahimpašić Mahmuta, 16. oktobra 1941, 1–4.

27 VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 8, dok. 4, Drago Đukić, "Pripreme ustanka, ustanak i borbe 1941. godine u bosansko-petrovačkom srezu" (nedatirani dokument, ali najverovatnije napisan ranih 1950-ih), 36.

28 Pilipović, *Romori vrtočke prošlosti*, 168; o savezu mještana Bjelaja i ustanika, vidjeti i Zorić, *Drvar u ustanku 1941*, 120–121.

29 Poratne istrage koje je provela komunistička Služba državne sigurnosti zaključile su da je bilo manje od sedamdeset ustaša na području Bosanske Dubice. Vidjeti VA, Fond SUP-a BiH, Film 3, Predmet: istorijat ustaškog pokreta na terenu sreza Bosanska Dubica, 2. O ustaškom nasilju u ovom kraju, vidjeti VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 1, dok. 3, Bosanska Dubica, Stenografske beleške, 4. jula 1951, 3–4; kut. 1997, f. 1, dok. 7, Bosanska Dubica, Podaci o radu i razvitku partijskih organizacija i narodne vlasti na terenu sreza Bosanska Dubica u periodu od 1941. do 1944. godine, 2. Za pismo koje je jedna grupa pravoslavnih stanovnika ovog kraja poslala vlastima NDH o ljudima "vrlo sumnjive i dobro poznate prošlosti" koji su "zloupotrebljavali ustašku vlast" da kradu, ubijaju i siluju, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 1j, f. 2, dok. 15, Pismo Kotarskom predstojništvu u Bosanskoj Dubici, 8. kolovoza 1941, 1.

30 ABiH, Fond ZKUZ BiH, Srez Bosanska Dubica, kut. 26, Inv. br. 55899, Zapisnik sastavljen 25. jula 1946. godine u MNO Johova po ZKUZ, 25. jula 1946, 1.

31 AJ, Fond 110, DKUZ, f. 487, dos. br. 4673, Bosanska Dubica, Zapisnik 19. jula 1946. godine u Bosanskoj Dubici po ZKUZ-u, 19. jula, 1946, 1–2; ABiH, Fond ZKUZ BiH, Srez Bosanska Dubica, kut. 24, Inv. br. 55889, Zapisnik sastavljen 22. jula 1946. godine u Bosanskoj Dubici po ZKUZ-u, 22. jula 1946, 1; ibid., inv. br. 55886, Zapisnik sastavljen 18. jula 1946. godine u Bosanskoj Dubici po ZKUZ-u, 22. jula 1946, 1.

32 ABiH, Fond ZKUZ BiH, Srez Bosanska Dubica, kut. 31, inv. br. 55901, Zapisnik sastavljen 24. jula 1946. godine u kancelariji mjesnog narodnog odbora u Sključanima po ZKUZ-u, 24. jula 1946, 1; ibid., inv. br. 55898, Zapisnik sastavljen 23. jula 1946. godine, u selu Slabinji po ZKUZ-u, 23. jula 1946, 1.

33 Ibid., inv. br. 55898, Zapisnik sastavljen 23. jula 1946. godine, u selu Slabinji po ZKUZ-u, 23. jula 1946, 1 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom).

34 O historiji radničkog i komunističkog pokreta na području Bosanske Dubice prije 1941, vidjeti Ahmet Ćelam, "Sindikalna organizacija kožarskih radnika u Bosanskoj Dubici", u *Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu. Zapisi i sjećanja, knjiga prva*, ur. Radomir Petković (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1971), 100–104; Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941–1945* (Bosanska Dubica: Društveno-političke organizacije i Skupština opštine Bosanska Dubica,

1984), 27–49; VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 1, dok. 3, Bosanska Dubica, Stenografske beleške, 4. jula 1951, 1.

35 Ahmet Ćelam, "U Dubici poslije okupacije", u *Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Petković, 193–197.

36 O organizacionim aktivnostima lokalnih komunista nakon uspostave NDH, a prije ustanka, vidjeti VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 1, dok. 1, Grupa za Bosansku Dubicu, O pripremama za ustanak, prikupljanju oružja i o prvim frontovima prema neprijatelju, Stenografske beleške, 10. maja 1951, 1–3; ibid., kut. 1997, f. 1, dok. 3, Bosanska Dubica, Stenografske beleške, 4. jula 1951, 4–7. Za izvještaje NDH o ovim grupama, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 1j, f. 2, dok. 15, 4. Satnija lakog odjela Hrvatske Legije Zapovjedništvu cijele kupne Kopnene vojske, 14. kolovoza 1941, 1.

37 AJ, Fond 110, DKUZ, f. 588, Inv. br. 14400, Zapisnik na 15. januara 1944. godine sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu (izjave od Turudije Sminje, Turudije Vere, Turudije Branka), 15. januara 1944, 7–8 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom).

38 Boško Šiljegović, "Pripremanje ustanka u dubičkim selima", u *Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knjiga prva: 1941–1945*, ur. Pero Morača (Beograd: Kultura, 1961), 350–351. Za informacije o Šiljegovićevoj biografiji, vidjeti ARSBL, Kartoteka ličnosti iz NOR-a; Olga Đurđević-Đukić, ur., *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga druga N-Ž* (Beograd: Mladost, 1975), 234–235.

39 Boško Šiljegović, "Kako se pripremio ustanak u dubičkim selima", u *Krajiške brigade* (Ljubljana: Ljudske pravice, 1954), 69–74, ovdje 73–74. O brzom formiranju ove kolone, vidjeti i VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 1, dok. 4, Bosanska Dubica, Stenografske beleške, 7. jula 1951, 2.

40 VA, Fond NDH, kut. 1j, f. 2, dok. 15, Ustašama sela Baćina (nedatirani dokument, najvjerovatnije s kraja srpnja ili početka kolovoza 1941), 1.

41 Ibid., Pismo Srba seljaka i radnika radnom narodu Hrvatske (nedatirani dokument, najvjerovatnije s kraja jula ili početka augusta 1941), 1.

42 O nastojanjima komunista da mobiliziraju nesrbe ovog kraja u zajedničku borbu, vidjeti ibid., Zapisnik sastavljen u kancelariji Kotarske Oblasti u Bosanskoj Dubici, sa Bićanićem Petrom iz sela Maglajaca, 1. augusta 1941, 1.

43 VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 1, dok. 6, Bosanska Dubica, Organizaciono stanje komunističke Partije na terenu sreza Bosanske Dubice – pre propasti stare Jugoslavije, posle propasti i u samom narodnom ustanku na ovom srezu (nedatirani dokument, najvjerovatnije iz ranih 1950-ih), 5.

44 VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 8, dok, 4, Drago Đukić, "Pripreme ustanka, ustanak i borbe 1941. godine u bosansko-petrovačkom srezu", 37.

45 Vidjeti, naprimjer, Kopstein and Wittenberg, "Deadly Communities".

46 Za analizu međuratnih rezultata u sjeverozapadnoj Bosni, vidjeti Đorđe Mikić, *Političke stranke i izbori u Bosanskoj Krajini, 1918–1941.* (Banja Luka: Institut za istoriju, 1997). Za izborne rezultate, vidjeti *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. god.* (Beograd: Deliška tiskarna, 1921); *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1923* (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1924); *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1925* (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1926); *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1927* (Beograd: Štamparija Vladete Janićijevića, 1928); *Statistika izbora narodnih poslanika za Prvu Jugoslovensku Narodnu Skupštinu održanih 8. novembra 1931. godine* (Beograd, 1935); *Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu Skupštinu Kraljevine Jugoslavije izvršenih 5. maja 1935. godine* (Beograd: Štampa državne štamparije Kraljevine Jugoslavije, 1938).

47 O ulozi nasilja u brzom preoblikovanju ljudskog ponašanja i identiteta, vidjeti Das, "Collective Violence and the Shifting Categories of Communal Riots, Ethnic Cleansing and Genocide", 108–109.

48 O značaju "unutrašnje ratne dinamike", vidjeti Bacells, "Rivalry and Revenge", 308; Wood, "The Social Processes of Civil War".

49 HDA, Fond 1450, MINORS, D-2121, Stožer Hrvatske Legije Zapovjedniku Hrvatske kopnene vojske, Izvještaj o stanju, 5. kolovoza 1941, 1.

50 Ibid.

51 Ibid., 3 Satnije 3 Pješačke Pukovnije, Podnosi detaljan izvještaj o radu 3 Satnije u Bosanskoj Dubici, 2. kolovoza 1941, 1–4 (citat je iz 3); vidjeti i VA, kut. 169, f. 6, dok. 19, Ravnateljstvo Ustaškog Redarstva Banja Luka Ravnateljstvu Ustaškog Redarstva, Detaljni izvještaj o radu III Satnije u Bosanskoj Dubici, 10. kolovoza 1941, 1–2.

52 AMUSK, Prijepisi originalnih dokumenata iz AHRP, Glavni Stožer Vojskovođe Vojskovođi i Ministru Domobranstva, Predmet: ugušenje pobune u Bosni i Lici, Veoma žurno – tajno, 6. kolovoza 1941, 1–3.

53 Ibid., 3.

54 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 219, Izveštaj Krilnog oružničkog zapovjedništva Gospić od 16. avgusta 1941. Zapovjedništvu 1. Hrvatske oružničke pukovnije o prilikama na području krila sa podacima o ubijanju, paljenju i pljački srpskog življa od strane ustaša, 16. kolovoza 1941, 526.

55 VA, Fond NDH, kut. 152, f. 4, dok. 22, Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, Izvješće o stanju komunističko-četničke akcije na području krila, Gospić, 19. kolovoza 1941, 2.

56 Ibid., kut. 84, f. 3, dok. 21, Zapovjedništvo kopnene vojske Zapovjedništvu vojske i Ministarstvu Domobranstva, Izvještaj o vanjskoj i unutarnjoj situaciji za treću deseticu (21.–30.) lipnja 1941, 30. lipnja 1941, 9.

57 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2174, Ministarstvo hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, 18. rujna 1941, 2.

58 Naredbu je 7. kolovoza 1941. izdalo Ministarstvo Hrvatskog domobranstva (Glavni stožer). Vidjeti VA, Fond NDH, kut. 143a, f. 2, dok. 44, Vrhovno oružničko zapovjedništvo Zapovjedništvu 1, 2, 3. i 4. Hrvatske oružničke pukovnije, 8. kolovoza 1941.

59 Ibid., kut. 143a, f. 2, dok. 47, Zapovjedništvo Vojne krajine (Vojni odjel) Zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije, 12. kolovoza 1941, 1.

60 Ibid., kut. 67, f. 2, dok. 20, Lički zdrug, Zapovied Poglavnika, 23. kolovoza 1941, 1.

61 Ibid., Fond NOV, kut. 2000, f. 2, dok. 4, Savo Popović, "O borbi i radu partijske organizacije na bihaćkom srezu 1941. i 1942. godine" (nedatirani dokument, najvjerovatnije napisan ranih 1950-ih), 8.

62 Ibid., Fond NDH, kut. 195, f. 10, dok. 28, Velika župa Krbava i Psat, Redarstveno ravnateljstvo (Bihać) Ravnateljstvu za javni mir i sigurnost (Zagreb), 21. kolovoza 1941, 2.

63 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 220, Izveštaj Zapovjednika letećeg odreda u Humu od 16. augusta 1941. Zapovjedniku jadranskog divizijskog područja o pokolju i bacanju u jame pravoslavaca u selima Čavaš, Poljice i Šurmanci, 16. augusta 1941, 530.

64 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 132, Izvještaj Zapovjedništva Prve hrvatske oružničke pukovnije od 16. kolovoza 1941. god. o zločinima ustaša i akcijama partizana u Kordunu, 16. augusta 1941, 343.

65 Vukčević, ur., *Zločini*, br. 246, Pritužba Hrvata iz Bosanskog Broda od 28. augusta 1941. Velikom županu Župe Posavje o zločinima ustaša nad nevinim ljudima u okolini Bosanskog Broda i molba da se tome stane na put, 28. augusta 1941, 587–588.

66 VA, Fond NDH, kut. 150a, f. 2, dok. 41, Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije Zapovjedništvu 1. Hrvatske oružničke pukovnije, Izvješće o stanju na području krila u vezi sa izvještajnom službom, 16. kolovoza 1941, 2.

67 Odić, "Julski dani 1941. na unskoj pruzi", 213–215.

68 Vidjeti, naprimjer, Valentino, *Final Solutions*; Weitz, *A Century of Genocide*; Jacques Sémelin, *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide* (New York: Columbia University Press, 2007).

69 Za svjedočenje jednog službenika NDH koji je pobjegao iz Donjeg Lapca u Boričevac, a onda u Kulen-Vakuf i konačno u Bihać tokom jula i augusta 1941, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 86, f. 4, dok. 3, Saslušanje Oružničkog narednika Antona Leševića, sa službom na oružničkog postaji Donji Lapac, krilnog oružničkog zapovjedništva Gospić, povodom četničke akcije u području kotare Donji Lapac, 28. kolovoza 1941, 1–2.

70 O tome kako su se lokalni ustanici bolje naoružavali nakon svakog svog napada tokom jula i augusta 1941, kao i o njihovom broju, vidjeti Pilipović, "Borba Cvjetnićana na petrovačkom području", 593; o procjenama NDH o broju ustanika koji su opkolili Kulen-Vakuf, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 67, f. 2, dok. 8, Lički zdrug Ministarstvu domobranstvu – Glavni stožer, 21. kolovoza 1941, 2.

71 VA, Fond NDH, kut. 157, f. 16, dok. 6, Izvještaj Jura Pavičića na zahtjev Gosp. Velikog Župana Kvaternik, 13. kolovoza 1941, 1. O pohodima radi hrane i drugih stavki, vidjeti Odić, "Julski dani 1941. na unskoj pruzi", 213.

72 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2122, Situacija na dan 4. rujna i u noći 4./5. rujna 1941. godine, 5. rujna 1941, 2.

73 Pero Pilipović, "Organizacija ustanka u Cvjetniću i okolnim selima", u *Drvar, 1941–1945, knjiga 2*, ur. Morača, 288.

74 ARSBL, Fond 328, Zbirka dokumenata VII JNA (Bosanska Krajina), MUP RAVSIGUR NDH, Izvješće o stanju do 1. IX. 1941. godine u 8 sati, 1. rujna 1941, 1.

75 *Novi list*, "Jedan čas s postradalima iz Bihaća", 22. rujna 1941, 5.

76 VA, Fond NDH, kut. 2, f. 1, dok. 1, Brzojavka, Zapovjedništvo Vrbaskog Divizijskog područja Bosanski Petrovac Ministarstvu domobranstva, Glavni Stožer, Zagreb, 1; o lošim uslovima za vojsku u

Kulen-Vakufu, vidjeti i HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2121, Situacija u toku 28. i u noći 28./29. kolovoza 1941. godine, 29. kolovoza 1941, 2.

77 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2121, Situacija na dan 22. kolovoza i u toku noći 22./23. kolovoza, 23. kolovoza 1941, 1.

78 HDA, Fond 248, MINORS NDH, kut. 7, Situacija na dan 20. kolovoza i u toku noći 20/21. kolovoza, 21. kolovoza 1941, 1.

79 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2122, Situacija na dan 5. rujna i u toku noći 5./6. rujna 1941. godine, 7. rujna 1941, 2.

80 VA, Fond NDH, kut. 157, f. 16, dok. 6, Izvještaj Jura Pavičića na zahtjev Gosp. Velikog Župana Kvaternika, 13. kolovoza 1941, 1.

81 Ibid., kut. 152, f. 4, dok. 55, Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, Izvješće o komunističko-četničkoj akciji na području krila Gospić, 4. rujna 1941, 2.

82 Ibid., kut. 152, f. 18, dok. 3, Velika Župa Dubrava Ministarstvu unutarnjih poslova (Upravni odjel); Obćem upravnom povjereništvu kod II armate talijanske vojske, Predmet: Podatci o četničkim stražama i o ponovnu odlasku građana u odmetništvo, 9. listopada 1941, 1.

83 Ibid., kut. 86, f. 4, dok. 13, Zapovjedništvo I. Hrvatske oružničke pukovnije Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu, Izvješće o komunističko-četničkoj akciji na području krila Gospić, 5. rujna 1941, 2.

84 Ibid., kut. 152a, f. 4, dok. 53, Velika župa Krbava i Psat, Redarstveno ravnateljstvo Bihać Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, 29. kolovoza 1941, 4.

85 O pokušajima vlasti NDH u sjeverozapadnoj Bosni da prikupe donacije za podršku muslimanima koji su preživjeli napade ustanika u Hercegovini, vidjeti *Hrvatska Krajina*, "Banjalučki muslimani poveli su sabirnu akciju za hercegovačke muslimane koji su stradali od srpskih četnika", 23. srpnja 1941, 4.

86 VA, Fond NDH, kut. 152a, f. 4, dok. 53, Velika župa Krbava i Psat, Redarstveno ravnateljstvo Bihać Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, 29. kolovoza 1941, 4. Za izvještaj jednog oružničkog narednika NDH koji je sa izbjeglicama katolicima pobjegao iz Boričevca u Kulen-Vakuf i potom u Bihać, vidjeti HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2188, Saslušanje oružničkog narednika Antona Leševića, sa službom na oružničkoj postaji Donji Lapac, krilnog oružničkog zapovjedništva Gospić, povodom četničke akcije u području kotar Donji Lapac, 28. kolovoza 1941, 1–2.

87 Polovina, *Svedočenje*, 84.

88 Ibid., 85; o musimanima koji nisu bili ustaše i koji su branili svoja sela od ustanika, vidjeti Rasim Hurem, "Samo su branili svoja sela", *Ogledalo* 1, br. 2 (decembar 1990): 32.

89 Polovina, *Svedočenje*, 85.

90 Jovanić, *Ratna sjećanja*, 124. Za opće informacije o žestini bitke za Ćukove, vidjeti Abdulah Sarajlić i Dragutin Strunjaš, "Prvi dani ustanka u Drvaru i okolini", u *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Godina II, Sarajevo, 1950, 15; *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga I*, br. 42, "Izvještaj štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji, nedatirano, ali izgleda da je napisano 15. septembra 1941. ili oko tog datuma, 132.

91 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 85; za izvještaje NDH o ustanicima koji ubijaju porodice u Ćukovima i Orašcu, vidjeti HDA, MINORS, D-2177, Dnevno izvješće o važnijim događajima, prema podatcima oružništva za dan 10. rujna 1941. godine, 10. rujna 1941, 2.

92 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 86.

93 Ibid., 86–87.

94 Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, 181.

95 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 39, Zapisnik sa sastanka delegata Like od 21. rujna 1941. godine, 21. septembra 1941, 125.

96 VA, Fond NDH, kut. 2, f. 1, dok. 5, Situacija na dan 5. rujna i u toku noć 5./6. rujna 1941. godine, 6. rujna 1941, 4; vidjeti i ibid., kut. 61a, f. 15, dok. 42, Dnevno izvješće o važnijim događajima, prema podatcima oružništva za dan 10. rujna 1941. godine, 10. rujna 1941, 2.

97 HDA DAKA, Fond RMZDL, Radovi za hronike sela (neobjavljeno), Milan Štikovac, "Neki detalji iz NOB-e, Dobroselo", 2.

98 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 87.

99 VA, Fond NDH, kut. 156, f. 1, dok. 11, Velika župa Sana i Luka Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, 25. rujna 1941, 2.

100 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 89.

101 VA, Fond NDH, kut. 143, f. 2, dok. 39, Zapovjedništvo 3. oružničke pukovnije Zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije, 8. rujna 1941, 3.

102 Ibid., kut. 152a, f. 11a, dok. 27, Zapovjedništvo 3. Hrvatske oružničke pukovnije Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, Izvješće o četničkoj akciji, 3. rujna 1941, 1.

103 Fond 248, MINORS NDH, kut. 7, Izvješće o stanju do 3. IX. 1941. godine u 8 sati, 3. rujna 1941, 1; vidjeti i u ibid., Fond 1450, MINORS NDH, D-2251, Izvješće o četničkoj akciji Vrhovnom oružničkom zapovijedništvu, 3. rujna 1941; *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 73, Izvještaj Štaba Prvog bataljona "Sloboda" od 1. septembra 1941. god. Štabu drvarske brigade o rezultatima borbi na sektoru Krnjeuša – Bos. Petrovac – Bravski Vaganac, 1. septembra 1941, 162; ibid., br. 79, Naredba Štaba Prvog bataljona "Sloboda" od 2. septembra 1941. god. komandama jelašinovačkog i trećeg gerilskog odreda o načinu raspodjele zaplijenjenog ratnog materijala i obavještenje o rezultatima borbi četvrtog i petog odreda, 2. septembra, 1941, 182; ibid., br. 87, Članak iz "Gerilca" br. 6 od 6. septembra 1941. god. o uspješnom napadu na neprijateljski logor kod Vrtoča, 6. septembra 1941, 198; ibid., br. 301, Izvještaj Oružničkog krila Bosanski Petrovac od 2. septembra 1941. god. o napadu na domobranske garnizone u Krnjeuši i Vrtoču, 2. septembra 1941, 664–667.

104 Mušeta, "Kulen Vakuf", 19; intervju s Abasom Mušetom, 8. jula 2012, Crikvenica; za svjedočenje preživjelog koji je tvrdio da je vidio Mehmeda Mušetu na jednom od mjesta masovnog ubijanja, vidjeti DAKA, Fond RMZDL, kut. 4, Originali, Milan Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945. Godine", 22; vidjeti i Čučak, *Nebljusi u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, 35–39.

105 HDA, Fond 1220, Centralni komitet (CK) Komunističke Partije Hrvatske (KPH), KP-3/8, 1.

106 Za njegove biografske podatke, vidjeti Đurđević-Đukić, ur., *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga druga N-Ž*, 38–39.

107 *Zbornik NOR-a*, tom V, *knjiga 1, br. 22*, Uputstvo za delegate Centralnog komiteta KPH početkom rujna 1941. god. o organizaciji i zadacima partizanskih odreda, 74–75. Oreškovića Krntiju su u oktobru 1941. ubili ustanici pod okolnostima koje su i danas nejasne. O njegovoj smrti, vidjeti ibid., br. 77, Proglas Okružnog komiteta KPH za Liku koncem listopada 1941. god. povodom mučkog ubistva narodnog heroja Marka Oreškovića Krntije, 233–235.

108 *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 98, Izvještaj Oblasnog Štaba za Hercegovinu i Lepe Perović od septembra 1941. god. Štabu NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu o vojno-političkoj situaciji u Hercegovini, septembar 1941, 222.

109 Ibid., 7, Izvještaj Sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od 12. augusta 1941. god. Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu o borbama u Bosanskoj krajini i o stanju partijske organizacije u Banjoj Luci i drugim gradovima, 12. augusta 1941, 27.

110 Polovina, *Svedočenje*, 86.

111 Ibid., o pokušajima predaje, vidjeti i *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 42, Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji, 133.

POGLAVLJE 6. ČETRDESET I OSAM SATI

1 Bibanović, "Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku", 446; LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 90; Intervju s Abasom Mušetom, 8. jula 2012, Crikvenica; vidjeti i VA, Fond NDH, kut. 61a, f. 15, dok. 44, Dnevno izvješće o važnijim događajima, prema podatcima oružništva za dan 16. rujna 1941. godine, 16. rujna 1941, 1.

2 ARSBL, Fond 9, KBUVB, Upravno odeljenje II, aj. 11, Ispostava Sreza bosanskog-petrovačkog u Kulen Vakufu Kraljevskoj banskoj upravi, II odeljenja Banja Luka, Predmet: proslava rođendana nj. v. Kralja, 7. septembra 1938, 1.

3 AJ, Fond 110, DKUZ, f. 230, F. broj 24047, Matijević, Miro, 29. aprila 1947, 1.

4 LAEB, Esad Bibanović, "Kulen Vakuf i okolina kroz istoriju" (neobj. memoari, privatna zbirka, Sarajevo), 264.

5 Ibid., Bibanović, "Kulen Vakuf", 91.

6 Intervju s Abasom Mušetom, 8. jula 2012, Crikvenica.

7 VA, Fond NOV, kut. 2000, f. 2, dok. 4, Srez Bihać, Period od okupacije do kraja 1941. godine, Stenografske beleške, 9. juna 1951, 13 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom).

8 Pilipović, *Romori vrtočke prošlosti*, 188.

9 HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2122, Situacija na dan 5. rujna i u toku noći 5./6. rujna 1941. godine, 7. rujna 1941, 4–5; LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 95–96. Prvi izvještaji vlasti NDH u Bihaću sugeriraju da je "nestalo oko 3.500 ljudi", koji su napustili Kulen-Vakuf, i da je "njihova sudbina bila nepoznata". Vidjeti VA, Fond NDH, kut. 61a, f. 15, dok. 44, Dnevno izvješće o važnijim događajima, prema podatcima oružništva za dan 16. rujna 1941. godine, 16. rujna 1941, 1.

10 Za svjedočenje djece koja su na cesti izgubila roditelje, vidjeti *Novi list*, "Plač i pjesma, krikovi i smijeh, izvijaju se iz grudi nejake dječice, koja su vidjela najveće zlo što ih je moglo stići", 30. rujna 1941, 8; *Hrvatski narod*, "Još dvije stotine djece žrtava komunističko-četničkih bandi", 30. rujna 1941, 9.

11 *Hrvatski narod*, "Djeca iz Bosne i Like o zločinima četnika i komunista", 15. rujna 1941, 5; LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 97; Intervju s Dervišom Derviševićem, 1. i 5. oktobra, 2008, Klisa.

12 Mušeta, "Kulen Vakuf", 46–47.

13 O ovoj pucnjavi na cesti, vidjeti *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 114, Izvještaj Štaba partizanskih odreda u Brdu Oraškom drvarske brigade od 9. septembra 1941. god. o borbama za oslobođenje Kulen-Vakufa, 9. septembra 1941, 253–254; Dedijer i Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, Komanda 3. Žandarmerijske pukovnije Banja Luka Vrhovnoj komandi Žandarmerije NDH Zagreb, 12. septembra 1941, 66; Nikica Pilipović, "Vrtoče u ustanku 1941", u *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Pišu učesnici, Zbornik, knjiga četvrta*, ur. Koča Popović (Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", 1964), 869.

14 Svjedočenje Muje Derviševića u Ibrahim Kajan, "Pakao Vakuf Golubnjača", *Ogledalo*, godina 1, br. 2 (prosinac/decembar 1990): 26. Ostali preživjeli su rekli da su vidjeli kako još uvijek žive bebe pokušavaju sisati mlijeko iz grudi svojih mrtvih majki. Intervju s Muratom Mušetom, 27. septembra 2008, Kulen-Vakuf. Vidjeti i Mušeta, "Kulen Vakuf", 46–47.

15 *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 114, Izvještaj Štaba partizanskih odreda u Brdu Oraškom drvarske brigade od 9. septembra 1941. god. o borbama za oslobođenje Kulen-Vakufa, 9. septembra 1941, 253–254.

16 Pilipović, "Borba Cvjetnićana na petrovačkom području", 601.

17 Vidjeti, naprimjer, LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 97; za NDH izvor, vidjeti Komanda 3. Žandarmerijske pukovnije Banja Luka o pokolju Muslimana Kulen Vakufa, 12. rujna 1941, u Tucakovic, *Srpski zločini nad Bošnjacima-Muslimanima*, 194–196; za imena dvadeset i petero muškaraca, žena i djece iz sela Klisa i Ostrovica, koji su, čini se, ubijeni na cesti blizu Prkosa i Čovke, vidjeti AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 10, Mjesni odbor: Kalati, 5. augusta 1946, 7.

18 Sava Mileusnić, "Donji Lapac u ustanku", 396.

19 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 42, Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji, 133.

20 O tome kako je nastavljeno pucanje na nenaoružane civile nakon što su borbe okončane, vidjeti Komanda 3. Žandarmerijske pukovnije Banja Luka Vrhovnoj komandi Žandarmerije NDH Zagreb, 12. septembra 1941, u Dedijer i Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, 66.

21 O učešću Nikole Karanovića u naredbama pogubljenja, vidjeti LAEB, Bibanović, Radni materijal za knjigu "Kulen Vakuf i okolina", 187; o ulozi njegovih ljudi, kao i ljudi komandanta Branka Rađenovića, tokom pucnjave na cesti vidjeti, *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 42, Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji, 133; o prisustvu Mane Rokvića blizu sela Prkosi, i njegovoj ulozi u odvođenju muškaraca muslimana, koji su kasnije pogubljeni, vidjeti ABiH, Fond ZKUZ BiH, kut. 88, Srez Drvar, Selo Boričevac, Svjedokinja Kadić Zejna, Mjesni narodni odbor Kulen-Vakuf (nedatirani, rukom pisani dokument, najvjerovatnije iz 1946), 1.

22 Šiljdedićevo svjedočenje je, čini se, snimio lokalni historičar Esad Bibanović kasnih 1970-ih ili ranih 1980-ih.

23 Šiljdedić je pobrojao imena gotovo tridesetero muslimana ubijenih kod jame Dugopolje, uključujući očeve i sinove koje su ustanici zajedno pogubili. On se uspio izvrati iz jame: "Bio sam u jami dva dana i dvije noći. Padala je kiša, a ja sam bio samo u donjim gaćama i košulji. Skupio sam snagu i s teškom mukom se uspio izverati. Krenuo sam prema Bihaću. Nedaleko od jame sam naišao na jednog [pravoslavnog] seljaka koji je u rukama imao rogulj. Da se odbranim, zgrabio sam dva kamena. Samo je prošao kraj mene. Nije ni riječ progovorio." Vidjeti LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 97–98.

24 VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 8, dok, 4, Drago Đukić, "Pripreme ustanka, ustanak i borbe 1941. godine u bosansko-petrovačkom srezu", 25.

25 O ulozi Stojana Matića, vidjeti HDA DAKA, Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u, Lika 2 (LI-2), 30/2010, Sava Mileusnić, "Organizacija i djelatnost KPJ u uslovima Drugog svjetskog rata na kotaru Donji Lapac", 1963, 21.

26 HDA DAKA, Fond RMZDL, Radovi za hronike sela (neobjavljeno), "Bušević u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945", 1980, 44.

27 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 98–99; ibid., "Stanovništvo Kulen-Vakufa", 189.

28 Bibanović, "Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku", 447.

29 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 91–92.

30 Ibid.

31 Bibanović, "Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku", 447; o ovom incidentu, vidjeti i Kosta Nađ, "Iz ratnih dana", u *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, 1941–1945, knjiga 5*, ur. Pero Morača (Beograd: Kultura, 1961), 318.

32 Jovanić, *Ratna sjećanja*, 125.
33 Grbić, "Cvjetnička četa", 358; Reljić, "Martin Brod 1941. godine", 403; za biografske informacije o Petru Đilasu, vidjeti VA, Sekretarijat unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske [u daljnjem tekstu SUP SRH], Otsjek zaštite naroda za Liku I, br. 2, Četnička-vojno politička organizacija u Lici, 9. januara 1945, 5.
34 Jovanić, *Ratna sjećanja*, 125.
35 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 100.
36 O pretpostavljenoj umiješanosti Stipana Kovačevića u djelovanju lokalnih ustaških jedinica, vidjeti AJ, Fond DKUZ, kut. 817, Okružni sud Bihać, Pojedinačne optužnice i presude, 1946, dos. br. 817-320, Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Burzić Avde, 27. maja 1946, 1; o njegovom ubistvu i ubistvu Jakova Markovinovića, vidjeti LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 100–101.
37 O odrubljivanju glave Beće Mehadžića, vidjeti LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 100–101, o ubistvu oko desetorice muškaraca na mostu, vidjeti ABiH, Fond ZKUZ BiH, kut. 88, Svjedočenje Altić Ajiše i Kadić Zejne (nedatirani, rukom pisani dokument, najvjerovatnije u ljeto 1946).
38 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 99.
39 HAD DAKA, Fond RMZDL, kut. 3 (originali), Marko Šašić, "Lapački bataljon Stojan Matić" (nedatirano, najvjerovatnije pisano kasnih 1970-ih ili ranih 1980-ih), 5; o odlasku Stojana Matića, vidjeti ibid., Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u, Lika 2 (LI-2), 30/2010, Sava Mileusnić, "Organizacija i djelatnost KPJ u uslovima Drugog svjetskog rata na kotaru Donji Lapac", 1963, 21; o ulozi Gojka Polovine u organiziranju grupe ustanika da napuste Kulen-Vakuf i napadnu snage NDH blizu sela Nebljusi, vidjeti Polovina, *Svedočenje*, 352–353.
40 Polovina, *Svedočenje*, 86–87.
41 O ustanicima koji su upadali u kafane i krali iz prodavnica uvečer 6. septembra 1941, vidjeti *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 42, "Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji" (nedatirano, ali izgleda da je napisano 15. septembra 1941. ili oko tog datuma), 134; vidjeti i Danilo Damjanović-Danić, "Pad Kulen Vakufa", u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga I*, ur. Čerkez, 666.
42 O paljenju grada, vidjeti *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 106, Naređenje Štaba prvog bataljona "Sloboda" od 8. septembra 1941. god. Komandama četvrtog odreda, odreda u Boboljuskama, Velikom i Malom Cvjetniću i Osredcima za raspored snaga, 8. septembra 1941, 237; ibid., br. 114, Izvještaj Štaba partizanskih odreda u Brdu Oraškom drvarske brigade od 9. septembra 1941. god. o borbama za oslobođenje Kulen-Vakufa, 9. septembra 1941, 254.
43 O ovim ubistvima u julu, vidjeti Odić, "Julski dani 1941. na unskoj pruzi", 213–214.
44 Karanović, "Sadjejstvo sa ličkim ustanicima", 413. O ekshumacijama ovih leševa i reakcijama na njih, vidjeti Lukač, *Ustanak u Bosanskoj Krajini*, 191–192; *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 42, Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji (nedatirano, ali izgleda da je napisano 15. septembra 1941. ili oko tog datuma), 134; vidjeti i ibid., br. 39, Zapisnik sa sastanka vojnih delegata Like od 21. rujna 1941. godine, 21. septembra 1941, 125.
45 Vukčević, ur. *Zločini*, br. 332, Izveštaj Kotarske oblasti u Glamoču od 18. oktobra 1941. o pomoći italijanskih vojnih vlasti srpskom življu u prenošenju leševa ubijenih pravoslavaca bačenih u jame, 16. oktobra 1941, 828–829.
46 Plećaš-Nitonja, *Požar u Krajini*, 87.
47 Radošević, "Vrtoče u ustanku", 472.
48 Karanović, "Sadjejstvo sa ličkim ustanicima", 413.
49 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 42, Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji (nedatirano, ali izgleda da je pisano 15. septembra 1941. ili oko tog datuma), 134.
50 O ovoj dinamici u Ukrajini 1941, vidjeti Redlich, *Together and Apart in Brzezany*, 105–107; Omer Bartov, "White Spaces and Black Holes", u *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization*, ur. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 318–353; Timothy Snyder, "The Life and Death West Volhyinian Jewry, 1921–1945", u *The Shoah in Ukraine*, ur. Brandon and Lower, 91; Lower, "Pogroms, Mob Violence and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941", 221.
51 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 103.
52 Jovanić, *Ratna sjećanja*, 128.
53 O ovoj fazi ubijanja, vidjeti LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 100–101; vidjeti i ABiH, Fond ZKUZ BiH, kut. 88, Svjedočenje Altić Ajiše i Kadić Zejne (nedatirani i rukom pisani dokument, najvjerovatnije u ljeto 1946).

54 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 103; ibid., "Stanovništvo Kulen-Vakufa", 195.
55 Randall Collins, *Violence: A Micro-sociological Theory* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2008), 94.
56 Frijda, "The Lex Talionis", 279.
57 Collins, *Violence*, 121; o dinamici "panike unaprijed" općenitije, vidjeti 3. u ibid.
58 Polovina, *Svedočenje*, 91.
59 Ibid.
60 Svjedočenje Hane Štrkljević u LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 101.
61 Halil Puškar, *Krajiški Pečat* (Istanbul, s.n, 1996), 97.
62 Akti ubistva vlastite djece i potom samoubistva, što se dešavalo na Uni, zabilježeni su i na drugim mjestima u NDH, npr. u Hercegovini prilikom napada ustanika. Vidjeti, naprimjer, *Novi list*, "Grozna nedjela razbješnjelih četničko-komunističkih bandi nad mirnim i golorukim Hrvatima muslimanima u stolačkom kotaru", 10. rujna 1941, 5.
63 Intervju s Mujom Demirovićem, 30. septembra 2008, Bihać; s Muratom Mušetom 27. septembra 2008, Kulen-Vakuf; s Mehmedom Štrkljevićem, 28. septembra 2008, Kulen-Vakuf; vidjeti i Demirović, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*, 274; za djelimični spisak trinaestero žena i djece (u dobi od četiri do četrdeset i četiri godine), koji su u ovim slučajevima umrli, vidjeti AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 10, Mjesni odbor: Kalati, 5. augusta 1946, 7.
64 Intervjui s Adilom Kulenovićem, 7. novembra 2006, Sarajevo; sa sagovornikom koji je želio ostati anoniman, 24. septembra 2008.
65 Intervju s Bećom Pehlivanovićem, 3. oktobra 2008, Bihać.
66 *Hrvatski narod*, "Hrvatska se pobrinula za djecu čiji su roditelji postradali u borbi s četnicima", 22. rujna 1941, 4.
67 Kurtagić, *Zapisi o Kulen Vakufu*, 32; Mušeta, "Kulen Vakuf", 48. Neki memoarski dokazi sugeriraju da je bilo slučajeva kad su ustanici uzimali djevojke, pogotovo iz porodica muslimanskih zemljoposjednika, i držali ih zarobljene danima, dok su ih ustanici jedan za drugim silovali. Vidjeti LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen-Vakufa", 290.
68 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 42, Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji, 134.
69 Frijda, "The Lex Talionis", 279.
70 Kajan, "Pakao Vakuf Golubnjača", 26.
71 *Novi list*, "Jedan čas s postradalima iz Bihaća", 22. rujna 1941, 5.
72 LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen-Vakufa", 195.
73 Jovanić, *Ratna sjećanja*, 127.
74 Plećaš-Nitonja, *Požar u Krajini*, 87.
75 O ovim slučajevima, vidjeti Horowitz, *The Deadly Ethnic Riot*, 114–115; za slučajeve u kojima su doživljaj zadovoljstva i osjećaj radosti bili reakcija boraca nakon što bi se osvetili u gerilskim borbama tokom Američkog građanskog rata, vidjeti Fellman, *Inside War*, 186; o nasilju i situaciji kad ono proključa, vidjeti Oskar Verkaaik, "Fun and Violence. Ethnocide and the effervescence of collective aggression", *Social Anthropology* 11, br. 1 (2003): 3–22.
76 Vidjeti Collins, *Violence*, pogl. 3.
77 Za djelomični spisak ovih porodica, vidjeti Husejn Altić, "Bivši Kulen Vakuf", *Narodna uzdanica Književni zbornik za godinu 1943, god.* XI (Sarajevo: Narodna uzdanica, 1942), 15–19; za svjedočenje preživjele djece koja su svjedočila gotovo potpunom uništenju svojih širih porodica, vidjeti *Novi list*, "Sinoć je u Zagreb stiglo daljnjih 200 siročadi – žrtava četničkih krvavih zlodjela", 15. rujna 1941, 9; vidjeti i *Hrvatski narod*, "Hrvatska se pobrinula za djecu čiji su roditelji postradali u borbi s četnicima", 22. rujna 1941, 4.
78 LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen Vakufa", 195.
79 Intervju sa Đulom Seferović, 13. oktobra 2008, Ostrovica.
80 Kajan, "Pakao Vakuf Golubnjača", 26.
81 Polovina, "Sjećanja na početni period narodnog ustanka u Lici", 798.
82 Intervju s Abasom Mušetom, 8. jula 2012, Crikvenica.
83 Intervju sa Seadom Kadićem, 3. novembra 2008, Bihać; s Mehmedom Štrkljevićem, 28. septembra 2008, Kulen-Vakuf; s Kemalom Štrkljevićem, 27. septembra 2008, Kulen-Vakuf; sa Svetozarom Tankosićem, 16. oktobra 2008, Martin Brod. Vidjeti i Damjanović-Danić, "Pad Kulen Vakufa", 666.
84 Svjedočenje Hane Štrkljević u LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 101; za priču Hane Štrkljević i osoba koje su joj spasile život, vidjeti i Puškar, *Krajiški pečat*, 97.
85 Svjedočenje Hane Štrkljević u LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen Vakufa", 193.

86 O njihovom prisustvu, vidjeti Mušeta, "Kulen Vakuf", 53–56; Begić, *Zločini ustanika*, 165, fusnota 313.
87 Intervju s Aletom Galijaševićem, 12. oktobra 2008, Kulen-Vakuf.
88 Intervju s Muratom Mušetom, 27. septembra, Kulen-Vakuf.
89 Karanović, "Sadjejstvo sa ličkim ustanicima", 413.
90 Čini se da su oni koji su rizikovali s ovim intervencijama većinom bili komunistički orijentirani borci. Vidjeti, naprimjer, VA, Fond NOV, kut. 1997, f. 8, dok. 4, Drago Đukić, "Pripreme ustanka, ustanak i borbe 1941. godine u bosansko-petrovačkom srezu", 25.
91 Svjedočenje Fate Hodžić-Selimović u LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 102.
92 Bibanović, "Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku", 452; vidjeti i svjedočenje Muje Derviševića, koji je bio među zatvorenicima kada je ova naredba izdata, u LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen Vakufa", 287.
93 LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 105; ibid., "Stanovništvo Kulen Vakufa", 35, fusnota 91; za biografske informacije o Šipki, vidjeti Đurđević-Đukić, ur. *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga druga N-Ž*, 235–236.
94 Milka Pilipović Mandžuka, "Očeva smrt", u *Drvar, 1941–1945, knjiga 2*, ur. Morača, 517; o Vladetićevom prijateljstvu prije 1941. godine s nekoliko zatvorenika u Martin Brodu, vidjeti i Polovina, *Svedočenje*, 92.
95 Razgovor s Dimitrom Reljićem, 22. juna 2013, Martin Brod.
96 Svjedočenje Muje Derviševića u Kajan, "Pakao Vakuf Golubnjača", 27.
97 Ibid.
98 Polovina, *Svedočenje*, 92.
99 Pilipović Mandžuka, "Očeva smrt", 517–519; Polovina, *Svedočenje*, 92; nekoliko dana kasnije, u jednom razgovoru s komunističkim komandantom Gojkom Polovinom, Vladetić se sjetio kako su se ovi sporovi odnosili na to koji od ustanika će odnijeti imovinu ukradenu od zarobljenika u Kulen-Vakufu, od čega je dosta toga doneseno u Martin Brod u zaprežnim kolima. Vidjeti Polovina, *Svedočenje*, 92.
100 Milgram, *Obedience to Authority*, 111.
101 Poučan primjer studije masovnog nasilja koja se oslanja prvenstveno na psihološka objašnjenja, pogotovo ona koja se odnose na "grupnu dinamiku", vidjeti Fujii, *Killing Neighbors*.
102 O pojmu distance između ubice i žrtve, i različitih nivoa psihološke napetosti koje ta distanca podrazumijeva, vidjeti potpukovnik Dave Grossman, *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society* (New York: Black Bay Books, 1995), posebno III dio.
103 Kako pokazuje jedan takav izvještaj: "U nekim područjima kružile su nepotvrđene priče kako se ustanici bore međusobno i sa svojim vođama." Vidjeti VA, Fond NDH, kut. 143, f. 2, dok. 50, Zapovjedništvo 3. oružničke pukovnije Zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije, Doglasno izvješće dostavlja, 18. rujna 1941, 2.
104 Knežević, "Cvjetnićani u akciji", 462.
105 Polovina, *Svedočenje*, 91–92.
106 Kajan, "Pakao Vakuf Golubnjača", 27.
107 Polovina, *Svedočenje*, 91.
108 Ibid., 91–92.
109 Jovanić, "Ustanak u donjolapačkom kotaru 1941. godine", 154; Polovina, *Svedočenje*, 92.
110 Svjedočenje Muje Derviševića u LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 103.
111 Kajan, "Pakao Vakuf Golubnjača", 27.
112 Svjedočenje Muje Derviševića u LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 103.
113 Kajan, "Pakao Vakuf Golubnjača", 27.
114 Svjedočenje Muje Derviševića u LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 103–104.
115 Kajan, "Pakao Vakuf Golubnjača", 27.
116 HDA, Fond 223, MUPNDH, kut. 32, Kotarsko poglavarstvo Bihać Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, Predmet: izvješće o izbjeglicama, 18. rujna 1941, 1–2.
117 LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen-Vakufa", 195; o ovoj procjeni, vidjeti i Zorić, *Drvar u ustanku 1941*, 212.
118 Za izvještaj o pokolju u Kulen-Vakufu i okolini, koji su sačinile vlasti NDH manje od sedam dana nakon što su se oni desili, vidjeti HDA, Fond 1450, MINORS NDH, D-2251, Zapovjedništvo 3. oružničke pukovnije Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu, Izvješće o napadu četnika na Kulen-Vakuf, 12. rujna 1941, 1–2; o broju od 2.000 "nestalih", koje su oficiri vojske NDH smatrali "ubijenim ili zarobljenim", vidjeti VA, Fond NDH, kut. 143, f. 2, dok. 50, Zapovjedništvo 3. oružničke pukovnije Zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije, Doglasno izvješće dostavlja, 18. rujna 1941, 2. Precizan spisak

svih žrtava najvjerovatnije se neće nikada moći sačiniti zbog toga što detaljne informacije nisu prikupljene u vrijeme samog ubijanja. Čini se da je statistika NDH o broju izbjeglica koji su došli u Bihać najbolji način da se utvrdi broj mrtvih. Za vrlo djelimičan spisak žrtava prikupljen od jugoslavenskih komunističkih vlasti sredinom 1960-ih, u pokušaju te države da se preciznije utvrdi broj umrlih u ratu, vidjeti *Žrtve rata 1941.–1945. Popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina (Banovići – Bosanski Novi)* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992), 95–99, 119–127, 135–139. Ove brojke uključuju žrtve iz Kulen-Vakufa, Klise, Ćukova, Orašca i Ostrovice.

119 Vidjeti Gross, *Neighbors*.

120 Vidjeti Snyder, *Bloodlands*.

121 Za oštru kritiku Snayderove knjige *Bloodlands* na ovoj osnovi, vidjeti Jan T. Gross, "A Colonial History of the Bloodlands", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 15, br. 3 (2014): 591–596.

122 *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 138, Naređenje Štaba drvarske brigade od 14. septembra 1941. god. Štabu bataljona ličkih NOP odreda za podnošenje izvještaja o stanju na području bataljona i za stezanje obruča oko Bihaća, i obavještenje o situaciji poslije četničke izdaje, 14. septembra 1941, 302.

123 *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 42, Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji (nedatirano, ali izgleda da je napisano 15. septembra 1941. ili oko tog datuma), 134; Vidjeti i *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 114, Izvještaj Štaba partizanskih odreda u Brdu Oraškom drvarske brigade od 9. septembra 1941. god. o borbama za oslobođenje Kulen-Vakufa, 9. septembra 1941, 253–254.

124 VA, Fond NOV, kut. 1701, f. 2/I, dok. 11, Štab risovačkog bataljona oslobodilačke vojske u Brdu Oraškom Štabu brigade nacionalno oslobodilačkih odreda Drvar, 13. septembra 1941, 1.

125 Ibid., f. 2/I, dok. 4, Štab II bataljona Štabu N.O.G.O Drvar, 10. septembra 1941, 1.

126 *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 106, Naređenje Štaba prvog bataljona "Sloboda" od 8. septembra 1941. god. Komandama četvrtog odreda u Boboljuskama, Velikom i Malom Cvjetniću i Osredcima za raspored snaga, 8. septembra 1941, 237.

127 Vidjeti, naprimjer, VA, Fond NOV, kut. 1701, f. 23, dok. 3, Štab II Bataljona Gerilskih odreda za Veliki Cvjetnić i okolinu Komandantu brigade Drvar, 16. septembra 1941, 1; ibid., kut. 1701, f. 23, dok. 2, Štab II Bataljona Gerilskih odreda Veliki Cvjetnić i okolinu Komandiru čete Bjelajske, 10. septembra 1941, 1; *Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 1*, br. 146, Naređenje Štaba Drvarske brigade od 15. septembra 1941. god. Štabu Drugog bataljona za raspored bataljona i način njegovog vođenja borbe, 326–327; ibid., br. 149, Izvještaj Operativnog oficira Štaba Prvog bataljona "Sloboda" od 15. septembra 1941. god. Štabu bataljona o izvršenom obilasku drugog, četvrtog i petog odreda, 15. septembra 1941, 335.

128 VA, Fond NDH, kut. 213, f. 2, dok. 48, Iz saslušanja domobrana koji su bili zarobljeni u Drvaru i koji su se vratili 22. rujna, 7. listopada 1941, 1.

129 VA, Fond NOV, kut. 1701, f. 2/I, dok. 18, Štab II Bataljona Gerilskog odreda za Veliki Cvjetnić i okolinu Komandantu brigade Drvar, Ubiranje dobrovoljnog priloga, 15. septembra 1941, 1.

130 Ibid., dok. 17, Štab II Bataljona Gerilskog odreda za Veliki Cvjetnić i okolinu Komadantu brigade Drvar, Moli da se dostavi izvesna količina municije, 15. septembra 1941, 1. Đilas je spomenuo da njegove jedinice nemaju municije u pismu koje je poslao glavnoj komandi bataljona "Sloboda" 13. septembra, ali on ne spominje konkretno "okupaciju Kulen-Vakufa" kao razlog za to. Vidjeti VA, Fond NOV, kut. 1700, f. 4, dok. 1, Štab II Bataljona Gerilskog odreda za Veliki Cvjetnić i okolinu Komadantu brigade "Sloboda", 13. septembra 1941, 1.

131 VA, Fond NOV, kut. 1701, f. 2/I, dok. 4, Štab II bataljona Štabu N.O.G.O Drvar, 10. septembra 1941, 1.

132 Nađ, *Ustanak*, 208.

133 *Novi list*, "Grozna nedjela razbješnjelih četničko-komunističkih bandi nad mirnim i golorukim Hrvatima muslimanima u stolačkom kotaru", 10. rujna 1941, 5 (u originalu je riječ "musliman" napisana malim slovom).

134 ARSBL, Fond 74, Velika Župa Sana i Luka, 3005/41 (nenaslovljeni i nedatirani dokument, najvjerovatnije s kraja ljeta ili tokom rane jeseni 1941), koji su napisali ustanici u banjalučkom kraju.

135 Vidjeti, naprimjer, Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941.–1945.* (Zagreb: Globus, 1986); Đuro Stanisavljević, "Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj", *Istorija XX veka – Zbornik radova* (Beograd, 1962): 5–140.

136 Vidjeti, naprimjer, Hurem, *Kriza Narodooslobodilačkog pokreta*.

137 O Rokviću, vidjeti VA, Fond NDH, kut. 202, f. 2, dok. 33, Kotarska oblast Bosanski Petrovac Velikoj Župi Krbava i Psat Bihać, Četnički vojvoda: o Mani Rokviću, 2. kolovoza 1943, 1; ibid., Velika Župa Krbava i Psat, Predmet: Mane Rokvić – 'Četnički vojvoda' u Bosanskom Petrovcu – podaci, 2. kolovoza 1943, 1; ABiH, Fond ZKUZ BiH, kut. 91, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9. augusta 1946, 2; ibid., kut. 68, Srez Bosanski Petrovac, Zapisnik br. 18, Mjesni odbor: Prkosi, 4. augusta 1946,

3; ARSBL, Kartoteka ratnih zločinaca, Mane Roković; o Đilasu, vidjeti Reljić, "Martin Brod 1941. godine", 404–405; Polovina, *Svedočenje*, 92–93; Pero Pilipović, "Istina o jednom zločinu", u *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Čerkez, 605; *Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 1*, br. 42, Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji, nedatirano, ali izgleda da je napisano 15. septembra 1941. ili oko tog datuma, 134.

138 AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 3793, 5394, OKUZ za Liku, Zapisnik sastavljen pred komisijom u Beglucima, 25. maja 1945, 1–2.

139 Svjedočenje Muje Derviševića u Kajan, "Pakao Vakuf Golubnjača", 27.

140 Za primjere ovog političkog djelovanja, vidjeti *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* [u daljnjem tekstu *Zbornik NOR-a*], *tom IV, knjiga 2, Borbe u Bosni i Hercegovini* (Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske Armije, 1951), br. 57, "Otvoreno pismo Glavnog štaba NOP Odreda za Bosnu i Hercegovinu od novembra 1941. god. Zavedenim četnicima o izdajničkom radu Majora Dangića", 20. novembra 1941, 143–144; AMUSK, Prijepisi originalnih dokumenata iz AHRP, 3 četa bataljona "Miloš Čavić" partizanskog odreda Banije Oružničkoj postaji Otoka, 31. marta 1942, 1.

141 LAEB, Bibanović, "Stanovništvo Kulen-Vakufa", 331–332.

142 Među žrtvama su bili Hamdija Šimdedić iz Kulen-Vakufa i Muharem Stupac iz Orašca, čija su tijela pokazivala znake višestrukih povreda, kao i to da su bili zaklani. Druga tijela nađena su u sličnom stanju, ali tako strašno izobličena da se nisu mogla identificirati. O ekshumacijama, vidjeti VA, Fond NDH, k. 281, f. 4, dok. 1–46, Zapisnik o izkopavanju lješeva poubijenih građana grada Bihaća za vrieme boravka partizana u Bihaću, 2. ožujka 1943, 1; o činjenici da su mnoge od ovih žrtava bile iz kulenvakufskog kraja, vidjeti u ibid., kut. 281, f. 4, dok. 1–60, Zapisnik sastavljen u prostorijama ustaškog logora u Bihaću, 16. veljače 1943, 1.

143 Za drugi primjer izravnavanja računa, koje je nastavljeno tokom partizanskog zauzimanja Bihaća 1942. godine, kad su borci iz kulenvakufskog kraja tražili bivše komšije muslimane za koje su vjerovali da su ustaše, vidjeti Kurtagić, *Zapisi o Kulen Vakufu*, 37; vidjeti i ABiH, Fond ZKUZ BiH, Zapisnici Srez Drvar, kut. 91, Zapisnik sastavljen kod NOO-a Malo Očijevo, Opština Martin Brod, Srez drvarski, 28. januara 1945, 1, što sugerira da su dvojica ljudi iz Kulen-Vakufa, Omer Kadić i Hilmija Altić, bili ubijeni tokom partizanske pobjede u Bihaću.

POGLAVLJE 7. NAPRASNA NACIONALNOST

1 O iskustvima izbjeglica, vidjeti, naprimjer, HDA, Fond 226, Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH, kut. 7, Kotarska oblast u Kutini, Predmet: Molba izbeglica iz Orašca da ih se preseli, 16. prosinca 1941, 1; Kotarska oblast Cazin, Predmet: Izbeglica iz Orašca preselenje iz Moslovačkog selišta, 2. siječnja 1942, 1; za spisak mještana koji su se priključili partizanima, vidjeti AMUSK, Zbirka informacije o spomenicima NOB, fas. 47, Kulen-Vakuf, Odbor za izgradnju spomenika palim borcima NOR-a Kulen-Vakuf, Predmet: Utvrđeni spisak palih boraca NOR-a od 1941. do 15. maja 1945. godine, 3. aprila 1981, 1–6.

2 Dušan Knežević, "Omladinska radna akcija u selu Orašcu", u *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja. Knjiga IV*, ur. Vladimir Čerkez (Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974), 253.

3 Intervju s Dervišem Derviševićem, 1. i 5. oktobra, 2008, Klisa; sa Smajom Hodžićem, 23. juna 2013, Ćukovi; s Mujom Hasanagićem, 4. novembra 2008, Kulen-Vakuf; s Aletom Galijaševićem, 12. oktobra 2008, Kulen-Vakuf; s Mahom Vazovićem, 24. septembra 2008, Kulen-Vakuf; sa sagovornikom koji je želio ostati anoniman, 11. oktobra 2008; o slučajevima djece koja su razdvojena 1941, vidjeti Nurija Rošić, "Arena traži vaše najmilije. Sjetili se pljeska", *Arena*, 1978 (datum nepoznat), 20, koji govori o bratu i sestri, Dervišu Derviševiću i njegovoj sestri Šefiki iz Klise, koji se nisu spojili do 1970-ih.

4 AUSK, Fond Sreskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine Bihać [u daljnjem tekstu SK SK BiH Bihać], kut. 145, Neki problemi u Kulen-Vakufu koji se moraju odmah riješiti, 21. augusta 1953, 3; vidjeti i ABiH, Fond Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine [u daljnjem tekstu CK SK BiH], kut. 175, Izvještaj za mjesec decembar 1947. godine o radu i stanju na terenu sreza Bosanski Petrovac, 29. decembra 1947, 1.

5 *Krajina*, "Kulenvakufske ruševine", 3. novembra 1957.

6 Intervju s Mustafom Derviševićem, 11. oktobra 2008, Klisa.

7 Intervju s Dervišem Derviševićem, 1. oktobra 2008, Klisa.

8 ABiH, Fond CK SK BiH, kut, 220, Mjesečni izvještaj o radu SK KPJ Bosanski Petrovac, 30. marta 1948, 1.

9 Ibid., kut. 297, Izvještaj sa terena Srez Bosanski Petrovac, Bihać, Unska Pruga, Cazin, 1948, 29; ibid, kut. 318, Dnevne informacije Sreskih komiteta, 1949, Sreski komitet Bihać, 11. maj 1949, 1.

10 Ibid., kut. 318, Dnevne informacije Sreskih komiteta, 1949, Sreski komitet Bihać, 1. maja 1949, 1; 28. maja 1949, 1; 22. juna 1949, 1; 28. juna, 1949, 1; 12. jula 1949, 1.

11 Đuro Kresoje je bio sekretar lokalnog komiteta Komunističke partije, a Mićo Radak je bio na istom položaju u Kulen-Vakufu. Vidjeti ibid., kut. 327, Zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta Komunističke Partije, Bosanski Petrovac, 3. maja 1949, 1; tokom prve poratne decenije, komunističke vlasti nisu označavale kategoriju "musliman" kao službeni "narod" ili "nacionalnost", ali su ipak članove partije računali prema tome da li su ih percipirali kao pripadnike te kategorije. Vidjeti, naprimjer, ibid., kut. bez broja, Ukupan broj Muslimana članova SK prema popisu 31. III. 1958. i njihovo nacionalno opredeljenje, 1958. (Nejasno je da li se prvo slovo u riječi "musliman" pisalo velikim ili malim slovom jer je cijeli naslov kucan velikim slovima.)

12 Godine 1955. je bilo trinaest članova lokalnog komiteta Saveza komunista za opštinu Kulen-Vakuf, od kojih je jedanaest opisano kao "Srbi" i dvoje kao "Muslimani". Vodeće pozicije, poput sekretara, skoro su uvijek držali "Srbi" i to se nije mijenjalo do kraja 1950-ih. Vidjeti AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 147, Spisak rukovodećeg kadra u Savezu komunista i predsjednika NO opština na terenu sreza Bihać, 27. septembra 1955; ibid., kut, 152, Analiza o kadru u opštinskom komitetu i osnovnim organizacijama Saveza komunista na području opštine Kulen-Vakuf, 10. januara 1956, 1; ibid., Spisak predsjednika NO opština i sekretara komiteta sreza bihaćkog, 1956, 1. Godine 1959. taj disbalans je još uvijek bio upadljiv. Prema izvještajima koje je sačinio Savez komunista, etnički sastav stanovništva opštine Kulen-Vakuf bio je 5.300 Srba (57%), 270 Hrvata (2,9%) i 3.720 muslimana (40,1%); ipak, sastav Saveza komunista bio je 196 Srba (76%), 7 Hrvata (2,7%), i 59 muslimana (23%). Vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 7, Izvještaj o radu na brojnom jačanju organizacija Saveza komunista na opštinama Bihać, Bosanska Krupa i Kulen-Vakuf, 15. juna 1959, 11.

13 Više od deset godina nakon rata, od 230 članova Opštinskog komiteta Saveza komunista Kulen-Vakufa, 32 nije imalo nikakve škole, dok ih je 162 završilo samo osnovnu školu. Devetnaestero ih je imalo neku stručnu obuku, a samo trinaestero je završilo srednju školu. Niko nije imao završen fakultet. Vidjeti AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 151, OK SK BiH Kulen-Vakuf, Mjesečni izvještaj o godinama starosti članova Saveza komunista na terenu, 5. aprila 1956.

14 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 192, Analiza informacije iz mjesečnih izvještaja partijskih rukovodstava, 16. decembra 1947, 3.

15 Ibid., kut. 205, Mjesečni izvještaj o radu SK KPJ Bihać, 31. januara 1948, 2.

16 O Polovini, vidjeti njegove memoare, *Svedočenje*; o Matiću, vidjeti Stanisavljević, "Narodni heroj, Matić Ilije Stojan", u *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Vezmar i Zatezalo, 974; vidjeti i Đurđević-Đukić, ur., *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga prva A-M*, 497–498; o Pilipoviću Maćuki, vidjeti Knežević Niko, "Maćuka", u *Drvar, 1941–1945*, ur. Morača, 86–88; o Jovaniću, vidjeti Đurđević-Đukić, ur., *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga prva A-M*, 316–317.

17 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. N-4, Pitanje ustaško-četničkih bandi, 3. januara 1947, 1–4; ibid., kut. 192, Analiza izvještaja od Sreskih komiteta o političkoj situaciji na terenu, Org.-instruktorsko odjeljenje, 19. novembra 1947, 1; o operacijama u širem kulenvakufskom kraju, vidjeti ibid., kut. 175, Stanje partijske organizacije Srez Bihać, decembar 1947; ibid., kut. 211, Podaci iz UDBE o čišćenju neprijateljskih bandova sa terena, 1948, Sreski komitet Bihać, 14. februara 1948, 1; Sreski komitet Drvar, 16. februara 1948,1; Sreski komitet Bosanski Petrovac, 16. februara 1948, 1.

18 Za kratki historijat formiranja jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, a posebno komisije za Bosnu i Hercegovinu, vidjeti Krunoslava Lovrenović, "Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača", *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina 1968–1969, knjiga VIII–IX, Sarajevo, 1968–1969, 51–61, ovdje 52.

19 O ovim slučajevima, vidjeti AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 817, Okružni sud Bihać, Pojedinačne optužnice i presude, 1946, dos. br. 817-320, Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Burzić Avde, 27. maja 1946; dos. br. 817-376, Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kadić Bege, 23. septembra 1946; dos. br. 817-403, Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kozlice Agana, 12. oktobra 1946; dos. br. 817-421, Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kulenović Mahmut, 26. augusta 1946; dos. br. 817-469, Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Pehlivanović Ibrahim, 30. maja 1946; dos. br. Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Sušnjar-Vukalić Mujaga, 15. oktobra 1946.

20 Vidjeti, naprimjer, HDA, Fond 306, ZKUZ (Hrvatska), kut. 245, Zh. br. 11647, Odluka, Marinković dr. Vinko (ustaški politički povjerenik iz Donjeg Lapca), maj 1945, 2; ibid., OKUZ za Liku, Zapisnik sastavljen pred komisijom u Bubnju, 12. maja 1945, 1; ibid., kut. 235, Zh. br. 1027, Odluka, Markovinović Antić (komandant ustaša iz Boričevca), maj 1945, 2.

21 AJ, Fond 110, DKUZ, dos. br. 5361, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen-Vakuf, 9. augusta 1946, 5.

22 O dokumentaciji komisija za ratne zločine o četničkim zločinima na širem području Kulen-Vakufa, vidjeti ibid., kut. 817, Okružni sud Bihać, Grupne optužnice i presude, 1946, dos. br. 817-622, Javno tužilaštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Mirković Koste i Mirković Rajka, 30. septembra 1946, 1; ABiH, Fond ZKUZ, kut. 91, Srez Bosanski Petrovac, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9. augusta 1946, 2.

23 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 166, SK SK Bihać, Srez Bihać, stenografske bilješke, prisutni: Enver Redžić, Stevan Blanuša, Mirko Stanarević, Gojko Beslać, Pero Grbić, 9. maja 1951, 11.

24 Arhiv ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Aktuelni problemi u oblasti međunacionalnih odnosa, novembar 1962, 22–23.

25 Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983); E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1983); Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, eng. prevod Ben Fowkes (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

26 Pieter M. Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006); Jeremy King, *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002); James E. Bjork, *Neither German nor Pole: Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008); Tara Zahra, *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008). Vidjeti i priloge u *Austria History Yearbook* 43 (april 2012) ur. Pieter M. Judson and Tara Zahra, u velikoj mjeri posvećene temi ""nacionalne ravnodušnosti" u istočnoj i centralnoj Evropi.

27 Vidjeti, naprimjer, Stanley Tambiah, *Levelling Crowds: Ethnonationalist Conflicts and Collective Violence in South Asia* (Berkeley: University of California Press, 1996); Paul Brass, *Theft of an Idol: Text and Context in the Representation of Collective Violence* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997); V.P. Gagnon Jr, *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004).

28 Brubaker, *Nationalism Reframed*, 19.

29 Vidjeti, naprimjer, Mark R. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003).

30 Za važnu studiju koja veliku pažnju posvećuje tome kako obični ljudi koriste (i posebno kako ne koriste) pojam nacionalnosti u svakodnevnom životu, ali koja nije usmjerena na objašnjenje naprasnog izljeva osjećaja antagonističke nacionalnosti, vidjeti Rogers Brubaker, Margit Feischmidt, Jon Fox, and Liana Grancea, *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006).

31 O definiciji i valjanosti analiza usmjerenih na događaje, vidjeti Sewell, "Three Temporalities", 245–280.

32 O tome kako događaji mogu aktivirati postojeće kulturne obrasce, vidjeti Sahlins, "The Return of the Event, Again", 293–352.

33 Za primjere spašavanja pripadnika različitih zajednica tokom ljeta 1941, vidjeti LAEB, Bibanović, "Kulen Vakuf", 48–50; ibid., "Stanovništvo Kulen-Vakufa", 120–124; Bibanović, "Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku", 432–434; Mušeta, "Kulen Vakuf", 36; Šijan, "Nastanak i djelovanje KPJ na teritoriji kotara do oslobođenja Donjeg Lapca februara 1942. godine", 41, 43; Jovanić, "Ustanak u donjolapačkom kotaru 1941. godine", 105; Obradović, "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945", 824, 831–832; Medić, "Obavještajna služba na području donjolapačkog kotara", 889.

34 Intervju sa Đulom Seferović, 13. oktobra 2008, Ostrovica.

35 Intervjui sa Seadom Kadićem, 3. novembra 2008, Bihać; s Adilom Kulenovićem, 7. novembra 2006, Sarajevo; i sa Svetozarom Tankosićem, 16. oktobra 2008, Martin Brod.

36 Intervju s Brankom Dobracom, 1. oktobra 2008, Kulen-Vakuf.

37 Intervjui s Mujom Hasanagićem, 4. novembra 2008, Kulen-Vakuf; s Aletom Galijaševićem, 12. oktobra 2008, Kulen-Vakuf; i sa Seadom Kadićem, 3. novembra 2008, Bihać.

38 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 195, Informacija o nekim pitanjima ideološkog i političkog djelovanja osnovnih organizacija Saveza komunista na opštini Bihać, 2. februara 1962, 5–6. O reakciji

lokalnih vlasti na gradnju pravoslavne crkve u Kulen-Vakufu, vidjeti ibid., kut. 196 I, Narodni odbor sreza Bihać, Komisija za vjerska pitanja, Informacija o stanju i nekim problemima u razvitku odnosa država – crkva (na srezu), 1962, 3.

39 Intervju s Mujom Hasanagićem, 4. novembra 2008, Kulen-Vakuf.

40 Intervju s Dimitrom Reljićem, 10. oktobra 2008, Martin Brod.

41 Intervju sa Đulom Seferović, 13. oktobra 2008, Ostrovica.

42 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 318, Dnevne informacije sreskih komiteta, 1949, Sreski komitet Bihać, 3. maja 1949, 1; 26. maja 1949, 1; ibid., kut. 139, Oblasni komitet KP BiH, Odjeljenje za propagandu i agitaciju, U vezi proslave dana ustanka 27. jula, 8. jula 1950, 1.

43 Do 1961. godine, kad je bila dvadeseta godišnjica ustanka, barem petnaest takvih proslava se trebalo održati u bihaćkom kraju. Za kompletan spisak, vidjeti u ibid., kut. 199, Program proslave 20-to godišnjice Ustanka naroda Jugoslavije na području opštine Bihać, 9. februara 1961, 2–4.

44 Vidjeti, naprimjer, AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 196, Opštinski odbor Saveza boraca Bihać, Pripreme proslave 4. jula, "Dana borca", pripremanje i polaganje vijenaca na grobove palih boraca i žrtve fašističkog terora, 17. juna 1956. Vidjeti i *Krajina*, "Svečano je proslavljen '4. juli' Dan borca", 27. jula 1956, 1.

45 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 318, Dnevne informacije sreskih komiteta, 1949, Sreski komitet Bihać, 3. maja 1949, 1; 11. maja 1949, 1; 14. maja 1949, 1; ibid., Sreski komitet Bosanski Petrovac, 20. maja 1949, 1.

46 O sličnostima i razlikama između jugoslavenske i sovjetske politike nacionalnog pitanja, vidjeti Veljko Vujačić and Victor Zaslavsky, "The Causes of Disintegration in the USSR and Yugoslavia", *Telos 1991*, br. 88 (1991): 120–140; za diskusiju o kulturnoj politici "bratstva i jedinstva" u Jugoslaviji, vidjeti Andrew Baruch Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia* (Stanford: Stanford University Press, 1998), pogl. 3; o historijatu sovjetske politike nacionalnog pitanja, vidjeti Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001); Ronald Grigor Suny and Terry Martin, ur. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* (Oxford: Oxford University Press, 2001); Francine Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005).

47 Razumijevanje nadzora koji su provodile komunističke vlasti zasniva se na analizi desetina dokumenata koje su sačinili razni organi Saveza komunista o stanju nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini od 1945. pa do kasnih 1960-ih. Za važnu raspravu o nadzoru kao metodi društvenog inženjeringa, vidjeti Peter Holquist, "'Information Is the Alpha and Omega of Our Work': Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context", *Journal of Modern History* 69, br. 3 (1997): 415–450.

48 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 175, Izvještaj za mjesec decembar 1947. godine o radu i stanju na terenu sreza Bosanski Petrovac, 29. decembra 1947, 2; ibid., kut. 294, Razni izvještaji, Stanje po okruzima: Okrug Bihać, Političko stanje, 1948, 1.

49 Za primjere naglaska koji je stavljan na praćenje odnosa među zajednicama iz šireg područja tokom 1950-ih, vidjeti AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 140, Analiza o djelovanju klera na srezu bihaćkom, 20. aprila 1952, 1; ibid., Političko stanje i rad masovnih organizacija na terenu sreza Bihać, 1952, 7–8; ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 56, O nekim negativnim pojavama u partijskim organizacijama, 1952, 11; ibid., kut. 6N-103, Iz informacije Sreskog komiteta Bihać o radu osnovnih organizacija i nekim negativnim pojavama, 13. juna 1953, 2; ibid., Iz izvještaja Sreskog komiteta SK Bihać, 25. decembra 1953, 3; AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 144, Materijali sa opštinske konferencije, 4. augusta 1955, 5; ibid., kut. 148, Zapisnik sa sastanka Sekretarijata Sreskog komiteta Saveza komunista BiH Bihać, 6. juna 1956, 11; ibid., Sastanak Sreskog komiteta Saveza komunista u Bihaću, 1956, 5; ibid., kut. 159, Referat koji je podnesen na III Plenumu CK SK BiH, 20. juna 1957, 19–23.

50 Ibid., kut. 161, Opštinski komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine [u daljnjem tekstu OK SK BiH] Kulen-Vakuf, Informacija o oblicima ispoljavanja šovinizma na opštini Kulen-Vakuf, 28. decembra 1958, 1–3.

51 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 168, Sastanci Opštinskog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije za opštinu Kulen-Vakuf, dnevni redovi i datumi održanih sastanka, 1958, "Neke šovinističke pojave na našoj opštini i rad organizacije Socijalističkog saveza po ovom pitanju", 10. novembra 1958. Za daljnje informacije o organizaciji ovih sastanaka o problemu šovinizma, vidjeti ibid., kut. 167, Referat o radu Opštinskog komiteta i organizacije Saveza komunista na opštini Kulen-Vakuf u vremenu od III do IV opštinske konferencije Saveza komunista, 5. januara 1958 – 8. februara 1959, 11.

52 Ibid., kut. 161, OK SK BiH Kulen-Vakuf, Informacija o oblicima ispoljavanja šovinizma na opštini Kulen-Vakuf, 28. decembra 1958, 1–3.

53 Za primjere iz šireg područja na kojem se nalazila opština Kulen-Vakuf, vidjeti ibid., kut. 164, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području opštine Velike Kladuše, 26. decembra 1958, 1–2; ibid., Informacija o nekim pojavama šovinizma na području opštine Bužim, 26. decembra 1958, 1–2; ibid., Informacije Opštinskog komiteta Saveza komunista Bosanska Krupa, Predmet: Pojave šovinizma, 28. decembra 1958, 1–2; ibid., Informacija o nekim pojavama šovinizma na terenu bihaćke opštine u 1958. godini, 30. decembra 1958, 1–2; ibid., Informacije o šovinističkim pojavama na terenu Bosanski Petrovac, 1958, 1; ibid., kut. 165, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području sreza Bihać, 31. decembra 1958, 1–2.

54 Moje razmišljanje o pojmu govorenja jezikom "bratstva i jedinstva" pod utjecajem je rada Stephena Kotkina o pojmu "govoriti boljševičkim jezikom" u sovjetskom kontekstu. Vidjeti Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley: University of California Press, 1995).

55 O "privatizaciji politike", vidjeti Gross, *Revolution from Abroad*.

56 Vidjeti, naprimjer, ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Analiza o međunacionalnim odnosima na goraždanskom srezu, juli 1962, 8–10.

57 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19. oktobra 1962, 5; vidjeti i ibid., kut. 187, Šovinistički istupi i tuče u 1961. godini, 1961, 9.

58 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 56, O nekim negativnim pojavama u partijskim organizacijama, 1952, 11. Šta je pojedinac činio tokom rata i dalje je, sve do kraja 1950-ih, bilo ključno mjerilo koje je odlučivalo šta su u poratnom periodu pojedinci, kao i njihova djeca, mogli postići. Naprimjer, saglasnost da se postane član Saveza komunista često se vrtila oko toga da li su roditelji mogućeg kandidata u ratu bili ustaše ili četnici, ili je osoba percipirana kao neko ko je na neki način bio povezan sa ustašama ili četnicima. O tome, vidjeti AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 169, Zapisnik sa savjetovanja članova sekretarijata Sreskih komiteta, nekih članova Sreskog komiteta, sekretara opštinskih komiteta Saveza komunista i predsjednika NOO-e sa terena srezova Banja Luke, Prijedora i Bihaća, 14. septembra 1959, 4.

59 AUSK, SK SK BiH Bihać, kut. 196, Odluka Sreskog komiteta kojom se potvrđuje kazna "Isključenje iz SKJ" Grubiše Milke, 12. januara 1957, 1.

60 Ibid., kut. 161, Sekretarijat za unutrašnje poslove Bihać, Predmet: Altagić, Branko – prijedlog za krivično gonjenje, 13. decembra 1958.

61 Ibid., kut. 187, Šovinistički istupi i tuče u 1961. godini, 1961. (Ovaj dokument ne sadrži informaciju o tome ko je bio odgovoran za njegovo sastavljanje, ali njegov stil i forma sugeriraju da su ga sastavili članovi Sekretarijata za unutrašnje poslove [SUP] ili državne bezbjednosti [UDBA].)

62 O krivičnom gonjenju pojedinaca zbog šovinističkog ponašanja u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 9, Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 1959, 57; ibid., kut. 37, Organizaciono-politička komisija CK SK BiH, Analiza o raznim vidovima neprijateljske aktivnosti i djelovanja stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, novembar 1961, 66.

63 Ibid., kut. 37, Aktuelni problemi u oblasti međunacionalnih odnosa, novembar 1962, 22. Podaci o broju kršenja zakona, hapšenja i optužnica za 1960-e su nepotpuni. Međutim, raspoloživa dokumentacija sugerira da je policija imala pune ruke posla tokom te decenije nadzirući "bratstvo i jedinstvo". Naprimjer, tokom prvih osam mjeseci 1969. podignuto je 220 optužnica i 1.600 prekršajnih optužbi za šovinizam, nacionalizam i akte protiv komunističkog vodstva. O tim brojkama, vidjeti ibid., kut. bez broja, Razni napisi koji se odnose na neke aktuelne probleme nacionalnih odnosa u Jugoslaviji, 1969, Podaci, Sekretarijat unutrašnjih poslova, 1968.

64 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 140, Analiza o djelovanju klera na srezu bihaćkom, 20. aprila 1952, 1. Pravoslavni svećenik Dragoljub Jovanović s područja Bosanskog Petrovca očito je davao antimuslimanske komentare u to doba. O njegovim aktima, vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 6N-103, Iz izvještaja Sreskog komiteta SK BiH Bihać, 25. decembra 1953, 3.

65 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 140, Političko stanje i rad masovnih organizacija na terenu sreza Bihać, 1952, 7–8.

66 O uključenosti nekih članova Saveza komunista u šovinističke incidente u širem bihaćkom kraju, vidjeti ibid., kut. 169, Razni materijali vezani za rad Sreskog komiteta SKJ Bihać, 20. marta 1959, 8; općenito o stavu visokopozicioniranih članova Saveza komunista Bosne i Hercegovine da su određeni krajevi i sela te republike bili "ustaški" ili "četnički", vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 9, Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 1959, 17; ibid., kut. 37, Organizaciono-politička komisija CK SK BiH, Analiza o raznim vidovima neprijateljske aktivnosti i djelovanja stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, novembar 1961, 29.

67 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 161, OK SK BiH Kulen-Vakuf, Informacija o oblicima ispoljavanja šovinizma na opštini Kulen Vakuf, 28. decembra 1958, 1–3.

68 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 7, Izvještaj o radu na brojčanom jačanju organizacija Saveza komunista na opštinama Bihać, Bosanska Krupa, i Kulen-Vakuf, 15. juna 1959, 41.

69 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 164, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području opštine Velike Kladuše, 26. decembra 1958, 1–2.

70 Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine zabilježio je u povjerljivom izvještaju iz 1959. o nacionalnim odnosima u cijeloj republici da su neki članovi te organizacije bili krivi za ekstremno negativan pogled na članove drugih nacionalnosti koji se temeljio na događajima iz rata. Vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 9, Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 1959, 31.

71 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu Bihać, 19. oktobra 1962, 6. Slični incidenti su se dešavali u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Naprimjer, tokom 1962, u opštini Duvno, neki učenici koji su se potukli brzo su se podijelili po nacionalnosti. Bacali su jedni na druge kamenje i vikali da će se jednoga dana osvetiti za žrtve svoje strane u ratu. Vlasti su utvrdile da je incident imao veze sa svađom koja se prethodne godine desila između roditelja te djece. Ta svađa je donekle vukla korijen iz događaja u ratu. Vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Aktuelni problemi u oblasti međunacionalnih odnosa, novembar 1962, 28.

72 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 165, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području sreza Bihać, 31. decembra 1958, 2. O Srbima koji kritiziraju izgradnju infrastrukture u muslimanskim gradovima i selima zato što su na njih gledali kao na "ustaška mjesta", vidjeti ibid., kut. 164, Informacije Opštinskog komiteta Saveza komunista Bosanska Krupa, Predmet: Pojave šovinizma, 28. decembra 1958, 1. U drugim regijama Bosne i Hercegovine, muslimani su se nekad ponašali na isti način, čak i gore, prema svojim susjedima Srbima. Naprimjer, muslimani iz sela Turija (u tuzlanskom kraju) prekinuli su dotok električne energije, tako da struja iz njihovog sela nije mogla doći do susjednog, srpskog sela. Za muslimane članove lokalnog komiteta Saveza komunista prijavljeno je da su učestvovali u tom incidentu. Nije jasno šta je muslimane natjeralo da poduzmu takve mjere, ali sukobi koji sežu iz rata možda su bili faktor koji je tome doprinosio. O ovom incidentu, vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Aktuelni problemi u oblasti međunacionalnih odnosa, novembar 1962, 6.

73 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 11, Neki idejno-politički organi i organizacije Saveza komunista na selu bihaćkog sreza, septembar 1963, 11–12.

74 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19. oktobar 1962, 6.

75 Ibid.

76 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Neki vidovi negativnih pojava na planu međunacionalnih odnosa na području zeničkog sreza, 29. augusta 1962, 3.

77 Ibid., Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području komune Lukavac, 1962, 3.

78 Ibid., Aktuelni problemi u oblasti međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, novembar 1962, 1. Za više primjera problema u raznim krajevima Bosne i Hercegovine koji ilustriraju kako su iskustva iz rata neke ljude navodila da imaju vrlo negativnu percepciju svojih susjeda drugih nacionalnosti tokom poratnih godina, vidjeti ibid., Analiza o problemima međunacionalnih odnosa na području živiničke komune, 26. juna 1962, 2; ibid., Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području opštine Srebrenica, juni 1962, 3; ibid., Informacija o aktuelnim idejnim problemima međunacionalnih odnosa i utjecaja iz inostranstva na opštinama: Livno, Duvno, Kupres i Bugojno, 7. jula 1962, 1, 5; ibid., Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području sreza Prijedora, 15. jula 1962, 2; ibid., Analiza o međunacionalnim odnosima na području dobojskog sreza, 21. jula 1962, 12–13, 23; ibid., Analiza o međunacionalnim odnosima na goraždanskom srezu, juli 1962, 9–10; ibid., Analiza o nekim problemima međunacionalnih odnosa u srezu Brčko, juli 1962, 3–6; ibid., Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na srezu Banjaluka, 28. jula 1962, 10, 14; ibid., Analiza o nekim problemima međunacionalnih odnosa na srezu Tuzla, 3. augusta 1962, 3, 5.

79 Ibid., kut. 37, Organizaciono-politička komisija CK SK BiH, Politička dokumentacija o metodama i formama neprijateljske aktivnosti ustaških, četničkih i mladomuslimanskih elemenata, djelovanje stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, novembar 1961, 157.

80 Arhiv Republike Srpske [u daljnjem tekstu ARS], Područna jedinica Foča [u daljnjem tekstu PJF], Fond Sreskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine Foča [u daljnjem tekstu SK SK BiH Foča], Zapisnik sa proširene sjednice Opštinskog komiteta Saveza komunista Foča, 4. aprila 1969, 12.

81 O ovoj dinamici, vidjeti Rogers Brubaker, *Ethnicity without Groups* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004), 16.

82 O tome kako etničke percepcije mogu biti potaknute na nesvjesne načine a da nisu instrumentalizirane, vidjeti Rogers Brubaker, Mara Loveman, and Peter Stamatov, "Ethnicity as Cognition", *Theory and Society* 33, br. 1 (2004): 31–64; za diskusiju o tumačenjima koja su više instrumentalistička, vidjeti Jonathan Okamura, "Situational Ethnicity", *Ethnic and Racial Studies* 4, br. 4 (oktobar 1981): 452–465.

83 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 11, Neki idejno-politički organi i organizacije Saveza komunista na selu bihaćkog sreza, septembar 1963, 12.

84 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 164, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području opštine Bužim, 26. decembra 1958, 2.

85 Ibid., Informacije o šovinističkim pojavama na terenu Bosanski Petrovac, 1958, 1. O ovom incidentu, vidjeti i ibid., kut. 186, Analiza metoda i formi neprijateljske djelatnosti na području opštine Bosanski Petrovac, 30. maja 1961, 7–8.

86 Vidjeti Brubaker, "Ethnicity without Groups", 11.

87 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19. oktobra 1962, 3.

88 Ibid., kut. 234, Zapisnik sa zajedničke proširene sjednice Opštinskog komiteta Saveza komunista i Izvršnog odbora Opštinskog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Bosanska Krupa, 3. februara 1965, 5.

89 Mada se čini da su uglavnom muškarci dobacivali takve psovke, dokazi iz istočne Bosne sugeriraju da su i žene nekad u tome učestvovale. Vidjeti, naprimjer, ARS, PJF, Fond SK SK BiH Foča, Preduzetni komitet Saveza komunista rudnika mrkog uglja Miljevina, Predmet: Informacija o nekim pojavama, 21. maja 1961, 2.

90 Za analizu ove dinamike među mladim hindusima i muslimanima, vidjeti Thomas Blom Hansen, "Recuperating Masculinity: Hindu Nationalism, Violence, and the Exorcism of the Muslim 'Other'", *Critique of Anthropology* 16, br. 2 (1996): 137–172; o hindusima i sikhima, vidjeti Das, *Life and Words*, 110.

91 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 9, Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 1959, 7–9.

92 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 186, Metod i forme neprijateljske aktivnosti ustaških, četničkih i mladomuslimanskih elemenata, djelovanje stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, juni 1961, 7.

93 Za južnu Aziju, vidjeti Tambiah, *Leveling Crowds*; Akbar, *Riot after Riot;* Ranajit Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India* (Delhi: Oxford University Press, 1983); za klasičnu studiju o Francuskoj, vidjeti Georges Lefebvre, *The Great Fear of 1789: Rural Panic in Revolutionary France*, engl. prevod Joan White (New York: Pantheon Books, 1973); vidjeti i George F. E. Rudé, *The Crowd in the French Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1959); za Francusku i Englesku, vidjeti Rudé, *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730–1848* (New York: Wiley, 1964); za Rusiju, vidjeti Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia: From the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1961); o fenomenu glasina općenitije, vidjeti Peter Lienhardt, "The Interpretation of Rumour", u *Studies in Social Anthropology*: Essays in Memory of E. E. Evans-Pritchard by His Former Oxford Colleagues, ur. J. H. M. Beattie and R. G. Lienhardt (Oxford: Clarendon Press, 1975), 105–131; Gordon W. Allport and Leo Postman, *The Psychology of Rumor* (New York: H. Holt, 1947).

94 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 186, Metod i forme neprijateljske aktivnosti ustaških, četničkih i mladomuslimanskih elemenata, djelovanje stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, juni 1961, 46.

95 Ibid., kut. 219, Neke pojave nacionalne netrpeljivosti i šovinističkih ispada na području velikokladuške opštine, 1964, 4.

96 Horowitz, *The Deadly Ethnic Riot*, 75.

97 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 186, Analiza metoda i formi neprijateljske djelatnosti na području opštine Bosanski Petrovac, 30. maja 1961, 8.

98 ARS, PJF, Fond SK SK BiH Foča, Informacija o sprovođenju zaključaka i stavova Opštinskog komiteta Saveza komunista usvojenih na ranijim sastancima (nedatirani dokument, ali izgleda da je napisan krajem 1963. ili početkom 1964), 11.

99 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 186, Metod i forme neprijateljske aktivnosti ustaških, četničkih i mladomuslimanskih elemenata, djelovanje stihije i konzervatizma u današnjim uslovima na području opštine Drvar, juni 1961, 5.

100 Ibid., 4.

101 Ibid, kut. 169, Zapisnik sa savjetovanja članova sekretarijata Sreskih komiteta, nekih članova Sreskog komiteta, sekretara opštinskih komiteta Saveza komunista i predsjednika NOO-e sa terena srezova Banja Luke, Prijedora i Bihaća, 14. septembra 1959, 8.

102 Ibid., kut. 187, Šovinistički istupi i tuče u 1961. godini, 1961, 10.

103 Ibid., kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19. oktobra 1962, 1–2.
104 ARS, PJF, Fond SK SK BiH Foča, Druga sreska konferencija Saveza komunista goraždanskog sreza, april 1958, 16; ibid., Materijal sa Treće sreske konferencije Saveza komunista goraždanskog sreza, 11–12. aprila 1960, 18; ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 9. Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 7. maja 1959, 23–24, 46.
105 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 164, Informacije o šovinističkim pojavama na terenu Bosanski Petrovac, 1958, 1.
106 ARS, PJF, Fond SK SK BiH Foča, Informacija o sprovođenju zaključaka i stavova Opštinskog komiteta Saveza komunista usvojenih na ranijim sastancima (nedatirani dokument, ali izgleda da je napisan krajem 1963. ili početkom 1964), 12.
107 O pojmu "moćnik", vidjeti Kakar, *The Colours of Violence*, 71. O tome kako su pojedinci koji su oslobođeni iz zatvora nakon odsluženja kazne za ratne zločine igrali ulogu u stavljanju tih incidenata u okvir zasnovan na etničkim i ratnim kategorijama, vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Informacija o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području sreza Prijedora, 15. jula 1962, 3; ibid., Aktuelni problemi međunacionalnih odnosa na srezu Banjaluka, 2. augusta 1962, 14; ibid., Analiza o problemima međunacionalnih odnosa na području živiničke komune, 26. juna 1962, 2; AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 186, Analiza metoda i formi neprijateljske djelatnosti na području opštine Bosanski Petrovac, 30 maja 1961, 8; o ulozi onih koji su se tokom rata borili s frakcijama koje su komunisti zvali "neprijateljski elementi" (ustaše, četnici itd.), vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 36, O nekim problemima međunacionalnih odnosa i pojavama šovinizma na srezu Sarajeva, 24. novembra 1962, 13, 24.
108 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184, Informacija o šovinističkim pojavama na terenu srezu Bihać, 19. oktobra 1962, 5.
109 Vidjeti, naprimjer, ibid., kut. 164, Informacija o nekim pojavama šovinizma na području opštine Velike Kladuše, 26. decembra 1958, 1–2
110 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 294, Izvještaj instruktora sa terena, Srez Goražde, 1948, 1.
111 Vidjeti, naprimjer, ibid., kut. 37, Analiza o međunacionalnim odnosima na goraždanskom srezu, juli 1962, 9–10; ibid., kut. 9, Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 7. maja 1959, 51; ARS, PJF, Fond SK SK BiH Foča, Zapisnik sa sastanka Opštinskog komiteta Saveza komunista Foča, 29. februara 1960, 3; ibid., Zapisnik sa Druge sjednice Opštinskog komiteta Saveza komunista Foča, 7. marta 1963, 1–3.
112 Izvještaji Saveza komunista o nacionalnim odnosima sačinjeni krajem 1950-ih navode da su lokalna masovna ubijanja Srba, muslimana i Hrvata tokom rata ostavila "duboke ožiljke na svijest ljudi, pogotovo među starijim generacijama i, konkretnije, među porodicama koje su bile direktno pogođene posljedicama nasilja među zajednicama", i da je to bio glavni razlog za "nezdrave nacionalne odnose". Vidjeti ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 9, Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, 7. maja 1959, 2.
113 Ibid., kut. 37, Informacija o međunacionalnim odnosima na terenu Narodnog odbora sreza Jajce, 6. augusta 1962, 1.
114 AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 161, OK SK BiH Kulen-Vakuf, Informacija o oblicima ispoljavanja šovinizma na opštini Kulen-Vakuf, 28. decembra 1958, 1–2.
115 Ibid., kut. 234, Zapisnik sa zajedničke proširene sjednice Opštinskog komiteta Saveza komunista i Izvršnog odbora Opštinskog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Bosanska Krupa, 3. februara 1965, 2, 6.
116 Ibid.
117 Intervju sa Seadom Kadićem, 3. novembra 2008, Bihać.
118 Intervju sa sagovornikom koji je želio ostati anoniman, 24. septembra 2008.
119 Svjedočenje Muje Derviševića u Kajan, "Pakao Vakuf Golubnjača", 27.
120 Kurtagić, *Zapisi o Kulen Vakufu*, 47.
121 Intervju sa Đulom Seferović, 3. oktobra 2008, Ostrovica.
122 HDA DAKA, Fond RMZDL, Radovi za hronike sela (neobjavljeno), Štikovac, "Krvavo lapačko ljeto" (nedatirano), 83.
123 Intervju s Bećom Pehlivanovićem, 3. oktobra 2008, Bihać.
124 Intervjui sa sagovornicima koji su željeli ostati anonimni, 22. juna 2013, Martin Brod.
125 O ratnom i poratnom "nemiješanju" ljudi u Evropi, u kojima su prisilna razdvajanja po etničkim linijama također imala tendenciju da razdvajaju počinioce i preživjele masovnog nasilja u ratu, posebno u velikom dijelu istočne Evrope, kao i u dijelovima Balkana, vidjeti Philipp Ther and Ana Siljak, ur., *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948* (Lanham, MD: Rowman

& Littlefield, 2001); Timothy Snyder, "'To Resolve the Ukrainian Problem Once and For All': The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947", *Journal of Cold War Studies* 1, br. 2 (1999): 86–120; Snyder, "The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943", *Past and Present* 179, br. 1 (2003): 197–234; Steven Béla Várdy and T. Hunt Tooley, ur. *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* (Boulder, CO: Social Science Monographs and Columbia University Press, 2003), posebno dio 2; Redlich, *Together and Apart in Brzezany*; Benjamin Lieberman, *Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe* (Chicago: Ivan R. Dee, 2006), posebno pogl. 5. i 6; Norman M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001), pogl. 4; Pertti Ahonen, Gustavo Corni, Jerzy Kochanowski, Rainer Schulze, Tamás Stark, and Barbara Stelzl-Marx, *People on the Move: Forced Population Movements in Europe in the Second World War and Its Aftermath* (Oxford: Berg, 2008).

126 Ovdje kažem "lažna uljudnost" jer je to nadziranje provođenja "bratstva i jedinstva" od strane komunističkih vlasti većini ljudi pružalo moćne poticaje da ga prihvate – od komemoracija i radnih akcija do usmenih upozorenja i zatvaranja – ali je prikrivalo i postojanje antagonističkijih odnosa među nekim ljudima. Ova fraza potječe iz kratke priče Ive Andrića "Pismo iz 1920. godine", objavljene u zbirci *Prokleta avlija i druge priče* (Svjetlost Sarajevo i Prosveta Beograd, 1988), 119.

127 Vidjeti Gagnon, *The Myth of Ethnic War*; Brass, *Theft of an Idol*; Tambiah, *Levelling Crowds*.

128 ABiH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Neki vidovi negativnih pojava na planu međunacionalnih odnosa na području zeničkog sreza, 30. augusta 1962, 14.

129 Ibid., Informacija o aktuelnim idejnim problemima međunacionalnih odnosa i uticaja iz inostranstva na opštinama: Livno, Duvno, Kupres i Bugojno, 7. jula 1962, 7–8.

130 Ibid., 9–10. O širokoj varijaciji ponašanja lokalnih političkih lidera kao reakciji na međuetničke incidente, vidjeti ibid., Informacija o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području sreza Mostara, oktobar 1962, 7–8; ibid., Analiza o nekim problemima međunacionalnih odnosa u srezu Brčko, 25. jula 1962, 6–7, 21; ibid., Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na srezu Banjaluka, 2. augusta 1962, 15; ibid., Neki problemi međunacionalnih odnosa u srezu Tuzla, 3. augusta 1962, 5; ibid., Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području komune Lukavac, 1962, 5–6; ibid., Aktuelni problemi međunacionalnih odnosa na području opštine Srebrenica, juni 1962, 7; ibid., Informacija o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području sreza Prijedor, 15. jula 1962, 2; ibid., Analiza o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području opštine Livno, 9. augusta 1962, 3–4; ibid., Neki vidovi negativnih pojava na planu međunacionalnih odnosa na području zeničkog sreza, 30. augusta 1962, 13–14; ibid., Informacija o međunacionalnim odnosima na terenu Narodnog odbora sreza Jajce, 6. augusta 1962, 7; ibid., Neki aktuelni problemi međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, 10. aprila 1962, 10, 40–42; ibid., kut. NN, Izvještaj grupe Centralnog komiteta SK BiH o nekim političkim i privrednim problemima Hercegovine, 1966, 35; ibid., kut. 36, O nekim problemima međunacionalnih odnosa i pojavama šovinizma na srezu Sarajeva, 24. novembra 1962, 61–72; ARS, PJF, Fond SK SK BiH Foča, Grupa Opštinskog komiteta Saveza komunista koja je ispitala primjedbe na rad SUP-a Foča, Izvještaj o radu, novembar 1966, 3–4; Informacija o nekim negativnim pojavama na terenu Foča, 20. oktobra 1960, 2.

131 O pojmovima obuzdavanja i eskalacije, vidjeti Straus, "Retreating from the Brink".

132 Rašeta, *Kazivanje pobjednika smrti*, 180.

133 Ibid., 20–21.

134 Za dodatne biografske informacije o Vasi Trikiću, vidjeti AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. bez broja, Prijedlog drugova za sastav novog SK SK BiH Bihać, 1956; za Milana Zorića, vidjeti Đurđević-Đukić, ur., *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga druga N-Ž*, 351–352. O onome u čemu su se dvojica kandidata razlikovali, vidjeti AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 163, Zapisnik sa sjednice Opštinskog komiteta Saveza komunista Kulen-Vakuf, 17. marta 1958, 4.

135 Ibid., kut. 164, OK SK BiH Kulen-Vakuf, Analiza nekih pojava u vezi sa sprovedenim izborima za Narodne poslanike, 31. marta 1958, 6.

136 Ibid., 5.

137 Ibid., 6.

138 Za primjer studije koja nekritički gleda na to kako dolazi do toga da se sukobi shvataju kao "etnički", vidjeti Roger D. Peterson, *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth Century Eastern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

139 Brubaker, *Nationalism Reframed*, 21.

140 O tome kako obični ljudi praktično koriste jezik nacionalnosti, vidjeti Theodora Dragostinova, *Between Two Motherlands: Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900–1949* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011).

141 O pogromima u istočnoj Evropi 1941, vidjeti Gross, *Neighbors*, and Andrezj Żbikowski, "Local Anti-Jewish Pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941", u *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, ur. Lucjan Dobroszycki and Jeffrey Gurock (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1993), 173–179; o genocidu u Ruandi, vidjeti Straus, *The Order of Genocide*; o nasilju u zajednici u južnoj Aziji, vidjeti Das, *Life and Words*, i Tambiah, *Leveling Crowds*.

142 Presude Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) sadrže sugestivne primjere kako su političari bosanski Srbi tokom 1990-ih koristili sjećanja na Drugi svjetski rat kako bi stvorili atmosferu straha i sumnji u lokalnim zajednicama. Ima primjera kako su neki lokalni počinoci zločina koristili kategorije iz Drugog svjetskog rata čineći nasilne akte. Važna tema za buduće istraživanje bila bi uloga koju su takva sjećanja imala u polarizaciji odnosa među zajednicama i motiviranju počinilaca nasilja na mikronivou. Vidjeti, naprimjer, Međunarodni tribunal za krivično gonjenje osoba odgovornih za ozbiljna kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991, Predmet br. IT-94-1-T, 7. maja 1997, Tužilac protiv Duška Tadića, stavovi 83, 87, 88, 91, 94, 130, 154; Predmet br. IT-00-39-T, 27. septembra 2006, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, stavovi 43, 45, 47, 638, 802, 896, 923, 1031.

EPILOG: NASILJE KAO GENERATIVNA SILA

1 *Krajina*, "Svečano u Kulen Vakufu", 4. novembra 1981, 3; ibid., "U Kulen Vakufu 3. novembra. Otkrivanje spomenika palim rodoljubima", 30. oktobra 1981, 1.

2 O sumanutom podizanju spomenika ratu u Jugoslaviji tokom 1950-ih i 1960-ih, vidjeti Max Bergholz "Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a, 1947–1965. godine", *Godišnjak za društvenu istoriju XIV*, nos. 1–3 (2007), 61–82; o šutnji poslije Drugog svjetskog rata o ubijanju među zajednicama u tom kraju 1941. godine, vidjeti idem, "The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia during the Second World War", *East European Politics & Societies* 24, br. 3 (2010): 408–434.

3 *Kulen Vakuf* (album fotografija o izgradnji i otkrivanju spomenika u posjedu arhitektice koja je spomenik projektirala, Sadete Ibrahimpašić), nenumerirane stranice; *Krajina*, "Uz novembarske praznike u Kulen Vakufu. Spomen obilježje – simbol revolucije", 13. novembra 1981, 2. Intervju sa sagorovnikom koji je želio ostati anoniman, 24. septembra 2008, Kulen-Vakuf.

4 Intervju s projektanticom spomenika, arhitekticom Sadetom Ibrahimpašić, 29. septembra 2008, Bihać; *Kulen Vakuf* (album fotografija o izgradnji i otkrivanju spomenika u posjedu arhitektice koja je spomenik projektirala Sadete Ibrahimpašić), nenumerirane stranice; *Krajina*, "U Kulen Vakufu grade spomen obilježje palim borcima. Simbol neraskidivog zajedništva", 4. septembra 1981, 1; za spisak imena, vidjeti AMUSK, Zbirka informacija o spomenicima NOB, fas. 47, Kulen-Vakuf, Odbor za izgradnju spomenika palim borcima NOR-a Kulen-Vakuf, Predmet: Utvrđeni spisak palih boraca NOR-a od 1941. do 15. maja 1945. godine, 3. aprila 1981, 1–6.

5 *Krajina*, "Uz novembarske praznike u Kulen Vakufu. Spomen obilježje — simbol revolucije", 13. novembra 1981, 2.

6 Đurđević-Đukić, ur., *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga prva A-M*, 346–347.

7 Tekst Karanovićevog govora nije objavljen u regionalnim novinama *Krajina*, a primjerak nije sačuvan u lokalnom arhivu. Za neke detalje o njegovom učešću i komentarima, vidjeti *Kulen Vakuf*, nenumerirane stranice.

8 Intervju s Dervišem Kurtagićem, 9. novembra 2006. i 26. oktobra 2008, Kulen-Vakuf; sa Seadom Kadićem, 3. novembra 2008, Bihać; s Dervišem Derviševićem, 1. oktobra 2008, Klisa; s Ademom Derviševićem, 1. oktobra 2008, Klisa; s Ibrahimom Lepiricom, 8. novembra 2008, Kulen-Vakuf; s Aletom Galijaševićem, 12. oktobra 2008, Kulen-Vakuf.

9 O planovima nacionalista bosanskih Srba da stanovništvo koje su percipirali kao srpsko napusti Republiku Bosnu i Hercegovinu i pridruži se novoj jugoslovenskoj federaciji, ili Savezu "srpskih zemalja", vidjeti MUSK, Arhiv 5. Korpusa, "Bosanka Krajina. Konstitutivni činilac nove jugoslovenske federacije", 31. decembra 1991, 7.

10 *Informacija o zločinima počinjenim nad civilnim stanovništvom sa područja Ripač–Ćukovi– Orašac–Klisa–Kulen-Vakuf* (nedatirani pamflet [koji je izgleda objavljen u proljeće 1994] Udruženje žena i roditelja zarobljenih civila s područja Ripča, Ćukova, Orašca, Klise i Kulen-Vakufa), 1–2; Mujo Begić, *Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi. Sjećanja* (Bihać: Grafičar, 2004), 106, 94–95.

11 Hilmo Kozlica, *Put kroz pakao* (Sarajevo: Savez logoraša Bosne i Hercegovine; CID – Centar za istraživanje i dokumentaciju, 2009), 33–36; Begić, *Ljutočka dolino*, 104, 80–81.

12 Begić, *Ljutočka dolino*, 77–78, 81.

13 Kozlica, *Put kroz pakao*, 40.

14 Viši sud u Bihaću, Zapisnik sastavljen dana 04. 08. 1992. povodom postupka za utvrđivanje ratnih zločina počinjenih u Republici Bosni i Hercegovini, Iskaz Derviševića Đulage, 4. augusta 1992, 2–3.

15 Ministarstvo za unutrašnje poslove, Centar službe bezbjednosti Bihać, Podaci koji se odnose na učešće radnika Službe javne bezbjednosti Bihać na pripremama i organizaciji Srpskog naroda prije izbijanje ratnih sukoba, 13. oktobra 1993, 1 (fotokopija originalnog dokumenta uključenog kao dodatak knjizi Begić, *Ljutočka dolino*, 201–209).

16 Begić, *Ljutočka dolino*, 77–78, 81.

17 Nataša Kadić, "Ja nisam borac u uniformi, ali sam borac u srcu", (neobjavljeni rukopis čuvan u ličnom arhivu Nataše Kadić), 1.

18 Viši sud u Bihaću, Zapisnik sastavljen dana 4. 8. 1992. povodom postupka za utvrđivanje ratnih zločina počinjenih u Republici Bosne i Hercegovine, Iskaz Dervišević Đulage, 4. augusta 1992, 5.

19 Vidjeti, naprimjer, Banac, *The National Question in Yugoslavia*; vidjeti i Christian Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia* (Toronto: University of Toronto Press, 2014).

20 Vidjeti, naprimjer, Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*; vidjeti i Ashutosh Varshney, *Ethnic Conflict and Civil Life. Hindus and Muslims in India* (New Haven: Yale University Press, 2002).

21 Za diskusiju o ovoj temi koja je usmjerenija na makronivo, vidjeti Straus, "'Destroy Them to Save Us'"; idem, *Making and Unmaking Nations*.

22 Vidjeti, naprimjer, Wood, "The Social Processes of Civil War"; Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*; idem, "Ethnic Defection in Civil War"; Balcells, "Rivalry and Revenge"; Sambanis and Shayo, "Social Identification and Ethnic Conflict"; o važnosti proučavanja procesa konflikta, vidjeti i Fotini Christia, *Alliance Formation in Civil War* (New York: Cambridge University Press, 2012).

23 Za primjere utjecajnih studija etničkog konflikta koje predlažu statične koncepcije etničkih kategorija, vidjeti Peterson, *Understanding Ethnic Violence*; Naimark, *Fires of Hatred*; Andreas Wimmer, *Waves of War. Nationalism, State Formation, and Ethnic Exclusion in the Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

24 Vidjeti Straus, *The Order of Genocide*; vidjeti i Waller, *Becoming Evil*.

25 O ulozi takvih faktora u stvaranju otpora državnoj represiji, vidjeti Evgeny Finkel, "The Phoenix Effect of State Repression: Jewish Resistance during the Holocaust", *American Political Science Review* 109, br. 2 (2015): 339–353.

26 Vidjeti, naprimjer, Judson, *Guardians of the Nation*; King, *Budweisers into Czechs and Germans*; Bjork, *Neither German nor Pole*; Zahra, *Kidnapped Souls*.

BIBLIOGRAFIJA

ARHIVI

Bosna i Hercegovina

ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE (ABiH) | SARAJEVO
- Fond Agrarne direkcije u Sarajevu
- Fond Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SK BiH)
- Fond Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine (SUBNOR BiH)
- Fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomogača Bosne i Hercegovine (ZKUZ BiH)
- Fond Zajedničkog ministarstva finansija za Bosnu i Hercegovinu
- Fond Zemaljske Vlade Sarajevo

ARHIV REPUBLIKE SRPSKE BANJA LUKA (ARSBL) | BANJA LUKA
- Fond 9, Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine (KBUVB)
- Fond 74, Velika Župa Sana i Luka Nezavisne Države Hrvatske (NDH)
- Fond 76, Rizičko upraviteljstvo Banja Luka Nezavisne Države Hrvatske (NDH)
- Fond 209, Memoarska građa
- Fond 328, Zbirka dokumenata Vojno-istorijskog instituta Jugoslovenske narodne armije (VII JNA), Bosanska Krajina
- Fond 330, Zbirka varia
- Fond 631, Ustaški stožer i povjereništvo za bivšu Vrbasku banovinu Banja Luka (USPBVBBL)
- Fond 559, Lični fond Milana Vukmanovića (1928.–1993.)
- Kartoteka ličnosti iz NOR-a
- Kartoteka ratnih zločinaca

ARHIV UNSKO-SANSKOG KANTONA (AUSK) | BIHAĆ
- Fond Sreskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (SK SK BiH) Bihać
- Fond Okružnog inspektorata Vrbaske banovine (OIVB) Bihać
- Fond Okružne oblasti Bihać

ARHIV MUZEJA UNSKO-SANSKOG KANTONA (AMUSK) | BIHAĆ
- Arhiv 5. korpusa (razni materijali iz 1991. godine)
- Fond Prijepisi originalnih dokumenata iz Arhiva za historiju radničkog pokreta (AHRP), 1941–1945, Nezavisna Država Hrvatska
- Fond Sjećanja boraca iz Narodnooslobodilačkog rata, 1941–1945.
- Doprinos u NOB, 1941.–1945.
- Fond Zbirke informacija o spomenicima Narodnooslobodilačkog rata na području opštine Bihać
- Fond Zbirke fotografija bivšeg sreza i opštine Bihać

ARHIV REPUBLIKE SRPSKE, PODRUČNA JEDINICA FOČA (ARS PJF) | FOČA
- Fond Opštinskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (OK SK BiH) Foča

LIČNA ARHIVA ESADA BIBANOVIĆA (LAEB) | SARAJEVO
Neobjavljeni rukopisi o istoriji Kulen Vakufa:
- "Kulen Vakuf. Svjedočanstvo jednog vremena." (Nedatirano)
- "Kulen Vakuf i okolina kroz istoriju." (Nedatirano)
- Radni materijal za knjigu "Kulen Vakuf i okolina kroz istoriju." (Nedatirano)
- "Stanovništvo Kulen-Vakufa i okoline kroz istoriju." (1980)

Hrvatska

HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV (HDA) | ZAGREB
- Fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKUZ) Hrvatska
- Fond 223, Ministarstvo unutarnjih poslova (MUP) Nezavisne Države Hrvatske (NDH)
- Fond 226, Ministarstvo zdravstva i udružbe Nezavisne Države Hrvatske (NDH)
- Fond 246, Zavod za kolonizaciju Nezavisne Države Hrvatske (NDH)
- Fond 248, Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (MINORS NDH)
- Fond 493, Sudovi oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (NDH)
- Fond 1220, Centralni komitet (CK) Komunističke partije Hrvatske (KPH)
- Fond 1352, Grupa V
- Fond 1353, Grupa VI
- Fond 1355, Grupa VIII
- Fond 1361, Grupa XVII
- Fond 1363, Grupa XXI
- Fond 1364, Grupa XXI
- Fond 1450, Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (MINORS NDH)

HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV KARLOVAC (HDA DAKA) | KARLOVAC
- Fond 143, Memoarsko gradivo o NOR-u
- Fond 141, Razni spisi iz razdolja NDH
- Fond Radnog materijala za Zbornik Donji Lapac (RMZDL)

Srbija

ARHIV JUGOSLAVIJE (AJ) | BEOGRAD
- Fond 14, Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP) Kraljevine Jugoslavije
- Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKUZ)

ARHIV SRBIJE (AS) | BEOGRAD
- Fond G-2, Komesarijat za izbeglice (KI)

VOJNI ARHIV (VA) | BEOGRAD
- Fond Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske (CK HRV)
- Fond Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOV)
- Fond Nezavisne Države Hrvatske (NDH)
- Fond Sekretarijata unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (SUP SRH)
- Fond Sekretarijata unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine (SUP BiH)

ARHIV SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE (ASPC) | BEOGRAD
- Ministarstvo vere, Pravoslavno odeljenje
- Prepisi iz Komisije za prikupljanje podataka o zločinima nad Srbima u NDH, 1941–42

OBJAVLJENI DOKUMENTI

Čekić, Smail. *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti.* Sarajevo: Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996.

Dedijer, Vladimir, i Antun Miletić, ur. *Proterivanje Srba sa ognjišta, 1941–1944: svjedočanstva.* Beograd: Prosveta, 1989.

Dedijer, Vladimir, i Antun Miletić, ur. *Genocid nad Muslimanima, 1941–1945: zbornik dokumenata i svjedočenja.* Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Dizdar, Zdravko, i Mihael Sobolevski. *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.–1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1999.

Informacija o zločinima počinjenim nad civilnim stanovništvom sa područja Ripač–Ćukovi–Orašac–Klisa–Kulen–Vakuf. Udruženje žena i roditelja zarobljenih civila s područja Ripča, Ćukova, Orašca, Klise i Kulen-Vakufa [izgleda da je objavljeno 1994].

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Former Yugoslavia since 1991. Case br. IT-94-1-T, 7. maj 1997; Prosecutor versus Duško Tadić. Case br. IT-00-39-T, 27. septembar 2006; Prosecutor versus Momčilo Krajišnik.

Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske. *Odmetnička zvjerstva pustošenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske Narodne Države.* Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova, 1942.

Pavičić, Josip, ur. *Dossier Boričevac.* Zagreb: Naklada Pavičić, 2012.

Statistički pregled izbora narodnih poslanika za ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. god. Beograd: Deliška tiskarna, 1921.

Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1923. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1924.

Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1925. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1926.

Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1927. Beograd: Štamparija Vladete Janićijevića, 1928.

Statistika izbora narodnih poslanika za Prvu Jugoslovensku Narodnu Skupštinu održanih 8. novembra 1931. god. Beograd 1935.

Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu Skupštinu Kraljevine Jugoslavije izvršenih 5. maja 1935. godine. Beograd: Štampa državne štamparije Kraljevine Jugoslavije, 1938.

Tucaković, Šemso. *Srpski zločini nad Bošnjacima-Muslimanima 1941–1945.* Sarajevo: El-Kalem, 1995.

Vukčević, Slavko, ur. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata.* Beograd: Vojno-istorijski institut, 1993.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 1, Borbe u Bosni i Hercegovini 1941. god. Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske Armije, 1951.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 2, Borbe u Bosni i Hercegovini. Beograd: Vojno istorijski institut Jugoslovenske Armije, 1951.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj 1941. godine. Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske Armije, 1952.

Živković, Nikola, i Petar Kačavenda. *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: izabrana dokumenta.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1998.

Žrtve rata 1941.–1945. Popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina (Banovići–Bosanski Novi). Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992.

NEOBJAVLJENI RUKOPISI I DOKTORSKE DISERTACIJE

Hajdarpašić, Edin. "Whose Bosnia? National Movements, Imperial Reforms, and the Political Re-Ordering of the Late Ottoman Balkans, 1840–1875", doktorska disertacija, University of Michigan, 2008.

Kulen Vakuf. Bihać, 1981; privatna zbirka.

Mušeta, Abas. "Kulen Vakuf: Tragedija od 10.04. do 06–18.09.1941. godine".

NOVINE

Glas: organ Oblasnog odbora Narodno-oslobodilačkog fronta za Bosansku Krajinu (1944)

Glas Socijalističkog saveza radnog naroda banjalučkog sreza (1965)

Hrvatska Krajina (1941)

Hrvatski narod: glasilo hrvatskog ustaškog pokreta (1941)

Krajina: list Saveza socijalističkog radnog naroda bihačkog sreza (1956–1957, 1961, 1964, 1981)

Novi list (1941)

CITIRANI INTERVJUI

Sagovornik koji je želio ostati anoniman, 24. septembra 2008.
Sagovornik koji je želio ostati anoniman, 11. oktobra 2008.
Sagovornici koji su željeli ostati anonimni, 22. juna 2013, Martin Brod
Mujo Demirović, 30. septembra 2008, Bihać
Adem Dervišević, 1. oktobra 2008, Klisa
Derviš Dervišević, 1. i 5. oktobra 2008, Klisa
Mustafa Dervišević, 11. oktobra 2008, Klisa
Branko Dobrac, 1. oktobra, 2008, Kulen-Vakuf
Ale Galijašević, 12. oktobra 2008, Kulen-Vakuf
Mujo Hasanagić, 4. novembra, 2008, Kulen-Vakuf
Smajo Hodžić, 23. juna 2013, Čukovi
Sadeta Ibrahimpašić, 29. septembra 2008, Bihać
Sead Kadić, 3. novembra 2008, Bihać
Adil Kulenović, 7. novembra 2006, Sarajevo
Ibrahim Lepirica, 8. novembra 2008, Kulen-Vakuf
Abas Mušeta, 7. i 8. jula 2012, Crikvenica
Murat Mušeta, 27. septembra 2008, Kulen-Vakuf
Bećo Pehlivanović, 3. oktobra 2008, Bihać
Dimitar Reljić, 10. oktobra 2008. i 22. juna 2013, Martin Brod
Đula Seferović, 13. oktobra 2008, Ostrovica
Kemal Štrkljević, 27. septembra 2008, Kulen-Vakuf
Mehmed Štrkljević, 28. septembra 2008, Kulen-Vakuf
Svetozar Tankosić, 16. oktobra 2008, Martin Brod
Maho Vazović, 24. septembra 2008, Kulen-Vakuf

MEMOARI I ROMANI

Andrić, Ivo. *The Bridge on the Drina*. Engleski prevod: Lovett F. Edwards. Chicago: University of Chicago Press, [1945] 1977.
Andrić, Ivo. "A Letter from 1920." U *The Damned Yard and Other Stories*, uredila i na engleski prevela Celia Hawkesworth, 107–119. London: Forest, 1992.
Balakian, Peter. *Black Dog of Fate: A Memoir*. New York: Basic Books, 1997.
Balaban, Dušan. "Vrtoče u prvim danima ustanka". U *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Vladimir Čerkez, 49–73. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.
Bibanović, Esad. "Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku". U *Bihać u novijoj istoriji (1918–1945): Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine*, 2 toma, ur. Galib Šljivo, 1: 419–466. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1987.
Bodnaruk, Ivica. "Sjećanje na dane ustanka u Drvaru i Petrovcu". U *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Vladimir Čerkez, 41–48. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.
Ćelam, Ahmet. "Sindikalna organizacija kožarskih radnika u Bosanskoj Dubici". U *Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu. Zapisi i sjećanja, knjiga prva*, ur. Radomir Petković, 100–104. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1971.
Ćelam, Ahmet. "U Dubici poslije okupacije". U *Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu. Zapisi i sjećanja, knjiga prva*, ur. Radomir Petković, 193–197. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1971.
Čučak, Bogdan. *Nebljusi u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, 1941.–1945*. Beograd: Savez boraca NOR-a Nebljusi i Skupština opštine Donji Lapac, 1981.
Damjanović Danić, Danilo. *Ustanak naroda Hrvatske 1941 u Srbu i okolini*. Zagreb: IP "Progres", 1972.
Damjanović-Danić, Danilo. "Pad Kulen Vakufa". U *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja. Knjiga I*, ur. Vladimir Čerkez, 664–670. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.
Danilović, Uglješa. "Ustanak u Hercegovini, jun 1941 – jun 1942". U *Hercegovina u NOB. Pišu učesnici*, ur. Milisav Perović, 25–39. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", 1961.
Došen, Ana. *Krnjeuša u srcu i sjećanju*. Rijeka: Matica hrvatska, 1994.
Došen, Ana. *To je bilo onda*. Zagreb: Došen, vlastito izdanje, 2006.
Dubajić Čkaljac, Rade. "Tragično djetinjstvo". U *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941.–1945*. ur. Gojko Vezmar i Đuro Zatezalo, 862–863. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1985.

Dubajić-Damjanović, Milica. "Omladina sela Zalužja 1941. godine". U *Lika u NOB. Zbornik. Pišu učesnici*, ur. Đoko Jovanić, 589–597. Novi Sad: Budućnost, 1963.

Đukić-Pilja, Filip. "Bjelajčani u ustanku". U *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Vladimir Čerkez, 502–504. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Džubur, Lutvo. "Poslednje školsko zvono". U *Hercegovina u NOB, april 1941 – juni 1942, tom 2*, ur. Sveta Kovačević i Slavko Stijačić – Slavo, 344–402. Beograd i Mostar: Vojnoizdavački i novinski centar i Istorijski arhiv Hercegovine, 1986.

Evans, Sir Arthur J. *Illyrian Letters. A Revised Selection of Correspondence From the Illyrian Provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia, Addressed to the "Manchester Guardian"* during the Year 1877. New York: Cosimo Classics, [1878] 2007.

Goldstein, Slavko. *1941., godina koja se vraća*. Zagreb: Novi Liber, 2007.

Goldstein, Slavko. *1941: The Year That Keeps Returning*. Engleski prevod: Michael Gable and Nikola Djuretic. New York: New York Review of Books, 2013.

Grbić, Dušan. "Cvjetnička četa". U *Drvar, 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 2*, ur. Pero Morača, 356–363. Drvar: Skupština opštine Drvar, 1972.

Hromađić, Ahmet. "Selo Bjelaj". U *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Vladimir Čerkez, 494–497. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Ivezić, Dane. "Srbi su pobili cijeli rod Ivezića u selu Brotnja". *Vila Velebita*, br. 31, 17. marta 1995, 10.

Ivezić, Dane. "Brotnja: ustanici istrijebili Iveziće". U *Dossier Boričevac*, ur. Josip Pavičić, 343–352. Zagreb: Naklada Pavičić, 2012.

Jovanić, Đoko. "Ustanak u južnoj lici 1941. godine (Neki podaci i sjećanje)". U *Lika u NOB, 1941. Zbornik, Knjiga prva*, ur. Đoko Jovanić, 99–141. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", 1963.

Jovanić, Đoko. "Ustanak u donjolapačkom kotaru 1941. godine". U *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941–1945*. ur. Gojko Vezmar i Đuro Zatezalo, 96–156. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1985.

Jovanić, Đoko. *Ratna sjećanja*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.

Kajan, Ibrahim. "Pakao Vakuf Golubnjača". *Ogledalo* 1, br. 2 (prosinac/decembar 1990): 26–27.

Karanović, Đuro. "Napad na žandarmerijsku stanicu u Martin Brodu". U *Drvar 1941–1945, sjećanja učesnika, knjiga 2*, ur. Pero Morača, 424–432. Drvar: Skupština opštine Drvar, 1972.

Karanović, Nikola. "Sadjejstvo sa ličkim ustanicima". U *Drvar, 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 2*, ur. Pero Morača, 407–414. Drvar: Skupština opštine Drvar, 1972.

Kecman-Hodak, Mara. "Sjećanja na Bušević, Kestenovac, Bosanske Štrpce i Kalate". U *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja. Knjiga III*, ur. Vladimir Čerkez, 150–159. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Keča, Jovica. "Ustanički dani u okolini Kulen Vakufa". U *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja. Knjiga IV*, ur. Vladimir Čerkez, 199–203. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Knežević, Dušan. "Omladinska radna akcija u selu Orašcu". U *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja. Knjiga IV*, ur. Vladimir Čerkez, 253–255. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Knežević, Nikola. "Cvjetnićani u akciji". U *Drvar, 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 2*, ur. Pero Morača, 454–462. Drvar: Skupština opštine Drvar, 1972.

Knežević, Nikola. "Maćuka". U *Drvar, 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 3*, ur. Pero Morača, 86–89. Drvar: Skupština opštine Drvar, 1978.

Konjhodžić, Mahmud. *Kronika o ljubuškom kraju*. Sarajevo: Oslobođenje; Opštinski odbor SUBNOR-a Ljubuški, 1974.

Kovačević, Rade. "Na zajedničkom djelu". U *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Vladimir Čerkez, 573–578. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Kozlica, Hilmo. *Put kroz pakao*. Sarajevo: Savez logoraša Bosne i Hercegovine; CID – Centar za istraživanje i dokumentaciju, 2009.

Kurtagić, Derviš. *Zapisi o Kulen Vakufu*. Bihać: Kurtagić, 2005.

Labus, Mile. "Sjećanja i zapisi". U *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga druga*, ur. Vladimir Čerkez, 514–529. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Lukić, Simo. "Četnici u kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945." U *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941.–1945*, ur. Gojko Vezmar i Đuro Zatezalo, 865–888. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1985.

Majstorović, Milan i Mićo Medić. *Prve iskre: Doljani u NOB*. Zagreb: Lykos, 1961.

Majstorović, Milan i Mićo Medić. "Doljani u narodnom ustanku". U *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Pišu učesnici, Zbornik, knjiga peta*, ur. Koča Popović, 456–470. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", 1964.

Majstorović, Nikola. "Kulen Vakuf opština u NOR-u". U *Bosanski Petrovac u NOB. Knjiga III*, ur. Vladimir Čerkez, 374–380. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Mažuranić, Matija. *A Glance into Ottoman Bosnia or a Short Journey into that Land by a Native in 1839–1840*. London: Saqi, [1842] 2007.

Medić, Mićo. "Obavještajna služba na području donjolapačkog kotara". U *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941.–1945.*, ur. Gojko Vezmar i Đuro Zatezalo, 888–926. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1985.

Mileusnić, Sava. "Donji Lapac u ustanku". U *Lika u NOB. Zbornik. Pišu učesnici*, ur. Đoko Jovanić, 385–412. Novi Sad: Budućnost, 1963.

Montejo, Victor. *Testimony: Death of a Guatemalan Village*. Engleski prevod: Victor Perera. Willimantic, CT: Curbstone Press, 1987.

Morača, Pero, ur. *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941–1945. Zbornik sjećanja, Knjiga I*. Novi Sad: "Budućnost"; Skupština opština Donji Vakuf, Jajce i Šipovo, 1981.

Nađ, Kosta. "Iz ratnih dana". U *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, 1941–1945, knjiga 5*, ur. Pero Morača, 314–339. Beograd: Kultura, 1961.

Nađ, Kosta. *Ustanak: ratne uspomene Koste Nađa*. Zagreb: Spektar, 1981.

Novaković, Savo. "Tuk Dževar – Dobro selo u zla vremena". U *Bosanski Petrovac u NOB, zbornik sjećanja, knjiga II*, ur. Vladimir Čerkez, 471–486. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Obradović, Milan. "Selo Bubanj u plamenu". U *1941–1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knjiga 7*, ur. Radomir Petković, 433–463. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1975.

Obradović, Milan. "Zločini na kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945." U *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941.–1945.*, ur. Gojko Vezmar i Đuro Zatezalo, 821–847. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1985.

Odić, Franjo. "Julski dani 1941. na unskoj pruzi". U *Podgrmeč u NOB. Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941. Zbornik sjećanja, knjiga prva*, ur. Dušan Pejanović, 211–215. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972.

Odić, Slavko. "Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941. godine". U *Podgrmeč u NOB: Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941. Zbornik sjećanja, knjiga prva*, ur. Dušan Pejanović, 15–109. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972.

Odić, Slavko. "Okupacija Bosne u aprilskom ratu 1941. godine". U *Srednja Bosna u NOB-u: srednja Bosna do ustanka i u ustanku 1941, članci i sjećanja, knjiga prva*, ur. Slavko Odić, 163–170. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1976.

Odić, Slavko. "Ustaški pokret i katolička crkva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini". U *Srednja Bosna u NOB-u: srednja Bosna do ustanka i u ustanku 1941, članci i sjećanja, knjiga prva*, ur. Slavko Odić, 247–273. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1976.

Pećanac, Milanko. "Suvaja i njeni ljudi u ustaničkim danima". U *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja. Knjiga II*, ur. Vladimir Čerkez, 74–100. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Pervan, Asim. "Ljudi i događaji fatničkog kraja". U *Hercegovina u NOB, april 1941. – juni 1942, tom 2*, ur. Sveta Kovačević i Slavko Stijačić – Slavo, 749–790. Beograd i Mostar: Vojnoizdavački i novinski centar i Istorijski arhiv Hercegovine, 1986.

Pervan, Tahir. *Čavkarica. Vrata pakla*. Sarajevo: Behar, 2007.

Pilipović, Milkan. "Dramatična borba na vrtočkoj gradini". U *Bosanski Petrovac u NOB. Knjiga druga*, ur. Vladimir Čerkez, 300–313. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Pilipović, Nikica. "Vrtoče u ustanku 1941." U *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Pišu učesnici, Zbornik, knjiga četvrta*, ur. Koča Popović, 858–874. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", 1964.

Pilipović, Nikica. "Vrtočani u danima ustanka, požara i otpora". U *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga I*, ur. Vladimir Čerkez, 540–584. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Pilipović, Nikica. *Romori vrtočke prošlosti*. Bihać: Mjesna zajednica Vrtoče, 1989.

Pilipović, Pero. "Organizacija ustanka u Cvjetniću i okolnim selima". U *Drvar, 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 2*, ur. Pero Morača, 280–289. Drvar: Skupština opštine Drvar, 1972.

Pilipović, Pero. "Borba Cvjetničana na petrovačkom području". U *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja. Knjiga I*, ur. Vladimir Čerkez, 585–602. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Pilipović, Pero. "Istina o jednom zločinu". U *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja. Knjiga II*, ur. Vladimir Čerkez, 603–605. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Pilipović Mandžuka, Milka. "Očeva smrt". U *Drvar, 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 2*, ur. Pero Morača, 516–519. Drvar: Skupština opštine Drvar, 1972.

Plećaš-Nitonja, Nikola. *Požar u Krajini*. Chicago: Plećaš-Nitonja, 1975.

Polovina, Gojko. "Sjećanja na početni period narodnog ustanka u Lici godine 1941." U *Zbornik 3: Prva godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, ur. Đuro Zatezalo, 771–813. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1971.

Polovina, Gojko. *Svedočenje: prva godina ustanka u Lici*. Beograd: Izdavačka radna organizacija "Rad", 1988.

Popadić, Branko. "Na prostoru Stoca i Bileće". U *Hercegovina u NOB, april 1941.–juni 1942, tom 2*, ur. Sveta Kovačević i Slavko Stijačić – Slavo, 631–651. Beograd i Mostar: Vojnoidavački i novinski centar i Istorijski arhiv Hercegovine, 1986.

Puškar, Halil. *Krajiški Pečat*. Istanbul: n. p., 1996.

Radošević, Lazo. "Vrtoče u ustanku". U *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga II*, ur. Vladimir Čerkez, 462–479. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Radošević, Petar. "Teror ustaša u Vrtoču". U *Bosanski Petrovac u NOB, Knjiga I*, ur. Vladimir Čerkez, 647–649. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Rakić, Mićo. "Rad SKOJ-a u Bosanskom Petrovcu". U *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Pišu učesnici, knjiga treća*, ur. Koča Popović, 369–385. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", 1963.

Rašeta, Ilija. "Pripremanje i početak ustanka u Donjem Lapcu". U *1941–1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knjiga 4*, ur. Radomir Petković, 199–235. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1975.

Rašeta, Ilija. *Kazivanje pobjednika smrti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1988.

Reljić, Jovo. "Martin Brod – Partizanska baza". U *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Pišu učesnici, Zbornik, knjiga šesta*, ur. Svetislav Savković, 391–407. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", 1964.

Reljić, Jovo. "Martin Brod 1941. godine". U *Drvar, 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 2*, ur. Pero Morača, 389–406. Drvar: Skupština opštine Drvar, 1972.

Repac, Rade. "Nebljuški kraj u NOB-u". U *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941.–1945.*, ur. Gojko Vezmar i Đuro Zatezalo, 206–238. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1985.

Rudić, Jovanka. "Na prekopanoj cesti". U *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja, knjiga I*, ur. Vladimir Čerkez, 349–355. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac, 1974.

Šijan, Milan. "Nastanak i djelovanje KPJ na teritoriji kotara do oslobođenja Donjeg Lapca februara 1942. godine". U *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941.–1945.*, ur. Gojko Vezmar i Đuro Zatezalo, 34–52. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1985.

Šiljegović, Boško. "Kako se pripremio ustanak u dubičkim selima". U *Krajiške brigade*, ur. Ljubo Babić, 69–74. Ljubljana: Ljudske pravice, 1954.

Šiljegović, Boško. "Pripremanje ustanka u dubičkim selima". U *Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knjiga prva: 1941–1945*, ur. Pero Morača, 348–353. Beograd: Kultura, 1961.

Štikavac, Milan. "Krvavo lapačko ljeto". U *Ratna sjećanja iz NOB, knjiga I*, ur. Esad Tihić i Momčilo Kalem, 599–616. Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1981.

Tankosić, Vlado. "Kako sam strijeljan i bačen u jamu". U *Drvar, 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 1*, ur. Pero Morača, 250–252. Drvar: Skupština opštine Drvar, 1972.

Trikić, Stevo. "Upostavljanje vlasti NDH i ustaški teror u Drvaru". U *Drvar, 1941–1945. Sjećanja učesnika, knjiga 1*, ur. Pero Morača, 199–225. Drvar: Skupština opštine Drvar, 1972).

Vidaković, Nikola. "Sjećanje na osnivanje i rad partijske organizacije do početka ustanka 1941." U *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941.–1945.*, ur. Gojko Vezmar i Đuro Zatezalo, 17–34. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1985.

Vojvodić, Dušan. "Sjećanje na događaje u kotaru Donji Lapac od 1940. do 1942. godine". U *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941.–1945.*, ur. Gojko Vezmar i Đuro Zatezalo, 157–182. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1985.

Vukmanović Tempo, Svetozar. *Revolucija koja teče*. Memoari. Beograd: Komunist, 1971.

SEKUNDARNA LITERATURA

Ahonen, Pertti, Gustavo Corni, Jerzy Kochanowski, Rainer Schulze, Tamás Stark, and Barbara Stelzl-Marx. *People on the Move: Forced Population Movements in Europe in the Second World War and Its Aftermath.* Oxford: Berg, 2008.

Akbar, M. J. *Riot after Riot. Reports on Caste and Communal Violence in India.* New Delhi: Penguin Books, 1988.

Allcock, John. *Explaining Yugoslavia.* New York: Columbia University Press, 2000.

Allport, Gordon W, and Leo Postman. *The Psychology of Rumor.* New York: H. Holt & Company, 1947.

Altić, Husejn. "Lički muslimani". *Kalendar Narodna uzdanica za godinu 1941,* god. IX. Sarajevo: Narodna uzdanica, 1941: 97–100.

Altić, Husejn. "Bivši Kulen Vakuf". *Narodna uzdanica Književni zbornik za godinu 1943,* god. XI. Sarajevo: Narodna uzdanica, 1942: 15–19.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London: Verso, 1983.

Anscombe, Frederick, ur. *The Ottoman Balkans,* 1750–1830. Princeton, NJ: Markus Wiener, 2006.

Autesserre, Séverine. *The Trouble with the Congo: Local Violence and the Failure of International Peace Building.* Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Balcells, Laia. "Rivalry and Revenge: Violence against Civilians in Conventional Civil Wars." *International Studies Quarterly* 54, br. 2 (2010): 291–313.

Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics.* Ithaca: Cornell University Press, 1984.

Bandžović, Safet. *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku.* Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarnodnog prava, 2006.

Barić, Nikica. *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.- 1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.

Bartov, Omer. "Seeking the Roots of Modern Genocide: On the Macro- and Micro-history of Mass Murder." U *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective,* ur. Robert Gellately and Ben Kiernan, 75–96. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Bartov, Omer. "Eastern Europe as the Site of Genocide." *Journal of Modern History* 80, br. 3 (2008): 557–593.

Bartov, Omer. "White Spaces and Black Holes." U *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization,* ur. Ray Brandon and Wendy Lower, 318–353. Bloomington: Indiana University Press, 2008.

Bartov, Omer. "Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin (Book Review)." *Slavic Review* 70, br. 2 (2011): 424–428.

Bartov, Omer. "Communal Genocide: Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944." U *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands,* ur. Omer Bartov and Eric D. Weitz, 399–420. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2013.

Bartulin, Nevenko. *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory.* Leiden: Brill, 2014.

Begić, Mujo. *Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi. Sjećanja.* Bihać: Grafičar, 2004.

Begić, Mujo. *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini 1941. godine.* Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013.

Beissinger, Mark R. *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State.* Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Béla Várdy, Steven, and T. Hunt Tooley, ur. *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe.* Boulder, CO: Social Science Monographs and Columbia University Press, 2003.

Bergholz, Max. "Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: spomenici i grobovi NOR-a, 1947–1965. godine". *Godišnjak za društvenu istoriju* XIV, br. 1–3 (2007): 61–82.

Bergholz, Max. "The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia during the Second World War." *East European Politics & Societies* 24, br. 3 (2010): 408–434.

Biondich, Mark. *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928.* Toronto: University of Toronto Press, 2000.

Biondich, Mark. "Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941–1942." *Slavonic and East European Review* 83, br. 1 (2005): 71–116.

Bjork, James E. *Neither German nor Pole: Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.

Blum, Jerome. *Lord and Peasant in Russia: From the Ninth to the Nineteenth Century.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1961.

Bošnjak, Slavoljub [Ivan Franjo Jukić]. *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Zagreb: Bèrzotiskom narodne tiskarnice dra. Ljudevit Gaja, 1851.

Bowman, Glenn. "The Violence in Identity." U Bettina E. Schmidt and Ingo W. Schröder, *Anthropology of Violence and Conflict*, 25–46. London: Routledge, 2001.

Brass, Paul. *Theft of an Idol: Text and Context in the Representation of Collective Violence*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.

Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Brubaker, Rogers. *Ethnicity without Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.

Brubaker, Rogers, Margit Feischmidt, Jon Fox, and Liana Grancea. *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006.

Brubaker, Rogers, and David Laitin. "Ethnic and Nationalist Violence." *Annual Review of Sociology* 24, br. 4 (1998): 423–452.

Brubaker, Rogers, Mara Loveman, and Peter Stamatov. "Ethnicity as Cognition." *Theory and Society* 33, br. 1 (2004): 31–64.

Brujić, Srđan i Đuro Stanisavljević. "Razvoj organizacija KP u Lici i njihova uloga u ustanku 1941." U *Lika u NOB, 1941. Zbornik*, knjiga prva, ur. Đoko Jovanić, 7–38. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", 1963.

Chirot, Daniel, and Clark McCauley. *Why Not Kill Them All? The Logic and Prevention of Mass Political Murder*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006.

Christia, Fotini. *Alliance Formation in Civil War*. New York: Cambridge University Press, 2012.

Collins, Randall. *Violence: A Micro-Sociological Theory*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008.

Confino, Alon. "Why Did the Nazis Burn the Hebrew Bible? Nazi Germany, Representations of the past, and the Holocaust." *Journal of Modern History* 84, br. 2 (2012): 369–400.

Confino, Alon. *A World without Jews: The Nazi Imagination from Persecution to Genocide*. New Haven: Yale University Press, 2014.

Coser, Lewis A. *The Functions of Social Conflict*. New York: Free Press, 1956.

Čubrilović, Vasa. *Bosanski ustanak, 1875–1878*, Drugo izdanje. Beograd: Službeni list SRJ, [1930] 1996.

Ćorović, Vladimir. *Bosna i Hercegovina*. Banja Luka: Glas srpski, 1999 [1940].

Das, Veena. *Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary*. Berkeley: University of California Press, 2007.

Das, Veena. "Collective Violence and the Shifting Categories of Communal Riots, Ethnic Cleansing, and Genocide." U *The Historiography of Genocide*, ur. Dan Stone, 93–127. New York: Palgrave Macmillan, 2008.

Deloria, Philip. *Indians in Unexpected Places*. Lawrence: University Press of Kansas, 2004.

Demirović, Mujo. *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*. Bihać: Ekonomski fakultet, 1999.

Djokić, Dejan. *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*. New York: Columbia University Press, 2007.

Downes, Alexander. *Targeting Civilians in War*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008.

Dragostinova, Theodora. *Between Two Motherlands: Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900–1949*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011.

Duara, Prasenjit. "Historicizing National Identity, or Who Imagines What and When." U *Becoming National. A Reader*, ur. Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, 151–177. New York: Oxford University Press, 1996.

Dulić, Tomislav. *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia-Herzegovina, 1941–1942*. Uppsala: Uppsala University, 2005.

Dumitru, Diana and Carter Johnson. "Constructing Interethnic Conflict and Cooperation: Why Some People Harmed Jews and Others Helped Them during the Holocaust in Romania." *World Politics* 63, br. 1 (2011): 1–42.

Đurđević-Đukić, Olga, ur. *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga prva A-M*. Beograd: Mladost, 1975.

Đurđević-Đukić, Olga, ur. *Narodni heroji Jugoslavije, Knjiga druga N-Ž*. Beograd: Mladost, 1975.

Dwyer, Leslie and Degung Santikarma, "'When the World Turned to Chaos': 1965 and Its Aftermath in Bali, Indonesia." U *The Spectre of Genocide*, ur. Robert Gellately and Ben Kiernan, 289–305. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Ekmečić, Milorad. *Ustanak u Bosni, 1875–1878*, treće, izmenjeno izdanje. Beograd: Službeni list SRJ, [1960] 1996.

Erić, Milivoje. *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*. Trebinje: Kultura, 1958.

Faroqhi, Suraiya. "Coping with the Central State, Coping with Local Power: The Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to the Early Nineteenth Century." U *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, ur. Fikret Adanir and Suraiya Faroqhi, 351–382. Leiden: Brill, 2002.

Fearon, James, and David Laitin. "Explaining Interethnic Cooperation." *American Political Science Review* 90, br. 4 (1996): 715–735.
Ferenc, Tone. *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945.* Ljubljana: Partizanska knjiga, 1979.
Fein, Helen. *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust.* New York: Free Press, 1979.
Fellman, Michael. *Inside War. The Guerrilla Conflict in Missouri during the American Civil War.* New York: Oxford University Press, 1989.
Filandra, Šaćir. *Bošnjačka politika u XX. stoljeću.* Sarajevo: Sejtarija, 1998.
Finkel, Caroline. *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923.* London: John Murray, 2005.
Finkel, Evgeny. "The Phoenix Effect of State Repression: Jewish Resistance during the Holocaust." *American Political Science Review* 109, br. 2 (2015): 339–353.
Frijda, Nico. "The Lex Talionis: On Vengeance." U Stephanie van Goozen, Nanne van de Poll, and Joseph Sergeant, ur. *Emotions: Essays on Emotion Theory*, 263–289. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1994.
Fujii, Lee Ann. *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 2009.
Fujii, Lee Ann. "The Puzzle of Extra-Lethal Violence." *Perspectives on Politics* 11, br. 2 (June 2013): 410–426.
Gagnon, V.P, Jr. *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.
Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983.
Gerlach, Christian. "Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin (Book Review)." *American Historical Review* 116, br. 5 (2011): 1594–1595.
Goodwin, Jeff. *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945–1991.* Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
Grabowski, Jan. *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German Occupied Poland.* Bloomington: Indiana University Press, 2013.
Grau, Lester. *The Soviet-Afghan War: How a Superpower Fought and Lost.* Lawrence: University Press of Kansas, 2002.
Greble, Emily. *Sarajevo, 1941–1945: Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe.* Ithaca: Cornell University Press, 2011.
Gross, Jan T. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia.* Princeton, NJ: Princeton University Press, [1988] 2002.
Gross, Jan T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.
Gross, Jan T. "A Colonial History of the Bloodlands." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 15, br. 3 (2014): 591–596.
Gross, Jan T, with Irena Grudzinska Gross. *Golden Harvest. Events at the Periphery of the Holocaust.* Oxford: Oxford University Press, 2012.
Grossman, Lt. Col. Dave. *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society.* New York: Black Bay Books, 1995.
Guha, Ranajit. *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India.* Delhi: Oxford University Press, 1983.
Gumz, Jonathan. *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918.* Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
Gušić, Branimir. "Naseljenje Like do Turaka." U *Lika u prošlosti i sadašnjosti, zbornik 5*, ur. Branimir Gušić, 13–61. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1973.
Hadžijahić, Muhamed, i dr. *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Svjetlost, 1977.
Hajdarpašić, Edin. *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 2015.
Hansen, Thomas Blom. "Recuperating Masculinity: Hindu Nationalism, Violence, and the Exorcism of the Muslim 'Other.'" *Critique of Anthropology* 16, br. 2 (1996): 137–172.
Haritos-Fatouros, Mika. *The Psychological Origins of Institutionalized Torture.* London: Routledge, 2003.
Hasanbegović, Zlatko. *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.–1941. U ratu i revoluciji 1941.–1945.* Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2012.
Hasluck, F.W. *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 vols. New York: Octagon Books, [1929] 1973.
Hefner, Robert W. *The Political Economy of Mountain Java: An Interpretative History.* Berkeley: University of California Press, 1990.
Heper, Metin. "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century." *International Political Science Review* 1, br. 1 (1980): 81–105.

Herff, Barbara. "Genocide as State Terrorism." U *Government Violence and Repression: An Agenda for Research*, ur. Michael Stohl and George A. Lopez, 165–187. Westport, CT: Greenwood Press, 1986.

Hirsch, Francine. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005.

Hoare, Marko Atilla. *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Hoare, Marko Atilla. *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day*. London and Beirut: Saqi, 2007.

Hoare, Marko Atilla. "Genocide in the Former Yugoslavia before and after Communism." *Europe-Asia Studies* 62, br. 7 (2010): 1193–1214.

Hoare, Marko Atilla. The Bosnian Muslims in the Second World War: A History. London: Hurst, 2013.

Hobsbawm, E. J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Holquist, Peter. "'Information Is the Alpha and Omega of Our Work': Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context." *Journal of Modern History* 69, br. 3 (1997): 415–450.

Horne, Alistair. *A Savage War of Peace: Algeria, 1954–1962*. New York: New York Review of Books, [1977] 2006.

Horowitz, Donald. *The Deadly Ethnic Riot*. Berkeley: University of California Press, 2001.

Hrelja, Kemal. "Proizvodni odnosi u poljoprivredi Bosne i Hercegovini, 1918–1941." U *Ekonomski genocid nad bosanskim muslimanima*, ur. Kemal Hrelja i Atif Purivatra, 43–82. Sarajevo: MAG – Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1992.

Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Engleski prevod: Ben Fowkes. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Huggins, Martha, Mika Haritos-Fatouros, and Philip Zimbardo. *Violence Workers: Police Torturers and Murderers Reconstruct Brazilian Atrocities*. Berkeley: University of California Press, 2002.

Hurem, Rasim. *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Sarajevo: Svjetlost, 1972.

Hurem, Rasim. "Samo su branili svoja sela". *Ogledalo 1*, br. 2 (prosinac/decembar 1990): 32.

Imamović, Mustafa. *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878.–1914*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, [1976] 1997.

Jacoby, Karl. *Shadows at Dawn: An Apache Massacre and the Violence of History*. New York: Penguin Books, 2008.

Jelić-Butić, Fikreta. "Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941." *Časopis za suvremenu povijest* I, br. 1–2 (1969): 55–91.

Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 1941–1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, 1977.

Jelić-Butić, Fikreta. *Četnici u Hrvatskoj 1941.–1945*. Zagreb: Globus, 1986.

Judson, Pieter M. *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.

Jurjević, Josip. *Pogrom u Krnjeuši 9. i 10. kolovoza 1941. godine*. Zagreb: Vikarija Banjalučke biskupije, 1999.

Kakar, Sudhir. *The Colours of Violence: Cultural Identities, Religion, and Conflict*. Chicago: University of Chicago Press, 1996.

Kalyvas, Stathis. "The Paradox of Terrorism in Civil War." *Journal of Ethics* 1, br. 1 (2004): 97–138.

Kalyvas, Stathis. "The Urban Bias in Research on Civil Wars." *Security Studies* 13, br. 3 (2004): 160–190.

Kalyvas, Stathis. *The Logic of Violence in Civil War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Kalyvas, Stathis. "Ethnic Defection in Civil War." *Comparative Political Studies* 41, br. 8 (2008): 1043–1068.

Kamberović, Husnija. *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Zagreb; Institut za istoriju – Sarajevo, 2003.

Katz, Jack. *Seductions of Crime: A Chilling Exploration of the Criminal Mind – from Juvenile Delinquency to Cold-blooded Murder*. New York: Basic Books, 1988.

Kaufmann, Chaim. "Possible and Impossible Solutions to Ethnic Civil Wars." *International Security* 20, br. 4 (1996): 136–175.

King, Charles. "Can There Be a Political Science of the Holocaust?" *Perspectives on Politics 10*, br. 2 (2012): 323–341.

King, Jeremy. *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002.

Kisić Kolanović, Nada. *Muslimani i hrvatski nacionalizam, 1941.–1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Školska knjiga, 2009.
Korb, Alexander. "Understanding Ustaša Violence." *Journal of Genocide Research* 12, br. 1–2 (2010): 1–18.
Korb, Alexander. *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945.* Hamburg: Hamburger Edition, 2013.
Kopstein, Jeffrey and Jason Wittenberg. "Deadly Communities: Local Political Milieus and the Persecution of Jews in Occupied Poland." *Comparative Political Studies* 44, br. 3 (2011): 259–283.
Kotkin, Stephen. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization.* Berkeley: University of California Press, 1995.
Kreševljaković, Hamdija. *Kulen Vakuf.* Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1935.
Kreševljaković, Hamdija. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Svjetlost, [1953] 1980.
Krizman, Bogdan. *Ante Pavelić i Ustaše.* Zagreb: Globus, 1978.
Krstić, Đorđo. *Agrarna politika u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Štamparija "Bosanska pošta", 1938.
Kukuljević Sakcinski, Ivan. *Putovanje po Bosni.* Zagreb: Narodna tiskarnica dr. Ljudevit Gaja, 1858.
Kuper, Leo. *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century.* New Haven: Yale University Press, 1981.
Laitin, David. *Nations, States, and Violence.* Oxford: Oxford University Press, 2007.
Lefebvre, Georges. *The Great Fear of 1789: Rural Panic in Revolutionary France.* Engleski prevod: Joan White. New York: Pantheon Books, 1973.
Leites, Nathan, and Charles Wolf Jr. *Rebellion and Authority: An Analytic Essay on Insurgent Conflicts.* Chicago: Markham, 1970.
Lieberman, Benjamin. *Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe.* Chicago: Ivan R. Dee, 2006.
Lienhardt, Peter. "The Interpretation of Rumour." U *Studies in Social Anthropology: Essays in Memory of E.E. Evans-Pritchard by His Former Oxford Colleagues*, ur. J. H. M. Beattie and R.G. Lienhardt, 105–131. Oxford: Clarendon Press, 1975.
Longman, Timothy. *Christianity and Genocide in Rwanda.* Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
Lohr, Eric. *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.
London, Perry. "The Rescuers: Motivational Hypotheses about Christians Who Saved Jews From the Nazis." U *Altruism and Helping Behavior: Social Psychological Studies of Some Antecedents and Consequences*, ur. Jacqueline Macaulay and Leonard Berkowitz, 241–250. New York: Academic Press, 1970.
Lower, Wendy. "Pogroms, Mob Violence and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations, and Comparisons." *Journal of Genocide Research* 13, br. 3 (2011): 217–246.
Lubkemann, Stephen C. *Culture in Chaos: An Anthropology of the Social Conditions in War.* Chicago: University of Chicago Press, 2008.
Luft, Aliza. "Toward a Dynamic Theory of Action at the Micro Level of Genocide: Killing, Desistance, and Saving in 1994 Rwanda." *Sociological Theory* 33, br. 2 (2015): 148–172.
Lukač, Dušan. *Ustanak u Bosanskoj Krajini.* Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967.
Marijan, Davor. "Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine". *Časopis za suvremenu povijest* 35, br. 2 (2003): 545–576.
Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.
Maslak, Nijazija, i drugi. *Turističke informacije. Stari gradovi općine Bihać.* Bihać: Općina Bihać, 2008.
Mazower, Mark. *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe.* New York: Penguin Books, 2008.
Mazower, Mark. "Timothy Snyder's Bloodlands." *Contemporary European History* 21, br. 2 (May 2012): 117–123.
McDoom, Omar Shahabudin. "Who Killed in Rwanda's Genocide? Micro-Space, Social Influence and Individual Participation in Intergroup Violence." *Journal of Peace Research* 50, br. 4 (2013): 453–467.
McDoom, Omar Shahabudin "Antisocial Capital: A Profile of Rwandan Genocide Perpetrators' Social Networks." *Journal of Conflict Resolution* 58, br. 5 (2014): 866–894.
Midlarsky, Manus. *The Killing Trap: Genocide in the Twentieth Century.* Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
Mikić, Đorđe. *Političke stranke i izbori u Bosanskoj Krajini, 1918.–1941.* Banja Luka: Institut za istoriju, 1997.
Milgram, Stanley. *Obedience to Authority. An Experimental View.* New York: Harper-Perennial, [1974] 2009.
Naimark, Norman M. *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.
Nielsen, Christian. *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia.* Toronto: University of Toronto Press, 2014.

Okamura, Jonathan Y. "Situational Ethnicity." *Ethnic and Racial Studies* 4, br. 4 (1981): 452–465.
Oliner, Samuel P. and Pearl M. Oliner. *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi-Europe*. New York: Free Press, 1988.
Orlovac, Anto. *Palme im rukama. Život i mučeništvo župnika Krešimira Barišića i uništenje župe Krnjeuša 1941. godine*. Banja Luka i Zagreb: Biskupski ordinarijat Banja Luka; Ekološki glasnik d.o.o, 2008.
Owens, Peter B. Yang Su, David A. Snow. "Social Scientific Inquiry into Genocide and Mass Killing: From Unitary Outcome to Complex Processes." *Annual Review of Sociology* 39, br. 4 (2013): 4.1–4.16.
Patterson, Orlando. *Rituals of Blood: Consequences of Slavery in Two American Centuries*. New York: Basic Books, 1998.
Pavičić, Luka. *Kronika stradanja Hrvata južne Like*. Zagreb: D-GRAF, 1996.
Peterson, Roger D. *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth Century Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
Politkovskaya, Anna. *A Small Corner of Hell: Dispatches from Chechnya*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
Popović, Vasilj. *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839–1861)*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1949.
Portelli, Alessandro. "The Peculiarities of Oral History." *History Workshop* 12, br. 1 (1981): 96–107.
Posen, Barry. "The Security Dilemma and Ethnic Conflict." *Survival* 35, br. 1 (1993): 27–47.
Prunier, Gérard. *The Rwanda Crisis: A History of a Genocide*. London: Hurst & Company, [1995] 2010.
Prunier, Gérard. *Darfur: A 21st Century Genocide*. 3. izd. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2008.
Prusin, Alexander V. *The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
Purivatra, Atif. "Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine". U *Nacionalni i politički razvitak Muslimana. Rasprave i članici*, ur. Atif Purivatra, 216–275. Sarajevo: Svjetlost, 1969.
Purivatra, Atif. *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, [1974] 1999.
Redlich, Shimon. *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2002.
Renwich Monroe, Kristen. *Ethics in an Age of Terrorism and Genocide: Identity and Moral Choice*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011.
Robinson, Geoffrey. *The Dark Side of Paradise: Political Violence in Bali*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995.
Ron, James. *Frontiers and Ghettos: State Violence in Serbia and Israel*. Berkeley: University of California Press, 2004.
Roy, Beth. *Some Trouble with Cows: Making Sense of Social Conflict*. New Delhi: Vistaar, 1994.
Rudé, George F. E. *The Crowd in the French Revolution*. Oxford: Oxford University Press, 1959.
Rudé, George F. E. *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730–1848*. New York: Wiley, 1964.
Sahlins, Marshall. "The Return of the Event, Again." U *Culture in Practice. Selected Essays*, ur. Marshall Sahlins, 293–352. New York: Zone Books, 2000.
Samardžija, Dušan D. *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*. Bosanska Dubica: Društveno-političke organizacije i Skupština opštine Bosanska Dubica, 1984.
Sambanis, Nicholas, and Moses Shayo. "Social Identification and Ethnic Conflict." *American Political Science Review* 107, br. 2 (2013): 294–325.
Sarajlić, Abdulah, i Dragutin Strunjaš. "Prvi dani ustanka u Drvaru i okolini." *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine* II (1950): 5–18.
Sarić, Samija. "Prilog pregledu provođenja agrarne reforme u Bosni i Hercegovini 1918–1941. godine". *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* XVIII–XIX (1978–1979): 213–223.
Schama, Simon. *Citizens: A Chronicle of the French Revolution*. New York: Albert Knopf, 1989.
Schirmer, Jennifer. *The Guatemalan Military Project: A Violence Called Democracy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998.
Sémelin, Jacques. *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide*. New York: Columbia University Press, 2007.
Sewell, William H, Jr. "Three Temporalities: Towards an Eventful Sociology." U *The Historic Turn in the Human Sciences*, ur. Terrence J. McDonald, 245–280. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996.
Skoko, Savo. *Pokolj hecegovačkih Srba '41*. Beograd: Stručna knjiga, 1991.

Skoko, Savo, i Milan Grahovac. "Junski ustanak". U *Hercegovina u NOB, april 1941. – juni 1942*, tom 2, ur. Sveta Kovačević i Slavko Stijačić – Slavo, 409–439. Beograd i Mostar: Vojnoizdavački i novinski centar i Istorijski arhiv Hercegovine, 1986.

Smith, Sebastian. *Allah's Mountains: The Battle for Chechnya*. New York: I.B. Tauris, 2006.

Snyder, Timothy. "'To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All': The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947." *Journal of Cold War Studies* 1, br. 2 (1999): 86–120.

Snyder, Timothy. "The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943." *Past and Present* 179, br. 1 (2003): 197–234.

Snyder, Timothy. "The Life and Death West Volhyinian Jewry, 1921–1945." U *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, ur. Ray Brandon and Wendy Lower, 77–113. Bloomington: Indiana University Press, 2008.

Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.

Solonari, Vladimir. *Purifying the Nation: Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010.

Spencer, Jonathan. "Popular Perceptions of the Violence: A Provincial View." U *Sri Lanka in Change and Crisis*, ur. James Manor, 187–195. London: Croom Helm, 1984.

Spencer, Jonathan. "Violence and Everyday Practice in Sri Lanka." *Modern Asian Studies* 24, br. 3 (July 1999): 603–623.

Stanisavljević, Đuro. "Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj". *Istorija XX veka – Zbornik radova*, 5–140. Beograd: Institut društvenih nauka, 1962.

Stanisavljević, Đuro. "Narodni heroj, Matić Ilije Stojan". U *Kotar Donji Lapac u Narodnooslobodilačkom ratu, 1941.–1945.*, ur. Gojko Vezmar i Đuro Zatezalo, 974–976. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1985.

Stojkov, Todor. "O takozvanom Ličkom ustanku 1932." *Časopis za suvremenu povijest* 2, br. 2 (1970): 167–180.

Stoll, David. *Between Two Armies in the Ixil Towns of Guatemala*. New York: Columbia University Press, 1993.

Stoll, David. *Rigoberta Menchú and the Story of All Poor Guatemalans*. Boulder, CO: Westview Press, 1999.

Straus, Scott. *The Order of Genocide: Race, Power, and War in Rwanda*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2006.

Straus, Scott. "Second-Generation Comparative Research on Genocide." *World Politics* 59, 3 (2007): 476–501.

Straus, Scott. "The Historiography of the Rwandan Genocide." U *The Historiography of Genocide*, ur. Dan Stone, 517–542. Basingstoke, England: Palgrave Macmillan, 2008.

Straus, Scott. "From 'Rescue' to Violence: Overcoming Local Opposition to Genocide in Rwanda." U *Resisting Genocide: The Multiple Forms of Rescue*, ur. Jacques Semelin, Claire Andrieu, and Sarah Gensburger, 331–343. Engleski prevod: Emma Bently and Cynthia Schoch. New York: Columbia University Press, 2011.

Straus, Scott. "'Destroy Them to Save Us': Theories of Genocide and the Logics of Political Violence." *Terrorism and Political Violence* 24, br. 4 (2012): 544–560.

Straus, Scott. "Retreating from the Brink: Theorizing Mass Violence and the Dynamics of Restraint." *Perspectives on Politics* 10, br. 2 (June 2012): 343–362.

Straus, Scott. *Making and Unmaking Nations: War, Leadership, and Genocide in Modern Africa*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2015.

Stuparić, Darko, ur. *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1945.–1945.* Zagreb: Minerva, 1997.

Su, Yang. *Collective Killings in Rural China during the Cultural Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Suny, Ronald Grigor, and Terry Martin, ur. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Šehić, Nusret. *Četništvo u Bosni i Hercegovini, 1918.–1941. Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1971.

Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.

Šljivo, Galib. *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini, 1850–1852*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.

Tambiah, Stanley. *Levelling Crowds: Ethnonationalist Conflicts and Collective Violence in South Asia*. Berkeley: University of California Press, 1996.

Tec, Nechama. *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescuers of Jews in Nazi-Occupied Poland*. Oxford: Oxford University Press, 1986.

Ther, Philipp, and Ana Siljak, ur. *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2001.

Tishkov, Valery. "'Don't Kill Me, I'm a Kyrgyz!': An Anthropological Analysis of Violence in the Osh Ethnic Conflict." *Journal of Peace Research* 32, br. 2 (1995): 133–149.

Tomasevich, Jozo. *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press, 1955.

Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press, 2001.

Truhelka, Ćiro. *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1915.

Tse-tung, Mao. *On Guerrilla Warfare*. Engleski prevod: Samuel B. Griffith. Mineola, NY: Dover, [1937] 2005.

Valentino, Benjamin. *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.

Valentino, Benjamin. "Why We Kill: The Political Science of Political Violence against Civilians." *Annual Review of Political Science* 17 (2014): 89–103.

Valentino, Benjamin, Paul Huth, and Dylan Balch-Lindsay. "Draining the Sea: Mass Killing and Guerrilla Warfare." *International Organization* 58, br. 2 (2004): 375–407.

Varshney, Ashutosh. *Ethnic Conflict and Civil Life. Hindus and Muslims in India*. New Haven: Yale University Press, 2002.

Verkaaik, Oskar. "Fun and Violence: Ethnocide and the Effervescence of Collective Aggression." *Social Anthropology* 11, br. 1 (2003): 3–22.

Vujačić, Veljko, and Victor Zaslavsky. "The Causes of Disintegration in the USSR and Yugoslavia." *Telos* 1991, br. 88 (1991): 120–140.

Vukmanović, Milan. *Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine*. Banja Luka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1987.

Wachtel, Andrew Baruch. *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press, 1998.

Waller, James. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. New York: Oxford University Press, 2002.

Weinstein, Jeremy. *Inside Rebellion: The Politics of Insurgent Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Weitz, Eric. *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2003.

Wickman-Crowley, Timothy. "Terror and Guerrilla Warfare in Latin America, 1956–1970." *Comparative Studies in Society and History* 32, br. 2 (1990): 201–237.

Wimmer, Andreas. *Waves of War: Nationalism, State Formation, and Ethnic Exclusion in the Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Wolfgang, Marvin. *Patterns in Criminal Homicide*. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1958.

Wood, Elisabeth Jean. "The Social Processes of Civil War: The Wartime Transformation of Social Networks." *Annual Review of Political Science* 11 (2008): 539–561.

Yeomans, Rory. *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2013.

Yosmaoğlou, İpek. *Blood Ties: Religion, Violence and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2013.

Zahra, Tara. *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008.

Zahra, Tara. "Going West." *East European Politics and Societies* 25, br. 4 (2011): 785–791.

Żbikowski, Andrezj. "Local Anti-Jewish Pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June-July 1941." U *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, ur. Lucjan Dobroszycki and Jeffrey Gurock, 173–179. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1993.

Zimbardo, Philip. *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random House, 2007.

INDEKS

afrički konflikti, sličnost, 27, 30, 105, 108, 115
agrarna reforma, 54, 57–59
Alajbegović, Mehmed, 79–80
Aleksandar I (kralj Jugoslavije), 55
  ubistvo (1934), 77, 255
Alivojvodić, Milan, 147, 169
  ubili ga ustanici, 170
Altagić, Branko, 281
Altić, Hilmija, 140
Altić, Mehmed, 140
Alžir, unakaženi i osakaćeni leševi, 176
Anderson, Benedict, 275
Andrić, Ivo, 78, 274
armenski kršćani, nasilje nad, 176
Artuković, Andrija, 83
Atlagić, Stevo, 166
  ubijen tokom napada ustanika, 170
austro-osmanski rat 1683–1699, 39–40
Austro-Ugarsko Carstvo
  okupacija Bosne i Hercegovine 1878, 50–53
  Schutzkorps i represija nad onima koji su percipirani kao "Srbi", 53
  važnost bivše granice i uklanjanje "Srba" 1941, 80–81

Babić, Ljubo, 188–189
"balija", muslimanski seljak i pogrdno značenje, 163, 283, 286, 303,
Banac, Ivo, 55
banovina (država ili pokrajina), 58
  Hrvatska, banovina, 67, 77
  Vrbaska, banovina, 64, 83, 340n98
Barišić, otac Krešimir, katolik, 69, 172
bašibozuk, 47–48
Beč, poraz Osmanlija 1689, 39
Belović, Savo, 197
Bibanović, Esad, 55–56, 88–89, 148, 216, 223
  pokušaj da se pridruži ustanicima, 229–230
Bibanović, Ibrahim, 216, 223
  pokušaj da se pridruži ustanicima, 229–230
Bihać
  lažni izvještaj o "četničkoj" pobuni, 122, 139–140
  mala grupa ustaša, predratna, 64, 77
  pješačenje od Kulen-Vakufa do Bihaća, 222–267
  poraz snaga NDH od partizana (novembar 1942), 264–265
  progon "Srba" i "Jevreja" (naredba, 20. juna 1941), 102–104, 111
  reakcije vlasti NDH na pucnjavu na ustaše, 115–116
  seljani Boričevca poslani u Bihać, 214
  "Srbi" protjerani iz, 145–146, 201
  strah od "Srba", 116
  svi "Hrvati" viđeni kao ustaše, 237–238, 264
  Vidovdan, uništenje pravoslavne crkve, 111
  vrbovanje u ustaše, 82, 86
Bihać, nakon 2. svjetskog rata
  "bratstvo i jedinstvo", provođenje, 279
  muslimanske izbjeglice 1992, 303
Biondich, Mark, 326n21
bitke i pobune
  Bihać, lažni izvještaj o "četničkoj" pobuni, 122
  Bitka na Kosovu (1389), 111
  Hercegovina, protiv Osmanlija (1875), 46–47

Jugoslavija, pobuna oficira (mart 1941), 77
Kulen-Vakuf, "Srbi" protiv "Turaka" (1875–1876), 47–48, 56, 158
pucnjava na ustaše (maj 1941), 117
zeleni kadar, nasilje od, 55
Vidjeti također Bihać; Kulen-Vakuf, pokolj; ustaše, bitke i ubijanje od
Bjork, James, 275
Blažević, Jakov, 162
Bloodlands (Snyder), 25, 258
Bodnaruk, Ivica, 187
Bojčić, Šefkija, prisiljen da otkopava leševe pa pogubljen, 236
Bosna i Hercegovina
agrarna reforma, 53–57, 329n45
austrougarska okupacija, 50–52
"bratstvo i jedinstvo", provedba, 279, 293–296
brza reakcija vodstva da spriječi "naprasnu nacionalnost", 295
"čišćenje" pod vlašću NDH, 83
efekt nasilja počinjenog u ratu nakon 2. svjetskog rata, sporovi, 300
izvještaj o masovnim pogubljenjima (1985–1986), 21
muslimani i katolici "Hrvati", 79
naredbe NDH o "nemiješanju" stanovništva (april –.maj 1941), 84
Bosna i Lika regija
pozivi (pomiješani s prijetnjama) koje su "Srbi" upućivali "Hrvatima" i "muslimanima" da se priključe pobunjenicima, 168–169
pravoslavno/srpsko stanovništvo u, 80, 103, 110
proglas da se pažnja usredotoči na krivicu ustaša, a ne "Hrvata", 167–168
ustanak, 156–157
ustaše, pucnjava na (maj 1941), 117
ustaško nasilje u Lici, izvještaj oružništva NDH u, 182
Branić, svećenik Branislav, pravoslavac, 282
"bratstvo i jedinstvo". *Vidjeti* Komunistička partija i osobe naklonjene komunizmu
Brubaker, Rogers, 276, 298
Budak, Mile, 64, 79

Ce-tung, Mao, 161
Collins, Randall, 237, 242
Crnić, Branko, 126
Ćubrilo, Ilija, 107

"Četnici", 21, 26, 64
Begluk, ubistvo pravoslavnih seljana (1944), 263–264
Bubanj spaljen u potrazi za, 125–126
genocid, proučavanje, 26
gnjev muslimana usmjeren na one koji su percipirani kao, 274–275, 282–283
heterogena grupa pravoslavnih ustanika, 156, 159
kolektivna krivnja "muslimana" i "Hrvata", 187, 188–189, 195
mučenje onih koji su percipirani kao, 179–180
okrivljeni za nasilne akte, 117–118, 120–121, 137
"sklonost četništvu", 274
strah od pokolja civila od, 214
ustanici govore o sebi kao o, 192–193
ustanici percipirani kao, 241

Das, Veena, 133
Dedić, Munira, 215
Delač, Tomo, 117
Demirović, Bajro, prisiljen da iskopava leševe pa pogubljen, 236
Demirović, Džafer, 216, 223
pokušaj da se pridruži ustanicima, 229
Dervišević, Muharem, 146
Dervišević, Mujo, 225, 241, 255– 256, 292
"divlje ustaše" ili "prave ustaše", 181
Dizdar, Zdravko, 26
Dračevac, Vicko, 111
"Drvarska brigada", 188
Dugopolje jama, 227, 261, 301, 367n23
Dwyer, Leslie, 133

Džal, Jakov, 111

Đilas, Petar Pero
bio za eskalaciju nasilja, 236–237, 257
bivši jugoslavenski žandar, 230–231
izvještaj o Kulen-Vakufu, 260–262
pogubljenje muškaraca i dječaka kod Martin Broda, 236–237, 248, 250–251
pridružuje se "četničkom pokretu", 263
selo Begluk, mučiti i pobiti, 262–264
Đukulović, Ivan, 146
Đurđević, Jovan, 65
Đurić, Cvijetin, 57

Etnicitet i religija
antagonizam i okrivljavanje (1930-ih), 69–71
ekstremno nasilje dovodi do transformacije percepcije etniciteta, 187, 308, 315–319
eskalacija nasilja (1941), 124
etnički čista hrvatska nacionalna država, 81
"Jevreji" i druge "rase" definirani od NDH, 78, 80–81, 334n7
katolici i muslimani štite pravoslavce, 149
kompleksni odnosi, 71–73, 108
kompleksnost glasanja (1938), 62–63
kontingentno značenje tokom nasilja i pljačke, 312
kraj lokalnih veza (1941), 135–136
mirne interakcije (1930-ih), 66–68
mirne interakcije (1941), 88
"muslimani" kao "Hrvati islamske vjeroispovijesti", 79–80
promjene percepcije etniciteta, 187, 308, 313–316
uloga regionalnih lidera u progonima, 83–84
Vidjeti također "narod"
Etnicitet i religija, nakon 2. svjetskog rata
borbe u regiji Foče transformirane u, 288
glasine i "muslimansko-srpska" koškanja, 287–288
incidenti transformirani u "muslimansko-srpske" konflikte, 284–287, 293
kolektivna krivnja "muslimana" i "Hrvata", 286
međuetnička ubistva, mala pažnja, 291
podrugljivi izrazi za "muslimane" i "Turke", 289
Evans, Arthur, 39, 43, 46–48, 71

Fellman, Michael, 133, 177
Franjo Ferdinand, nadvojvoda, 52
Frijda, Nico, 171, 237–238, 241
fudbalski timovi, multietnički, 68, 249

Gellner, Ernest, 275
Giraud, Lohengrin, komandant italijanske vojske, 126–127
Glasine i "muslimansko-srpska" koškanja
regija Bosanskog Petrovca, 288
regija Sarajeva, 287
regija Velike Kladuše, 287
Golubnjača, 254–256, 261, 264, 292, 308
Grabowski, Jan, 152
"Grko-istočnjaci", 84, 96–97, 99
Vidjeti također Srbija i "Srbi"
Gross, Jan, 27, 133, 144, 258, 279
Grubiša, Milka, 280
Gržeta, Tomislav, "jugofil", 112
Gutić, Viktor, 85, 111
čišćenje područja od "Srba", 83–85, 88, 336n36
masovno ubijanje, 143
raseljavanje i pljačka "Srba", 100, 110, 120
ustaše nude prelazak na katoličku vjeru, 96–98
"ustaški stožernik", 83, 336n22
Gvatemala
nasilna vojna taktika, 176
osakaćeni i raskomadani leševi, 176

Habsburška Monarhija, 44, 47
Habsburški rat (1780-ih), 42–43
Hadžić, Salih, akt "šovinizma", 285
Hadžijahić, Muhamed, 80
Hajdarpašić, Edin, 50–51
Hasanbegović, Hajrudin, 288
Hefner, Robert, 128
Herff, Barbara, 115
Hitler, Adolf, 77–78, 258
Hobsbawm, Eric, 275
Hodak, Josip, 61–63
Hodžić-Selimović, Fata, 246–248
Horowitz, Donald, 26, 120, 288
Hroch, Miroslav, 275
Hrvatska Krajina, 83–84
Hrvatska, Nezavisna Država (NDH), 77
Državno ravnateljstvo za ponovu, 98, 100–101
etnički čista hrvatska nacionalna država, 81
glasine i strah od "srpske pobune", 111–113
historija ruralnih zajednica u, 30
Hrvatska seljačka stranka. 62, 77
Hrvatsko domobranstvo, 82
katolička manjina, 42
Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, 97, 98
mjere protiv onih koji su percipirani kao "Srbi" i "Jevreji", 84

muslimani i katolici "Hrvati", 79–80, 90–91
"muslimani" kao "Hrvati islamske vjeroispovijesti", 79–80, 90–91
nasilje naređeno s vrha, 26
nasilje prerasta u masovno ubijanje i pljačke (1. jula 1941), 123–126
pljačka "nehrvatske" imovine, 85
podrška NDH borbi protiv "četnika", 119
pravoslavni Srbi ocrnjeni, 80–81
proučavanje, 29
verbalne komunikacije o nasilju, 127
Vidjeti također NDH elita; NDH vojska

Ibrahimpašić, Abdulah, 111, 342n132
Ibrahimpašić, Rustan, 198
Ivaniš, Ilija Icalj, 150
Ivaniš, Tomo, 150
Ivezić, Mara i Ivica, 150

Jelić-Butić, Fikreta, 98
Jevreji
Jedwabne, Poljska, uništenje, 27, 258
njemački i poljski "lov na Jevreje", 152, 352n186
progon i pljačkanje, 102–103
protjerivanje iz Bihaća (naređeno 20. juna 1941), 102–103
postupanje od strane nacista, 176
Jovanić, Đoko, 159, 162–163, 170–172, 242, 252
pokušaj da se spriječi pljačkanje Kulen-Vakufa, 230
poziv na obuzdavanje, 220–221
Jugoslavenska narodna armija poslije rata, 272
Judson, Pieter, 275
Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO), 62, 63
Jugoslavija, Kraljevina (1929–1941), 58, 62, 71, 77
Ministarstvo unutarnjih poslova, 64
Ministarstvo unutarnjih poslova (Vrbaska banovina), 64
njemačka invazija i okupacija (1941), 77
popis (1931), korišten od vlasti NDH 1941. godine, 80
proslava rođendana Petra II (kralja Jugoslavije) (1938), 67
ustaški pokret i, 64

Kadić, Mahmut, 140
Kakar, Sudhir, 290
Kalyvas, Stathis, 27, 177–178
Kapetanović, Enver, 111
Karanović, Milan, 244
Karanović, Nikola, 157, 159, 224, 301
bivši vojni oficir i lokalni vođa, 157, 224
general Jugoslavenske narodne armije, 273
govor prilikom otkrivanja spomenika partizanima u Kulen-Vakufu (1981), 301
Ripač, napad i paljenje sela, 261–262
ubijanja u Kulen-Vakufu, 261
uloga u pogubljenju kod jame Dugopolje, 261
ustanici iznenađeni bijegom stanovništva Kulen-Vakufa, 224–225
Keča, Jovica, 170
King, Jeremy, 275
Knežević, Jovan, 56, 57
Knežević, Mile, 117
komisije za ratne zločine, nakon 2. svjetskog rata, 272–274
Komunistička partija i osobe naklonjene komunizmu, 272, 301
"bratstvo i jedinstvo", 264–266, 274, 277–280, 380n127
Kulen-Vakuf, nekoliko članova, 63
Kulen-Vakuf, odgovor na pokolje, 260–261
obuzdavanje u Bjelaju, saradnja muslimana s ustanicima, 199–200
obuzdavanje u Bosanskoj Dubici, 200–202
proglas kako bi se pažnja usmjerila na krivnju ustaša, 167–168
protiv "kolektivne kategorizacije", 188–189, 267–268, 318
stavljeni van zakona (početak 1920-ih), 63, 204
u ustanku, 156–157, 160–161
Vidjeti također partizani; Savez komunista Bosne i Hercegovine
Kovačević, Stević, 131
Kovačević, Stipan, 232
Kreco, Jovo, 65
Krpan, Manda, 148
Krpan, Mile Jalšin, 146
Kuga, Đurenda, 88
Kuharski, Đuro, 112
Kulenović, Abdulah, 57

Kulenović, Adem, 62, 65, 67, 222
Kulenović, Adem-beg, 85, 112
Kulenović, Alajbeg, 55
Kulenović, Ali-beg, 48
Kulenović, Džafer, 65
Kulenović, Hajro, 301
Kulenović, Hamdija, 61
Kulenović, Hamdija Čovka, 248
Kulenović, Mahmud, Haračlija 69–71
Kulenović, Mahmut-paša, ime grada, i vodeća ličnost Kulen-Vakufa, 39
Kulenović, Mujo, 148
Kulenović, Mustajbeg, 57, 91
Kulenović, Omer, 278
Kulenović, Salih-aga, 40
Kulenović, Tahir-beg, 43, 47
Kulenović-Bajbutović, Hamdija, 248
Kulenović-Bajbutović, Muhamed Pašabeg, 56
Kulen-Vakuf, 22–24, 54–55
  broj mrtvih u regiji, osobe pogubljene lokalno, 258
  fokus na ruralnom nasilju, 30
  korijeni i historija, 31, 42
  mir prelazi u masovno ubijanje (početak jula 1941), 114–122
  percepcija muslimanske većine, prije rata, 69–70
  porijeklo imena, 39
  željeznica i ekonomski rast, 61–62
  Kulen-Vakuf (1992)
  izbjeglice traže zaštitu, 302
  strah Srba od oživljenog "ustaštva", 303
  zarobljenici odvedeni, 303
Kulen-Vakuf, pokolji (1941)
  akcije zagovornika obuzdavanja, 244–245
  egzodus iz Kulen-Vakufa 6. septembra 1941, 223
  eskalacija nasilja, 236–237, 248, 250, 253
  izbjeglice stižu u Bihać, među njima i ustaše, 257
  izvještaj nakon 2. svjetskog rata (1985/1986) o masovnim pogubljenjima, 21
  mala grupa bježi u Havalu, 246
  Martin Brod, muškarci i dječaci odvedeni u, 248–252
  Martin Brod, muškarci i dječaci ubijeni kod jame Golubnjača, 255–256, 292
  Martin Brod, ostaci kuće Marka Vladetića, 308
  obuzdavanje, razna mišljenja, 227–233
  odluka ustanika o obuzdavanju, 223–224
  okupacija ustanika, 231
  pljačka i osveta, 241–242
  pucnjava i pokolj blizu Čovke, 225–227
  vjeruje se da su ustaše bile među zarobljenima, 232
  vojska NDH poslana da pomogne izbjeglicama i ustašama, 233
  zagovornici obuzdavanja odlaze da se bore protiv snaga NDH, 233
  zarobljenici se vratili u Kulen-Vakuf, 232
Kulen-Vakuf, nakon 2. svjetskog rata, 35–36
  "bratstvo i jedinstvo", 279–280
  izvještaj o "šovinističkim svađama i incidentima", 289
  multietnička zajednica, 292
  nesloga i osveta, 281–283
  odnosi među zajednicama, zabrinutost vlasti, 278–279
  partizani postali komunistička vlast, 271–272
  počinioci i preživjeli žive jedni uz druge, 292–293
  poslijeratni povratnici, 271–272
  sloga između spašenih i spasilaca, 277–278
  spomenici poginulima u ratu, 279–280
  šutnja preživjelih, 274
Kulen-Vakuf, spašeni i spasioci
  Karanović, Milan, 244
  Ljiljak, Uroš, 245
  Majstorović, Ilija, 244
  Mušeta, Abas, 243
  Polovina, Dušan, 243
  Štrkljević, Hana, 244
Kulen-Vakuf, spomenik žrtvama genocida (2004), 304
Kurtagić, Smajo, prisiljen da iskopava leševe pa pogubljen, 236
Kvaternik, Ljubomir, 102–104, 120–122,126–127, 138, 143
Kvaternik, Slavko, 83
  glavnokomandujući vojske NDH, 111, 116

legitimna vlast, 149–152, 251, 252–253
Lika. *Vidjeti* regije Bosna i Lika
Lipovača, Hadžera, 215
Lokalne vlasti i NDH
  izbor ustaških vođa, 85–86
  progon i pljačkanje "Srba" i "Jevreja", 100–102, 109–111, 340n98

tumačenje nacionalnih politika, 97
umjereni zvaničnici NDH, zamjena, 110–113
Longman, Timothy,133
Lower, Wendy, 184

Ljiljak, Obrad, 146
Ljiljak, Uroš, 245

Maček, Vladimir Vladko, 62, 77
Majstorović, Ilija, 243
Majstorović, Milojko, 63
Marinković, Vinko, 89, 95, 118, 125, 138
Markovinović, Božo, 146
Markovinović, Jakov, 232
Markovinović, Josina, 131
Markovinović, Mile,175
Martin Brod, 160–161, 237, 248, 251–252, 256, 260–261, 292–293
masovno nasilje
Američki građanski rat, 133, 177
efekt na zajednice, 319–320, 322–323
Gvatemala, 133, 176, 179
Indonezija, 133
nasilna vojna taktika, 179
nasilje naređeno s vrha, 27–28, 126–128, 211, 326n21
neprijatelj kao kolektiv, ciklus nasilja, 125–126, 130
osveta i surovost zbog prošlih nedjela, 131–133, 135–136
pljačka koju vrše komšije, 130, 132, 134
psihološka barijera, 251–252
"psihoza" straha, 116–118
selektivna ili nasumična, 177–178
sovjetizacija Istočne Evrope, 133
strah od potencijalne odmazde žrtve, 114–115, 134
Ukrajina (1941), 184, 360n144
uzroci, dinamika i efekti, 30, 309, 312
Vidjeti također nasilje ili obuzdavanje
Mašinović, Bećo, 151
Matić, Stojan, 157, 166, 233
"narodni heroj", 306
poziv na obuzdavanje, 220, 228, 230–232
ubijen u ratu, 272
Matijević, Anica, 150
Matijević, Ivan, 172
Matijević, Miroslav Miro, 86, 155, 180, 221
lokalni ustaški vođa u Kulen-Vakufu, 88, 95, 112, 304
motiv za osvetu, 88
nezavisno ponašanje od, 110
osveta nad njegovim ocem i porodicom, 173–174
pokolji koje je počinio, 140–143, 164
raseljavanje i pljačka "Srba", 104, 113
McDoom, Omar Shahabudin, 94
Medić, Jovica, 232
Medić, Jovo, 292
Medić, Nikica, 138–139, 145
Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), 381n142
Mehadžić, Bećo, 232
Milanović, svećenik Vukosav, pravoslavac, 56–57
Milanović, Vlado, 67, 137, 222–223
Milgram, Stanley, 149–150, 177, 250, 253
Miškulin, Milan, 131
multietnička radnička organizacija, 202
multietnička zajednica
efekt nasilja na, 149, 243–244
među- i unutaretnička odmazda, 316–317
nasilje među zajednicama, 22–23, 30, 318, 322
Mušeta, Abas, 218, 239, 243
Mušeta, Džafer, 248
Mušeta, Mehmed Meho, 91, 95, 140, 218

Na Drini ćuprija (Andrić), 78, 274
Nađ, Kosta, 157, 261
Najberger, Stjepan, 206–207
nacija (narod), 50
nacionalnost i nacionalizam, 275–276
politike radničke klase, izazov, 59
nacionalnost ili nacionalizam
okidač potreban za incidente među zajednicama, 291
"privatizacija politike", 133–134, 279, 376n58
profil predvodnika međuetničkih incidenata, 290
šovinizam, 266–267, 277, 278–279, 284–285
uloga komunista u međuetničkim incidentima, 290
"naprasna nacionalnost", 275, 284–285, 289–291, 294, 321–322
kodiranje međuetničkih incidenata, 298–299, 381n142

međuetnička solidarnost kao obuzdavanje, 293–297
Narodna radikalna stranka, 62
nasilje ili obuzdavanje, 35, 320, 322
u Berkovićima, 197, 213
u Boričevcu, 196–197
u Boričevcu, okidač, 185–187
u Ćukovima, 214–216
utjecaj komunista na obuzdavanje, 200–205
teškoće, 211–212
efekt prethodnog nasilja, 253–254
primjeri, 235–236
očekivanje masovnog ubijanja u Kulen-Vakufu, 214
u Fatnici, 197–198
bratoubilački rat ili oslobodilačka borba, 220–221
među ustanicima, 195–196, 261–262
Kalati, osveta za, 192–194
u Kulen-Vakufu, 223, 225–236, 239–241
Kulen-Vakuf, neuspjeh obuzdavanja, 241, 247–248
motiv za nasilje, 242
NDH vlasti i lokalne ustaše, 206–208
"negativni slučajevi", 34, 191–193
u Pištalskoj Dragi, 192–193
u Rašinovcu, 195–196, 250, 252
obuzdavanje u Bjelaju, saradnja muslimana s ustanicima, 197–199
obuzdavanje u Bosanskoj Dubici, 192, 200–203, 252
obuzdavanje u Bosanskoj Dubici, i lokalne ustaše, 207–208, 250
osveta ili vojna pitanja i, 265–267
ustaško ubijanje umjerenih, 223–224
Vidjeti također ustanak; masovno nasilje; Srbi, dani ubijanja; ustaški pokret, lokalno
NDH elita
ideološki ciljevi, 95,108–109
ideološki planovi propali, 106
lokalna akcija prije naredbi vodstva u Zagrebu, 84–85
lokalne vođe, selekcija i kontrola nad, 83–84
lokalne vlasti, pljačka od, 100–101
manjak kontrole nad lokalnim ustašama, 139
oduzimanje imovine "nehrvata", 100
paradoks između središnjih vlasti i ljudstva na lokalnom nivou, 110
promjena strategije prema pravoslavcima, 209
rasne kategorije definirane, 79–81
regionalne vođe i, 85–86, 95–96
sporazum o raseljavanju s njemačkom vojskom, 101
"srpsko pitanje", 95–96
Vidjeti također Hrvatska, Nezavisna Država (NDH)
NDH vojska
Hrvatsko domobranstvo, 82
izvještaji o ubijanju u Bubnju, 136
izvještaji o borbama među ustanicima, 252
izvještaji o ustanku pravoslavaca, 157–158, 165
moć ustanika u kulenvakufskom kraju, 212
napad kao odgovor na ustanak, 179
naredba da prestane nasilje nakon 1-3. jula 1941, 138
regionalne naredbe i lokalna provedba, 139–140
strah od lokalnih ustaša, 211
strah od osvete pravoslavaca nad muslimanima i katolicima, 154
vojni izvještaj o dezinformacijama, 122
vojni izvještaj o haosu, 103
u Bosanskom Novom i Bosanskoj Krupi, 207–208
Vidjeti također Hrvatska, Nezavisna Država (NDH)
Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland (Gross), 27–28
Nezavisna Država Hrvatska (NDH), *vidjeti* Hrvatska, Nezavisna Država
"nesrbi"
etnička sklonost prema ustanku, 165
odgovor na ubijanje i nasilje, 145–147
razlozi za intervencije, 149–152
sklonište za komšije pravoslavce, 148
spašene komšije u Donjem Lapcu, 145–146
upozorenje na ustaške napade, 145–146
Vidjeti također Hrvatska, Nezavisna Država (NDH)
Novaković, Dušan, 62

Obradović, Milan, 94
Obradović, Rade, 193
Obradović, Stevan Langa, 57, 91
obuzdavanje, zagovornici, 247, 319–320
  neuspjeh u Kulen-Vakufu, 254, 260
  pokušaj obuzdavanja u Martin Brodu, 248–250
  utjecaj komunista, 202–203
  Vidjeti također Jovanić, Đoko; Pilipović Maćuka, Stevan; Matić, Stojan; Polovina, Gojko; Šipka, Ranko
odsijecanje glave, značenje i razlog, 173–174, 373n92, 373n93
O gerilskom ratovanju (Mao Ce-tung), 161
Omić, Mehmed, 48
Opačić, David, 69–71
opštinsko vijeće (1930),
  saradnja među zajednicama, 66
Orešković, Marko Krntija, 163
  disciplina "partizana", 220
Osmansko Carstvo
  kapetanije i, 40–43
  kršćani, postupanje prema, 42–43
  pobuna (1875–1878), 47, 71
  pobuna (1875–1878), savezi među zajednicama, 48–49
  poraz kod Beča (1689), 39
Ostrovica, rijeka, 39, 52, 69
otkup poreza, 42, 48, 49, 51
Ovuka, Stevo, 215

partizani, 265
  članstvo ustanika u, 263–264, 273
  etničke i ustaške osvete, 264, 372n142
  izvještaj ratnih veterana o Kulen-Vakufu (1985–1986), 21–22
  multietnički pokret otpora, 266–267
  spomenik poginulim u ratu u Kulen-Vakufu, 300–302
  utjecaj komunista, 156, 218–219
Pavelić, Ante, 78, 81, 111
  naredba ustašama da prekinu akcije, 208–209
  podrška ustašama, 118–119
  poglavnik ustaša i NDH, 78
  sastanak s Viktorom Gutićem, 83
  sporazum s njemačkom vojskom, 101
Pavičić, Grga Grco, 92, 95, 183, 305
Pavičić, Ilija i Dujo, 131
Pavičić, Juko, 64, 86, 91, 131
Pavičić, Jure, 113
Pavičić, Stana, 124–125, 132, 347n76
Pavlović, Anđelko, 288
Pećanac, Đuro Đurekan, 195
Pehlivanović, Ahmet, 146
Pehlivanović, Ibrahim i Suljo, 93–94
Pilipović, Mile, 141, 183
  pridružuje se "partizanima", 264
Pilipović, Milica, 148
Pilipović, Petar, mirne interakcije (1941), 148
Pilipović Maćuka, Stevan, 157
  iznenađenje zbog bijega stanovništva iz Kulen-Vakufa, 224–225
  komandant ustanika, 166
  napad ustanika na selo Ćukovi, blizu Kulen-Vakufa, 214–215
  poginuo tokom razmjene vatre 6. septembra 1941, 226, 249, 254, 272
  poziv na obuzdavanje, 183, 187, 220, 254
pobuna (1875–1878), *vidjeti* Osmansko Carstvo
političke stranke
  Hrvatska seljačka stranka, 62
  Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO), 62
  Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ), 65
  Komunistička partija Jugoslavije, 63
  Narodna radikalna stranka, 62
  Udruženje opozicije (UO), 63
politika radničke klase, 60–61
Polovina, Dušan, 243
Polovina, Gojko, 234, 255
  bratoubilački rat, 218
  izbačen iz Komunističke partije, 272
  izvještaj o pokoljima u Kulen-Vakufu, 258–260
  jama Golubnjača u memoarima, 308
  napad ustanika na Ćukove, 214–216, 228
  neuspjela zaštita zarobljenika u Kulen-Vakufu, 237–240
  o početnom haosu i nepostojanju vodstva, 159–160
  o tome kako nisu svi muslimani i katolici "ustaše", 167
  osvetničko nasilje ili obuzdavanje, 196–197
  planiranje otpora, 157
  poziv na obuzdavanje, 218
  propali pregovori o predaji u Kulen-Vakufu, 221
  ustaški napad na Boričevac, 153

Posen Barry, 136
pravoslavni kršćani, *vidjeti* Srbija i "Srbi"
prijatelji, postupak, 164
"Hrvati" protiv ustaških akcija (juni 1941), 145, 147
ustaše štite lokalne prijatelje, 149
zaštita muslimana u Kulen-Vakufu ubrzo nakon 1918, 55–56
Princip, Gavrilo, 52–53
"Prva Jugoslavija" (1918–1941), 53
Puk, Mirko, 81

Radaković, Rade, 135
Radan, Vlado, 197
Radić, Stjepan, 63
Rađenović, Stevo, 67
raja, 43
Rašeta, Đuro, 256
Rašeta, Ilija, 149, 164
ratovi
austro-osmanski rat 1683–1699, 39–40
Habsburški rat (1780-ih), 42
Rodić, Nikola, 141
Rokvić, Mane
bio za eskalaciju, 227
pogubljenje muškaraca i dječaka kod jame Dugopolje, 227, 260–261
pridružuje se "četničkom pokretu", 263
Ruanda, 94, 108, 112, 132–134, 146, 298
lokalne vođe i otpor prema nasilju, 152
masovno nasilje zasnovano na spolu, 121
neprijatelj kao kolektivitet, 125
prijateljstvo među zajednicama, 149
Rudić, Mića, 88

Santikarma, Degung, 133
Saračević, Hasan, 62, 63, 91
Sarajevo, 27
Savez komunista Bihać, 280–281
Savez komunista Bosne i Hercegovine, 276–277, 279, 281–283, 373n12, 373n13
incidenti promijenjeni u "muslimansko-srpske" sukobe, 285–286
izvještaj o "šovinističkim svađama i incidentima", 289, 379n112
nadzor od, 375n47
negativna gledišta o drugima percipiranim kao pripadnici nacionalnosti, 377n70
odsustvo "nacionalnog šovinizma", 295–296
Savić, svećenik Drago, pravoslavac, 69, 172
Sekretarijat unutrašnjih poslova, 281
seljaci, kršćani, 42
pobuna (1875–1878), 56
siromaštvo (1930-ih), 60
zeleni kadar, nasilje od, 55
zemljoposjednici, muslimani, 45–47
seljaci, muslimani, 45, 48
Smiljanić, Đuro, 62
Snyder, Timothy, 25, 258
Sobolevski, Mihael, 26
Socijalistički savez radnog naroda, 279
spahija, 54
Spaho, Mehmed, 63
Spencer, Jonathan, 120
spomenici poginulima u ratu, 300–302
partizanski spomenik u Kulen-Vakufu, uklonjen, zamijenjen sirotištem, 305
ploča na uništenim zidinama katoličke crkve u Boričevcu (2011), 305
spomenik Ranku Šipki u Malom Očijevu, 307
spomenik Stojanu Matiću u Nebljusima, 306, 307
spomenik "žrtvama fašističkog terora" u Nebljusima, 305–306
u Kulen-Vakufu, spomenik muslimanima ubijenim u ratu 1992–1995, 305
"Srbi", dani ubijanja od, 171
Suvaja, Osredci i Bubanj (1–3. jula 1941), 135–136, 138–139, 164, 184
želja za otporom i osveta Srba pravoslavaca, 135–136
Srbi, Hrvati i Slovenci, Kraljevina (1918–1929), 53, 59, 69, 72, 80, 91
Srbija i "Srbi"
"crne ovce", 98
Komesarijat za izbjeglice (u Srbiji pod njemačkom okupacijom), 136
mjere protiv, 84–85
motivacija za nasilje (1918), 55–57
mučenje i ubijanje muškaraca, žena i djece, 140–141
NDH-ova definicija "Srba", 99–100, 339n80
NDH-ova naredba o razoružavanju pravoslavaca, 115–116
NDH-ova ponuda prelaska na katoličanstvo, 96, 97

"očišćeni oni koji nisu bili borci", 122–123
oružani otpor pravoslavaca (1941), 122–123
osveta i surovost za prošla nedjela, 136
prenos zemlje na, 59
raseljavanje i pljačkanje, 99–101
razbojništvo, 57
reakcija na prisilno raseljavanje, 104
uništenje srpske pravoslavne crkve u Bihaću, 111
ustaško čišćenje, pobuna protiv, 117–120
ustaško čišćenje prisilnim raseljavanjem, 99–100
ustaško nasilje (juli 1941), 114–115
ustaško nasilje nad (juli 1941), 123–124
vjerovatnoća osvete pravoslavaca, 152–153
Srbija, Kraljevina, 52
Srdić, Rajko, 148
spasili ga muslimani, 295–296
Srpski ustanak (1804–1813), 42
Stakić, Milan, 65
Stanić, Iso, 164
Stojadinović, Milan, 62
Stojković, Trivun, 131
Straus, Scott, 152
"Svi muslimani su ustaše!", 163, 288

Šabić, Huso, 264
Šarac, Vojin, 136
Šašić, Brato, 162
Šikić, Pejo, 164
Šiljdedić, Bećo, 227
Šiljegović, Boško, 201
Šimić, Pero, 111
Šipka, Ranko, 248, 250, 307
Škorić Popović, Dara, 140
"šovinizam". *Vidjeti također* nacionalnost ili nacionalizam
Šri Lanka, glasine i nasilje, 120–121
Štikovac, Đuro, 160
štrajkovi na željeznici (1937–1938), 61–62
Štrkljević, Hana, 239–240, 243, 308

Tadić, Todor, 65
Tankosić, Vladimir, 140–141, 155, 183
Tešanović, Lazo, 163
Tito, Josip Broz, proslava rođendana, 277–278
Topalović, Ivan, 65, 69, 70
Trikić, Vaso, 296

ustanak
fokus na ustašama, a ne na "Hrvatima", 166, 171
Kalati, osveta za, 192–193
među- i unutaretničko nasilje, 164–165, 170, 262–263
osveta, otpor prema, 185–186
osveta za progone od strane NDH, 33–34, 156–157
osveta za ustaško čišćenje teritorija, 157–158, 161–162, 166, 170, 172, 177, 354n14
osveta za ustašku surovost, 183–185
pismo Narodnooslobodilačke vojske Grmeča, 169
pljačkanje "Hrvata" i "Srba", 161–182
podjela na "partizanski pokret" i "četnički pokret", 262–263
potreba za centraliziranim okvirom, 189–190
progoni od strane NDH i, 353n1
u Boričevcu, 182–184
"seoski odbori", 157–158
slogan: "Svi Hrvati i muslimani su ustaše", 163
svi "Hrvati" percipirani kao ustaše, 161
u Boričevcu, stoka u katoličkoj crkvi, 172
u Brotnji, 171–172, 175
u Donjem Lapcu, 161–162
u Krnjeuši, 172
u Nebljusima, 158
u Velikom Cvjetniću, 163
u Vrtoču, 173, 175
u Zelinovcu, 172
ubijanje, pljačka u Ćukovima i Orašcu, 214–217
učešće Komunističke partije, 157, 159–160
unakažena tijela na otvorenom, 178
uništenje katoličke crkve u Krnjeuši, 172
unutaretničko nepovjerenje, 162–163
tradicija odbrane, 157
Vidjeti također "Srbi", dani ubijanja
ustaše, borbe i ubijanje od
u Bubnju, 124–126, 128, 130, 132–133, 135–136, 175
u Buševićima i Dobroselu, 140
u Hercegovini (juni 1941), 130
u Jajcu, 151–152
u kulenvakufskom kraju, 141, 155
u Osredcima (2. jula 1941),124–125, 134
u Popovom Polju (Hercegovina), 154

masovno nasilje od (april – juli 1941), 114–115
"pucnjave" u Srbu i Suvaji izazivaju "čišćenje" (1. jula 1941), 119–123, 131, 134, 164
Vidovdan, uništenje pravoslavne crkve u Bihaću, 118–119
ustaški pokret
hrvatska nacionalna država, 64, 77–78
organizacija i komandna struktura, 82–83, 86
otpor i nepovjerenje, 89
prijetnje "Hrvatima" i "muslimanima", 106–107
u 2. svjetskom ratu, 78–79
uklanjanje onih koji su definirani kao "Srbi" u sjeverozapadnoj Bosni, 80–81
Vidjeti također Hrvatska, Nezavisna Država (NDH)
ustaški pokret, članstvo, 81–82, 88–93, 337n54
motivi vođa i običnih vojnika, razilaženja u, 134–135
porodične mreže i, 92–94
prijeratni sastav i vrbovanje u ratu, 95
razlozi za pridruživanje, 92–94
siromašni katolički i muslimanski seljaci, 95
vrbovanje socijalnih marginalaca, 105
ustaški pokret, lokalno
autonomno nasilno ponašanje, 28–29, 210–211, 313
bijeg iz redova, 181
ciklus nasilja, 178–179
ciljanje istaknutih pojedinaca, 137–138
kontranapad u Krnjeuši, 180
kontranapad u Vrtoču, 180
krivnja za nestabilnost u regiji, 155–156
masovna ubijanja (juli 1941), 143–144, 187
nasilje i pljačka, eskalacija, 140–141
nasilje i pljačka, selektivno, 139, 349n123
nasilje kako se smatralo pogodnim, 128
nedostatak poštovanja zajednice prema, 150–151
okrivljavani za ubijanje 1–3. jula 1941, 126
osveta i surovost, 130–133
pasivnost katolika i muslimana u suprotstavljanju, 151
pljačkanje imovine "nehrvata", 81, 104–105, 109, 347n112
poređenje s njemačkim i poljskim "lovom na Jevreje", 152
pljačkanje mrtvih (juli 1941), 144
strah od potencijalne odmazde žrtve, 134
lovljeni i ubijani nakon 2. svjetskog rata, 273
u Kalatima, 184
u Prkosima, Oraškom Brdu i Rajinovcima, 178–179
masovno nasilje od (april – juli 1941), 114–115
zaštita prijatelja pravoslavaca, 146

Veber, Vladimir, komandant NDH u Kulen-Vakufu, 210–211, 222
bijeg iz Kulen-Vakufa preko Vrtoča u Bihać, 218
očekivanje masovnog ubijanja u Kulen-Vakufu, 214
propali pregovori o predaji u Kulen-Vakufu, 221
Velika župa (administrativna jedinica u NDH)
Gora, 96–97
Krbava i Psat, 98, 102, 111, 121
Veliki župan Velike župe Krbava i Psat, 102, 110, 121–122, 126–127, 138
Višegrad, istočna Bosna, 274–275, 293
Vladetić, Marko,160–161, 244, 249–251, 253, 308
lokalni trgovac, 61, 106, 107
Vojić, Ibrahim, 146
Vojić, Smajo, 228–229
sjećanje na govor ustanika, 232–233
Vojvodić, Dušan, 194
Vranić, Milan, 147
Vučković, Nikola i Marko, 147
Vujević, otac Martin, katolik, 112

Zahra, Tara, 26, 275
Zaštitne snage Ujedinjenih nacija (UNPROFOR), 302
Zelić, Husein Huća, 64, 91, 95, 113, 140, 146, 222
zemljoposjednici, 43, 45
nadoknada za preraspodijeljeno zemljište, 53
nasilje, 43
zločini, međuetnički (1935-1936), 65–66
zločini, među- i unutaretnički (1941) 107–109

Zorić, Đura i Đuka, 180
Zorić, Milan, ponašanje tokom rata, 296
Zorić, Sveto, 146

Žene i djeca, 245–247
  razmjena vatre i pokolj blizu Čovke, 224–225
  ubijanje, 21–22, 162, 215, 220
  ubijanje (1875), 47–48
  ubijanje (1941), 120–121, 123, 133–134, 140–141, 162, 164, 173, 185
  ubijanje, u Kulen-Vakufu (1941), 238–240, 242–243, 246–248, 369n62, 369n67
"žrtve fašističkog terora", 22, 278, 280, 305

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

BERGHOLZ, Max
Nasilje kao generativna sila : identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici / Max Bergholz ; s engleskog prevela Senada Kreso. - Sarajevo ; Zagreb : Buybook, 2018. - 410 str. : ilustr. ; 23,5 cm

Prijevod djela: Violance as a generative force. - Bibliografija: str. [383]-397. - Bilješke: str. [325]-382.

ISBN 978-9958-30-391-3 (Buybook, Sarajevo)

COBISS.BH-ID 25629446

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001010195.

ISBN 978-953-8226-16-8